

KOMU TRST

NEVENKA TROHA

Nevenka Troha

KOMU TRST

SLOVENCİ IN ITALIJANI MED DVEMA DRŽAVAMA

KOMU TRST
Slovenci in Italijani med dvema državama

Autorica
Nevenka Troha

Lektorici
Ana Šterbenc
Renata Vrčkovnik

Prevod v italijanščino
Ravel Kodrič

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

94(453.3)"1945/1947"

TROHA, Nevenka

Komu Trst : Slovenci in Italijani med dvema državama / Nevenka
Troha. - 1. izd. - Ljubljana : Modrijan, 1999

ISBN 961-6183-69-9

98937600

Knjiga je izšla z denarno pomočjo Ministrstva za zunanje zadeve, Ministrstva za znanost in tehnologijo, Občine Nova Gorica, Občine Koper, Občine Ajdovščina in Zadrुžne Kraške banke

Po mnenju Ministrstva za kulturo št. 415-240/99 z dne 08. 04. 1999 sodi ta knjiga med proizvode, za katere se plačuje 5-odstotni davek od prometa proizvodov.

SPREMNA BESEDA

Ko sem sredi osemdesetih let po več kot desetletnem delu v Revirskem muzeju v Trbovljah iskala priložnost, da kot toliko mojih zasavskih sorojakov odidem v prestolnico, me je pritegnila ponudba takratnega Zgodovinskega arhiva Centralnega komiteja ZKS. Tam so namreč iskali zgodovinarja z znanjem italijanščine za urejanje gradiva političnih organizacij, ki so delovale v conah A in B Julijske krajine in nato na Svobodnem tržaškem ozemlju, gradiva, ki je bilo dotlej nedostopno. Tako sem iz muzeja prišla v arhiv, kjer sem ob arhivskem delu začela tudi raziskovati to problematiko.

Knjiga, ki je pred vami in obravnava problematiko cone A Julijske krajine (1945–1947), je (poleg drugih objav) rezultat več kot desetletnega raziskovanja. Delo bi težje in predvsem slabše opravila brez pomoči kolegov, ki se jim najlepše zahvaljujem, zlasti dr. Milici Kacin Wohinz, ki mi je s svojim bogatim znanjem in izkušnjami odpirala marsikatera obzorja, dr. Dušanu Nećaku, ki je bil mentor tako mojega magistrskega kot doktorskega dela, direktorju Arhiva Republike Slovenije mag. Vladimirju Žumru, ki mi je kot arhivistki omogočil tudi raziskovalno delo, kolegici v arhivu Darinki Drnovšek, ki je marsikdaj prevzela nase del arhivskih poslov, direktorici dr. Jasni Fischer, ki me je sprejela na Inštitut za novejšo zgodovino in mi tako omogočila, da se lahko posvečam le raziskovalnemu delu, kolegu dr. Zdenku Čepiču, ki mu pripada avtorstvo naslova knjige. Zahvaljujem se tudi založbi Modrijan, ki je knjigo, potem ko je več kot leto dni ležala pri prvem založniku Cankarjevi založbi, sprejela v svoj program.

LEGENDA

- ① PREDLOG FLRJ
- ② PREDLOG SOVJETSKE ZVEZE
- ③ PREDLOG FRANCIJE
- ④ PREDLOG VELIKE BRITANIJE
- ⑤ PREDLOG ZDA
- ⑥ PREDLOG ITALIJE (WILSONOVA ČRTA)
- ⑦ AVSTRO-OGRSKO-ITALIJANSKA MEJA (1915)
- ⑧ MORGANOVA ČRTA
- ⑨ RAPALSKA MEJA

KAZALO

UVOD	7
OSVOBODITEV IN JUGOSLOVANSKA UPRAVA JULIJSKE KRAJINE	20
OSVOBODITEV IN JUGOSLOVANSKA UPRAVA	20
Jugoslovanska uprava	24
Sodstvo	27
ODNOS LJUDI DO JUGOSLOVANSKE ZASEDBE	32
ARETACIJE, DEPORTACIJE IN USMRITITVE	43
Aretacije	43
Usoda zapornikov	51
Reakcija italijanskih oblasti	56
Sojenje osumljenim za usmrtitve maja 1945	59
Italijanski zaporniki in vojni ujetniki v Jugoslaviji	61
Število ubitih, umrlih in pogrešanih	67
Vzroki aretacij, deportacij in usmrtitev	71
ODNOSI MED ZAVEZNIŠKO VOJAŠKO UPRAVO IN PROJUGOSLOVANSKIMI ORGANIZACIJAMI	73
CONA A JULIJSKE KRAJINE	73
ODNOSI MED JUGOSLAVIJO IN ITALIJO	89
ODNOSI MED PROJUGOSLOVANSKIM IN PROITALIJANSKIM BLOKOM	95
SLOVENCİ V CONI A JULIJSKE KRAJINE	113
POLITIKA SIAU IN ODNOS SLOVENCEV DO NJE	113
Položaj po posameznih okrajih	126
Odseljevanje Slovencev	133
NOVE SLOVENSKE POLITIČNE STRANKE	139
SLOVENSKA DUHOVŠČINA	149
Odnos med cerkveno hierarhijo, slovenskimi duhovniki in projugoslovanskimi organizacijami	166

SLOVENSKA POLITIČNA EMIGRACIJA V ITALIJI IN JULIJSKI KRAJINI	181
Politična emigracija v italijanskih begunskih taboriščih	182
Slovenska politična emigracija v coni A Julijske krajine	190
Slovenske šole	198
REPATRIACIJA SLOVENCEV	201
BENEŠKA SLOVENIJA, REZIJA IN KANALSKA DOLINA	203
ITALIJANI V CONI A JULIJSKE KRAJINE	218
KOMUNISTI IN DELAVSTVO	218
Odnosi med komunisti	218
Komunistična partija Italije v Julijski krajini	223
Anarhisti	224
Italijansko delavstvo v Trstu in Trziču	225
Furlanija	232
Italijanski delavci v Jugoslaviji	233
NARODNOOSVOBODILNI ODBOR ZA JULIJSKO KRAJINO, PROITALIJANSKE POLITIČNE STRANKE IN ORGANIZACIJE	236
Narodnoosvobodilni odbor za Julijsko krajino (Comitato di liberazione nazionale Giuliano, CLNG)	236
Krščanska demokracija (Partito della democrazia cristiana, PDC)	247
Stranka akcije (Partito d'azione, Pd'A)	252
Italijanska socialistična stranka proletarske enotnosti (Partito socialista italiano di unità proletaria, PSI UP)	254
Liberalna stranka Italije (Partito liberale italiano, PLI)	256
Uomo qualunque (UQ)	257
Narodna zveza (Lega nazionale, LN)	259
Proitalijanska društva	261
INDIPENDENTISTI	261
ISTRSKI PRESELJENCI V CONI A JULIJSKE KRAJINE	265
ITALIJANSKE OBOROŽENE ILEGALNE IN POLLEGALNE SKUPINE	274
Oborožene proitalijanske skupine v Trstu	279
GORICA IN GORIŠKA	283
PROJUGOSLOVANSKE ILEGALNE OBOROŽENE SKUPINE	291
ZAKLJUČEK	294
CONCLUSIONI	300
VIRI IN LITERATURA	308
PROBLEMATIKA	308
PREGLED UPORABLJENIH VIROV IN LITERATURE	309
Viri	309
Časopisje	310
Literatura	311
Kratice	315
Pojasnilo nekaterih pojmov	317
IMENSKO KAZALO	319

UVOD

Venezia Giulia, Julijska Benečija (Julijska krajina), je po prvi vojni obsegala italijanske pokrajine – Tržaško, Goriško, Puljsko (Istrsko) in Reško (Kvarnersko). Njeni prebivalci so postali »giuliani« (v slovenščino težko prevedljivi Julijci), kakor še danes Italijani označujejo tamkajšnje prebivalstvo ne glede na narodnost. Med Slovenci se ime Julijska krajina ni širše uveljavilo, razen med letoma 1945 in 1947, ko je v skladu s sporazumom v Devinu 20. junija 1945 postalo uradno ime za sporno območje med rapalsko in avstroogrsko-italijansko mejo iz leta 1915, in danes, ko s tem imenom poimenujemo italijansko deželo Furlanijo-Julijsko krajino. Slovenci dele slovenskega ozemlja onstran rapalske meje imenujemo Primorska, Slovensko primorje in Istra. Beneška Slovenija, Rezija in Kanalska dolina niso bile del Julijske krajine, se pa včasih pojmujejo kot del Primorske.

Primorska, Julijska krajina, leži na stičišču štirih narodov, slovenskega, hrvaškega, italijanskega in avstrijskega, in hkrati treh velikih svetov – slovanskega, germanskega in romanskega. Nikdar v zgodovini ni bila samostojna državna enota, občasno je bila vključena v eno, še večkrat pa razdrobljena med več držav. Posamezne države so ji vtisnile svoj pečat in vplivale ne le na njen razvoj, na razvoj tam živečih narodov, ampak tudi na razvoj posameznih delov teh narodov. Različne države in režimi so bili le redkokdaj strpni do tamkajšnjih različnosti, največkrat so jih skušali nasilno izbrisati. Delitve so občutili tako Avstrijci kot Italijani, še bolj pa Hrvati in Slovenci.

Slovenska etnična meja, črta med narodnostno strnjanim slovenskim in italijanskim območjem, ki je bila osnova slovenskih in jugoslovanskih mejnih zahtev po drugi vojni, je obstajala nespremenjena že več kot tisočletje. Znotraj te meje so pred priključitvijo k Italiji živeli Italijani v nekaterih mestih, v Istri pa tudi ponekod na podeželju. V mejah Italije je po prvi vojni ostalo več kot pol milijona Slovencev in Hrvatov. V Goriški pokrajini je bilo leta 1921 vzhodno od narodnostne meje od 34 občin 33 povsem slovenskih, le Gorica je bila narodnostno mešana, v Tržaški pokrajini vzhodno od narodnostne meje pa sta bili od 22 občin le dve narodnostno mešani, Trst in Milje. V obeh pokrajinah vzhodno od narodnostne meje je bilo ob prihodu italijanskih oblasti 88 odstotkov zemlje v lasti Slovencev.¹

¹ AS, I, f. GO SIAU, šk. spomenice, Spomenica PNOO.

Po priključitvi k Italiji se je v Julijski krajini začel proces raznarodovanja, ki ga je fašizem še okreпил. Manjšinama je postopoma odvezel narodne šole, politične, kulturne in gospodarske organizacije, poitalijančili so celo priimke in napise na grobovih. Veliko Slovencev je bilo prisiljenih emigrirati, zlasti izobraženstvo, kar je manjšino še dodatno osiromašilo. Slovenci so obubožali, ker jim ni bila povrnjena vojna škoda, ki je bila zlasti velika na Goriškem. To je pospeševalo prisilne odkupe in kolonizacijo slovenske zemlje s kmeti iz notranjosti Italije, ki zaradi slabih pogojev na kraški zemlji kljub temu ni tekla po načrtih. Večina italijanskih priseljencev v novo priključenih slovenskih krajih so bili tako predstavniki fašistične italijanske države (uračniki, policisti, učitelji, oficirji in drugi), ki so zasedli mesta odpuščenih ali primestenih Slovencev.² Položaj slovenskega naroda v času po Rapallu je v svojem govoru na londonski konferenci³ 18. septembra 1945, v katerem je razložil stališče jugoslovanske vlade glede nove razmejitve z Italijo, Edvard Kardelj takole povzel: *«Več kot ena tretjina Slovencev živi v Avstriji ali Italiji, zato za slovenski narod vprašanje Julijske krajine ni vprašanje sentimentalnosti niti sebične težnje za spremembo mej, ampak vprašanje življenja, normalnega razvoja in njegovega obstoja.»*⁴

Italijanski napad na Jugoslavijo aprila 1941, s katerim je bila kršena ozemeljska integriteta mednarodno priznane države, in okupacija t. i. Ljubljanske pokrajine sta odprla možnost spremembe rapalske meje. Popravek meje so zahtevale tako jugoslovanska begunska vlada, ki se je pri tem skušala nasloniti predvsem na Veliko Britanijo, in politične stranke v emigraciji kakor tudi gibanja in stranke v domovini v obeh med seboj nasprotnih si taborih.⁵ Narodnoosvobodilni svet za Slovensko primorje (NOS) je kot najvišji predstavnik ljudske oblasti takoj po kapitulaciji Italije 11. septembra 1943 objavil, da v Slovenskem primorju prevzema vso oblast. Vrhovni plenum OF je 16. septembra istega leta razglasil Slovensko primorje za del svobodne Slovenije in

² Njihovo strukturo obravnava Nevenka Troha: Optanti za italijansko državljanstvo z območja, priključenega Sloveniji leta 1947, Prisp evki za novejšo zgodovino, l. 37, 1997, št. 2, str. 359–370 (v nadaljevanju N. Troha, Prisp evki 1997).

³ Konferenca Sveta zunanjih ministrov v Londonu, 11. september–2. oktober 1945. Njena naloga je bila priprava predlogov za sklenitev mirovnih pogodb z Italijo, Bolgarijo, Madžarsko, Finsko in Romunijo.

⁴ Govor šefa jugoslovanske delegacije E. Kardelja na zasedanju Sveta zunanjih ministrov v Londonu, 18. september 1945, v Dokumenti o spoljn oji politici FLRJ, 1945, Beograd 1984 (v nadaljevanju DSP, 1945), str. 245.

⁵ Slovenska politična emigracija je 1. maja 1941 izdala spomenico o slovenskih ozemeljskih zahtevah v času vzpostavitve novih meja jugoslovanske države. Leta 1944 je jugoslovanska begunska vlada postavila podobne zahteve kot NKOJ in februarja 1945 tudi izdala spomenico, v kateri je pravično mejo z Italijo postavila na spodnji tok Soče. Trst in Reka naj bi imela v Jugoslaviji neke vrste avtonomijo, v Dušan Biber: Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni, v Trst – Trieste 1945, ciklus predavanj, Trst 1985, str. 7–27; Dušan Nećak: Jugoslovanska begunska vlada in problem meja na Slovenskem, Slovenski upor, Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja, zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991, Ljubljana 1991, str. 201–215 (v nadaljevanju D. Nećak, Slovenski upor 1941). O programih slovenskih strank izven OF glej Boris Mlakar: O političnih programih slovenske kontrarevolucije 1941–1945, Prisp evki za zgodovino delavskega gibanja, l. 22, 1982, št. 1, str. 211–223; Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, Ljubljana 1962–1989 (v nadaljevanju DLR), knj. 1, dok. 111, Izjava IO OF, temeljne točke OF; J. Prunk, Slovenski narodni programi. Ljubljana 1986, str. 113, 114; isti, Slovenski narodni vzpon, Ljubljana 1992, str. 306.

Jugoslavije, italijanski narodni manjšini pa je zagotovil avtonomijo.⁶ Odloke o priključitvi, na načelni ravni, je nato potrdil Avnoj na svojem 2. zasedanju novembra 1943. Dne 15. septembra 1944 je bil ustanovljen Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje (PNOO) kot vrhovni oblastni organ.⁷

Zaradi razmerja sil, tako v svetu kakor tudi v sami Jugoslaviji, sta bila pomlad in poletje 1944 čas iskanja zavezništev in dogovarjanj. Jeseni, ko se je vojna prevesila v zaključno fazo in ko se je utrdil tudi položaj nove Jugoslavije, je NKOJ znova javno postavil ne le načelne, ampak tudi konkretne zahteve po novih mejah, ki so se ujemale s slovenskimi etničnimi mejami.⁸ Posamezne pobude pa naj bi segle širše, nekatere iz prvih mesecev leta 1945 vse do Vidna. *«Apetit narašča,»* so takrat poročali iz italijanskega predstavništva v Sofiji. Vsa partizanska agitacija naj bi imela iste osnove: *«Vsi Italijani so še vedno fašisti in imperialisti in nam nočejo dati tistega, kar je naše.»*⁹ Slovenski partizani naj bi v Furlaniji tudi razpečevali letake in geografske karte z mejo na Tilmentu.¹⁰ Pomembno vlogo so imeli v jugoslovanskem preigravanju načrtov za novo razmejitev Furlani pa tudi Bizijaki, ki govorijo mešanico med furlanskim in beneškim dialektom, in to zlasti v primeru, če bi se morala zasedlba *«iz vojaških potreb raztegniti do Tilmenta, po ozemlju, ki je po svoji ogromni večini furlansko.»*¹¹ Za opredeljevanje jugoslovanskih oblasti pa tudi ni zanemarljivo dejstvo, da je bil Trst (pa tudi Tržič) močno delavsko središče in so v njegovem delavstvu jugoslovanski komunisti prepoznali močno oporo za povojno graditev socializma.¹²

Vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja je glavne usmeritve za delovanje ob koncu vojne sprejelo že konec avgusta 1944, ko je pričakovalo izkrcanje britanske vojske v Istri. Ta akcija naj bi pripeljala do obeh zelenih ciljev, tj. do priključitve Primorske in do vzpostavitve komunizma. Menili so, da je treba vzdrževati dobre odnose z zahodnimi zavezniki, zlasti z Veliko Britanijo, ki je bila do jugoslovanskih zahtev manj odklonilna od ZDA, obenem pa so med množicami organizirali kampanjo za močnejšo naslonitev na Sovjetsko zvezo. Tako so na seji CK KPS avgusta 1944 sklenili, da mora jugoslovanska osvobodilna vojska prva zasesti Primorsko vse do etnične meje. Ob tem se ne sme izvajati čiščenje na narodnostni osnovi, torej Italijanov

⁶ Metod Mikuž: Pregled zgodovine NOB v Sloveniji, Ljubljana 1965–1975 (v nadaljevanju M. Mikuž, Pregled zgodovine NOB), knj. 3, str. 54; Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945, knj. 2, Ljubljana 1985 (v nadaljevanju T. Ferenc, Ljudska oblast, knj. 2), str. 34, 37; AS, II, fasc. 432, zapisnik 12. zasedanja VP OF, 16. september 1943.

⁷ Slovenski poročevalec, posebna izdaja, l. 4, št. 34, 17. oktober 1943; T. Ferenc, Ljudska oblast, knj. 2, str. 280, 309.

⁸ Nova Jugoslavija, št. 7–10, junij, julij 1944, diskurz zunanjega ministra NKOJ Josipa Smodlake, v katerem je zahteval razmejitev na Soči (dejansko njenem spodnjem toku, op. a.); govor J. Broza na proslavi 1. dalmatinske brigade na Visu, 12. september 1944; Galliano Fogar: Sotto l'occupazione nazista nelle provincie orientali, Udine 1968 (v nadaljevanju G. Fogar, Sotto l'occupazione), str. 70; Metod Mikuž: Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje 1941–1945, Zgodovinski časopis, l. 12/13, 1958/1959, str. 7–50, str. 11; Jean Baptiste Duroselle: Le conflit de Trieste 1943–1954, Bruxelles 1966 (v nadaljevanju J. B. Duroselle, Le conflit), str. 149.

⁹ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavia, b. 141, poročilo italijanskega predstavništva v Sofiji vojnomu ministrstvu, 26. februar 1945.

¹⁰ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavia, b. 149, dopis italijanskega zunanjega ministrstva feldmaršalu H. Alexandru in ambasadi ZDA v Rimu, nedatiran.

¹¹ AS, f. Edvard Kardelj, šk. 74, Lavo Čermelj, Furlani, elaborat, september 1944.

¹² Jože Pirjevec: Jugoslavija 1918–1992, Koper 1992 (v nadaljevanju J. Pirjevec, Jugoslavija), str. 172.

kot naroda, ampak le po »liniji zakonitosti«, tj. kaznovanje fašistov, ter v omejenem obsegu, »da ne izpade kot medsebojno klanje«.¹³

Sredi poletja 1944 so načrti o prihodnosti Julijske krajine, tako pri zaveznikih kot tudi v prizadetih državah, prešli od teorije k neposrednim pripravam. V okviru spremenjenih mednarodnih razmer v času priprav na konec vojne, pridobivanja pozicij ter delitve interesnih sfer je dobilo vprašanje Julijske krajine, poleg narodne, nasprotovanja med Italijani in Jugoslovani (Slovenci in Hrvati), tudi ideološko razsežnost, nasprotovanje med zahodno demokracijo in komunisti, zlasti ko je po sporazumu jugoslovanske osvobodilne vojske z Rdečo armado 23. septembra 1944 v Moskvi in osvoboditvi Beograda 20. oktobra istega leta postalo jasno, da bo v Jugoslaviji prevladal vpliv Sovjetske zveze.¹⁴ Ob tem so tudi nove jugoslovanske oblasti vprašanje pridružitve Primorske ob koncu vojne vse bolj razumele ne le kot reševanje slovenskega narodnega vprašanja, ampak tudi kot vprašanje boja proti demokratičnim načelom nove Jugoslavije in, vsaj v propagandi, boja proti Sovjetski zvezi, »naši veliki zaveznici«, in proti celotnemu bloku resnično demokratičnih sil. Zavezniki so postajali mednarodna reakcija, ki je uporabljala italijansko imperialistično reakcijo kot svojo avantgardo. Dogajanje v Julijski krajini je bilo vse bolj boj med pristno demokracijo in lažidemokracijo, zmaga nad tujim in domačim sovražnikom je bila obenem zmaga ljudske oblasti.¹⁵

Italija je kljub prizadevanjem, da bi dobila status zaveznice, pridobila le status sobojevnice (cobelligerante) in je bila ob koncu vojne tudi premagana država. Njena rimska vlada je zahtevala zahodno zavezniško upravo nad celotno Julijsko krajino in ohranitev rapalske meje, ki jo je opravičevala s 650 tisoči umrlih na soški fronti v letih 1915–1917.¹⁶ Politika duha Rapalla in igranja na ideološko razsežnost, prikazati Jugoslavijo kot komunistično nevarnost za zahodni svet, se je po prihodu Alcida De Ga-

¹³ AS, I, f. CK KPS, šk. 1, zapis seje CK KPS, 28. avgust 1944; II, fasc. 448/1, zapisniki P SNOS; Tone Ferenc: Ljudska oblast na Slovenskem, knj. 3, Ljubljana 1991 (v nadaljevanju T. Ferenc, Ljudska oblast, knj. 3), str. 319, 320, 322.

¹⁴ AS, I, f. CK KPS, ae 453, pismo E. Kardelja CK KPS, 1. oktober 1944, v katerem med drugim piše: »Pri tem so se postavili (it. krog, op. a.) na zanimivo stališče. Pravijo, da meje niso samo med dvema narodoma, ampak med dvema svetovoma in da branijo na teh mejah zahodno kulturo. Očitno je torej, da se italijanski imperialisti ponujajo za antisovjetsko avantgardo in da na ta način računajo na podporo zapadnega sveta v vprašanju naših meja. Problem teh meja torej postaja splošno evropsko politično vprašanje in ga bo treba pač reševati tako, da ne bo mogoča večja diskusija glede tega vprašanja, skratka treba je Italijane postaviti pred gotova dejstva«, Pierluigi Pallante: Il PCI e la questione nazionale. Friuli-Venezia Giulia 1941–1945, Udine 1980 (v nadaljevanju P. Pallante, Il PCI), str. 178; Giampaolo Valdevit: La questione di Trieste 1941/1954. Politica internazionale e contesto locale, Milano 1986 (v nadaljevanju G. Valdevit, La questione di Trieste), str. 63. Naj opozorim, da R. Gualtieri napačno prevaja Kardeljeve besede in trdi, da je Kardelj napisal: »Vprašanje meje med nami in Italijo je postalo vprašanje odnosov med dvema svetovoma.« Ocenio italijanskih »imperialističnih« krogov tako pripiše Kardelju, Roberto Gualtieri: Togliatti e la politica estera italiana. Dalla Resistenza al Trattato di Pace 1943–1947, Roma 1995 (v nadaljevanju R. Gualtieri, Togliatti), str. 71.

¹⁵ AS, MNZ, 301/34, Odsek za oblast IX. korpusa, 2. sekcija, pismo Jožeta Sluge – Lenarta z baze »888«, 26. april 1945. Jože Sluga je bil namestnik načelnika odseka Ozne za IX. korpus in je po smrti Mira Perca – Maksa 1. aprila 1945 dejansko vodil odsek.

¹⁶ AS, I, f. CK KPS, ae 453, pismo E. Kardelja CK KPS, 1. oktober 1944; ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6, dopis predsednika italijanske vlade I. Bonomija admiralu E. W. Stonu, 18. september 1944; G. Valdevit, La questione di Trieste, str. 51.

sperija na mesto zunanjega ministra decembra 1944 še okrepila.¹⁷ Gaetano Salvemini je bil oktobra istega leta bolj realen in je zagovarjal mejno črto, ki jo je takratni ameriški predsednik Thomas Woodrow Wilson predlagal ob koncu prve svetovne vojne in ki je nato tudi postala osnova italijanskih zahtev na mirovnih pogajanjih po drugi vojni. Wilsonovo izhodišče so sicer bile meje po jasno razpoznavnih narodnostnih črtah, a tega v svojem predlogu ni dosledno upošteval, saj je njegov predlog praktično identičen z mejo dežele Kranjske.¹⁸

Italijanska vlada je že pred koncem vojne skušala doseči dogovor v neposrednih pogajanjih, sprva z begunsko jugoslovansko vlado, nato pa z NKOJ. Poleg vlade so se v dogovore o vprašanju meja na italijanski strani vključevali tudi Narodnoosvobodilni odbor za severno Italijo (Comitato di liberazione nazionale Alta Italia, CLNAI), ki je imel na zasedenem območju pooblastila vlade, ter neposredno prizadeti italijanski krogi v Julijski krajini, zlasti Narodnoosvobodilni odbor za Julijsko krajino (Comitato di liberazione nazionale Giuliano, CLNG).¹⁹

Podobno kot pri jugoslovanskih protipartizanskih silah je tudi pri Italijanih prevladovala iluzija, da bo že njihova izbira za Zahod pri zahodnih zaveznikih odtehtala krivdlo preteklosti, ki jih je zaveclla, da niso prepoznali zgodovinskega dogajanja, ki se je odvil v zadnjih letih.²⁰ Italija zaradi svoje vloge agresorja tudi po 8. septembru 1943 ni imela večjega vpliva na odločitve o usodi svoje vzhodne meje. Skušala je preložiti odločanje na povojni čas in obenem upala, da bo do takrat obnovila, čeprav v omejenem obsegu, svoj vpliv na mednarodno dogajanje.²¹ Njena vlada se je pritoževala zaradi negotove in mlačne pa tudi odklonilne politike predvsem Britancev, ki naj bi slabila demokratično italijansko vlado pri njeni težki nalogi obnove. Velike demokracije bi morale pokazati italijanskemu ljudstvu, da ni niti zanemarljivo niti zanemarjeno, kajti nezadovoljna in neurejena Italija bi bila lahko vzrok nestabilnosti. Vprašanje vzhodnih meja so povezali z notranjim položajem v celoti, zlasti v kontekstu možne revolucije, ker naj bi imela Jugoslavija, tj. Sovjetska zveza, prek Trsta iz takšne bližine popolnoma drugačen vpliv na italijanski proletariat. V tem okviru je imelo tržaško vprašanje odločilen vpliv na nadaljnji notranji in mednarodni položaj Italije.²² Tako dobimo vtis, da je skušala italijanska diplomacija svojo fašistično preteklost pravzaprav obrniti sebi v prid, saj naj bi sedaj dobila nagrado za to, da bo postala demokratična, in naj ne bi bila kaznovana za to, da je šla skupaj z Nemčijo v vojno v Evropi.²³

¹⁷ Glej izjavo E. Kardelja, 1. oktober 1944, op. 14; Nazionalismo e neofascismo nella lotta politica al confine orientale 1945–1975, Trieste 1977 (v nadaljevanju Nazionalismo e neofascismo), skupni uvod, str. 16, 17.

¹⁸ Zgodovina Slovencev, Ljubljana 1979, str. 614–618.

¹⁹ Bogdan C. Novak: Trieste 1941–1945, Milano 1973, več ponatisov, zadnji 1996 (v nadaljevanju B. Novak, Trieste), str. 127–129.

²⁰ Nazionalismo e neofascismo, L. Biecker, R. De Rosa, S. Benvenuti, str. 29.

²¹ La crisi di Trieste, maggio–giugno, 1945. Una revisione storiografica, a cura di Giampaolo Valdevit, Quaderni 9, Trieste 1995 (v nadaljevanju La crisi di Trieste), R. Pupo, str. 93–97.

²² ASDMAE. AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, poročilo veleposlanika Italije v ZDA A. Tarchianija A. De Gasperiju o pogovorih z lordom Edwardom W. Halifaxom, 10. april 1945.

²³ V italijanski javnosti je vse do danes malo znanega o ravnanju italijanskega okupatorja med drugo svetovno vojno. Na to dejstvo so opozorili tudi ugledni zgodovinarji, podpisniki protestne izjave ob srečanju predsednika italijanske poslanske zbornice in vidnega člana Demokratične stranke levice Luciana Violanteja in prvaka Nacionalnega zavezništva Gianfranca Finija v Trstu 14. marca 1998. Podpisniki poudarjajo, da bi morala Republika Italija nase prevzeti vsaj krivdo, da *»v svoj kolektivni spomin ni vnesla vojnih zločinov: s katerimi se je v Jugoslaviji (pa tudi v Etiopiji in Grčiji) umazala monarhofašistična Italija in da ni nikoli postavila pred sodišče visokih oficirjev: in hierarhov režima, ki so izdelali zločinske ukaze za zatiranje civilnega prebivalstva, L'Unità*, 19. marec 1998.

Po italijanski okupaciji Ljubljanske pokrajine se je med primorskimi Slovenci še okrepil odpor do fašizma in Italije v celoti, zato so v tem času le redki posamezniki med Slovenci sodelovali s fašizmom. Primorci so obenem obsojali sodelovanje z italijanskim okupatorjem v Ljubljanski pokrajini. Že pred italijansko kapitulacijo se je veliko Primorcev vključilo v partizanske enote, ki so delovale tudi zahodno od rapalske meje, ali kako drugače sodelovalo v OF. V osvobodilno gibanje pa so se množično vključili po septembru 1943, saj so v njem prepoznavali edino realno silo, ki je lahko zagotovila njihov narodni obstoj. Med njimi je bilo tudi veliko tistih, ki so sicer odklanjali komunizem. V nasprotju s preostalo Slovenijo je bila za Primorce osvoboditev dvojna, pomenila je ne le izgon okupatorja – Nemcev, ampak tudi izgon države Italije.²⁴

Nemški okupator je dal Slovencem nekaj koncesij v osnovnem šolstvu in v občinski upravi, ne pa v srednjem in visokem šolstvu in pokrajinski upravi. V poročilu italijanske vlade iz septembra 1944 lahko preberemo, da so Slovani dobili dvojezičnost, na široko so jim odprli vrste SS ter njihove enote pogosto uporabljali za kaznovalne akcije proti slovanskim vasedem na Krasu. Ker so slovanski oficirji izvajali protiitalijansko slavofilsko politiko, naj bi tako okupator okrepil tudi slovansko komponento v Julijski krajini.²⁵ Venclar nemški namen ni bil favoriziranje Slovencev na škodo Italijanov, kot zveni iz tega zapisa, ampak je bil, kot ugotavlja Bojan Godeša, *„odpraviti vse, kar je oviralo glavno nalogo – organiziranje čim širše protikomunistične fronte. S tem se je ponudila možnost slovenski protirevoluciji, da razširi svoje delovanje iz Ljubljanske pokrajine tudi na Primorsko, kar ji je fašistični režim pred tem onemogočal.“*²⁶

Tako so se nekateri OF nasprotni krogi zaradi teh koncesij in protikomunizma odločili za sodelovanje z okupatorjem. Med ljudmi, ki so italijanstvo enačili s fašizmom, so vpliv pridobili tudi zato, ker so propagandno izrabili sodelovanje OF z italijanskimi protifašisti, deloma tudi zato, ker so uvideli, kot je pisal Anton Vratuša avgusta 1944, da *„se vsi njihovi drugi argumenti razbijajo v nič in ker na to novo strujo marsikdo na Primorskem, posebno pa v Trstu rad prisluline.“*²⁷ Protikomunistični tabor na Primorskem je verjel v izkrcanje Anglo-Američanov v Istri, zato so svoje načrte gradili na tem, v upanju, da jim bo s pomočjo zaveznikov uspelo ohraniti oziroma na Primorskem pridobiti

²⁴ Vojno obdobje obravnavajo številni italijanski in slovenski avtorji. Čas do kapitulacije Italije so na italijanski strani obravnavali, poleg drugih, zlasti Elio Apih, Teodoro Sala in Anna Maria Vinci, na slovenski pa Tone Ferenc in France Škerl. Obdobje nemške okupacije obravnavajo med drugimi, na italijanski strani Enzo Collotti, Galliano Fogar, Mario Pacor, Teodoro Sala, Anna Maria Vinci, na slovenski pa, med drugimi, Tone Ferenc, Boris Mlakar, Ivo Juvančič.

²⁵ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 141, opomnik za podsekretarja italijanskega zunanje-ga ministrstva, 25. september 1944. Z vključevanjem v vrste SS so razumljeni slovenski domobran-ci (Slovenski narodni varnostni zbor, SNVZ), s slovanskimi oficirji pa domobranski oficirji.

²⁶ Bojan Godeša: Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom, Ljubljana 1995 (v nadaljevanju B. Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam), str. 399.

²⁷ AS, I, f. CK KPS, ae 1840, poročilo A. Vratuše L. Šentjurg, 10. avgust 1944; ae 1824, poročilo poverjenišva CK KPS za Primorsko, Gorenjsko in Koroško, 11. april 1944. V njem so ocenjevali, da je bila osnovna platforma teh krogov *„protikomunizem, protiitalijanstvo in čakarstvo“* (na prihod zahodnih zaveznikov, op. a.). Tudi B. Novak, Trieste, str. 88, meni, da so se ti krogi odločili za sodelovanje z okupatorjem potem, ko se je z ustanovitvijo Narodnoosvobodilnega sveta in s sklepom za priključitev k Jugoslaviji pokazalo, da bo bodoča jugoslovanska vlada v rokah komunistov in njihovih simpatizerjev.

oblast. Pri tem so pozabljali, da so ob vsem sovraštvu do Italijanov skupaj z največjimi zagovorniki italijanstva Trsta in Julijske krajine, italijanskimi fašisti, služili istemu okupatorju, ki je bil nacističen in raznarodovalen (naj spomnim samo na ukrepe nacistov na Štajerskem in Gorenjskem), v njegovem boju proti obema osvobodilnima gibanjema.²⁸

Pomembnejšo vlogo kot domobranstvo je imela na Primorskem t. i. primorska sredina, ki so ji pripadali predvsem katoliško in liberalno usmerjeni krogi in tudi nekateri socialisti. Takšna sredinska usmeritev je bila značilna za primorske razmere. Nezaupanje do komunistov je sicer obstajalo, zlasti pri katoliških izobražencih, vendar so se po drugi strani strinjali z njihovim protifašističnim in osvobodilnim bojem.²⁹ Narodnostna osvoboditev je bila zanje prva in edina naloga, ki so se ji morali podrediti, kot je zapisal eden najvidnejših primorskih politikov Engelbert Besednjak, *»vse osebe ne koristi in vsi strankarski oziri in računi»*.³⁰

Vodstvo OF je sredinske kroge, ki so imeli zaradi svojega zavzemanja za pravice Slovencev na Primorskem, podobno kot primorska duhovščina, med prebivalstvom velik moralen ugled in vpliv, doživljalo tudi kot nevarnega tekmeča in oporišče protiljudskih elementov. Ob tem so obenem iskali sodelovanje s sredino in skušali uskladiti predvojni protifašizem z medvojnimi osvobodilnimi gibanjem. Namen in način pritegovanja primorske sredine k OF sta bila podobna tistima v osrednji Sloveniji, le da Primorci zaradi specifičnih razmer nikoli niso postali pravi nasprotniki partizanskega gibanja, četudi so imeli nekateri večje, drugi manjše pomisleke proti KPS in njeni politiki.³¹ Velik del sredine se je tako vključil v osvobodilno gibanje, le manjši del je prešel v OF nasproten tabor, nekaj več v Gorici in ponekod na podeželju. Ob tem so nekateri prevzeli razne funkcije v nemški upravi tudi iz narodnega navdušenja in s precejšnjo politično naivnostjo.³²

Ena večjih ovir za sodelovanje sredine z OF je bila politika slovensko-italijanskega bratstva in z njo povezano sodelovanje z Italijani, zlasti z levičarskimi krogi in delavstvom ter z vodstvom italijanskega osvobodilnega gibanja v severni Italiji, ki jo je izvajala OF.³³ Sodelovanje z Italijani je bilo po njihovem nemogoče tudi zaradi popolnoma nasprotujočih si interesov glede meje.³⁴

²⁸ B. Novak, Trieste, str. 82. Boris Mlakar: Domobranstvo na Primorskem, Ljubljana 1982 (v nadaljevanju B. Mlakar, Domobranstvo na Primorskem), str. 35–36;

²⁹ B. Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 365. Več o primorski sredini glej E. Pelikan, »Primorska sredina« in njen odnos do OF (1941–1945), v Marko Tavčar, Egon Pelikan; Nevenka Troha: Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947, Viri 11, Ljubljana 1997 (v nadaljevanju Korespondenca Virgila Ščeka), str. 40–49; Boris Mlakar: Goriška sredina, Prispevki za novejšo zgodovino, l. 37, 1997, št. 2, str. 325–334 (v nadaljevanju B. Mlakar, Prispevki 1997).

³⁰ AS, f. Edvard Kardelj, šk. 75, pismo E. Besednjaka V. Ščeku, 31. december 1944, objavljeno v Goriškem letniku, št. 3, 1976, str. 258–267.

³¹ AS, I, f. CK KPS, ae 3186, pismo B. Kidriča v imenu CK KPS PK KPS, 26. december 1943; ae I, zapis seje CK KPS, 10. julij 1944; isto, zapis seje CK KPS, 28. avgust 1944; B. Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 397, 398.

³² AS, I, f. CK KPS, ae 488, poročilo CK KPS CK KPJ, 6. junij 1944; ae 1822, poročilo poverjenišтва CK KPS CK KPS, 28. marec 1944; B. Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 405; B. Mlakar, Domobranstvo na Primorskem, str. 129.

³³ AS, I, f. CK KPS, ae 482, poročilo B. Kidriča E. Kardelju, 12. januar 1944.

³⁴ AS, I, f. CK KPS, ae 1840, pismo A. Vratuše L. Šentjurg, 10. avgust 1944; II, fasc. 535, spomenica: Naše sodelovanje z Italijani s posebnim ozirom na tržaško vprašanje, 12. julij 1944; del tudi v AS, I, f. CK KPS, ae 3445; ae 660, pismo A. Vratuše L. Šentjurg, 10. avgust 1944; ae 3128, referat o napakah znotraj organizacije OF na Primorskem, ki ga je pripravila t. i. Jakobova skupina v Trstu, poslan CK KPS pred junijem 1944.

Fašizem in zlasti vojna sta v Julijski krajini poglobila nasprotja ne le med posameznimi narodi, ampak tudi znotraj njih. Še bolj med Italijani, ki niso bili narodnostno ogrženi. Globok razdor je bil med številčno močnim italijanskim srednjim slojem, ki so ga večinoma predstavljali nameščenci in ki je bil fašističen ali fašizmu naklonjen zlasti iz oportunitizma do delodajalcev, ter med prav tako številnim industrijskim delavstvom. Vladajoči sloj se je podredil fašizmu in njegovi zaščiti in s tem obenem moralno osiromašil tudi malo in srednjo buržoazijo, iz katere so naredili vojsko podrejenih uslužbencev. Trst je iz pomembnega pomorskega središča, ki je bil odprt v širši evropski prostor, postajal obrobna pokrajina, v kateri je italijanskost, ki jo najbolj plastično pokaže parola Trieste – città italianissima, postajala vse bolj retorična in provincialna. Kot ugotavlja Galliano Fogar, so tržaški eksponenti vse bolj zavzemali zadnje mesto pri iniciativi in delavnosti, vendar prvo v fanatizmu, netoleranci in klečeplazništvu.³⁵

Vojna, ki je segla do predmestij Trsta že pred septembrom 1943, je večino italijanskega prebivalstva Julijske krajine puščala nedotaknjene – razen komunistov in delavstva, ki je bilo pod njihovim vplivom in so imeli stike s slovenskim osvobodilnim gibanjem, fašistov, ki so neposredno sodelovali pri preganjanju slovenskega narodnoosvobodilnega gibanja, in seveda italijanskih vojakov v okupacijski vojski v Sloveniji. Slovenski osvobodilni boj so doživljali kot nekaj z drugega sveta, s čimer sami naj ne bi imeli nobene povezave. Šele ko je po nemškem prihodu oblast postala tuja, okupatorska, se je del italijanskega prebivalstva odločil za aktiven odpor, drugi so prešli v kolaboracijo. Velika večina pa je še vedno vojno doživljala le kot pomanjkanje živeža in bombardiranje ter je pasivno čakala na njen konec.

Nemški okupator je, kot smo videli, igral na karto slovensko-italijanskih nasprotovanj, ki jih je spretno izrabljal. Te politike pa ni izvajal v Trstu, ki je ostal tudi med nemško okupacijo povsem italijanska trdnjava. Zlasti tam je bila italijanska kolaboracija dvojna, na eni strani so bili pripadniki Fašistične republikanske stranke (Partito repubblicano fascista, PRF), t. i. republikini, na drugi krogi italijanske velike buržoazije, ki so v sodelovanju z okupatorjem prevzeli upravo mesta. Obojim je bilo skupno zagotavljanje italijanskega značaja mesta in dežele, njihove prisotnosti na rapalskih mejah in predvidevanje, da je nemška nevarnost manjša, in le prehodna, od večno grozeče slovanske. To naj bi potrjevale tudi istrske fojbe septembra 1943.³⁶ Med italijanskimi kolaboracionističnimi krogi je obstajala natančna delitev dela med kolaboracionistično buržoazijo, ki je prevzela upravne posle, in republikini, ki so opravljali umazana dela. Oboji so tako kar najbolje služili v nacistični totalni vojni proti nasprotniku, slovenski in italijanski rezistenci.³⁷

³⁵ G. Fogar, *Sotto l'occupazione*, str. 51, 52.

³⁶ Po kapitulaciji Italije je v Istri prišlo do spontanega maščevanja lokalnega prebivalstva nad fašisti, med katerim je bilo ubitih tudi nekaj nedolžnih ljudi. Po nekaterih ocenah je bilo ubitih okrog 470 ljudi, od teh v slovenskem delu Istre 26, v ASDMAE, AP 1930–1941, Jugoslavija. O vprašanju istrskih fojb glej Roberto Spazzali: *Foibe. Un dibattito ancora aperto*, Trieste 1990 (v nadaljevanju R. Spazzali, *Foibe*), str. 141–152.

³⁷ G. Fogar, *Sotto l'occupazione*, str. 37; Boris Mlakar: *Odnosi med slovenskimi in italijanskimi kolaboracionisti na Primorskem. Trst 1941–1947, Koper 1988*, str. 61–75; Anna Maria Vinci: *Trst 1943–1945. Problem kolaboracionizma, Trst 1941–1947, Koper 1988*, str. 75–89 (v nadaljevanju A. M. Vinci, *Trst 1941–1947*), str. 86. Obširneje o tem poleg citiranih del še R. Pupo, *Crisi del regime, guerra totale e Resistenza, v Friuli e Venezia Giulia. Storia del '900*, a cura di Giampaolo Valdevit, Trieste 1997 (v nadaljevanju Friuli e Venezia Giulia), str. 356–362; E. Collotti, *Il Litorale Adriatico nel Nuovo ordine europeo 1943–1945*, Milano 1974; K. Stuhlpfarrer, *Le zone di operazione Prealpi e Litorale Adriatico*, Gorizia 1979.

Krogi italijanske velike buržoazije so po vojni dokazovali, da so obstajale globoke in nepremostljive razlike v ravnanju, izbirah in mentaliteti med tržaškimi republikini in njimi.³⁸ Trditve so bile bolj olepševanje njihove vloge kot resnica, saj je imel npr. prefekt Bruno Coceani v letih 1944–1945, kot je razvidno iz njegovih spominov, pogoste stike z Benitom Mussolinijem, ki ga je še vedno doživljal kot vodjo italijanskega naroda.³⁹

Tudi italijanska vlada je že septembra 1944, ob vprašanju uporabe zakonov za čiščenje fašistov in kolaboracionistov (t. i. epuracijskih zakonov) proti najbolj izpostavljenim kolaboracionistom, položaj v Julijski krajini ocenjevala kot bistveno drugačnega od položaja v drugih italijanskih deželah. Tam se jugoslovanski partizani naj ne bi borili le proti silam osi, ampak tudi za mejo na Soči. Zato je veliko Tržačanov, isto naj bi veljalo tudi za istrska mesta, sprejelo odgovorne politične in upravne naloge v času nemške okupacije zgolj z namenom, da zaščitijo italijanske interese v Trstu in deželi. Njihova kolaboracija je bila torej, tako italijansko zunanje ministrstvo, žrtvovanje za to, da bi se izognili večjemu zlu. Obenem naj bi s svojim sodelovanjem obvarovali tržaško industrijo pred uničenjem ter veliko storili tudi za italijansko rezistenco.⁴⁰

Diego De Castro meni, da ti kolaboracionistični krogi niso verjeli v nemško zmago in so v konkretnih primerih tudi koga rešili pred preganjanjem, npr. židovske prihranke, kakega zapornika, ki ni bil obtožen hujših dejanj ipd. Vendar je bilo njihovo posredovanje manj pomembno od možnosti, ki jo je jasno predvidela italijanska nekomunistična rezistenca, da bi lahko samo nacisti odgovarjali za grozote tiste dobe, medtem ko bi bila italijanska stran nedolžna, zlasti zaradi obrobne vloge, ki so jo Nemci dovoljevali salojским fašistom. Tako pa je delo teh kolaboracionističnih krogov lahko uporabila jugoslovanska propaganda v času mirovne konference, saj so s svojim ravnanjem postali soodgovorni za nacistične zločine, še posebej zaradi molka, s katerim so prekrili mnoge dogodke, med njimi tudi taborišče Rižarno.⁴¹

Tržaški župan Cesare Pagnini je s soglasjem tržaškega škofa Antonia Santina 15. januarja 1944 v Trstu ustanovil Mestno stražo (Guardia civica, GC), ki jo je financirala tržaška občina, vendar je bila pod nadzorom okupatorja. Načrtoval je, da bi Mestna straža ob nemškem umiku zagotavljala obrambo pred partizanskim prodorom. Podobna enota je bila že dva meseca prej z istimi cilji ustanovljena v Kopru in Gorici.⁴² V Trstu je večino članov dobila v času vpoklicev v nemško vojsko, vojsko Salojске republike (Repubblica sociale italiana, RSI) in TODT, ker so se s tem izognili mobilizaciji. Med njimi naj bi bili tudi tisti, ki se zaradi slovanskih aneksionističnih

³⁸ Tako je tržaški župan Cesare Pagnini v pismu italijanski vladi maja 1945 izjavil: *«Z Nemci se je znova rodil fašiz, ki se je pri priči spopadel s protifašisti in je ves čas okupacije uporabljal svoj politični aparat – kovačnico podpisanih in uvadnih, ali pa samo anonimnih denunciacij SS-ii,»* A. M. Vinci, Trst 1941–1947, str. 76.

³⁹ Bruno Coceani: Mussolini, Hitler, Tito alle porte orientali d'Italia, Bologna 1948 (v nadaljevanju B. Coceani, Mussolini, Hitler, Tito), str. 69–76; 101–109; 133–143; 213–222.

⁴⁰ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 141. opomnik za podsekretarja italijanskega zunanjega ministrstva, 25. september 1944.

⁴¹ Diego De Castro: La questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954, Trieste 1981 (v nadaljevanju D. De Castro, La questione di Trieste), str. 179, 180.

⁴² G. Fogar, Sotto l'occupazione, str. 215; AS, MNZ. 301/34, Odsek za oblast IX. korpusa, poročilo odseka za oblast IX. korpusa, 2. sekcija, Ozni za Slovenijo, 23. september 1944.

teženj niso hoteli priključiti k partizanom.¹³ Nemci so jo po razpustu karabinjerjev julija 1944 uporabljali tudi zunaj mesta za varovanje železnic, električnih naprav, vodovoda ter prav tako v bojih proti partizanom in v akcijah čiščenja terena (rastrellamentih). Zaradi odpora do Nemcev in do Salojske republike se je del njenih pripadnikov povezal s proitalijanskim osvobodilnim gibanjem. Nekateri njeni člani so sodelovali s CLNG v vstaji v Trstu konec aprila 1945, trideset jih je padlo v zadnjih bojih z Nemci.¹⁴

Slovensko osvobodilno gibanje je Mestno stražo doživljalo kot okupatorskega sodelavca, zato je bilo ravno sodelovanje nekaterih njenih pripadnikov v vstaji CLNG v Trstu konec aprila 1945 eden glavnih argumentov za dokazovanje fašističnega značaja celotnega CLNG, v okviru formule: CLNG = GC = fašisti. Več njenih pripadnikov so jugoslovanske oblasti aretirale, med njimi tudi nekaj tistih, ki so sodelovali v vstaji CLNG kot pripadniki brigade Venezia Giulia. Ti so bili 20. maja 1945 pripeklani v Ljubljano in so nato izginili iz zaporov Ozne v prisilnih delavnicah konec decembra istega leta ali prve dni januarja 1946.¹⁵

Del italijanskih protifašističnih krogov je sicer skušal prebuditi ljudsko mnenje, da bi se osvobodilo svojih predsodkov in iluzij in da bi se vključili v boj za ideološko, politično in narodno svobodo, ki so ga bili narodi Evrope in v katerem naj ne bi smeli, še posebej zaradi krivde fašizma, manjkati Italijani. Obenem pa se tudi ti protifašistični krogi sami niso povsem otresli predsodkov v odnosih s Slovenci, predvsem zaradi nacionalnega nasprotovanja, ki se mu je sčasoma pridružilo tudi ideološko. To je italijanski nekomunistični rezistenci v Julijski krajini onemogočalo pridobiti si enakopravnejše mesto v odnosu do slovenskega osvobodilnega gibanja.¹⁶

Z izjemo komunistov so italijanski protifašisti postali aktivni šele po nemški okupaciji, torej kot rezistenca. Novo ustanovljeni CLNG, ki je imel tudi funkcijo tržaškega odbora, je do jeseni 1944 vključeval predstavnike italijanskih demokratičnih strank in komuniste, ki so bili vezni člen med njimi in OF. V nasprotju z osrednjim odborom so bili v Vidmu, Trziču in Gorici stiki s slovenskim osvobodilnim gibanjem neposredni in tudi medsebojno sodelovanje bolj razvejano.¹⁷

¹³ D. De Castro, *La questione di Trieste*, str. 181.

¹⁴ G. Fogar, *Sotto l'occupazione*, str. 220; AS, I, f. AIS, ae 284, Poročilo o delovanju Mestne straže v Trstu od ustanovitve do razpusta, nedatirano; ae 287, pismo Maria Bucconija, člana GAP v Istri, v katerem priča o povezavi z nekaterimi člani GC in oficirji, nedatirano; ae 285, intervencija za aretirane člane GC, nedatirana, nepodpisana, verjetno maj 1945. Avtor je bil član GC, jugoslovanske oblasti so ga maja 1945 aretirale in nato izpustile.

¹⁵ AS, MNZ, 218/10, Sezname pripornikov UDV za Slovenijo, knj. 1–4; *Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale*, Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, vol. 1–4, Udine 1986–1991 (v nadaljevanju *Caduti, dispersi*), sezname; Tone Ferenc: *Kdaj so bili usmrčeni? Podatki iz jugoslovanskih virov o Italijanih, ki so bili maja 1945 deportirani v Ljubljano*, Primorski dnevnik, 7. avgust 1990 (v nadaljevanju T. Ferenc, *Kdaj so bili usmrčeni*). Iz zaporov Ozne je izginilo dvanajst njenih članov, od teh deset sodelavcev CLN.

¹⁶ G. Fogar, *Sotto l'occupazione*, str. 52, 53, 158.

¹⁷ P. Pallante, *Il PCI*, str. 96; G. Fogar, *Sotto l'occupazione*, str. 75. O italijanskem osvobodilnem gibanju na Goriškem glej L. De Cillia: *Il movimento di liberazione italiano nel Goriziano, v Chiesa e società nel Goriziano. Fra guerra e movimenti di liberazione – Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj*, uredila Luigi Tavano in France M. Dolinar, Gorica 1997 (v nadaljevanju *Cerkev in družba na Goriškem*), str. 201–216.

CLNG je sprejel nekaj osnovnih programskih izhodišč, ki jih je ves čas zastopal in proti koncu vojne še stopnjeval. Osrednja je bila obramba narodnostnih pravic, ki pa jo je razumel predvsem kot obrambo dotedanje meje. Bil je načelno sicer za reševanje mejnih vprašanj v povojnem času, v glavnem pa razen KPI, ki je že med vojno priznavala vključitev povsem slovenskih območij k Sloveniji, ni sprejemal nikakršne spremembe meje. A tudi KPI in slovenska stran nista imeli enotnega stališča, kaj so to povsem slovenska in kaj so mešana območja. Za slovensko stran je bilo mešano območje del Furlanije, celotna Julijska krajina pa naj bi bila slovenska, razen Trsta, ki bi moral pripasti k svojemu zaledju, medtem ko je KPI kot mešano območje razumela v glavnem celotno Primorsko.¹⁸

Ob ideoloških in predvsem nacionalnih predsodkih do Slovanov, ki se jih ni nikoli otesel, je bil CLNG razdvojen med zavestjo, da je slovensko osvobodilno gibanje del zavezniških sil in da mora zato biti z njim v dobrih odnosih, in med strahom pred slovansko nevarnostjo, kar pa je bila stična točka med njimi in italijanskimi kolaboracionističnimi krogi. Ker po drugi strani tudi pod parolo obrambe italijanstva ni sprejemal sodelovanja z okupatorjem, je prišel obenem v spor s krogi, ki so zahtevali sodelovanje vseh Italijanov v boju proti slovanski nevarnosti, kar pa je pomenilo boj s slovenskim oz. jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem. Prefekt Bruno Coceani je v svojih spominih zapisal, da so nekateri teh *«novih naprednih demokratov Julijske krajine»* celo izjavili, da kakršnokoli škodo bi utrpela Italija v Julijski krajini, se še vedno ne bi mogla odkupiti za vse gorje, ki so ga povzročili Slovanom.¹⁹

CLNG je s svojo politiko prihajal tudi v nasprotja z osrednjim odborom v Milanu, ki je izhajal iz širših italijanskih interesov in je zato vodil resna pogajanja s slovenskim osvobodilnim gibanjem. Z izjemo komunistov so stranke CLNG tudi zavrnile manifest osrednjega odbora z dne 10. junija 1944, v katerem je ta priznal, res da edinikrat, da so bile meje po prvi vojni krivične in da torej vse gorje, storjeno Slovencem, ni imelo svojih korenin le v fašizmu. Motilo jih je sprejemanje načela samoodločbe, ki so ga odklanjali tudi zato, ker je jugoslovansko razumevanje samoodločbe v okviru etničnih meja dajalo slednjim možnost zasedbe celotne regije.²⁰ Slovenski pogajalec Anton Vratuša je julija 1944 ugotovil, da je *«v italijanskih protifašistih iz naše najbližje sosesčine toliko predsodkov, da neposredno od njih danes*

¹⁸ AS, I, f. CK KPS, ae 648, pismo A. Vratuše J. Vilfanu, 30. maj 1944; ae 880, slovenski prevod članka Za avtonomijo Julijske krajine; P. Pallante, Il PCI, str. 120, 121; G. B. Duroselle, Le conflit, str. 135; G. Fogar, Sotto l'occupazione, str. 109, 110.

¹⁹ B. Coceani, Mussolini, Hitler, Tito, str. 196. Med drugimi je predlog o premestitvi enot CLNAL, ki naj bi skupaj z drugimi preprečile prihod jugoslovanske vojske v Julijsko krajino, odklonila najprej KPI, ki je opozorila na nevarnost nove vojne med Italijo in Jugoslavijo. Tudi druge stranke so bile odločno proti sodelovanju s tako kompromitiranimi enotami, kot je bila npr. X MAS, La crisi di Trieste, R. Pupo, str. 120–128. CLNG naj bi se obenem zavedal, da bi, če bi sprejeli zahteve Coceanija, le-to povzročilo bratomorno vojno v Trstu, torej spopad z enotami Delavske enotnosti, v katerih je bilo veliko Italijanov, prav tam, str. 141.

²⁰ G. Fogar, Sotto l'occupazione, str. 58, 59, 108, 109, 123; D. De Castro, La questione di Trieste, str. 185. O stališčih italijanskih komunistov v Julijski krajini in centrale KPI več Nevenka Troha: Politika slovensko-italijanskega bratstva, Ljubljana 1998 (v nadaljevanju N. Troha, Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 26–34; ista: Stališča Komunistične partije Slovenije (Komunistične partije Jugoslavije) in Komunistične partije Italije o Julijski krajini v letih 1941–1947, Prispevki za novejšo zgodovino, l. 33, 1993, št. 1, str. 147–161 (v nadaljevanju N. Troha, Prispevki 1993), str. 151–155.

*ne bomo nič dosegli, ampak je treba predhodno mnogo prepričevalnega dela, predvsem pa dejanskega sodelovanja».*⁵¹

Z zahtevo po ohranitvi stare meje je CLNG seveda trčil v povsem nasprotno zahtevo slovenskega osvobodilnega gibanja, zato je bilo kakršnokoli sporazumevanje med njima, če že ne nemogoče, zelo težko. Obenem se je slovensko osvobodilno gibanje zavedalo, da lahko zaradi svoje organiziranosti in moči narekuje pogoje, in je CLNG večkrat omalovažujoče obravnavalo. Do sporov med obema osvobodilnima gibanjema je prišlo tudi zato, ker sta si obe strani različno razlagali pojme, kot so nacionalna svoboda, samoodločba, enakopravnost. Medsebojne odnose je oteževalo tudi dejstvo, ki ga je italijanska stran dokaj pozno spoznala, da slovenska stran ni pristojna za hrvaško Istro, kjer so bili Italijani že takrat obravnavani kot narodnostna manjšina.⁵²

Razkol med obema gibanjema se je še poglobil po aretaciji sekretarja tržaške federacije KPI Luigija Frausina konec avgusta 1944 in po izstopu tržaških italijanskih komunistov iz CLNG kmalu zatem. Tržaška federacija KPI je odtlej sledila direktivam KPS. Obenem je slovenska stran preklicala dotlej sprejete sporazume s CLNAI in propagandno ofenzivo usmerila ne le na italijansko delavstvo, ampak tudi na preostale italijanske sloje. V ta okvir sodi ustanovitev Društva prijateljev nove Jugoslavije oz. kasnejšega Gibanja pristašev, krepitev vloge Delavske enotnosti ter stiki z industrialci in drugo veliko buržoazijo.⁵³

Stranke CLNG⁵⁴ so 9. decembra 1944 kot odgovor na stališča slovenskega osvobodilnega gibanja, ki so se mu pridružili tržaški komunisti, sprejele sporazum, ki je bil dejansko politični program za bližnjo prihodnost. V njem so ponovili zahtevo za ohranitev rapalske meje, znotraj nje pa so se zavzemali za narodno enakopravnost in za široko avtonomijo območja, kar naj bi bilo zagotovljeno v italijanski ustavi. Zahteve za avtonomijo so utemeljevale z gospodarskimi razlogi in ne z večnarodnostno sestavo območja.⁵⁵

Zahteva po ohranitvi rapalske meje je bila maksimalistična, kot tako lahko razumemo (in je bila v italijanskih krogih tudi razumljena) tudi zahtevo po slovenski etnični meji. Vendar je med njima tudi bistvena razlika. Slovenske etnične meje niso zajele strnjenih italijanskih območij, ampak le »italijanske otoke v slovenskem in hrvaškem morju«, medtem ko je rapalska meja vključevala obsežna območja, ki so bila popolnoma slovenska.⁵⁶ Ob tako izključujočih si stališčih obeh strani je postalo vsako dogovarjanje med obema osvobodilnima gibanjema dejansko nemogoče, začel se je neposreden boj za meje.

V Furlaniji so poleg komunističnih enot Garibaldi na podlagi dogovora med Stranko akcije in krščansko demokracijo, s pomočjo duhovščine in s sodelovanjem

⁵¹ AS, I, f. CK KPS, ae 682, poročilo A. Vratuše CK KPS št. 17, 17. julij 1944.

⁵² G. Fogar, *Sotto l'occupazione*, str. 89.

⁵³ C. Schiffrer, *La missione storica del CLN Giuliano*, revija Trieste, št. 7, 1955; G. Fogar, *Sotto l'occupazione*, str. 188; Mario Pacor: *Confine orientale. Questione nazionale e resistenza nel Friuli-Venezia Giulia*, Milano 1964 (v nadaljevanju M. Pacor, *Confine orientale*), str. 299, 300; N. Troha, *Politika slovensko-italijanskega bratstva*, str. 32–33.

⁵⁴ V CLNG so bili takrat vključeni socialisti, Stranka akcije, krščanski demokrati in liberalci.

⁵⁵ G. Fogar, *Sotto l'occupazione*, celoten tekst razglasa, str. 198–201.

⁵⁶ Na območju, ki je bilo po mirovni pogodbi leta 1947 pridruženo k Sloveniji (torej brez Koprškega okraja cone B STO), je bilo po podatkih popisa prebivalstva leta 1910 182.474 prebivalcev, med njimi 222 Italijanov, Oko Trsta, redaktorja Viktor Novak in Fran Zwitter, Beograd 1945, str. 141–152.

številnih oficirjev in neodvisnih, po nekaterih podatkih že konec leta 1943, verjetno pa med februarjem in aprilom 1944, začeli ustanovljati enote Osoppo. Enotna vojaška organizacija več političnih strank, kar sicer ni bila značilnost Italije, je bila ustanovljena zaradi posebnega političnega pomena regije in majhnega števila borcev. Nesoglasja med Stranko akcije in krščansko demokracijo so pripeljala do tega, da so bile te enote vedno bolj homogene – katoliške, protikomunistične in protislovanske.⁵⁷ Le nekaj časa po sporazumu, sprejetem 18. avgusta 1944, je delovalo skupno vojaško poveljstvo enot Osoppo in Garibaldi. Potem ko so slednje privolile v sporazum s slovensko stranjo in je italijanska divizija Garibaldi Natisone 7. novembra 1944 prešla pod operativno vodstvo štaba IX. korpusa slovenske osvobodilne vojske, je prišlo ne le do razkola med osoppovci in garibaldinci, ampak celo do sovražnosti, o čemer priča pokol v Porčinju februarja 1945.⁵⁸

⁵⁷ P. Pallante, *Il PCI*, str. 131, 135.

⁵⁸ V Porčinju je bilo 7. februarja 1945 ubitih dvajset partizanov in sodelavcev 1. brigade Osoppo Friuli. Uboj je izvršil oddelek garibaldinske GAP (*Gruppi d'azione patriottica*). Apelacijsko sodišče v Firencah je 30. aprila 1954 obsodilo domnevne krivce za izdajo države in jih nato, na osnovi amnestije iz leta 1946 (t. i. Togliattijeve), oprostilo. Proces je bil političen, saj naj bi dokazal, da je uboj naročilo slovensko vodstvo. Več o vprašanju poboja v Porčinju Galliano Fogar: *La tragedia di Porzûs. A proposito di una lettera a «Il Piccolo»*, *Qualestoria*, a. 14, 1987, no. 2, pp. 133–140 (v nadaljevanju G. Fogar, *La tragedia di Porzûs*), str. 133–140, kjer je v opombah navedena tudi pomembnejša literatura; Alessandra Kersevan: *Porzûs, dialoghi sopra un processo da rifare*, Udine 1995; Daiana Franceschini: *Porzûs. La Resistenza lacerata*, *Quaderni* 11, Trieste 1996.

OSVOBODITEV IN JUGOSLOVANSKA UPRAVA JULIJSKE KRAJINE

OSVOBODITEV IN JUGOSLOVANSKA UPRAVA

Med pripravami na osvoboditev je bila na Primorskem, pa tudi drugod po Sloveniji, osrednja pozornost namenjena Trstu, ki je bil ključ za priključitev celotne Julijske krajine. Trst je bil za Slovenijo in celo Jugoslavijo pomemben tudi kot eno od gospodarskih središč, zato bi njegova priključitev omogočila hitrejšo obnovo Slovenije. Jože Pirjevec ugotavlja, da se je Tito odločil za tržaško akcijo ne le zaradi Slovencev, ampak tudi da bi okrepil svoj položaj v severnem Jadranu in v upanju na okrepitev revolucionarnega gibanja tudi v Italiji in delavstva v Jugoslaviji.¹

Tito je 4. armadi ob njeni ustanovitvi 2. marca 1945 za cilj določil tudi osvoboditev Istre in Trsta. Tudi slovensko osvobodilno gibanje se je intenzivno pripravljalo na prevzem oblasti v Trstu. V noči iz 12. na 13. april 1945 je bil ustanovljen Slovensko-italijanski antifašistični izvršilni odbor (SIAIO), v okviru katerega so ponudili sodelovanje tudi CLNG, a le pod pogoji, ki jih je narekovala OF. Vključili naj bi se samo tisti, *-za katere je vprašanje Trsta k Jugoslaviji definitivno rešeno*, takih ljudi pa v CLNG dejansko ni bilo. Enotno vodstvo naj bi mestu zagotovilo normalno življenje, demokratizacijo celotne oblasti in demokratične volitve.² Zadnji poskus dogovora med CLNG in OF je bil že po 20. aprilu 1945, vendar tako kot predhodni ni uspel in prav tako ne pogovori za sodelovanje na vojaškem področju.³ Boj za prevlado v Trstu in Julijski krajini med zagovorniki priključitve k eni ali drugi državi je tako postal odkrit in vse bolj brezkompromisen.

Ob tem naj poudarim, da razmerja moči obeh osvobodilnih gibanj niso bila povsem identična z njuno organiziranostjo in številčnostjo. Res je bila OF prevladujoča in je narekovala svoje pogoje z zavestjo o moči slovenskih partizanov in Jugoslovanske armade, a obenem tudi CLNG ni bil brez zaveznikov – prihajajočih anglo-ameriških enot. Tačas pa še ni bilo jasno, katera armada bo prva prišla v Trst.

¹J. Pirjevec, *Jugoslavija*, str. 172.

²M. Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, knj. 5, str.140–142, pismo B. Kraigherja F. Štoki, 9. april 1945; AS, I, f. Obkom KPS za Slovensko primorje, šk. 112, poročilo MK KPS Trst, 15. april 1945; Branko Babič: *Primorska ni klonila. Spomini na vojna leta*, Koper 1982 (v nadaljevanju B. Babič, *Primorska ni klonila*), str. 377; M. Pacor, *Confine orientale*, str. 321; N. Troha, *Politika slovensko-italijanskega bratstva*, str. 39–48.

³AS, I, f. Obkom KPS za Slovensko primorje, šk. arhiv KPJK, vključen v fond Obkom KPS. A. Fonda Savio: *Vstaja v Trstu aprila 1945*.

Dileme CLNG nam v svojih spominih plastično opiše Pier Antonio Quarantotti Gambini, ki nam tudi razkrije način razmišljanja Italiji naklonjenih protifašističnih krogov v Trstu, zlasti o vprašanju, ali sodelovati z OF ali ne. Njihove zahteve, ki so temeljile na zmagovalnih mejah Italije v prvi svetovni vojni, so bile zanje nesporne, medtem ko so podobne zahteve novih zmagovalcev razumeli kot pohlep po sveti italijanski zemlji. Italijanski komunisti, ki so se v Julijski krajini pridružili slovenskemu osvobodilnemu gibanju, so bili zanje izdajalci. Zanimiva je tudi njegova teza, da bi v vsakem primeru zmagala Jugoslavija, tudi v primeru nemške zmage zaradi sodelovanja slovenskih in drugih jugoslovanskih kolaboracionističnih krogov. Ob tem je, podobno kot mnogi tržaški Italijani, mirno pozabil na italijanski fašizem in na kolaboracionizem, ki je bil bistveno močnejši od slovenskega.⁴

V Trstu sta bili zadnje dni aprila 1945 dve vstaji – prvo je vodila Komanda mesta Trst, drugo CLNG. V drugi so sodelovale enote Korpusa prostovoljcev svobode (Corpo volontari della libertà, CVL) in tudi pripadniki Mestne straže, finančni stražniki, enote javne varnosti in karabinjerji v civilu.⁵ Prav sodelovanje dotlej kolaboracionističnih enot je bilo za jugoslovansko stran eden od dokazov za fašistično naravo CLNG, poleg pogajanja med njim in nemško komando o predaji.⁶ Med partizani in borci CVL je prišlo do posameznih spopadov, zato so komandanti CVL, da bi se izognili poslabšanju položaja, ukazali konec akcij.⁷ Ko je Komanda mesta Trst udeležence vstaje CLNG razorožila, so to slednji sprejeli kot žalitev, ker naj bi bili, kot lahko razberemo v vojaškem poročilu italijanski vladi, razoroženi le zato, ker so bili Italijani.⁸ Dejansko pa je jugoslovanska vojska ukrepala v skladu z usmeritvijo, sprejeto na seji CK KPS 23. aprila 1945, da je jugoslovanska vojska osvoboditeljica, zato je bilo mogoče le opredeljevanje zanjo ali proti njej, vmesne poti ni bilo.⁹

Jugoslovansko vodstvo je izhajalo iz preteklih izkušenj in sklepalo, da bo imel tisti, ki bo prvi zasedel območje, prednost tudi na pogajanjih za meje. Osvoboditev in zasedbo Trsta je CK KPS konec aprila 1945 zato razglasil za glavno partijsko nalogo, zasedba Trsta je postala najpomembnejša naloga IX. korpusa, 4. armade in Komande mesta Trst.¹⁰ V Trstu naj ne bi javno postavljali vprašanja priključitve in Itali-

⁴ Pier Antonio Quarantotti Gambini: *Primavera a Trieste*, 1. izdaja Milano 1951, 2. izdaja Trieste 1985 (v nadaljevanju P. Q. Gambini, *Primavera a Trieste*), str. 5–26. O pohodu zaveznikov na Trst glej G. Cox, *The Race for Trieste*, London 1977.

⁵ M. Pacor, *Confine orientale*, str. 323.

⁶ AS, I, f. CK KPS, ae 90, depeša OK KPS Trst CK KPS, 27. april 1945; podatki o vstaji CLNG so tudi v depeši V. Tomšič CK KPS, 30. april 1945; isto, povzetek depeše, poslana MK KP Trst, v depešah B. Kraigherja CK KPS, 28. in 29. april 1945; f. AIS, ae 89, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 11. maj 1945; M. Mikuž, *Pregled zgodovine NOB*, knj. 5, str. 149.

⁷ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavia, b. 145, Trst, nedatirano, o poteku vstaje CLNG: P. Q. Gambini, *Primavera a Trieste*, str. 35; Ennio Maserati: *L'occupazione jugoslava di Trieste*, maggio–giugno 1945, Udine 1963, 2. izdaja 1966 (v nadaljevanju E. Maserati, *L'occupazione jugoslava*), str. 31; AS, I, f. Obkom KPS za Slovensko primorje, šk. priključeno gradivo KPJK, A. Fonda Savio: *Vstaja v Trstu aprila 1945*; B. Novak, *Trieste*, str. 143; B. Bahič, *Primorska ni klonila*, str. 392.

⁸ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavia, b. 149, vojaško poročilo o vstaji domoljubov 30. aprila 1945 v Trstu, 12. maj 1945.

⁹ AS, I, f. CK KPS, ae 1, zapis seje CK KPS, 23. april 1945.

¹⁰ AS, I, f. CK KPS, ae 91, depeša CK KPS B. Kraigherju, 27. april 1945; isto, depeša CK KPS B. Kraigherju, 29. april 1945. Depeša je bila poslana na zahtevo E. Kardelja in je prepis njegove depeše B. Kidriču 29. aprila 1945.

janov kot manjšine. Prav tako bi bilo prezgodaj postavljati enotno komunistično partijo, dejansko pa je nadzor nad obema partijama že pred časom prevzel Oblastni komite KPS. Obenem naj bi zaostrili boj proti demokratom v CLNG, ki po mnenju CK KPS *„dejansko delajo odločno proti nam“*.¹¹

Zaradi nevarnosti, da bi boj proti italijanskim imperialistom = CLN dobil pomen boja med Italijani in Slovenci, je slovensko vodstvo naročalo inštruktorju Oblastnega komiteja KPS za Slovensko primorje Albinu Dujcu, naj se opre na pozive italijanskega osvobodilnega gibanja v severni Italiji, ki je prek radia pozivalo Italijane v Trstu na sodelovanje z enotami Titove Jugoslavije in na narodno vstajo.¹² Generalni sekretar KPI Palmiro Togliatti je 30. aprila 1945 v skladu z že prej sprejeto politiko svoje stranke, ki je podpirala jugoslovansko zasedbo Julijske krajine, ne pa tudi priključitve, v imenu vodstva KPI poslal poziv tržaškim delavcem, naj sprejmejo Titove čete kot osvoboditeljice in naj z njimi sodelujejo. Zaradi tega poziva so vodstva drugih italijanskih strank Togliattija kasneje obtožila, da je poslal telegram podpore jugoslovanski priključitvi Trsta, dejansko pa je samo pozdravil jugoslovansko zasedbo Trsta, podobno kot so pozdravili anglo-ameriško zasedbo v Milanu in francosko v Torinu.¹³

Čete IX. korpusa in 4. armade so 1. maja 1945 osvobodile in zasedle območje do Soče ter tam vzpostavile jugoslovansko vojaško zasedbeno oblast. Vprašanje zasedbe Julijske krajine je ob koncu vojne ostalo nerešeno, in tako so poleg Jugoslovanske armade 2. maja na del spornega območja (v Trst, Gorico, Tržič) prišle tudi enote 8. britanske armade. Po ukazu vlade Velike Britanije je vrhovni zavezniški poveljnik za Sredozemlje feldmaršal Harold Alexander poslal brzojavko vrhovnemu komandantu JA Josipu Brozu z zahtevo, da enote JA Trst zapustijo, kar je slednji odklonil.¹⁴

Zasedba Julijske krajine in Koroške je bila, poleg Grčije, edini primer dvojne zasedbe v Evropi. Obenem sta se samo tam ob osvobajanju Evrope srečali dve armadi, ki se nista razlikovali le v ideološki usmeritvi svojih držav, saj je bilo tako tudi povsod drugod, kjer so se srečevali zahodni zavezniki z Rdečo armado. Temeljna razlika je bila drugje. Zahodni zavezniki so prišli v Julijsko krajino za umikajočimi se nemškimi enotami in to območje ni bilo njihovo, medtem ko je bila Jugoslovanska armada, skupaj s slovenskimi partizani, ki so že pred tem osvobodili velik del Primorske, armada države, ki je te kraje zahtevala zase. Jugoslavija je poudarjala, da je celotno območje, ki ga je zasedla z velikimi žrtvami, po mednarodnem pravu njena zasedbena cona. Toda zasedba je imela zanj še drugi pomen. Josip Broz Tito je 9. maja 1945 zapisal, *„da smo te kraje osvobodili, ker etnično pripadajo naši domovini“*.¹⁵ Jugoslovanska armada je prišla v Julijsko krajino, v Benečijo in na Koroško kot vojaška sila, kot armada komunistične države, a predvsem, to pa je bistvo in posebnost, da bi osvobodila svoje sorojake in tisto, kar je imela za svoje etnično ozemlje.

Sprva so bili odnosi med jugoslovansko zasedbeno oblastjo in zavezniki dobri, kasneje pa so se spremenili zaradi represije jugoslovanske oblasti, ki jo je spremljala močna protijugoslovanska propaganda, in odklonilnega stališča britanske in ameriške

¹¹ AS, I, f. CK KPS, ae 1, zapis seje CK KPS, 23. april 1945.

¹² AS, I, f. Obkom KPS za Slovensko primorje, šk. 112, pismo Obkom KPS za Slovensko primorje Albinu Dujcu, 28. april 1945.

¹³ P. Pallante, Il PCI, str. 253, 254.

¹⁴ M. Mikuž, Pregled zgodovine NOB. knj. 5, str. 152.

¹⁵ AS, f. Edvard Kardelj, šk. 35/16, depeša J. Broza 4. armadi, 9. maj 1945.

vlade. Zaveznike so hladno sprejeli tudi ljudje, ki so se zavzemali za priključitev k Jugoslaviji, saj so v njih videli, kot se je izkazalo kasneje utemeljeno, nevarnost za izpolnitev svojih zahtev.

*1. maj 1945,
enote Jugoslovanske
armade prihajajo
v Trst.*

Anglo-Američani so se zavedali, da bi vsako zavlačevanje jugoslovanske zasedbe pomenilo slabljenje njihovih pozicij, sprožilo nevarne incidente in povečalo možnost, da bi se začasna zasedba spremenila v trajno.¹⁶ Zato so vse bolj pritiskali na Jugoslavijo, tudi z grožnjo o uporabi oborožene sile, naj se umakne iz Trsta in tudi s Koroške ter iz Beneške Slovenije, ki po njihovem ni bila del spornega območja. S Koroške in iz Beneške Slovenije se je JA umaknila sredi maja 1945, ne pa tudi iz Julijske krajine.¹⁷ Velika Britanija je ob tem sicer skušala doseči dogovor z Jugoslavijo, tako na vojaškem področju kot tudi ob vprašanju demarkacijske črte, medtem ko so ZDA ostale zadržane in deloma sovražne. Njihov odnos je bil deloma posledica spremembe v vodstvu, saj je Rooseveltovo politiko dogovarjanja zamenjala Trumanova politika konfrontacije. Tudi vprašanje Julijske krajine so razumeli globalno in so se o njem skušali dogovoriti s Sovjetsko zvezo, obenem pa so menili, da je Tito že dobil dovolj njihove podpore.¹⁸ Da so se stvari zaostrovale, je bilo jasno tudi ob pritisku na jugoslovanske oblasti v Trstu. Tako so v noči iz 22. na 23. maj britanski tanki blokirali poslopje PNOO za Slovensko primorje in Trst.¹⁹

Da bi preprečile grozeči spopad, so jugoslovanske oblasti 21. maja 1945 privolile v umik iz bodoče cone A Julijske krajine in so se odtlej pogajale o vprašanju civilne uprave, torej ljudske oblasti, ki so jo skušale obdržati.²⁰ Napetost se je končala

¹⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 4, dopis italijanskega ambasadorja v ZDA A. Tarchianija A. De Gasperiju, 30. april 1945; isto, 3. maj 1945.

¹⁷ AS, I, f. Edvard Kardelj, šk. 30, poročilo št. 1 maršalu Jugoslavije J. Brozu, 22. maj 1945: *«Zavezniki neprestano grozijo z vojno, v ambasadi so zažgali arhive, pripravljajo avijone za evakuacijo. Kardelj je prepričan, da je to preračunan cirкус, da se nas prisili v popuščanje. Vendar bi v tej napeti situaciji stvari lahko imele neugoden razvoj.»* f. CK KPS, ae 76, depeša E. Kardelja B. Kidriču, 18. maj 1945.

¹⁸ G. Valdevit, La questione di Trieste, str. 93, 94, 96–98.

¹⁹ AS, I, f. Edvard Kardelj, šk. 31, depeša B. Kidriča E. Kardelju, 26. maj 1945.

²⁰ AS, I, f. Edvard Kardelj, šk. 31, poročilo E. Kardelja J. Brozu, 21. maj 1945; isto, depeša E. Kardelja J. Brozu, 22. maj 1945; Janko Jeri: Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni, Ljubljana 1961 (v nadaljevanju J. Jeri, Tržaško vprašanje), str. 81.

s podpisom sporazuma v Beogradu 9. junija 1945, v katerem se niso dokončno opredelili do civilne oblasti. Jugoslovanske enote so se nato 12. junija 1945 umaknile na območje vzhodno od Morganove črte, ki je tekla od Debelega rtiča čez Kras, Vipavsko dolino, Banjško in Trnovsko planoto ter vzhodno od Kobarida in Bovca.²¹ Posamezna odprta vprašanja zavezniške uprave je razrešil sporazum v Devinu 20. junija 1945. Z njim so tudi določili, da izraz Julijska krajina pomeni italijanske province Gorico, Trst, Reko (Kvarner) in Pulj iz leta 1939 in da se deli na cono pod anglo-ameriško in jugoslovansko upravo (cono A in B). Niso pa uskladili vprašanja civilne uprave, nad katero so zavezniki hoteli imeti popoln nadzor.²²

JUGOSLOVANSKA UPRAVA

Med štiridesetdnevno dvojno zasedbo Julijske krajine je bila uprava v celotni Julijski krajini v rokah jugoslovanskih oblasti. Poleg štaba 4. armade, ki ga je vodil general Petar Drapšin in v katerem so bili prve dni maja tudi Edvard Kardelj, Ivan Ribar in general Arso Jovanović, so jugoslovansko zasedbeno oblast predstavljale komande mest. Te naj bi v najkrajšem času del pristojnosti predale civilnim narodnoosvobodilnim odborom.²³ Najpomembnejšo, Komando mesta Trst, je le nekaj dni vodil Josip Černi, nato pa Dušan Kveder. 3. maja 1945 je komanda izdala prve odloke, s katerimi je prevzela oblast, odredila vojno stanje, omejila gibanje prebivalstva in razveljavila vse zakone in odredbe fašističnih režimov. Kršitve teh odredb so kaznovala vojaška sodišča JA.²⁴ Giampaolo Valdevit ugotavlja, da je jugoslovanska oblast skušala odstraniti vse, kar je spominjalo na italijansko institucionalno navzočnost na območju: odstranitev tistih, ki so nosili različne italijanske uniforme (policija ipd.), prevzem arhivov, denarnih sredstev v bankah itd. V ta okvir Valdevit vključi tudi aretacije in deportacije.²⁵

Razmere ob prihodu jugoslovanske vojske in njene ukrepe v Gorici je msgr. Alojzij Novak v svojem dnevniku takole opisal: *«Gledam skozi okno pohod narodne vojske po cesti mimo stolnice. Če jih primerjam s pohodom angleških in ameriških edinic – vsi zlikani, mladi ravni fantje kot sveča – res ne more to naše vojaštvo tekmovali z njimi. A od druge strani se našemu vojaštvu pri vsej mnogoličnosti obleke, nerodnemu zadržanju v vrsti, težkemu, nerodnemu koraku, neuhranosti po velikosti,*

²¹ Črta je dobila ime po generalu Williamu D. Morganu, štabnemu načelniku komandanta združenih zavezniških sil v Sredozemlju feldmaršala H. Alexandra, ki se je med svojo misijo v Beogradu od 8. maja 1945 večkrat sestal z maršalom Titom. 21. maja je bil sprejet predlog demarkacijske črte med zasedbenima conama – Morganova črta. Podrobneje o poteku pogajanj G. Valdevit, *La questione di Trieste*, str. 93–102; J. Jeri, *Tržaško vprašanje*, str. 79–83.

²² AS, I, f. PNOO, m. 1, zapisnik seje PNOO, 8. junij 1945, razprava B. Kraigherja; G. Valdevit, *La questione di Trieste*, str. 105–107; J. Jeri, *Tržaško vprašanje*, str. 88–91; B. Novak, *Trieste*, str. 192, 193; DSP, 1945, str. 81–82 (Sporazum o Julijski krajini med Jugoslavijo na eni in Veliko Britanijo ter Združenimi državami Amerike na drugi strani, Beograd, 9. junij 1945); str. 98, 99, 105 (Sporazum med Zavezniškim vrhovnim komandantom za Sredozemlje in vrhovnim komandantom JA; Nota o civilni upravi cone Julijske krajine, ki bo prišla pod ZVU, Devin, 20. junij 1945).

²³ AS, I, f. CK KPS 2, ae 91, depeša CK KPS B. Kraigherju in Obkom KPS za Slovensko primorje, 30. april 1945.

²⁴ AS, I, f. PNOO, m. 3, odredbe Komande mesta Trst: št. 1–2, 3. maj; 3–4, 4. maj; 6, 5. maj; 7–8, 6. maj; 9–10, 10. maj; 11–12, 11. maj; 13, 12. maj 1945.

²⁵ *La crisi di Trieste*, G. Valdevit, str. 19.

pozna: to je ljudska vojska, zbrana iz vseh vetrov, vsake starosti, vsake velikosti – pomešana kot mozaik, ki koraka ob godbi harmonike ... po asfaltirani cesti. Res je morala biti velika energija onega, ki jo je zbral in jo privedel do jadranskega morja in moralo je biti veliko navdušenje naroda, ki jo je skozi leta vzdrževalo. Ako ne bi zasenčeval tega narodnega pokreta za njim skriti komunizem, bi bil človek res vesel. Pa ta slednja činjenica spravlja v nevarnost narodne interese cele naše Julijske krajine. Rudeče zvezde na vseh narodnih zastavah bodoje v oči zavezniške vojake, istotako napisi na vseh zidovih, ki zelo diše po komunizmu ... zraven pa plakatiranje najrazličnejših odredb, ki so skoro vsak dan nove ... Saj se nič več ne razlikujemo od nekdanjih fašističnih časov. Policijska ura, mobilizacija vseh moških, popis vseh vozil, fotografičnih aparatov, tiskarskega papirja, črk in strojev, popis ljudstva kar v gostilnah skozi pet dni po abecednem redu ... vse to silno vznemirja ljudstvo. Pa še nočne preiskave, zapori, zaplemba koles, radio aparatov, pisalnih strojev po privatnih stanovanjih, stalne grožnje z ljudskim sodiščem ... Ni čudno, ako je vse preplašeno in se sprašuje: ali je to osvobojenje? Zraven tega tisoči beguncev iz naših krajev, ki so se umaknili čez Sočo, in novi tisoči, ki so iz Kranjske bežali proti Koroški. Neroden nastop naših oblasti proti vsem škofom v zasedenih mestih in to takoj prve dni po prihodu – vse to Angleži in Amerikanci opazujejo in iz tega delajo svoje sklepe, ki niso laskavi za našo upravno sposobnost.²⁶

*Automobilska nalepka
Komande mesta Trst.*

Večina ljudi si je po dolgoletni vojni želela predvsem normalno, mirno življenje.²⁷ Pri tem Jugoslovani, tako proitalijanski Akcijski odbor Julijske krajine, niso bili uspešni, saj naj bi bil gospodarski položaj v Trstu katastrofalen. Odbor niso presenetile takšne razmere, ker so ti »osvojevalci bili ljudje, ki so prišli iz gozda in so bili prvič v stiku s civilizacijo».²⁸ Jugoslovanska oblast se je zavedala, da je bila vzpostavitev normalnih razmer predvsem politično vprašanje, ker bi slabe razmere dokazovale, da Jugoslavija Trsta ni sposobna preživeti. Tudi zato je skušala čim hitreje vzpostaviti normalno delovanje tovarn in drugih obratov ter infrastrukture; večina manjših

²⁶ Alojzij Novak: Črniška kronika, uredil Boris Mlakar, Gorica 1992 (v nadaljevanju A. Novak, Črniška kronika), str. 223, 224.

²⁷ AS, I, f. AIS, ae 87, politično poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 16. maj 1945.

²⁸ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo Akcijskega odbora Julijske krajine (Comitato d'azione Giuliano), 2. junij 1945.

obratov je tudi dejansko kmalu začela delati. Prav tako so obratovale trgovine, pred katerimi so bile dolge vrste, veliko je bilo tudi črne borze.²⁹

Del svojih pristojnosti je Komanda mesta Trst 8. maja 1945 preдалa iz SIAIO preoblikovanemu civilnemu Mestnemu osvobodilnemu svetu Trst, MOS (Comitato cittadino di liberazione, CCL), sama pa je obdržala urejanje notranjih zadev, zunanje trgovine in industrije. Kasneje so izvedli tudi volitve v skupščino mesta Trst, ki je zasedala 17. maja 1945. Poleg tržaške so v naslednjih dneh sklicali tudi druge okrožne skupščine.³⁰

Jugoslovanske oblasti so uvedle strog nadzor nad tiskom in drugim obveščanjem, zborovanji ipd. in niso dovolile nobenega manifestiranja proti svoji politiki.³¹ Poleg aretacij in deportacij, o katerih več kasneje, so veliko škode naredili nekateri njihovi ukrepi v času, ko so se pripravljale na umik, med njimi zaplembe dragocenosti in denarja. Vodilni slovenski funkcionar v Trstu Boris Kraigher je ostro protestiral, ker je takšno ravnanje projugoslovanskim organizacijam otežilo položaj. Vodstvo bi se moralo zavedati, tako Kraigher, da *»zapuščamo svojo zemljo vsaj formalno zaveznikom, ne pa da se umikamo pred sovražnikom ali da plenimo sovražniku okupirano deželo, od koder se umikamo»*.³² Štab 4. armade JA je 4. junija 1945 na podlagi ukaza vrhovnega komandanta Josipa Broza izdal ukaz, s katerim so vojski prepovedali konfiskacijo in rekvizicije. Ukaz so zlasti na spornem območju kršili, zato so vojaška sodišča zahtevala takojšnje aretacije krivcev.³³

Italijanski Akcijski odbor Julijske krajine je menil, da so ukrepi, ki so jih jugoslovanske oblasti izvajale med zasedbo Julijske krajine maja 1945, kršitev mednarodnega prava. V svojem razglasu je poudarjal, da je okupatorski imperializem postal tako nepreviden, da celo ni priznaval trenutne zakonodaje in je vzpostavil nove zakone *»pod formo 'ukazov' ... Kot se lahko razbere, so to balkanske metode in načini, ki ljudem odvzemajo usakršne pravice in so celo brez osnovnih civilizacijskih prvin»*.³⁴ Po mnenju italijanskih vladnih krogov so med nezakonita dejanja sodili: ukinitvev italijanskih zakonov in italijanske uprave, razpustitev policijskih enot in razorožitev ter aretacije uslužbencev kvesture in mejne straže. Med hude kršitve mednarodnega prava so šteli množične aretacije in deportacije, prisilno mobilizacijo, uničenje arhivov,

²⁹ AS, MNZ, 301/55, Ozna za okrožje Trst, Situacijsko poročilo za Trst od aprila do 14. maja (podpis nečitljiv), 14. maj 1945.

³⁰ AS, I, f. PNOO, m. 1, zapisnik skupščine PNOO, 5. junij 1945, poročilo B. Breclja; f. Edvard Kardelj, šk. 31, depeša B. Kidriča E. Kardelju, 11. maj 1945; f. MOS Trst, m. 2a, zapisnik zasedanja skupščine mesta Trst, 17. maj 1945. Več o tem N. Troha, Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 51–61.

³¹ AS, I, f. AIS, ae 118, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 21. maj 1945: *»Reakcija širi glasove, da to ni nobena demokracija, ko slovanski in italijanski pristaši našega pokreta (civilisti) lahko prepevajo svoje pesmi, dočim so prepričani, da bi jih zaprli, če bi oni prepevali kako svojo pesem»*, ae 114, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 18. maj 1945: *»Očitajo nam, da smo začeli po fašistsko, zlasti ker smo preimenovali korzo v »korzo Tito«, da ne smejo po mestu svobodno govoriti (boje se naših agentov). Glede naših listov pravijo, da so zelo tendenciozni in zanimivi.»*

³² AS, I, f. CK ZKS, šk. 45, depeša B. Kraigherja B. Kidriču, 7. junij 1945.

³³ AS, II, f. GŠS, fasc. 121, dopis vojaškega sodišča 4. armade vojaškemu sodišču XXXI. divizije, 12. junij 1945.

³⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6, razglas Akcijskega odbora Julijske krajine, nedatiran. Italijanski original se glasi: *»sotto la forma di 'ukaze' di infausta memoria ... Come si vede metodi e sistemi adatti forse per la Balcania, sovvertitori di ogni diritto delle genti, stroncatori anche degli elementi primi della civiltà.»*

ukinitev italijanske sodne oblasti, odvažanje građiva, ki je bilo last italijanske vlade, sekvester bančnih depozitov in tudi »uprizoritev pravega lova na člane CLN«.⁵⁵

Alcide De Gasperi je britanskemu ambasadorju v Rimu Noelu Charlesu pojasnjeval, da so Jugoslovani prisilno mobilizacijo izvajali le zato, da bi iz Julijske krajine odstranili tamkajšnje italijanske državljane in jih nadomestili z osebami slovanske rase, ki so prišli z druge strani meje z namenom, da bi spremenili etnično podobo dežele.⁵⁶ Ob tem je De Gasperi pozabil povedati, da je bila večina teh prišlekov med fašizmom izgnanih primorskih Slovencev. Akcijski odbor Julijske krajine je celo trdil, da so bili vsi moški, starejši od šestnajst let, deportirani v Jugoslavijo in množično mobilizirani. Titove enote naj bi na desni breg Soče pošiljale svoje emisarje, odbori CLN so bili ukinjeni in nadomeščeni s »komunističnimi protiangleškimi odbori«.⁵⁷ Ljudi so jugoslovanske oblasti klicale na popis prebivalstva po abecednem redu in večkrat naj bi bila vpisana slovanska narodnost, čeprav je prijavljeni protestiral. Eclini dovoljeni tisk v italijanščini je bil projugoslovanski *Il nostro avvenire*. Italijanske demonstracije so bile razgnane, obenem pa je iz »slovanskih gorskih vasi na manifestacije pridrlo celotno prebivalstvo, z zastavami, pesmimi in napisi«. V Gorico naj bi prišli številni jugoslovanski strokovnjaki, zdravniki, odvetniki, inženirji, ki so prevzeli mesta aretiranih Italijanov.⁵⁸ Tudi v tem poročilu seveda ne omenjajo, da so bili to večinoma domačini, ki so bili pred vojno zaradi svojega protifašizma prisiljeni emigrirati. Jugoslovanske oblasti naj bi po Italiji tudi novačile tujerodce – allogene, kot so Italijani takrat poimenovali Slovence in Hrvate v Julijski krajini, in tudi tamkajšnje Italijane, največ nekdanje vojne ujetnike v južni Italiji, ki so morali podpisati izjavo, da priznavajo jugoslovansko suverenost. Že pred tem je iz italijanske vojske dezertiralo veliko drugojezičnih vojakov (*militari alloglotti*), in sicer do aprila 1944 1094, do marca 1945 pa še 721, ki so se večinoma priključili partizanom.⁵⁹

SODSTVO

Za območje PNOO za Slovensko primorje je bil 22. septembra 1944 sprejet odlok o začasni ureditvi ljudskih sodišč. Sodišča so bila okrajna, okrožna in višje, ki je bilo pristojno tudi za mesto Trst. V tedanjem sistemu je imel pomembno mesto tudi javni

⁵⁵ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 141, opomnik italijanskega zunanjega ministrstva, 30. oktober 1945; b. 149, vojaško poročilo o vstaji domoljubov v Trstu 30. aprila 1945, 12. junij 1945.

⁵⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 7, dopis A. De Gasperija ambasadorju Velike Britanije v Rimu Siru Noelu Charlesu, nedatiran.

⁵⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, razglas Akcijskega odbora Julijske krajine; AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 149, poročilo o Gorici, nedatirano. Dejansko so jugoslovanske oblasti mobilizacijo zaradi navzočnosti zaveznikov izvajale le deloma, predvsem ne v Trstu, in z njo tudi kmalu prenehale, AS. I, f. MOS Trst, m. 7a, tudi AS, MNZ, 301/2, Ozna za Slovenijo, dopis načelnika odseka za notranje zadeve PNOO D. Miliča okrožnim načelnikom NZ za Tržaško in Goriško okrožje, 30. maj 1945.

⁵⁸ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 145, poročilo Maria A. Cavazzutija italijanskemu zunanjemu ministertvu o položaju v Gorici po Titovi zasedbi, 11. september 1945. Tekst se v italijanskem originalu glasi: »*Dai paesi slavi della montagna calavano popolazioni intere. comandate per le dimostrazioni, con bandiere, inni e cartelli*«, b. 147, poročilo o položaju v Gorici, 8. junij 1945.

⁵⁹ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 149, dopis italijanskega vojnega ministrstva zunanjemu, 4. maj 1945; isto, Novačenje vojakov iz Julijske krajine s strani jugoslovanskih partizanov, 16. april 1945.

tožilec, ki je v skladu z odlokom Avnoja 3. februarja 1945 kot poseben organ nadzoroval tudi izpolnjevanje zakonov.¹⁰

Pred 1. majem 1945 so poleg vojaških sodišč pri štabu 4. armade, korpusnih in nižjih komandah na območju, ki je bilo že osvobojeno, delovala civilna sodišča. Jugoslovanske oblasti so zaradi protestov, ki so jih sprožile v Italiji in pri zahodnih zavezniških aretacije in deportacije, ki so jih maja 1945 izvajale jugoslovanske oblasti, ter da bi popravile vtis nekontroliranega nasilja in anarhije hitele z vzpostavitvijo sodstva tudi v mestih, predvsem tistega, ki je bilo pristojno za sojenje t. i. fašističnih zločinov.¹¹ Tako je skupščina mesta Trst na zasedanju 17. maja 1945 sprejela sklep o takojšnjem organiziranju pravosodja in ustanovitvi rednih sodišč ter posebnega ljudskega sodišča, pristojnega za sojenje vseh oseb, ki so se umazale s fašizmom in sodelovanjem z okupatorjem. Sprejeli so tudi sklep o ustanovitvi posebnih komisij za čiščenje oz. epuracijo.¹² Del članov MOS Trst je bil prepričan, da bi moralo posebno ljudsko sodišče soditi na podlagi revolucionarnega prava v skladu z izjavo: *«Za odstranitev fašističnih banditov so popolnoma nepotrebni sodniki. Ljudstvo je tisto, ki zahteva to razčiščenje, in če bo potrebno, bo šlo do smrtnih obsodb ... Mnogi še vedno ne razumejo, zakaj vse te aretacije, ne smemo pa pozabiti, da smo bili toliko let teptani»*. Preostali njegovi člani, zlasti pravniki, pa so zahtevali ohranitev strokovnosti v sodstvu.¹³

Posebno ljudsko sodišče za sojenje fašističnih zločinov proti obstoju in svobodi ljudstva in demokratičnim ustanovam je nato ustanovila Konzulta mesta Trst 21. maja 1945. Krivca se je ugotavljala za vsa leta od začetka fašizma. Obenem so bila za takšna dejanja deloma še naprej pristojna tudi vojaška sodišča. V praksi pa so ravnali tako, da so vojaška sodišča odstopala civilnim v sojenje posamezne zadeve, ki niso bile izrazito vojaške narave. V Trstu je bilo po sporazumu med vojaškimi in civilnimi organi posebno ljudsko sodišče pristojno za civilne osebe, medtem ko so za vojne zločine ostala pristojna vojaška sodišča.¹⁴ Aretacije je odtlej lahko izvajala le Narodna zaščita na ukaz javnega tožilca, aretirani so morali biti takoj odpeljani v njene zapore, kjer so bili na voljo javnemu tožilcu.¹⁵

Kljub vzpostavitvi sodstva je tržaška Ozna ohranila posebna pooblastila. Tako je predsednik posebnega Ljudskega sodišča Umberto Sajovitz 1. junija 1945 ugotavljal, da je sodišče sicer že teden dni vzpostavljeno, ne more pa začeti z delom, ker Ozna, ki je dotlej sprejemala prijave, le-teh ni hotela posredovati.¹⁶ Posebno sodišče je

¹⁰ AS, I, f. PNOO, m. 6, navodila za delo javnih tožilcev.

¹¹ AS, I, f. MOS Trst, m. 2a, zapisnik seje MOS Trst, 17. maj 1945; f. Edvard Kardelj, šk. 31, depeša B. Kidriča E. Kardelju, 15. maj 1945.

¹² AS, I, f. PNOO, m. 3, Uradni list PNOO št. 1/1945.

¹³ AS, I, f. MOS Trst, m. 2a, zapisnik seje MOS Trst, 21. maj 1945.

¹⁴ AS, II, f. GŠS, fasc. 122, dopis predsednika vojaškega sodišča mesta Trst Franceta Venturinjia višjemu vojaškemu sodišču v Ljubljani, 7. junij 1945; Uradni list PNOO št. 1 1945; Il Nostro Avvenire, 23. maj 1945; Primorski dnevnik, 23. maj 1945. Predsednik sodišča je postal Umberto Sajovitz, Italijan in asistent na univerzi, posebni javni tožilec pa prav tako Italijan Adelmo Nedoch.

¹⁵ AS, II, f. PNOO, fasc. 29, dopis predsednika posebnega ljudskega sodišča mesta Trst U. Sajovitza MOS Trst, Narodni zaščiti Trst, javnemu tožilcu za Slovensko primorje in Trst, javnemu tožilcu mesta Trst, sekretarju KP, vodjem partijskih epuracijskih komisij, 1. junij 1945.

¹⁶ AS, I, f. MOS Trst, m. 2a, zapisnik seje MOS Trst, 25. maj 1945; isto, zapisnik seje, 6. junij 1945; f. PNOO, m. 3, dopis U. Sajovitza MOS Trst, 1. junij 1945; II, f. PNOO, fasc. 29, dopis predsednika posebnega ljudskega sodišča U. Sajovitza MOS Trst, Narodni zaščiti Trst, javnemu tožilcu za Slovensko primorje in Trst, javnemu tožilcu mesta Trst, sekretarju KP, vodjem partijskih epuracijskih komisij, 1. junij 1945.

zasedalo le enkrat, po nekaterih podatkih dvakrat, in sicer 11. in 12. junija 1945, nato ga je zavezniška vojaška uprava ukinila. V Trstu so ustanovili tudi redna ljudska sodišča (Tribunale del popolo), ki so se opirala na italijansko zakonodajo, obenem pa naj bi čut sodnikov odpravil njene pomanjkljivosti.⁴⁷

Že pred koncem vojne so na celotnem obravnavanem območju delovala vojaška sodišča. Pred njimi so bili verjetno, kot nam pričajo očividci sojenja pred hitrim vojaškim sodiščem 4. armade JA, sojeni tudi tisti, ki so jih aretirale jugoslovanske oblasti maja 1945 in so bili nato v nekaj dneh usmrčeni.⁴⁸

Med nalogami vojaških sodišč je bila tudi *»zgodovinska naloga obračunavanja z vojnimi zločinci in narodnimi sovražniki»*.⁴⁹ Kot vojni zločinci so bili opredeljeni ne glede na državljanstvo *»pobudniki, organizatorji, naredbodajalci, pomočniki in neposredni izvajalci množičnih ubijanj, mučenj, prisilnih izselitev, funkcionarji terorističnega aparata in terorističnih oboroženih formacij okupatorja in domačinov v okupatorjevi službi»*. *»Narodni sovražniki»* so bili *»aktivni ustaši, četniki, pripadniki ostalih oboroženih formacij v sovražnikovi službi, njihovi organizatorji in pomočniki, ki so bili v njihovi službi kot ovađuhi, vsi, ki so izdali narodni boj in so bili v povezavi z okupatorjem, vsi, ki so odpadli od narodne oblasti in delali proti njej, vsi, ki so rušili narodno vojsko ali so na drug način pomagali okupatorju»*. Postopek pred vojaškimi sodišči je moral biti *»hiter in brez nepotrebnih obzirnosti, a popoln»*.⁵⁰

Od julija 1945 so bila vojaška sodišča pristojna za sojenja kaznivih dejanj vojaških oseb in vojnih ujetnikov, medtem ko so nekatere primere narodnih sovražnikov in vojnih zločincev po presoji predajala civilnim ljudskim sodiščem. Po novem zakonu o vojaških sodiščih iz avgusta 1945 je bilo postopanje proti civilnim osebam izvzeto iz pristojnosti vojaških sodišč, razen v izjemnih primerih, ki so ogrožali varnost države (npr. špijonaža).⁵¹

Vojaško sodišče IX. korpusa je bilo zaradi razpustitve korpusa ukinjeno in je prenehalo delovati 18. maja 1945, ostalo pa je vojaško sodišče pri XXXI. diviziji.⁵² V okviru 10. maja 1945 ustanovljenega Tržaškega vojnega področja (TVP), ki je obsegalo celotno Slovensko primorje, so sodile tudi komande mest prejšnjega Istrskega vojnega področja, medtem ko sta bili komandi Trsta in Gorice, ki je nastala iz goriskega področja, vezani neposredno na GŠ Slovenije.⁵³ Na podlagi odredbe vojnosednega odseka GŠ Slovenije z dne 8. maja 1945 so pri komandi TVP ustanovili vojaško sodišče s senati; pristojnosti so bile enake pristojnosti vojaških sodišč korpusov. Zaradi pomanjkanja pravnikov so ustanovili le senata pri komandi mesta Tolmin (tudi za Idrijo) in Postojna (tudi za Ilirsko Bistrico), sodno oblast na območju komande me-

⁴⁷ AS, I, f. CK KPS, ae 91, depeša B. Kidriča B. Kraigherju, 24. maj 1945; f. PNOO, m. 3, Uradni list PNOO št. 1/1945; f. MOS Trst, m. 2a, zapisnik seje konzulte Trst, 28. in 29. maj 1945.

⁴⁸ PRO, FO 371/48953R/15263/92, poročilo Investigation Committee of Venezia Giulia, 2. del, 14. november 1945, poglavje 3, poročila o fojbah.

⁴⁹ AS, II, f. GŠS, fasc. 122, dopis vojaškega sodišča 4. armade, senata za Slovenijo, Predsedstvu Narodne vlade Slovenije, 25. avgust 1945.

⁵⁰ AS, II, f. GŠS, fasc. 121, dopis pomočnika javnega tožilca DFJ Zvonimira Ostriča višjemu vojaškemu sodišču JA, 12. julij 1945.

⁵¹ AS, II, f. GŠS, fasc. 122, dopis vojaškega sodišča 4. armade Predsedstvu Narodne vlade Slovenije, 25. avgust 1945.

⁵² AS, II, f. GŠS, fasc. 121, dopis predsednika senata pri KM Tolmin Sergija Vrhovca vojaškemu sodišču TVP, 26. maj 1945.

⁵³ AS, II, f. GŠS, fasc. 121, Odredba št. 1 Komande TVP o organizaciji TVP, 10. maj 1945.

sta Gorica in Ajdovščina je izvajalo vojaško sodišče pri komandi TVP, za komandi mesta Koper in Tržič pa vojaško sodišče pri komandi mesta Trst. Drugostopenjsko sodišče je bilo vojaško sodišče 4. vojne oblasti. Zaradi teh reorganizacij ni v maju 1945 razpravljati niti en senat pri komandah mest.⁵¹

Iz poročila vojaškega sodišča komande mesta Trst (tudi vojaškega sodišča mesta Trst) 22. maja 1945 je razvidno, da je bilo sodišče ustanovljeno sredi maja 1945 na podlagi ustnega naloga vojnosodnega oddelka GŠ Slovenije. Preiskave sta vodila Ozna in javni tožilec. Sodišče je imelo nalogo, da z razpravami proti fašističnim vojnim zločincem dvigne *»avtoriteto jugoslovanske oblasti in da razgali vse fašistične zločine»*.⁵² Osnovna naloga sodišča je bila zatiranje kriminala, obenem pa je bilo pristojno tudi za kazenske zadeve, naperjene zoper pripadnike zaledne vojske. Ker civilno sodišče še ni delovalo, jim je javni tožilec pošiljal tudi zadeve civilnih oseb. V preiskavi je imelo v začetku junija 1945 tudi dvanajst primerov samovoljnih rekvizicij in prisvajanja tuje lastnine, ki so jih izvršili pripadniki komande mesta Trst, ter nekaj primerov črnohorzijanstva. Sodišče je imelo prvo razpravo 2. junija 1945, nato pa je bilo ukinjeno skupaj s komando mesta Trst 12. junija 1945.⁵³

Vojaško sodišče TVP se je 18. julija preimenovalo v vojaško sodišče Vipavskega vojnega področja (VVP). Nadrejeno mu je bilo vojaško sodišče pri Vojaški upravi JA za Istro, Reko in Slovensko primorje.⁵⁴ Tako je bilo vojaško sodišče VVP dejansko pristojno za slovenski del cone B Julijske krajine oz. za Vzhodnoprimorsko okrožje. Za pritožbe in potrjevanje smrtnih kazni je bilo že dotlej pristojno višje vojaško sodišče, avgusta 1945 pa je bilo sodiščem izrecno naročeno, da smrtnih kazni ne smejo v nobenem primeru izvršiti, dokler jih ne potrdi vojaško sodišče pri generalštabu JA.⁵⁵ Sodbe so se odtlej v coni B izrekale v imenu Vojaške uprave za Reko, Istro in Slovensko primorje in ne več v imenu narodov Jugoslavije, razen jugoslovanskim državljanom in pripadnikom JA.⁵⁶ Vojaška sodišča so sodila tudi po Zakonu o konfiskaciji, vendar pa kazni konfiskacije niso izvrševala sama, ampak so jo izvršile ljudske oblasti.⁵⁷

⁵¹ AS, II, f. GŠS, fasc. 121, naredba št. 1 vojaškega sodišča TVP, 15. maj 1945; odredba št. 7 komande TVP: Organizacija vojaškega sodišča na teritoriju TVP, 14. maj 1945; fasc. 122, poročilo za maj sekretarja vojaškega sodišča TVP Janeza Lotriča vojno sodnemu oddelku Vojne oblasti 4. armade, 14. junij 1945.

⁵² AS, II, f. GŠS, fasc. 122, poročilo v.d. predsednika vojaškega sodišča pri Komandi mesta Trst F. Venturinija vojno sodnemu odseku pri GŠ Slovenije, 22. maj 1945; f. PNOO, fasc. 29, dopis predsednika vojaškega sodišča pri Komandi mesta Trst F. Venturinija javnemu tožilcu za Slovensko primorje in Trst S. Peterinu, 16. maj 1945.

⁵³ AS, II, f. GŠS, fasc. 122, poročilo v.d. predsednika Vojaškega sodišča mesta Trst F. Venturinija višjemu vojaškemu sodišču v Ljubljani za čas od 1. do 7. junija 1945; dopis pomočnika načelnika sodnega oddelka Vojne oblasti 4. armade Jožeta Žabkarja Komandi mesta Trst, 12. junij 1945.

⁵⁴ AS, II, f. GŠS, fasc. 122, dopis vojaškega sodišča VVP senatu pri KM Tolmin, 18. julij 1945; isto, dopis vojaškega sodišča VVP vojaškemu sodišču VUJA, 8. december 1945.

⁵⁵ AS, II, f. GŠS, fasc. 122, dopis predsednika senata vojaškega sodišča 4. armade Bogomirja Bogataja višjemu vojaškemu sodišču pri VŠ JA, 13. avgust 1945.

⁵⁶ AS, II, f. GŠS, fasc. 121, dnevno poročilo senata pri Komandi GVP, 17. maj 1945; isto, poročilo predsednika senata pri KM Tolmin Sergija Vrhovca vojaškemu sodišču TVP, 26. maj 1945; dopis sekretarja vojaškega sodišča VVP Slavka Hafnerja senatu pri KM Tolmin, 31. julij 1945.

⁵⁷ AS, II, f. GŠS, fasc. 121, navodilo Ministrstva za ljudsko obrambo DFJ vojaškemu sodišču XXXI. divizije, nedatirano; isto, dopis vojaškega sodišča VVP senatu pri KM Tolmin, 5. avgust 1945.

V Sloveniji so se ohranili le nekateri sekundarni viri, v katerih ni podatkov o smrtnih obsodbah, ampak le o zapornih kaznih, ki so jih izrekla vojaška sodišča. Iz tega gradiva lahko razberemo, da so bili maja 1945 aretirani, ki niso bili usmrčeni še isti mesec, sojeni (ni podatkov, če vsi) pred vojaškimi sodišči komande Tržaškega oz. Vipavskega vojnega področja, Istrskega vojnega področja, Kvarnersko-istrsko-reškega vojnega področja, Ljubljanskega vojnega področja, vojaškega sodišča 4. armade, Istrani pa tudi pred vojaškim sodiščem na Reki. Slovenci in prebivalci s stalnim bivališčem v coni B so bili sojeni tudi pred okrožnimi civilnimi sodišči. Prvo sojenje, za katerega imam podatke, je bilo 3. junija 1945.

V nadaljevanju navajam nekaj primerov:

NN, rojen v Piacenzi l. 1912, je bil obsojen pred vojaškim sodiščem TVP v Vipavi dne 26. junija 1945 (sodbo je 30. junija 1945 potrdilo vojaško sodišče 4. armade v Ljubljani) na dvajset let strogega zavora *»zaradi aktivnega sodelovanja z okupatorjem, ker je kot podnarednik fašistične milice za časa okupacije nad prebivalci Primorske izvajal teror, z njimi nečloveško postopal, posebno se je odlikoval z nečloveškim postopanjem pri ujetih ranjenih partizanih«*. V skladu z ukazom o amnestiji 5. avgusta 1945 mu je bila kazen z odločbo vojaškega sodišča VVP 30. avgusta 1945 znižana na 16 let, na podlagi odloka o amnestiji italijanskih državljanov je bil dne 3. februarja 1949 izpuščen in poslan v Italijo.

NN, policijski uradnik, sojen pred vojaškim sodiščem Kvarnersko-istrsko-reškega vojnega področja na Reki 4. septembra 1945, je bil obsojen na dvajset let zavora, *»ker je kot tajnik visokega komisarja za ljubljansko pokrajino Graziolija sodeloval pri nasilnih ukrepih proti Slovincem«*. Aretiran je bil 6. maja 1945, sodbo je potrdilo višje vojaško sodišče, amnestiran in zamenjan 1. novembra 1949.

Preostale obrazložitve sodb so: *»informator SS policije«, »ker je kot fašist in skvadrast vohunil in strahoval Slovence, si prisvajal predmete aretiranih in ker je soodgovoren za ustrelitev 29 Brkincev«, »zaradi aktivnega sodelovanja z neprijateljskimi oboroženimi edinicami«, »ker je kot fašistični podoficir izvršil številne aretacije in požige na škodo rodoljubov«, »zaradi pomoči okupatorju in izdajstva, ker je prijavila očeta in sina, ki sta bila nato od Nemcev ustreljena in je sodelovala v fašistični republikanski milici ter v isti bila funkcionar do osvoboditve Trsta«, »zaradi pripadnosti republikanski strani in fašistični policiji ter zaradi sodelovanja pri streljanju, ropanju in požiganju«, »ker je kot fašistični podoficir sodeloval v hajkah proti NOV, surovo postopal s Slovenci in ujetega ranjenega partizana do smrti pretepel«, »zaradi sodelovanja z okupatorjem, ker je kot fašistični prvohorec od 1920 v Istri kot učitelj vzgajal mladino v fašističnem duhu, slovenski in hrvaški mladini pa zabranjeval govoriti v materinem jeziku«, »ker je kot karabinjerski podoficir zasledoval aktiviste NOP, jih več aretiral in izročil fašističnemu sodišču«, zaradi *»vojnih zločinov«, »sodelovanja z okupatorjem«, ker je »aktivno služil v republikanski milici«, ker je bil »od leta 1943 domobranski konfident ter je s tem pomagal okupatorju pri nasilnih ukrepih«, »zaradi sodelovanja z okupatorjem in ker je kot fašistični prvohorec od 1920 v Istri kot učitelj vzgajal mladino v fašističnem duhu, slovenski in hrvaški mladini pa zabranjeval govoriti v materinem jeziku«* (obsojen na dve leti); *»zaradi kaznivega dejanja zoper ljudstvo in državo, ker je kot karabinjerski podoficir zasledoval aktiviste NOP, jih več aretiral in izročil fašističnemu sodišču«* (obsojen na tri leta).⁶¹*

⁶¹ AMP, m. sezname tujih državljanov, Seznam obsojenih italijanskih državljanov ali državljanov po opciji, ki so bili obsojeni kaznivih dejanj, storjenih v času okupacije, in so kazen prestajali na področju LRS, nedatirano.

Dolgoletne kazni so bile v večini primerov kmalu znižane na temelju raznih amnestij, tudi ukaza o pomilostitvi vojaških oseb, pogojnih odpustov ter zlasti po sklenitvi sporazuma med Italijo in FLRJ iz aprila 1948 o pomilostitvi italijanskih zapornikov v Jugoslaviji in jugoslovanskih v Italiji. Sporazum pa ni veljal za tiste, ki so imeli stalno bivališče na STO.⁶² Na podlagi tega sporazuma so izmenjave zapornikov potekale z večjimi ali manjšimi zapleti od oktobra 1948 do konca leta 1950. Med njimi je bilo dosti tistih, ki so bili aretirani maja 1945 in nato obsojeni večinoma jeseni 1945 na različne zaporne kazni.⁶³ Italija je v zameno izpuščala zlasti tiste, ki so bili obsojeni, skoraj brez izjeme na zelo visoke kazni, pred izrednim porotnim sodiščem ZVU v Trstu ali pa po septembru 1947 v Italiji. Večinoma so bili na osnovi ukaza ZVU št. 1 obsojeni zaradi ugrabitev in sodelovanja z jugoslovanskimi oblastmi.⁶⁴

ODNOS LJUDI DO JUGOSLOVANSKE ZASEDBE

Prebivalci Julijske krajine so jugoslovanske zasedbene oblasti različno sprejeli. Paleta njihovih občutkov se razteza od navdušenega pozdravljanja do odkrite sovražnosti. Opredeljevanje posameznikov in skupin je bilo odvisno zlasti od njihove socialne in narodnostne pripadnosti. Predvsem v manjših krajih je na odločanje ljudi vplivalo tudi razpoloženje v okolju, odnos vaških veljakov in zlasti duhovščine, pretekle, največ medvojne izkušnje ipd., zato so se posamezna, sicer sorodna območja, med seboj tudi razlikovala. V grobem lahko rečemo, da so bili za priključitev k Jugoslaviji skoraj vsi Slovenci, pri katerih je prevladala narodnostna izbira, pri delu njih pa tudi socialna, zaradi katere se je za Jugoslavijo opredelil tudi velik del italijanskega delavstva. Italijo so hoteli razen nekaterih, ki so se zavzemali za neodvisnost Julijske krajine ali njenih delov, vsi preostali Italijani, ki so bili politično aktivni, teh pa je bilo sčasoma vedno več. Za Italijo se ni opredelil skoraj noben Slovenec.

Ob politično opredeljenih je živela molčeča večina, na katero se zaradi njene pasivnosti pogosto pozablja. Med tistimi, ki jih *politika ni zanimala*, so bili zlasti Italijani, medtem ko je bilo med Slovenci zaradi preteklosti, ki jih ni mogla pustiti neprisadete, teh bistveno manj. Ti ljudje so si želeli predvsem mirnega vsakdanjega življenja in bi sprejeli vsakogar, ki bi jim ga zagotavljal. Zanje je bilo, kot ugotavlja v poročilu tržaška Ozna, *bolj važno vprašanje prehrane njegove družine kot vprašanje*

⁶² AMP, m. razno, odločba vojaškega sodišča na Reki o pomilostitvi, 15. junij 1945; m. navodila za izvajanje kazni, dopis javnega tožilca LRS Viktorja Avblja vojaškemu tožilcu 4. armade JA in Ministrstvu za notranje zadeve vlade LRS, 26. marec 1947; Uradni list FLRJ, št. 28/1948, 7. april 1948, Ukaz o pomilostitvi italijanskih državljanov; ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 166, dopis italijanskega zunanjega ministrstva italijanski misiji v Trstu, 9. februar 1948.

⁶³ AMP, Seznam obsojenih italijanskih državljanov ali italijanskih državljanov po opciji, ki so bili obsojeni za kaznivna dejanja, storjena v času okupacije, in so kazni prestajali na območju LRS (69 oseb), nedatirano.

⁶⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 37, dopis italijanskega zunanjega ministrstva pravosodnemu: Jugoslovanski državljanji, obsojeni v Italiji, 10. december 1947; isto, prepis dekreta predsednika republike, 14. april 1948, Dopustitev oprostitev sodb v korist jugoslovanskih državljanov.

Trsta».⁶⁵ Značilna so bila tudi razmišljanja, kot je naslednje: *«Bilo bi bolje, če bi bil Trst okupiran od Angležev, ki so bogati, dočim partizani sami nič nimajo. Namesto, da bi kaj prinesli, so pobrali sami tisto blago, ki je ostalo v nemških magazinih.»*⁶⁶

Tudi italijanska vlada je ugotavljala, da so bili tamkajšnji ljudje utrujeni in da si ne želijo drugega kot vsakdanje delo, s katerim bi si ustvarili solidno osnovo za družinsko življenje. Pri mnogih pripadnikih srednjih in nižjih slojev je bilo zato vprašanje državne pripadnosti nepomembno, česar naj bi se zavedale tudi jugoslovanske oblasti. Italijanska vlada je obenem menila, tu pa je bila njena ocena zaradi nepoznavanja razmer napačna, da tudi Slovenci razmišljajo enako.⁶⁷ Vendar so se pogledi te molčeče večine sčasoma spreminjali zaradi ukrepov jugoslovanskih oblasti in vsakdanjega življenja, ki je bilo dokaj revno. Vse bolj so se tudi dotlej neopredeljeni Italijani aktivno vključevali v protijugoslovansko gonjo. Zaveznike so zahtevali tudi zato, ker so bili v času jugoslovanske uprave na vseh vodilnih mestih Slovenci ali pa »neizkušeni Lahii».⁶⁸

Narodna vlada Slovenije je 6. maja 1945 sicer še ugotavljala, da se razpoloženje Tržačanov do jugoslovanskih oblasti popravlja, še posebno med delavstvom, meščanskimi sloji in celo med kapitalističnimi krogi, kar pa so kasnejša poročila zanikala. Sredi maja so jugoslovanske oblasti v Trstu že ugotavljale, da jim razen delavstva preostali italijanski sloji niso izrazito naklonjeni, da jih večina prebivalstva ne podpira, veliko pa je bilo tudi sovražnih.⁶⁹

Občutke tistih, ki so zahtevali Italijo, je opisal Silvio Benco: *«Po celem svetu se je v tistih dneh smejal mir, v Trstu sta vladala teror in holecina ... Nikoli ni Trst trpel tako krute deformacije svojega obraza in sprevrženja svojih čustev.»*⁷⁰ Nasprotovali so tudi jugoslovanski zasedbi in ne le priključitvi Julijske krajine k Jugoslaviji. Jugoslovanskih vojakov niso sprejemali kot osvoboditelje, ampak kot nove okupatorje. Zanje Trst ni bil osvobojen, ampak osvojen. Ali kot piše v poročilu iz srede maja 1945: *«Trst, najbolj italijansko mesto po krvi, kulturi, čustvovanjih, jeziku, zgodovini in tradiciji, je padel iz nacifašističnega suženjstva v še hujše. Ali je morda to svoboda, ki je bila obljubljena ljudem in za katero je bilo prelite toliko krvi?»*⁷¹ Njihovo nasprotovanje se je še povečalo potem, ko so jugoslovanske oblasti zlasti v prvih

⁶⁵ AS, MNZ, 301/55, Ozna za okrožje Trst, politično poročilo II C (Hinko), 15. maj 1945; AS, I, f. AIS, ae 109, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 14. maj 1945, kjer med drugim navajajo: *«Tržaško prebivalstvo je bilo prijetno presenečeno zaradi belega kriha, katerega so pričeli prodajati peki 10. t.m. Pred prodajalnami so se razvili živahni komentarji. Tržačani izjavljajo, da bodo zadovoljni takrat in s tistim, ki jim bo dajal dovolj hrane.»*

⁶⁶ AS, MNZ, 301/55, Ozna za okrožje Trst, politično poročilo (Ivo), 24. maj 1945.

⁶⁷ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavija, b. 153, Položaj v Julijski krajini in Furlaniji, 4. junij 1945.

⁶⁸ AS, I, f. AIS, ae 114, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 18. maj 1945.

⁶⁹ AS, I, f. CK KPS, ae 996, pismo B. Kidriča B. Kraigherju, 11. maj 1945; f. MOS Trst, m. 2a, zapisnik seje MOS, 15. maj 1945; f. AIS, ae 86, ae 87, poročila 3. sektorja Ozne Trst.

⁷⁰ S. Benco: *Contemplazione del disordine*, str. 7, 8, v E. Maserati, *L'occupazione jugoslava*, str. 137–139; ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo Akcijskega odbora Julijske krajine, 2. junij 1945.

⁷¹ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 149, vojaško poročilo o vstaji domoljubov v Trstu 30. aprila 1945, 12. maj 1945. V originalu se tekst glasi: *«La città di Trieste italianissima per sangue, cultura, sentimenti, lingua, storia e tradizione è piombata dalla schiavitù nazifascista a un peggiore stato di cose. È questa forse la libertà che è stata promessa ai popoli e per cui è sparso tanto sangue?»*

dneh maja v Trstu in Gorici aretirale več tisoč ljudi različnih slojev in ko so se med ljudmi razširile prve govorice o usmrtnih zaprtih. V Trstu naj bi tako vladala atmosfera terorja. Kmalu zatem poročajo o množičnih prebegih prek Soče na območje pod anglo-ameriško zasedbo. Zbežalo je največ tistih, ki so se v preteklih letih priselili iz drugih predelov Italije, t. i. regnicolov.⁷² Akcijski odbor Julijske krajine je celo menil, da bi v primeru plebiscita kar devetindevetdeset odstotkov ljudi v Julijski krajini *»vključno s Slovani vse do Postojne zaradi bližnje izkušnje glasovalo v bloku za Italijo. Zlasti Slovani s kraških planot so bili razočarani in ogorčeni zaradi ravnanja (zatiranje, kraje živine, sekvestri, deportacije) in so sedaj s svojimi očmi videli razliko med italijansko in Titovo omiko.»*⁷³ Julijska krajina in Trst naj bi maja 1945 doživljala najhujše in najbolj žalostne dneve v svoji zgodovini, zato so zahtevali, da nihče ne sme sodelovati *»z okupatorjem, z novimi imperialisti, slabšimi od prvih.»*⁷⁴ Vesti o *»obupnem položaju v Trstu, kjer da se koljejo na ulicah na debelo in da sploh ni mogoče priti v mesto»*, so se, kot je poročala Ozna, širile tudi v Furlanijo.⁷⁵

Iz navedenega lahko zaslutimo ne le odpor, ki je preveval ljudi, ki so zahtevali ohranitev Italije, ampak tudi odsotnost vsake realne presoje. Že takoj prve dni so se pojavile primerjave med nemško in jugoslovansko okupacijo; jugoslovanska naj bi bila bistveno hujša, hkrati pa jo je spremljal strah o dokončni odtrganosti od Italije. V ilegalnem glasilu CLNG *La nostra vigilia*, ki je izhajalo med jugoslovansko zasedbo, lahko 19. maja preberemo: *»Smo v popolnoma nacifašističnem režimu. Isti duh, iste metode, iste oblike ... Če je to demokracija, je nacizem najlepša demokracija ... Titova svoboda je slabša od vsakega fašizma, saj hoče zadušiti vsako našo tradicijo in vsako gospodarsko možnost.»*⁷⁶

Kljub poenostavljanju pogledi proitalijanskega bloka niso bili enaki, ampak razpeti v paleto med popolnoma odklonilnim stališčem do Slovencev in Hrvatov kot *»barbarov, ki z vzhoda ogrožajo sveto italijansko zemljo»*, do krogov CLNG, ki so ob odklanjanju Jugoslavije Slovcem in Hrvatom zagotavljali manjšinske pravice. A tudi ti krogi niso zmogli preseči nekaterih stereotipov, ki so se jih oklepali v preteklih desetletjih, in mnogi med njimi, kljub deklariranemu protifašizmu, niso bili pripravljeni na enakopraven dialog z manjvredno raso. Tako je Quarantotti Gambini zapisal: *»Mi nismo Slovani, nočemo biti združeni v Titovo federacijo. Smo Italijani in to hočemo ostati, tudi večina marksistov med nami. Tudi najbolj zaostali so ugotovili, da se tu govori italijansko in ne slovensko in hrvaško, kakor razglaša Titova propaganda. Ali ni jezik, ki ga govoriš, najbolj osnovna in odločilna opredelitev za pripadnost neke dežele?»*⁷⁷ Lahko se vprašamo, ali se resnično niso zavedali, da so enako pravico o pripadnosti ozemlja glede na jezik, ki so jo zahtevali zase z zahtevo po ohranitvi svete in nedotakljive rapalske meje, v istem hipu zanikali Slovcem, ki so bili zanje le osvajalci svete italijanske zemlje.

⁷² AS, I, f. AIS, ae 85, ae 87, ae 92, ae 103, poročila 3. sektorja Ozne Trst, 9., 11., 13. maj 1945, o razpoloženju med prebivalstvom; AS, MNZ, 301/55, Ozna za okrožje Trst, politično poročilo 2. odseka Ozne Trst, nepodpisano, 13. maj 1945.

⁷³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo Akcijskega odbora Julijske krajine, 2. junij 1945.

⁷⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo Akcijskega odbora Julijske krajine, neditirano.

⁷⁵ AS, MNZ, 301/55, Ozna za okrožje Trst, politično poročilo (Ivo), 24. maj 1945.

⁷⁶ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, *La nostra vigilia*, št. 2, 19. maj 1945.

⁷⁷ P. Q. Gambini, *Primavera a Trieste*, str. 161, 162.

Izhajali so iz večpravnosti zgodovinskih narodov, medtem ko so bili zanje Slovenci narod brez zgodovine. Italijanska civilizacija je bila nad slovenstvom oziroma slovanstvom, pri tem pa so pozabljali na fašizem in njegovo nasilje ter na to, da je bil Trst, sicer močno italijansko večino, pred letom 1914 eden največjih slovenskih kulturnih in političnih centrov. Slovence naj bi jugoslovanske oblasti na manifestacije dovažale od daleč (da lontano), na njih naj ne bi sodeloval noben Tržačan. *«ker Trst ni slovenski, ampak govori in čuti zgodovino Rima»*.⁷⁸ Jugoslovanski vojaki, ki so zasedli Trst in niso govorili italijansko, so bili zato zanje manjvredni, ob tem pa oni sami prav tako niso razumeli jezika svojih sosedov. Njihove predsodke je še povečevalo dejstvo, da je bilo v sestavu Jugoslovanske armade, ki je zasedla Trst, veliko vojakov iz drugih območij Jugoslavije in da je bilo veliko ljudi v upravnih službah premalo izobraženih. Jugoslovanska vojska naj bi bila brez vsake kulture, na njej naj ne bi bilo ničesar vojaškega, zato je prinašala le siromaštvo.⁷⁹ Značilno je naslednje razmišljanje: *«V mestu popolna zmeda v vseh uradnih. Vodilna mesta zasedajo pravi analfabeti. Tržačani se lahko posmehujejo ... dokumentom, ki prihajajo iz uradov: brez sence pravopisa. Stvari, ki vzbujajo sočutje ... In ti ljudje hočejo Trst in Primorje. Vrni se v svojo vasico, ki je tako lepa, vrni se v svojo goščo, umazana sodrgra!»*⁸⁰

Tržačani so pod vplivom «reakcije» sabotirali policijsko uro in odredbe jugoslovanskih oblasti ter skrivali tiste, ki so jih iskale jugoslovanske oblasti. Dejstvo, da so bili na ključnih mestih zlasti Slovenci, so doživljali kot slovenski nacionalizem, ki naj bi se skrival pod krinko socializma.⁸¹ V sodelovanje z jugoslovanskimi oblastmi pa so privolili nekateri tržaški industrialci, velik del najvidnejših med njimi pa se je udeležil pogovora pri predsedniku slovenske vlade Borisu Kidriču.⁸²

Novim oblastem so množično nasprotovali tudi Italijani v Gorici, kjer so bile aretacije in tudi usmrtitve številnejše in še bolj nekontrolirane. Javni tožilec za Goriško Mirko Šlibar je poročal, da so nekateri Oznovci nastopali v imenu jugoslovanskih oblasti nasilno, samovoljno in nezakonito: *«Vseh ljudi se je polastil nekak strah pred*

⁷⁸ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavia, b. 149, vojaško poročilo o vstaji domoljubov v Trstu 30. aprila 1945, 12. maj 1945.

⁷⁹ AS, MNZ, 301/55, Ozna za okrožje Trst, politično poročilo za čas od 7. do 13. maja, 13. maj 1945.

⁸⁰ Iz Cronistoria della Casa Religiosa dei Carmelitani Scalzi a Trieste, zapis 27. maj 1945, v Paolo Blasina: Vescovo e clero nella diocesi di Trieste–Capodistria 1938–1945, Trieste 1993 (v nadaljevanju P. Blasina, Vescovo e clero), str. 121, op. 16. Tekst se v originalu glasi: *«In città ... s'governo in tutti gli uffici. Veri analfabeti occupano posti di comando e di direzione. Argomento di grasse risate per i Triestini i documenti ... che escono dagli uffici: sgrammaticati, senza costrutto, senz'ombra di rispetto all'ortografia. Cose che fanno compassione ... E questa gente vuole Trieste e il litorale. Ma torna al tuo paesello, ... ch'è tanto bello, pardon, torna alla tua bosaglia, brutta canaglia!»*

⁸¹ AS, I, f. AIS, ae 85, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 9. maj 1945; ae 92, 97 in 114, poročila 3. sektorja Ozne Trst, 11. in 18. maj 1945.

⁸² Srečanje je bilo v skladu s Kardeljevo direktivo, naj stopijo v stik z njimi zaradi možnega naročila s strani Jugoslavije za dobavo industrijskih izdelkov, v AS, I, f. CK KPS, ae 76, depeša E. Kardelja B. Kidriču, 15. maj 1945. Kidrič je tržaške industrialce sprejel in sporočil: *«Vsa tržaška industrija sposobna in voljna delati za nas. Konferenca z njimi nad vsemi pričakovanji dobro potekala»*, isto, depeša B. Kidriča E. Kardelju, 22. maj 1945, št. 148. V delegaciji so bili ing. Agretti za ladjedelnico Sv. Marko, ing. Duca za tovarno strojev pri Sv. Andreju, ing. Comici za železarno ILVA, ing. Mutarelli za zvezo tovarn testenin, vreč in verig, ing. Pastrovich za rafinerijo nafte Aquila, Cosmina za zvezo trgovcev in trgovsko zbornico.

našimi oblastmi, ki ga reakcija še širi in napihuje, preračunljivo izkoriščajoč naše napake.⁸³ Kot je poročal mestni partijski komite, so bile v Gorici najbolj sovražne družine zaprtih. Razpoloženje so nekoliko izboljšale številne izpustitve zapornikov, ki naj bi se celo izražali »zelo pohvalno o zadržanju in postopanju naših organov napram tem. Reakcija je preje širila vsemogoče govoričenje o zadržanju naših organov, o nesnagi, lakoti, grdem postopanju. Ko pa so se mobiliziranci oziroma aretiranci vrnili domov in pripovedovali, kakšna je prehrana, potem čistoča, da so tam šivilje za spodnje perilo itd., se izjavljajo sedaj prizadete družine, da ne bodo več nasedle sovražni propagandi. Zlasti dobro je vplivalo dejstvo, da se je preiskava aretiranih hitro vršila in s tem v zvezi mnogo vrnilo domov ... Najboljše razpoloženje je vsekakor med delavstvom v tovarnah. Delavci so se organizirali vsepovsod v delavske enotnosti in začeli živeti novo življenje.«⁸⁴ Te navedbe Albina Dujca nam plastično pokažejo naivnost tudi članov partijskih vodstev, ki so verjeli jugoslovanski propagandi, hkrati pa nam dokazujejo njihovo veliko in neomajno vero v novo Jugoslavijo.

Politično vodstvo tistih, ki so zahtevali Italijo, je med jugoslovansko zasedbo prevzel CLNG. Jugoslovanske oblasti so vedele za njegova pogajanja z Nemci pred njihovim umikom in tudi za pogovore z italijanskimi kolaboracionističnimi krogi o skupnem nastopu proti Slovanom, ki pa ga je CLNG odklonil.⁸⁵ Kot so izpostavili tudi sami v ilegalnem listu *La nostra vigilia*, jih je jugoslovanska propaganda označevala kot fašiste, z namenom da se za fašistično razglasi vsako gibanje, ki ni bilo komunistično ali slavoimperialistično.⁸⁶ Nekateri vodilni člani tržaškega CLN so bili aretirani, vendar po posredovanju Borisa Kraigherja večinoma kmalu izpuščeni. Zanje je posredovalo tudi vodstvo KPI.⁸⁷

CLNG je po aretacijah svojih članov deloval ilegalno in se povezal z zavezniki, ki naj bi mu nudili pomoč, stike pa je imel tudi z italijansko vlado. Izdajali so ilegalno glasilo *La nostra vigilia* in letake, v katerih naj bi se norčevali iz jugoslovanske civilne oblasti in vojske.⁸⁸ Zaradi jugoslovanske zasedbe je njihov program tudi po zmagi nad nacifašizmom ostal nespremenjen – boj za to, da se »*julijskemu ljudstvu (popolo giuliano) povrne tista svoboda in pravica, ki jo je lahko zagotovila samo prava demokracija*«. Ker so menili, da lahko svoj program izpolnijo samo v okviru italijanske države, je bil to obenem boj za italijanstvo, ki naj bi ga jugoslovanski nacionalizem hotel zadušiti. Obsodili so tudi tiste, ki so se priključili jugoslovanskim organizacijam.⁸⁹

⁸³ AS, I, f. PNOO, m. 3, poročilo javnega tožilca za Goriško M. Šlibarja javnemu tožilcu za Slovensko primorje in Trst S. Peterinu, 25. maj 1945.

⁸⁴ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, šk. 2, m. Vzhodnoprimorsko okrožje, poročilo MO KP Gorica (Albin Dujc) OK KP za Goriško, 31. maj 1945.

⁸⁵ AS, I, f. AIS, ae 96, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 11. maj 1945; AS, MNZ, 301/55, Ozna za okrožje Trst, situacijsko poročilo za Trst od aprila do 14. maja, podpis nečitljiv, 14. maj 1945.

⁸⁶ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, *La nostra vigilia*, št. 1, 13. maj 1945.

⁸⁷ AS, I, f. AIS, ae 126, dopis B. Kraigherja kapetanu J. Slugi - Lenartu oz. Ozni Trst glede izpustitve zapornikov, 11. maj 1945, in odgovor načelnika Ozne Trst S. Runka - Miše o izpustitvi navedenih in o likvidacijah Zita Carmina in Stena Pirnettija z njunima zaslišanjima; ae 136, mnenje predsednika CLN za Lombardijo in člana KPI Serenija, nedatirano.

⁸⁸ AS, MNZ, 301/55, Ozna za okrožje Trst, poročilo 2. oddelka Ozne Trst za čas od 7. do 13. maja, nepodpisano, 13. maj 1945; AS, I, f. AIS, ae 96, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 11. maj 1945.

⁸⁹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, *La nostra vigilia*, 13. maj 1945, *La nostra meta* (Naš cilj).

Nezadovoljstvo proitalijanskih krogov je v Trstu izbruhnilo 5. maja 1945. Nekateri proitalijanski viri poročajo o kar štirideset tisoč udeležencih demonstracije, kar je gotovo pretirano, saj je bilo v takratnih razmerah v Trstu nemogoče zbrati v tako kratkem času toliko ljudi. Jugoslovanska vojska je na demonstrante streljala, pet ljudi ubila in nekaj deset ranila. CLNG je med drugim posredoval tudi v Rimu pri zavezniških oblasteh.⁹⁰

Letak, ki jugoslovanske oblasti enači z nacističnim okupatorjem.

Med Italijani, ki so nasprotovali priključitvi k Jugoslaviji, je bilo veliko regnicolov – tistih iz kraljevine (onstran nekdanje avstrijsko-italijanske meje) – prišlekov, največ iz južne in srednje Italije, ki so se v Julijski krajini naselili po letu 1918. Zlasti v Trst, kamor jih je tržaška občinska uprava, ki je bila v italijanskih rokah, sistematično vabila, so se naseljevali že prej.⁹¹ Po prvi svetovni vojni so se v Trstu, na Primorskem in v Istri naseljevali državni uradniki, učitelji, oficirji in drugi vojaki, policisti ter funkcionarji fašistične stranke.⁹² Prihajali so v skladu s t. i. politiko etnične bonifikacije na mesta odpuščenih ali izgnanih Slovencev ne le v javne in državne službe, ampak tudi v zaseb-

⁹⁰ E. Maserati, *L'occupazione jugoslava*, str. 98, 147, 148; M. Pacor, *Confine orientale*, str. 330; J. B. Duroselle, *Le conflit*, str. 172; ASDMAE. AP 1930–1945, Jugoslavia, b. 149, vojaško poročilo o vstaji domoljubov v Trstu 30. aprila 1945, 12. junij 1945. GŠS je poročal, da je prišel v Trst nenadoma kamion bersaljerjev, oblečenih v angleške uniforme, ki so z manjšo skupino civilistov poskušali demonstrirati za italijanski Trst. Civilisti so hoteli razorožiti jugoslovansko vojsko, prišlo je do streljanja, en Italijan je bil ubit. Ubiti naj bi bil v nemški službi, v AS, f. Edvard Kardelj, šk. 35/15, depeša GŠS, 5. maj 1945.

⁹¹ V skladu z mirovno pogodbo so morali tisti, ki so imeli 10. junija 1940 stalno bivališče na območju, ki je bilo pridruženo k Jugoslaviji, če so hoteli obdržati italijansko državljanstvo, podati izjavo o opciji. Na območju, ki je bilo leta 1947 pridruženo k Sloveniji in kjer pred prvo vojno Italijanov ni bilo (leta 1910 le 222), je opsijsko izjavo podalo 22.359 ljudi. Opcija je bila odklonjena 1027 prosilcem, izključno Slovincem.

⁹² AS, f. Edvard Kardelj, šk. 74, Fran Zwitter: Manjšinjsko vprašanje v času popolnega osvobodjenja, verjetno jeseni 1944.

ni sektor. V takratni Julijski krajini je bilo po popisu leta 1931 od 958.618 prebivalcev 128.897 rojenih v starih pokrajinah Italije, sem pa niso bili vštetí njihovi otroci, rojeni že tam. Skupaj z otroki je bilo vseh regnicolov 162.000 ali ena šestina prebivalstva, največ v Trstu. Med njimi je bilo kar 90.335 moških, od tega 47.000 vojakov. Njihovo število se je po letu 1931, za katerega so podatki, še povečevalo. S povsem slovenskih območij so se večinoma vrnilí domov že septembra 1943 in nato v naslednjih mesecih, tako da je ob koncu vojne ostal le malokdo. Ostali pa so na mešanih območjih, največ v Trstu in Gorici, kamor se jih je v letu 1944 tudi veliko priselilo zaradi bombardiranja ali so se umaknili pred Jugoslovansko armado, največ iz Istre in Zadra. Regnicoli so bili osovraženi ne le pri Slovencih, ampak tudi pri tamkajšnjih Italijanih. Eden najvidnejših primorskih narodnjakov Lavo Čermelj je septembra 1944 svetoval: *„Zato se ho moralo to tuje telo v korist samega Trsta in njegovih prebivalcev odstraniti in se ne bomo smeli obotavljati uporabiti proti njemu vsa sredstva, ki jih je ono skoro 25 let uporabljalo proti nam.“*⁹³ Domačini so marsikje zahtevali njihov množični izgon.⁹⁴

Priključitev k Jugoslaviji je podprla večina italijanskih delavcev, ki so skupaj s Slovenci sestavljali projugoslovanski blok. Med njimi jih je bilo veliko slovenskega rodu. Zlasti v Trst so prihajali v času največjega razcveta ob koncu prejšnjega in začetku tega stoletja ter se nato postopoma poitalijančili. Italijanske države niso doživljali kot svoje, tudi velika večina Italijanov med njimi ne, saj so v njej živeli skoraj izključno v času fašizma, ki je poleg narodnosti najbolj zatiral levičarske organizacije. V slovensko osvobodilno gibanje so se v okviru odborov Delavske enotnosti množično vključili že med vojno in ostali naklonjeni Jugoslaviji vse do objave resolucije informbiroja junija 1948.⁹⁵ Poleg Trsta je imela jugoslovanska rešitev največjo podporo med italijanskim delavstvom v Miljah in zlasti Tržiču, ter tudi na območjih, kjer so živeli Furlani.⁹⁶

Izbrali so Jugoslavijo, ker so, deloma tudi pod vplivom jugoslovanske propagande, verjeli, da bodo priključeni k državi, ki je bila del velike socialistične družine na

⁹³ AS, f. Edvard Kardelj, šk. 74, razprava Lava Čermelja: Italijani iz starih pokrajin Italije v Julijski krajini, september 1944. Iz razprave so tudi navedeni statistični podatki.

⁹⁴ AS, I, f. AIS, ae 92, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 11. maj 1945; ae 105. isto. 13. maj 1945; ae 90, isto, 9. maj 1945: *„Mnenje članov okrajnega komiteja našega teritorija je, naj bi se izselilo vse prebivalce Trsta, ki so iz kakršnihkoli razlogov bivali v Trstu, doma pa so iz južne in srednje Italije. Izjavili so, da so oni največji hujskači in zatiralci svobodoljubnega človeštva, zato je nujno, da se z njimi najprej obračuna.“* Več o problematiki regnicolov – optantov za italijansko državljanstvo glej N. Troha, Prispевki 1997.

⁹⁵ Med akcijo zbiranja podpisov za priključitev Julijske krajine k Jugoslaviji avgusta in septembra 1945 so v delavskih centrih zbrali veliko podpisov Italijanov, v Trstu 32.427, Miljah 2.540, Tržiču 9.587, v AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša B. Kidriča E. Kardelju, nedatirana.

⁹⁶ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavia, b. 145, poročilo o položaju v Tržiču poleti 1945. Omenjajo, da je s prihodom velikega števila slovenskih enot zrak v mestu postal *„zadušljiv (irrespirabile)“*, Slovani ali prosllovani so se kot gospodarji vrinili v vse pore življenja, upravo, industrijo, pri čemer so jim na žalost pomagali nekateri italijanski ringati in veliko število komunistov. *„katerim so vbili v glavo, ne ve se kako, da bodo lahko blagostanje in izpolnitev komunistične ideje dosegli le z vključitvijo v Jugoslavijo.“* E. Berno pripoveduje o svojem presenečenju ob 1. maju 1945 v Gradišču ob Soči, kjer se je pojavilo polno rdečih in jugoslovanskih zastav. Veliko mladih deklet, ki so bile članice Ženske mladine Katoliške akcije, se je pojavilo z rdečo ruto okrog vratu in je kasneje zanje izvedel, da so že nekaj časa sodelovale s partizani, I cattolici isontini nel XX secolo, Vol. III: Il Goriziano fra guerra, resistenza e ripresa democratica (1940–1947), Gorizia 1987 (v nadaljevanju I cattolici isontini, knj. 3), L. Tavano, str. 163.

čelu s Sovjetsko zvezo, ki je bila njihov vzornik.⁹⁷ Vendar jim je prihod jugoslovanske armade vzbudil tudi nekatere sume, saj so dokaj naivno pričakovali, da bo že njen prihod in vzpostavitev jugoslovanskih oblasti pomenil komunizem.⁹⁸ Kot je poročal proitalijanski Akcijski odbor Julijske krajine, so bili italijanski komunisti in delavci ogorčeni, ker so *»pričakovali, kaj se ve kaj od komunizma in sedaj vpijejo o izdaji in pri tem odkrito dodajajo, da so pričakovali zmagoslavje italijanskega komunizma in ne slovanskega nacionalizma«*. Razočaranju, da ni bil takoj uveden komunizem, se je pridružil strah, da bodo v okviru nove države narodnostno zatirani, saj so slovensko osvobodilno gibanje, deloma pod vplivom propagande nasprotne strani, pogosto doživljali kot ozko nacionalistično.⁹⁹ Te občutke je še okrepilo dejstvo, da so po prihodu Jugoslovanske armade imeli Slovenci v rokah ključne položaje.¹⁰⁰ Ob tem so dajali Trstu precej slovensko podobo, ki je tamkajšnji prebivalci nikakor niso bili vajeni, razni slovenski napisi na zidovih in množica slovenskih zastav. Slovensko vodstvo je zaradi odpora tržaških Italijanov zahtevalo, naj bodo v prihodnje napisi na zidovih dvojezični oziroma naj bi se slovenski odstranili tam, kjer ni bilo italijanskih.¹⁰¹

Vsi ti pomisleki pa niso prevladali in večina italijanskega delavstva je razmišljala podobno kot eden najvidnejših italijanskih komunistov Leopoldo Gasparini na skupščini Goriškega okrožja 3. julija 1945: *»Vse, kar se dogaja tu, tudi če je še tako skromna skupščina, v še tako skromnem prostoru, vzbuja pozornost drugih dežel, predvsem Italije. Pozvani smo, da tukaj ustvarimo ne le nov red v Primorju, temveč tudi nov red v Evropi. Zato moramo ojačati demokratične sile tukaj in v Italiji ... Titovi partizani, Slovenci in Italijani, smo zmagali na vojaškem polju, sedaj moramo izbojevati tudi politično zmago ... Tovariši slovenski partizani in garibaldinci, demokrati v civilu in uniformi: enotnost, enotnost pod enim samim vodstvom.«*¹⁰²

Poleg delavstva je jugoslovanske oblasti podprl tudi del levo usmerjene italijanske inteligence in nekateri iz drugih slojev, ne zgolj komunisti. Večina je bila vključena v

⁹⁷ AS, I, f. AIS, ae 90, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 9. maj 1945: *»Ljudstvo kaže velike simpatije do Sovjetske Rusije. To je bilo videti tudi iz zadnje povorke, ko je bilo opaziti veliko število sovjetskih zastav. Ker pa ljudje niso opazili dovolj italijanskih zastav, so začeli izražati bojazen, da bodo nacionalno zatirani, vsled česar še bolj žele prihoda Rusov.«*

⁹⁸ AS, I, f. AIS, ae 86, situacijsko poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 9. maj 1945; ae 99, isto, 12. maj 1945, v katerem med drugim poročajo: *»Omenjeni moški pravijo, da so veliko več pričakovali od prihoda Titove vojske v Trst. Mislili smo, da bo Tito napravil eno federativno komunistično Jugoslavijo, v katero bo vključena tudi Primorska, vendar vidimo, da je pod plaščem demokracije prišel na površje nov fašizem z vsemi starimi zločinci, ker je že veliko aretiranih prišlo nazaj. Bojimo se, da bomo postali spet kapitalistični sužnji, ker so v palači ladjedebnice ostali še vsi fašisti in kapitalisti, ki ukazujejo. Delavci pravijo, da ne gredo na delo, dokler se te stvari ne uredi. In če se to ne bo zgodilo, bodo pobegnili v Rusijo (!) (Izgleda, da je potrebna množična ofenziva političnih aktivistov). Delovno ljudstvo z nezaupanjem gleda na novo oblast, ker je od nje pričakovalo takojšnje komunistične ureditve.«*

⁹⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo Akcijskega odbora Julijske krajine o konferenci z advokatom A. G., 2. junij 1945, v katerem pišejo tudi o tem, da je *»Tito pripeljal v mesto ogromne množice Slovanov, primitivnih in razzapanih, ki so se nastanili povsod, ne ozirajoč se na nikogar«*.

¹⁰⁰ AS, I, f. AIS, ae 109, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 14. maj 1945; ae 114, isto, 18. maj 1945.

¹⁰¹ AS, I, f. PNOO, m. 1, zapisnik seje PNOO, 1. junij 1945.

¹⁰² AS, I, f. MO KPJK za Goriško, m. 7, zapisnik skupščine Goriškega okrožja, 3. julij 1945; N. Nemeč, SIAU na Goriškem, diplomatska naloga, Ljubljana 1988 (v nad. N. Nemeč, SIAU na Goriškem), str. 44.

oblastne in politične organe, kjer so z njimi zagotavljali narodnostno ravnovesje.¹⁰⁵ Deloma zaradi nejasne prihodnosti območja, ostre reakcije in propagande proitalijanskih sil, v veliki meri pa tudi zaradi preostrega ravnanja jugoslovanskih oblasti v Julijski krajini, je večina postala pasivna in izstopila iz narodnoosvobodilnih odbojev.¹⁰¹

Za Jugoslavijo so se izrekli tudi številni Furlani, za katere Aldo Moretti meni, da njihova opredelitev ni bila samo ideološka, ampak je bila deloma tudi posledica želje, da bi se priključili državi, ki bi bila drugačna, kot je bila fašistična Italija, torej državi, ki bi upoštevala stoletno furlansko-slovensko sožitje na Goriškem. Med njimi Luigi Tavano izpostavi zlasti Luigija Pettarina, pomembnega predstavnika katoliškega gibanja in protifašista, ki se je priključil SIAU in se nato, ko se je krščanska demokracija odločila za nacionalno politiko, iz politike umaknil. Tavano prepozna v revolucionarni naravi titoizma in delovanju jugoslovanskih oblasti med zasedbo vzroke za to, da se je italijansko javno mnenje na Goriškem kasneje odločalo samo za italijansko rešitev.¹⁰⁵ V furlanskih mestih zahodno od Gorice je bila naklonjenost novi Jugoslaviji velika, ravno tako v Trziču, ki je bil močan delavski center. Jugoslovanskim zasedbenim oblastem pa so nasprotovali Italijani v obalnih istrskih mestih, zlasti v Kopru in Piranu, manj v Izoli.¹⁰⁶

Pri osvoboditvi Trsta je sodelovala le italijanska brigada Garibaldi Trieste, medtem ko je divizijo Garibaldi Natisone in brigado Fontanot vodstvo slovenskega osvobodilnega gibanja umaknilo v osrednjo Slovenijo, na območje VII. korpusa, in sta v Trst prišli Šele 20. maja. Komandant divizije Mario Fantini - Sasso in komisar Giovanni Pacloan - Vanni sta bila po mnenju italijanskega vojnega ministrstva človeka z visoko moralno, oba komunisti, ki sta izvajala propagando za priključitev Trsta in Istre k Jugoslaviji. Tudi drugi garibalclinci naj bi bili večinoma komunisti in naklonjeni Jugoslaviji.¹⁰⁷ Ker so jih mnogi imeli za tiste, ki so se prodali Jugoslaviji, se je

¹⁰⁵ AS, f. Edvard Kardelj, š.k. 74, depeša B. Kidriča E. Kardelju, 8. maj 1945, v kateri ga obvešča: *-Delo z Italijani v Trstu se začinja ugodno razvijati. Vsi ugledni Italijani pristali na MOS-*

¹⁰⁴ AS, I, f. AIS, ae 112, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 16. maj 1945: *-Opažamo, da se radi angleške in kapitalistične propagande oprijema malodušnost celo aktivistov in proletariata, ki vidijo v Angležih moč, združeno s spletko in se boje, ker so kompromitirani in si ne upajo delati očitno. Še vedno se boje fašističnega prepoveda,* ae 114. poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 18. maj 1945: *-Ker smatrajo (srednji meščanski sloj. op. a.), da usoda Trsta še ni odločena, nočejo oziroma si ne upajo sodelovati pri obnovi mesta, niti v naših odborih, češ da bi se kompromitirali v slučaju, če pripadejo Italiji oziroma Angležem. Bojijo se, da jih bodo smatrali za kolaboracioniste s Slovani. Pravijo takole: -Bomo videli, kaj bodo iz nas napravili.- S svojo mladenostjo in nedelavnostjo nekateri hote, drugi nehote sabotirajo. Očitajo nam, da smo začeli prav po fašistovski,* ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 34, dopis Glavnega poveljstva kraljevih karabinjerjev raznim ministrstvom, 13. junij 1945, v katerem so italijanske člane MOS Trsta opredelili kot Slovence ali pa ringate brez širše podpore.

¹⁰⁵ I cattolici isontini, knj. 3, L. Tavano, str. 170. Ivo Juvančič je zapisal, da so mnogi goriški Furlani šli celo tako daleč, da so odklonili italijansko odrešenje iz leta 1918- in so se izjavljali za novo Jugoslavijo, Ivo Juvančič: Goriški nadškof Carlo Margotti in narodnoosvobodilni boj, Goriški letnik, 1976, št. 3, str. 151-182 (v nadaljevanju I. Juvančič, Goriški nadškof Carlo Margotti), str. 174.

¹⁰⁶ AS, I, f. CK KPS, š.k. Ozna, poročilo OK KPS za Tržaško okrožje CK KPS, 24. maj 1945; MNZ, 301/55, Ozna za okrožje Trst, situacijsko poročilo, nepodpisano, 4. junij 1945.

¹⁰⁷ ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavija, b. 8, dopis italijanskega vojnega ministrstva zunanjemu o garibaldinskih enotah v Trstu, 11. julij 1945.

tudi med garibaldinci, zlasti v Trziču, krepilo protijugoslovansko razpoloženje, zato so se kasneje nekateri vključili v italijanske paravojaške organizacije, večinoma v Osoppo.¹⁰⁸ Tudi komandant in komisar divizije naj bi, kot je menil Boris Kraigher, *„delala nesramno zgago v partiji z izrazito italijansko šovinistično gonjo proti nam.“* Med drugim je štab divizije na obisku v Benetkah nastopal javno za CLN in demokratično Italijo. Jugoslovanske oblasti so se bale, da bi se iz takih skupin v Trstu, in tudi drugje, ustanovila vzporedna italijanska partijska organizacija z izgovorom, da so tamkajšnji komunisti izdali KPI, kar bi močno oslabilo jugoslovanski položaj v Julijski krajini.¹⁰⁹

Primorski partizani so že pred koncem vojne osvobodili obsežno območje med rapalsko mejo in Sočo. Prihod Jugoslovanske armade s slovenskimi partizani v mesta, ki jih je dotlej še zasedal okupator, je z navdušenjem pozdravila velika večina primorskih Slovencev, ki so zlasti potem, ko je Italija okupirala t. i. Ljubljansko pokrajino, priključitev k matici razumeli tudi kot osvoboditev. Posebni interesi Primorske so se prekrili s cilji slovenskega osvobodilnega gibanja in tudi njegovega jugoslovanskega vodstva, zato se je večina Primorcev odločila za sodelovanje s slovenskim osvobodilnim gibanjem. Primorci so se obenem opredelili tudi za Jugoslavijo, v kateri so prepoznali državo, ki se je lahko uprla italijanskim pritiskom. Njeno povezavo s Sovjetsko zvezo so razumeli tudi v okviru vseslovanstva, ki je imelo v preteklih letih zaradi nacionalne ogroženosti pomembno mesto.¹¹⁰ Pri mnogih primorskih Slovencih se je narodnostni, ki je bila vsem osnovna, pridružila še opredelitev za državo, v kateri so gradili socializem in ljudsko oblast.

*Slavnostna povorka
enot Jugoslovanske
armade in slovenskih
partizanov na
glavnem tržaškem
trgu Unità,
3. maj 1945.*

¹⁰⁸ AS, MNZ, 301/55, Ozna za okrožje Trst, politično poročilo (Ivo), 24. maj 1945; AS, I, f. AIS, ae 105, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 13. maj 1945; ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavia, b. 145, poročilo o položaju v Trziču, poleti 1945; NA, RG 226 E 108 B 82, poročilo OSS (Office of Strategic Services), 8. junij 1945. V njem izpostavijo, da italijanski partizani, ki so podpirali Tita, odklanjajo jugoslovanske nacionalistične tendence in v primeru sovražnosti z zavezniki ne bi dolgo podpirali Titovih partizanov kljub njihovim rdečim zvezdam in izrazom bratstva.

¹⁰⁹ AS, I, f. CK ZKS, šk. 45, depeši B. Kraigherja B. Kidriču, 2. in 3. junij 1945.

¹¹⁰ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 5, izvleček diskusije na sestanku z intelektualci, nepodpisan, 25. april 1946, v kateri so npr. izpostavili pomen vseslovanke misli in *„naslonitev na Rusijo, ki edina lahko zaščiti naše interese.“*

Kot je Titu poročal Kardelj, so Slovenci v Trstu, Gorici in drugod na Primorskem ob osvoboditvi *«dobesedno ponoreli od navdušenja za Jugoslavijo»*.¹¹¹ Duhovnik Virgil Šček je takole opisal prihod partizanov v Lokev pri Sežani: *«29. dan aprila 1945. Ob 5. uri popoldne se prikažejo prvi tanki in na njih jugoslovanski vojaki: v vasi so ustavili; ljudje so bili presenečeni, od veselja noreli. Tekali so v hiše po že pripravljene zastave, na poti so čakali množice in vzklikali: Živio naši fantje! Ženske in moški so delili cigarete, cvetlice, pijače. Na prvem tanku smo videli 8 fantov in eno partizanko. Vsi so bili ožarjeni od veselja nad nepričakovanim sprejemom. Neka ženska je prašala: Kam greste? Odgovor: Trst osvobodit!»*¹¹² V Trstu so *«iz vseh oken visele naše, sovjetske in italijanske zastave. Seveda največ je bilo ruskih. Po hišah so bili nalepljeni razni letaki, ki so vzpodbujali naše borce itd. 3. V. se je vršila manifestacija na trgu Unità. Vse skupine manifestantov so prihajale v redu in disciplini. Prebivalstvo Trsta je bilo zelo navdušeno. Nepopisno veselje je vladalo med italijanskim kakor slovenskim delavstvom. Pri Slovencih je bilo navdušenje še večje vsled tega, ker so prvič na tem trgu slišali slovensko besedo.»*¹¹³ Razen v italijanskih istrskih mestih in v nekaterih krajih, v katerih je bil, kot so ocenjevali partijski aktivisti, močan domobranski vpliv (Ilirska Bistrica, Postojna), je bilo v Tržaškem okrožju navdušenje nad Jugoslavijo veliko tako med Slovenci kot med italijanskimi delavci v velikih delavskih centrih, kot so Trst, Tržič in Milje.¹¹⁴

Na Goriškem je večino Slovencev prve dni po osvoboditvi zajelo vsesplošno veselje. Kanonik Alojzij Novak takole opisuje razpoloženje v Gorici: *«6. maja 1945. Danes je zaključek slavnosti za zavzetje Primorske po Titovi vojski. Nepregledna množica ljudi iz cele dežele se je sešla – največ žensk in seveda deklet, velik gozd zastav je bil v sprevodu po ulicah in na Travniku, kjer je par slovenskih in italijanskih govornikov spregovorilo slavnostne govore.»*¹¹⁵

Slovenci iz okolice Kopra, *«možje in žene, stari in mladi, so hiteli v osvobojeno mesto. Po cesti so prihajale kolone z zastavami, transparenti; a korak so usmerjale naše borbene pesmi. Naš Koper je osvobojen, naša Istra in Primorska sta osvobojeni. Ljudje so to vedeli, zato so vzklikali vedno močnejše, zato so hoteli povedati vsemu svetu, da je to resnica,»* piše o doživetju ob osvoboditvi Kopra Primorski dnevnik.¹¹⁶ Položaj v Slovenski Istri je bil drugačen od položaja na Goriškem in Tržaškem, saj je bila narodnostna zavest zaradi drugačnih zgodovinskih okoliščin tam manj razvita, obenem pa so bili izpostavljeni še hujšemu fašističnemu terorju kot drugje. Tam je bil razkol med italijanskimi mesti, kjer Slovencev za razliko od Trsta in Gorice skoraj ni bilo, in slovenskim podeželjem velik in se je v veliki meri prekrival s socialnim. Guido Miglia je septembra 1994 zapisal: *«Veljal je slogan o meščanih, ki prinašajo civilizacijo na deželo, ki je necivilizirana in skoraj suženjska ... Šlo je za razkol med italijanskimi mesti in slovanskim podeželjem, med večvrednimi in manjvrednimi, med tistimi, ki jim je bilo usojeno, da bodo ukazovali, in tistimi, ki jim je bilo uso-*

¹¹¹ AS, I, f. Edvard Kardelj, šk. 29, depeša E. Kardelja J. Brozu, 5. maj 1945.

¹¹² Virgil Šček: Lokavske starine, III. del, rokopis, str. 196, hrani Župnijski urad Lokev. Dokument je avtorici odstopil Boris Bandelj.

¹¹³ AS, MNZ, 301/55, Ozna za okrožje Trst, Situacijsko poročilo za Trst od aprila do 14. maja, podpis nečitljiv, 14. maj 1945.

¹¹⁴ AS, I, f. CK KPS, ae 3471, poročilo OK KPS za Tržaško okrožje, 24. maj 1945.

¹¹⁵ A. Novak, Črniška kronika, str. 220, 224.

¹¹⁶ Primorski dnevnik, 15. maj 1945, Koper je tudi osvobojen.

jeno, da bodo ubogali, služili ali pa molčali.¹¹⁷ Tam so bili Slovenci bolj radikalni, ultralevičarji, zato naj bi zahtevali kaznovanje vsakega, ki je imel v času okupacije kakršnekoli stike z Nemci ali fašisti.¹¹⁸

Primorci so se strinjali z ukrepi jugoslovanskih oblasti v Julijski krajini maja 1945, tudi z aretacijami, ki so jih doživljali kot plačilo za fašistične zločine. Vendar kaznovanja niso razumeli tako drastično, kot je bilo izvedeno (množične usmrtitve), in so protestirali proti zapiranju nedolžnih.¹¹⁹ Obenem je bilo tudi med njimi zaznati nezadovoljstvo zaradi pomanjkanja hrane in črne borze. Precej mladih je zbežalo pred mobilizacijo. Navdušenje so zmanjševale tudi nekatere nepravilnosti, zlasti vojske in Ozne, kot so bile zaplembe, rekvizicije in aretacije.¹²⁰

ARETACIJE, DEPORTACIJE IN USMRTITVE

ARETACIJE

Jugoslovanska vojaška uprava v Julijski krajini se je ravnala po navodilih osrednjega vodstva, ki so bila naslednja: *»Vse sovražne elemente je treba zapreti in predati Ozni, da uvede postopek. Držite se principa, da za izvedbo gornjih nalog ne uvajate začetkom prevelike demokracije, ker lažje kasneje dati širšo kot jo ožiti.«*¹²¹ *»Vse nemške edinice, ves policijski in upravni aparat v Trstu se smatrajo kot sovražna in okupatorska vojska in aparat. Preprečite, da razglase kakršnokoli oblast, ki bi ji hoteli dati protinemški značaj. Vsi taki italijanski elementi lahko izvedejo samo takojšnjo predajo in kapitulacijo pred jugoslovansko armado osvoboditeljico. Vse, kar bi nastopalo proti jugoslovanski armadi osvoboditeljici je okupatorska vojska in v tem smislu vaša linija (mobilizacija italijanskih množic itd.) pravilna.«* *»Takoj čistiti, toda ne na nacionalni bazi, temveč na bazi fašizma.«*¹²²

Ozna je imela ključno vlogo pri čiščenju – epuraciji. Bila je zadolžena za *»budno čuvanje naših pridobitev in odkrivanje tistih, ki bi se hoteli okoristiti in vršiti svo-*

¹¹⁷ G. Miglia: Z medsebojnim spoznavanjem iz temnega tunela, časopis Republika, 20. september 1994.

¹¹⁸ AS, MNZ, 301/55, Ozna za okrožje Trst, situacijsko poročilo, nepodpisano, 4. junij 1945.

¹¹⁹ AS, I, f. AIS, ae 41, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 6. maj 1945; ae 86, isto, 9. maj 1945; ae 53, isto, 6. in 24. maj 1945; ae 134, razne prošnje in posredovanja za izpustitev; ae 137, posredovanje goriške OF za zaprte antifašiste, člane CLN; ae 142, vloge za izpustitev zapornikov v Borovnici; f. CK ZKS, šk. 52, posredovanje predsednika PNOO F. Bevka, 2. november 1945; f. MOS Trst, m. 7a, posredovanja za izpustitev; Nevenka Troha: Aretacije, deportacije in usmrtitve v Julijski krajini, Razgledi, 16. in 30. september 1994 (v nadaljevanju N. Troha, Aretacije, deportacije in usmrtitve).

¹²⁰ AS, MNZ, 301/55, Ozna za okrožje Trst, Situacijsko poročilo za Trst od aprila do 14. maja, podpis nečitljiv, 14. maj 1945; ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavia, b. 153, poročilo: Položaj v Julijski krajini in Furlaniji, 4. junij 1945; AS, I, f. PNOO, m. 3, dopis javnega tožilca za Slovensko primorje in Trst S. Peterina javnemu tožilcu za Slovenijo J. Stantetu, 12. junij 1945.

¹²¹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, depeša CK KPS Obkom KPS za Slovensko primorje, 30. april 1945, tudi 1. maj 1945; depeša Obkom KPS v Trst, 30. april 1945.

¹²² Te navedbe se pojavljajo v več depešah, npr. AS, I, f. CK KPS, ae 91, depeša CK KPS Obkom KPS za Slovensko primorje št. 89, 29. april 1945; isto, št. 212, 30. april 1945; depeša CK KPS B. Kraigherju št. 99, 30. april; isto, 1. maj 1945.

je razdiralno delo». Pomembno je bilo »dosledno kaznovanje vseh vojnih zločincev«, ki je postajalo »v borbi med pristno in laži demokracijo eno najvažnejših vprašanj.«¹²³ Vodila je preiskave v vseh kazenskih zadevah proti NOB in njenim pridobitvam, uničenju ali slabitvi DFJ, JA, ljudske oblasti, pomoči protinarodnim elementom, agentom, sovražnikovim organizacijam in skupinam. Špijonaži, terorizmu, agitaciji in propagandi proti ljudski oblasti. Javni tožilec je imel šele po začasnem navodilu z dne 27. julija 1945 pravico spremljati postopek preiskave.¹²⁴

Načrtovali so delovanje posebne komisije, ki bi začela preiskavo: *»To ne bo težko, ker imamo več ali manj celotni seznam istih. Oni, kateri so direktno in prostovoljno sodelovali z okupatorjem, so si brezdvomno že zaslužili kazen, oni pa, ki so bili prisiljeni ali o katerih nimamo pozitivnih dokazov, bi ne bilo priporočljivo aretirati jih z enostranskim ukrepom. Aretacije, posebno ljudi, ki so samo osumljeni, naj bodo kolikor mogoče tajne, da ne dajemo vtis okupatorske inkvizicije. Jetniki naj dobivajo redno hrano in ležišča. Sorodnikom istih naj se pove, v katerem zaporu se nahajajo in naj se jim dovoljuje preskrbitev perila in hrane, da se s tem olajša tudi naša aprovizacija. Aretacije naj izvršijo posebno oddelki z legitimacijami, da se ne zlorabi oblasti. Ker bodo navadni kriminalci iskali prilike, da pod masko našega gibanja ropajo in se na lastno roko maščujejo ... Delo naše linije naj bo načrtano po pravilih mednarodnega prava. V policiji mora ljudstvo videti lastno zaščito in ne preganjajočo silo.«*¹²⁵ Vendar pa se teh navodil niso držali, niti pri aretacijah niti pri nadaljnjih postopkih z zaprtimi. Tako je 3. sektor Ozne v Trstu priznaval, da so aretirali dosti ljudi, ki *»niso bili nič krivi, medtem ko pravi krivci ostajajo zunaj.«*¹²⁶

Ozna je pri izvedbi aretacij v Julijski krajini maja 1945 tesno sodelovala s tamkajšnje ljudsko oblastjo, vojsko in političnimi organizacijami, a glede na pristojnosti, ki jih je imela, bolj v funkciji njihovega nadzora.¹²⁷ 3. sektor Ozne Trst, za katerega imam podatke, je imel dnevne povezave z vsemi partijskimi organizacijami, tudi italijanskimi, in z OF. Ti organi so imeli tudi člana, odgovornega za obveščevalno delo. Oficirji Ozne so delovali tudi pri komandah mest.¹²⁸

Kot organizacija s posebnimi nalogami je bila Ozna centralizirana in neposredno vezana na vrhove oblasti v Beogradu. Od marca 1946 je preoblikovana v Upravo državne varnosti (UDV), ki je do junija 1946 še vedno v pristojnosti Ministrstva za obrambo DFJ. Kljub pomanjkanju virov lahko z veliko verjetnostjo sklepamo, da so bili zaradi posebnega pomena, ki ga je imel Trst, organi Ozne v Trstu del posebnega sektorja za tujino in kot taki, v nasprotju s preostalim delom Primorske, neposredno podrejeni vrhovom jugoslovanske Ozne. Slovenska Ozna je bila tam pristojna za organizacijske zadeve, tudi kadrovske, in za povezavo, medtem ko je skoraj gotovo

¹²³ AS, MNZ, 301/34, Odsek za oblast IX. korpusa, 2. sekcija, dopis namestnika načelnika Ozne za IX. korpus J. Sluge - Lenarta, 26. april 1945.

¹²⁴ AS, II, f. PNOO, fasc. 29, začasno navodilo o preiskovalnem postopku Ozne, 27. julij 1945.

¹²⁵ AS, MNZ, 301/55, Ozna za okrožje Trst, Poročilo o splošni situaciji in potrebnih ukrepih v vidiku 1. sekcije, nedatirano, prve dni maja 1945.

¹²⁶ AS, I, f. AIS, ae 86, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 9. maj 1945, v katerem tudi navajajo, da *»kljub nalogu, naj se z aretacijami prekine, aktivisti še vedno na svojo roko aretirajo. Hočeje pozapreti vse fašiste in izgnati regnicole«*, f. PNOO, m. 1, zapisnik seje PNOO, 1. junij 1945.

¹²⁷ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 1a, zapisnik seje OK KPS, 10. avgust 1945.

¹²⁸ AS, MNZ, 301/34, Odsek za oblast IX. korpusa, 2. sekcija, dopis namestnika načelnika odseka Ozne IX. korpusa J. Sluge - Lenarta, 26. april 1945; AS, I, f. AIS, ae 46, organizacijsko poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 9. maj 1945.

potrebovala soglasje vrha v Beogradu za vsebinska vprašanja. Iz virov je tudi razvidno, da tržaška Ozna ni bila podrejena osrednji partijski osebnosti v Trstu Borisu Kraigherju, saj njegove zahteve često niso bile izpolnjene. Za pomembnejša vprašanja je Kraigher posredoval pri načelniku Ozne za Slovenijo Ivanu Mačku in ne pri tržaških organih Ozne.¹²⁹ Še manj so imeli na Ozno kakršenkoli vpliv drugi predstavniki tamkajšnjih oblasti, izvršilne in sodne, ter političnih organizacij.¹³⁰ Na podlagi znanih virov lahko sklepamo, da ni imel odločilnega vpliva na delovanje tržaške Ozne niti takratni predsednik slovenske vlade Boris Kidrič, ki se je pri teh vprašanjih, prav tako kot Kraigher, obračal na Ivana Mačka.¹³¹ Nimam pa na voljo podatkov, kako so teke povezave med vrhovoma slovenske in jugoslovanske Ozne, konkretno med Ivanom Mačkom in Aleksandrom Rankovičem.

Tržaška Ozna je imela dva referata z več oddelki, in sicer: 1. a) jugoslovanska reakcija, b) duhovščina in 2. a) gestapo, b) Inteligent Service, c) italijanska reakcija, d) prestotala reakcija.¹³² Imela je svoje zapore, v Trstu v Coroneju, nad katerimi je imela popoln nadzor. Organi Ozne so vodili nadaljnje postopke v preiskavi, včasih tudi v zadevah, za katere so bila pristojna vojaška sodišča ali Narodna zaščita. Tudi po ustanovitvi sodišč v Trstu mnogih zadev ni odstopala v sojenje, vse naj bi reševala po svoje in v popolni tajnosti, zaprte je odvažala v Jugoslavijo, zato je Boris Kraigher od Mačka zahteval posredovanje, da se vsi zaprti izročijo sodišču.¹³³

Poleg aretacij in preiskav je Ozna izvajala tudi zaplembe, predvsem v času pred umikom jugoslovanskih enot iz bodoče cone A Julijske krajine. Poleg vojnega plena so v Jugoslavijo vozili dragocenosti, pohištvo, denar. Takšno ravnanje je zelo otežilo položaj projugoslovanskih organizacij, ki so nato delovale v coni A, zato je izzvalo ostro Kraigherjevo reakcijo.¹³⁴

Naloge policije je v času jugoslovanske zasedbe Julijske krajine opravljala Narodna zaščita (NZ), ki je imela v Trstu 2800 članov. Med njimi je bilo precej italijanskih

¹²⁹ Npr. AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, depeša B. Kraigherja I. Mačku št. 238, 11. maj 1945; ae 127, dopis majorja S. Runka – Miše B. Kraigherju, 20. maj 1945.

¹³⁰ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1 (tudi Obkom KPS za Slovensko primorje, šk. 104), pismo javnega tožilca za Goriško M. Šlibarja javnemu tožilcu za Slovensko primorje in Trst S. Peterinu, 6. junij 1945, v katerem med drugim piše: *«V tvojem pismu je tudi odstavek, ki govori o neupravičenih in neumestnih aretacijah po organih Ozne. Ti moram sporočiti edino to, da za te stvari ne morem odgovarjati, kajti sami veš in sam si mi stetoval, naj se v te zadeve ne vtičkam. V osebnih razgovorih s predstavnikom Ozne sem to tudi omenil, da se včasih aretirajo po nepotrebnem, on pa mi je dal popolnoma jasno razumeti, da so to stvari, ki se nas ne tičejo in za katere ne odgovarjamo. Radi tega takih stvari ne morem prepričati vse dotlej, dokler vprašanje privolitve za aretacije ne bo urejeno ... Nikakor ne morem preko svojih pristojnosti in moči. Dobro veš, kakšni so organi Ozne in koliko je mogoče pri njih opraviti, saj imaš vsakodnevne izkušnje z njimi»*; J. Pirjevec, Jugoslavija, str. 174.

¹³¹ AS, I, f. CK KPS, ae 995, pismo B. Kidriča B. Kraigherju, 10. maj 1945.

¹³² AS, I, f. AIS, ae 47, organizacijsko poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 12. maj 1945.

¹³³ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, depeša št. 262 B. Kraigherja CK KPS, B. Kidriču in I. Mačku, 21. maj 1945; f. PNOO, m. 1, zapisnik sestanka zastopnikov javnega tožilstva, civilnega in vojaškega sodišča, vojske, Ozne in PNOO, 19. maj 1945; II, f. GŠS, fasc. 122, dopis predsednika vojaškega sodišča Komande mesta Trst F. Venturinija javnemu tožilcu za Slovensko primorje in Trst S. Peterinu, 16. maj 1945; f. PNOO, fasc. 29, poročilo javnega tožilca za Slovensko primorje in Trst S. Peterina za čas od osvoboditve do 20. junija 1945, 7. julij 1945.

¹³⁴ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, depeša št. 306 B. Kraigherja CK KPS, 7. junij 1945; depeša št. 307 B. Kraigherja B. Kidriču, 7. junij 1945, v kateri navaja: *«To je panika. Prepriči take direktive ... Ozna je najhujši plačkalš in se ji nihče ne upa upreti.»*

delavcev in 250 garibalincev. Med ljudmi, ki so bili za priključitev k Jugoslaviji, naj bi bila zelo popularna.¹³⁵

Poleg Ozne in Narodne zaščite, ki je aretacije izvajala po nalogu prve, so aretacije vojakov in drugih oboroženih oseb v prvih dneh maja 1945 opravljale enote komand mest, 1. slovenska divizija narodne obrambe (NO), verjetno tudi enote 4. armade. Kasneje je bila za aretacije pristojna le Narodna zaščita po nalogu javnega tožilca.¹³⁶ Dokler ni bilo natančno razmejenih pristojnosti, so naloge Narodne zaščite prevzeli kar člani NOO, ki so marsikdaj tudi odločali o tem, koga aretirati.¹³⁷

V Narodni zaščiti, vojaških enotah in Ozni je bilo veliko nepravilnosti in zlorab položaja, samovoljnih zaplemb, rekvizicij in aretacij, mučenja zapornikov ter nekaj likvidacij.¹³⁸ Kot ugotavljajo v poročilu o delovanju Narodne zaščite iz septembra 1945, so vanjo zaradi pomanjkanja kadrov vključili tudi ljudi z dvomljivo preteklostjo. Krivdo za samovoljne aretacije so pripisovali tudi številnim izpustitvam tistih, ki so marsikaj zakrivali in so zato ljudje vzeli pravico v svoje roke.¹³⁹ Več članov NZ in Ozne, ki so zlorabljali svoj položaj, je bilo zaprtih in obsojenih na nekaj let zopora, največ pred vojaškim sodiščem Ljubljanskega vojnega področja. Prav tako je bilo obsojenih več pripadnikov vojske, med njimi tudi Italijani. Ti so bili zaprti v kazenskih zavodih v Sloveniji.¹⁴⁰

¹³⁵ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1. več poročil B. Kraigherja.

¹³⁶ AS, I, f. AIS, ae 86, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 9. maj 1945; ae 62, razni obrazci; II, f. PNOO, fasc. 29, poročilo javnega tožilca za Slovensko primorje in Trst S. Peterina za čas od osvoboditve do 20. junija 1945, 7. julij 1945.

¹³⁷ AS, I, f. PNOO, m. 1, zapisnik 2. izredne seje KNOO Sežana, 5. maj 1945, na kateri so obravnavali: *«Isti član, kakor tudi več navzočih članov: KNOO otvori razpravo glede aretacije sumljivih elementov koji so delovali proti OF. Sklep: odbor sprejme na znanje in sklene ukreniti aretacijo dotičnih oseb»*, izjava R. Uršiča avtorici.

¹³⁸ AS, I, f. AIS, ae 41, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 6. maj 1945, v katerem med drugim navedajo: *«Nekateri na svoje vojaške dolžnosti enostavno pozabljajo in čim ima orožje, že misli, da je policaj in njegovo glavno opravilo aretacije»*, ae 114, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 18. maj 1945; f. PNOO, m. 3, dopis odseka za notranje zadeve PNOO (načelnik Danilo Milič) okrožniemu načelstvu Narodne zaščite, 25. maj 1945. Vsako samosvoje prilaščanje so obravnavali kot *«rop z oboroženo roko ter se bo najstrožje kaznovalo po vojaških zakonih pred vojaškimi sodišči»*, AS, MNZ, 301/55, Ozna za okrožje Trst, politično poročilo (Ivo), 24. maj 1945.

¹³⁹ AS, I, f. AIS, ae 83, poročilo o delovanju Narodne zaščite, 11. september 1945

¹⁴⁰ AMP. Seznam državljanov STO, ki so kazni prestali, bili pomiloščeni ali pogojno izpuščeni. Luigi Di Nola, rojen 1915 v Vidmu, je bil obsojen pred vojaškim sodiščem Ljubljanskega vojnega področja 4. julija 1945 na tri leta, ker je *«zlorabljal svoj položaj in vršil nepravilne aretacije in preiskave»*. Aretiran je bil 26. maja 1945 in 26. maja 1948 oddan vojaškemu tožilcu 43. divizije. Na pet let strogega zopora je bil 5. julija 1945 pred vojaškim sodiščem LVP obsojen Giorgio Papadopoli. *«ker je v prvih dneh maja 1945 zlorabljal uniformo JA ter vršil protizakonite aretacije, hišne preiskave in rekvizicije ter prilaščal tujo imovino»*. Aretiran je bil 26. maja 1945, 22. julija 1948 pa pogojno izpuščen. Stelio Tavcar in Armido Tedeschi sta bila obsojena na eno leto. Skupina članov NZ, znana po svojem vodji kot banda Steffé, je v noči med 24. in 25. majem 1945 usmrtila 18 zapornikov, ki bi jih sicer morala prepeljati v Ljubljano, in jih vrgla v jamo Jamen dol (Plutone) med Gropado in Bazovico. Dva dneva kasneje je bila celotna skupina aretirana in prepeljana v Ljubljano. Na poti so štirje njeni člani (Zoll, Cumar, Steffé in Mazzoni) skušali pobegniti. Steffé in Mazzoni sta bila na begu ubita, Claudia Cernigoi: Operazione foibe a Trieste. Come si crea una mistificazione storica: dalla propaganda nazifascista attraverso la guerra fredda fino al neoirredentismo, Udine 1997 (v nadaljevanju C. Cernigoi, Operazione foibe), str. 131–134; AS, I, f. AIS, ae 455, sodba vojaškega sodišča Ljubljanske vojne oblasti proti pripadnikom t. i. tolpe Ottorino Zoll, 5. junij 1945; ae 83, poročilo o delovanju Narodne zaščite, 11. september 1945; f. PNOO, m. 3, dopis načelnika Narodne zaščite za Trst M. Greifa javnemu tožilcu za Slovensko primorje in Trst S. Peterinu, 7. junij 1945.

Aretacije so izvajali na podlagi seznamov, ki so bili pripravljene že med vojno, a so jih sproti dopolnjevali. Prijave so pošiljali največ politični in oblastni organi, veliko je bilo tudi anonimnih.¹⁴¹ Teh prijav, razen izjemoma, ne moremo označiti za ova-
duštvo, saj so ljudje prijavljali z željo, da bi se dokončno uničil fašizem, in v veri, da
delajo nekaj, kar bo pomagalo na poti v lepšo prihodnost. V poročilu tržaške Ozne
18. maja 1945 preberemo: *„Sam Škedenj, katerega lahko smatramo kot center prole-
tarskega dela Trsta, je pokazal, da je pripravljen očistiti svoje vrste fašističnih ele-
mentov in imamo take slučaje, ko je delavstvo odstranilo svoje mojstre in predelavce,
kakor tudi uradnike, ki so bili kot fašisti zasedli najboljša mesta. S številnimi dopisi
na obtožnicah potrjujejo, da razumejo pomen borbe, kakor tudi razumejo, da je težje
prihorjeno svobodo obdržati, kakor si jo prihoriti. Tudi ljudstvo v Sv. Ani, Kolonkovcu,
Sv. M. Magdaleni spodnji je politično precej zrelo. Kljub temu, da jim manjka širšega
obzorja z občudovanjem zre uspehe in rezultate naše nove Jugoslovanske armade,
katere zasluga je, da imamo danes osvobojen Trst.“*¹⁴²

Narodna zaščita je izdelovala dnevne sezname aretiranih s spremnimi dopisi, v
katerih so opisovali aretacije.¹⁴³ Za aretirance so vodili kartoteko, ki so jo poslali tudi
v center Ozne. Tisti, ki so jih zadržali v zaporih, vsaj deloma pa tudi oni, ki so bili v
nekaj dneh usmrčeni, so bili zaslišani že na sedežih sektorjev Narodne zaščite. Tam
so nekatere aretirane takoj izpustili.¹⁴⁴ Dokumentacija za aretirane je bila večkrat zelo
pomanjkljiva. Potem ko so prevzeli vodenje preiskave, so javni tožilci ugotavljali, da
so bile ovadbe dostikrat nepopolne in da so morali zaradi tega mnoge osumljence
izpustiti. Dogajalo se je tudi, da za posameznike sploh niso imeli dokumentacije ozi-
roma je Ozna ni izročila.¹⁴⁵

Aretirane pripadnike oboroženih enot so kot vojne ujetnike poslali v taborišča
vojnih ujetnikov, razen tistih, ki so bili usmrčeni v nekaj dneh po aretaciji ali so bili
osumljeni vojnih zločinov, sodelovanja z okupatorji ipd. Ti so bili, tako kot aretirani
civilisti, obravnavani kot politični zaporniki. Kasneje so aretirali predvsem tiste, ki so
med jugoslovansko zasedbo izvršili dejanja, ki so bila sankcionirana z odloki komande
mesta.¹⁴⁶ Osumljeni političnih prestopkov so bili predani Ozni, medtem ko je bilo za
zaslišanje drugih, tudi za kršitve vojaškega reda, pristojno vojaško sodišče.¹⁴⁷ Naj

¹⁴¹ AS, II, f. PNOO, fasc. 29, prijava javnega tožilca za Slovensko primorje in Trst S. Peterina pover-
jeništvu Ozne za mesto Trst, 13. maj 1945, o zloglasni nuni nn, ki je v zaporu mučila aktivistke
in imela povezavo s Collottijem; isto, prijava o kvesturinih, ki so grozili ljudem z aretacijami,
20. maj 1945; ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 145, poročilo Maria A. Cavazzutija itali-
janskemu zunanjemu ministrstvu o položaju v Gorici po Titovi zasedbi, 11. september 1945; b.
153, promemoria skupine Tržačanov v Rimu, v kateri poročajo o obstoju seznamov, ki naj bi
obsegali kar 50 tisoč oseb, 1. september 1944; R. Spazali, Foibe, str. 34, pismo G. Gaete L. Va-
lianiju, v katerem omenja sezname 16.000 ljudi, ki naj bi jih aretirali z obtožbo kolaboracije z
nacifašizmom, 22. junij 1944.

¹⁴² AS, MNZ, 301/55, Ozna za okrožje Trst, situacijsko poročilo (Slovenko), 18. maj 1945.

¹⁴³ AS, I, f. AIS, ae 130, nalogi za aretacije; ae 131, drobci poimenskih seznamov aretiranih 3.
sektorja Ozne Trst za čas od 13. do 22. maja 1945.

¹⁴⁴ AS, I, f. AIS, ae 41, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 6. maj 1945.

¹⁴⁵ AS, I, f. PNOO, m. 3, dopis javnega tožilca za Goriško okrožje M. Šlibarja javnemu tožilcu
za Slovensko primorje in Trst S. Peterinu, 16. junij 1945.

¹⁴⁶ AS, I, f. MOS Trst, m. 2a, zapisnik seje MOS Trst, 26. maj 1945.

¹⁴⁷ AS, II, f. GŠS, fasc. 121, dnevno poročilo sodišča IX. korpusne vojne oblasti, senat pri koman-
di GVP, 11. maj 1945; isto, 12. maj 1945.

poudarim, da je bila takšna splošna usmeritev, zaradi nejasnosti in nedoslednosti navodil pa je prihajalo do izjem.

Kot politični zaporniki so bili opredeljeni tudi pripadniki nekaterih oboroženih enot v celoti – republikini, fašistični vojaki, fašistična milica. Prav tako so bili kot politični zaporniki obravnavani *»aktivni domobranc, četniki, nedičevci, sodelavci bele garde, okupatorja, kvesture, v nemški službi, izdajalci, pripadniki četniške organizacije, nemški vohuni, nasprotniki Slovencev, vohuni bele garde»*.¹⁴⁸ V seznamih osumljenih najdemo navedbe, kot so skvadristi, vohuni kvesture, denuncianti, fašisti, SS, sodelavci SS, vohuni SS, Landschutz, sodelavci okupatorja, osumljeni skrivanja vojaškega materiala in orožja, policijski agenti, OVRA, člani X MAS, domobranc, fašistična milica, črne brigade, ovađuhi partizanov, banda Collotti, udeleženci akcij čiščenja terena (rastrellamenti), navedeni so tudi osumljeni sodelovanja na proitalijanskih demonstracijah 5. maja 1945 v Trstu in duhovniki, osumljeni sodelovanja z okupatorjem.¹⁴⁹

Aretacije so bile najbolj množične med 2. in 8. majem 1945 in so zajele zlasti Trst in Gorico, manj druge kraje. Njihovo število ni znano, lahko pa sklepamo, da jih je bilo samo v Trstu več tisoč. Glede na število prebivalstva naj bi bile še bolj množične v Gorici, kjer naj bi bila, tako italijanska stran, Ozna odstranila vse, ki se niso prilagodili novemu položaju in bi lahko ovirali vzpostavitev novega reda, fašiste, protifašiste, krive in nedolžne. Aretirani naj bi bili vsi direktorji pomembnih uradov, italijanski prostovoljci iz prve vojne, protikomunistični Slovenci. Prijavili naj bi jih v glavnem *»slovanski možje in žene, pa tudi kakšen Italijan»*.¹⁵⁰

Glavni namen represije je bilo kaznovanje vseh, tako Slovencev kot Italijanov, ki so bili kakorkoli obremenjeni s fašizmom, zahtevalo pa ga je tudi prizadeto prebivalstvo. Primorski dnevnik je zapisal: *»Mimo množice so prihajali ujeti fašisti. Množice so se vznemirjale, hrup je bil vedno večji, čulo se je vedno več groženj. Množice so hotele obračunati, hotele so soditi svoje tlačitelje, hotele so enkrat za vselej dokazati, kaj so čutile.»*¹⁵¹ Vendar pa je bil fašist, sovražnik, kot lahko razberemo iz depeš,¹⁵² poleg resničnih fašistov, vsak, ki se ni strinjal z jugoslovansko zasedlbo in s priključitvijo k Jugoslaviji, ki ni položil orožja in ni sprejemal Jugoslovanske armade kot osvoboditeljice. Ob tem za aretacijo ni bila odločilna niti narodnost posameznika (in torej

¹⁴⁸ AS, II, f. GŠŠ, fasc. 121, pismo senata pri komandi GVP pooblaščenca Ozne pri Komandi mesta Gorica, 10. maj 1945.

¹⁴⁹ AS, I, f. AIS, ae 128, seznam predlogov za aretacije, 7. maj 1945; ae 129, seznam osumljenih fašizma, konec aprila 1945; II, f. PNOO, poseben ovoj, sezname oseb, predvidenih za aretacije.

¹⁵⁰ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavia, b. 145, Center Julijske krajine, opomnik št. 16, 7. junij 1945, v katerem navajajo, da je bilo v Gorici do 15. maja 1945 aretiranih 7.000 Italijanov. Veliko je bilo poslanih v Ajdovščino, kjer naj bi delovalo ljudsko sodišče, ki je izreklo skupinske sodbe; AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 15, iz časopisa Il lunedì, 1. april 1946, Izginuli, privatna preiskava; NA, RG 226 L58251, brzojavka z naslovom An Italian estimate of arrests and executions in Trieste, 13. junij 1945. V njej so navedeni podatki člana CLNG 22. maja 1945, za katere je anglo-ameriški vir v Trstu, ki je te podatke primerjal z ostalimi italijanskimi viri, ocenil, da so za približno 25 odstotkov pretirani. Član CLNG je navedel, da so v prvem tednu aretirali v Trstu in okolici 7.000 ljudi. Brzojavka tudi navaja, naj bi bilo aretiranih v dneh od 10. maja do 5. junija še 15.000 ljudi in da je bilo v dneh med 5. majem in 5. junijem 6.000 usmrtilcev. Ti zadnji podatki o aretacijah so gotovo pretirani, saj jih ne potrjujejo jugoslovanski viri, iz katerih je razvidno, da so jugoslovanske oblasti že pred 10. majem zahtevale omejitev aretacij in odpoklicale več članov Narodne zaščite.

¹⁵¹ Primorski dnevnik, 15. maj 1945; AS, I, f. AIS, ae 86, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 9. maj 1945.

¹⁵² Glej str. 43.

Italijani niso bili aretirani le zaradi svojega italijanstva) niti ne zgolj ideologija, ampak predvsem nasprotovanje novi Jugoslaviji, vzroki zanj so bili različni. To je bila temeljna ločnica, ki je delila ljudi na naše in njihove. Na podlagi te opredelitve so bili kot fašisti razumljeni tudi nekateri protifašisti, zlasti člani CLN, in tako so aretacije zajele tudi nekatere od njih. Naj dodam, da so v CLN delovali tudi nekateri komunisti in stranke, ki so bile vanj vključene, v tistem obdobju niso bile protikomunistične.¹⁵³

V Trstu so po posredovanju Borisa Kraigherja zaprte člane CLNG kmalu izpustili, razen Carla Dell'Antonia, vojaškega organizatorja CLN in enega vodilnih v tržaški krščanski demokraciji, ki je bil deportiran in pogrešan, verjetno ubit že maja 1945. Dva člana goriškega CLN, Licurgo Olivi in Ernesto Sverzutti, pa sta bila, kar je težje razumljivo. 30. decembra 1945 odpeljana iz zaporov Ozne in sta pogrešana.¹⁵⁴ Pri aretacijah borcev enot, ki so sodelovali v vstaji tržaškega CLN, naj izpostavim usodo skupine enajstih mladih članov krščanske demokracije, ki so se kot člani Mestne straže med vstajo v Trstu priključili brigadi CVL Venezia Giulia. Aretirani so bili dokaj pozno, po 20. maju 1945, ko so z množičnimi aretacijami že prenehali, odpeljani v zapore Ozne v Ljubljano in nato od decembra 1945 ali januarja 1946 pogrešani. Večina je bila stara manj kot dvajset let.¹⁵⁵

Jugoslovanske oblasti so aretirale tudi nekaj vidnih slovenskih primorskih politikov, ki so jih sumili paktiranja z Angleži, in nekatere privržence OF, ki so odklanjali komunistično ideologijo. Večina je bila kmalu izpuščena. Kljub takemu ravnanju je med njimi, kot ugotavlja Nadja Maganja, večinoma prevladal *«entuziazem za gibanje, ki je raztrgalo suženjske okove, in upanje na priključitev k Jugoslaviji»*. Del se je vključil v naslednico OF – Slovansko-italijansko antifašistično unijo (SIAU) – in v oblastnih ter političnih organih prevzel pomembne funkcije.¹⁵⁶

Med aretiranimi Slovenci je bilo največ domobrancev, predvsem z Goriškega.¹⁵⁷ Zaradi pomanjkanja arhivskih virov ne vemo, koliko je bilo aretiranih domobrancev

¹⁵³ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavia, b. 144, Memorandum o deportacijah italijanskih državljanov v Jugoslavijo maja in junija 1945. Ozemeljsko vprašanje kot osnovni razlog za ravnanje ene ali druge strani izpostavljajo tudi italijanski pisci kot E. Maserati, *L'occupazione jugoslava*, str. 113; D. De Castro, navedba v R. Spazzali, *Foibe*, str. 491.

¹⁵⁴ AS, I, f. AIS, ae 126, dopis B. Kraigherja kapetanu Ozne J. Slugi - Lenartu glede izpustitve zapornikov, 11. maj 1945; AS, II, f. PNOO, fasc. 29, dopis predsednika višjega narodnega sodišča za Slovensko primorje B. Puca javnemu tožilcu za Slovensko primorje in Trst S. Peterinu z zahtevo za izpustitev Michela Mianija, 10. maj 1945; AS, I, f. AIS, ae 137, posredovanje okrožnega odbora OF za Goriško za 75 zaprtih antifašistov, nedatirano. Priložen je odgovor Ozne Goriškega okrožja s podatki o izpuščenih, usmrčenih, interniranih; AS, MNZ, 218/10, Sezname pripornikov UDV za Slovenijo, knj. 1–4.

¹⁵⁵ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavia, b. 144, spremni dokumenti k seznamu deportacij; b. 147, doc. LXXV, Informacije, ki so jih preskrbeli člani CLN v Trstu; b. 144, dopis italijanskega zunanjega ministrstva A. De Gasperiju, 21. december 1945; AS, MNZ, 218/10, Sezname pripornikov UDV za Slovenijo, knj. 1–4.

¹⁵⁶ Nadja Maganja: *Trieste 1945–1949. Nascita del movimento politico autonomo sloveno, Trieste 1994* (v nadaljevanju N. Maganja, *Trieste 1945–1949*), str. 120 in op. 5 k 6. poglavju, str. 130, 131; ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6, poročilo Akcijskega odbora Julijske krajine, 2. junij 1945; AS, MNZ, osebna gradiva, m. Profesor, podatki o aretacijah Josipa Rustje, Rada Bednaržika maja 1945 ter Jožeta Dekleve, ki je bil aretiran v Ljubljani, kjer je takrat živel, ker naj bi bil anglofil in sredinec. Zaprt je bil pet tednov, nakar je odšel v Trst in prevzel mesto okrožnega javnega tožilca in nato delal v upravnopolitični komisiji MOS Trst; Seznam pripornikov UDV za Slovenijo. Knj. 1–4.

¹⁵⁷ Podatki N. Nemeč, Goriški muzej.

v Trstu, saj tam v primeri z Goriško domobranci večinoma niso bili domačini. Med usmrčenimi maja 1945 sta na območju današnje Tržaške pokrajine doslej ugotovljena le dva domobranca – domačina. Veliko domobrancev, ki so delovali na Tržaškem, se je verjetno že pred prihodom JA umaknila na območje, ki so ga zasedli zavezniki. V kasarni pri Sv. Ivanu v Trstu naj bi bilo po ustnem pričevanju sicer aretiranih sto petdeset slovenskih domobrancev, ki niso bili domačini. Njihova nadaljnja usoda ni znana.¹⁵⁸

2. maja 1945 je bil aretiran tudi goriški nadškof Carlo Margotti. Boris Kraigher je takoj posredoval in zahteval, da komanda mesta izda odlok, s katerim se nadškofu odreja začasno bivališče v nadškofovskem dvorcu. Nadškof Margotti je pod stražo ostal v dvorcu do 7. maja, ko je moral zapustiti Julijsko krajino. V Gorico se je vrnil 15. julija 1945 in nato izjavil, da ni bil zaslišan in da proti njemu niso izvajali nasilja, mu pa niso dovolili maševati.¹⁵⁹

V vojaški bolnišnici v malem semenišču v Gorici so 17. maja 1945 aretirali del ranjencev in večino zdravnikov. V bolnišnici je ostalo brez oskrbe še devetdeset ranjencev, ki so bili nato 20. maja 1945 premeščeni v centralno bolnišnico v Trst, od tam prepeljani v ujetništvo ter po posredovanju zaveznikov izpuščeni avgusta 1945. Po pričevanju enega od izpuščenih zdravnikov, dr. Barnata, je bilo 47 aretiranih ustrelenih in vrženih v fojbo.¹⁶⁰

Aretacije so iz različnih vzrokov, pomot, osebnega maščevanja, nedoslednosti navodil zajele tudi nekatere, ki niso politično delovali. Pri tem je prihajalo do samovoljnosti, ki so jih izvajali ali posamezni narodnoosvobodilni odbori ali drugi organi in posamezni pripadniki Narodne zaščite in Ozne.¹⁶¹ Krivdo za samovoljne aretacije so deloma pripisovali številnim izpustitvam tistih, ki so marsikaj zakrivali, in so zato

¹⁵⁸ N. Troha, Seznami umrlih za posledicami jugoslovanskih aretacij maj 1945 na območju današnje Tržaške pokrajine, hrani avtorica; Caduti, dispersi, seznami za Tržaško pokrajino.

¹⁵⁹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, depeša B. Kraigherja; f. AIS, dodatno gradivo, poslanica C. Margottija vernikom, 25. julij 1945; I cattolici isontini, knj. 3, L. Tavano, str. 167. Po mnenju L. Tavana je bila za aretacijo odgovorna vojska in zanjo niso dale soglasja, niti niso bile o njej obveščene civilne oblasti.

¹⁶⁰ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 145, poročilo Maria A. Cavazzutija italijanskemu zunanjemu ministrstvu o položaju v Gorici po Titovi zasedbi, 11. september 1945.

¹⁶¹ AS, MNZ, 301/2, Ozna za Slovenijo, NZ za Tržaško okrožje, zapisnik o zaslišanju člana NZ Viktorja Sosiča zaradi izpustitve zapornikov, 1. junij 1945: *-Dne 3. maja t.l. so pripeljali Narodni zaščitniki iz okraja Lokev 17 oseb na komando mesta Kozina ... Omenjene pripornike sem zaslišal. Deset je bilo domačinov, ostali so bili v službi pri bivši gospodarski komisiji. Niso pa našemu ljudstvu delali krivice ... Proti domačinom ni bilo nikakega obtežilnega materiala in so bili aretirani brez vsake podlage, medtem ko je bila krivda ostalih v tem, da so bili v službi okupatorja. Na podlagi zaslišanja in pa ker se je javil načelnik radiotelegrafist, Trebec ali Trobec Danilo in je izjavil, da zgoraj omenjene pozna kot poštenjake, sem jih izpustil na svobodo s prepričanjem, da ako so zakrivali kaznivo dejanje imamo še vedno možnost, da jih ponovno aretiramo. Sem tudi upošteval, da so bili omenjeni že pet dni zaprti in vklenjeni, ker so jih vozili od ene oblasti do druge in to Sv. Peter, Lokev in Kozino. Tovariš Trebec je izjavil, da so omenjeni mnogo zaplenjenega blaga izročili našim vojaškim oblastem in to v Divači v času nemške okupacije. Poznali pa so tudi več naših aktivistov.* Verjetno o istih je pisal 4. februarja 1947 V. Šček B. Babiču, v AS, I, f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, pismo V. Ščeka B. Babiču: *-Ljudje se bojijo ponovitve leta 1945, ko je domača zaščita na podlagi imenika, ki so ga sestavili prej temni elementi aretirala več domačinov, jih gnala od sodnije do sodnije in končno izpustila, potem ko so se sodniki opravičili, da je šlo za pomoto. Zlatnine in denarja pa jim niso vrnil. Kakor kaže, so si ga razdelili denuncianti.* Objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 196; AS, I, f. AIS, ae 83, poročilo o delovanju Narodne zaščite, 11. september 1945.

ljudje vzeli »pravico v svoje roke«. Oblasti so na samovoljo ostro ukrepale, a dostikrat prepozno.¹⁶² Aretacije ali boljše ugrabitve in tudi likvidacije so se dogajale tudi potem, ko so zahodni zavezniki v coni A prevzeli oblast. Tako lahko v poročilu obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO 5. julija 1945 preberemo: »Ker zavezniki niso poduzeli potrebnih ukrepov proti fašistom, so se iz naših ljudi formirale ilegalne grupe, ki so na svojo roko likvidirale fašiste.«¹⁶³

Množične aretacije so zlasti v Trstu in Gorici ustvarile ozračje terorja in negotovosti, ki je zajelo široke sloje prebivalstva, saj so bili aretirani mnogi, ki so le simpatizirali s fašizmom ali pa še to ne. Čeprav je bila velika večina aretiranih kmalu izpuščena, je izkušnja ostala, prav tako negotovost, da se lahko naslednji dan ponovi isto. Predstavniki jugoslovanskih civilnih oblasti in političnih organizacij v Trstu in Ljubljani so se kmalu zavedli škode, ki jo je takšno ravnanje povzročilo ugledu in položaju jugoslovanskih oblasti pri zahodnih zaveznikih in v Italiji, zato so skušali tako ostre ukrepe preprečiti. Takratni predsednik slovenske vlade Boris Kidrič je tako že 10. maja 1945 v pismu Borisu Kraigherju navajal: »Danes sem slišal, da Ozna še zmeraj ne razume položaja in še vedno na debelo zapira, zlasti med goriškimi Italijani. Ukreni hitro vse potrebno in razloži ljudem politično situacijo. Jaz bom še danes ponovno govoril z Matijo (Ivanom Mačkom, op. a.). Zavedati se moramo, da nam te vrste napake lahko trenutno največ škodijo, ker predstavljajo sploh osnovno nevarnost, ki nam lahko zapacka vse, zlasti če se bo mednarodni položaj še kaj poslabšal.«¹⁶⁴ Boris Kraigher je zahteval od Ivana Mačka, da mu daje načelnik Ozne v Trstu vsakodnevna poročila o vseh aretacijah, izpustitvah, splošen pregled aretirancev ter podatke o ukrepih in opažanjih Ozne na terenu.¹⁶⁵ Ni ohranjenih podatkov, ali so to zahtevo izpolnili. So pa omejili število aretacij in številne aretirane izpustili. Ugotovimo lahko, da je bilo posredovanje glede zaustavitve aretacij uspešno, saj je 20. maja 1945 načelnik Ozne Trst Stanislav Runko Borisa Kraigherja obvestil o brzobjavki Ivana Mačka, v kateri je ta zahteval, naj rajonski odbori prenehajo z aretacijami vseh tistih, ki so se »ogrešili do osvoboditve Trsta«, nadaljujejo naj le s tistimi, ki »danes izvajajo teror. Potrebno izpustiti več ljudi, kot je bilo naročeno zjutraj.«¹⁶⁶

USODA ZAPORNIKOV

V zaporih so vladale slabe razmere, zaporniki včasih po cel dan niso dobili hrane, zaradi prenapolnjenosti so se razpasle uši in kožne bolezni. Pristojni jugoslovanski organi so zato terjali ugotavljanje odgovornosti.¹⁶⁷ O slabem ravnanju z zaporniki, ki naj bi bilo zelo brutalno, pričajo tudi številne izpovedi, ki jih je zbrala italijanska stran. Zapori in zbirna taborišča v Jugoslaviji naj bi bili enaki kot gestapovski. Več organizacij, med njimi Akcijski odbor Julijske krajine, je zahtevalo preiskavo Rdečega križa,

¹⁶² AS, I, f. AIS, ae 95, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 9. maj 1945.

¹⁶³ AS, I, f. CK KPS, šk. 39, situacijsko poročilo, 5. julij 1945.

¹⁶⁴ AS, I, f. CK KPS, ae 995, pismo B. Kidriča B. Kraigherju, 10. maj 1945.

¹⁶⁵ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, depeša št. 238 B. Kraigherja CK KPS, I. Mačku, 11. maj 1945.

¹⁶⁶ AS, I, f. AIS, ae 127, dopis majorja S. Runka - Miše B. Kraigherju, 20. maj 1945; ae 44, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 9. maj 1945; ae 97, isto, 11. maj 1945; ae 140, seznam, ki ga je z datumom 17. december 1945 izdal Odbor za iskanje internirancev v Jugoslaviji: R. Spazzali, Foibe, str. 68.

¹⁶⁷ AS, II, f. GŠS, fasc. 121, dnevno poročilo senata pri komandi GVP, 18. in 19. maj 1945.

zlasti v zaporih v Kopru, Postojni in Trstu.¹⁶⁸ Zanimivo pa je, da teh razmer nihče ni primerjal z razmerami v italijanskih zaporih in taboriščih, tudi italijanski protifašisti ne.

Zlasti svojci zaprtih so se s posredovanji oglašali pri raznih organih, največ pri javnem tožilcu. Tržaški javni tožilec Alfonz Dolhar je pisal svojemu nadrejenemu: *„Prosili so, da naj poizkusimo zvedeti, kje se njihovi svojci nahajajo. Dosledno so vsi tožili, da jim ne dajo nikjer nikakih vesti in podatkov, čeprav so svojci nekaterih že dalj časa zaprti, tudi po tri tedne. Doslej so jim na vsaki komandi in na vsakem uradu zatrjevali, da ne vedo ničesar, končno jih napotijo na drugo komando ali urad, kjer se postopek ponovi. Jasno je, da iščejo ti ljudje nato zaščito in podporo pri zaveznikih in tako lahko ugotovimo, odkod prihajajo posebna poročila o položaju v Trstu v italijanskem radiju ... Če bi svojcem zapornikov povedali kraj, kjer se trenutno nahajajo, bi nam že to pridobilo nekaj zaupanja v naš pravni red, ljudstvo bi spoznalo, da gre vse po zakonu, da se javnosti ne bojimo.“*¹⁶⁹ Za zaprte so posredovale tudi projugoslovanske organizacije in njihovi najvišji funkcionarji v Julijski krajini, tako med jugoslovansko zasedbo kot kasneje.¹⁷⁰ Veliko škode pa je jugoslovanskim oblastem naredila direktiva, ki jo je dobila tržaška Ozna, verjetno pa tudi goriška, da ne sme sprejemati nobenih posredovanj za zaprte, zaradi katere je protestiral Boris Kraigher in zahteval, naj bi se posredovanja zbirala pri pokrajinskem tožilcu.¹⁷¹ Odpor jugoslovanskih oblasti do posredovanj za zaprte je bil verjetno pogojen tudi s tem, da je bilo veliko ljudi takrat že usmrčenih.

O usodi zapornikov lahko le domnevamo, saj v Sloveniji, razen drobcev, ki so se ohranili med drugim gradivom, ni gradiva Ozne Trst in vojaških sodišč, ki je bilo poslano v centralne arhive že v prvih povojnih letih. Na podlagi nekaterih podatkov sklepam, da je bilo gradivo Ozne Trst vsaj že februarja 1946 v Beogradu. Gradivo vojaških sodišč je bilo do leta 1991 hranjeno na Višjem vojaškem sodišču v Sarajevu. Oba arhiva sta bila ves čas nedostopna. Za del gradiva obstajajo podatki, da je bilo uničeno. Tako je bila v skladu z navodili po ukinitvi delovanja odseka za vojne ujetnike pri Ministrstvu za notranje zadeve LRS uničena dokumentacija o taboriščih vojnih ujetnikov. Ohranjeno je le zaključno poročilo, a zgolj za nemške ujetnike. Očitno po pomoti se je med gradivom političnih organizacij Julijske krajine in Svobodnega tržaškega ozemlja ohranil del gradiva 3. sektorja Ozne Trst iz maja 1945. Gradivo okrožne Ozne za Gorico je po nekaterih informacijah ostalo v Ljubljani, bilo okrog leta 1960 posneto na mikrofilm in nato uničeno. Mikrofilmi bi morali tako biti ohranjeni med mikrofilmi, ki jih hrani arhiv SOVE. Na voljo pa so nekateri sekundarni viri, kot npr. podatki o izpustitvah na podlagi amnestije iz poletja 1948. Iz njih razberemo čas sojenja, višino kazni in pristojno sodišče.

¹⁶⁸ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 144, spremna dokumentacija k seznamom deportiranih; AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 8, zapis Lavinie Biaggiani, članice RK iz Gorice, ki je bila izpuščena po devetnajstih dneh zopora, 25. november 1945; b. 6, gradivo Akcijskega odbora Julijske krajine, nedatirano, maj 1945.

¹⁶⁹ AS, I, f. PNOO, m. 3, pismo javnega tožilca za Trst A. Dolharja javnemu tožilcu za Slovensko primorje in Trst S. Peterinu, 29. maj 1945. Konec maja 1945 je bil v Trstu imenovan javni tožilec posebnega sodišča za sojenje fašističnih zločinov Adelmo Nedoch, ki je bil nato pristojen za ta vprašanja.

¹⁷⁰ AS, I, f. MOS Trst, m. 7a, intervencije za izpustitev. Veliko je bilo tudi posredovanj, zlasti organizacij KPI, za vojne ujetnike, v f. GO KPJK, ae 415, 416, 417, intervencije organizacij KPI.

¹⁷¹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, depeša št. 262 B. Kraigherja CK KPS, za B. Kidriča in J. Mačka, 21. maj 1945.

Na podlagi dostopnega gradiva lahko sklepamo, da je bila večina aretiranih izpuščena že po nekaj dneh ali tednih.¹⁷² Drugi so bili poslani v zbirna taborišča na Primorskem, ki so bila v Ajdovščini, Ilirski Bistrici in Idriji, verjetno pa tudi drugod, od koder so jih poslali v Jugoslavijo, ali pa so bili usmrčeni.¹⁷³ Glede na datume usmritev lahko domnevamo, da so zapornike odpeljali na kraj usmrtitve tudi neposredno iz tržaških in goriških zaporov. Precej zapornikov so z območja Julijske krajine odpeljali v Jugoslavijo okrog 20. maja 1945, ko je postalo jasno, da se bo morala jugoslovanska vojska umakniti iz kasnejše cone A.¹⁷⁴ Nekateri od teh so bili kasneje vrnjeni v Trst, da bi bili sojeni pred ljudskim sodiščem za sojenje fašističnih zločinov. Sodišču jih je predala Ozna, sojenje pa je bilo le eno, po nekaterih podatkih sta bili dve, 11. in 12. junija 1945, to je tik pred umikom jugoslovanskih oblasti iz cone A Julijske krajine.¹⁷⁵

Večina usmrtitev je bila verjetno izvršena med 2. in 15. majem 1945.¹⁷⁶ Na podlagi nekaterih ustnih virov lahko sklepamo, da so bili nekateri usmrčeni sojeni pred hitrim vojaškim sodiščem 4. armade JA. Na podlagi pričevanj in poteka množičnih likvidacij drugje v Sloveniji je možno sklepati, da so bili ljudje najprej ustreljeni in nato vrženi v kraške jame, fojbe, ali pa v zapuščene rudniške jaške. Med ustreljenimi je bil verjetno kdo vržen v jamo še živ.¹⁷⁷ Poročilo posebnega preiskovalnega odbora

¹⁷² AS, I, f. AIS, ae 41, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 6. maj 1945; ae 53, isto, 24. maj 1945; ae 101, isto, 12. maj 1945; ae 126, dopis B. Kraigherja kapetanu J. Slugi - Lenartu, 11. maj 1945; ae 127, dopis načelnika Ozne Trst S. Runka - Miše B. Kraigherju, 20. maj 1945; ASDMAE, AP 1946-1950, Jugoslavia, b. 6, dopis CLNG Zavezniški vojaški upravi, 14. junij 1945; NA, RG 226 E 108 B 82, poročilo OSS (Office of Strategic Services), 8. junij 1945. V njem med drugim poročajo o tem, da je večina aretiranih v prvem tednu že prišla nazaj in da so tudi izjavili, da z njimi niso tako slabo ravnali. Poročevalec je tudi menil, da aretacije niso potekale po nekem vnaprej pripravljenem načrtu. Poroča tudi o tem, da je veliko fašistov in kolaboracionistov ostalo na prostosti, medtem ko so bili med prvimi aretirani nekateri lokalni podporniki partizanov (=supporters of Partisans). Obenem ugotavlja, da pooblastila za aretacije in izpustitve nimajo lokalne oblasti in 4. armada, ampak *»samostojna organizacija, ki deluje neodvisno in je odgovorna neposredno Beogradu«*, NA, RG 226 L 58251, brzojavka, 13. junij 1945. V njej poročajo o tri tisoč izpuščenih v Trstu med 3. majem in 5. junijem 1945, med katerimi je bilo tudi večje število fašistov.

¹⁷³ NA, RG 226, L 58251, OSS (Office of Strategic Services), brzojavka, 13. junij 1945; R. Spazzali, Foibe, str. 129

¹⁷⁴ AS, I, f. PNOO, zapisnik pogovora, 19. maj 1945.

¹⁷⁵ AS, I, f. AIS, ae 133, seznam zapornikov, izročeni Ljudskemu sodišču, 30. maj 1945.

¹⁷⁶ ASDMAE, AP 1946-1950, b. 3, Obnašanje jugoslovanskih zasedbenih enot do italijanskega prebivalstva Julijske krajine in Dalmacije, nedatirano; b. 6, poročilo CLN ZVU, 14. junij 1945; b. 4, poročilo Cip, nedatirano; AS, I, f. AIS, m. V. Šček, poročilo V. Ščeka, 9. avgust 1945, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 132-133, v katerem navaja, da je 2. in 3. maja 1945 v Bazovici pokopal 31 padlih partizanov in ob isti priložnosti videl iz Trsta privedene kvesturine; ae 126, dopis načelnika Ozne Trst S. Runka - Miše B. Kraigherju, 13. maj 1945, v katerem ga obvešča, da sta bila Zito Carmine in Steno Pirnetti, za katera je Kraigher posredoval, naj ju izpustijo, že usmrčena. Dopisu je priložen izvleček zaslišanj, iz katerega je razvidno, da je bil Steno Pirnetti zališan 11. maja od 10. do 13.45 ure.

¹⁷⁷ AS, I, f. AIS, ae 150, pričevanje o streljanju v tilnik kot načinu usmrtitve, ki ga je podal ubežnik iz jame na Starem Hrastrniku. Izraz fojba prihaja iz latinskega fovea (jama) in v istrskem narečju pomeni brezno. Prvič je izraz uporabil puljski dnevnik Corriere istriano 19. oktobra 1943, po usmrtitvah v Istri septembra 1943, ko je opisoval izkopavanja usmrčenih, Samo Pahor: Openska Bršljanovca in bazoviški Šolt, Naši razgledi, 25. december 1987 (v nadaljevanju S. Pahor, Naši razgledi).

Julijske krajine, ki ga je ustanovila Zavezniška vojaška uprava (ZVU), je priložena izjava slovenskega duhovnika Franca Malalana, kot piše avtor, fanatičnega proslovana in ostrega nasprotnika Italijanov. Župnik Malalan naj bi zavezniškemu oficirju zatrdil, da so bile osebe obsojene pred sodiščem 4. armade JA, ki je delovalo v Bazovici. Proti njim naj bi pričale vsaj tri priče, usmrčeni pa so bili večinoma agenti kvesture. 4. armada naj bi imela popoln seznam vseh ljudi, ki so bili legalno obsojeni in ki bi ga v primernem trenutku objavili kot dokaz, da je bilo vse izvedeno zakonito. Usmrtitve naj bi, z brzostrelkami po končanih sojenjih, izvajale redne enote 4. armade. Kot odločen nasprotnik Italijanov je v poročilu označen tudi duhovnik Virgil Šček, ki je potrdil Malalanove navedbe.¹⁷⁸

O teh dogodkih piše Šček tudi v Lokavskih starinah, ob opisu boja med Nemci in partizani v Bazovici, ki je trajal 22 ur. Po njegovih podatkih je padlo 31 partizanov in ena partizanka. *«Pogreb se je vršil dva dni kasneje. Prvikrat je svirala jugoslovanska godba, slovenskih zastav je bilo na stotine. V spopadu je prva padla partizanka, ki je šla z nožem v boj. V Lokvi sem ji dal cigareto, v Bazovici sem jo poškröpil z blagoslovljeno vodo. Ob sprevodu v Bazovici sem videl ženske v špalirju. Klečale so in jokale: kaj bi ne, ko so prvi Dalmatinci in ena Dalmatinka padli baš za osvoboditev Bazovice! Tisti dan so pripeljali na Bazovico tržaške kvesturine, ki so 25 let mučili našince po ječah. Gledati so morali naše zastave, zvečer so jih postrelili in pometali v jame.»*¹⁷⁹

Diego De Castro je objavil seznam fojlb, v katerih so našli trupla, vprašanje pa je, ali so to trupla usmrčenih maja 1945. Zemljevid s seznamom jam, v katerih so med 22. novembrom 1945 in 23. aprilom 1948 našli trupla, je tudi v knjigi Roberta Spazalija, medtem ko Galliano Fogar navaja poročilo, ki ga je objavila La Voce Libera 16. julija 1948. V poročilu navajajo, da je bilo v letih 1945–1948 na Tržaškem in Goriškem iz petdesetih jam izkopanih 865 trupel, ocl tega 449 civilistov in 416 italijanskih ter nemških vojakov poleg treh anglo-ameriških. V drugih skupinskih grobovih so našli še 401 truplo, med njimi je bila polovica vojakov, ki so večinoma padli v boju. Samo Pahor v svojem prispevku piše o poročilu tržaške enote gasilcev z dne 19. maja 1951, v katerem navajajo, da so med 21. novembrom 1945 in 23. aprilom 1948 našli v coni

¹⁷⁸ PRO, FO 371/48953R/15263/92, poročilo Investigation Committee of Venezia Giulia. Prvi del poročila, datiran s 27. septembrom 1945, sta podpisala Nubar Nadir, Special Agent (U.S.) in J.H. Byrd, Captain (R.A.), drugi del, datiran s 14. novembrom 1945, pa samo J. H. Byrd. Preiskovalni odbor je v dneh med 15. avgustom in 20. septembrom 1945 ugotavljal resničnost poročil o zverinstvih, aretacijah in deportacijah ter drugih nepravilnostih, ki so jih Jugoslovanska armada in partizani naredili med 2. majem in 12. junijem 1945. V prvem delu poročila so primeri razvrščeni v več kategorij: a) primeri mučenj, ki so jih opisali posamezniki; b) primeri mučenj, ki so jih opisale priče; c) primeri neselektivnih aretacij in deportacij civilnih in vojaških oseb; d) primeri ropanj in ekscesov; e) primeri zastraševanja civilnega prebivalstva s strani oboroženih jugoslovanskih -skvader- ali njihovih emisarjev; f) pričevanja o razmerah v zbirnih taboriščih v Jugoslaviji; g) razna poročila, ki se nanašajo na osebe v zavezniški službi v jugoslovanskih taboriščih; h) razna druga poročila. V drugem delu pa je poročilo razdeljeno na: 1. poročila o jugoslovanskem zatiranju Italijanov in protikomunistov; 2. poročila o zavezniškem osebju v jugoslovanskih rokah; 3. poročila o fojbalh (str. 222–230); 4. druga poročila. Poročilo je delno objavljeno v Elio Apili: Trieste, Roma–Bari 1989 (v nadaljevanju E. Apili, Trieste), str. 163–164. Zavezniško poročilo deloma povzema navedbe v poročilu, ki ga je poslal CLN ZVU 14. junija 1945, v ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6; AS, I, f. PNOO, m. 2, Poročilo o izkopavanju Angležev v Bazovici, nedatirano.

¹⁷⁹ Virgil Šček: Lokavske starine, III. del, rokopis, str. 196–197, hrani Župnijski urad Lokev. Gradivo je avtorici odstopil Boris Bandelj.

A ostanke 464 oseb (12 v Furlaniji, 283 na Goriškem in na Krasu ter 169 v Tržaški pokrajini), od tega 217 civilistov in 247 vojakov. Identificirali so 61 civilistov in 53 vojakov. Med prvimi je bil tudi sovjetski oficir, ki je padel leta 1943 pri Nabrežini, med drugimi 19 fašističnih vojakov, ki so jih partizani zajeli pri Pevni konec junija 1944 in ustrelili v Brdih. Največ trupel so našli v jami v Jelenovci pri Hruševici – 156, od tega 94 civilistov. Poročilo tudi navaja, da v 32 jamah niso našli ničesar.¹⁸¹

Na Goriškem so danes ugotovljene tri jame, v katerih so trupla usmrčenih, in sicer dve ob cesti Nova Gorica–Trnovo pred vasjo Nemci (za Lesniko in za Cvetrežem) in ena ob cesti iz Grgarja proti Ravnici (brezno Podgomila). Vse tri so zaznamovane.¹⁸¹ Na Tržaškem je dejansko stanje težje ugotoviti, ker raziskav še ni bilo. Skoraj gotovo so trupla usmrčenih v jami – rudniškem jašku pri Bazovici, o čemer pričajo tudi ustni viri, vendar bistveno manj, kot je navedeno na spomeniku ob zaprtem rudniškem jašku. V drugi jami, ki je tudi označena kot množično grobišče usmrčenih maja 1945 – openski Bršljanovci, pa so verjetno samo v bitki za Opčine padli nemški vojniki. Italijanski viri ugotavljajo, da naj bi bilo v Bazovici usmrčenih tristo ljudi, največ finančnih stražnikov in agentov javne varnosti, ne pa karabinjerji v uniformi. Med usmrčenimi naj bi bili Tržočani in Goričani.¹⁸²

Avgusta 1945 so zavezniki začeli izkopavati v bazoviškem šohtu. Ker je bilo izredno težko, so raziskavo ustavili. Ob tem so poudarili, da so preiskave sicer ustavljene, da pa s tem ne zanikajo italijanskih obtožb o tej jami.¹⁸³ Kljub tem zagotovitvam so proitalijanski krogi kritizirali njihovo ravnanje, zlasti načelnika za civilne zadeve polkovnika Alfreda Bowmana, ki naj bi izkopavanjem nasprotoval. Italijanska stran je pri poročanju o izkopavanjih večkrat prihajala v nasprotje s svojimi prejšnjimi trditvami. Tako naj bi v fojbi pri Gropadi, globoki sedemdeset metrov, izkopali 34 trupel Tržočanov, *od katerih so bili nekateri ubiti brez posebnega političnega motiva, le zaradi maščevanja ali ropa*, kot ugotavlja italijansko vladno poročilo. Ob tem pa so identificirali le dve trupli. V drugem poročilu navajajo le pet trupel.¹⁸⁴ Pri tem se moramo

¹⁸¹ D. De Castro, *La questione di Trieste*. 1. izdaja, str. 167–190; R. Spazzali, *Foibe*, str. 122–131; Galliano Fogar: *Vidiki in problemi položaja Julijske krajine 1943–1945, Trst 1941–1947*, Koper 1988, str. 89–105 (v nadaljevanju G. Fogar, *Trst 1941–1947*), str. 99, 100; S. Pahor, *Naši razgledi*.

¹⁸² Podatki N. Nemeč, *Goriški muzej*.

¹⁸³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 34, dopis Glavnega poveljstva kraljevih karabinjerjev različnim ministrstvom o položaju v Trstu, 13. junij 1945; b. 6, poročilo CLNG ZVU, 14. junij 1945; isto, poročilo Akcijskega odbora Julijske krajine, nedatirano; AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 146, dokument CLNG, *Vesti o fojbah*, 17. avgust 1945.

¹⁸⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 3, Aide memoire, ki ga je o prenehanju preiskav v bazoviški jami poslal italijanski vladi glavni komisar, 29. marec 1946; b. 3, dopis generalnega tajnika italijanskega zunanjega ministrstva R. Prunasa ambasadorju Italije v ZDA A. Tarchianiju, 3. april 1946; AS, I, f. AIS, ae 138, poročilo Ozne o bazoviški jami oziroma o zavezniških izkopavanjih v njej, 3. september 1945, v katerem navajajo: *Partizani so trgli v jamo precej streliva, na to še ekvazita, kar je z eksplozijo delno vsa trupla prekrilo s kamenjem. Zavezniki so kopali v dneh 28. in 29. avgusta, izkopali naj bi 250 kg gnijočih trupel*; f. PNOO, m. 2, Poročilo o izkopavanjih Angležev v Bazovici; PRO, FO 371/48953 R/15263/92, 1. del poročila Investigation Committee of Venezia Giulia, str. 31. Do 27. septembra 1945 so zavezniki izkopali osem celih trupel – sedmih nemških vojakov in enega civilista.

¹⁸⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 14, poročilo: Zločini, ki so jih na škodo italijanskega prebivalstva izvedli Slovani v Julijski krajini, ravnanje ZVU, 27. junij 1946; isto, poročilo Generalnega štaba italijanske vojske, 16. julij 1946; isto, dopis italijanskega vojnega ministrstva, 15. avgust 1945; isto, Ravnanje Jugoslovanov z Italijani po 8. septembru 1943, koncept; b. 6, poročilo o položaju v Trstu, nepodpisano, 1. julij 1946

vprašati, kako so, za tiste, ki niso bili identificirani, vedeli, da so bili Tržačani, in zakaj so bili ubiti.

O usmrтитvah najdemo poročila tudi v dokumentih partije in množičnih političnih organizacij v Julijski krajini. V njih pa ne pišejo o načinu in obsegu le-teh, pač pa o tem, da je pisanje o fojbah del kampanje zaveznikov in italijanskih oblasti, ki hkrati pozabljajo na fašistične zločine, ki bi jih morali raziskati.¹⁸⁵

REAKCIJA ITALIJANSKIH OBLASTI

Tudi italijanske oblasti so aretirane in deportirane delile na vojake in civiliste, pri čemer naj bi imeli Jugoslovani kot zasedbena oblast pravico aretirati le tiste, ki so se aktivno borili proti njihovim enotam, torej le nemško vojsko in enote RSI,¹⁸⁶ in jih obravnavati kot vojne ujetnike. Jugoslovanske oblasti pa naj bi aretirale tudi mnoge, ki so sami prišli izročit orožje, tiste, ki so sodelovali v vstaji (finančne stražnike, Mestno stražo), in celo one, ki so se borili skupaj s Titovimi partizani proti Nemcem, italijanske partizane, ki so nosili uniformo 8. angleške armade, vojake, ki se niso priključili republikanskim enotam, ranjence v vojaških bolnišnicah in izpuščene iz nemškega ujetništva.¹⁸⁷ Med civilisti pa bi smeli aretirati le tiste, ki so se prekršili med njeno zaseclbo. Dejansko pa naj bi aretirali osebje bank, vodilne raznih podjetij in delavce, za katere so člani NZ vedeli, da so sovražni do Jugoslavije, člane CLN, ljudi, ki so hoteli zapustiti Julijsko krajino, in tudi domnevne fašiste, čeprav naj bi težko potrdili njihovo krivclo, ker njihove družine tega niso priznavale. Aretirale pa naj ne bi vidnih fašistov, od katerih naj ne bi bil nihče preganjan. Ob tem naj dodam, da so v italijanski dokumentaciji o ilegalnih deportacijah navedeni tudi Italijani, člani Narodne zaščite, ki naj bi jih jugoslovanske oblasti deportirale iz neznanih vzrokov.¹⁸⁸

Italijanske oblasti med aretiranimi člani CLN navajajo finančne stražnike, ki so se na podlagi poprejšnjih dogovorov vključili v vstajo CLN v Trstu, in tudi dva oddelka po dvesto mož iz kasarn na Campo marzio in v Via Udine v Trstu, ki sta zasedla javne zgradbe (pošto, radio) in naj bi tudi sodelovala z Jugoslovani ob njihovem vpadu v mesto. Oboji so bili aretirani 2. maja 1945. Medtem ko so bili tisti iz kasarne v Via Udine kmalu izpuščeni, večinoma že junija in julija 1945, pa je bila večina tistih

¹⁸⁵ AS, I. f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 28. junij 1945; pismo B. Kraigherja CK KPS, 31. julij 1945; pismo B. Kraigherja I. Mačku, 4. avgust 1945, v katerem poroča o obisku skupine tujih novinarjev: *«Kaj je v jamah, bo verjetno težko ugotoviti. V štiriletni borbi in v zadnjih dneh bojov za Trst so ljudje maso padlih vojakov, partizanov, Nemcev, karabinjerjev itd. metali v te jame, ker je bilo s pokopavanjem preveč dela in da preprečijo okužbe. Samo Goebelsu so v interesu katinske afere. Čudimo se, zakaj novinarji stikajo po teh jamah. Edini smisel bi bilo podvzeti potrebne ukrepe, da stvar ne bi povzročila kakih zdravstvenih motenj. Sicer pa bi bilo bolje, da bi si novinarji ogledali mesto jam okoliške požgane vasi in zbirali podatke o fašističnih, karabinjerskih, financarskih in nemških zločinih. Približno v tem smislu odgovarjajo naši ljudje, tudi tisk, na akcije omenjenih novinarjev.» Ohranjena je tudi zanimiva korespondenca med B. Kraigherjem in V. Ščekom o poizvedovanjih zaveznikov glede likvidacij in o pričevanjih lokalnih prebivalcev, AS, I. f. GO KPJK, ae 388, osebni arhiv B. Kraigherja; f. Boris Kraigher, šk. 1.; f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček.*

¹⁸⁶ Repubblica sociale italiana, Italijanska socialna republika.

¹⁸⁷ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 144, spremni dokumenti k seznamom aretiranih.

¹⁸⁸ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 144, spremni dokumenti k seznamom aretiranih.

iz kasarne v Campo marzio verjetno že naslednje dni po aretaciji usmrčena v Bazovici.¹⁸⁹

Izpustitve finančnih stražnikov marsikdo ni sprejel z naklonjenostjo, saj so mnogi, a ne ti iz tržaških kasarn, sodelovali pri požigih vasi na Krasu. Poleg tega so po izpustitvi iz jugoslovanskega ujetništva širili govorice o nečloveškem mučenju, ki so ga morali prestati. Viri poročajo: *„Ljudstvo v Trstu se sedaj sprašuje, zakaj so se ti elementi izpustili, zakaj so oni toliko žrtvovali, če so vendar na svobodi fašisti, squadristi, kolaboracionisti, republikini, špijoni in mučitelji. Iz taborišč prihajajo celo taki, ki so sodelovali v akcijah proti partizanom na Krasu in v Istri. Lahko se zgodi, da homo spet videli bataljon M. Tako govori in komentira ljudstvo povratek raznih elementov iz taborišč.“*¹⁹⁰

Italijanski vladni krogi so menili, da so jugoslovanske oblasti med zasedbo ne le vzpodbujale protitalijansko sovraštvo, ampak tudi izvajale vnaprej pripravljen načrt za raznarodovanje in oslabitev italijanskega življa v Julijski krajini, da bi si tako olajšale kasnejšo priključitev tega območja k Jugoslaviji. Glavni cilj aretacij naj bi bil odstraniti tiste, ki so bili znani po svojem italijanstvu, in ne kaznovanje fašistov. Velika večina aretiranih naj bi bila brez kakršnekoli krivde.¹⁹¹ Menili so, da aretacije sploh niso zajele vseh fašistov, zlasti ne tistih, ki so sodelovali z Nemci, in višjih oficirjev vojske RSI. Aretirani naj bi bili le nepomembni eksponenti fašizma, medtem ko naj bi bili zlasti predstavniki visoke buržoazije in vodilnih slojev, katerih naklonjenost so jugoslovanske oblasti potrebovale, hitro izpuščeni.¹⁹²

Trditev, da so bili večinoma aretirani le manjši »grešniki«, je sicer točna, vzroki za to pa so bili drugje, in sicer v tem, da so se vidnejši eksponenti fašizma pred prihodom jugoslovanskih oblasti umaknili na območje, ki so ga zasedli zahodni zavezniki. Dogajalo se je, da so bili izpuščeni nekateri, ki so bili obremenjeni s fašizmom, vendar se je to dogajalo po pomoti.¹⁹³ Tudi jugoslovanske oblasti so poročale o pritožbah ljudi zaradi izpuščanja fašistov in pomanjkljivega čiščenja v podjetjih. Pod plaščem demokracije naj bi prihajal na površje novi fašizem. Ob tem moramo upoštevati, da so zlasti delavci kot fašista videli tudi marsikaterega od »izkoriščevalcev«, ki je bil sicer naklonjen fašizmu, sam pa ni imel umazanih rok.¹⁹⁴

„Po jugoslovanskem umiku,“ piše v poročilu italijanske vlade, *»veliko kompromitiranih mirno živi v mestu in se pojavljajo kot 'branitelji italijanstva', da bi se tako*

¹⁸⁹ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavia, podatki o aretacijah CLN (finančni stražniki); AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 35, dopis italijanskega finančnega ministrstva zavezniški komisiji, 13. junij 1945. Za izpustitev finančnih stražnikov sta posredovala tudi predsednik PNOO F. Bevk (AS, I, f. CK ZKS, šk. 52) in javni tožilec za Slovensko primorje in Trst S. Peterin (f. PNOO, m. 3, dopis javnega tožilca za Slovensko primorje javnemu tožilcu Slovenije, 11. oktober 1945). Pri tem je zanimivo, da je imel S. Peterin podatke, da so se verjetno že maja 1945 usmrčeni finančni stražniki takrat nahajali v KPZ v Kočevju in Novem mestu.

¹⁹⁰ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 18. julij 1945.

¹⁹¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 3, Obnašanje jugoslovanskih zasedbenih sil do italijanskega prebivalstva Julijske krajine, nedatirano; b. 34, dopis Zveze deportirancev v Jugoslaviji italijanskemu zunanjemu ministru P. Nenniju, 24. oktober 1946.

¹⁹² R. Spazzali, Foibe, str. 64.

¹⁹³ AS, I, f. AIS, ae 41, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 6. maj 1945; isto, ae 53, 24. maj 1945.

¹⁹⁴ AS, I, f. AIS, ae 101, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 12. maj 1945; ae 107, isto, 14. maj 1945; ae 53, isto, 24. maj 1945.

*opravi preteklosti in s tem pomagajo jugoslovanski politiki, ki vse Italijane enači s fašisti.*¹⁹⁵ Trditve so bile deloma upravičene, saj so se nekateri nekdanji fašisti res vključili v jugoslovanske oblastne organe, zlasti v Narodno zaščito. Vzrok pa ni bila, kot so trdili italijanski viri, načrtna politika, ampak neurejene in nepregledne razmere. Ko so take primere ugotovile, so oblasti hitro ukrepale.¹⁹⁶ Obtožbe so bile večkrat le plod propagande proitalijanskih krogov, ki so skušali tudi jugoslovansko stran obremeniti s fašizmom. Ena takih je trditev, da je bil fašist Bruno Della Motta celo urednik časopisa *Il nostro avvenire*, ki je izhajal kot glasilo italijanskih partizanov že med vojno, čeprav je bil urednik Mario Pacor, ki je naveden tudi v kolofonu.¹⁹⁷ Takšno načrtno ravnanje jugoslovanskih oblasti je bilo nemogoče tudi zato, ker so se dobro zavedale, da bi s kakršnikoli popuščanjem fašistom izgubile verodostojnost pri primorskih Slovencih.

Italijanske oblasti so poleg široke protijugoslovanske kampanje, zlasti v tisku, posredovale tudi pri zahodnih zaveznikih, ki so vprašanje aretiranih in deportiranih zastavili na pogajanjih o jugoslovanskem umiku iz Trsta. Množične jugoslovanske aretacije so bile po njihovem mnenju poskus odstraniti opozicijo, ki je bila proti priključitvi k Jugoslaviji, posebno zaradi možne izvedbe plebiscita. Obenem so menili, da so podatki o šest tisoč deportiranih verjetno pretirani in da so med njimi tudi Slovani.¹⁹⁸

Ravnanje jugoslovanskih oblasti je zlasti med mirovnimi pogajanjmi v letih 1945–1947, pa tudi kasneje, italijanska vlada skušala prikazati kot eno največjih tragedij te vojne. Tudi v drugih vojskujočih se državah je prihajalo do nasilja, ki pa je v Jugoslaviji, tako italijanski viri, *»doseglo mejo, ki je dotlej ni poznala zgodovina človeških nesreč»*.¹⁹⁹ Aretacije, deportacije in usmrtitve, ki so jih izvajale jugoslovanske oblasti na zasedenem območju, naj bi bile vojni zločini, saj so bili izvajalci aretacij člani rednih jugoslovanskih enot, dejanja pa so bila izvršena med vojno, ko območje ni bilo podrejeno zavezniški zasedbi. Po njihovem aretacije niso bile le kršitev vojnega prava, ki zahteva spoštovanje življenja civilistov, ampak naj bi bile s svojo krutostjo zločin proti človeštvu. Ker je bilo zaradi dogovora med zavezniki izključeno sojenje zavezniških vojakov, torej tudi vojakov Jugoslovanske armade, bi bili krivci lahko sojeni pred italijanskimi vojaškimi sodišči, ker so bila dejanja opravljena na tleh italijanske države.²⁰⁰ Aretacije in deportacije jugoslovanskih oblasti so bile nelegalne, ker zasedbena oblast ne sme deportirati ljudi z zasedenega območja.

¹⁹⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6. Položaj v Julijski krajini ob koncu junija 1945 in potrebni ukrepi; b. 6, poročilo Akcijskega odbora Julijske krajine, 2. junij 1945; AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, La nostra vigilia, št. 3, 31. maj 1945; R. Spazzali, Foibe, str. 49, kjer navaja poročila zaveznikov o tem vprašanju; isti, str. 191, 446, 564.

¹⁹⁶ AS, I, f. AS, ae 41, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 6. maj 1945.

¹⁹⁷ G. Fogar, La tragedia di Porzûs, str. 133–140. Drug problem je udeležba nekdanjih fašistov v osvobodilnem boju, ko je marsikdo, največ Slovenci, postal tudi član KPS. O njem več v B. Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 374–375.

¹⁹⁸ NA, PG 226,E 108, B 82, Wash. Reg., int. 19, poročilo OSS (Office of Strategic Services), 8. junij 1945; G. Valdevit, La questione di Trieste, str. 105, 106; J. Jeri, Tržaško vprašanje, str. 88.

¹⁹⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 12, Prijave nekaterih jugoslovanskih zverinstev proti italijanskim vojakom in civilistom, 30. avgust 1949.

²⁰⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 38, dopis italijanskega zunanjega ministrstva obrambnemu z naslovom Vojni zločini, 26. april 1947.

„Tak način je prakticirala samo Nemčija in je bil splošno obsojan,“ pišejo v poročilu italijanskega zunanjega ministrstva in dodajajo, da je za sojenje političnih deliktov na svojem območju pristojna le Italija.²⁰¹ Ob tem so italijanske oblasti povsem prezrle in mirno zamolčale deportacije Slovencev z območja Ljubljanske pokrajine v zapore in taborišča v Italiji med italijansko okupacijo v letih 1941–1943. Italijanska vlada je zahtevala vrnitev vseh deportiranih, medtem ko so Britanci menili, da bi bilo bolj priporočljivo, če bi zahtevala samo vrnitev tistih, ki se niso kompromitirali s fašizmom.²⁰²

Da je bilo njeno ravnanje v nasprotju z določili mednarodnega prava, se je zavedala tudi jugoslovanska oblast in zato aretacije vztrajno zanikala. Na intervencijo predsednika ljudskega sodišča PNOO je Boris Kidrič odgovoril: *„Predsedniku je bilo odgovorjeno, tako kot je to resnica, se pravi, da nobena naša oblast ni nikogar zaprla. Kar je iz vojaško političnih razlogov ukrenila vojaška oblast, je bilo izpuščeno, kar se ujetnikov tiče, se jih išče, kolikor se nahajajo v taboriščih. Vse drugo je ordinirana laž. Ljudsko sodišče o tem nič ne ve, ker to ni bilo nikoli njegova zadeva.“*²⁰³

SOJENJE OSUMLJENIM ZA USMRTITVE MAJA 1945

Od leta 1946 naprej, največ v letu 1947, je bilo pred Porotnim sodiščem v Trstu nekaj sodnih procesov proti domnevnim izvajalcem likvidacij – infoibatorjem. Namen teh procesov je bil bolj političen kot pa ugotavljanje krivde. Na podlagi zbranih časopisnih podatkov je bilo med letoma 1945 in 1949 proti protifašistom sproženih 76 procesov, na katerih so sodili 324 ljudem, ki so bili skupaj obsojeni na 289 let, 10 mesecev in 14 dni zapora. Samo leta 1947 pa je bilo na devetih procesih sojeno 80 ljudem, ki so bili obsojeni skupaj na 125 let, štiri mesece in osem dni zapora, kar je v povprečju več kot eno leto.²⁰⁴

Z aretacijami osumljenih so začele zavezniške oblasti poleti 1946, spremljalo jih je odobravanje in zadovoljstvo proitalijanskega prebivalstva.²⁰⁵ Josip Ferfolja je v imenu sodnega odseka MOS Trst 31. oktobra 1947 poročal pravosodnemu ministrstvu v Ljubljani: *„Kakor vam je znano, se vrše v Trstu v zadnjem času številni procesi proti našim aktivistom, bivšim funkcionarjem ljudske oblasti, ker so za časa naše-ga režima po osvoboditvi leta 1945, vršеч svojo službeno dolžnost, stopali na prste fašističnim reakcionarjem, kolaboracionistom ali celo vojnim zločincem. Tukaj sedanje oblasti skušajo na vse možne načine umetnim potom skonstruirati te procese z očitnim namenom oblatiti našo NOB, našo ljudsko oblast in režim Titove Ju-*

²⁰¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 34, opomnik za Urad za zvezo: Italijanski državljani, deportirani s strani jugoslovanskih oblasti, 13. november 1945; isto, opomnik za generalno direkcijo: Italijanski državljani iz Julijske krajine, deportirani s strani jugoslovanskih oblasti, 9. november 1945; isto, opomnik za generalni sekretariat: Ravnanje z italijanskimi vojnimi in civilnimi interniranci v Jugoslaviji, 12. april 1946.

²⁰² ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 34, opomnik za generalno direkcijo: Italijanski državljani iz Julijske krajine, deportirani s strani jugoslovanskih oblasti, 9. november 1945.

²⁰³ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kidriča B. Kraigherju, 21. junij 1945.

²⁰⁴ Nazionalismo e neofascismo, C. Vetter, str. 216.

²⁰⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 4, Položaj v Julijski krajini, 30. september 1946.

goslavije.²⁰⁶ Obtoženi so se večinoma umaknili v cono B ali v Jugoslavijo. Odvetniki obtoženih so poudarjali, da bi morala ZVU uporabiti splošni ukaz št. 46 iz marca 1946, ki je razglašal za amnestirane vse zločine, narejene z namenom boja proti fašizmu, kajti obtoženi so bili v vojni pod poveljstvom Jugoslovanske armade in so aretacije izvajali med zakonitim izvrševanjem službe. Obenem naj bi bili sojeni za dejanja, ki so jih naredili kot izvrševalci sodb ljudskih sodišč, ki so bila takrat zakonita sodna oblast.²⁰⁷

Maja in junija 1947 je tekel proces proti osumljenim za usmrtitve med Orlekom in Gropado ter v Lonjerju. Trije (Danilo Pertot, Vladislav Ferluga, Fran Marušič) so bili v odsotnosti obsojeni na 30 let, Lucian Vever v odsotnosti na 26. Teodor Čok je bil obsojen na 3 leta in takoj pomiloščen, medtem ko so bili Dušan Glavina, Andrej Gregorič, Emilij Gombač in Franc Udovič oproščeni.²⁰⁸ Konec leta 1947 in v začetku 1948 sta bila še dva procesa za dejanja, izvršena med »štiridesetimi dnevi«²⁰⁹ jugoslovanske zasedbe. Na procesu za uboje v fojbi Jamen dol (Plutone), ki se je začel 3. januarja 1948, so bili obsojeni Teodoro Cumar na 28, Angelo Cecchelin na 5, v odsotnosti pa še Edoardo Musina in Nerino Gobbo na 26 ter Giacomo Stule na 24 let.²⁰⁹ Na drugem procesu so bile sodbe izrečene sredi januarja 1948, in sicer je bil obsojen Žarko Besednjak na 15 let, Boris in Peter Vidali na 10, Herminij Sosič in Miroslav Purič na šest let in tri mesece. Trije so bili oproščeni.²¹⁰ Na demonstraciji, ki je bila v protest proti procesom organizirana na Opčinah 4. januarja 1948, je bilo aretiranih trideset nekdanjih partizanov, ki so bili po burnih protestih SIAU čez nekaj dni izpuščeni.²¹¹

Tiste, obsojene pred septembrom 1947, so zavezniške oblasti pred uvedbo STO izročile italijanskim in so bili nato v italijanskih zaporih. Vprašanje sta Jugoslavija in Italija rešili s sporazumom aprila 1948 o amnestiji jugoslovanskih zapornikov v Italiji in italijanskih v Jugoslaviji. Izvajanje sporazuma je potekalo počasi in z velikimi zastoji. Koliko let zapora so obsojeni za dejanja maja 1945 resnično prestali, ne vem, ker nimam teh podatkov.²¹²

²⁰⁶ AS, I, f. AIS, ae 147, poročilo MOS Trst, odseka za sodstvo, o procesih proti obtoženim sodelovanja v aretacijah in likvidacijah maja 1945, 17. december 1947; isto, 31. oktober 1947, v katerem izpostavijo proces proti štirim obtoženim (eden je bil sojen v odsotnosti) zaradi premissljenega umora treh fašističnih miličnikov, ki so priznali svoje zločine in *«katere je ljudska sodba v Velikem Repnu obsodila na smrtno kazen, ki je bila tudi izvršena»*, Galliano Fogar: 1945–1954. Appunti storico-politici sul secondo dopoguerra a Trieste 1945–1985. 40 anni di politica a Trieste. Giovani di ieri e di oggi a confronto, Trieste 1985; R. Spazzali, Foibe, str. 76, 221, 245, 555.

²⁰⁷ AS, I, f. AIS, ae 147, dopis odseka za sodstvo MOS Trst MOS o važnejših političnih procesih, 17. december 1947; f. Boris Kraigher, šk. 7, elaborat o sojenju partizanom, nepodpisan, 1948.

²⁰⁸ AS, MNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, mesečno poročilo ZVU za junij 1947; f. Boris Kraigher, šk. 7, elaborat o sojenju partizanom, nepodpisan, 1948.

²⁰⁹ C. Cernigoi, Operazione foibe, str. 135–136. Cumar, Musina in Stule so bili člani t. i. bande Steffè, glej str. 46, op. 140. Cumar je bil v Ljubljani v odsotnosti obsojen na dosmrtno ječo.

²¹⁰ Primorski dnevnik, 17. januar 1948, Nova sodba antifašistom v kampanji fojb; AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 7, elaborat o sojenju partizanom.

²¹¹ Primorski dnevnik, 6. januar 1948, Postaviti partizane v uniformah pred sodišče; isti, 7. januar 1948, Naš protestni klic bodo razširile po vsem svetu stotine milijonov resničnih demokratov; isti, 8. januar 1948, Zahtevamo ukinitve kazenskega postopka proti aretiranim tovarišem partizanom; isti, 9. januar 1948, Nova zmaga demokratičnih množic; ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 178, poročilo predstavništva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu, 9. januar 1948.

²¹² Uradni list FLRJ, št. 28, 7. april 1948. Ukaz o pomilostitvi oseb – italijanskih državljanov.

Procese proti slovenskim partizanom za dogajanja med vojno so poleg zavezniških vodile tudi italijanske oblasti na Goriškem, potem ko je bilo območje vrnjeno k Italiji, in to kljub zakonu predsednika republike o amnestiji za borce proti fašizmu iz leta 1946. Nekatere so celo obsodili na dosmrtno ječo.²¹⁵

*Protestni shod na
Opčinah proti ZVU,
ki je ukrepala proti
osumljenim izvajalcem
aretacij in usmrtilcev
maja 1945.
4. januar 1948.*

ITALIJANSKI ZAPORNIKI IN VOJNI UJETNIKI V JUGOSLAVIJI

Veliko italijanskih zapornikov je bilo deportiranih v Jugoslavijo, in sicer tisti, ki so bili kot vojni ujetniki poslani v taborišča, ter politični zaporniki, ki so bili nato v preiskovalnih zaporih Ozne in v kazenskih taboriščih ali zaporih. O teh deportirancih najdemo v arhivskem gradivu le skope podatke. O Italijanih v ljubljanskih zaporih Ozne imamo podatke v zapornih knjigah, ki jih hrani nekdanji arhiv ministrstva za notranje zadeve, v katerih se poleg njihovega vpisa navaja tudi datum odhoda iz zapora. Drobtce najdemo še v registrskih knjigah Ozne.²¹¹ Podatke najdemo tudi v nekaterih drugih fondih. Tako je za enega od deportiranih iz Trsta, Paola Veroneseja, načelnika tiskovnega urada občine Trst, aretiranega 2. maja 1945, podatek v fondu vlade LRS, referata za zunanje zadeve, da je bil januarja 1946 premeščen v Maribor, Pobreška c. 20 (kazensko-poholjševalni zavod), medtem ko je v zaporni knjigi Ozne samo navedba, da je bil oclpeljan 6. januarja 1946 ob 2. uri.²¹⁵ V arhivu KPZ Maribor

²¹¹ AMP, m. sodbe 1950–1952, dopis MNZ LRS MNZ FLRJ, 21. november 1950 in dopis OLO Gorica, poverjeništvu za NZ, MNZ, 9. oktober 1950. V njem je obravnavan primer Cirila Faganela iz Šempasa, ki je bil med vojno kot član sabotažne skupine udeležen pri likvidaciji italijanskega državljana Simonittija. V Gorici ga je spoznala mati ubitega in ga ovadila italijanskim oblastem. Pred sodiščem v Gorici je bil obsojen na dosmrtno ječo, pomiloščen na 12 let, zaprt na Elbi in leta 1950 prosijo za njegovo zamenjavo.

²¹² AS, MNZ, 218/10, Seznami pripornikov UDV za Slovenijo; isto, registri; T. Ferenc, Kdaj so bili usmrčeni. Polenuka, ki je sledila objavi članka, je predstavljena v R. Spazzali, Foibe, str. 417–421, 426. Il Piccolo je 26. avgusta 1990 objavil tudi intervju s T. Ferencem z naslovom Ferenc je pokazal svoje karte; AMP, razno gradivo. Seznam taborišč je objavljen v R. Spazzali, Foibe, str. 129; AS, I, f. AIS, ae 135, seznam članov finančne straže, ki jih je JA aretirala in ki se nahajajo v taborišču v Borovnici, nedatirano. Na seznamu je 31 imen in je eden redkih ohranjenih evidenc deportirancev.

²¹⁵ AS, f. Vlada LRS, referat za zunanje zadeve vlade LRS, m. 13, 1951, št. 83.

o njem ni podatkov. Podatke o kasnejših likvidacijah zaprtih najdemo tudi v pričevanjih nekaterih preživelih.²¹⁶

Razen vojnih ujetnikov so bili zaporniki, ki so bili prepeljani v Jugoslavijo, zaprti v preiskovalnih zaporih Ozne ter po sojenjih pred vojaškimi ali ljudskimi sodišči največ v kazenskih taboriščih ali v t. i. kazensko-poboljševalnih zavodih. Kazensko taborišče je bilo tudi na območju Poverjeništvu PNOO (slovenski del cone B). Več kot sto zaprtih je bilo v zimi 1945/1946 odpeljanih iz zaporov Ozne v Ljubljani in so pogrešani.²¹⁷

Če usmrtitve v prvih povojnih dneh še lahko označimo za premalo premišljena dejanja, kot kaznovanje za vojne in fašistične grozote, izvršeno pod vtisom številnih padlih v zadnjih spopadih za Trst in Julijsko krajino ter v strahu pred vlogo, ki bi jo slednji lahko odigrali v možnem spopadu med Jugoslovansko armado in zahodnimi zavezniki, pa tega za usmrtitve, izvršene mesece ali celo leta kasneje, ne moremo reči. Posebno obremenjujoče za takratne jugoslovanske oblasti je, poleg tajnosti postopka, prav ravnanje s člani CLN in italijanskimi partizani, ki so skupaj z drugimi zaporniki izginili decembra 1945 in januarja 1946 iz zaporov Ozne v Ljubljani. Nekateri italijanski pisci te usmrtitve navajajo kot dokaz za diktaturo komunističnega režima.²¹⁸

Poleg deportiranih z območja cone A Julijske krajine je bilo v jugoslovanskih zaporih tudi precej Italijanov, obsojenih za protiljudsko aktivnost ali kot saboterji petletnega plana na območju Reke in Istre. Marsikdo naj bi bil zaprt le zato, ker ni mislil tako kot komunisti. Zaprti so bili skupaj z jugoslovanskimi državljani, zato je bilo težko preverjati njihov položaj. Aretiranih je bilo tudi nekaj Italijanov, ki so bili ob koncu vojne na območju Slovenije.²¹⁹

Avgusta 1945 so kazenska taborišča ter taborišča vojnih ujetnikov začela prevzemati ministrstva za notranje zadeve posameznih federalnih enot. Slovensko je med drugim zahtevalo poročila o razmerah v taboriščih, ki so morala biti objektivna in brez olajšav. Zaporniki naj bi dobivali prehrano po tabeli za civilno prebivalstvo.²²⁰ Aprila 1946 je bila ustanovljena posebna komisija, ki je pregledala razmere v kazenskih zavodih in zaporih. Ugotovila je, da je v zaporih veliko oseb, proti katerim je predolgo tekkel preiskovalni postopek. Tudi bivalne in higienske razmere so bile precej slabe.²²¹ Zapore v Novem mestu in Ljubljani ter taborišče za civile v Kočevju je oktobra 1945

²¹⁶ R. Spazzali, *Foibe*, str. 62; AS, I, f. AIS, ae 143. seznam zaprtih v Ljubljani na osnovi podatkov, ki jih je za *Giornale di Trieste* dal izpuščeni Daniele Sinigoi maja 1947.

²¹⁷ AS, MNZ, 218/10, Seznami pripornikov UDV za Slovenijo: 218/10, registri: AMP, m. navodila za izvajanje kazni, dopis Poverjeništvu PNOO, odseka za pobijanje kriminalitete, vsem okrajnim NOO, 30. december 1945; AS, II, f. GŠS, fasc. 122, pravilnik o ureditvi kazenskih taborišč, sprejet februarja 1945; AMP, Seznam državljanov STO, ki so kazni prestali, bili pomiloščeni ali pogojno izpuščeni.

²¹⁸ T. Ferenc, *Kdaj so bili usmrčeni*; N. Troha, *Seznami umrlih za posledicami jugoslovanskih aretacij maja 1945 na območju današnje Tržaške pokrajine, hrani avtorica*; N. Nemeč, *Zbirni seznam usmrčenih za območje Goriške pokrajine v njenih rapalskih mejah*, Goriški muzej; R. Spazzali, *Foibe*, str. 417.

²¹⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 42, Izpuščeni iz zaporov v Sloveniji; b. 12, dopis delegata italijanskega Rdečega križa v Švici C. Mathironija predsedniku italijanskega RK, 5. januar 1946; b. 23, dopis italijanskega zunanjega ministrstva obrambnemu, 18. junij 1947.

²²⁰ AMP, m. dopisi 1945–1954, dopis MNZ Slovenije okrožnim načelstvom narodne milice, 20. avgust 1945.

²²¹ AMP, m. dopisi 1945–1954, poročilo o pregledu kazenskih in poboljševalnih zavodov v Sloveniji, 3. april 1946.

pregledala tudi delegacija mednarodnega Rdečega križa. Splošni zaključek je bil, da zadovoljujejo človekove pravice. Izpustitve tudi deportiranih iz Julijske krajine so bile od julija 1945 vsakdanje.²²²

*Skupina italijanskih
in nemških vojnih
ujetnikov na tržaških
ulicah maja 1945.*

V Jugoslaviji je bilo takoj po koncu vojne veliko italijanskih vojnih ujetnikov, ki jih lahko razvrstimo v dve kategoriji. V prvi so bili pripadniki oboroženih formacij, aretirani večinoma v prvih dneh maja 1945 na območju Julijske krajine. Teh je bilo v skupnem številu italijanskih vojnih ujetnikov malo.²²³ Največ pa je bilo med ujetniki Italijanov – nekdanjih nemških vojnih ujetnikov, civilistov, ki so bili uslužbenci italijanskih podjetij na jugoslovanskih tleh, in tistih, ki so se iz ujetništva v drugih državah vračali prek Jugoslavije domov. Vsi so bili pridržani kot pripadniki vojske, ki je bila do septembra 1943 okupator, in zato dolžni, da sodelujejo pri obnovi države, ki so jo pred tem porušili.²²⁴ Italijanska vlada je menila, da Jugoslavija ni imela pravice pridržati kot vojne ujetnike državljane države, ki je imela status sobojevnice, zato je imela takšno ravnanje za kršitev določil OZN in mednarodnega prava. Obenem je poudarjala pomembno udeležbo Italijanov v jugoslovanskih partizanskih enotah.²²⁵

Pred koncem vojne je bilo največ italijanskih vojnih ujetnikov v delovnih bataljonih v Srbiji, kjer so bile razmere v začetku leta 1945 sicer slabe, vendar so imeli nekatere ugodnosti in tudi dovolj hrane.²²⁶ Po italijanskih virih naj bi se razmere kasneje poslabšale, ujetnikom so odvzeli osebne stvari, delati so morali težka dela, bili so slabo hranjeni in oblečeni, zato naj bi jih veliko umrlo. Precej naj bi bilo kršenja že-

²²² ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 34, poročilo o obiskih delegacije mednarodnega Rdečega križa, oktober 1945.

²²³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 23, Splošno poročilo o ustanovitvi in pogojih v jugoslovanskih ujetniških taboriščih za Italijane, februar 1947.

²²⁴ AS, I, f. CK KPS, šk. 38, obveščevalno poročilo komande VVP, 4. oktober 1945.

²²⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 12, Ravnanje z italijanskimi vojaki, interniranimi v jugoslovanskih zbirnih taboriščih, nedatirano, verjetno 1947; b. 23, Splošno poročilo o ustanovitvi in pogojih v jugoslovanskih ujetniških taboriščih za Italijane, februar 1947.

²²⁶ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 141, poročilo italijanske delegacije v Sofiji italijanskemu vojnemu ministrstvu: Položaj Italijanov v Jugoslaviji, ki so jo osvobodili partizani, 26. februar 1945.

nevske konvencije in tudi osnovnih človečanskih načel.²²⁷ Italijanska stran je v svoji propagandi pretiravala tako z opisovanjem razmer kot tudi pri številu ujetnikov. Tako so italijanski viri ocenjevali, da je bilo ujetnikov kar okrog 40 ali celo 50 tisoč, verjetno pa od 15 do 17 tisoč.²²⁸

Jugoslavija je repatriacijo vojnih ujetnikov pogojevala z repatriacijo Slovencev in Hrvatov, ki so bili v Italiji, in ravnanjem italijanske vlade z jugoslovanskimi političnimi begunci na njenih tleh, katerih izročitev je zahtevala.²²⁹

Mnogi od tistih, ki so bili aretirani maja 1945 na območju Julijske krajine in ki bi morali dobiti status vojnih ujetnikov, med njimi predvsem finančni stražniki, so bili usmrčeni v nekaj dneh po aretacijah. Po aretaciji je vojne ujetnike, kamor so šli tudi domobrance, zaslišala Ozna, lahko tudi vojaško sodišče, ter jih, če so ugotovili, da niso bili osumljeni zločinov, poslala prek komand mest v ujetniška taborišča. Če so zanje kasneje našli obremenilno gradivo, so šli v zapore. Konec junija 1945 je bil pri komandi Tržaškega vojnega področja v Vipavi ustanovljen poseben odsek za vojne ujetnike, ki je bil zanje na svojem območju edini pristojen. Iz Vipave so jih prepepeljali na druga območja v Jugoslaviji.²³⁰

Taborišča italijanskih vojnih ujetnikov je najprej vodila in stražila vojska. Avgusta 1945 so prešla pod pristojnost posebnega oddelka pri notranjih ministrstvih federalnih enot, postopoma pa jih je prevzela narodna milica. Razmere v taboriščih so bile v prvih mesecih zaradi velikega števila ujetih, neurejene prehrane po vsej državi, neurejenih bivalnih in higienskih razmer ter zaradi krutosti nekaterih paznikov zelo slabe in je precej ujetnikov umrlo. Posebno slabe so bile razmere v taborišču vojnih ujetnikov v Borovnici, v katerem je bila takrat zaprta večina italijanskih vojnih ujetnikov, ujetih maja 1945, nekaj pa je bilo tudi takih, ki so se vračali prek Jugoslavije iz nemškega ujetništva.²³¹

V Julijski krajini so se kmalu pojavile govorice o slabih razmerah zlasti v Borovnici, kjer naj bi vladala tifus in lakota, dogajali naj bi se tudi uboji ujetnikov zaradi majhnih prekrškov. Vse kaže na to, da je bilo taborišče v Borovnici eno najbolj krutih in

²²⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 12, Ravnanje z italijanskimi vojnimi ujetniki v zbirnih taboriščih v Jugoslaviji, nedatirano, verjetno 1947.

²²⁸ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 141, opomnik italijanskega zunanjega ministrstva, 30. oktober 1945; b. 153, dopis mednarodnega odbora RK, 17. november 1945; AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 3, Ravnanje jugoslovanskih zasedbenih enot do italijanskega prebivalstva Julijske krajine in Dalmacije, nedatirano; b. 8, Papeška komisija za pomoč, Položaj italijanskih ujetnikov v Jugoslaviji, 27. julij 1945. Poročajo o izjavah italijanskih vojakov, ki so bili izpuščeni, bili pa so pred tem nemški vojni ujetniki. V jugoslovanskem ujetništvu naj bi z njimi slabše ravnali kot Nemci; b. 2, zaslišanja repatriiranih italijanskih partizanov iz Jugoslavije, 18. junij 1946; b. 23, dopis italijanskega zunanjega ministrstva generalnemu konzulu v Ženevi: Italijanski vojaki in civilisti internirani v Jugoslaviji, 11. maj 1946, v katerem navajajo, da je bilo oktobra 1945 v Jugoslaviji 17 tisoč italijanskih vojnih ujetnikov, medtem ko jim je uspelo zbrati 9892 imen.

²²⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 23, Splošno poročilo o ustanovitvi in pogojih v jugoslovanskih ujetniških taboriščih za Italijane, februar 1947; PRO, FO 371/48951 R 20220/15199/92, pismo britanske ambasade v Rimu britanskemu zunanjemu ministrstvu, 20. november 1945.

²³⁰ AS, II, f. GŠS, fasc. 121, dopis senata pri KM Tolmin KM Tolmin, nedatirano; fasc. 122, dopis komande TVP, oddelka za ujetnike, vsem oddelkom TVP, 27. junij 1945; ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 7, poročilo italijanskega notranjega ministrstva, nedatirano, verjetno november 1945.

²³¹ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 141, opomnik italijanskega zunanjega ministrstva, 30. oktober 1945.

neorganiziranih ujetniških taborišč v Jugoslaviji in eden od povodov za to, da je italijanska stran začela enačiti ravnanje jugoslovanskih oblasti s fašizmom ali bolje z nacizmom. Borovnica je postala novi Dachau.²⁵²

Projugoslovanske organizacije so imele, deloma zaradi nevednosti in vere v pravičnost novih jugoslovanskih oblasti, vsako tako novico za čisto propagando. Tako je Julij Beltram 3. julija 1945 na zborovanju aktivistov Goriškega okrožja izjavil: *»Nasilje novih Dachau taborišč širom vse Slovenije, kjer se preganja in muči 30 tisoč nasilno odgnanih Italijanov iz Gorice in Trsta. Grozote, ki naj bi se vršile v teh taboriščih, presegajo tiste v zloglasnih nemških taboriščih, kjer so v masah umirali ljudje. Nočemo tudi trditi, da je v teh taboriščih najbolje in vsega dovolj. Danes nimajo potrebne hrane niti tisti ljudje, ki so v tej borbi vse žrtvovali, vse izgubili. Naravno je, da so prvi ti na vrsti. Nočemo tudi trditi, da ni bil kdo v začetku pomotoma aretiran ali mobiliziran. Vršile so se tudi razorožitve ljudi, ki so zgrabili za orožje, da skupno z nami preženejo okupatorja za vedno iz naše zemlje. Tudi taki primeri so se dogajali. Toda primerjati danes naša taborišča s tistimi taborišči alla Dachau je zločinsko. Še večji zločin je primerjati trpljenje poštenih in nedolžnih ljudi, žen in otrok s pravično kaznijo, ki je doletela fašistične zločince.»*²⁵³

Slovenske oblasti so tudi zaradi teh govoric, ki so se širile po Julijski krajini, ukrepale, in položaj v taborišču se je popravil.²⁵⁴ Tako je bilo v Borovnici, ki je bila podrejena odseku za vojne ujetnike 4. armade JA. 21. oktobra 1945 le še 352 ujetnikov, hrane je bilo takrat sicer dovolj, a je bila enolična, oprema pa nezadostna, saj so ujetniki še vedno ležali na deskah, manjkalo je odevj. Bile pa so peči v barakah. Higiena je bila na nizki ravni, vendar se je izboljševala.²⁵⁵ Večino ujetnikov v Borovnici so izpustili do jeseni 1945, preostale so premestili deloma že jeseni 1945. Spomladi leta 1946 so taborišče razpustili, ujetniki so bili poslani v druga taborišča ali izpuščeni. Oboleli ujetniki iz Borovnice so se zdravili na gradu v Škofji Loki, kjer jih je dosti pomrlo, največ zaradi tifusa.²⁵⁶

Tudi jugoslovansko ministrstvo za notranje zadeve je ugotavljalo, da je bilo v prvih mesecih po osvoboditvi ravnanje z vojnimi ujetniki proti predpisom, in zahtevalo, da se bivalne in higienske razmere ter odnos čuvajev do ujetnikov popravijo in uskladijo z Zakonom o konvenciji o ravnanju z vojnimi ujetniki z dne 27. julija 1929 in navodilom, ki ga je izdalo Ministrstvo za narodno obrambo DFJ. Zagotoviti je bilo treba tudi

²⁵² ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 23, Splošno poročilo o ustanovitvi in pogojih v jugoslovanskih ujetniških taboriščih za Italijane, februar 1947; b. 8, poročilo o obisku Elene Marsan v taboriščih v Jugoslaviji: Ne pustimo umreti naših bratov, 1. julij 1945; b. 12, poročilo Carla Chellerija o položaju v Borovnici, ki naj bi jo sami Slovenci imenovali taborišče smrti, 28. julij 1945. V taborišču je bila od 11. julija do ureditve razmer umrljivost sedem ljudi na dan. Do 27. julija 1945 naj bi umrlo petdeset ujetnikov; AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 146, izjave izpuščenih vojnih ujetnikov; PRO, FO 371/48953 R181361/15263/92, poročilo Investigation Committee of Venezia Giulia, 1. del, 27. september 1945. večje število pričevanj.

²⁵³ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 7, zapisnik zborovanja aktivistov Goriškega okrožja, 3. julij 1945, izjava J. Beltrama.

²⁵⁴ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja B. Kidriču, 21. junij 1945, v katerem je izpostavil: *»Kako je z Borovnico. Stvar nam tu veliko škodi. Govori se o njej kot včasih o Dachau»*, pismo B. Kidriča B. Kraigherju, 21. junij 1945.

²⁵⁵ AS, I, f. CK KPS, šk. 40, ae 5149, poročilo Ozne, štaba za repatriacijo, o stanju italijanskega taborišča v Borovnici, 21. oktober 1945. Poročilo je eno redkih, ki je ohranjeno.

²⁵⁶ AS, MNZ, fasc. pokopališča, vojaška pokopališča, grobovi, dopis občinske skupščine Škofja Loka RSNZ SRS o grobovih italijanskih vojakov, 24. junij 1963.

prehrano, ki je ustrezala navodilom v posebni tabeli za prehrano vojnih ujetnikov.²³⁷ Tudi slovensko notranje ministrstvo je od narodne milice zahtevalo, da mu daje poročila, ki morajo vsebovati resnično stanje brez olepševanja.²³⁸ Da se je položaj jeseni 1945 izboljšal, priznavajo tudi italijanski viri. Tisti, ki niso bili kompromitirani s fašizmom, so imeli nekaj svobode, lahko so npr. odšli v naselje, toda niso smeli imeti stikov s prebivalci. Ugotavljajo tudi, da je njihov položaj boljši od položaja nemških ujetnikov.²³⁹

Junija 1945 je bila v okviru Komande mesta Trst ustanovljena posebna komisija za pregled taborišč vojnih ujetnikov, katere namen je bil, da omogoči čim prejšnjo izpustitev vseh tistih, ki niso zakrivali zločinov proti civilnemu prebivalstvu. Člani komisije so pregledali taborišča v Slovenskem primorju, kasneje naj bi pregledali še tista v Jugoslaviji.²⁴⁰ Prvi vojni ujetniki so bili izpuščeni že junija 1945, in sicer finančni stražniki, karabinjerji in člani Mestne straže ter nekateri, ki niso bili v zbirnih taboriščih, ampak v posameznih krajih na Primorskem.²⁴¹ V tem času so izpuščali zlasti tiste, ki so spadali v Julijsko krajino, bolne ter invalide.²⁴² Jugoslovanski obveščevalci so poročali, da je 21. julija 1945 prispel iz Ljubljane v Trst vlak italijanskih ujetnikov, *ki da so se vračali iz Grčije in so bili zadržani v Jugoslaviji, kjer so z njimi slabo postopali itd. Torej isti prizori kot je bilo že večkrat poročano. Le da so danes ujetniki še bolj nastopali propagandistično in so netili sovraštvo proti Jugoslaviji.*²⁴³ Po nekaterih podatkih so izpustitve začasno prekinili avgusta, po drugih v pozni jeseni 1945, ko je Jugoslavija repatriacijo začela omejevati zaradi že omenjene zahteve po vrnitvi trideset tisoč Jugoslovancev iz Italije. Z repatriacijo so nadaljevali februarja 1946, ko je italijanska sekcija za vojne ujetnike v Beogradu dobila od Josipa Broza obljubo, da bodo izpuščeni vsi razen pripadnikov RSI in nemških sodelavcev. Do konca julija 1946 naj bi se jih od skupno 17.000 vrnilo 7500.²⁴⁴

²³⁷ AMP, m. dopisi 1945–1954, dopis MNZ DFJ MNZ Slovenije, 21. avgust 1945. Od julija 1945 je bila predpisana količina in vrednost prehrane po posebni tablici št. 2550, dopis MNZ DFJ MNZ Slovenije, 9. julij 1945. Nimam podatkov, koliko se je to naročilo izvajalo.

²³⁸ AMP, m. dopisi, dopis MNZ okrožnim načelstvom narodne milice, 20. avgust 1945.

²³⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 7, poročilo italijanskega notranjega ministrstva, nedatirano, verjetno november 1945; b. 12, dopis mednarodnega Rdečega križa italijanskemu zunanjemu ministrstvu, 19. november 1945, v katerem slab položaj v taboriščih v prvih mesecih pripisujejo slabemu položaju v Jugoslaviji sploh (lakota, pomanjkanje); b. 34, dopis italijanskega zunanjega ministrstva generalnemu konzulatu v Ženevi, 11. maj 1946; isto, Italijanski zaporniki, nedatirano.

²⁴⁰ AS, I, f. PNOO, m. 3, dopis javnega tožilca za Slovensko primorje in Trst S. Peterina tajništvu PNOO, odseku za notranje zadeve, 11. junij 1945.

²⁴¹ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 149, poročilo: Priznanje na Goriškem, 29. junij 1945, v katerem poročajo o odpustu 57 karabinjerjev iz Gorice; b. 145, poročilo Maria A. Cavazzutija zunanjemu ministrstvu: Položaj v Gorici po Titovi zasedbi, 11. september 1945; AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 12, dopis komisije tržaške finančne straže glavni komisiji finančne straže, 30. junij 1945, v katerem poročajo, da se je dvajset finančnih stražnikov že vrnilo.

²⁴² AS, II, f. PNOO, fasc. 29, dopis upravno politične komisije PNOO javnemu tožilcu pri PNOO, 13. december 1945. O izpustitvah zasledimo razna poročila v ASDMAE, največ AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 23, npr. Splošno poročilo o ustanovitvi in pogojih v jugoslovanskih ujetniških taboriščih za Italijane, februar 1947; Franco Razzi: Lager e foibe in Slovenia, Vicenza 1992.

²⁴³ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 22. julij 1945.

²⁴⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, b. 34, Ravnanje z italijanskimi vojnimi ujetniki in deportiranci v Jugoslaviji, 5. julij 1946; b. 23, Splošno poročilo o ustanovitvi in pogojih v jugoslovanskih ujetniških taboriščih za Italijane, februar 1947; PRO, FO 371/48953 R 18136/15263/92, poročilo Investigation Committee of Venezia Giulia, 2. del, 14. november 1945, v katerem pišejo o izpustitvi 45 Italijanov, ki so bili partizani in nato v ujetništvu; isto, pričevanja izpuščenih iz jugoslovanskega ujetništva.

Vprašanje italijanskih vojnih ujetnikov je bilo deloma rešeno tudi na srečanju med Josipom Brozom in Palmirom Togliattijem novembra 1946 v Beogradu. Po njem je bilo izpuščenih nekaj tisoč ujetnikov, ki so se vrnili prek Ancone. Kmalu zatem je posredovala tudi delegacija Vsedržavne zveze partizanov Italije – ANPI, ki je dosegla vnovično izpustitev večjega dela ujetnikov, ki so se izkrcali 24. decembra 1946. Repatriacije so se nadaljevale tudi leta 1947. 26. februarja se je tako izkrcalo v Anconi še 614 nekdanjih ujetnikov.²¹⁵ Za italijanske vojne ujetnike (in tudi druge deportirance) je posredoval decembra 1946 tudi Sveti sedež, ki je menil, da je bilo takrat v Jugoslaviji še približno devet tisoč italijanskih vojnih ujetnikov.²¹⁶

Precej ujetnikov je tudi pobegnilo, največ tistih, ki so delali v podjetjih skupaj s civilisti. Nekatera podjetja so dajala ujetnikom tudi prepustnice za prosto gibanje.²¹⁷ Septembra 1947 so bili odpuščeni že skoraj vsi italijanski vojni ujetniki. Nekateri med njimi so ostali na ozemlju Jugoslavije in se tam zaposlili.²¹⁸ Kot zanimivost navajam eno od prošenj italijanskih vojnih ujetnikov, pridržanih v Dalmaciji, ki je bila po trditvah italijanskih nacionalistov italijanska dežela. V njej prosijo Sveti sedež za posredovanje in med drugim navajajo, da so *ostali zapuščeni in pozabljeni v tej deželi, ki je tako oddaljena in drugačna od Italije*.²¹⁹

ŠTEVILO UBITIH, UMRLIH IN POGREŠANIH

Italijanske oblasti so že leta 1945 začele zbirati podatke o deportiranih in že oktobra istega leta predložile zaveznikom seznam 2472 oseb, ki naj bi jih deportirale jugoslovanske oblasti. Zavezniki so z noto 24. oktobra 1945 ta seznam predložili Jugoslaviji, ki je odgovorila, da seznam vsebuje nekaj sto oseb, ki so bile v con B, številne jugoslovanske državljane, določeno število Nemcev, nekaj sto Italijanov iz Italije, padle italijanske vojake ali pa tiste, ki so bili še v ujetništvu, hrvaške domobrnce, izginule med letoma 1943 in 1944, pogrešane, že izpuščene, osebe, ki so sodelovale v vojski RSI in SS, med katerimi so nekatere že bile sojene, vojne ujetnike, ki so že bili izročeni zaveznikom, osebe, ki so bile nemški interniranci v Buchenwaldu in so čakale na repatriacijo, nekateri pa so bili navedeni dvakrat. Jugoslovanske oblasti so tudi menile, da bi mnoge od navedenih lahko brez zadržkov opredelili kot fašiste in vojne zločince, ki so sodelovali z Nemci v bojih proti partizanom ter verjetno že takrat padli.²²⁰

²¹⁵ AS, I, f. GO KPJK, KPI, ae 415–417; ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 23, opomnik, 25. marec 1947.

²¹⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 35, dopis italijanskega zunanjega ministrstva grofu Giusti del Giardino, 19. december 1946.

²¹⁷ AMP, m. navodila za izvajanje kazni, dopis odseka za vojne ujetnike MNZ MNZ, 31. julij 1947.

²¹⁸ AMP, m. navodila za izvajanje kazni, dopis MNZ šefom odsekov za notranje zadeve pri občinskih izvršilnih odborih, 4. september 1947.

²¹⁹ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavia, b. 145, razno gradivo o vojnih ujetnikih, dopis Italijanov na Hrvaškem in v Dalmaciji, marec 1945.

²²⁰ PRO, WO 204/2297, seznam 2471 deportiranih; PRO, FO 371/48951 R21301/15199/92, poročilo Investigation Committee of Venezia Giulia, str. 151, 152, 162, 163; ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 34, italijanski prepis dopisa jugoslovanskega ministrstva za zunanje zadeve ambasadi ZDA, 8. december 1945, z odgovorom na noto ambasade ZDA št. 195, 24. oktober 1945.

17. decembra 1945 je Odbor za iskanje interniranih v Jugoslaviji jugoslovanskim oblastem predložil seznam 939 deportiranih iz Trsta in podoben seznam za območje Gorice. Pravnopolitična komisija PNOO je naredila primerjalni seznam, ki ga je dopolnila s poizvedbami na terenu.²⁵¹

ZVU je vodila posebno kartoteko o deportiranih, ki jo je izdelala na podlagi podatkov svojcev, raznih organizacij, kot so Rdeči križ, tržaška škofovska kurija, raznih društev, ustanovljenih v ta namen, in političnih strank, zlasti liberalne, in jo dopolnila s podatki iz arhiva, ki je bil pod njeno upravo.²⁵² Na podlagi teh podatkov je ZVU januarja 1946 objavila, da je bilo iz cone A Julijske krajine v Jugoslavijo deportiranih 4768 oseb, od tega 2210 iz Trsta, 1560 iz Gorice in 998 iz Pulja. Do konca leta 1945 se jih je vrnilo 234.²⁵³ Kot je ugotovila sama italijanska stran, je bilo na tem seznamu nekaj dvomljivih imen, napak pri kopiranju, posamezniki so bili vpisani dvakrat, na seznamu so bili tudi tujci, deportirani leta 1943 in po juniju 1945, člani Narodne zaščite in drugi. Po izločitvah je na seznamu ostalo tisoč sedemsto imen.²⁵⁴

Italijansko zunanje ministrstvo je februarja 1947 predložilo dva seznama s skupno 1722 imeni, ki sta vključevala tudi nekaj sto ljudi iz cone B. Pri tem so ugotavljali, da se je za Gorico v promemoriji Morassi sicer govorilo o 1300 deportiranih, a so jih lahko identificirali bistveno manj.²⁵⁵ Za politično rabo je bilo lahko številke večati v skladu s potrebami, medtem ko je bilo to dosti težje narediti s konkretnimi imeni deportiranih.

V naslednjih letih vse do danes je bilo objavljenih še več različnih seznamov, ki so bili v večini narejeni površno, mnogi podatki v njih pa nepreverjeni. V nekaterih publikacijah se je število usmrčenih povzpelo na deset tisoč in več, kot žrtve so navedeni vsi umrli Italijani na območju Jugoslavije, tudi padli italijanski okupatorski vojniki, ostali ubiti v bojih s partizani in drugi.²⁵⁶

²⁵¹ AS, I, f. AIS, ae 140, ae 141.

²⁵² ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavia, b. 144, Seznam civilnih in vojaških deportirancev. Sestavljen je bil tudi seznam deportiranih iz cone B, ki je nepopoln; PRO, WO 204/2297, seznam 2471 deportiranih; PRO, FO 371/48951, nota jugoslovanske vlade z opredelitvijo ljudi iz seznama.

²⁵³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 7, poročilo, 31. januar 1946. Te podatke uporabljajo tudi nekateri avtorji, npr. B. Novak, Trieste, str. 176, 177; R. Spazzali, Foibe, str. 502.

²⁵⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 35, promemoria, priključena kritiki seznamov Zavezniške kontrolne komisije, 11. marec 1948; isto, Poročilo o reviziji seznamov deportiranih Italijanov v Jugoslavijo, 11. marec 1948.

²⁵⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 34, poročilo (brez naslova), februar 1947.

²⁵⁶ V nekaterih delih avtorji teknujejo v tem, kdo bo bolj plastično in z večjim pretiravanjem prikazal ravnanje jugoslovanske strani. npr. Eno Pascoli: *Acqua azzurra d'Isonzo e sangue rosso d'Italia*, Gorizia 1982; Franco Razzi: *Lager e foibe in Slovenia*, Vicenza 1992; Flaminio Rocchi: *L'esodo dei 350 mila giuliani, fiumani e dalmati*, Roma 1971, 1990; Luigi Papo: *I caduti ed i martiri della zona B dell'Istria*, Roma 1968; več avtorjev: *Gli scomparsi da Gorizia nel maggio 1945*, Gorizia 1980; Paolo De Franceschi (Luigi Papo): *Foibe*, Udine 1951; Gianni Bartoli: *Le deportazioni nella Venezia Giulia, Fiume e Dalmazia*, Trieste 1961; v reviji *Storia illustrata*, serija objav o fojbah, l. 1983; Marco Pirina, Annamaria D'Antonio, serija knjig v letih 1994–1998 v okviru društva *Silentes Loquimur* iz Pordenona.

TRŽAŠKA POKRAJINA

Furlanski Inštitut za zgodovino odpornišva je s sodelovanjem deželnega inštituta v Trstu od 1987 do 1993 objavil sezname vseh umrlih med zadnjo svetovno vojno, tudi deportiranih maja 1945 iz današnje Goriške, Videmske in Tržaške pokrajine.²⁵⁷ Po podatkih inštituta je na območju današnje Tržaške pokrajine za posledicami jugoslovanske aretacije umrlo 619 ljudi. Poleg njih je v publikaciji Claudie Cernigoi Operazione foibe a Trieste najti še 8 oseb, ki v seznam inštituta niso vključene, skupaj torej 627 oseb.²⁵⁸ Na podlagi razpoložljivih virov lahko izločimo 26 oseb, in sicer: 4 civiliste in 18 pripadnikov oboroženih formacij, ki so bili aretirani ali ugrabljeni po juniju 1945, ubiti med demonstracijami 5. maja 1945, ubiti pred majem 1945 ali so umrli po vrnitvi domov, 2 člana Narodne zaščite in 2 zaradi podvajanja. Tako je od tistih, ki so jih aretirale jugoslovanske oblasti od začetka maja do 12. junija 1945, umrla 601 oseba, ki je imela stalno bivališče v sedanji Tržaški pokrajini.

USMRČENI OZ. UMRLI ZA POSLEDICAMI ARETACIJ JUGOSLOVANSKIH OBLASTI V ČASU ZASEDBE
JULIJSKE KRAJINE 1. MAJ–12 JUNIJ 1945 ZA OBMOČJE DANAŠNJE TRŽAŠKE POKRAJINE
(občine Trst, Milje, Dolina, Repentabor, Zgonik in Devin–Nabrežina)²⁵⁹

Celotno število umrlih, pristojnih v današnjo Tržaško pokrajino (v seznamih Caduti, dispersi in C. Cernigoi)	627
Pripadniki oboroženih formacij, umrli med demonstracijami, aretirani po 12. juniju 1945, umrli kasneje	4
Civilisti, umrli med demonstracijami, aretirani, ugrabljeni pred 1. majem in po 12. juniju 1945, umrli kasneje	18
Izločeni (podvajanje, ubiti člani NZ)	4
Umrli skupaj	601

Umrli skupaj	601
Deportirani v Jugoslavijo (znani podatki)	142
Verjetno ubiti maja 1945	459

Umrli skupaj	601
Odrasli moški	573
Ženske	18
Otroci	1
Mladoletni (letniki 1927, 1928)	9

²⁵⁷ Caduti, dispersi. Zaradi pomanjkanja jugoslovanskih virov sem se pri ugotavljanju umrlih iz današnje Tržaške pokrajine oprla predvsem na podatke videmskega inštituta, ki sem jih dopolnila s podatki v dostopnih jugoslovanskih virih. Predvsem me je zanimalo, česa je jugoslovanska stran dolžila te ljudi ter njihovo narodnostno poreklo. Seznam, ki sem ga izdelala, tako vsebuje domnevno krivdo, ki pa je danes za mnoge težko dokazljiva, zato je internega značaja in imen v tekstu ne navajam. Podatki o umrlih z območja sedanje Tržaške pokrajine so v AS, I, največ v zbirki AIS, v arhivskih enotah 35, 129, 131, 134, 140, 141, 143, 418, 465, v fondu MOS Trst, mapa 7a, v fondu CK ZKS, šk. 52, v AS, II, v fondu PNOO, fasc. 225a, v AS, MNZ, 218/10, seznamu pripornikov UDV za Slovenijo, 218/10, registri.

²⁵⁸ C. Cernigoi, Operazione foibe a Trieste, str. 63–118.

²⁵⁹ Statistika je narejena na podlagi N. Troha, Seznami umrlih za posledicami jugoslovanskih aretacij maja 1945 na območju današnje Tržaške pokrajine, hrani avtorica.

STRUKTURA

Umrli skupaj	601	601
Pripadniki oboroženih formacij	420	
Civilisti (po klasifikaciji Caduti, dispersi)	181	
Izločeni kot civilisti (zaradi delovanja v partizanskih in policijskih organizacijah) ²⁶⁰	55	
Civilisti		126
Pripadniki oboroženih formacij (420 + 55)		475

UMRLI, OPREDELJENI PO KRAJU ROJSTVA

Umrli skupaj	601
Rojeni na območju Julijske krajine ali Jugoslavije	255
Rojeni v drugih italijanskih deželah	346

NARODNOSTNA STRUKTURA ROJENIH NA OBMOČJU JULIJSKE KRAJINE, ISTRE, DALMACIJE OZ. KRAJEV, KI SO SE PRIKLJUČILI JUGOSLAVIJI

Skupaj	255
Hrvati	1
Rusi	1
Nemci	1
Slovenci	26

Ker je bilo veliko aretiranih in deportiranih z drugih italijanskih območij, je možno, da je končna številka nižja od navedene, ker marsikoga, ki se je vračal neposredno v domači kraj, to pa je bilo prej pravilo kot izjema, tamkajšnji uradi niso evidentirali in je upoštevan kot pogrešan. Gotovo je, da so bili na tem območju aretirani tudi nekateri, ki niso prebivali v Tržaški pokrajini in pri teh evidencah niso všteti. Glede na to, da so že upoštevani pripadniki policijskih in vojaških enot, ki so tam delovale, je število preostalih verjetno minimalno. V evidenco niso všteti aretirani Slovenci in pripadniki drugih jugoslovanskih narodov v raznih kolaboracionističnih enotah, ki so sem prišli z drugih območij. Ker so se slednji praviloma umaknili pred prihodom jugoslovanske armade na območje, ki so ga nadzirali zahodni zavezniki, in jih zasledimo v njihovih taboriščih, tudi teh verjetno ni bilo veliko.

Za primerjavo naj navedem, da je samo v nacističnih taboriščih, vključno s tržaško Rižarno, umrlo 1470 prebivalcev današnje Tržaške pokrajine, od tega 973 civilistov, 421 italijanskih, slovenskih in hrvaških partizanov ter 76 vojakov italijanske vojske. Deportirana je bila tudi vsa židovska skupnost – 668 žrtev.²⁶¹

GORIŠKA POKRAJINA

Po doslej ugotovljenih podatkih je bila na območju nekdanje Goriške pokrajine ubita ali umrla v ujetništvu 901 oseba, med njimi 653 pripadnikov oboroženih formacij (32 slovenskih domobrancev) in 248 civilistov (med njimi 49 žensk). Med pripadniki oboroženih formacij, z izjemo domobrancev, je odstotek tistih, ki so rojeni na območju Goriške, zanemarljiv in jih lahko upoštevamo kot Italijane. Med civilisti je

²⁶⁰ Iz kategorije civilisti sem izločila pripadnike fašističnih skvader, sodelavce okupatorjeve policije, bivše aktivne oficirje ipd.

²⁶¹ Caduti, dispersi, knj. 3 in 4, Tržaška pokrajina.

120 Italijanov, 58 Slovencev, 40 slovenskega rodu, 5 Hrvatov, 1 Žid, 1 rojen v Jugoslaviji, 3 nemškega rodu in 2 hrvaškega rodu po enem od staršev. Pri 18 nacionalna pripadnost ni ugotovljena. Poleg 901 je v raznih seznamih najti še nekaj oseb, za katere so podatki izredno pomanjkljivi. Te osebe so bile verjetno med tistimi, ki so bili sicer deportirani in obravnavani kot vojni ujetniki. Veliko med njimi se jih je nato neposredno vrnilo na svoje domove v Italiji, zato tamkajšnje oblasti njihove vrnitve niso zabeležile.²⁶²

DRUGA OBMOČJA

Bistveno težje je ugotavljanje števila umrlih za območje slovenske Istre, ker ni primarnih virov, drugi pa so nezanesljivi, saj se je večina svojcev aretiranih odselila v Italijo in je nemogoče opraviti terensko raziskavo. V celotni Istri in Reki naj bi bilo deportiranih približno 850 ljudi, od katerih se jih 670 ni vrnilo, ne vemo pa, koliko od teh z območja slovenske Istre. Iz posrednih virov pa lahko sklepamo, da aretacije v slovenski Istri niso bile množične in je tako usmrčenih s tega območja verjetno manj kot sto.

VZROKI ARETACIJ, DEPORTACIJ IN USMRTITEV

Ugotovimo lahko, da so bile aretacije in usmrtitve v največji meri usmerjene proti akterjem fašizma in kolaboracije. Mednje lahko prištejemo tudi pripadnike vojaških, policijskih in paravojaških enot, ki so simbolizirali fašistično državo, veliko med njimi pa si ni zaslužilo smrti, tudi po takratnih ostrih kriterijih ne. V veliki meri so bili ubiti posledica ravnanja italijanskih oblasti v celotnem obdobju po zasedbi Primorske leta 1918, zlasti pa ravnanja med vojno. To je bilo obdobje poravnave računov, a ne z Italijani kot narodom, ampak s fašizmom in nacizmom, ter maščevanja za mnoge padle, tudi v zadnjih bojih za Trst. Julij Beltram je na zborovanju aktivistov Goriškega okrožja v Šempasu 3. julija 1945 dejal: *«Milijoni žrtev zahtevajo od nas maščevanja, zahtevajo pravično kazen vseh tistih, ki so krivi zločinov nad nedolžnimi prebivalci. Mi bomo svojo dolžnost, svojo obvezo tisočim padlim do kraja izpolnili.»*²⁶³

Likvidacije tudi zgolj domnevnih kolaboracionistov so bile v tem času tudi drugod po Evropi. V Jugoslaviji pa so bile zaradi oblasti, ki so jih izvajale, opravljene tudi v funkciji odstranitve vsega, kar bi lahko oviralo novo komunistično oblast, pa tudi priključitev Julijske krajine k Jugoslaviji. Jože Pirjevec ugotavlja, da je utvara, da imajo za sabo popolno podporo Sovjetske zveze, povzročila, da so Jugoslovani v času svoje štiridesetdnevne oblasti v Trstu naredili marsikatero napačno potezo in nadaljuje: *«Ker so bili prepričani, da imajo sovjetsko podporo, a so se obenem zavedali možnosti oboroženega spopada z zahodnimi zavezniki, se jim je zdelo nujno, da se v mestu in okolici čimprej znebijo vseh potencialnih nasprotnikov.»*²⁶⁴ Tako so bili aretirani in usmrčeni tudi drugi, med njimi nekateri protifašisti, ki so nasprotovali priključitvi k Jugoslaviji ali pa so bili nasprotniki komunizma. Nekateri pa so bili aretira-

²⁶² N. Nemeč, Zbirni seznam usmrčenih za območje Goriške pokrajine v njenih rapalskih mejah, Goriški muzej.

²⁶³ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 7, zapisnik zborovanja aktivistov Goriškega okrožja, 3. julij 1945, izjava J. Beltrama.

²⁶⁴ J. Pirjevec, Jugoslavija, str. 173.

ni in usmrčeni po pomoti, zaradi osebnega maščevanja, zaradi samovolje nekaterih pripadnikov Ožne in Narodne zaščite.

Obenem so aretacije in likvidacije na tem narodnostno mešanem območju dobile prizvok maščevanja enega naroda nad drugim. Italijanska stran jih je s pridom izrabljala v dnevno-političnih bojih tistega časa in tudi v boju za meje. To je bil zanje nov dokaz za slovensko oziroma slovansko barbarstvo, usmrčeni so bili, kot piše v italijanskem poročilu iz junija 1946, *«edino in samo žrtve slovanskega nasilja, ki je v Julijski krajini s pravico ovrednoteno kot hujše od nemškega»*.²⁶⁵ Tako je z izrabljanjem nacionalnih čustev glede vprašanja interniranih v jugoslovanskih taboriščih »italijanski reakciji« uspevalo pridobiti vedno širše sloje ljudi in deloma vplivati tudi na italijanske komuniste.²⁶⁶

Na drugi strani pa so bili tisti, ki so zahtevali pridružitve k Jugoslaviji, prepričani, da so bile aretacije in likvidacije opravljene po predpisih in zakonih in da je bila to bistvena in pozitivna razlika od največkrat stihijskega maščevanja drugje po Evropi. Takšnega mnenja niso bili le navadni ljudje, ampak tudi njihova vodstva v Julijski krajini, ki očitno tudi niso sodila v krog posvečenih. Zlasti izrazito so se takšna stališča pokazala na Goriškem, kjer je bilo deportiranih in usmrčenih bistveno več ljudi kot na Tržaškem in kjer je bilo tudi zaradi negotovosti glede usode mnogih deportiranih nasprotovanje italijanskega prebivalstva Jugoslaviji večje in obtožbe proti Slovencem številnejše. V nadaljevanju navajam obširnejši citat s seje partijskega aktiva za Goriško avgusta 1945: *«Vprašanje fojhb, kraških jam, koncentracijskih taborišč mislim, da je jasno. V vsaki borbi so žrtve in horbe v Julijski krajini so bile med najtršimi v Evropi. Kar se tiče hitre obsodbe nekaterih brez sodišča, moramo ugotoviti, da jih je bilo v Julijski krajini mnogo manj kot v Milanu, Torinu itd. Na te obtožbe, ki so jih hrva sodišča ustvarila v Milanu, ne mislim dajati kritike, ampak je to obtožba proti tistim, ki tam niso pustili postaviti ljudsko oblast in tako omogočiti zakonito čiščenje fašistov. Mi smo ustvarili ljudska sodišča in s tem preprečili, da bi se nezakonito postopalo proti predstavnikom fašizma. Edino resnična ljudska oblast je sposobna zakonito čistiti državo fašističnih ostankov. Tisti, ki danes radi tega obsojajo Jugoslavijo, delajo to zato, ker jokajo za temi, ki so bili obsojeni. To so tisti, ki morajo en mesec razpravljati, ali je Petain vojni zločinec ali ne. Mi nočemo takega norčevanja iz naših teženj po očiščenju naroda vseh izdajalcev in kolaboracionistov»*.²⁶⁷

²⁶⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 14, poročilo: Zločini, ki so jih Slovani v Julijski krajini izvedli proti italijanskemu prebivalstvu, 27. junij 1946. Tekst se v originalu glasi: *«Vittime della ferocia slava, considerata nella Venezia Giulia – e non a torto – superiore a quella teutonica.»*

²⁶⁶ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1. pismo B. Kraigherja CK KPS, 28. julij 1945.

²⁶⁷ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 1a, zapisnik seje partijskega aktiva, 24. avgust 1945.

ODNOSI MED ZAVEZNIŠKO VOJAŠKO UPRAVO IN PROJUGOSLOVANSKIMI ORGANIZACIJAMI

CONA A JULIJSKE KRAJINE

V skladu z beograjskim sporazumom se je Jugoslovanska armada 12. junija 1945 umaknila na območje vzhodno od Morganove črte. V coni A, ki je obsegala območje med Morganovo črto in italijansko-avstro-ogrsko mejo iz leta 1915 ter Pulj z bližnjo okolico, je bila vzpostavljena anglo-ameriška zavezniška vojaška uprava (ZVU). Cona B med Morganovo črto in rapalsko mejo pa je bila pod upravo Vojaške uprave Jugoslovanske armade za Slovensko primorje, Istro in Reko (VUJA) s sedežem v Opatiji.¹ Obe zavezniški upravi sta sicer imeli pristojnosti, ki jih za zasedbeno območje predpisuje mednarodno pravo, a sta se v svojem delovanju precej razlikovali, kajti medtem ko je bila ZVU le začasna zasedbena oblast, je Jugoslavija to območje hotela zadržati zase. Prva je vzpostavila sistem uprave, kakršnega je uvedla na drugih zasedenih območjih, v okviru zahodne demokracije, a obenem z vse bolj izraženim protikomunizmom, VUJA pa je del pristojnosti prenesla na novo ljudsko oblast, a obenem zaradi mednarodnih omejitev ni uveljavila vseh ukrepov, ki so jih nove oblasti sprejele v Jugoslaviji.

ZVU je v Julijski krajini delovala neodvisno od zavezniške uprave v Italiji. V coni A ni bilo začasne uprave, ki bi delovala v imenu italijanske vlade, ampak je tam ZVU vzpostavila svojo lastno popolno oblast. Delovala naj bi tako, da ne bi podpirala ali dajala prednosti nobeni od držav, ki sta območje zahtevali zase. Toda pri tej nalogi ni bila dosledna in je večkrat dajala prednost italijanski opciji.²

Že takoj po prihodu so zavezniki zastražili jugoslovanske stražarje na sodišču, izpustili nekatere zapornike iz tržaških zaporov in zahtevali izselitev PNOO.³ ZVU je tako jasno pokazala, da ne bo soglašala z dvovladjem svojih in jugoslovanskih organov, ampak da bo dovoljevala le tisto upravo, ki bo delovala v skladu z njenimi navodili. Zaradi takšne usmeritve je bila njena prva naloga odpraviti političnoupravni sistem, ki so ga vzpostavili Jugoslovani, in uveljaviti novo lokalno upravo. Od 12. do

¹ O teritorialnoupravni razdelitvi glej Cvetko Vidmar: Oris zavezniške vojaške uprave v Slovenskem primorju, Goriški letnik, 8/1981, str. 173–222 (v nadaljevanju C. Vidmar, Oris zavezniške vojaške uprave); Nevenka Troha: Uprava v Slovenskem primorju 1918–1954 (pregled), Arhivi, l. 20, 1997, št. 1–2, str. 88–102 (v nadaljevanju N. Troha, Uprava v Slovenskem primorju). Podrobnejši potek mejnih črt je razviden iz priloženega zemljevida.

² G. Valdevit, La questione di Trieste, str. 113.

³ AS, I, f. CK ZKS, šk. 45, depeša B. Kraigherja CK KPS, 13. junij 1945.

24. junija je objavila štiri razglase, ki so ji dajali popolno oblast. Ukinila je zakonska določila, ki so jih sprejele jugoslovanske oblasti, vzpostavila nekoliko modificirano italijansko zakonodajo izpred 8. septembra 1943, razpustila ljudsko sodišče in policijske enote. Uradno je tako poleg Narodne zaščite razpustila tudi razne veje italijanske policije, a je ukrep dejansko prizadel le Narodno zaščito, ki je med policijskimi enotami edina delovala.⁴

Na prvih pogovorih s predstavniki PNOO in Slovansko-italijanske antifašistične unije (SIAU) so zavezniki odklonili vse predloge jugoslovanske strani, ki je bila takrat še pripravljena na kompromis.⁵ SIAU, Komunistična partija Julijske krajine (KPJK), PNOO ter okrožni narodnoosvobodilni odbori, ki so ves čas delovali v skladu z navodili slovenskega vodstva,⁶ so nadaljevali delovanje v dotedanjem obsegu in odklanjali direktive zavezniške uprave. Ob prvih ukrepih zavezniških oblasti so organizirali demonstracije, proteste in stavke, češ da je zasedbeni režim v coni A Julijske krajine hujši kot v premaganih državah, Nemčiji in Italiji.⁷

ZVU takrat še ni sprejela sklepa o razpustitvi narodnoosvobodilnih odborov, očitno pa je postajalo, da to nameravajo storiti. PNOO je zato 20. junija, na dan sporazuma v Devinu, v protestu zavezniškim vladam zahteval priznanje civilnih oblasti. Iste zahteve so postavili na zborovanju v Gorici, ki je bilo prav tako 20. junija. Zavezniška policija je preprečevala ljudem iz okolice prihod v mesto in aretirala nekatere vodje projugoslovanskih organizacij na Goriškem. Proti aretiranim Ivanu Beltramu, Francu Valentinčiču, Jožetu Sosolu in Danili Vendramin je bila v začetku julija 1945 sodna obravnava.⁸ Nekaj dni kasneje, 10. julija, so zavezniki aretirali petinštirideset znanih protifašistov, med njimi predsednika MOS Trst Giuseppeja Pogassija. Nekatere med njimi so obdolžili nedovoljene posesti orožja.⁹ Obenem je ZVU začela nastavljalati svoje

⁴ G. Valdevit, *La questione di Trieste*, str. 110, 111; E. Maserati, *L'occupazione jugoslava*, str. 193; UL ZVU št. 1/45, 15. september 1945. Zavezniki so še pred prepovedjo NZ njene člane razoroževali, jim očitali nepravilnosti, tudi tatvine, in jim predlagali, naj se vključijo v zavezniško policijo, AS, MNZ, A 130, Letna poročila MNZ, poročilo inštruktorja Narodne milice za Slovensko primorje Franca Čehovina NVS, 18. junij 1945; AS, I, f. PNOO, poročilo o sestanku med predsednikom PNOO F. Bevkom in polkovnikom N. Monfortom, 17. junij 1945.

⁵ AS, I, f. CK KPS, ae 77, depeša E. Kardelja J. Brozu, 14. junij 1945; f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša E. Kardelja J. Brozu, 20. junij 1945, v kateri mu sporoča o pogovorih z ZVU: *«Poleg tega sem predlagal, da se PNOO skuša sporazumeti z Angleži, lahko tudi v okviru nekaterih kompromisnih formul, samo da obdrži določeno samostojnost. Bojim se, da se taktika bojkota angleških oblasti, čeprav je sedaj popolna, ne bo mogla dolgo obdržati. Pošlji mi takoj svoje mnenje.»*

⁶ Direktive je večinoma pošiljal B. Kidrič B. Kraigherju, ki je bil ključni eksponent KPS in slovenskih oblasti v Julijski krajini. Pomembnejše zadeve, kot so bile glavne politične usmeritve, sprememba politike, organizacija gibanja in politični programi, so bile vedno dogovorjene tudi z E. Kardeljem, ki je bil ključni jugoslovanski politik za vprašanja mej.

⁷ AS, I, f. MOS Trst, m. 2a, zapisnik seje MOS, 15. junij 1945; Primorski dnevnik, 16. junij 1945; f. Boris Kraigher, šk. 1, pisma B. Kraigherja B. Kidriču, 16., 23., 25., 26. junij 1945. V zadnjem je zapisal: *«Stavkale so vse banke, tudi Banco d'Italia. Celo direktorji se nam zopet klanjajo kot pred odhodom JA. Nove uredbe so prizadele vse sloje in vsi jokajo za nami.»*

⁸ Primorski dnevnik, 22. junij 1945, Za demokratična načela in priznanje naše civilne oblasti; isti, 4. julij 1945; Soški tednik, 7. julij 1945.

⁹ Primorski dnevnik, 2. avgust 1945, Zavezniško vojaško sodišče sodi antifašiste. Med obsojenci je bil tudi Giorgio Jaksetich, urednik glasila *Il Lavoratore* in eden najvidnejših italijanskih komunistov v Julijski krajini. Zavezniška vojaška sodišča (Allied Military Courts) so bila vzpostavljena z Razglasom št. 1, junij 1945, UL ZVU, št. 1/45, 15. september 1945. Uradni list ZVU je bil trejezičen, angleški, italijanski in slovenski.

župane, ki so jih ljudje, ki so podpirali priključitev k Jugoslaviji, obsojali in tudi fizično napadali.¹⁰ Ob tem moram poudariti, da odpor proti novim županom niso bile le »spontane manifestacije« (ki jih je organiziralo vodstvo), ampak je bil večinoma tudi pristen, ker so imeli ljudje NOO, ki so nastali med osvobodilnim bojem, za svoje.¹¹

Z razglasom št. 5 je ZVU 11. julija 1945 (po nekaterih podatkih že konec junija) postavila Posebno porotno sodišče (Special Courts of Assize) kot samostojno enoto, ki ni bila del italijanskega sodnega sistema. S splošnim ukazom št. 6 so zavezniki 12. julija 1945 obnovili delovanje civilnih sodišč izpred 8. septembra 1943. Ti ukrepi so znova izzvali ostre proteste PNOO, ker so ljudska sodišča že bila izvoljena. Protestirali so tudi proti poskusu, da bi PNOO in MOS Trst prikazali le kot predstavnika Slovencev. 13. julija je bila v vseh večjih krajih cone A enodnevna stavka, s katero so protestirali tudi zaradi slabih življenjskih razmer, zahtevali izpustitev aretiranih protifašistov in upoštevanje demokratičnih ustanov. Vnovična stavka je bila v Trstu 18. julija 1945. Zavezniki so ju sicer skušali prikazati kot zgolj gospodarski, v resnici pa sta bili predvsem politični. Kot piše Boris Kraigher, je bil njun namen tudi v tem, da bi osmešili »bedaste napore maršala Alexandra, da se postavi kot kak vzvišen razsodnik iznad predstavnikov Slovencev in Italijanov«.¹²

*Sedež Zavezniške
vojaške uprave
v poslopju današnje
prefektуре na trgu
Unità v Trstu.*

ZVU se je sprva odločila, da bi vzpostavila indirect rule – upravljanje prek domačih organov uprave. Težava pa je nastala, ker v coni A marsikje, zlasti na slovenskih območjih, ni bilo več organov stare uprave. Ker obenem ni hotela prevzeti organov uprave, ki jih je vzpostavilo slovensko osvobodilno gibanje, je po krajšem vmesnem obdobju uvedla direct rule – neposredno upravo. Harold Alexander je 26. julija 1945 poslal štabu britanskega 13. korpusa navodila za organiziranje lokalne uprave, ki naj bi delovala na podlagi tiste, ki je veljala pred 8. septembrom 1943, vendar z delnimi spremembami. Ob tem je tudi poudaril, da noben funkcionar ne sme izvajati navodil organov, ki imajo sedež zunaj cone. Njegova zahteva se je seveda nanašala na PNOO in SIAU, ki sta delovala po navodilih jugoslovanskih oblasti, medtem ko italijanska

¹⁰ AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša E. Kardelja J. Brozu, 17. junij 1945.

¹¹ AS, I, f. GO SIAU, šk. peticije prebivalstva.

¹² AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 21. julij 1945; G. Valdevit, La questione di Trieste, str. 114; Primorski dnevnik, 14. julij 1945; isti, 20. julij 1945; UL ZVU, št. 1/45, 15. september 1945, str. 16–18, 32.

vlada takrat v Julijski krajini še ni imela večjega vpliva. Ta navodila so bila temelj za splošni ukaz št. 11 z dne 11. avgusta 1945 novega višjega oficirja za civilne zadeve polkovnika Allreda C. Bowmana, s katerim je bil v coni A obnovljen star italijanski upravni sistem. Narodnoosvobodilnim odborom so odvzeli vse pristojnosti in na njihovo mesto postavili okrožne in občinske svete, ki jih je imenovala ZVU in so bili pod njenim popolnim nadzorom. Teritorialnoupravno je bila cona A na podlagi tega ukaza razdeljena na Tržaško in Goriško okrožje in občino Pulj, s tem da se dotedanje meje med njimi niso spreminjale. ZVU je obe strani obenem pozvala, naj imenujeta kandidate za upravne funkcije, dotlej pa je ohranila stari upravni aparat, ki je bil skoraj isti kot v času fašizma. Ta ukaz je pomenil konec vmesnega obdobja, odtlej je ZVU izvajala neposredno upravo.¹³

To dogajanje, skupaj s potekom pogajanj med SIAU in CLNG, o čemer več kasneje, nam pokaže, da ne ena ne druga stran nista bili pripravljeni na kompromis. Jugoslovanska stran je skušala dokazati, da je ZVU nesposobna upravljati to območje, kar naj bi bil močan argument za ozemeljske zahteve Jugoslavije na mirovnih pogajanjih, medtem ko je bila ZVU vse manj zainteresirana za udeležbo komunistične strani, ki jo je usmerjala Jugoslavija. Takšna politika izločanja nasprotnika (komunisti = Jugoslavija) se je še okrepila po konferenci v Potsdamu in potem, ko je tudi Sovjetska zveza aktivneje posegla v vprašanje Julijske krajine.¹⁴ V skladu z vse doslednejšo delitvijo sveta na interesne sfere je ZVU skušala onemogočiti vpliv Jugoslavije v svoji coni in obenem puščala proste roke jugoslovanski vojaški upravi v njeni coni. Demarkacijska črta je tako dobila pomen črte, ki je ločevala dva svetova. V Julijski krajini sta se vse holj prekrivala mednarodno in lokalno dogajanje. Aktiv KPJK je junija 1947 tamkajšnji položaj ocenjeval kot *»refleksijo boja med reakcijo in demokracijo»*.¹⁵

Tržaško vprašanje je zlasti od sredine leta 1946 prešlo v fazo, ko se je vzpostavila še tesnejša povezava med lokalnim in mednarodnim dogajanjem.¹⁶ Kot ugotavlja Giampaolo Valdevit, so se ZDA le navidezno zavzemale za Svobodno tržaško ozemlje (STO). Njihov glavni interes naj bi bil, da v Trstu ostanejo ZVU in vojaške enote, saj naj bi njihov umik pomenil okrepitev sovjetskega vpliva v Italiji in tudi v Franciji. Ti pogledi so bili v skladu s teorijo domin, po kateri je prehod Trsta pod sovjetski vpliv pomenil njegov prodor v Italijo in naprej v Francijo, zato je Trst dobil pomembno vlogo v ameriških načrtih glede Zahodne Evrope. ZVU je odtlej hotela zagotoviti zakon in red (law and order) zlasti z uporabo policije. Ker pa je bila tudi med Italijani brez opore, je počasi spoznala, da je na tem območju tujek.¹⁷

Jugoslovanska vlada se je motila, ko je računala na neomejeno podporo Sovjetske zveze, saj je nastajajoča voditeljica enega od blokov pazila predvsem na svoje lastne globalne interese. Nadaljevala je s politiko do nekdanjih nemških satelitov Avstrije, Italije, Romunije in Madžarske, ki so jo začrtali že na Jalti in nato v Potsdamu. Te države naj bi odtrgali od Nemčije in trajno pritegniti k zaveznikom, Nemčijo

¹³ UL ZVU št. 1/45, 15. september 1945, str. 44–46. O delovanju ZVU v coni A Julijske krajine glej C. Vidmar, *Oris zavezniške vojaške uprave*; N. Troha, *Uprava v Slovenskem primorju*, str. 95–100.

¹⁴ O stališčih Sovjetske zveze do vprašanja jugoslovanske zahodne meje glej *La crisi di Trieste*, L. Gibjanskij, str. 45–73. Gibjanskij poudari, da je bila Stalinova politika v okviru možnega in ni tvegala ničesar, kar bi poslabšalo njegove odnose z Zahodom.

¹⁵ AS, I, f. GO KPJK. ae 165, zapisnik seje partijskega aktiva, 11. junij 1947.

¹⁶ O diplomatskem delu t. i. tržaškega vprašanja npr. J. Jeri, *Tržaško vprašanje*, str. 104–194.

¹⁷ G. Valdevit, *La questione di Trieste*, str. 158–171.

pa z dolgo okupacijo in drugimi sredstvi onesposobili.¹⁸ Že avgusta 1945 je italijanski ambasador v Moskvi Pietro Quaroni poročal o svojih vtisih, da se pod nenehnimi manifestacijami prijateljstva med DFJ in Sovjetsko zvezo skrivajo večje težave, kot je videti, zlasti glede vprašanja odnosov do zahodnih zaveznikov. Jugoslovanska vlada naj bi v svojem delovanju kljub zunanjim manifestacijam naklonjenosti SZ skušala ohraniti vsaj nekaj neodvisnosti. Ob tem je ugotavljal, da verjetno v sovjetskem obnašanju ne bo prišlo do radikalnega zasuka, ampak bo imelo to razmerje dolgoročen vpliv.¹⁹ Quaroni je že oktobra 1945 menil, da Anglo-Američani ne bodo soglašali s tem, da bi Trst in Pulj pripadla Jugoslaviji, ker bi s tem Sovjetska zveza dobila izhod na morje. Zavzel se je za mejo po Wilsonovi črti, ki naj bi prinašala etnično ravnotežje. Odnosi med Jugoslavijo in Italijo so bili po njegovem tudi odnosi s Sovjetsko zvezo. Italija bi se morala aktivno vključiti v zahodni del. *«Če že moramo sodelovati v vseh naslednjih vojnah, izberimo stran, ki bo zmagala,»* je svetoval Quaroni.²⁰

Jugoslovanske oblasti so s politiko nesodelovanja z ZVU vztrajale do sredine leta 1946, ko so spoznale, da jim taka politika mnogokrat škoduje in da izgubljajo vpliv. Ena od posledic je bila, da so zaradi odklonitve članov SIAU vsa mesta v upravi zasedli Italijani in Slovenci, nasprotniki SIAU, največ politični emigranti iz osrednje Slovenije. Bali so se možnosti, da bi ZVU razpisala volitve, katerih izid bi bil v takratnem položaju za SIAU in KPJK slab, zato so skušali doseči dogovor glede volitev v občinske svete in delno spremembo ukaza št. 11 v korist jugoslovanske strani.²¹ Pogajanja so propadla, ker je Alfred Bowman po nalogu nadrejenih predloge zavrnil z obrazložitvi-

*Poveljniški kader
Zavezniške vojaške
uprave, slikan jeseni
1945 v Gorici.
Na sredini sedi
(s sprehajalno palico)
polkovnik
Alfred Bowman.*

¹⁸ AS, f. Edvard Kardelj, šk. 28/2, pismo Ljuba Leontića jugoslovanskemu zunanjemu ministrstvu, 29. marec 1946.

¹⁹ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavia, b. 145, poročilo italijanskega ambasadorja v Moskvi P. Quaronija o italijanskih vojakih v Jugoslaviji, 16. avgust 1945; b. 141, poročilo italijanskega ambasadorja v Moskvi P. Quaronija o jugoslovansko-italijanskih odnosih, 26. november 1945.

²⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 2, dopis italijanskega ambasadorja v Moskvi P. Quaronija A. De Gasperiju: Naši odnosi z Jugoslavijo, 16. september 1946; AS, I, f. Edvard Kardelj, šk. 10, poročilo jugoslovanskega ambasadorja v Moskvi V. Popovića J. Brozu, 5. oktober 1945.

²¹ AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 2, depeša B. Kidriča E. Kardelju, nedatirana.

jo, da bi z njihovim sprejemom ukinili vojno upravo. ZVU bi privolila samo v takšne predloge, ki bi drugo stran prisilili v veliko popuščanje.²²

Vzporedno z zavezniško se je tako v coni A ohranjala jugoslovanska civilna uprava, vendar z nekaj izjemami, brez oblastnih pristojnosti. PNOO je po 12. juniju 1945 na območju cone A vzpostavil novo teritorialnoupravno ureditev z dvema okrožjema, Tržaškim (okrajji Milje–Dolina, Nabrežina, Sežana, Tržič) in Goriškim (okrajji Bovec, Kobarid, Kanal, Brda s Krminom, Miren, Gorica in Komen) ter s Trstom kot samostojno enoto. Odtlej je deloval večinoma le na območju cone A, za območje cone B pa je bilo 25. julija 1945 ustanovljeno Poverjenišтво PNOO s sedežem v Ajdovščini. Delovali so tudi še okrožni narodnoosvobodilni odbori v Tržaškem in Goriškem okrožju in Mestni osvobodilni svet Trst.

ZVU je ljudsko oblast ukinjala postopoma. Najhitreje je bila uprava, ki jo je postavila ZVU, poleg Trsta in Gorice vzpostavljena v okraju Tržič, kjer je bila pomembna industrija. Sodelovanje ali ne z ZVU je bilo poleg narodnostne sestave odvisno tudi od političnih usmeritev prebivalstva, saj so tam, kjer je bila večina ljudi za Jugoslavijo, sodelovanje z ZVU odklonili.²³ Upravo, ki jo je predlagala ZVU, so odklonili tudi v štirih občinah, kjer je bilo Italijanov več kot devetdeset odstotkov, medtem ko so bile med osemnajstimi občinami, ki so sodelovale z ZVU, tudi nekatere s slovensko večino, zlasti na Goriškem.²⁴ Okrajni odbor Brda je izgubil oblastne pristojnosti šele 19. decembra 1945, okrajni odbor Sežana pa 4. decembra 1945. Izjemen položaj je bil tudi v okraju Nabrežina, kjer so se pogajanja zavlekla do decembra 1945, ker zavezniki niso dobili ljudi, ki bi nadomestili odbornike okrajnega narodnoosvobodilnega odbora. Cvetko Vidmar meni, da so imele občine, kjer civilna uprava po navodilih ZVU ni bila vzpostavljena, približno 74.000 prebivalcev.²⁵

Sistem uprave, ki jo je ZVU vzpostavila septembra in oktobra 1945, je ostal enak do uveljavitve določil mirovne pogodbe septembra 1947 in za cono A STO deloma še kasneje. Pod ZVU se je položaj Slovencev nedvomno izboljšal, saj je npr. v šolstvu vzpostavila stanje, ki je bilo na tem območju pred prihodom Italije. Toda obenem ZVU Slovencev ni enakopravno obravnavala v primerjavi z drugimi žrtvami fašističnega preganjanja, npr. Židi. Ob prihodu v Trst je ukinila protižidovske zakone, odpuščene so sprejeli nazaj v službo, kar pa se ni zgodilo mnogim Slovincem, ki so bili odpuščeni zaradi protifašizma. Ukaz št. 60 z dne 7. maja 1946 je rehabilitiral uslužbenca, ki so bili odpuščeni iz političnih razlogov, med katerimi pa ni bilo tistih, ki so izgubili italijansko državljanstvo. Slovenci niso dobili odškodnine za požgani Narodni dom. Težave so hle tudi pri izdaji osebnih izkaznic, ko so mnoge Slovence uradno spre-

²² AS, I, f. CK ZKS, šk. 45, depesha B. Kraigherja B. Kidriču, september 1945.

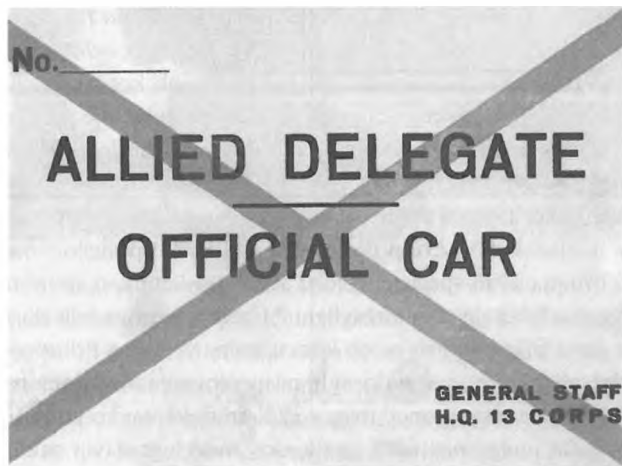
²³ AS, I, f. AIS, dodatno, poročilo okrajnega NOO Milje–Dolina ONOO za Tržaško okrožje, 3. december 1945. V njem poročajo o pogovoru s častnikom ZVU o uvedbi njene uprave, ki so jo ljudje odklanjali, ker je *temeljila na fašističnih zakonih, ljudstvo pa se je ravno proti tem zakonom borilo ter si postavilo ljudsko oblast in razen te ne pripozna nobene druge vsiljene oblasti*; f. MO SIAU Trst, m. 3a, peticija SIAU ZVU, 20. avgust 1945.

²⁴ B. Novak, Trieste, str. 207; Julij Beltram: Tukaj je Jugoslavija. Goriška 1945/47, Koper 1983, str. 114–120.

²⁵ C. Vidmar, Oris zavezniške vojaške uprave. Več o delovanju PNOO glej Metka Gombač: *Autonomia e decentramento della politica jugoslava alla fine del secondo conflitto mondiale. Un caso specifico: Il Comitato di liberazione nazionale per il Litorale sloveno e Trieste*. *Annales*, 1. 6, 1996, št. 8, str. 87–110; N. Troha, *Uprava v Slovenskem primorju*, str. 95–98, pregled literature str. 101.

menili v jugoslovanske državljane, ker niso imeli stalnega bivališča v coni A, čeprav so bili domačini, ki so se morali izseliti zaradi raznaroclovalnega pritiska italijanskih oblasti.²⁶

Najbolj so se zaostrili odnosi med ZVU in projugoslovanskimi organizacijami glede slovenskih šol, zlasti o vprašanju, kdo bo v njih poučeval in kako, saj ZVU ni dopuščala, da bi v njih *»vzgajali mladino v demokratičnem duhu»*. Zlasti v osnovnem šolstvu je bil vzpostavljen dvojni šolski sistem, enega je vodil oddelek za prosveto PNOO, drugega ZVU. Precej učiteljev, naklonjenih SIAU, je zavezniška šolska oblast odpustila ali odklonila njihovo zaposlitev, vzrok pa naj bi bilo pomanjkljivo strokovno znanje. Ker pa je ZVU odklonila ali odpustila tudi nekatere profesorje, je jasno, da je bilo njeno ravnanje tudi politično. Slovenske šole so zavezniki skušali ideološko uravnotežiti, tako da so ob »rdečih«²⁷ učiteljih nameščali slovenske politične emigrante.²⁷

Oznaka uradnega vozila ZVU.

Oktober 1945 je ZVU ustanovila posebno civilno policijo (CP), ki je skrbela za nadzor nad prometom in javnim redom in tako ukrepala tudi ob demonstracijah. Večina njenih pripadnikov (maja 1946 je štela 3500 policistov) je bila Italijanov, ki so nasprotovali Jugoslaviji, nekaj pa je bilo tudi Italijanov in Slovencev (največ nekdanjih pripadnikov Narodne zaščite), ki so bili Jugoslaviji naklonjeni.²⁸ Med civilnimi policisti so bili tudi nekdanji člani fašistične stranke, Mestne straže, prebegli iz cone B, domobranci, zato so tisti, ki so bili za priključitev k Jugoslaviji, nanjo gledali z nezaupanjem in je med njimi kmalu prišlo do incidentov. Prvi hujši incident se je

²⁶ V coni A je ZVU ukinila protizidovske zakone s splošnim ukazom št. 3, 5. julij 1945, UL ZVU št. 1/45, 15. september 1945; N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 28, 29; AS, I, f. MO SIAU Trst, m. 3a, dopis PNOO (predsednik F. Bevk, tajnik B. Puc) ZVU: Pritožbe zaradi izdajanja osebnih izkaznic, 4. november 1945; f. GO KPJK, ae 310, F. Tončič: Vprašanje slovenskih priimkov.

²⁷ AS, I, f. GO SIAU, šk. 2, zapisnik 2. zasedanja GO SIAU, 27. januar 1946. O vprašanju slovenskih šol in kulture glej Aleš Gabrič: Slovenske kulturne ustanove na Primorskem med kulturnim in političnim poslanstvom, Acta Histriae, VI. Koper 1998, str. 347–368 (v nadaljevanju A. Gabrič, Acta Histriae).

²⁸ AS, I, f. Boris Kraigher, zapisnik 2. zasedanja GO SIAU, 27. januar 1946, referat B. Kraigherja Ljudska oblast in obstoječa civilna uprava. V njem navaja, da je policija res sestavljena iz ljudi vseli narodnosti in strank, dejansko pa je izbrana tako, da so *»pošteni, demokratični, borbeni elementi v manjšini in brez besede»*.

zgodil 6. decembra 1945, ko so civilni policisti v gostilni Il mondo nuovo ubili Maria Roso in Pina Coverlizzo, ki naj bi prepevala partizanske pesmi.²⁹

PNOO, SIAU in KPJK so ZVU vse bolj upravičeno očitali, da ni nepristranska in da štiti »italijansko reakcijo in fašiste«. Glasneje so se ti očitki pojavili po prvi večji protitalijanski manifestaciji ob obletnici prihoda italijanske vojske v Trst 3. novembra 1945, ko je nova civilna policija zaščitila *»oborožene fašistične manifestante proti neoboroženem ljudstvu. Jedro in glavnino manifestantov so tvorili osopovci in drugi fašisti, ki jih je tukajšnji CLN z odobrenjem AA oblasti poklical in organiziral ... Ljudstvo, posebno pa delavci, je bilo prepričano, da bo manifestacijo razbilo, kajti niti malo si niso predstavljali, da so AA oblasti za uspeh tako zainteresirane, niso pričakovali toliko policije, še manj pa, da se bodo ti obnašali slabše kot nemški SS ali celo kot Col-lottijevi agenti. AA oblast je z včerajšnjim dnem obrnila proti sebi še več ljudi, ki sedaj dejansko vidi v njih okupatorja, proti kateremu se je treba boriti, in ne zaveznikov. Policija je brezobzirno pretepała in pobijala na tla delavce in tudi ostale. Sproti so jih odvažali v zapore. Ranjenih je cca 100 oseb, veliko močno pretepenih in zaprtih.»³⁰*

Angleška ofenzivnost se je zaostрила ob koncu leta, ko so začasno prepovedali izhajanje Primorskega dnevnika³¹ in ko so nekdanje partizane, kot je poročal predsednik slovenske vlade Boris Kidrič Edvardu Kardelju, *»ki nosijo kak komad angleške obleke, npr. sviter, dobljen v naši vojski za časa narodnoosvobodilne vojne»*, obsojali zaradi posesti angleškega vojnega materiala, jih pozivali kot dezertarje ponovno v italijansko vojsko in jih lovili z italijansko policijo.³² Številne polemike je sprožila februarja 1946 sprejeta uredba ZVU, po kateri so se morali na policiji prijavljati vsi, ki niso bili italijanski državljani.³³ Uredba je prizadela zlasti Slovence, ki so emigrirali v času fašizma in so se ob koncu vojne vrnil na Primorsko, saj so bili jugoslovanski državljani. Vrhunec je doseglo nasprotovanje med demonstracijami ob obisku razmejitvene komisije konec marca 1946 in med stavko julija 1946.³⁴

Do enega najhujših incidentov med Jugoslaviji naklonjenimi prebivalci in civilno policijo ZVU je prišlo 10. marca 1946 v Škedenju, potem ko je policija zahtevala

²⁹ AS, I, f. MO SIAU Trst, m. 3a, nota IO SIAU ZVU, 19. december 1945; Il Lavoratore, 18. in 19. december 1945.

³⁰ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 4. november 1945; f. GO SIAU, šk. 3, zapisnik seje IO SIAU, 5. november 1945.

³¹ Primorski dnevnik je 24. novembra 1945 objavil članek Zgodba se nadaljuje, v katerem je obravnaval vprašanje slovenskih šol in med drugim zapisal, da je *»vse višje vodstvo slovenske zavezniške šole, ki ga je izbral gospod Simoni (John P, referent ZVU za šolstvo, op. a.) nacistično, fašistično in domobransko»* in da tudi izgleda, *»kakor da Simoni hoče zavestno in z vztrajnim delom fašistizirati, to je prepojiti slovensko srednjo šolo s fašističnimi elementi»*. Ker uredništvo članka ni hotelo preklicati, je bil PD 6. decembra začasno ukinjen. Sledil je val protestov in enodnevna splošna stavka. Ukinitve je bila preklicana po sporazumu 23. decembra 1945, v N. Troha, Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 145–147; A. Gabrič, Acta Histriae, str. 352–354.

³² AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša B. Kidriča E. Kardelju, nedatirana, konec leta 1945.

³³ AS, I, f. GO KPJK, ae 388, osebna korespondenca B. Kraigherja, pismo B. Kraigherja CK KPS, 22. februar 1946.

³⁴ Septembra 1945 so na zasedanju Sveta zunanjih ministrov v Londonu sprejeli sklep o ustanovitvi posebne komisije izvedencev, v kateri bi bili predstavniki štirih velesil (ZDA, Sovjetske zveze, Velike Britanije in Francije) in ki bi na terenu preučila narodnostno stanje. Komisija je obiskala Julijsko krajino in Benečijo spomladi 1946. Svetu zunanjih ministrov je predložila štiri različne predloge meje. Jugoslaviji najbolj naklonjen je bil sovjetski predlog, najmanj ameriški. Nova meja je v veliki meri identična s francoskim predlogom, glej priložen zemljevid. Več v J. Jeri, Tržaško vprašanje, str. 144–153.

odstranitev jugoslovanske zastave na cerkvenem zvoniku, kar so ljudje skušali preprečiti. Pripadniki civilne policije so streljali v množico, ubili Giovanni Genzo, mater treh otrok, in Giorgia Bonifacia, dva sta bila hudco in 15 lažje ranjenih. O dogajanju, vzrokih in posledicah obstajajo popolnoma nasprotujoča si poročila v jugoslovanskih, zavezniških in italijanskih virih.⁶⁵

*Žrtve nasilja nad
projugoslovanskimi
demonstranti
v Škednju,
10. marec 1946.*

V protest proti nasilju v Škednju je bila od 11. do 13. marca 1946 v Trstu splošna stavka, ki so se ji pridružili tudi slovenski učitelji z učenci, zaradi česar je ZVU odredila začasno zaprtje slovenskih šol in nekatere učitelje odpustila. Po pogrebu 12. marca so bile manifestacije, ki se jih je udeležilo, po pisanju Primorskega dnevnika, 150 tisoč ljudi. Zaradi solidarnosti s Tržačani je bila velika protestna demonstracija tudi v Gorici, protest sta vložila tudi PNOO in jugoslovanska vlada. Proti uredniku časopisa *Il Lavoratore* Leopoldu Gaspariniju je bil od 21. do 29. marca 1946 proces pred zavezniškim sodiščem zaradi pisanja o škedenjskih dogodkih; obsojen je bil na sto tisoč lir globe. Nad ravnanjem civilne policije je bil zgrožen tudi starosta slovenskih primorskih duhovnikov msgr. Jakob Ukmar, ki je živel v Škednju in tam tudi pomagal pri dušnopastirskem delu.⁶⁶ Podpolkovnik Jan C. Smuts je 25. marca 1946 razpustil stavkovni odbor in ob tej priložnosti izjavil: *«Tista, ki tu vlada je ZVU ... Ni druge oblike vlade ne uprave ... Kdorkoli, oseba ali organizacija, otežuje njene naloge in si na kakršenkoli način skuša prisvojiti naloge ZVU in njene uprave, je zagrešil zločin, ki se ne tolerira.»* S to svojo izjavo Smuts, po mnenju Giampaola Valdevita, ni meril samo na stavkovni odbor, ampak predvsem na jugoslovansko vodstvo v Beogradu, saj so projugoslovanske organizacije delovale po njegovih navodilih.⁶⁷

⁶⁵ AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 2, Tanjugovo poročilo iz Trsta, 10. marec 1946; Primorski dnevnik, 12. marec 1946; ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, CG ACR, pripravljani odbor, poročilo za čas 10.–11. marca 1946; Giampaolo Valdevit: *Per avere Trieste – una partita a scacchi*, *Il Piccolo*, 26. marec 1996 (v nadaljevanju G. Valdevit, *Il Piccolo*). Po njegovih podatkih naj bi bila ubita dva demonstranta in 18 ranjenih; N. Troha, *Politika slovensko-italijanskega bratstva*, str. 154–156.

⁶⁶ AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 2, depeše B. Kidriča E. Kardelju, 13. marec 1946; isto, 14. marec 1946; f. AIS, ae 421, situacijski poročili, nepodpisani, 12. in 13. marec 1946; Primorski dnevnik, 13. marec 1946, 22.–30. marec 1946.

⁶⁷ G. Valdevit, *Il Piccolo*.

O dogodkih v Šklednju lahko v poročilu italijanskemu zunanjemu ministrstvu preberemo, da so slavokomunisti znova skušali povzročiti nered. Kamion policije, ki je prispel zato, da bi sneli zastavo (jugoslovansko, op. a) s cerkvenega zvonika, ki je bil zlorabljen v ta namen, je obkrožila godrnjajoča in grozeča množica, začela žaliti agente in jim preprečila približati se cerkvi. Policija se je vrnila z okrepitvami, a so bili zopet deležni groženj. Iz množice se je sprožil rafal, nakar so policisti večkrat ustrelili v zrak, da bi razpršili demonstrante, vendar brez uspeha. Na koncu so bili prisiljeni braniti svojo varnost in streljati v množico, ki se je šele takrat oddaljila. Trije naj bi bili ubiti in sedemnajst ranjenih. Tudi preiskava ZVU v Šklednju naj bi ugotovila, da je bila policija tarča številnih provokacij, groženj in žalitev.⁸⁸

Ob obisku razmejitvene komisije so v Trstu ter drugje v dneh od 24. do 28. marca 1946 izbruhnile demonstracije tako tistih, ki so hoteli Italijo, kot tistih, ki so zahtevali Jugoslavijo. Bile so prežete z nasiljem, prvič po vojni pa se je zgodilo, da so italijanski demonstranti prevladali.⁸⁹ Demonstracije proitalijanskih krogov so bile izrazito šovinistične in tudi profašistične. Nekateri italijanski krogi so se zavedali, da so šle predaleč.⁹⁰

Civilna policija je samo 27. marca 1946 aretirala več kot sto demonstrantov, skupaj pa konec marca 548 ljudi, od tega samo v Trstu 407. Zaprti projugoslovanski demonstranti so izjavili: *«V tem času je pripeljala tja tudi štiri Italijane, kateri so bili oboroženi z nožem. Policija jih je preiskala, vzela nože in izpustila. Vsakega tovariša pa so v sobi št. 27 pretepli do nezavesti in šele nato odpeljali v zapor. Nudili jim niso niti zdravniške pomoči, četudi so bili vsled pretepanja v obupnem stanju. Pri pretepanju so se policisti režali in nekateri izjasnili: 'Crknite umazani ščavi, lahko bi ostali doma, kdo pa vas je klical?'»*⁹¹ Proti večjemu številu zaprtih je bila 8. aprila 1946 pred vojaškim sodiščem ZVU razprava, kjer so bili ti obtoženi raznih kaznivih dejanj med manifestacijami v Trstu in Gorici.⁹²

Drugi vrhunec nasprotovanj med ZVU in SIAU je bil med stavko, ki jo je SIAU organizirala julija 1946 kot odgovor na nasilje proitalijanskega bloka v dneh, ko se je v Parizu odločala usoda Julijske krajine. ZVU je bila prepričana, da je glavni namen stavke pokazati, da so predstavniki ZDA in Velike Britanije nesposobni vzdrževati red

⁸⁸ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, CG ACR, pripravljalni odbor, 11. marec 1946; isto, poročilo: Položaj v Julijski krajini, 28. marec 1946.

⁸⁹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, pismo B. Kraigherja CK KPS, 30. marec 1946; Primorski dnevnik, 2., 6., 9. in 10. april 1946.

⁹⁰ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo J. Mihelčiča o sestanku s F. Gandusijem, 6. april 1946; isto, 7. april 1946.

⁹¹ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 31. marec 1946. Tekst se v originalu glasi: *«Crepate sciavi porchi, potete stare a casa vostra, chi vi ha chiamato?»*; G. Valdevit, La questione di Trieste, str. 136.

⁹² Primorski dnevnik, 9. in 10. april 1946; NA, RG 331 Allied Commission of Control, Italy, 1134/2–29A, zapisnik seje v glavnem štabu ZVU Julijske krajine, 1. april 1946 (objavljeno v Il Piccolo, 26. marec 1996). Na seji so izpostavili, da so med demonstracijami v Trstu uporabili od 450 do 500 policistov, ki so bili na dolžnosti tudi po 16 ur na dan. Ranjenih je bilo devet policistov ter tudi več kot 150 civilistov. Nekaj aretacij je bilo t. i. zaščitnih, večina pa zaradi posesti orožja, žalitev, napadov na policiste. Med orožjem so zasegli strelno orožje, boksarje, sekire, nože, torbe polne žeblicev, cevi napolnjene s svincem ter eno sabljo in baterijsko luč napolnjeno z vnetljivo tekočino. Obe strani sta uporabljali tudi grafit in kamniti prah kot nadomestek popra (verjetno za oviranje nasprotnih demonstrantov). V kulturnem krožku Rinaldi so 29. marca našli orožje, mitraljeze in pištole z naboji.

v coni brez pomoči projugoslovanskih organizacij, zato se je čutila izzvano. Stavko je razglasila za ilegalno, aretirala člane stavkovnega odbora in blokirala pomoč stavka-jočim iz cone B.¹⁵

Veliko incidentov in oboroženih spopadov je bilo tudi na podeželju. Postopki do prebivalstva, ki je bilo naklonjeno Jugoslaviji, so bili velikokrat brutalni, ljudje so bili pretepeni, aretirani in obsojeni na krajše zaporne kazni z obtožbo kolaboracije z jugoslovanskimi oblastmi. ZVU je izvajala preiskave na sedežih NOO, SIAU in KPJK, ukinjala NOO.¹⁶ Boris Kraigher je na 2. zasedanju GO SIAU januarja 1946 izjavil: *«Tretirajo naše ljudstvo enako ali skoraj enako kot posamezne dele Nemčije, enako kot dele Avstrije in hujše kot Romunijo, Madžarsko in Bolgarijo in končno hujše kot Italijo. Tretirajo nas torej enako kot dežele, ki so se aktivno borile na strani sil osi proti zaveznikom.»*¹⁵ ZVU naj bi vse to počela *«pod parolo nekega nezainteresiranega objektivnega razsodnika, ki naj prepreči nadaljnje spore tukajšnjega prebivalstva»*, a je obenem, tako Kraigher, *«poštena nacionalna čustva izrabljala v reakcionarne namene»*. Nasedli naj bi ji tudi predstavniki delavskega gibanja v Italiji, ki so očitali *«delavstvu Trsta in Julijske krajine egoizem, ko se odloča za rešitev, ki mu prinaša svobodo, nacionalno enakopravnost, neodvisnost in ljudsko oblast»*.¹⁶

Ob tem moram poudariti, da je bilo ravnanje ZVU marsikdaj tudi odgovor na delovanje projugoslovanske strani, ki ni ostala dolžna in je marsikdaj ravnala brutalno in v nasprotju z zakoni. Veliko akcij je bilo podobnih tisti, ko so po demonstracijah v začetku novembra 1945 v Škedenju, kot je poročal Boris Kraigher, ubili tri fašiste.¹⁷ Zavezniki so menili, da je bila njihova največja napaka, ki so jo naredili pri upravi cone A Julijske krajine, da so dovolili projugoslovansko vlado v senci.¹⁸ Ta je poslušala ukaze iz Jugoslavije in delovala ne le proti zakonom, ampak naj bi celo ubijala, med

¹⁵ AS, f. Edvard Kardelj, šk. 74, depeša L. Šentjerc B. Kidriču, 12. julij 1946. O dogajanjih med stavko piše: *«V poslednjem času so se projugoslovani aktivirali, razbili nekaj lokalov fašističnih band, trgovin, kino, bare, prevrnili nekaj tramvajev in avtomobilov, pretepli štrajkbreherje, zažgali hiše dveh organizatorjev fašističnih band, ubili tri fašiste itd. Sedaj je ponovno stavka popolna. Včeraj demonstracije 100 000 ljudi, ki so popolnoma obvladali Trst in okolico. ZVU je poslala na ulice vso policijo, vojsko, mornarico, ki je streljala v zrak in na nekaterih mestih v demonstrante, a jih ni razbila»*; G. Valdevit, La questione di Trieste, str. 152–154.

¹⁶ AS, I, f. CK ZKS, IK, šk. 1, zapis seje CK KPS, 15. december 1945; f. AIS, dodatno, obveščevalno poročilo o aretacijah, 26. junij 1946; f. MOS Trst, m. 7a, protest MOS Trst ZVU, 31. julij 1946; ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 4, poročilo Glavnega poveljstva kraljevih karabinjerjev raznim ministrstvom o političnem položaju v Julijski krajini, 15. januar 1946. En od primerov je razviden iz poročila o preiskavi po incidentu, v katerem je bil ubit zavezniški vojak. Zavezniki, med katerimi naj bi bilo tudi več italijanskih in istrskih fašistov, so preiskovali vasi, izvajali grobosti, kradli kokoši, več ljudi aretirali. Dalj časa so pridržali sedemnajst oseb, med njimi družine dveh *«Titovih vojakov»*, ki naj bi bila kriva uboja, v AS, f. Edvard Kardelj, šk. 35/16, depeša 4. armade generallajtnantu K. Popoviću, 29. december 1945.

¹⁷ AS, I, f. GO SIAU, šk. 3, poročilo B. Kraigherja na 2. zasedanju GO SIAU, 27. januar 1946 (tudi f. Boris Kraigher, šk. 2).

¹⁸ AS, I, f. GO SIAU, šk. 3, poročilo B. Kraigherja na 2. zasedanju GO SIAU, 27. januar 1946 (tudi f. Boris Kraigher, šk. 2). Zasedanje je potekalo še ne mesec dni po govoru P. Togliattija na 5. kongresu KPI, v katerem je generalni sekretar KPI obtožil italijanske tržaške delavce, ki so se odločali za Jugoslavijo, zapostavljanja nacionalnih interesov, N. Troha. Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 122.

¹⁹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 6. november 1945.

²⁰ PNOO za Slovensko primorje in Trst in njemu podrejene NOO, zlasti MOS Trst.

demonstracijami uničevala lastnino, organizirala stavke, ki so še oteževale slab gospodarski položaj, in v cono pošiljala svoje fanatične privrženke.⁴⁹

Nova zaostritev odnosov med SIAU in ZVU je bila v mesecih pred vzpostavitvijo Svobodnega tržaškega ozemlja (STO) predvsem zaradi sodnih procesov, ki jih je ZVU začela voditi proti partizanom za dejanja med jugoslovansko zasedbo in tudi med vojno. Predsednik slovenske vlade Miha Marinko je junija 1947 zahteval: *«FLRJ bi morala protestirati proti obsojanju ljudi, ki so dejanja vršili kot vojaki JA. Očitna namera AA, da po Franciji in Italiji s hitrimi udarci izolirajo komuniste in protifašiste od odločilnejšega vpliva pri oblasti v Trstu.»*⁵⁰

Da je bila ZVU vse bolj naklonjena proitalijanski strani, so že konec leta 1945 priznali tudi uradni italijanski organi.⁵¹ Enako pa niso razmišljale lokalne proitalijanske organizacije, ki so vsako najmanjšo potezo ZVU v korist Slovencev sprejele kot napad nanje. Obsojali so ZVU, da je sploh dopuščala delovanje projugoslovanskih organizacij SIAU in KPJK. Kot ukrep proti italijanstvu Trsta in dokaz za ukinjanje italijanske uprave so razumeli tudi ukaz št. 19. po katerem italijansko državljanstvo ni bilo več obvezno za zaposlitev v javnih šolah, torej ukaz, ki je bil sprejet zato, da so lahko zaposlili slovenske politične emigrante in je zato dejansko škodoval in ne koristil jugoslovanski politiki.⁵² Ukaz je bil kasneje preklican. Italijansko stran so motili tudi Jugoslaviji nenaklonjeni emigrantski slovenski učitelji, saj naj bi jih po njihovem ZVU zaposlovala ne le na območjih, ki so bila od nekdaj slovanska, ampak tudi na popolnoma italijanskih. Zlasti jih je motilo uvajanje slovenskega srednjega šolstva, še posebno, ker naj bi bilo med dijaki precej beguncev iz Jugoslavije. Lokalno prebivalstvo naj bi nastali položaj vse težje prenašalo, saj ni bilo nobene italijanske oblasti. V zavezniški civilni policiji naj bi bilo veliko nekdanjih članov rdeče straže, torej partizanov.⁵³ Motile so jih tudi slovenske oddaje radia Trst in vračanje slovenskih beguncev iz časa fašizma, za katere ZVU ni postavila nobenih omejitev. Večina naj bi jih svobodno odšla iz razlogov, ki niso bili politični, medtem ko naj bi bili prihodi Slovencev v cono A po maju 1945 povsem politični in v funkciji spremembe etnične sestave območja. Protislovenska fašistična zakonodaja je bila zanje zgolj tehnična in je zato ni bilo treba spremeniti.⁵⁴ Posledica takšne politike ZVU naj bi bilo tudi dejstvo, da se je odtlej v Trstu lahko *«povsod slišal slovanski jezik, tudi v javnih uradnih, in je tako mesto počasi dobivalo značaj, ki ga stoletja, niti pod Avstrijo ni imelo, to je dvojezičnega slovansko-italijanskega aglomerata»*. Ugotavljali so celo, da je bil položaj Italijanov pod ZVU slabši kot v času Avstrije in nemške okupacije.⁵⁵

⁴⁹ A memorandum, prepared by GSI, BETFOR, 9. oktober 1947, v G. Valdevit, *La questione di Trieste*, str. 181.

⁵⁰ AS. f. Edvard Kardelj, šk. 74, depeša M. Marinko E. Kardelju, 16. junij 1947.

⁵¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 4, poročilo Glavne komande kraljevih karabinerjev raznim ministrstvom, 19. december 1945, v katerem so poročali o ukinitvi Primorskega dnevnika, ki naj bi *«dvignila moralo italijanskim elementom»*, in oprostitvi C. Pagninija, glede katere naj bi *«ZVU poslušala javno mnenje»*.

⁵² *La Voce Libera*, 17. november 1945.

⁵³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 5, obveščevalno poročilo kapetana fregate Gianroberta Burgosa, nedatirano.

⁵⁴ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 149, pismo A. De Gasperija admiralu E. W. Stonu, 26. avgust 1945; *Nazionalismo e neofascismo*, str. 43, 44.

⁵⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 7, obveščevalno poročilo: Razvoj položaja v Julijski krajini, 17. oktober 1945.

Višji oficir za civilne zadeve polkovnik Alfred Bowman je bil zanje slavočil, medtem ko naj bi bili nekateri drugi zavezniški oficirji Italijanom bolj naklonjeni, zlasti polkovnik Jan C. Smuts, ki je Bowmana nadomeščal med njegovo odsotnostjo konec marca 1946 v času velikih demonstracij. Jugoslovanski viri so celo poročali, da je polkovnik Smuts osebno vodil proitalijanske demonstracije, razporejal povorke, pošiljal tovornjake s policisti ipd.⁵⁶ Posledica neučinkovitosti ZVU pred slovanskimi navali naj bi bili tudi nemiri, ki so izbruhnili med 30. aprilom in 2. majem 1946, ko je bil en človek ubit, in sicer *«višji titovski oficir, zakrinkan v trgovca»*, in mnogi ranjeni na obeh straneh. Italijanska stran tudi ni bila zadovoljna z ravnanjem Velike Britanije na mirovni konferenci, ker naj ne bi priznala italijanskega deleža k zmagi zavezniške koalicije.⁵⁷ Bolj so proitalijanski krogi cenili Američane, ki naj bi imeli več razumevanja za probleme preseljenih – esulov, bili bolj humani in naj bi bolj enakopravno obravnavali prebivalstvo.⁵⁸ Vendar so se tudi ti lokalni proitalijanski krogi junija 1946 prenehali pritoževati, da ZVU favorizira Slované, in priznali, da je začela proti slavokomunistom ostreje nastopati. Vzrok za spremenjeno ravnanje so našli v tem, da je bilo delovanje jugoslovanske strani usmerjano iz Beograda in Moskve in naj bi okrepilo sovražnost proti Anglo-Američanom in stanje vojne napetosti.⁵⁹

*Razdejanje na sedežu
OF v Škednju (v Trstu)
po preiskavi, ki jo je
izvedla civilna policija
ZVU leta 1946.*

Eden največjih očitkov, ki so ga tako partija kot množične organizacije in PNOO očitali ZVU, je bil ta, da ni izvedla epuracije fašistov. Tako so se, kot je poudaril Boris Kraigher ob oprostilni sodbi tržaškega župana iz časa nemške okupacije in ustanovitelja Mestne straže Cesara Pagninija pred Posebnim porotnim sodiščem novembra 1945, *«vojni zločinci svobodno sprehajali, oproščali kolaboracioniste, ker da so izvrševali svoje funkcije pod Nemci, da bi preprečili večje zlo za prebivalstvo»*.⁶⁰ Pagniniju je le epuracijska komisija prve stopnje prepovedala delo kot odvetniku in prokuratorju za

⁵⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo o položaju v Trstu, nepodpisano, 1. julij 1946; AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, pismo B. Kraigherja CK KPS, 27. marec 1946.

⁵⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo načelniku policije, nepodpisano, 6. maj 1946.

⁵⁸ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo o položaju v Trstu, nepodpisano, 1. julij 1946; isto, 1. avgust 1946.

⁵⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo o Trstu, nepodpisano, 7. junij 1946.

⁶⁰ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 14. november 1945.

dobro treh let. V njegovo obrambo so na procesu nastopili vodilni člani krščanske demokracije, tržaška industrijalca brata Cosulich, škof Santin ter razni funkcionarji županstva. Javni tožilec naj bi med preiskavo celo izjavil, da mora kot Italijan in protifašist kljub dolžnosti tožilca prevzeti funkcijo branilca.⁶¹

Za naklonjene Jugoslaviji je bila epuracija (čiščenje fašistov) ena najpomembnejših nalog, ki jih je bilo treba opraviti z vso ostrino in doslednostjo, saj bi le tako lahko preprečili obnovev fašizma. Da ta njihov strah ni bil le posledica iskanja nasprotnikov za vsako ceno, nam pokaže razmerje med kaznimi, ki jih je zavezniško sodišče v coni A izreklo za vojne zločine in kolaboracijo, in tistimi, ki jih je izreklo za dejanja, storjena med jugoslovansko zasedbo. Nekdanji fašisti so vse prevečkrat postajali dobrodošli sodelavci zveznikov, pa tudi italijanskih strank, v skupni obrambi pred nevarnostjo komunizma, ki ga je posebej ljubila jugoslovanska stran.

Jugoslovanska uprava je že maja 1945 vzpostavila organe za epuracijo, poleg posebnega ljudskega sodišča za sojenje fašističnih zločinov tudi komisije na različnih ravneh, od PNOO do podjetij, ki so lahko trajno ali začasno, dokler so imele moč odločanja, odpustila z dela *«squadriste, sansepolkriste, fašiste pred pohodom na Rim, udeležence pohoda na Rim, nosilce sciarpa littorio, ki so prostovoljno vstopili v fašistično milico kot oficirji in podoficirji, tiste, ki so se aktivno borili proti NOV, sodelavce fašistov, ki so delovali proti ljudstvu na kakršenkoli način»*.⁶² ZVU je tem organom takoj po prihodu ukinita pristojnosti in njihove dotedanje ukrepe razveljavila. Epuracijske komisije so sicer nadaljevale z delom, niso pa imele več izvršilne moči. Kot naslednica komisije za epuracijo pri GO SIAU je bila 30. novembra 1945 ustanovljena komisija za antifašistično borbo, epuracijska komisija PNOO pa je bila nadomeščena z odsekom za fašistične zločine.⁶³

ZVU je sicer vzpostavila svoj sodni in epuracijski aparat za čiščenje ostankov fašizma in kolaboracije. Tako je z razglasom št. 5 ustanovila Posebno porotno sodišče, ki je imelo nalogo razsojanja o kolaboraciji in fašističnih zločinih, z razglasom št. 6 je razpustila fašistične organizacije in preklcala njihova pravila ter nato s splošnim ukazoma št. 7 in 8 ustanovila komisijo za čiščenje (epuracijo) fašističnih častnikov in uradnikov ter komisijo za čiščenje v zasebnih obratih. Ta je bila s splošnim ukazom št. 13 razširjena še na svobodne in umetniške poklice. Na drugi stopnji je bila ustanovljena posebna lokalna sekcija apelacijskega, drugostopenjskega sodišča, medtem ko je bil epuracijski aparat dopolnjen z imenovanjem apelacijske komisije kot drugostopenjske. S splošnim ukazom št. 53 z dne 3. maja 1946 je bila pristojnost posebnega sodišča, ki je dotlej smelo soditi za dejanja pred 8. septembrom 1943 le obtoženim tudi za kolaboracijo, razširjena na kazniva dejanja pred 8. septembrom 1943. S splošnim ukazoma št. 70 in 88 pa je ZVU objavila zaplembo imetja, pridobljenega s fašističnim delovanjem.⁶⁴

Komisija za epuracijo je prejela 18.649 prijav, ki so jih večinoma poslale epuracijske komisije SIAU in PNOO. Ničesar ni ukrenila v kar 17.877 primerih. Odpuščenih

⁶¹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 29. november 1945; Primorski dnevnik, 28. november 1945; Nazionalismo e neofascismo, C. Vetter, str. 220.

⁶² AS, I, f. AIS, ae 31, dekret o ustanovitvi in pravila Komisije za čiščenje fašistov in kolaboracionistov pri PNOO.

⁶³ AS, I, f. AIS, ae 2, referat: Organizacija protifašistične borbe v Julijski krajini.

⁶⁴ UL ZVU št. 1/45, 15. september 1945, str. 19, str. 33–40; UL ZVU št. 2/45, 1. oktober 1945, str. 7–10; Nazionalismo e neofascismo, C. Vetter, str. 165; AS, I, f. GO KPJK, ae 294, referat: O protifašistični borbi, 1947.

je bilo le 350 ljudi. Ob ukinitvi marca 1947 je ostalo 73 primerov nerešenih. Prijav, vloženih po 1. novembru 1946, niso več obravnavali. Teritorialna prizivna komisija je prejela 745 prizivov, potrjenih jih je bilo 165, uničenih 222, zamenjanih 254, v vno- vično sojenje vrnjenih 46, medtem ko jih je 58 ostalo odprtilih.⁶⁵

Posebno porotno sodišče, ki je delovalo zunaj italijanskega sodnega sistema in je bilo pristojno za sojenje dejanj kolaboracije in tudi fašističnih zločinov pred 8. septembrom 1943, je dejansko, z redkimi izjemami, sodilo le zaradi kolaboracije. Kazni so bile predvidene le za vodilne. Sprva so načrtovali, da bo delovalo le šest mesecev, vendar so morali zaradi številnih prijav delovanje podaljšati do marca 1947, ko je postalo redno porotno sodišče. Pritožbe so bile možne na apelacijsko sodišče v Trstu kot kasacijsko sodišče in ne na kasacijsko sodišče v Rimu.⁶⁶ Sodišče je preučilo 1548 primerov, obravnavalo pa jih je 1269. Obsojenih je bilo 342 ljudi. Izreklo je smrtno obsodbo Luigiju Maraspinu, ki je bila po prizivu spremenjena v zapor, en do-smrtni zapor, 10 sodb na trideset let in 257 sodb od dveh do trideset let. Priziv je bil vložen v 132 primerih, v 79 je bila sodba potrjena, v 20 primerih so bili obsojeni oproščeni, v 33 znižane kazni.⁶⁷ Pri tem je pomembno, da so bile to le izrečene kazni, medtem ko so bile dejansko prestane kazni bistveno manjše.

Sodišče je sodilo divizijskemu generalu Giovanniju Esposito, komandantu Milice za teritorialno obrambo (Milizia difesa territoriale, MDT) v Trstu in nato po septembru 1943 komandantu vojske Salojske republike (Repubblica sociale italiana, RSI) v Julijski krajini. Esposito je imel med nemško okupacijo med tamkajšnjimi Italijani najvišjo vojaško funkcijo. 11. maja 1946 je bil obsojen na trideset let, a mu je višje sodišče 28. decembra 1948 kazen znižalo na petnajst let. Naslednje leto ga je kasacijsko sodišče v Rimu izpustilo na podlagi amnestije z dne 23. avgusta 1946. Leta 1956 je bil znova vključen s činom generala divizije za čas od 1. januarja 1940 do 2. januarja 1950 v italijansko vojsko in upokojen zaradi starosti.⁶⁸

Poleg Esposita so sodili tudi generalmajorju Agostinu D'Aquinu ter devetim višjim oficirjem vojske RSI, ki so bili obtoženi sodelovanja z nemškim napadalcem. D'Aquino je bil obsojen na dvanajst let. Obsodili so tudi tržaškega federala Bruna Samba zaradi kolaboracije in drugih zločinov, in sicer na trideset let. Že omenjeni Luigi Maraspin, ki je bil po činu policijski stražmojster (marešalo), sicer pa odgovoren za aretacije, preganjanja, mučenje in izročitev SS številnih protifašistov, je bil za kolaboracijo in druge zločine obsojen na smrt. Vendar je bila sodba s sklicevanjem na psihiatrično izvedensko mnenje 10. januarja 1947 zmanjšana na trideset let, 21. decembra 1950 je bil izpuščen.⁶⁹ Šef Posebnega inšpektorata javne varnosti za Julijsko krajino med aprilom 1942 in majem 1945 Giuseppe Gueli, z izjemo od konca avgusta do začetka novembra 1943, je bil 25. februarja 1947 v odsotnosti obsojen na osem let zapora, zgolj zaradi kolaboracionizma. Redno porotno sodišče ga je po pritožbi 28. aprila 1948

⁶⁵ AS, MNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, poročilo ZVU za junij 1947, str. 163–164, zaključno poročilo posebnega porotnega sodišča.

⁶⁶ Nazionalismo e neofascismo, C. Vetter, str. 165, 166.

⁶⁷ AS, MNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, poročilo ZVU za junij 1947, str. 163–164, zaključno poročilo posebnega porotnega sodišča.

⁶⁸ Nazionalismo e neofascismo, S. Ranchi, C. Vetter, str. 174; AS, MNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, poročilo ZVU za junij 1947, str. 163.

⁶⁹ Nazionalismo e neofascismo, S. Ranchi, C. Vetter, str. 175; AS, MNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, poročilo za junij 1947, str. 163–164.

nato obsodilo na osem let in enajst mesecev zapora. Naj dodam, da je eden najvplivnejših tržaških Italijanov, tržaško-koprski škof Antonio Santin, ob teh procesih v imenu obrambe italijanstva pozabil na svoje izjave marca 1943, ko je posredoval zaradi mučenja na posebnem inšpektoratu.⁷⁰

Avtorja poglavja o tržaški magistraturi v knjigi *Nazionalismo e neofascismo*, Sergio Ranchi in Cesare Vetter, pravita, da je za izrečene sodbe, ki jih je izreklo Posebno porotno sodišče ne le, da ni izreklo nobene smrtne kazni, ampak značilno tudi škandalozno nesorazmerje med kaznimi in izvršenimi dejanji. Kadri v nacifašistični upravi (prefekti, podestaji), fašistični federali, vodje fašistične republikanske stranke, sodelavci fašističnih časopisov, člani Posebnega inšpektorata javne varnosti, Teritorialne milice so bili ali oproščeni ali obsojeni na neznatne kazni. Fašistični zločini pred 8. septembrom 1943 so ostali skoraj nekaznovani. Značilnost vseh procesov je bilo tudi pomanjkanje vsakršnih poskusov rekonstruirati policijske, gospodarske in politične povezave med kolaboracionisti in nacifašističnim represivnim aparatom.⁷¹

ZVU je v zaključnem poročilu svojega pravnega oddelka o defašizaciji in epuraciji v Julijski krajini ugotavljala, da je bila epuracija dobro sprejeta in da je bila izvršena globlje in bolj skrbno kot v Italiji.⁷² Njena ugotovitev je sicer točna, saj drugje v Italiji epuracije skoraj ni bilo, zlasti ne po splošni amnestiji avgusta 1946, zato ta primerjava ne more biti argument. Obenem pa je bilo fašistično nasilje v Julijski krajini dosti hujše kot drugje v Italiji, saj se je tam represija proti drugače mislečim združila z represijo proti drugemu narodu in zlasti proti njegovemu osvobodilnemu boju.

Projugoslovanske organizacije seveda niso bile zadovoljne z delom zavezniškega epuracijskega aparata. Menile so, da javni tožilci, ki so bili advokati ali sodniki in niso trpeli zaradi fašizma, poznajo protifašistični boj samo po imenu, zato niso bili primerni tožilci proti fašizmu. Fašistični zločini so bili izredni zločini in kot taki bi morali biti v pristojnosti posebnih sodišč. Eden od vzrokov nezaupanja v učinkovitost zakonov in v vlogo guvernerja ter sodnikov so bili tudi rezultati različnih epuracijskih komisij, ki so različno razlagale nekatere norme ZVU. Protifašisti so bili zato razočarani in so zahtevali revizijo dela pravosodja in epuracije: *„Ljudje hočejo pravico, ne maščevanja. Kaznovanje ne vsakdanjih ljudi, ampak fašističnih dostojanstvenikov, ubijalskih squadristov, policijskih uradnikov, preganjalcev partizanov in antifašistov.“*⁷³

Za tiste, ki so bili naklonjeni Italiji, pa je bila epuracija le izgovor slavokomunistov, da kot fašistično razglasijo vse italijansko, in zato zgolj orožje nacionalnega boja.

⁷⁰ A. Santin je marca 1943 pisal o razmerah v posebnem inšpektoratu: *„Možje in žene so mučeni na najbolj živalske načine. Posamezne stvari nas navdajajo z grozo,“* v *Nazionalismo e neofascismo*, C. Vetter, str. 172, 173; Elio Apih: *Dal regime alla resistenza*, Venezia Giulia 1922–1943, Bari 1960, str. 121, 122. Apih navaja, da je bil šef posebnega inšpektorata G. Gueli največja policijska avtoriteta v deželi. Samo dva posebna inšpektorata sta bila ustanovljena v vsej Italiji: v Julijski krajini, ki je bil ustanovljen aprila 1942 najprej kot generalni inšpektorat, in na Siciliji proti banditizmu. Organizirali so posebne enote za boj proti partizanom. Po prihodu Nemcev je Posebni inšpektorat javne varnosti nadaljeval delovanje v okviru IV. urada SD. Nikoli ni bil kot najokrutnejši aparat nacifašistične represije obsojen kot institucija, ampak so bile izdane obtožnice le za posamezne člane; Enciklopedija Slovenije, 3/188, Generalni inšpektorat, avtor T. Ferenc; F. Škerl, *Primorska 1941–1943*, elaborat, 2. del, str. 314, hrani knjižnica INZ.

⁷¹ *Nazionalismo e neofascismo*, S. Ranchi, C. Vetter, str. 176, 177.

⁷² AS, MNZ, Zavezniška uprava v STO, poročilo ZVU za junij 1947, str. 163–164.

⁷³ AS, I, f. GO KPJK, ae 294, referat: O protifašistični borbi, nepodpisan, 1947.

Komunisti naj bi hoteli obsoditi predvsem vidne zagovornike ohranitve Italije. Čeprav je epuracijska komisija, ki sta jo v Trstu vodila Ernesto Braun in Bruno Pincherle, kot smo videli, ovrgla veliko večino prijav, naj bi vseeno delovala v korist Slovanov.⁷¹

ODNOSI MED JUGOSLAVIJO IN ITALIJO

Italija in Jugoslavija prva povojna leta (1945–1947) nista imeli diplomatskih odnosov. Medtem ko je bila Italija zaradi svoje vloge v drugi svetovni vojni premagana država, s katero se je sklepala mirovna pogodba, je bila Jugoslavija v taboru zmagovalcev. Vendar je v teh letih vse bolj prevladovala druga delitev, delitev na dva bloka, katerih meja je tekla tudi čez ozemlje Julijske krajine. Obe sosednji državi sta imeli vrsto nerešenih vprašanj (meja, deportirani, vojni ujetniki in begunci, reparacije, izročitev italijanskih vojnih zločincev), ki sta jih pred podpisom mirovne pogodbe z Italijo 10. februarja 1947 reševali s posredovanjem zaveznikov. Bilo pa je tudi nekaj poskusov neposrednih dogovorov, ki niso dali nobenih rezultatov.

Tako Italija kot Jugoslavija sta bili sicer izključeni iz neposrednih dogovorov o prihodnji meji in sta ostali vezani na aktivnosti na mirovni konferenci. Jugoslavija je na konferenci nastopila kot del zavezniške koalicije, v kateri je sicer že bila izvršena delitev na dva bloka, a medvojno dogajanje le še ni bilo povsem pozabljeno. Po mnenju Raoula Pupa je bila mirovna pogodba zadnje dejanje med zavezniki in Italijo kot fašistično državo in je bila zunaj kasnejšega konteksta Italije kot države zahodnega bloka in Jugoslavije kot države vzhodnega bloka.⁷² Osvobodilni boj jugoslovanskih narodov je na mirovnih pogajanjih še imel svojo težo in zato jugoslovanske zahteve niso bile povsem prezre.

Italijanska vlada se je zavedala, da bodo za boljši uspeh pogajanj potrebne nekatere koncesije. Konec junija 1945 so ugotovili, da je nujna izjava, ki bi zagotavljala vsem državljanom, ne glede na jezik in rod, demokratične svoboščine, zlasti jezikovne, verske, šolske, svobodo tiska in spoštovanje pokrajinskih značilnosti. Tak korak naj bi bil potreben tudi kot protiukrep jugoslovanski propagandi, ki je izpostavljala raznarodovanje, in dejstvo, da je etnični položaj v Julijski krajini v korist Slovcem in Hrvatom.⁷³ Obenem je v Italiji poleti 1945 potekala kampanja proti Jugoslaviji, med katero so organizirali tudi manifestacije za italijanski Trst in Istro in pri tem izrabljali dogajanje maja 1945. Obveščevalec Ozne je o teh dogodkih poročal: *„Še vedno se širijo vesti o mučenju Italijanov v jugoslovanskih logorjih. Vse te vesti širijo po cestah plačani propagandistični elementi ... Interniranci, ki prihajajo iz jugoslovanskega ozemlja, so ob vrnitvi v Trstu deležni podkupnine (v denarju ali dobrinah) z inštrukcijami, kako naj blatijo Titovo Jugoslavijo.“*⁷⁴

⁷¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 7, Politični položaj v mestu Trst, februar 1946; b. 6, poročilo o položaju v Trstu, 1. avgust 1946.

⁷² I cattolici isontini, knj. 3, R. Pupo, str. 52.

⁷³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 7, promemoria Delegacije za meje (Delegazione confini) o položaju na italijanskih mejah. 30. junij 1945. Italijanska vlada je 17. avgusta 1945 prek svojih diplomatskih predstavništev objavila uradno stališče glede razmejitve z Jugoslavijo, in sicer Wilsonovo črto z Rašo, Lošinjem in Cresom, J. Jeri, Tržaško vprašanje, str. 110. R. Pupo ugotavlja, da za Jugoslavijo, v okviru zahtev po etničnih mejah, ni bilo velike razlike med zahtevami po rapalski meji in Wilsonovi črti. La crisi di Trieste, R. Pupo, str. 106.

⁷⁴ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 12. julij 1945.

Glavno poveljstvo italijanske vojske je menilo, da bi lahko Jugoslavija pridobila prednost z organiziranjem velikih demonstracij, ki bi jih predstavila kot izraz svobodne volje prebivalcev Julijske krajine, da se priključijo k Jugoslaviji. Ob tem so opozarjali na obstoj jugoslovanskih ilegalnih enot v Trstu in Julijski krajini ter partizanskih čet na območjih, ki jih niso kontrolirale zavezniške oblasti. Za Tita naj bi bil uspeh v Julijski krajini vprašanje preživetja njegovega režima, saj naj bi mu nasprotovalo najmanj osemdeset odstotkov prebivalstva Jugoslavije, tako da ga je na oblasti ohranjal samo *„fanatizem nekaterih, teror in grožnja z rusko intervencijo“*.⁷⁸

Septembra 1945 je predsednik italijanske vlade Ferruccio Parri načelniku zavezniške misije v Rimu admiralu Elleryju W. Stonu predlagal, naj bi v Trst, Gorico in Pulj in po možnosti tudi v cono B, ki je bila formalno še vedno del Italije, prišli italijanski opazovalci, ki bi lahko opravljali tudi pomembno nalogo povezave med zavezniškimi oblastmi in italijansko vlado, pomagali beguncem in številnim državnim uslužbencem.⁷⁹ Predlog so zavezniki odklonili, tako da je uradno italijansko predstavništvo delovalo v Trstu šele po podpisu mirovne pogodbe (Legazione d'Italia a Trieste).

Že septembra 1945 se je jugoslovansko vodstvo zavedalo, da obstaja nevarnost, da Italija obdrži območja Gorice, Trsta, Tržiča, Komna, Nabrežine.⁸⁰ Na nevarnost meje, ki bi Slovenijo odrezala od morja, je opozarjal tudi duhovnik in politik Virgil Šček. Jugoslavija je res imela veliko morja v Istri in Dalmaciji, a je bila, kot je Šček zapisal Kraigherju, *„federativna država, istrsko in dalmatinsko morje je hrvatsko. Slovenci smo narod, smo ob morju in morje je naše.“*⁸¹

Na londonskem zasedanju sveta zunanjih ministrov je Jugoslavija 15. septembra 1945 predložila memorandum vlade DFJ glede Julijske krajine in Trsta z obširno zemljepisno, zgodovinsko, etnografsko in gospodarsko argumentacijo. Vodja jugoslovanske delegacije Edvard Kardelj je nato v svojem govoru 18. septembra razložil stališče jugoslovanske vlade glede razmejitve z Italijo in zahteval bivšo avstroogrsko-italijansko mejo z nekaterimi popravki. Za mesto Trst je predlagal status ene od federativnih enot v okviru DFJ, svobodni statut za tržaško pristanišče in olajšave v železniškem tranzitu.⁸² Istega dne kot Kardelj je vodja italijanske delegacije Alcide De Gasperi v imenu Italije zahteval integriteto Julijske krajine v okviru Italije, ki ji je zagotavljala pokrajinsko avtonomijo, njenim narodom pa enakopravnost. Zahteve je že utemeljeval s tezo, da je v Jugoslaviji diktatura in se ji tudi zato ne morejo prepustiti ti kraji.⁸³

⁷⁸ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 7, dopis Glavnega poveljstva italijanske kraljeve vojske zunanjemu ministrstvu: Položaj na vzhodni meji in njegova povezava z notranjim položajem v Jugoslaviji in Italiji, 18. september 1945.

⁷⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 7, dopis F. Parrija admiralu E. W. Stonu 8. september 1945; PRO, FO 371/48951/ R16766, telegram Resident Minister's Office Caserta, poslan FO-ju, 1. oktober 1945.

⁸⁰ AS, I, f. Edvard Kardelj, šk. 31, depeša E. Kardelja A. Rankoviću, 21. september 1945.

⁸¹ AS, I, f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, pismo V. Ščeka B. Kraigherju, nedatirano, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 158.

⁸² Dušan Nećak: Jugoslovanski odnos do vprašanja Trsta (junij–september 1945), Trst – Trieste 1945, Trst 1985, str. 45–57 (v nadaljevanju D. Nećak, Trst – Trieste); J. Jeri, Tržaško vprašanje, str. 134, 135.

⁸³ AS, I, f. Edvard Kardelj, šk. 30, osebni zapiski E. Kardelja na konferenci v Londonu 1945, Julijska krajina, meja.

Italija je že v zadnjem obdobju vojne vodila politiko navezovanja na Zahod, ki je po vojni postala še izrazitejša in je bila deloma tudi posledica tega, da je bila pravzaprav pod njegovo upravo. Ta politika se je vse bolj povezovala tudi z njeno notranje-politično podobo, ki je iz močne leve in CLN opcije, v kateri so prevladovali komunistična in socialistična stranka in stranka akcije, prehajala na desno. Vse večjo veljavo je dobivala krščanska demokracija. Josip Smodlaka je menil, da je v okviru navezave na Zahod in obrambe pred proclorom komunizma sodil tudi predlog internacionalizacije Trsta. Tako bi zavezniki tam lahko obdržali svoje vojaške enote in obenem izzvali italijanski nacionalizem ter ga usmerili na desno: *»To pomeni, da se skupno s Trstom rešuje tudi vprašanje oblasti v vsej Italiji ... Naš spor z Italijo omogoča AA, da obvladujejo Italijo. Če se na mirovni konferenci ne more doseči več, bi bilo dobro neposredno se pogajati z Italijo glede uprave Trsta, ker bi to privedlo do umika AA.»*⁸⁴

V letih 1945–1947 sta imeli stalne stike le vodstvi obeh komunističnih strank. Generalni sekretar KPI Palmiro Togliatti, takrat še član vlade, se je zavzemal za neposredne dogovore in dvostranski sporazum med državama, ki je bil v ozračju protijugoslovanske kampanje v Italiji nemogoč.⁸⁵ Neposredne stike med državama so poskusili navezati tudi prek posrednikov v Julijski krajini. Trgovec Josip Mihelčič je imel po volitvah v Jugoslaviji novembra 1945 pogovor s Fernandom Gandusijem,⁸⁶ s katerim sta bila skupaj v internaciji v Dachau. Pobudo je dal predsednik italijanske vlade Ferruccio Parri ob obisku v Vidmu, kot je menil France Bevk, zaradi pritiskov tržaških gospodarskih krogov.⁸⁷ Mihelčič in Gandusio sta se sešla tudi 6. aprila 1946, teden dni po silovitih proitalijanskih demonstracijah, ki so bile tudi profašistične ali vsaj izrazito šovinistične.⁸⁸ Nekoliko kasneje, junija 1946, je Alcide De Gasperi v Trstu prek svojih ljudi skušal ugotoviti, kakšne so možnosti neposrednega sporazuma med Jugoslavijo in Italijo.⁸⁹ Nadaljnjih podatkov o teh pogovorih v arhivih nisem zasledila in so bili verjetno prekinjeni.

Vnovič sta obe strani skušali priti do dogovora avgusta in septembra 1946 v okviru pariške konference, nato ob ratifikaciji mirovne pogodbe v začetku oktobra 1946 in ob srečanju med Palmirom Togliattijem in Titom v začetku novembra 1946, ki je bilo pripravljeno na osebno pobudo Togliattija.⁹⁰ Srečanje je bilo v času popolnega prehoda Italije v zahodno sfero in konca zavezništva strank italijanskega CLN (KPI in SSI sta nato iz vlade izstopili maja 1947). Tito in Togliatti sta se dogovarjala,

⁸⁴ AS, f. Edvard Kardelj, šk. 28/2, dopis J. Smodlake jugoslovanskemu zunanjemu ministrstvu, 11. julij 1946.

⁸⁵ AS, f. Edvard Kardelj, šk. 28/1, pismo J. Smodlake iz Rima J. Brozu, 11. november 1945; isto, 17. november 1945.

⁸⁶ Teritorialnoupravno je bila cona A razdeljena na Tržaško in Goriško okrožje in občino Pulj. Vsako okrožje je imelo predsednika, ki ga je imenovala ZVU in ji je bil neposredno odgovoren za krajevno upravo okrožja, C. Vidmar. Oris zavezniške vojaške uprave. F. Gandusio je bil predsednik sveta cone.

⁸⁷ AS, I, f. GO KPJK, ae 388, osebna korespondenca Borisa Kraigherja, pismo F. Bevka B. Kraigherju, 19. november 1945; isto, pismo J. Mihelčiča F. Gandusiju, 14. december 1945.

⁸⁸ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo J. Mihelčiča o sestanku s F. Gandusijem, 6. april 1946; isto, 7. april 1946.

⁸⁹ AS, I, f. CK ZKS, šk. 46, depeša B. Kraigherja CK KPS, 5. junij 1946.

⁹⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 178, opomnik za predsednika vlade, nedatiran; G. Valdevit, La questione di Trieste, str. 160.

da bi Italija dobila Trst, ki bi mu jamčila demokratični statut, ki bi Tržačanom dovo-
ljeval vodenje mesta na demokratičnih načelih, Jugoslavija pa bi dobila Gorico, ki je
po tedanjem predlogu sporazuma pripadla Italiji, medtem ko STO ne bi ustanovili.
V predlogih je bilo dosti nedorečenosti, tako tudi vprašanje tržaškega koridorja. Ita-
lijanska vlada je predlog takoj zavrnila.⁹¹

Nekdanji kraljevi namestnik in udeleženec pogajanj o jugoslovansko-italijanski
meji po prvi svetovni vojni Ante Mandić je v svojem pismu Edvardu Kardelju razla-
gal predlog, da bi Trst prepustili Italiji, kot perfidno in pametno potezo, *»ker bo v Italiji
nastala lepa zmeda. Framasoni rešujejo Trst za Italijo, a De Gasperi tega noče.»*⁹²
Nekateri italijanski krogi v Trstu so bili zaskrbljeni, da je za Titovim predlogom skrit
namen odpraviti zaveznike iz Trsta in potem poskusiti z državnim udarom.⁹³ Po ka-
snejših jugoslovanskih ocenah sta bila srečanje in dogovor velika nevarnost za italijan-
sko reakcijo in Anglo-Američane, ker bi z njim izgubili *»glavno oporišče v obrambi
svojih imperialističnih pozicij, v klevetanju Jugoslavije in pri njihovih imperialističnih
planih v Trstu.»*⁹⁴

Razmišljanje, kako bi se vprašanje meje med Jugoslavijo in Italijo razreševalo, če
bi v Jugoslaviji ostal na oblasti kralj, seveda ostaja na ravni hipotez. Med njimi pre-
vladujejo tiste, ki menijo, da je Jugoslavija izgubila boj za Trst zaradi svojega komu-
nizma. Nekoliko drugačen in zato zanimiv pa je naslednji zapis neuradnih pogovorov
med predstavnikom italijanskega zunanjega ministrstva in neimenovanim visokim
predstavnikom jugoslovanske emigracije, Srbom po narodnosti, na katerih so obrav-
navali odnos jugoslovanske emigracije, pravzaprav njenega srbskega dela, do Italije.
Glavni poudarki v pogovoru so bili: jugoslovanska emigracija je predvidevala nekako
obnovo kraljevine SHS, a s tremi nacionalnimi suverenimi državami. Nasprotovali so
»Titovi imperialistični politiki«, ki naj ne bi predstavljala resničnih potreb države in zara-
di katere Italija ni mogla računati na izboljšanje svojih odnosov s Titovo Jugoslavijo.
Zlasti zato Italija ne bi smela prezreti politike jugoslovanske emigracije in bi ji morala
prek svojih prijateljev pomagati. S tem bi se nadaljevalo poprejšnje prijateljsko sode-
lovanje med Italijo in jugoslovanskimi zunanjimi ministri – Srbi. Jugoslovanska (srb-
ska) emigracija je priznavala Italiji njene etnične pravice na zahodni obali Istre in v
Trstu vse do Wilsonove črte ter je bila pripravljena podpreti njene zahteve s svojo propa-
gando. V promemoriji ugotovljajo: *»Glede nespornih italijanskih pravic do Trsta
in zahodne obale Istre so Srbi na strani Italije, Hrvatje na splošno bodo zadovoljni
z dvema tretjinama hrvaške Istre, samo določen del šovinističnih Slovencev bo ostal
neupogljiv, a jih bodo neutralizirali tisti, ki imajo interes, da Jugoslavija in Italija
živita v prijateljstvu, to pa predvsem Srbi.»* Predstavniki emigracije so še poudari-
li, da le njihovo mnenje dejansko ustreza razpoloženju v Jugoslaviji, kjer je Titovemu

⁹¹ J. Jeri, Tržaško vprašanje, str. 181; Marco Galeazzi: Togliatti in vprašanje Julijske krajine 1941–1947, Trst 1941–1947, Koper 1988, str. 231–151 (v nadaljevanju M. Galeazzi, Trst 1941–1947), str. 245; N. Troha, Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 168–171; AS, I, f. MO KPJK Trst, m. 3, prepis članka iz Unità, 7. november 1946; ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 178, Predlogi maršala Tita Togliattiju in neposredni stiki med jugoslovanskimi in italijanski-
mi predstavniki v New Yorku (november, december 1946).

⁹² AS, f. Edvard Kardelj, šk. 75, pismo A. Mandića E. Kardelju, 25. november 1946.

⁹³ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 133, pismo vodje predstavništva Italije v Beogradu E. Martina italijanskemu zunanjemu ministru, 27. julij 1947.

⁹⁴ AS, f. Edvard Kardelj, šk. 29/3, poročilo odposlanca FLRJ v Rimu M. Ivekovića jugoslovans-
skemu zunanjemu ministru o razvoju odnosov med FLRJ in Italijo, 11. september 1947.

režimu nasprotovala velikanska večina ljudi, zlasti kmetje, med narodi pa predvsem Srbi in Hrvati ter velik del Slovencev.⁹⁵

Jugoslovanska vlada je že pozimi 1944/45 od komisije za vojne zločine pri Združenih narodih zahtevala izročitev italijanskih vojnih zločincev, ki jih je obravnavala tako kot Nemce, čemur se je italijanska vlada izognila s sklicevanjem na status sobojevnice.⁹⁶ Jugoslovanski delegat pri komisiji ZN za vojne zločince je sredi junija 1945 zahteval za italijanske vojne zločince enako obravnavo, kakršno so uporabljali za Nemce.⁹⁷ Jugoslavija je to zahtevo večkrat ponovila, med drugim tudi januarja 1946, ko je ZN obvestila, da od 679 italijanskih vojnih zločincev, registriranih pri ustreznih komisiji ZN, ki bi morali biti avtomatično aretirani, ni bil nihče niti aretirani niti izročen jugoslovanskim oblastem. Še več, nekateri med njimi so v Italiji zavzemali odgovorne položaje, tako v državni upravi kot vojski.⁹⁸

Italija se je zavedala, da bi aretacije vojnih zločincev, ki bi jih lahko izvajali zavezniki, zajele mnoge visoke osebnosti, zlasti iz vojaških vrst, zato so jo prestrašile časopisne informacije 26. marca 1946, pa katerih je glavni štab zavezniških sil v Caserti izdal navodila o izročitvi italijanskih vojnih zločincev. Alcide De Gasperi je zaveznikom pisal, da bi bila izročitev posebno težavna *-v času, ko prihajajo slabe vesti o pravih kriminalnih dejanjih, ki so jih izvajale jugoslovanske oblasti na škodo Italijanov.*⁹⁹ Obenem so celo kritizirali del CLN, ki je v svojem tisku poročal o nasilju in ropanju, ki so ga izvajale italijanske oblasti med okupacijo Slovenije in Dalmacije. Te kritike naj ne bi dovolj upoštevale interesov Italije in so pomagale jugoslovanski vladi, ki je enačila obe okupaciji, fašistično in nacistično. Šlo je za argumente, ki so jih Jugoslovani uporabili v protipropagandi o fojbah, in za opravičevanje priključitve kot zaščite Slovencev in Hrvatov pred italijanskim barbarstvom. Pri tem naj bi CLN pozabil poudariti gospodarsko pomoč Ljubljanski pokrajini v živilih, tekstilu, vagonih, lokomotivah, bencinu, gnojilih, plačevanju pokojnin in nakazilih za vojake.¹⁰⁰ Italijanska vlada je izrazila uradno stališče, da Italijanov, vojnih zločincev, ne bodo izročali, ampak jim bodo sodili sami. Italijanski ambasador v Moskvi Quaroni je junija 1946 priporočal, da je treba kaznovanje kmalu izvršiti in vojne zločince tudi dejansko resno kaznovati z dolgoletnimi zapornimi kaznimi in ne le simbolično, ker je obstajala možnost, da bi zavezniki v kratkem predložili sezname Italijanov, ki so jih zahtevali Jugoslovani in Sovjetska zveza. Obenem so zavezniki zastopali stališče, ki je bilo potrjeno tudi v 45. členu mirovne pogodbe, da se morajo zločinci kaznovati v državi, kjer so zločine izvršili. Italija naj bi imela le tri možnosti – da jih sama resno obsodi,

⁹⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 8, promemoria, 24. julij 1946.

⁹⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 3, dopis Glavnega poveljstva italijanske vojske zunanjemu ministrstvu, 17. februar 1945.

⁹⁷ Primorski dnevnik, 27. junij 1945.

⁹⁸ Arhiv Jugoslavije, Državna komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev, elaborat (v konceptu) O neizručivanju ratnih zločincev, nedatiran, osem mesecev po koncu vojne. Med Italijani, osumljenimi vojnih zločinov, ki so bili na odgovornih položajih v povojni italijanski upravi in vojski, naštevajo tudi arnadnega generala Maria Robottija, ki je takrat kot aktivni general živel v Rapallu. Gradivo je avtorici izročil B. Mlakar.

⁹⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 3, dopis A. De Gasperija načelniku zavezniške komisije E. W. Stonu 9. april 1946; b. 3, dopis italijanskega vojnega ministra M. Brosia predsedniku vlade A. De Gasperiju, 5. april 1946.

¹⁰⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 3, poročilo k dopisu A. De Gasperija E. W. Stonu, 9. april 1946.

sama izroči ali pa osumljenim svetuje, naj čimprej odidejo iz Italije.¹⁰¹ Vprašanje izročitve italijanskih vojnih zločincev tudi v naslednjih letih ni bilo razrešeno, saj Jugoslaviji ni bil izročen niti eden italijanski vojni zločinec. Res je, da tudi Jugoslavija, ko se je po sporu s Sovjetsko zvezo leta 1948 začela povezovati z Zahodom, pri izročitvi ni več vztrajala.

Stališče zahodnih sil, ki ga je podprla tudi Sovjetska zveza, da je treba dati Italiji vso podporo, da se jo pritegne v krog zaveznikov in oddalji od Nemčije, je Italiji tudi olajšalo breme reparacij. Tako je Vjačeslav Molotov med pariško konferenco zahteval od vodje jugoslovanske delegacije Kardelja, naj se Italijanom breme reparacij čim bolj olajša, medtem ko so bili Anglo-Američani sploh proti reparacijam.¹⁰² Jugoslavija je zahtevek glede reparacij in restitucij pripravila že za sestanek zunanjih ministrov septembra 1945 in pri tem izhajala iz stališča, da je Italija enako odgovorna za vojno kot Nemčija in da je Jugoslaviji naredila večjo škodo kot komurkoli drugemu. Skupno ugotovljeno škodo 9.849.897.288 USD v razmerju dolar-dinar na svetovnem trgu leta 1938 je Jugoslavija zmanjšala na 3.958.562.234 USD, ob tem pa predložila listo zahtevanih restitucij.¹⁰³ Obenem so zavezniške oblasti demontirale industrijo v Pulju in jo odpeljale v Italijo, močno je bilo uničeno Anhovo in soške elektrarne, deloma tudi vodovodne naprave in gozd v Soški dolini, ki so ga leta 1946 v coni A sistematično uničevali.¹⁰⁴ Jugoslovanske oblasti so italijansko lastnino, ki je bila na območju Jugoslavije, nacionalizirale, tudi lastnino posameznikov, ki jo je nato Italija odštela od reparacij. Poseben problem so bile razlastitve v coni B, ki so potekale v okviru konfiskacije premoženja sodelavcev okupatorja in ne nacionalizacije kot drugje v Jugoslaviji. Za Italijane so bile te še posebno sporne, ker jih je izvedla tuja vlada v coni, ki je bila formalno še italijanska, obenem pa je bila formulacija vojni zločinec takrat zelo široka.¹⁰⁵

Po mirovni pogodbi je bilo v odnosih med obema državama zaznati umirjanje. Italija je dajala prednost dogovorom o ribištvu, ni pa hotela sodelovati pri vprašanju vojnih zločincev, reparacij, restitucij, in je podpirala iredentistično kampanjo raznih istrskih, dalmatinskih in tržaških krogov.¹⁰⁶

¹⁰¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 3, dopis italijanske ambasade v Moskvi zunanjemu ministrstvu: Vojni zločinci, ki jih zahteva Jugoslavija, 10. junij 1946; AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 3, elaborat: Izvrševanje mirovne pogodbe z Italijo, nepodpisan, oktober 1947.

¹⁰² AS, f. Edvard Kardelj, šk. 28/2, depeša E. Kardelja J. Brozu, 21. junij 1946.

¹⁰³ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, Jugoslovanske zahteve do Italije glede reparacij, restitucij in izpolnjevanje denarnih obveznosti, september 1945.

¹⁰⁴ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 3, dopis A. Rankoviću: Vesti iz Trsta, nedatiran, (pred uveljavitvijo mirovne pogodbe).

¹⁰⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 7, dopis italijanskega zunanjega ministrstva vladi, 23. julij 1946; b. 21, opomnik podsekretarja za poseben sekretariat, nedatirano.

¹⁰⁶ AS, f. Edvard Kardelj, šk. 29/3, poročilo odposlanca FLRJ v Rimu M. Ivekovića jugoslovanskemu zunanjemu ministrstvu o razvoju odnosov med FLRJ in Italijo, 11. september 1947.

ODNOSI MED PROJUGOSLOVANSKIM IN PROITALIJANSKIM BLOKOM¹

Ob umiku jugoslovanske vojske je bila v Trstu 12. junija 1945 velika manifestacija za Italijo, med katero so se slišali tudi klici: Viva Duce, Viva Mussolini, zahteve po Zadru, Reki in Istri. Projugoslovanski tisk je v tej manifestaciji videl tipičen reakcionarni in fašistični manevar za obujanje narodnih sovražnosti, ki ga je organiziral reakcionarni in nazadnjaški Trst, skupaj z britanskimi in ameriškimi vojaki, ki naj bi se izkazali kot najpodlejši elementi in direktni nosilci restavracije fašizma.² Na manifestacijo naj bi zavezniki pripeljali tudi ljudi z desnega brega Soče, med njimi tudi dva kamiona pristnih fašistov. Manifestacije naj bi se udeležili predvsem regnicoli in *prav vsi hišni fašisti, squadristi in masovci ter ženske, ki so se že prej vlačile s fašisti, potem gestapovci in sedaj Angleži. Bila je tudi študentska mladina in otroci tržaških buržujev in fašistov.* Demonstriral naj bi le center mesta, samo tam so visele fašistične zastave, medtem ko naj bi se drugi predeli mesta sijajno držali.³ Zvečer je sledila protidemonstracija z jugoslovanskimi in rdečimi zastavami. Razgnali so nasprotne manifestante, strgali s hiš italijanske zastave in jih zažgali. Po drugem poročilu, poslanem iz Trsta, naj bi zavezniki te demonstracije preprečili, ker so hoteli delavci nastopiti tudi s puškami. Delavstvo je tako razbilo *poizkuse reakcije. V velikih primerih so jih tudi pošteno naklestili in dva fašista celo ubili ... V Trstu je prenehal lep mir, ki smo ga bili navajeni v zadnjem mesecu, ko je bila JA v Trstu.*⁴

To je bil začetek obdobja spopadov, manifestacij in demonstracij, ki so se vrstili v cono A vse do uveljavitve določil mirovne pogodbe 15. septembra 1947. Tega dne so na območju, ki je ostalo v Italiji, kot je poročala ZVU, močna protikomunistična in protislovanska čustva prekoračila vse meje in povzročila teroristične incidente proti Slovanom. V Trstu pa se je to obdobje zaključilo z nemiri, ki so se začeli 13. septembra 1947 z ubojem enajstletne deklice Milke Vrabec v komunističnem kulturnem krožku Vojke Šmuc. Enotni sindikati so zaradi uboja sklicali stavko. Nemiri so dosegli višek 15. septembra, ko so bile zaprte tudi vse trgovine, nekatere zaradi zahtev itali-

¹ V tem poglavju podajam presek skozi dogajanje v letih 1945–1947 v cono A Julijske krajine, v naslednjih pa razčlenjujem delovanje posameznih slojev prebivalstva in političnih organizacij.

² Primorski dnevnik, 13. junij 1945.

³ AS, I, f. CK KPS, ae 76, depeša E. Kardelja A. Rankoviću, 12. junij 1945.

⁴ AS, I, f. CK ZKS, šk. 45, depeša B. Kraigherja CK KPS, 13. junij 1945; f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 12. junij 1945.

janskih akcijskih skvadov, kot jih je označila ZVU. Med nemiri od 13. do 15. septembra so bili trije ljudje ubiti. *«Pomembno je poudariti,»* piše v poročilu ZVU, *«da so proslovami pokazali moč in disciplino in kar uro in pol obvladovali Viale XX. settembre, tradicionalno italijansko oporišče. To obenem pomeni, da lahko neodgovornosti in histerični italijanski elementi povzročijo v mestu resne neredne.»*⁵

V prvih mesecih po prihodu ZVU so na manifestacijah in demonstracijah prevladovali SIAU in druge množične organizacije – mladinska, ženska, Zveza primorskih partizanov, medtem ko je bila proitalijanska stran še oslABLJENA in slabo organizirana. V korist Jugoslaviji naj bi bili tudi prvi znaki regionalnega separatizma.⁶ Kljub prevladi Jugoslaviji naklonjenih na terenu, pa so se tisti, ki so zahtevali Italijo, vse bolj krepili. Med njimi so se tudi vse bolj brisale delitve med protifašisti in fašizmu naklonjenimi, nasprotna tabora, ki sta se izoblikovala med vojno, sta našla skupni jezik v obrambi italijanstva.

O razdelitvi na dva tabora so kmalu poročale tudi italijanske oblasti. Trdile so, da večina prebivalstva, zlasti višji in srednji sloji, izjavlja, da so med Titovo zasedbo trpeli bolj kot poprej v vsej nacifašistični okupaciji in so tudi zato zahtevali Italijo. Drugi del prebivalstva, zlasti nižji sloji in člani partije, pa je branil Titovo delo in zatrjeval, da so jugoslovanske oblasti delovale izključno proti fašistom. Isti vir zatrjuje, da se tudi oni niso izrekli za Jugoslavijo, ampak so ponavljali formulo: *«Trst Tržačanom, Julijska krajina njenim prebivalcem. Ven z Italijani iz stare kraljevine.»*⁷

Jugoslaviji naklonjeni so ugotavljali: *«Tu se spopadeta dve politični sili (projugoslovanska in proitalijanska), ki poosebljata ena napredek ljudstva in poraz kapitalističnega konzervatizma in druga povratek k parlamentom, ki niso zmožni narediti ničesar, kar ni v interesu vladajočega kapitalizma. Ti dve sili se spopadeta že stoletje in pol.»*⁸ Projugoslovanska stran je bila prepričana, da Italija potrebuje jugoslovanske sile za ohranitev prave demokracije. V tem okviru je bil razpust Narodne zaščite prikazan kot prvi protirevolucionarni ukrep proti Titu. A obenem so takrat še upali, da jim bo uspelo pridobiti vpliv tudi med italijanskim srednjim slojem, zato so iskali srednjo pot in se skušali izogniti pretiranemu levičarstvu, ki je vzbujalo odpor tudi pri zaveznikih.⁹ Čeprav je bil Giuseppe Pogassi na drugi seji Izvršnega odbora SIAU septembra 1945 že povsem prepričan, da jim ne bo uspelo pridobiti italijanskega srednjega sloja, ki jim je nasprotoval iz nacionalnih vzrokov, je Boris Kraigher še vedno upal na uspeh. Verjel je, da bodo tudi med srednjim slojem prevladali gospodarski razlogi, potem ko bi jim dokazali, da jih lahko samo jugoslovanska oblast reši pred proletarizacijo.¹⁰ Toda že na seji GO SIAU januarja 1946 je svoje mnenje spremenil: *«Danes je dejstvo, da reakciji uspeva nacionalna čustva Italijanov tako v Italiji kot*

⁵ AS, MNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, mesečno poročilo ZVU za september 1947.

⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, promemoria za ministra A. De Gasperiya, nedatirana, nepodpisana, verjetno julij 1945.

⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, Položaj v Julijski krajini konec meseca junija 1945 in ukrepi, ki naj se podvzamejo, 1. julij 1945. Tekst se v originalu glasi: *«Trieste ai Triestini, la Venezia Giulia ai giuliani. Fuori gli italiani del vecchio regno.»*

⁸ AS, I, f. GOKPJK, ae 145, sklepi o neodvisnem gibanju, sprejeti na seji GO KPJK, 11. januar 1946.

⁹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, depeša B. Kidriča B. Kraigherju, 17. junij 1945: *«Strav gre preveč na levo, kar se tona manifestacij tiče. To bi nam lahko zelo škodovalo, prvič v smislu, da bi se odnjili za kasneje od malomeščanskih množic, drugič pa da se izkorišča kot zgolj komunistično.»*

¹⁰ AS, I, f. GO SIAU, šk. 2, zapisnik seje IO SIAU, 10. september 1945.

v Trstu in drugih mestih Julijske krajine izkoriščati proti interesom italijanskih demokratičnih ljudskih množic ... Pod nacionalno krinko uspeva danes reakciji, da vleče v odprto protiljudski tabor celo vrsto predstavnikov raznih demokratičnih strank v Trstu in Julijski krajini. Tako sodeluje pri delovanju, katerega namen je uničiti vse ostanke ljudske demokratične oblasti.»¹¹

*Spopad med civilno
policijo
in projugoslovanskimi
demonstranti v Trstu
4. novembra 1945.*

Dan pred manifestacijo ob dnevu miru avgusta 1945, ki sta se je udeležila oba bloka, so se v Trstu pojavili letaki z italijansko zastavo s pozivi, naj ljudje izobesijo italijansko zastavo in naj se udeleže manifestacije. Obenem so se v centru mesta pojavili majhni lističi s fašističnim snopom. *«očividno znak, da so fašisti, če že ne glavni organizator te manifestacije, pa vsaj sodelavci.»*¹² Vsaka stran je nastopila s svojimi parolami. *«Naši so bili neprimerno bolj udarni,»* poročajo jugoslovanski viri, *«in stvar bi se končala za reakcijo slabo, če jim ne bi krepko pomagala policija, ki je z vsemi močmi preprečevala, da bi se obe množici združili, ker potem bi reakcionarji kar izgubili. Kričanje, ploskanje in žvižganje se je mešalo vsevprek. Reakcionarji so gotovo imeli v programu kakšen govor, toda prilike za to ni bilo. O kakšni njihovi ofenzivnosti ni bilo govora. Varne so se počutili le pod okriljem številnih policijskih avtomobilov in ameriških pešcev z brzostrelkami. Ko so AA videli, da z manifestacijo ne bo nič, so enostavno nasilno izpraznili Piazza Unità, nato pa se je začela gonja po mestu. Antifašistična množica je hotela po vsej sili doseči reakcionarne grupe, kar pa so policaji in vojska vedno z muko preprečili. Okoli druge ure popoldne je bilo gonje konec in množica se je razšla.»*¹³

Proslava ob obletnici ustrelitve obsojenih na 1. tržaškem procesu v Bazovici, 9. septembra 1945, je bila *«veličastna manifestacija demokratičnega ljudstva. Navdušenje je bilo nepopisno. Nekdo je vrgel med ljudi neresnično vest, da so fašisti v Trstu pobili tri partizane, in ljudje bi kmalu zdvijali.»* Na proslavi, ki jo je ravno takrat priredila ZVU, pa so *«prevladovale reakcionarne skupine»*, ki so izžvižgale jugoslovansko zastavo in nastop jugoslovanskih vojakov. Med proslavo se je slišalo tudi skandiranje: *Italia! Italia!!*¹⁴

¹¹ AS, I, f. GO SIAU, šk. 3, poročilo B. Kraigherja na 2. zasednaju GO SIAU, 27. januar 1946 (tudi f. Boris Kraigher, šk. 2).

¹² AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 19. avgust 1945.

¹³ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 19. avgust 1945.

¹⁴ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijski poročili, nepodpisani, 10. in 11. september 1945.

ZVU je sprva načrtovala sodelovanje vseh političnih skupin v enotnem upravnem organu. Po mnenju Giampaola Valdevita je s tem skušala tudi okrepiti italijansko stran, zlasti protifašistični CLNG, ki je bil ob njenem prihodu oslabiljen in neaktiven.¹⁵ Tudi oba bloka sta v prvem obdobju zavezniške uprave še skušala skleniti dogovor o sodelovanju pri upravi. Tako so bili že konec junija 1945 pogovori med predstavniki komunistov oziroma SIAU na eni strani in strank CLNG na drugi. V razgovorih pa niso sodelovali liberalci. Rudi Uršič je po teh pogovorih poročal Borisu Kidriču: *«Omenjeni predstavniki so osebno pristali, da se ukine CLN in da pristopijo kot predstavniki raznih strank, ne pa CLN, v antifašistično zvezo. Podčrtujem, osebno so pristali, možno je, da stranka ne bo.»*¹⁶ S tem, da je sodelovanje potrebno, se je strinjala tudi italijanska vlada, zlasti v okviru odnosov med Trstom in Istro, s katero je bil Trst gospodarsko tesno povezan, a je ostala v cona B. Posredovala je pri ZVU za takojšnjo ustanovitev mešanih slovansko-italijanskih odborov, sestavljenih iz resnih in preudarnih ljudi, ki bi vzpostavili medsebojno sodelovanje.¹⁷

Glasilu partije Il Lavoratore je 3. in 19. julija 1945 objavilo poziv na pogajanja, glasilu strank CLNG La Voce Libera pa je 24. julija objavilo zahtevo po vnovični vključitvi komunistov v CLNG. 26. julija je eden vodilnih članov CLNG in Stranke akcije Ercole Miani v intervjuju v Il Lavoratore zagotovil, da čeprav se ne odrekuje svojemu lastnemu prepričanju, le-to ne bodo postavili kot pogoj za sodelovanje z drugimi. Iz tega lahko razberemo, da je bilo takrat na obeh straneh sicer še veliko previdnosti, bila pa je tudi volja po sporazumu.¹⁸

Dne 8. julija 1945 so na pogajanjih med delegacijo komunistov (SIAU) in socialistov, ki so se pogajali v imenu CLNG, niso pa bili njihovi predlogi pred tem v okviru CLNG vedno usklajeni, slednji predlagali dve različici:

a) ohranitev MOS in njegovo dopolnitev s predstavniki vseh strank;

b) preureditev občine in pokrajine: obnovev sveta ali giunte s predstavniki vseh strank in nato izvolitev župana oziroma predsednika dežele, ki bi imel podporo vseh strank.¹⁹

Na naslednjem sestanku je svoje predloge podala KPJK, in sicer: MOS ne sestavljajo samo komunisti, ampak tudi drugi deli SIAU, kot so Enotni sindikati (ES), ženske, mladina, OF, Neodvisna demokratična stranka (Partito democratico indipendente). Druge stranke bi se jim pridružile, nakar bi razpravljali o številčnih razmerjih. KPJK je obenem odklonila predloge, po katerih bi SIAU postala manjšina, in predlagala ustanovitev Slovensko-italijanske demokratične zveze (Unione democratica italo-slovena), v kateri bi sodelovalo vseh pet protifašističnih političnih strank, OF in druge množične organizacije (sindikati, mladina, ženske, partizani). V predlogu so poudarili, da je nujna posebna zveza vseh protifašističnih demokratičnih sil, ki bi v sodelovanju z ZVU vzpostavila oblastne organe in organe javne uprave in bi delovala v duhu bratskega sodelovanja slovenskega in italijanskega ljudstva, ki je bilo utrjeno s krvjo vojakov IX. korpusa slovenske osvobodilne vojske, italijanskih partizanov in Korpusa prostovoljcev svobode. Zveza se sicer naj ne bi opredeljevala o vprašanju

¹⁵ G. Valdevit, La questione di Trieste, str. 114–116.

¹⁶ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, dopis R. Uršiča B. Kidriču, 29. junij 1945.

¹⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6, Položaj v Julijski krajini konec meseca junija 1945 in potrebni ukrepi, 1. julij 1945.

¹⁸ Nazionalismo e neofascismo, L. Biecker, R. De Rosa, S. Benvenuti, str. 55, 56.

¹⁹ AS, I, f. AIS, ae 246, dopis E. Puecherja (SSI) KP Trsta (E. Solieriju - Marinu), 10. julij 1945.

suverenosti na tem območju. Ob tem so dodali: *«Bilo pa bi v nasprotju z vsemi zemljepisnimi, gospodarskimi, političnimi načeli in načeli pravičnosti odrezati Trst od Istre ali pa ločiti Istro in Trst od naravnega zaledja, ali pa od območja, po katerem potekajo transportne poti do italijansko–avstrijsko–jugoslovanske meje.»*²⁰

Politika kot igra

Ti predlogi seveda niso bili sprejemljivi za italijansko stran, ki bi ostala v manjšini. Socialisti so v odgovoru poudarili, da MOS ni bil izvoljen na temelju demokratičnih volitev in da so množične organizacije le podružnice partije, ki se podrejajo njenim ukazom. Vztrajali so na paritetnem predstavištvu zgolj političnih strank. Ker pa so Slovani sodelovali le v eni stranki od petih (KP), naj bi imeli poleg strank tudi posebno zastopstvo. Takšna rešitev naj bi bila začasna, z omejenimi cilji, kot so bili: boj proti ostankom fašizma, vrnitev k normalnemu življenju in razrešitev najbolj perečih vprašanj. Obenem so izpostavili, da ni nikjer zagotovljeno, da bodo v prihodnosti vse italijanske stranke sestavljale enoten blok proti komunistom in Slovanom, ampak se lahko zgodi, da se bodo socialisti združili s komunisti in Slovani proti desnim strankam.²¹ Iz obeh predlogov lahko razberemo, da sta tako ena kot druga stran postavljali predloge, pa katerih bi same prevzele večino in s tem odločanje.

Krščanski demokrati so 12. julija 1945 predlagali, naj bi se v Julijski krajini vzpostavile institucije iz časa pred fašizmom, saj je bila Julijska krajina še vedno del Italije. Tudi slovanska stran naj bi ustanovila organ, podoben CLNG, ki naj bi bil sestavljen demokratično kot resnični predstavnik vseh političnih usmeritev prebivalstva neitalijanskega jezika. O vprašanju pripadnosti Julijske krajine pa so poudarili, da je tamkajšnja krščanska demokracija istega mnenja kot njena centrala, *«ki poudarja, da je zaledje Trsta sestavni del Julijske krajine in pred tem Avstrijskega primorja in za-*

²⁰ AS, I, f. AIS, ae 189, Predlog sporazuma o ustanovitvi Slovensko-italijanske demokratične zveze, julij 1945.

²¹ AS, I, f. AIS, ae 246, dopis E. Puecherja v imenu Socialistične stranke Komunistični partiji Trsta, 26. julij 1945.

njo predvideva avtonomno deželno upravo, ki bi se povezovala z ostalimi avtonomnimi upravami, ki so obstajale že pred letom 1918.²²

CLNG je tako 23. julija 1945 poslal OF in KPI predlog za začasno upravo tistega dela Tržaške pokrajine, ki je ostal v coni A. Za osnovo so vzeli popis prebivalstva iz leta 1921, ki je za predvojno Tržaško pokrajino ugotavljal razmerje 1:6 v korist Italijanov.²³ Uvedli naj bi isto upravno ureditev kot pred 8. septembrom 1943 z 19 občinami, prefektom in dvema podprefektoma, od tega bi bil lahko en Slovenec. Pokrajinska zveza (Giunta provinciale) bi imela osem članov in štiri namestnike, sedem članov in trije namestniki bi bili Italijani.²⁴ Ta predlog jim je prinašal popolno prevlado in ga seveda druga stran ni sprejela.

Pogajanja so bila tako neuspešna. Jugoslovanske oblasti (in prek njih SIAU) so se odločile za politiko odklanjanja vsakega sodelovanja z ZVU, kar sta potrdila tudi oba kongresa, partijski in ljudskofrontni, ki sta bila avgusta 1945. ZVU je v odgovor uvedla neposredno upravo in prevzela popolno oblast.

SIAU je 27. julija 1945 ob zmagi laburistov na volitvah v Veliki Britaniji organizirala manifestacijo, na kateri sta prvič sodelovali tudi krščanska demokracija in Stranka akcije. Zbralo naj bi se od dvajset do petdeset tisoč ljudi. Govorila sta tudi eden vodilnih članov CLNG Michele Miani, ki je po mnenju obveščevalca Ozne povedal le kup fraz, in vodja socialistov Giorgio Buda. *«Uspela je le toliko,»* je manifestacijo komentiral Boris Kraigher, *«da so morali predstavniki partij CLN-a priznati, da vsaj v Trstu nimajo v odnosu z nami nobene masovne opore.»*²⁵ Stranka akcije je manifestacijo zaradi velike udeležbe Slovencev, velikega števila jugoslovanskih zastav ter petja slovenskih pesmi označila za šovinistično slovensko.²⁶ Predstavniki krščanske demokracije, ki so v okviru CLNG vse bolj prevzemali vodilno vlogo, pa so manifestacijo zapustili in obenem obsodili protestno stavko ob aretaciji enega najpomembnejših italijanskih tržaških komunistov Giorgia Jakseticha.²⁷

CLNG in SIAU sta zadnjič sodelovala v stavki konec septembra 1945, torej že po koncu pogajanj o sodelovanju v upravi. Stavka je bila organizirana zaradi hudih gospodarskih razmer. Kmalu zatem je SIAU dopolnila svoj program z zahtevo po priključitvi Julijske krajine k Jugoslaviji in je sodelovanje tako postalo nemogoče. Ob zaključku stavke je bila protestna manifestacija, ki se je CLNG ni udeležil in naj bi se spremenila v *«manifestacijo za DFJ»*. Zlasti člani Stranke akcije so kritizirali govor Franceta Štoke, s katerim naj bi onemogočil sodelovanje z drugimi strankami.²⁸

²² AS, I, f. AIS, ae 189, Mnenje krščanske demokracije o predlogu o ustanovitvi Slovensko-italijanske demokratične zveze. 12. julij 1945.

²³ Slovenska stran je izhajala iz popisa leta 1910, ko je bilo razmerje v Trstu 2:1.

²⁴ AS, I, f. AIS, ae 171, dopis CLNG, poslan OF in KPI: Predlog za začasno upravo Tržaške pokrajine, 23. julij 1945.

²⁵ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 28. julij 1945; f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 27. julij 1945.

²⁶ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 30. julij 1945.

²⁷ *Nazionalismo e neofascismo*, L. Biecker, R. De Rosa, S. Benvenuti, str. 56, 57. G. Jaksetich, urednik časopisa *Il Lavoratore* in eden najvidnejših italijanskih komunistov v KPJK, je bil aretiran zaradi nedovoljene posesti orožja.

²⁸ AS, I, f. GO SIAU, šk. 4, Izjava političnih strank v deželi. 25. september 1945; f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 26. september 1945. Stavka je bila že v času mirovnih pogajanj v Londonu, na katerih je vodja jugoslovanske delegacije E. Kardelj med drugim predlagal, da bi se Trst vključil v Jugoslavijo kot njena sedma republika. N. Troha, *Politika slovensko-italijanskega bratstva*, str. 136–139.

Šele po mirovni pogodbi februarja 1947 sta oba bloka v Julijski krajini znova skušala najti dogovor, tokrat o sodelovanju pri upravi prihodnjega STO. S strankami takrat že nekdanjega CLNG naj bi se sporazumeli v interesu neodvisnosti in boljših življenjskih razmer. Pogovori so potekali spomladi in poleti 1947. Že pred tem je SIAU iskala zvezo z novo ustanovljenim Independentističnim odborom (Comitato independentista), s katerim so hoteli izmenjati stališča glede prihodnosti STO, in so v ta namen ustanovili posebno mešano komisijo.²⁹

Po predlogu SIAU naj bi ustanovili enotno fronto, katere temeljna naloga bi bil boj za demokracijo in proti neofašizmu in ki bi se morala zavzemati za:

- čim večjo gospodarsko in politično neodvisnost STO,
- demokratizacijo celotnega političnega in javnega življenja ter proti oživitvi fašizma,
- enakopravnost narodov, mir na narodnostnem in političnem področju, *«v neprenehnem boju proti tistim, ki pričenjajo s kampanjo sovraštva in šovinizma»*,
- resnično bratstvo med Slovenci in Italijani, boj proti poskusom razbitja OF v STO (glasilo Demokracija),
- sindikalno enotnost, enotno mladinsko fronto, enotno antifašistično žensko gibanje,
- sodelovanje na kulturnem področju,
- revizijo procesov proti vojnim zločincem,
- reorganizacijo sistema epuracije,
- prepoved bivanja v STO vsem zločincem, ki so v zadnjem času našli zavetje v Trstu,
- izključitev emigrantov iz javnih služb,
- priznanje državljanstva STO vsem, ki so tam rojeni in zaradi fašizma preganjani,
- ustavo, ki bo ustrezala demokratičnim principom in zagotavljala maksimalno oblast ljudstvu,
- prijateljske odnose med Italijo in Jugoslavijo.

To je bil program, ki ga je SIAU nato tudi izvajala v STO. Pomembni so bili tudi ukrepi na gospodarskem področju, kjer bi zlasti razvoj industrije zagotavljal gospodarsko neodvisnost STO. Obenem so vse politične stranke pozvali na sporazum za ustanovitev začasne vlade in ljudske skupščine na podlagi proporcionalnega predstavnštva političnih skupin, ki bi izražal voljo večine prebivalstva STO.³⁰

Marca 1947 so še poročali, da pogajanja dokaj uspešno potekajo. Na njih so bili zastopani SIAU in KPJK na eni strani ter Narodno združenje svobode (Unione nazionale della libertà, desnica), krščanska demokracija in Demokratična socialistična fronta (Fronte democratico socialista, levica) na drugi. SIAU je predlagala dopolnitve programa glede položaja delavcev in enakopravnosti narodov. V pogajanja so se, v začetku sicer neuspešno, vključili tudi independentisti, po mnenju italijanskih vladnih krogov torej tisti, ki hočejo popolno samostojnost nove države.³¹

CK KPS je 20. marca razpravljal o teh pogajanjih in ugotavljal, da načelnih rezultatov ni bilo: *«Teoretično stojijo (proitalijani, op. a.) na stališču enakopravnosti in hoče-*

²⁹ AS, I, f. AIS, ae 256, dopis IO SIAU Independentističnemu odboru pri Fronti za neodvisnost, 20. februar 1947.

³⁰ AS, I, f. GO KPJK, ae 293, Položaj po podpisu mirovne pogodbe, nedatirano.

³¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 133, Približevanje med Italijani in Slovani v Trstu, 18. marec 1947.

jo dvojezičnost pri nas (v bodoči coni B STO, op. a.), toda ne pri njih.⁴² Tudi vodja italijanske strani na pogajanjih Fernando Gandusio je menil, da so bila pogajanja v začetku dobra, predlagano je bilo razmerje v številu svetovalcev za celotno STO 6:3 v korist Italijanov. Komunistična stran je nato pogajanja prekinila s pretvezo, da se ne bodo pogajali s qualunquisti,⁴³ čeprav so vse od začetka vedeli, da liberalec predstavlja tudi njih in bi tudi v njihovem imenu podpisal dogovor.⁴⁴

Junija 1947 so se tako pogajanja o skupnem nastopu o začasni vladi STO končala z bučnim nesporazumom, po mnenju ZVU v glavnem zaradi vztrajanja SIAU na dvojezičnosti v STO. To je bil proitalijanski blok pripravljen priznati le tam, kjer so bili Slovenci v večini. *„Ponovne pogovore lahko pričakujemo,“* je menila ZVU, *„čim se bodo trije proitalijanski bloki sporazumeli o skupnih pogledih akcije proti proslavokomunističnemu bloku.“*⁴⁵ Italijanski vladni krogi pa so menili, da je bil vzrok za prekinitev pogajanj v zahtevi slavokomunistov, da bi kljub številčni premoči drugih v STO ohranili prevlado, in zaradi njihovih jezikovnih zahtev.⁴⁶

Aktiv KPJK je junija 1947 dogajanje v prihodnjem STO in s tem tudi pogajanja znova postavil v kontekst boja med reakcijo in demokracijo, v okvir nove splošne ofenzive reakcionarnih sil, da preprečijo SIAU, komunistom in drugim demokratičnim silam udeležbo v prihodnji vladi STO. V okvir te nove Trumanove politike so štel tudi kampanjo in procese zavezniškega sodišča proti partizanom, ki naj bi jih skušali prikazati kot ilegalne kriminalce, in poskus izhajanja glasila goriške Slovenske demokratske zveze, Demokracija. Kot glavnega krivca za to, da ni bila mogoča ustanovitev enotnega demokratičnega bloka, so prepoznali krščansko demokracijo, ki so ji ostale stranke slepo sledile.⁴⁷ SIAU je proitalijanskim strankam upravičeno oporekala, da bi stranke nekdanjega CLNG nastopale v imenu vseh Italijanov Trsta, saj je velik del delavcev med njimi še vedno podpiral SIAU: *„S parolo obrambe italijanstva Trsta ne bomo opravičevali bombne in teroristične napade na demokratično gibanje.“*⁴⁸

Čeprav so bile manifestacije in demonstracije v Juljski krajini takrat nekaj običajnega in vsakdanjega, so ob raznih obletnicah in drugih priložnostih pripravili večje akcije, ki so še bolj razburkale že tako pregrete strasti. Ena prvih takih akcij je bilo zbiranje podpisov za priključitev k Jugoslaviji konec avgusta in v začetku septembra 1945. Te podpise naj bi predložili na bližnji konferenci v Londonu in z njimi podprli jugoslovanske zahteve. Med to akcijo so v coni A zbrali 79.960 podpisov Slovencev in 51.973 podpisov Italijanov, skupaj 131.933. Po drugem viru je bilo v coni A zbranih 127.000 podpisov (74.978 Slovencev, 51.848 Italijanov in 174 drugih), v okraju Trbiž 348, v Beneški Sloveniji 248 in pri odredlu Jugoslovanske armade na Krasu 459.⁴⁹

⁴² AS, I, f. CK ZKS, IK, šk. 2, zapisnik seje CK KPS, 20. marec 1947.

⁴³ Fronte dell'Uomo qualunque, več glej str 257–259.

⁴⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 133, poročilo predstavništva Italije v Beogradu o pogovorih s F. Gandusijem, 24. julij 1947.

⁴⁵ AS, MNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, poročilo ZVU za junij 1947. O poteku pogajanj je obširno pisal Primorski dnevnik, 12. in 13. junij 1947.

⁴⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 133, poročilo iz Trsta, 12. julij 1947.

⁴⁷ AS, I, f. GO KPJK, ae 165, zapisnik seje partijskega aktiva KPJK, 11. junij 1947.

⁴⁸ AS, I, f. GO SIAU, šk. 4, poročilo: O pogajanjih SIAU s strankami nekdanjega CLN, nedatirano.

⁴⁹ ARS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša B. Kidriča E. Kardelju, nedatirana, rokopis; f. Boris Kraigher, šk. 1. Navedeni so tudi podatki za slovenski del cone B, in sicer so zbrali 93.679 podpisov, od tega 89.211 Slovencev (95%) in 4.439 Italijanov (23,9%) ter 29 drugih. Več v N. Troha, Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 135–137.

Italijanski vladni krogi so med podpisno akcijo dobivali obvestila, da v Trstu krožijo skupine slavokomunistov, ki naj bi ljudi prisilile k podpisom celo z grožnjami s smrtjo. Kot je poudaril Alcide De Gasperi, ZVU ni učinkovito ukrepala, saj naj bi bilo v demokraciji sicer dovoljeno zbirati podpise, a se pri tem ne smejo uporabljati nasilna sredstva.¹⁰ Odbor istrskih beguncev je poročal o dobro organizirani tajni mreži, katere člani naj bi bili dobro plačani tako za demonstracije kot za stavke. Preteпали naj bi nekdanje italijanske vojake, trgali italijanske in včasih tudi zavezniške zastave, napadali italijanske demonstrante, ugrabljali ljudi in po hišah zbirali podpise za Jugoslavijo. Ob tem so dodali: *«V večini so to ljudje, ki so se spustili z okoliških hribov.»*¹¹

*Prva večja
proitalijanska
manifestacija v Trstu
ob obletnici prihoda
italijanske vojske v Trst
ob koncu
prve svetovne vojne,
3. november 1945.*

V nasprotju z italijansko stranjo pa jugoslovanski viri poročajo o sicer uspeli akciji zbiranja podpisov v celotni coni A, tudi na Goriškem, kjer so predvidevali največ težav. Vse več ljudi pa se je zaradi *«akcije proti nam, ki je vsak dan močnejša»* balo podpisovati. Aretiranih je bilo tudi precej podpisovalcev, *«ki bodo obtoženi, da so pri zbiranju podpisov grozili»*. Kljub vsemu se je marsikje podpisalo 90 do 95 odstotkov ljudi, razen v Gorici, Tržiču, Kopru, Piranu in Kobaridu.¹² Najmanj uspeha naj bi imeli zbiralci podpisov med srednjim slojem v Trstu, kjer naj bi jih ljudje največkrat prijazno sprejeli, podpis pa so zavrnil. rekoč, da so bili že enkrat ogoljufani: *«Zgodili so se tudi slučaji, da so stranke poklicale AA policijo, ki je nabiralce aretirala, podpise strgala, aretirance nato največkrat izpustila, druge pa prej pretepla.»*¹³ Gotovo so se posamezni incidenti med zbiranjem podpisov dogajali. Vendar so trditve italijanske strani o velikem nasilju med zbiranjem podpisov nelogične ob dejstvu, da se je v coni B, kjer je imela VUJA in s tem Jugoslavija vso oblast, podpisalo bistveno manj Italijanov

¹⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 7, obveščevalno poročilo, 13. september 1945; isto, pismo A. De Gasperija E. W. Stonu, 6. september 1945; isto, pismo E. W. Stona A. De Gasperiju, 12. oktober 1945.

¹¹ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavia, b. 145, poročilo Odbora istrskih beguncev raznim ministrstvom, 29. avgust 1945. Tekst se v originalu glasi: *«Si tratta per lo più di gente calata dai monti circovicini.»* O grožnjah med akcijo zbiranja podpisov tudi v PRO, FO 371/48953 R 18361/15263/92, poročilo Investigation Committee of Venezia Giulia, 2. del, 14. november 1945, str. 191.

¹² AS, I. f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 25. avgust 1945; isto, 6. september 1945; isto, 7. september 1945.

¹³ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 7. september 1945.

kot v coni A. Tako se je v Trstu podpisalo 32.427 Italijanov, v Tržiču 9.587, v Miljah 2.540, v Goriškem okrožju 7.091, v Koprskem okraju cone B pa le 4.439 ali 23 odstotkov italijanskih volilnih upravičencev.¹¹

Prva velika proitalijanska manifestacija je bila 3. novembra 1945, ob obletnici prihoda italijanske vojske v Trst leta 1918. CLNG je v letakih pozival italijansko vladu, naj jim gmotno in moralno pomaga, saj je bila *„Julijska krajina sama, obupno sama“*.¹⁵ Oznini obveščevalci so priprave na proslavo opazili že v drugi polovici oktobra 1945. V Trstu naj bi se zbirali tudi ljudje iz Italije, med katerimi so bili tudi osoppovci.¹⁶ Nek član Osoppa naj bi celo zagrozil, da bodo vrgli v zrak slovensko knjigarno v Trstu. Pojavili so se tudi letaki, kjer so primerjali Tita z Mussolinijem in jugoslovanski režim s fašizmom. Stranka akcije in krščanska demokracija naj bi celo organizirali udarne skupine, ki so bile oborožene z bombami in pištolami.¹⁷ Te manifestacije so povezovali tudi z dogodki, ki so se konec oktobra zgodili v Kopru. Tam so ob uvedbi t. i. jugolire izbruhnile demonstracije, ki jim je sledilo *„spontano dogajanje naroda“*, med katerim je bilo nekaj ljudi, ki so demonstrirali proti jugoslovanskim oblastem, ubitih.¹⁸

Med obiskom razmejitvene komisije, ki je spomladi 1946 prišla na sporno območje, je nasilje doseglo vrhunec. Italijanska stran se je opomogla in je bila odtlej tudi na ulici enakovredna jugoslovanski. Kot poročajo nekateri viri, je italijanska vlada februarja 1946 poslala v Trst posebno komisijo, ki je prevzela organizacijo akcij tako v coni A kot B.¹⁹ CLNG se je na prihod komisije pripravljal z letaki, peticijami, zastavami, tudi črnimi v znak protesta zaradi Istre, kjer Italijani naj ne bi mogli svobodno izraziti svoje volje.²⁰ Krščanska demokracija je pozivala: *„Danes se ne borimo samo za Trst, ampak tudi za Istro, Buzet, Pazin, ki so ogroženi. Zato poslušajte, kar vam bo naročil CLN, in bodite odločni, ker se gre za naše življenje ali smrt.“* Organizirali so tudi posebne skupine mladih in fizično močnih, ki so imeli nalogo braniti manifestante, in obenem pri podpolkovniku J. C. Smuthsu, ki je nadomeščal Alfreda Bowmana, protestirali, kot so poročali jugoslovanski obveščevalci, *„zaradi navala slavokomunistov v Trst, da bi pretvorili značaj Trsta, kar prinaša s seboj krvave incidente“*. Ker so imeli slabe izkušnje iz preteklosti, ko je nasprotna stran za njihove na-

¹¹ AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša B. Kidriča E. Kardelju, nedatirana: f. Boris Kraigher, šk. 2, podatki PNOO o podpisih za Jugoslavijo.

¹⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, letak CLNG, 4. november 1945.

¹⁶ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 6. november 1945. V njem poročajo, da Tržačani, *„ki niso včlanjeni v nobeno antifašistično organizacijo in ne v drugih organizacijah (takih je v Trstu mnogo) pravijo, da bi 80 % udeležencev fašistične sobotne manifestacije v slučaju plebiscita v Trstu ne imelo volilne pravice, ker so bili sami tujci, kar pa je bilo domačinov“*; so bili sami italijanski priseljenci, uradniki, študentje.

¹⁷ AS, I, f. Edvard Kardelj, šk. 30, Politično situacijsko poročilo načelstva Ozne (Ivo Svetina) od 21. do 28. oktobra 1945; f. AIS, ae 421, situacijski poročili, nepodpisani. 26. in 30. oktober 1945.

¹⁸ AS, I, f. GO SIAU, šk. 2, zapisnik seje IO SIAU, 5. november 1945; PRO, FO 371/48953 R 18136/15263/92, poročilo Investigation Committee of Venezia Giulia, 2. del, 14. november 1945, str. 209–216; N. Troha, Prispevki 1996, str. 80.

¹⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, Poročilo o položaju v Julijski krajini, 28. februar 1946.

²⁰ AS, I, f. AIS, ae 190, poročilo o delovanju krščanske demokracije v Trstu in Julijski krajini, 21. januar 1946.

mere izvedela in učinkovito ukrepala, so priprave potekale v tajnosti.⁵¹ V priprave je na italijanski strani aktivno posegla obnovljena Narodna zveza (Legia nazionale), ki je pozivala Italijane, naj se udeležijo manifestacije ob prihodu razmejitvene komisije. Desničarji so organizirali posebne skvadre, bande SAM (Squadre d'azione Mussolini), in se odločili nastopiti tudi z orožjem *proti elementom, ki skušajo lepiti letake in napise po zidovih*.⁵²

Na prihod komisije so se temeljito pripravljali tudi tisti, ki so zahtevali Jugoslavijo. Priprave so bile skrbno načrtovane, slovenske oblasti so na Primorsko poslale ne le propagandno in študijsko gradivo, ampak tudi ljudi, ki so pomagali pri organizaciji na terenu. Organizirali so skupine, ki so nato pričale pred komisijo, izdali so razne publikacije, izobesili na tisoče zastav, izdelali napise na hišah ipd.⁵³

Vendar pa jugoslovanske oblasti niso pričakovale tako množičnih in nasilnih italijanskih demonstracij, kakršne so izbruhnile med 24. in 28. marcem 1946, zlasti v Trstu in Gorici. Na zagovornike Italije so še vedno gledale podcenjujoče in menile, da niso sposobni organizirati množic. Tako naj bi *reakcija, zavedajoč se svoje nemoči, skuša dati italijanstvu drug navdih – parole Živela Togliattijeva Italija. Reakcija pripravlja v Trstu precej člankov, v katerih hoče prikazati Tita kot novega fašista in jugoslovansko demokracijo kot novo diktaturo*.⁵⁴ Še prve dni marca 1946 so javljali CK KPS, da se teror sicer večja, a ga izvaja ZVU, med tem ko so Italijani zavzeli stališče čakanja, naj ne bi pripravljali nobenih manifestacij in so pozivali k miru in resnosti. *Hočejo s tem in s policijo demoralizirati nas. Je to znak njihove slabosti ali namen, na ta način oslabiliti nas in pozneje napraviti svojo akcijo*, se je spraševal Boris Kraigher.⁵⁵

Prve italijanske demonstracije je Boris Kidrič še označil kot klavrne poskuse, ki so *še klavrneje propadli. Kljub temu, da se trudijo z vsemi silami, Angleži doslej niso uspeli opogumiti Italijanov, razen v stilu provokacij*.⁵⁶ Te ugotovitve pa niso več ponovili za demonstracije 24. marca, ko je Boris Kraigher poročal v Ljubljano: *Okrog poldneva so se začele zbirati grupe reakcije za protidemonstracije. Naši so jih do dveh v glavnem razbili in so se nato vsi razšli. Reakcija se je kmalu začela ponovno zbirati in demonstrira v gruči od 8 do 10 tisoč ljudi ... Naših je sicer več, vendar ne uspejo razbiti italijanskih demonstracij*. Italijani so tudi zahtevali, naj zahodni zavezniški zasedejo cono B in celo Dalmacijo.⁵⁷ Naslednji dan je Lidija Šentjunc poročala Edvardu Kardelju: *Včeraj je reakciji v Trstu uspelo izvesti dokaj močno manifestacijo po ulicah centra mesta. Naši so vzdržali položaje pred hoteli, kjer se nahaja policija. V večernih urah so naši prevladali in manifestirali do polnoči, vendar so po centru na hišah ostale italijanske zastave*. Tega dne je bila tudi največja manifestacija tistih, ki so zahtevali priključitev k Jugoslaviji. *Naši na mnogih mestih jurišajo. Prebili so kordone civilne in vojaške policije in razgnali vse poizkuse CLN-ovskih manifestacij. Piazza Unità polna, tudi vsa obala pred hoteli, kjer je komisija*.⁵⁸

⁵¹ AS, I, f. AIS, ae 190, poročilo o delovanju krščanske demokracije v Trstu in Julijski krajini, 4. februar 1946.

⁵² AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 4. marec 1946.

⁵³ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2; f. GO KPJK, ae 231–238, 240–242, 283, 382, 388; France Perovšek: *Moja resnica*, Ljubljana 1995 (v nadaljevanju F. Perovšek, *Moja resnica*), str. 83–85.

⁵⁴ AS, I, f. GO KPJK, ae 146, zapisnik seje aktiva KPJK, 18. februar 1946.

⁵⁵ AS, I, f. CK ZKS, šk. 46, depeša B. Kraigherja CK KPS, 10. marec 1946.

⁵⁶ AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 2, depeša B. Kidriča E. Kardelju, 18. marec 1946.

⁵⁷ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, pismo B. Kraigherja CK KPS, 24. marec 1946.

⁵⁸ AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 2, depeša L. Šentjunc E. Kardelju, 25. marec 1946.

Na manifestacijo 24. marca 1946 so pozvale vse proitalijanske stranke in organizacije. Pomembno nalogo je prevzela mladina. Ustanovili so akcijske skupine iz najbolj predanih pripadnikov CLNG, v katere pa se je, kot jih je označila jugoslovanska stran, vključila tudi vsa sodruga fašistične dobe. Ti naj bi tudi prevzeli pobudo, vodili manifestacije, razdeljevali zastave, določali kraje zborovanj, tako da je CLNG lahko ostal nekompromitiran.⁵⁹ Podobno je bilo na manifestacijah 27. marca 1946, ko je oživitev italijanstva (rinascita dell'italianità) dosegla vrhunec, ki je presenetil tako Jugoslovane kot ZVU. Odtlej sta bila oba bloka sposobna, da sta se odprto spopadla. Giampaolo Valdevit meni, da to sicer še ni bila prava demokracija, bila pa je njen začetek, ki je poleg obnovitve italijanskega samozaupanja prinašal tudi nekaj, kar je bilo manj ohrabrujoče – poskuse militantnih paravojaških skupin, da prevzamejo prvenstvo. V ospredje je prihajal italijanski ekstremizem, največ prek mladine in tudi v okviru nekaterih strank CLNG.⁶⁰ Proitalijanski demonstranti so bili oboroženi s kiji, palicami, noži in strelnim orožjem, ki naj bi jim ga preskrbeli zavezniki. Slovenske oblasti so konec marca poročale Edvardu Kardelju: *«Uporabljajo najhujše fašistične bandite. Forsirajo notorno fašistične metode pretepanja, razbijanja lokalov, stanovanj itd. V sredo (27. marca 1946, op. a.) so njihove bande nosile obešenega Tita. Ker so se te demonstracije vršile pod angleško zaščito, bi bilo dobro uradno protestirati ... Zadnje italijanske demonstracije so besnele od protislovanskega šovinizma. Angleži so aranžirali kot da so udeležene vse italijanske stranke, skupno in celo na čelu z italijansko partijo. Pellegrini taji svoje prste, toda vse kaže, da je pomagal organizirati. Zahtevali homo njihovo izjavo.»*⁶¹

Spopadi, ki so ob prihodu razmejitvene komisije izbruhnili v Trstu, so se razširili tudi v druga mesta. Proitalijanski demonstranti so razbijali okna, vdiral na sedeže nasprotnih organizacij, prihajalo je do medsebojnih preteпов in tudi do preteпов projugoslovanskih demonstrantov s policijo. Samo 25. marca je bilo 30 ranjenih in 100 aretiranih, 26. marca 60 ranjenih in 150 aretiranih.⁶² ZVU pa je obtožila tudi kar nekaj članov civilne policije zaradi pretepanja in krivih priseg pred sodiščem.⁶³ V Gorici so bile velike proitalijanske manifestacije 24., 27. in 28. marca 1946, ki naj bi se jih udeležilo trideset tisoč ljudi.⁶⁴ Tudi v Gorici je že nekaj dni pred tem prišlo do izziivanja in preteпов med nasprotnima blokoma. «Fašisti» so vdiral v stanovanja in razbijali izložbe slovenskih trgovcev ter med drugim razdejali stanovanje predsednika PNOO Franceta Bevka in napačili njegovo ženo.⁶⁵

Mnogi so v proitalijanski manifestaciji sodelovali predvsem zaradi zavzemanja za italijanstvo. Kot je ugotavljalo vodstvo goriške KPJK, je reakciji uspelo, da poudarek teh manifestacij ni bil v razkolu med fašizmom in protifašizmom, med pravimi in nepravimi demokrati obeh narodnosti, ampak na delitvi med Italijani in Slovenci. V

⁵⁹ AS, I, f. AIS, ae 236, Poročilo o delovanju akcijskih grup «squadre d'azione» med šovinistično manifestacijo, 14. april 1946.

⁶⁰ G. Valdevit, Il Piccolo.

⁶¹ AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 2, depeša L. Šentjura E. Kardelju, 29. marec 1946; f. GO KPJK, ae 388, osebni arhiv B. Kraigherja, pismo B. Kraigherja CK KPS, 1. april 1946. Giacomo Pellegrini je bil eden vodilnih tržaških komunistov.

⁶² Primorski dnevnik, 27. marec 1946; AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 2, depeša L. Šentjura E. Kardelju, 25. marec 1946; isto, depeša zvezni vladi, nepodpisana, 29. marec 1946.

⁶³ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, pismo B. Kraigherja CK KPS, 18. april 1946.

⁶⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 7, Gorica, 5. april 1946.

⁶⁵ AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 2, depeša L. Šentjura E. Kardelju, 25. marec 1946.

nasprotju s Trstom in nekaterimi drugimi kraji na projugoslovanskih demonstracijah v Gorici Italijanov skoraj ni bilo, zlasti ni bilo Furlanov. To je vplivalo na Slovence, ki so zato tudi sami deloma popustili vplivu nacionalizma in so se zato nasprotja med blokoma zelo zaostila. Okrožni partijski komite je tudi menil, da so se jugoslovanske manifestacije udeležili nekateri, ki tam ne bi smeli biti.⁶⁶ Podobno kot v Trstu se je tudi ZVU v Gorici postavila izrazito na italijansko stran, zaprla 150 manifestantov, ki so manifestirali za Jugoslavijo, vendar nobenega »fašističnega provokatorja«. Tudi demokratični Italijani so se po manifestaciji pritoževali zaradi prevlade fašistov in skrajnega nacionalizma.⁶⁷

*Projugoslovansko
zborovanje
na osrednjem
tržaškem trgu Unità
ob obisku mednarodne
razmejitvene komisije
marca 1946.
Na sliki so dobro vidne
tudi italijanske zastave
z zvezdo.*

Na silovite italijanske demonstracije je tudi SIAU odgovorila z nasiljem, velikimi manifestacijami in delavskim pohodom v središče mesta 1. in 2. aprila 1946.⁶⁸ Ni pa jim uspelo organizirati splošne stavke in so morali prvič po maju 1945 priznati poraz. Gladovno stavko so prekinili tudi zaprti manifestanti, ko jim je ZVU obljubila, da jih bo izpustila. »Ljudje so utrujeni,« je ugotavljal Boris Kraigher.⁶⁹

Ob vsem nasilju in sovraštvu so nekateri iz obeh taborov ohranili stike. Tako je imel dober teden po silovitih demonstracijah 6. aprila 1946 Josip Mihelčič sestanek s Fernandom Gandusijem. Na italijanski strani so se nekateri zavedali, da so šle izrazito šovinistične proitalijanske demonstracije predaleč. »Jako skromna njihova manjšina tega nastopa ne odobrava,« je pisal Mihelčič Kraigherju po pogovoru z Gandusijem, »medtem ko hoče velika večina po izbrani poti naprej, to je intransigentno stališče proti nam – tudi proti volji Rima.« Vse večji razkol je bil ob tem vprašanju tudi v CLNG, kjer je bila večina proti vsakim pogajanjem, medtem ko se je manjšina skupaj s predsednikom Antoniom Fondo zavzemala za pogajanja. Kot piše Josip Mihelčič, celo socialist Edmondo Puecher, »ki diktira svoji stranki svojo voljo, ne želi izprememb, češ, da imajo sedaj oni nekaj oblasti in zakaj naj bi jo eventualno delili z nami. Ta

⁶⁶ Pri tem so mišljeni zlasti slovenski politični emigranti.

⁶⁷ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, Analiza položaja v Goriškem okrožju (po obisku razmejitvene komisije), nepodpisana, nedatirana; isto, poročilo o manifestacijah 28. marca 1946 v Gorici, nepodpisano, nedatirano; isto, poročilo OK KPJK za Goriško (J. Beltram) GO KPJK. 8. april 1946.

⁶⁸ J. Jeri, Tržaško vprašanje, str.147; Primorski dnevnik, 3. in 4. april 1946.

⁶⁹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, pismo B. Kraigherja CK KPS, 2. april 1946.

manjšina, ki je za sporazum z nami, ne more doseči niti tega, da bi ta vplival na njihove časopise, da bi pisali proti nam v manj surovem tonu.» Gandusio je ob tem ugotavljal: *»Zaslepljenost tukajšnjih italijanskih politikov je obupna, ne vidijo tudi, da se je izhod približal Trstu na par kilometrov.»*⁷⁰

V coni A so se občasno pojavljale govorice o vojaškem udaru, ki naj bi ga v tej coni izvedla Jugoslavija na poziv njej naklonjenih tamkajšnjih krogov. Nimam na voljo potrebnih virov, ki bi dokazovali, koliko je bilo v teh govoricah resnice, koliko pa so bile le načrtno vnašanje zmede ali plod govoric. Je pa imela Jugoslavija zgled v Italiji, ki je z zavzetjem Reke po prvi svetovni vojni izsilila njeno priključitev. Iz virov italijanskega zunanega ministrstva je razvidno, da so se tega zavedali tudi italijanski vladni krogi.⁷¹

Prvič so se govorice o intervenciji Jugoslovanske armade v Trstu pojavile že sredi oktobra 1945, ko je SIAU organizirala Festival dela, med katerim je prišlo v Trst veliko Slovencev iz okolice. Ponovile so se januarja in februarja naslednje leto, ko je Jugoslavija med 15. januarjem in 15. februarjem na mejo premaknila pet novih divizij s 25 do 30 tisoč ljudmi.⁷² Govorice so se pojavile tudi maja 1946, ko najdemo v poročilu italijanske ambasade v Moskvi oceno, da morajo v primeru jugoslovanskega udara na Trst upoštevati, preden se odločijo za ukrepe, da je za Titom vsa Sovjetska zveza s svojo politično in materialno težo.⁷³

Podobne govorice so se pojavljale tudi na Goriškem. V pripravah na prihod razmejitvene komisije, ki so jo pričakovali že oktobra 1945, naj bi jugoslovanska stran izbrisala napise: Tito, Stalin, komunizem in jih nadomestila z napisi za Jugoslavijo. Obenem naj bi tja prihajali oboroženi agenti Ozne in organizirali tajne oborožene skupine.⁷⁴ Med obiskom razmejitvene komisije so nato poročali, da naj bi bilo v Ljudskem domu pravo skladišče orožja, ki bi se v primeru potrebe uporabilo, med člani zavezniške civilne policije pa naj bi bili tudi člani Ozne.⁷⁵ V Gorico, kjer je bilo med obiskom komisije izobešenih malo jugoslovanskih zastav, so prihajali ljudje iz zaledja in organizirali slovenske manifestacije. Ena takih je bila demonstracija 12. marca 1946 proti ravnanju civilne policije v Škednju, na kateri je tri tisoč ljudi vzklikalo gesla proti civilni policiji, fašistom, in tudi, tako italijansko poročilo, smrt Italijanom. Tem protestom pa se naj ne bi pridružila goriška sekcija partije, ki je ukazala italijanskim delavcem, da gredo na delo in ne protestirajo v korist Slovanov.⁷⁶

ZVU je 12. junija 1946 proslavljala prvo obletnico svojega prihoda v Trst z manifestacijami, ki naj bi jih, tako italijansko poročilo, Slovani skušali preprečiti. *»Vse do*

⁷⁰ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo J. Mihelčiča o sestanku s F. Gandusijem 6. aprila 1946, 7. april 1946. V tem času so na pobudo italijanske vlade potekali pogovori med tamkajšnjimi krogi (prek Mihelčiča in Gandusija) o možnostih neposrednega dogovora med Italijo in Jugoslavijo, glej str. 91.

⁷¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 3, različna poročila o možnosti jugoslovanskega vojaškega udara na Trst.

⁷² AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 21. oktober 1945; ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 3, promemoria za predsednika vlade in Delegacijo za meje o položaju v Julijski krajini, 4. april 1946.

⁷³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 3, poročilo italijanskega ambasadorja v Moskvi P. Quaronija o možnem jugoslovanskem vojaškem udaru na Trst, 12. maj 1946.

⁷⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, Julijska krajina, razne novice, oktober 1945.

⁷⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 7, Gorica in pokrajina, politični položaj, 1. marec 1946.

⁷⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 4, poročilo organizacijskega odbora CG ACR, 11. marec 1946; isto, Položaj v Julijski krajini, 28. marec 1946.

18. junija so se slovanske skvadre spuščale iz predmestij in iz cone B, začele lov na Italijane⁷⁷ in napadale javne ustanove v centru. «Veliko oken je bilo razbitih, en človek zaklan in en težko ranjen.»⁷⁸

Napetost je ob začetku četrtega zasedanja Sveta zunanjih ministrov, 26. junija 1946, še narasla. Na dan solidarnosti z istrskimi begunci 29. junija 1946 je bila na trgu Unità v Trstu velika manifestacija, ki ji je sledila jugoslovanska protimanifestacija.⁷⁹ Naslednji dan bi morala priti v Trst karavana kolesarjev Giro d'Italia, kjer so ji pripravljali svečan sprejem, vendar so jo privrženci SIAU ustavili pri Tržiču. Ob tem je prišlo do incidentov. V Trstu, kjer so kolesarje pričakovali, je tudi zaradi dezinformacij o mrtvih in ranjenih prišlo do divjanja italijanskih desničarjev. Napadali so sedeže KPJK, SIAU in PNOO, časopisne hiše, zavezniška policija pa je dogajanje le opazovala. V odgovor so projugoslovanske organizacije pripravile stavko in obenem vložile protest z zahtevo, da se razpusti CLNG «z obtožbo, da so oni organizirali fašistične bande in da so odgovorni za barbarško požiganje in uničevanje naših zgradb».⁸⁰

Tudi karabinjersko poročilo potrjuje, da so takoj po novici o napadu na kolesarje napadli nekatere slovenske trgovine, sedež Zveze primorskih partizanov, kjer so zažigali pohištvo in zastave, dva sedeža Enotnih sindikatov, štiri kulturne krožke, sedež KPJK in SIAU ter skušali zažgati palačo v Ulici Carducci, kjer je bil sedež PNOO, ki so jo imenovali slovansko ministrstvo (ministero slavo). V spopadnih 30. junija je bilo ranjenih trideset ljudi. Obenem so streljali tudi z oken jugoslovanskega podjetja UIVOD, ena deklica je bila ranjena. «Slavokomunisti» so napadli sedeže CLN v Gorici, krščanske demokracije v Miljah, socialistov v Ronkah in Tržiču. Spopadi so se nadaljevali v naslednjih dneh, ko so vrgli bombo tudi na skupino zavezniških vojakov in jih pet ranili. Zažgali so celodnevno naklado glasila KPJK Il Lavoratore in napadli sedež glasila CLNG La Voce Libera. CLNG je v znak protesta 10. julija pozval Tržačane na stavko.⁸¹

Ker je policija dogajanje le opazovala in dopuščala divjanje «fašistov», je med Jugoslaviji naklonjenimi zavladalo veliko ogorčenje. Boris Kraigher je od jugoslovanske vlade zahteval, naj vloži proteste na mirovni konferenci in zahteva razpust CLNG. Obenem je zahteval denarno pomoč in hrano.⁸² ZVU je 3. julija, torej dan po sprejemu sklepa o ustanovitvi STO v Parizu, razglasila splošno stavko za ilegalno in hotela aretirati stavkovni odbor, ki se je umaknil v cono B. Obenem je blokirala pošiljanje živeža stavkajočim v cono A.⁸³

Splošna stavka julija 1946 je bila največja stavka, ki so jo organizirale KPJK, SIAU in Enotni sindikati, in je bila izključno politične narave, saj je odmevala tako v Julij-

⁷⁷ V originalu «caccia all'italiano».

⁷⁸ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo o položaju v Trstu, nepodpisano, 1. julij 1946.

⁷⁹ Primorski dnevnik, 30. junij 1946.

⁸⁰ AS, I, f. CK ZKS, šk. 46, depeša B. Kraigherja CK KPS, 1. julij 1946.

⁸¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 4, poročilo glavne komande karabinjerjev, 1. in 2. julij 1946; AS, I, f. CK ZKS, šk. 46, depeša B. Kraigherja CK KPS, 1. julij 1946.

⁸² AS, I, f. CK ZKS, šk. 46, depeša B. Kraigherja CK KPS, 1. julij 1946. Razpust CLNG je zahteval, «ker so organizatorji fašističnih band in odgovorni za barbarstvo. Zahtevajo naj njihove aretacije in povračilo škode.»

⁸³ AS, I, f. CK ZKS, šk. 46, depeša L. Šentjure CK KPJ, 5. julij 1946; G. Valdevit, La questione di Trieste, str. 152. Proces proti stavkovnemu odboru (Ermanno Solieri, Anton Ukmar, Eugenio Laurenti, Franc Štoka, Giordano Sorta, Antonio Juraga, Emilio Semilli) je bil šele novembra 1948. Obsojeni so bili na 4 mesece zapora, Primorski dnevnik, 11.–27. november 1948.

ski krajini kot tudi širše. Stavkovne zahteve so se spreminjale, zlasti potem, ko je prišlo do sklepa o ustanovitvi STO v Parizu. Z zahtevami za Jugoslavijo je po mnenju GO KPJK, sprejetim na seji 17. julija, dobila tudi zunanjepolitični pomen.⁸⁴ Stavka je bila v Trziču, Gorici in Miljah popolna, medtem ko v Trstu ni sodelovalo središče mesta. Ker je bila v času sprejema sklepov o ustanovitvi STO, so v njeno dogajanje še bolj aktivno kot sicer ob akcijah projugoslovanskih organizacij posegle slovenske oblasti in CK KPS, ki je zahteval, naj odločitve ZVU izkoristijo kot dokaz, da Britanci ščitijo fašiste in da boj proti fašistom razglašajo za protizakonit.⁸⁵ Po prvih navdušenih ocenah o uspehu stavke so prišle tudi drugačne, ki so kazale, da ne bo dosegla svojih ciljev. Stavka se je nato zaključila po dvanajstih dneh z demonstracijami, na katerih naj bi sodelovalo kar sto tisoč ljudi.⁸⁶ V tem času je prišlo tudi do incidenta na demarkacijski črti pri Kobaridu, ko sta bila ubita dva jugoslovanska vojaka.⁸⁷

Za ZVU je bila stavka poskus projugoslovanske strani, da bi dokazala, kako zavezniki niso sposobni obdržati recda v cona A in da je zato zlasti v lokalni upravi potrebna močnejša navzočnost jugoslovanske strani. Stavka naj bi bila po njenem tudi poskus jugoslovanskega nacionalizma, ki ga je podpirala Moskva. ZVU jo je obravnavala v okviru zunanje in notranje grožnje njeni navzočnosti v cona A.⁸⁸

Poleti 1946 je vpliv Jugoslavije rasel tudi na nekaterih območjih, kjer so bili Italijani v veliki večini. Italijanski krogi so bili prepričani, da so takšne razmere posledica močne propagande SIAU, ki je bila uspešna zlasti zaradi splošne revščine in brezposelnosti.⁸⁹ Napetost so povečale tudi govorice o jugoslovanskem vojaškem vpadu v cono A, kamor naj bi prišli na poziv tamkajšnjih organizacij, če zaključki mirovne konference ne bi bili v korist Jugoslavije.⁹⁰ Jugoslovanskega napada so se bali tudi zavezniki, ki so zato okrepili svoje sile v Gorici, organizirali čistke velikega obsega, uvedli strog nadzor oseb, okrepili oborožitev tudi s tanki, ki so jih postavili na demarkacijsko črto, zlasti okrog Gorice in pri Kobaridu. V nekaterih enotah naj bi bili po italijanskih virih tudi Srbi v ameriških uniformah.⁹¹

Pariški sklep o ustanovitvi STO in sprejemu francoske črte je stališča proitalijanskega bloka še zaostril. Zlasti odločitve glede Istre in Trsta so razglasili za nedostojno trgovino v škodo te najbolj italijanske od vseh dežel in pričakovali proteste v preostalih italijanskih pokrajinah. *«V Pulju in Istri so se širile ideje, da bi pred odhodom vse porušili, da bi jugoslovanski uziurpator lahko okupiral le ruševine. S tem bi tudi*

⁸⁴ AS, I, f. GO KPJK, ae 121, zapisnik pogovora med člani GO KPJK in predstavniki CK KPS v Kopru, 14. julij 1946; isto, zapisnik seje GO KPJK, 12. julij 1946; isto, zapisnik seje GO KPJK, 17. julij 1946.

⁸⁵ AS, I, f. CK ZKS, šk. 46, depeša M. Marinka CK KPJ, 5. julij 1946; isto, depeša L. Šentjunc CK KPJ, 5. julij 1946; depeša L. Šentjunc CK KPJ, nedatirana. Med drugim piše: *«Zahnje dni so našli v Trstu precej aktivni. Razbili so fašističnim bandam nekaj lokalot, trgovin, kino, bare itd. Prevrnili so nekoliko tramvajev in avtobusov, pretepli štrajkbreherje, zažgali hiše dveh organiziranih fašističnih band, ubili tri fašiste itd.»*

⁸⁶ AS, I, f. CK ZKS, šk. 46, depeša M. Marinka CK KPJ, 9. julij 1946; f. GO SIAU, šk. 7. m. stavka 1. do 12. julija 1946, pripombe h generalni stavki.

⁸⁷ Primorski dnevnik, 16. julij 1946.

⁸⁸ G. Valdevit, La questione di Trieste, str. 153, 154.

⁸⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo iz Vidma, 3. avgust 1946.

⁹⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, promemoria, 19. avgust 1946.

⁹¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 4, poročilo, 12. junij 1946.

ohranili za zgodovino krivico, ki so jim jo prizadejali Anglo-Američani,« so poročali italijanski vladi že 3. julija 1946.⁹²

Sklep o sprejemu francoske črte, ki je velik del Istre pripisovala Jugoslaviji, je sprožil nov val odseljavanja istrskih Italijanov. Njihovo naseljevanje v cona A je še bolj radikaliziralo že tako zaostrene politične razmere. Obenem so istrski priseljenci spremenjali etnično in tudi politično strukturo krajev, kamor so se naseljevali. Tako je v Tržiču, ki je bil večinsko naklonjen Jugoslaviji, zaradi odseljavanja delavstva in prihoda Istranov, zlasti Puljčanov januarja 1947, prihajalo do vse večje napetosti in do spopadov. Kot je ugotavljala ZVU, je položaj še radikaliziralo dejstvo, da je bila usoda Tržiča znana in je bilo samo vprašanje časa, kdaj se bo tudi dejansko vključil v Italijo. Teroristična aktivnost proitalijanov je naraščala tudi na delu Goriške, ki je ostajal pod Italijo.⁹³

*Splošna stavka projugoslovanskih
organizacij julija 1946.
Stavkajoči prejemajo pomoč.*

Novi neredi so izbruhnili pred 1. majem 1947, ko so Enotni sindikati pripravljali množično manifestacijo. V Tržiču so metali bombe na zagovornike Jugoslavije, izbruhnila je študentska stavka proti odstavitvi rektorja. V noči na 25. april je skupina Italijanov skušala razbiti apolitično slovensko predstavo v Tržaškem narodnem gledališču. Zvečer 30. aprila so na povorko z baklami vrgli dve bombi, naslednji dan eno proti skupini tristotih partizanov, ki so se vračali s prvomajske proslave, in eno zvečer med odprtjem kmečkega praznika, ki so ga pripravili tisti, ki so zahtevali Jugoslavijo.

ZVU je ugotavljala, da so bili proslovani ali komunisti (odvisno od tega, kdo piše) dobro organizirani za proslavo 1. maja in da je bil njihov cilj demonstrirati solidarnost demokratičnih sil, izogniti se incidentom in s tem dokazati, da zavezniške

⁹² ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo o položaju, dodatek, 3. julij 1946.

⁹³ AS, MNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, mesečno poročilo ZVU za januar 1947. Več o tej problematiki glej Sandi Volk: Italijanski begunci iz Istre kot subjekt »propagande italijanstva« v Italiji in »nacionalne bonifikacije« v Trstu v letih 1945–1954, Zgodovinski časopis, l. 51, 1997, št. 2, str. 241–254 (v nadaljevanju S. Volk, Zgodovinski časopis 1997).

enote niso več potrebne za vzpostavljanje reda. Italijanska reakcija na ta dogajanja pa je bila po mnenju ZVU *»zlonamerna, a slaba in nedisciplinirana»*.⁹¹

Nasilje protitalijanskega bloka se je še povečalo po smrtni obsodbi Marie Pasquinelli zaradi uboja zavezniškega oficirja R. W. L. De Wintona, komandanta posadke v Pulju, 10. februarja 1947. Pasquinellijeva je bila članica fašistične stranke od leta 1933 in je od 1945 živela v Trstu ter sodelovala v Odboru za esule (Comitato per gli esuli). Ubij je izvršila, kot je sama izjavila, v znak upora proti Štirim velikim, ki so na pariški konferenci v nasprotju s pravico, humanostjo in politično modrostjo sklenili odtrgati iz materinega objema najbolj svete italijanske kraje. Verjela je v fašizem, ker je menila, da bi prek njega lahko Italija dosegla veličino. Iz nje so naredili mučenico za sveto italijansko stvar. Časopisje je postavilo v ospredje dva aspekta, njeno človeško podobo in položaj beguncev iz Istre in Dalmacije. Umor je postal gesta poguma, ki ga je zagrešila oseba, ki je splošen interes postavila pred osebnega.⁹⁵ Ti krogi so izhajali iz teze o pohabljenih mejah in nepravičnem miru. Za vse gorje so bili krivi Slovani, imperialisti, zatiralci in preganjalci Italijanov le zaradi italijanstva. Fojbe so bile zgolj narodnostno maščevanje, ključ za razlago komaj pretekle zgodovine in osnovno stičišče vsega presojanja.

Tudi ZVU je ugotavljala, da ne le v Trstu, ampak povsod zahodno od francoske črte, raste moč italijanskih desničarjev, ki so se konsolidirali. Vojaška uprava je vse težje preprečevala, kot jih je sama imenovala, divje protikomunistične in protislovanške incidente.⁹⁶ Bombni napadi so se nadaljevali tudi naslednje mesece. Neofašisti so skušali ustanoviti lokalno vejo Italijanske nacionalne stranke (Partito nazionale italiano). Obenem pa si je jugoslovanska stran skušala pridobiti v STO čim močnejše gospodarske pozicije in je prek italijanskih posrednikov kupovala lastnino, skušala dobiti kontrolo v uradu za preskrbo SEPRAL, da bi imela nadzor nad uvozom hrane, in poskušala prodrati tudi v policijske sile JK.⁹⁷

⁹¹ AS, MNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, mesečno poročilo ZVU za april 1947.

⁹⁵ Nazionalismo e neofascismo, C. Vetter, str. 143–157.

⁹⁶ AS, MNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, mesečno poročilo ZVU za april 1947.

⁹⁷ AS, MNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, mesečno poročilo ZVU za junij 1947.

SLOVENCİ V CONI A JULIJSKE KRAJINE

POLITIKA SIAU IN ODNOS SLOVENCEV DO NJE

V referatu o Slovencih na Tržaškem se je neznan avtor leta 1947 opredelil, da predstavljajo v tem času Slovenci politično najbolj strnjen in bojevit del prebivalstva, kar ima korenine v zgodovinskih razmerah. Združila jih je zmagovita Osvobodilna fronta, predstavljali so bojno jedro Slovansko-italijanske antifašistične unije in bili zgled italijanskemu narodu v boju za njegove demokratične pravice.¹ Šele po pridružitvi k Jugoslaviji septembra leta 1947 naj bi se na območju, pridruženem Jugoslaviji, začela diferenciacija, torej razlikovanje med privrženci in nasprotniki takratnih slovenskih oblasti, nasprotniki in privrženci socializma. Toda pri njeni izvedbi naj bi, tako vodstvo goriške partije, uporabili taktnost in enotnost ljudstva, ki je *«bilo z nami iz nacionalnih ozirov, da bi se obdržalo tudi sedaj, ko prihaja do poudarka socialna plat»*.² Obe navedbi slovenskih partijskih aktivistov povzemata temelj, ki je prevladal med Slovenci na Primorskem v letih 1945–1947, torej v času t. i. boja za meje, združiti vse sile za to, da se pridružijo k matici.

Slovence, ki so ostali v coni A Julijske krajine, je po umiku Jugoslovanske armade in ob prihodu zaveznikov prevzelo malodušje. Zavezniška uprava je bila za mnoge med njimi sicer mil, a vendarle nov okupator. To razpoloženje je bilo hitro preseženo in so že konec junija 1945, kot je pisal javni tožilec za Goriško Mirko Šlibar, *«žalnim manifestacijam, ki so sledile po vseh vaseh in večjih centrih z odhodom Jugoslovanske armade, sledile burne manifestacije prebivalstva za priključitev k federativni demokratični Jugoslaviji in za ohranitev demokratične narodne oblasti»*. Teh manifestacij so se udeleževali tudi ljudje, ki so *«doslej stali več ali manj ob strani. Tudi njih je prevzela splošna iskrena želja večine po ohranitvi v borbi prihorjenih demokratičnih pravic»* in pokazati *«jasno vsemu svetu voljo našega ljudstva, ki se za svoje pravice ne da od nikogar ogoljufati.»*³

Velika večina primorskih Slovencev je med vojno sodelovala v OF in se nato vključila v njeno naslednico – Slovensko-italijansko (od 12. avgusta 1945 Slovansko-italijansko) antifašistično unijo (SIAU). Zato je bila nerealna ocena krogov italijanske

¹ AS, I, f. GO KPJK, ae 308, referat: Slovenci na Tržaškem ozenlju, nedatiran, po septembru 1947. Tekst je napisan v takratnem značilnem slogu s poudarjanjem boja, bojevitosti ipd.

² AS, I, f. CK ZKS, fasc. 30, OK KPJK za Goriško, zapisnik OK KPS za Goriško, 23. september 1947.

³ AS, I, f. PNOO, m. 3, poročilo javnega tožilca za Goriško M. Šlibarja javnemu tožilcu za Slovensko primorje in Trst S. Peterinu, 21. junij 1945.

vlade, kar je potrdilo tudi poznejše dlogajanje, da so njihove možnosti izredno velike, ker *«Slovani v Julijski krajini nočejo ničesar slišati o Titu in hočejo ustanoviti svoje neodvisne stranke. Da jih pridobimo, bo dovolj, da jim pomagamo, da se svobodno organizirajo.»*⁴

Podobno kot ob osvoboditvi maja 1945 so Slovenci tudi v letih 1945–1947 v veliki večini, če mi je dovoljeno nekaj patetike, z dušo in srcem podpirali organizacije, ki so se zavemale za pridružitve k Jugoslaviji. Navdušeno so sodelovali na manifestacijah, demonstracijah in v protestnih stavkah, prepričani, da bodo tako pripomogli, da bodo njihove zahteve na mirovni konferenci uslišane. Na manifestacijah, na katerih so zahtevali priključitev k Jugoslaviji, je sodelovalo na tisoče ljudi, poleg Slovencev tudi številni italijanski delavci. Vztrajali so kljub temu, da jih je zavezniška policija zapirala, tudi pretepala. Tudi zanje, podobno kot za drugo stran, je postajalo vprašanje nove meje vprašanje življenja ali smrti. To skoraj popolno podporo primorskih Slovencev novi Jugoslaviji so ugotavljali tudi zavezniki v svojih poročilih.⁵

V nadaljevanju se bom na kratko zadržala pri organizaciji in delovanju SIAU.⁶ Organizirana je bila kot ljudska fronta, po vzoru podobne organizacije v Jugoslaviji, torej kot enotna množična organizacija in ne kot koalicija različnih strank. Ljudska fronta naj bi bila naslednica narodnoosvobodilnega gibanja, organizacija, v kateri so bili združeni vsi narodni in razredni interesi in ki naj bi nadomestila strankarsko organiziranost. Bila je enotno množično gibanje, ki naj bi upoštevalo tendence takratnega časa, ki je zahteval, *«da se napredna demokratična gibanja predstavijo v obliki enotnih gibanj z vodilno vlogo širokih delavskih množic.»*⁷

Politiko SIAU je na podlagi navodil slovenskega partijskega in oblastnega vodstva usmerjala Komunistična partija Julijske krajine (KPJK), ki je bila sicer formalno njen sestavni del.⁸ SIAU je odklanjala preštevanje in plebiscit, ki ju je večkrat zahtevala proitalijanska stran, ker je bila zaradi Trsta v številčni premoči v coni A. Strah pred plebiscitom je bil v nasprotju z večkrat izraženim prepričanjem vodstva SIAU, da imajo za seboj Slovence in večino italijanskega prebivalstva, predvsem delavstva. Možno je, da v njihovo lojalnost le niso bili tako prepričani, obenem pa so se bali manipulacij zavezniških in italijanskih oblasti, deloma tudi zaradi slabih izkušenj, ki smo jih imeli Slovenci s koroškim plebiscitom. Plebiscit je bil za SIAU opravljen že med vojno z opredeljevanjem večine za narodnoosvobodilni boj.⁹

⁴ ASDMAE, AP 1946–1950. Jugoslavia, b. 6, promemoria za ministra A. De Gasperija, nedatirana, verjetno poleti 1945.

⁵ NA, RG226 E190 B126 F658, poročilo z naslovom Trieste under Allied Occupation, 21. avgust 1945.

⁶ Več v N. Troha, Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 75–104, 119–174.

⁷ AS, I, f. GO SIAU, šk. 4, Osnove sporazumevanja SIAU, nedatirano, po 30. septembru 1945; Božo Repe: Liberalizem v Sloveniji, Borec, št. 9–10, Ljubljana 1992, str. 17.

⁸ Ustanovitev posebne partijske organizacije je predlagalo vodstvo KPI, ki je upalo, da bo s tem zmanjšalo vpliv KPS in da bo obenem odvrnilo kritike drugih italijanskih strank zaradi projugoslovanskih usmeritev italijanskih komunistov v Julijski krajini. S tem se je strinjal tudi CK KPS na seji 18. julija 1945, ko je razpravljal o vprašanju organiziranja projugoslovanskih organizacij v Julijski krajini, AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša B. Kidriča E. Kardelju, 25. junij 1945; f. CK KPS, šk. 1, zapis seje CK KPS, 18. julij 1945; f. GO KPJK, ae 107, zapisnik seje GO KPJK, 16. avgust 1945; ae 309, Referat o organizacijskih principih KP, partijskih organizacijah in delovanju, nedatirano; N. Troha, Prispevki 1993, str. 155. O organizaciji in delovanju KPJK glej N. Troha, Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 105–118.

⁹ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 7, zapisnik zborovanja aktivistov Goriškega okrožja, 3. julij 1945.

Njena organizacija je bila različna, odvisna od tradicije in od tega, kakšne organizacije so na posameznem območju že obstajale. OF je ostala na povsem slovenskih območjih, medtem ko so na mešanih ustanavljali odbore SIAU, na italijanskih pa italijanske osvobodilne fronte (Fronte di liberazione). Kljub formalnemu stališču, da naj bi se v njej krepila ljudska pobuda, so bile vse akcije skrbno pripravljene in vodene z vrha – Glavnega odbora SIAU, Glavnega odbora KPJK,¹⁰ pomembnejše pa tudi s strani slovenskega vodstva. So pa člani SIAU te akcije zavestno sprejemali in v njih sodelovali v upanju, da s tem podpirajo pridružitve k Jugoslaviji in, mnogi med njimi, tudi ljudsko oblast. Pri ustanavljanju odborov SIAU so imeli ponekod težave s Slovenci, ki so še vedno imeli predsodke do sodelovanja z Italijani.¹¹

Boris Kraigher, sekretar GO KPJK, GO SIAU in podpredsednik PNOO, do odhoda v Ljubljano julija 1946 osrednja osebnost projugoslovanskega bloka.

Člani SIAU so bili lahko vsi prebivalci Julijske krajine katerekoli narodnosti in stranke, ki niso delovali v škodo naroda in ki so sprejemali osnovna načela SIAU. Včlanile so se lahko tudi stranke in demokratične skupine, četudi so zavzemale svoja neodvisna politična stališča, ki pa niso bila v nasprotju z osnovnimi načeli SIAU.¹² V vodstvu SIAU in drugih množičnih političnih ter oblastnih organizacij niso bili le komunisti, ampak se je ohranjala frontna, zlasti v Trstu, večnarodnostna sestava. Vendar ti posamezniki niso imeli pomembnejšega vpliva na politiko SIAU in so obenem partiji priznavali vodilno vlogo, tudi zaradi njenih nespornih zaslug pri organiziranju protifašističnega in osvobodilnega boja. Velik poudarek so dali množičnosti, s čimer naj bi tudi dokazali, da je SIAU edina organizacija, ki je lahko zastopala interese

¹⁰ Predsednik SIAU je bil od kongresa 12. avgusta 1945 dalje France Bevč, ki je bil obenem predsednik PNOO. Pomembnejša je bila funkcija tajnika, Borisa Kraigherja, ki je bil obenem tudi sekretar GO KPJK.

¹¹ AS, I, f. MO SIAU Trst, m. 3a, poročilo o organizacijskem delu, nedatirano, verjetno konec 1945 ali v začetku 1946.

¹² AS, I, f. GO SIAU, razne kartoteke in sezname članov SIAU; Nataša Nemec: SIAU na Goriškem, str. 92.

večine prebivalstva Julijske krajine. Vsi ti ljudje naj bi tudi podpirali priključitev Julijske krajine k Jugoslaviji.¹³

Glavni poudarki njenega programa so bili enotnost Julijske krajine, uničenje vseh ostankov fašizma in vsega fašističnega državnega, gospodarskega, prosvetnega in političnega aparata, dosledna demokracija,¹⁴ boj proti črni borzi, izkoriščanju bede ljudi in težkih povojnih gospodarskih razmer, italijansko-slovensko (slovansko) bratstvo, svoboda vere, krepitev ljudske pobude. Druga vprašanja, zlasti socialna, pa so taktično preložili na čas po mednarodni ureditvi vprašanja Julijske krajine.¹⁵ Čeprav je bilo ves čas jasno, da je temelj njihovega programa priključitev celotne Julijske krajine k Jugoslaviji, so to zahtevo vnesli v svoj program šele po nastopih jugoslovanskih predstavnikov na londonski konferenci, in sicer 30. septembra 1945. Takšen odlog je bil posledica dejstva, da so skušali pridobiti čim večji vpliv med Italijani. Njeno sprejetje je obenem pomenilo dokončen prelom pogajanj s CLNG in tudi zaostritev odnosov z vodstvom KPI, ki je bilo v precepu med interesi italijanske države in interesi mednarodnega komunističnega gibanja. Z njo se je delitev med obema taboroma ostreje začrtala. V resoluciji sta se SIAU in KPJK opredelili v skladu s Kardeljevim nastopom tudi za Trst kot sedmo jugoslovansko republiko.¹⁶

Politika SIAU je temeljila na t. i. slovensko (slovansko)-italijanskem bratstvu, zgrajenem na narodni in razredni osnovi. Med vojno so postavili slovensko narodno vprašanje obenem z osvoboditvijo na prvo mesto tudi zaradi nevarnosti, da bi nasprotniki OF med Slovenci, če bi OF zapostavila slovensko narodno vprašanje, lahko dobili prevladujoč vpliv med Primorci. V prvem povojnem obdobju, ko je bil tekmeč na slovenski strani poražen in oslabljen, ko Slovenci niso imeli druge izbire, so reševanje slovenskega narodnega vprašanja podredili zahtevam, ki so jih postavljali Italijani, ki so bili naklonjeni priključitvi k Jugoslaviji. Ti so namreč imeli možnost izbire. Na takšno odločitev sta vplivala tudi odklonilno stališče vodstva KPI in reakcija tržaškega italijanskega delavstva ob jugoslovanski zasedbi, ko so nekoliko utopično pričakovali takojšnjo uvedbo komunizma in ob tem slovensko stran obtoževali nacionalizma.¹⁷ S poudarjanjem razrednosti so skušali tudi zanikati obtožbe CLNG o slovenskem nacionalizmu in njegove očitke italijanskim komunistom, da izdajajo narodne interese. Ker s sklicevanjem na narodnostne pravice ni mogla zahtevati Trsta, pa tudi nekaterih drugih krajev, ki so imeli italijansko večino, je Jugoslavija potrebovala podporo

¹³ O številu članov nimamo popolnih podatkov. Na osnovi posrednih virov lahko sklepamo, da je v coni A Julijske krajine leta 1946 SIAU imela okrog 130.000 članov, med njimi 50.000 Italijanov. Več v N. Troha, *Politika slovensko-italijanskega bratstva*, str. 100–104.

¹⁴ S pojmi prava, dosledna ipd. demokracija je mišljena ljudska oblast v nasprotju s t. i. zahodno, strankarsko demokracijo.

¹⁵ AS, I, f. GO SIAU, šk. 1, zapisnik kongresa SIAU, 12. avgust 1945. Ureditev socialnih vprašanj je vključevala tudi spremembe lastnine v okviru nacionalizacije, agrarne reforme in drugih oblik razlastitve.

¹⁶ AS, I, f. GO KPJK, ae 108, zapisnik seje GO KPJK, 24. september 1945; f. GO SIAU, šk. 2, zapisnik seje GO SIAU, 30. september 1945; f. CK KPS, ae 76, razne depeše E. Kardelja B. Kidriču; f. Boris Kraigher, šk. 1, pisma B. Kraigherja CK KPS; f. AIS, ae 170, ae 171; G. Valdevit, *La questione di Trieste*, str. 114, 115; D. Nečak, *Trst – Trieste 1945*, str. 45–57; *La crisi di Trieste*, R. Pupo, str. 135–137. Pupo zapiše, da se na srečo KPI Sovjetske zveza ni odločila za brezrezervno podporo Jugoslavije in tako dopustila Togliattiju, da se je vse bolj oddaljeval od stališč, ki jih je zastopala KPJ.

¹⁷ AS, I, f. AIS, ae 86, poročilo 3. sektorja Ozne Trst, 9. maj 1945; ae 98, isto, 11. maj 1945; ae 101, isto, 12. maj 1945.

vsaj dela Italijanov. Teorije o pripadnosti mesta zaledju (= pripadnosti italijanskih otokov v slovensko-hrvaškem morju), zahodne sile niso sprejemale.

Zaradi obtožb o prevelikem zavzemanju za slovensko narodno vprašanje, a tudi zaradi komunizma vodilnih, ki so na prvo mesto vse bolj postavljali razredno vprašanje, sta KPJK in SIAU delali v odnosih z Italijani, ki so podpirali Jugoslavijo, vse preveč kompromisov. Tako je Ivan Regent v zaključnem govoru na kongresu KPJK 13. avgusta 1945 postavil vprašanje priključitve Julijske krajine k Jugoslaviji povsem na razredno oz. internacionalistično osnovo in tako deloma zanikal bistvo boja primorskih Slovencev.¹⁸ Nekateri lokalni aktivisti so tako že poleti 1945 razlagali, da je *»sedanje gibanje tudi v naši pokrajini v bistvu zgolj komunistično»*.¹⁹

Sprejem mednarodne razmejitvene komisije na Krasu, marec 1946.

Tudi prva akcija v podporo slovenskih pravic po maju 1945, stavka proti prepovedi Primorskega dnevnika decembra 1945, je bila ideološka – spor z ZVU, ki je v slovenskih šolah zaposlovala politične emigrante.²⁰ Na sestankih, na katerih so bili navzoči Italijani, so govorili samo italijansko, ker Italijani slovenskega jezika niso poznali. Pri imenu unije so privzeli izraz slovanska, kar je bil izraz italijanskih nacionalističnih krogov. Zašli so tudi v take skrajnosti, da so podpirali dvojezične kulturne sekcije, pri čemer je prišlo do odpora med samimi člani odborov, češ da se kultura ne more združevati v italijansko-slovensko mešanico. Ob tem pa je tudi ZVU, italijanski uradniki v njeni službi, vse bolj izpodrivala slovenščino iz sodišč in uradov.²¹

Eno pomembnejših vprašanj, ki je sprožalo nasprotja med člani SIAU, pogojno rečeno komunisti oziroma levico na eni in narodnjaki na drugi strani, in ki se je deloma vleklo že iz vojnih let, je bilo vprašanje odnosa med partijo in SIAU, ki je bila vse preveč nekritična in podrejena. To je bilo skupaj z vprašanjem razmerja med razrednim in nacionalnim in ekskluzivizmom v smislu parole: Kdor ni z nami, je proti nam,

¹⁸ AS, I, f. GO KPJK, ae 31 (tudi f. Boris Kraigher, šk. 1), zapisnik 1. kongresa KPJK, 13. avgust 1945, razprava I. Regenta: *»Vračam se na argument, da rečem vsem onim, ki še ne razumejo, da so se proletarci, da se je delavski razred, da se je ljudstvo Julijske krajine izreklo za Jugoslavijo ne iz nacionalnega vidika, ampak iz vidika političnega prepričanja, da bo moglo bolje živeti, ker je oblast v njegovih rokah.»*

¹⁹ AS, I, f. AIS, dodatno gradivo, izjava redovnic iz Tomaja, 5. september 1945.

²⁰ N. Troha, Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 131–134.

²¹ AS, I, f. GO KPJK, ae 152, zapisnik seje pokrajinskega partijskega aktiva, 21. avgust 1946.

in nekaterimi ukrepi jugoslovanskih oblasti (eden takih se je zgodil ob dogodkih med birno v Lanišću), vzrok za izstop posameznih vidnih članov SIAU, nekomunistov, a šele po končani mirovni konferenci, ko je odpadel povezovalni moment – sprememba meje. Dotlej se je v vodstvu SIAU zaradi pomembnosti mejnih vprašanj ohranila enotnost.²²

Med majem 1945 in pomladjo 1947 je imela SIAU nesporno podporo velike večine Slovencev v coni A. Delitve, ki so bile med Primorci že pred vojno in so se nadaljevale med njo, so ostale tudi v teh letih, se pa zaradi nerešenega narodnega vprašanja in vprašanja nove meje niso tako izrazile kot poprej, pa tudi kot pozneje ne. Zlasti so narodni interes, kateremu so podredili vse drugo, postavili v ospredje primorski sredinski krogi, tako liberalni kot katoliški (krščansko socialni). Primorski krščanski socialci so že kmalu po začetku vojne prišli v spore s centralo SLS v Ljubljani zaradi njenega sodelovanja z italijanskim okupatorjem in snovanja vaških straž. Ne le zanje, ampak za skoraj vse primorske Slovence je bilo vsako sodelovanje z italijanskimi fašističnimi oblastmi, ki so bile v takratni Ljubljanski pokrajini še okupatorske, nepojmljivo. Večina se je zato priključila OF in obenem skušala storiti vse za enoten nastop celotnega naroda proti okupatorju. Tudi vera jim ni bila ovira za sodelovanje s komunisti, saj se, kot je pisal konec leta 1944 eden najvidnejših primorskih politikov Engelbert Besednjak, *»boj danes v prvi vrsti vrši zato, da vrnemo našemu ljudstvu domovino, da mu damo lastno državo»*.²³

Zaradi njihovega zavzemanja za slovenske etnične meje je primorska sredina zapala novim jugoslovanskim oblastem. Tako je liberalno usmerjeni Ivan Marija Čok²⁴ Edvardu Kardelju izrazil vso priznanje za njegov nastop na londonski konferenci septembra 1945: *»Mi Primorci in zlasti mi tržaški Slovenci smo vedno pričakovali pomoči od Jugoslavije in jo končno tudi dobili: v teku osvobodilne borbe na terenu s strani NOV in po končani vojni od nove vlade, sestavljene na podlagi sporazuma ... Prva se je za Primorsko zavzela Titova vlada.»*²⁵ Njegovo stališče je bilo podobno Besednjakovemu v pismu Ščeku decembra 1944: *»Le Tito je spravil vprašanje priključitve pred mednarodno javnost, medtem ko so gospodje iz emigracije trdili, da jim Angleži ne dovolijo javne razprave o slovanskem vprašanju.»*²⁶

Sumničenje vsakega potencialnega nasprotnika, tako značilno za takratne partijske forume, se je preneslo tudi na Primorsko. Nove slovenske oblasti so tudi po vojni ohranile že med vojno izraženo sektaštvo tudi do tistih slovenskih primorskih poli-

²² N. Troha, *Politika slovensko-italijanskega bratstva*, str. 124–131.

²³ AS, f. Edvard Kardelj, šk. 75, pismo E. Besednjaka V. Ščeku, 31. december 1944, objavljeno v Goriškem letniku, št. 3, 1976, str. 258–267. O vprašanju primorske sredine in izobraženstva med vojno v B. Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam*, str. 363–407, kjer navaja tudi pomembnejšo literaturo. Glej še B. Mlakar, *Prispevki 1997*; *Korespondenca Virgila Ščeka*, E. Pelikan, str. 40–49.

²⁴ Ivan Marija Čok (1886–1948), odvetnik in politik, član Narodnega veča v Zagrebu, član jugoslovanske delegacije na mirovni konferenci v Parizu, po 1928 predsednik Zveze jugoslovanskih emigrantov iz Julijske krajine. Med vojno je bil v ZDA kot predsednik Jugoslovanskega odbora iz Italije. 1945 se je vrnil v Trst in sodeloval v študijskem odseku PNOO. Na obravnavi v t. i. Nagodetovem procesu je bil proglašen za agenta tuje obveščevalne službe (Slovenski poročevalec, 5. avgust 1947). Odšel je v ZDA, kjer je 1948 umrl, Primorski slovenski biografski leksikon, 20 zvezkov, Gorica 1974–1994 (v nadaljevanju PSBL), 3/245–246.

²⁵ AS, I, f. CK ZKS, m. GO KPJK, pismo I. M. Čoka E. Kardelju, 22. oktober 1945.

²⁶ AS, f. Edvard Kardelj, šk. 75, pismo E. Besednjaka V. Ščeku, 31. december 1944, objavljeno v Goriškem letniku, št. 3, 1976, str. 258–267.

tikov, ki so jim bili naklonjeni, niso pa bili komunisti. Ker so imeli zaradi svojega brez-kompromisnega zavzemanja za narodne pravice med ljudmi velik ugled, je levica v njih, in ne v »belogardističnih« krogih, ki so se onemogočili zaradi sodelovanja z Nemci, videla večjo nevarnost za svoj vpliv med Slovenci. Bali so se tudi njihovega povezovanja z zahodnimi zavezniki, s pomočjo katerih bi lahko prevzeli oblast. Zato jim niso zaupali ključnih mest, zlasti ne takoj po osvoboditvi in le deloma kasneje. Naj dodam, da so se italijanske oblasti, ki so te sredinske politike poznale kot največje zagovornike slovenstva, takemu ravnanju čudile in pri tem posebej izpostavile slovenske intelektualce, ki so ostali v Julijski krajini, kot sta bila Frane Tončič in Josip Fertolja.²⁷

Slovenske oblasti so preprečevale vrnitev na Primorsko nekaterim najvidnejšim primorskim politikom, kot sta bila Josip Bitežnik in Engelbert Besednjak. Sprva sta načrtovala vrnitev na Primorsko že jeseni 1945, ko sta po pogovoru s Kardeljem že imela tudi njegovo dovoljenje za vrnitev.²⁸ O teh pogovorih najdemo daljši zapis v dnevniku Edvarda Kocbeka 14. septembra 1945. Kardeljevo priporočilno pismo naj bi bilo obenem tudi vse, kar sta v razgovoru širšega obsega dosegla. Kocbek piše: *«Oba sta Kardelju govorila konkretno, predložila sta mu, da bi v soglasju s Ljudsko fronto Jugoslavije v coni A začela izdajati list, s katerim bi disociirala belogardistične pristaše in v njih prebudila voljo po sodelovanju z novo Jugoslavijo. Kardelj se z njunim predlogom seveda ni strinjal, ker je dobro spoznal, da je glavni motor njune aktivnosti želja po uveljavljanju. Ker se ne moreta uveljaviti na naši liniji v okviru države in ker ne moreta sprejeti belogardističnih tez, sta izbrala sredinsko pot, ki se jima nudi v coni A pod zavezniškim patronom, tako da naj bi bil volk sit in koza cela. Toda ta račun delata brez krčmarja. Vse mislita in zidata v zgolj politično predstavljenem svetu in ne jemljeta v poštev družbenih nagibov, ki so odločilni. Kardelj jima je povedal, da bosta s svojo akcijo nujno lomila enotnost ljudstva, ki je spričo narodnih zahtev meje postala posebno važna, potem pa bosta seveda z logično neizprosnostjo pristala prej ali slej na drugi strani. To sem jima povedal tudi jaz. Poleg tega sem danes Besednjaka opozoril na to, da za katoličane danes na Slovenskem ne more biti separatne politične akcije, pač pa nam je zapovedana lastna in samostojna – ker od nikogar zamenljiva – versko-kulturna akcija v smeri verskega preporoda, osnovanja nove cerkvene organizacije in zbiranje njega kulturne elite. Obenem sem ga opozoril, da naj s svojo politično akcijo odnosno listom čaka vsaj tako dolgo, da se reši (čeprav začasno) vprašanje meje med Italijo in Jugoslavijo. Pač pa sem mu naznačil v bodočnosti razne možnosti slovenskega delovanja tako v internacionalnem Trstu kakor tudi v tistem delu zaledja, ki bo najbrž ostalo kot del manjšinskega ozemlja v Italiji. Morebiti bodo Slovenci morali seči po taki obliki sodelovanja z demokratično Italijo, kakor je to že primer v današnji*

²⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo Akcijskega odbora Julijske krajine, 2. junij 1945.

²⁸ AS, f. CK ZKS, depeše zvezne vlade, šk. 1, depeša E. Kardelja B. Kidriču, 31. avgust 1945; f. Edvard Kardelj, šk. 74, depeša B. Kidriča E. Kardelju, 8. september 1945, v kateri poroča o obisku Josipa Bitežnika: *«On in Besednjak bi na lastno pest petljala v A zoni z Angleži, vrhu vsega pa še imela naš pristanek na to ... Izjavili določno, da jih bomo napačili, če bodo skušali uveljaviti nameravano smer. Na našo izjavo odgovorili, da se bodo v primeru našega nesoglasja posvem pasivizirali. Skušali jih bomo zadržati v Ljubljani, kjer so trenutno manj nevarni, kot na Primorskem. Pustiti jih šariti po Primorskem bi pomenilo omogočiti Angležem isto, kar jim doslej med Slovenci ni uspelo, čeprav so poizkušali na vse kriplje.»*

*Koroški. Seveda sem mu ponovno osvetljeval nemogoči položaj njegovega sredinskega poskusa.*²⁹

Bitežnik in Besednjak sta nato vse do junija 1946 ostala v Ljubljani, ko je bila znova odobrena njuna vrnitev na Primorsko, vendar nato, na zahtevo Borisa Kraigherja, zaradi dogajanja v zvezi z goriško katoliško tiskarno isti mesec znova preklicana.³⁰ Partija je z nezaupanjem gledala tudi na poskus pomiritve med goriško duhovščino in oblastni v FLRJ. Vodilni goriški duhovniki naj bi v ta namen izdali posebno spomenico in obnovili izdajanja krščanskosocialnega Malega lista, ki bi bil naklonjen Jugoslaviji.³¹

Stališče slovenskih oblasti do primorskih sredinskih krogov lahko razberemo iz sicer kasneje napisanega elaborata Ozne o krščanskih socialistih na Primorskem: *«V načelnem pogledu so mnenja, da je naslonitev manjšine na matično državo izven razprave, in sicer ne glede na njeno notranjo ureditev.»* V nadaljevanju ocenjujejo njihovo politiko pred vojno, ko so nasprotovali temu, da bi se slovenska manjšina v Italiji spustila v ideološki boj, ampak naj bi se omejila na manjšinsko politiko za obrambo narodnostnih pravic in bila lojalna državi, v kateri živi. Podobna stališča naj bi zastopali po vojni, zlasti po razcepu v slovenskem taboru po ustanovitvi STO, ko so kritizirali tako desnico kot levice, *«ki se je preveč eksponirala na partijski in ideološki liniji»*. Rešitev so videli v ustanovitvi enotne narodne stranke. Elaborat zaključuje: *«Tako neznanstveno obravnavanje nacionalnega vprašanja in manjšinske politike je pač dokaz, da se sredina in z njo vred vsa buržoazija ni ničesar naučila v tej dolgi dobi težkih preizkušenj in da kljub navidezni konciljantnosti krčevito brani svoje pozicije v bolj ali manj odločni in odkriti ali prikriti obliki. Še vedno je pripravljena sprejeti drobtinice in izgublja veliko perspektivo, ki obeta ljudskim množicam popolno zadovoljitev njegovih upravičenih teženj. Trenutno taktiko 'manjšinske politike' smatra že za višek ter s tem samo podpira imperialistične težnje svojih očitnih ali skritih zaveznikov.»*³²

V podobnem elaboratu o tržaškem liberalnonarodnem krogu, ki ga je verjetno prav tako izdelala Ozna, so ugotavljali, da so ta krog že pred vojno sestavljali ljudje,

²⁹ Edvard Kocbek: Dnevnik, 1945, Ljubljana 1991, str. 38, 39. Ob tem je zanimivo Kocbekovo mnenje, kakšna bo bodoča meja, saj že septembra 1945 govori o internacionalnem Trstu in bodoči slovenski manjšini v Italiji. To mnenje je eden od posrednih dokazov, da so se vodilni jugoslovanski krogi, katerim je takrat pripadal tudi Kocbek, že jeseni 1945 zavedali, da njihove zahteve po Trstu ne bodo izpolnjene.

³⁰ AS, I, f. CK ZKS, šk. 46, depeše, depeša M. Marinka E. Kardelju, junij 1946: *«Kraigher spremeni stališče in želi, da se Besednjakova vrnitev preloži. Njegova vrnitev bi pomenila naše popuščanje splošni ofenzivi duhovnikov z Margotjem na čelu. Na občem zboru KTD (Katoliško tiskovno društvo, op. a.) v Gorici so naši propadli. Margoti je dobil večino duhovnikov proti ščeku v vprašanju goriške tiskarne in so naš sporazum s tiskarno takoj odpovedali. V tej splošni ofenzivi duhovnikov bo reakcija skušala operirati z Besednjakom in podobno za katoliško demokratsko stranko in bo služila omahljivim sredincem, ki izkoristijo vsako našo popustljivost do njih. Sredinci bi vrnitev Besednjaka smatrali za našo kapitulacijo in jo skušali izkoristiti, kot da smo mi slabi in da so oni nam potrebni.»* Besednjak je nato sicer začasno prišel na Primorsko jeseni 1946, v Trst pa se je vrnil jeseni 1950 in prevzel vodstvo Slovenske krščansko-socialne zveze.

³¹ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo OK KPJK za Goriško (J. Beltram) GO KPJK, 25. oktober 1946.

³² AS, MNZ, 600/8, Meščanske stranke na Primorskem, historiografija, elaborat, nedatiran; isto, poglavje Goriška krščansko-socialna sredina.

ki naj bi se v času fašizma izkazali za narodnjake le v besedah in frazarjenju, pri delu pa naj bi bili breznačelni in hlapčevski, vdani agenti tujih agentur, največ angleške, s katero so bili povezani tudi člani predvojne organizacije TIGR. Med drugim tržaškim procesom³⁴ naj bi se pokazale zakulisne zveze nacionalistov in klerikalcev Janka Kralja in obenem prefinjena italijanska taktika, ko so v zadnjem trenutku oprostili nacionaliste in usmrtili komuniste in tako povzročili nov razkroj v primorskem političnem gibanju. *«Vedeli pa so,»* nadaljuje elaborat, *«da jim utegnejo taki nacionalisti koristiti kot dušilec usenarodnega uporniškega gibanja.»* Osvobodilni boj slovenskega ljudstva na Primorskem naj bi dokončno razčistil vprašanje, kdo je pravi Slovenec in kdo izdajalec slovenskega naroda. V OF se je v Trstu vključilo *«med nacionalisti vse tisto, kar je bilo zdravo, kar ni kapitulirano na prvi udarec pred kvesturo in fašisti in kar je resnično hotelo delati za narodne interese»*. Obenem naj bi bila razkrinkana protinarodna vloga ljudi, ki so se vrsto let razglašali za narodne osvoboditelje. Po vojni so se nekateri sicer vključili v SIAU in naj bi skušali zasesti položaje v jugoslovanskih upravnih in političnih forumih v Trstu in na Primorskem, med njimi tudi sodelavci Intelligent Servica in medvojni simpatizerji Draže Mihailovića. *«Budnost ljudskih množic jih je onemogočila v njihovem namenu in so začeli sami odpadati od SIAU, ker jim ljudstvo ni dalo, da si zopet ustvarijo primatni položaj in jih je ljudstvo razkrinkavalo in paraliziralo v njihovih stremljenjih.»*³⁵

Nezaupanje do sredinskih krogov se je v veliki meri prekrivalo z nezaupanjem do izobraženstva, ki je bilo močno, čeprav so mnogi med njimi ves čas sodelovali z OF in bili tudi člani partije. Izobraženstva na Primorskem zaradi emigracij in preganjanja v času fašizma ni bilo veliko, niti v prvih letih po vojni, ko se mnogi še niso vrnili. Poleg duhovnikov, ki jih obravnavam posebej, je bilo največ odvetnikov in učiteljev. Da jim nova jugoslovanska oblast ne zaupa, so se zavedali tudi sami, a so obenem hoteli delovati ne le strokovno, ampak tudi politično, kar je vzbujalo nove sume. Tako je Okrožni odbor SIAU za Gorico razlagal nadrejenim: *«Seveda je naravno, da nastane to nezaupanje z naše strani, ker te ljudi prvič dobro ne poznamo, ker se niso dodobra spoznali z našim gibanjem, ker so bili vedno doma, in drugače je njih težje prepričati o liniji, ker vsak intelektualec je precej vezan na individualno miselnost. On je trdno prepričan, da je misel, ki se je skuhalo v njegovi glavi, najboljša.»* Sicer redki izobraženci po vaseh so dostikrat nasprotovali temu, da *«je bil predsednik NOO kmet, medtem ko mora on vršiti podrejeno funkcijo»*, kot je poročal Julij Beltram konec leta 1945.³⁵

SIAU na Goriškem je aprila 1946 pripravila posebno konferenco, ki se je je udeležilo približno šestdeset intelektualcev. Na njej so poudarili, da je treba obdržati enotnost OF, krepiti vseslovansko misel in se pri tem nasloniti na Sovjetsko zvezo, ki so jo v okviru panslavizma spoznali za tisto silo, *«ki edina lahko štiti naše interese»*.

³⁴ Posebno sodišče za zaščito države je na 2. tržaškem procesu (2.–14. december 1941) sodilo šestdesetim vodilnim slovenskim protifašistom iz Julijske krajine, ki jih je razdelilo na tri skupine: komunistično, teroristično in intelektualno. Devet obtoženih so obsodili na smrt, od katerih so bili štirje pomiloščeni na dosmrtno ječo.

³⁵ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 7, elaborat: Vloga tržaških nacionalistov od 1. svetovne vojne do danes, nepodpisan, 2. april 1948. Zadnje povedi merijo na spore Josipa Ferfolje in Franeta Tončiča, sicer člana vodstva SIAU, z vodstvom. Oba sta nato sredi leta 1948 izstopila in ustanovila skupino Neodvisni Slovenci.

³⁵ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2a, poročilo OO SIAU za Goriško (J. Beltram) GO SIAU, 8. december 1945.

Velik poudarek so dali bratstvu, vseslovanstvu in slovanski enotnosti in temu, da je treba preseči razcepljenost in versko-politične prepire.³⁶

Spori med izobraženci in vodstvom SIAU so bili tudi ob vprašanju šolstva, ki so dobili še dodatne razsežnosti zaradi vmešavanja ZVU v šolsko politiko. Ta je skušala zagotoviti uravnoteženost med obema blokoma tudi z zaposlovanjem slovenskih političnih emigrantov in obenem vplivati, da bi bil šolski program bolj nevtralen in apolitičen. Tako je Boris Kraigher poročal CK KPS konec novembra 1945: *«V neki vasi v Brdih je prosvetni odbor napravil prireditev brez slike Tita in naše zastave. Ko so ljudje zaradi tega protestirali, je nastal v vasi pretep. V tej smeri je aktivna duhovščina pa tudi del inteligence, zlasti goriške, ki ni bila ves čas vojne resnično pritegnjena v osvobodilno borbo. Zato smo morali podvzeti korake tudi za kontrolo in pravilno linijo pri prosvetnem delu.»*³⁷

Tudi v SIAU in zlasti KPJK je sumničenje tistih, ki se jim niso pridružili, večkrat prehajalo v sovraštvo. V vse bolj prevladujoči boljševiski maniri diskreditirati vsakogar, ki jih ni brezpogojno podpiral, ki se je iz Jugoslavije prenesla tudi na Primorsko, so marsikdaj skušali osramotiti ljudi, ki so imeli zaradi svojega dolgoletnega protifašizma med ljudmi velik ugled. Največkrat so bili tarča napadov duhovniki, a tudi drugi. Navajam primer odvetnika Frana Vesela,³⁸ ki je vodil obrambo italijanskega zdravnika v Postojni Domenika Karinčiča v procesu pred ljudskim sodiščem.³⁹ Karinčič je bil obtožen kaznivih dejanj proti svobodi in dostojanstvu slovenskega ljudstva, in sicer: *«da je bil udeleženec mnogih kaznivih dejanj masovnega požiganja hiš in imetja ter uničevanja in ropanja imovine, naklepne usmrtitve dveh pristašev OF, nasilja, mučenja in pretepanja zavednih Slovencev ter kaznivega dejanja javne žalitve mrtvih sodelavcev in pristašev OF»*. Obsojen je bil na vsega 18 mesecev zopora in pet tisoč lir denarne kazni. Višina kazni dovolj zgovorno priča o konstruktivni obtožnici. Kljub temu se je na Vesela kot njegovega zagovornika zgrnil val obtožb. Že to, da je zagovarjal domnevnega fašista, je bilo dovolj za obtožbe v članku, ki ga je objavila Primorska borba. V njem so ga obtožili, da je bil sodelavec obtoženega in da je skupaj z obtoženim kot stavkokaz vozil tramvaj v Milanu, *«sedaj pa bi rada skupaj preslepila naše ljudsko sodišče»*. Frana Vesela so označili kot fašista, zakrknjeno prodano dušo, zvestega pripadnika skvadrističnih načel, nesramnega cinika, ponesrečeno figuro fašista na potaplajoči ladji nasilja in protiljudske borbe, protiljudskega reakcionarja na liniji izrabljanja čustev preprostega ljudstva. Skupaj s Karinčičem naj bi bila *«dva izmed tistih fašistov, ki so skozi 25 let oholo nastopali»*. Oba naj bi pomagala fašizmu na oblast in bila fašista pred pohodom na Rim.⁴⁰

³⁶ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 5, izvleček diskusije sestanka z intelektualci, nepodpisan, 25. april 1946.

³⁷ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 29. november 1945. Več o vprašanju šolstva glej A. Gabrič, Acta Histriae.

³⁸ Fran Vesel je bil odvetnik in politični delavec. Med vojno se je priključil osvobodilnemu gibanju in bil zaprt. Po vojni je bil predsednik NOO v Umagu, kjer je ob koncu vojne živel. Nato je bil štiri mesece zaprt, obenem so mu zaplenili premoženje. Po vojni je bil med zagovorniki obtoženih protifašistov pred zavezniškimi sodišči, leta 1947 pa eden od pobudnikov Slovenske demokratske zveze za STO, PSBL, 17/194.

³⁹ Primorska borba je že 23. februarja 1946 objavila članek Kdo je dr. Karinčič in nato 2. marca novega z naslovom Še en greh dr. Karinčiča.

⁴⁰ AS, I, f. AIS, ae 461, slovenski odvetniki; Primorska borba, 7. september 1946, Kako si dr. Vesel predstavlja sojenje nekdanjih fašistov.

Na te obtožbe so se odzvali slovenski odvetniki in pri Poverjeništvu PNOO 30. septembra 1946 protestirali, češ da je bil Fran Vesel zaveden Slovenec, soborec, ki se je od začetka boril skupaj z OF. *«Saj je vendar z nami vred zaupni pravnik naših oblasti, ki nesebično in požrtvovalno, morda kot prvi med nami, brani naše politične obtožence pred italijanskimi in zavezniškimi sodišči,»* so navajali slovenski primorski odvetniki in zahtevali opravičilo. Vesela, ki je hotel vložiti obtožbo, so prepričali, naj počaka, a nato zaman čakali na odgovor. *«Smatramo, da bi se bil Karinčičev proces upravičeno izrabil za povzdigo prestiža našega narodnega sodstva, saj so vendar baš v tem procesu naši narodni sodniki pokazali javno in pred vsem svetom svojo zrelost, ker so bili nepristranski tudi proti bivšemu fašistu Karinčiču. Le-ta je bil obtožen takih dejanj, da bi zaslužil smirtno kazen, namesto na smrt je bil obsojen na 18 mesecev zapora (v coni A ZVU obsoja na tako kazen že partizana, ki hrani doma svojo staro pištolo v spomin na prestano borbo ob boku zaveznikov proti fašizmu). Narodno sodišče je iskalo in našlo resnico in pravico tudi za bivšega fašista,»* so komentirali. Primorska borba je nato objavila popravek, v katerem je zanikala očitke in se opravičila za pomoto.⁴¹

*Manifestacije za
priključitev Julijske
krajine k Jugoslaviji,
organizirane v Parizu
spomladi 1946.*

Naj navedem še mnenje o enem najbolj narodno zavednih Slovencev in obtoženim na smrt na drugem tržaškem procesu leta 1941 Lavu Čermelju v obveščevalnem poročilu, kjer med drugim zapišejo: *«Kljub temu, da je pristopil v OF ni menjal svojega mišljenja. Ostal je v bistvu reakcionar – anglofil, pobornik ideje podonavske federacije, začel je s politiko zelo rafiniranega podtalnega razkrajanja organizacije OF. Njegova prekanjenost mu je pridobila spoštovanje velikega kroga tržaških Slovencev. Pred narodom je on, od vseh ostalih najmanj kompromitiran. To pa je pred vsem, ker nastopa kot velik narodnjak in skriva svoje podlo početje za krasne fraze predanosti narodu.»*⁴² Podobne ocene najdemo v gradivu tudi o primorskih narodnjakih in protifašistih Franetu Tončiču, Dorčetu Sarđoču in Angelu Kukanji.⁴³

⁴¹ AS, I, f. AIS, ae 461, slovenski odvetniki, protest tržaških odvetnikov pri PNOO, 30. september 1946.

⁴² AS, I, f. AIS, ae 463, informacija o profesorju Lavu Čermelju.

⁴³ Gorazd Bajc: La politica delle autorità di Lubiana nei confronti dell'opposizione slovena a Trieste: 1945–1948, tesi di laurea, Università degli studi di Trieste, Facoltà di lettere e filosofia, Trieste 1997 (v nadaljevanju G. Bajc, Politica delle autorità di Lubiana), str. 245.

Sprva neuspeli poskusi ZVU, ki je v okviru ravnotežja moči tudi med Slovenci podpirala ustanovitev različnih strank in že poleti 1945 iskala svoje zaupnike, da bi tako omejila premoč leve, so še povečali nezaupanje SIAU in KPJK do sicer naklonjenih sredinskih krogov.¹⁴ Pri širjenju odpora do nove Jugoslavije naj bi imeli veliko vlogo slovenski politični emigranti, torej krog, *«ki s pomočjo zunanjih sil v tesnem bratstvu z vojnimi zločinci išče oslombe v nekaterih špekulantskih krogih zone A, zlasti Gorice»*, kot je ocenjeval Boris Kraigher januarja 1946. Ti so skupaj s primorskimi protikomunisti za priključitev k Jugoslaviji postavljali pogoje: *«Hočejo drugo Jugoslavijo, drugačno, kot je danes. Radi bi tisto protiljudsko Jugoslavijo, ki je privedla njene narode v aprilsko nesrečo leta 1941 ... Ne diši jim ljudska oblast, ljudska demokracija, ne diši jim agrarna reforma, ne diši jim ločitev cerkve od države, svoje intrige pa zavijajo v demokratične fraze.»*¹⁵

Sicer večinska podpora Slovencev SIAU je bila v posameznih krajih različna in tudi ne ves čas enaka. Na to so vplivali različni dejavniki. Med pomembnejšimi so bili, zlasti v vaseh in manjših krajih, odnos domače duhovščine do nove Jugoslavije, sposobnosti lokalnih aktivistov in tudi, kaj se je v kraju dogajalo med vojno in takoj po njej. Ljudje so bili zaradi prevelike intenzivnosti dogajanja tudi utrujeni in že konec leta 1945 naj ne bi bilo zaznati več takega navdušenja.¹⁶ Dostikrat pa so bili razlogi za odločanje posameznikov povsem banalni. Predvsem na podeželju ne smemo zanemariti efekta mase – kamor so šli najvplivnejši, so šli vsi ali vsaj večina. SIAU je imela nedvomno veliko podporo v Tržaškem okrožju, kjer jo je podpiralo tudi veliko slovenskih duhovnikov, medtem ko so bile na Goriškem med posameznimi kraji velike razlike. Vodilni funkcionar KPJK in SIAU Boris Kraigher je februarja 1946 razmere takole ocenil: *«Na naši strani so vsi Slovenci, razen tistih, ki so zbežali iz Jugoslavije, dela klera in meščanstva, večinoma na Goriškem.»*¹⁷ Oh tem pa je bila akcija zbiranja podpisov za priključitev k Jugoslaviji uspešna tudi tam, kjer je bilo nasprotovanje novim jugoslovanskim oblastem večje, saj so iz interesa, da se priključijo Jugoslaviji kot državi, podpisovali tudi komunizmu nasprotni Slovenci.¹⁸

Na to, da je del ljudi prenehal podpirati novo Jugoslavijo, nad katero so bili sprva navdušeni, so v veliki meri vplivale napake funkcionarjev lokalnih NOO in političnih aktivistov. V odbore so bili pogosto vključeni ljudje s slabim slovesom, ki so delovali le za svoje osebne interese. Kot beremo v poročilu italijanskega notranjega ministrstva iz jeseni 1945, naj bi ponekod celo dajali živilske nakaznice samo komunistom in slavofilom.¹⁹ V vasi Lokev, kjer so bili ob osvoboditvi vsi za Jugoslavijo, je veliko ljudi odvrnilo prav delovanje domačega odbora. Virgil Šček, ki je v tej vasi živel, je pisal Borisu Kraigherju: *«Vzdrušje je strupeno, ker si od časa fašizma kompromitirane osebe skušajo pridobiti vpliv pri višjih tako, da denuncirajo po krivici osebe, to*

¹⁴ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 23. julij 1945.

¹⁵ AS, I, f. GO SIAU, šk. 3. poročilo B. Kraigherja na 2. zasednaju GO SIAU, 27. januar 1946 (tudi f. Boris Kraigher, šk. 2). Delovanje slovenske politične emigracije v coni A je obdelano v posebnem podpoglavju, str. 190–198.

¹⁶ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2a, poročilo OO SIAU za Goriško GO SIAU, 7. december 1945.

¹⁷ AS, I, f. GO KPJK, ae 147, seja političnega aktiva KPJK, 18. februar 1946.

¹⁸ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 29. avgust 1945.

¹⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 7, poročilo italijanskega notranjega ministrstva, nedatirano, verjetno november 1945.

se dozna in potem je vseprek eno stalno prekljanje.⁵⁰ Marsikje, kjer niso delovali že med vojno, so bili NOO postavljeni in ne izvoljeni. To je bilo sprejemljivo v prvih dneh po osvoboditvi, kasneje pa je dejstvo, da so bili nekateri odbori imenovani in ne izvoljeni, med ljudmi vzbujalo nezadovoljstvo. Ljudje se niso zadovoljili z obrazložitvijo, da je bil nekdo komunist, kar je bilo pri imenovanjih večkrat edini kriterij, ampak so zahtevali, da so člani NOO ljudje, ki so jih poznali in jim zaupali.⁵¹ Mnogim aktivistom je nepričakovana oblast stopila v glavo.⁵² Medtem ko so ljudje višjim organom po navadi priznavali sposobnost in pravilno delovanje, so se dostikrat zgražali, kot je poročal Julij Beltram, *»nad predstavniki krajevnih oblasti, ubogimi okorelimi in ne-veščimi kmeti in delavci, ki ne znajo in ne morejo še znati voditi vasi«*. Med ljudmi so vzbujale največ nasprotovanja nepravilnosti krajevnih aktivistov in odbornikov, ki zadolžitvam mnogokrat niso bili kos.⁵³

Že med vojno so postali politični aktivisti in tudi člani KPS ljudje, ki so bili pred kapitulacijo Italije člani fašistične stranke in zato med ljudmi večinoma slabo sprejeti in nepriljubljeni.⁵⁴ Tudi po vojni so se mnogi, ki so bili poprej povsem lojalni ali so celo podpirali fašistično oblast, spreobrnil in postali navdušeni privrženci nove oblasti in v njej celo aktivno sodelovali. Vzroke za to, da so ljudje zavračali marsikaterega oblastnika, plastično opisuje pisec naslednjega pisma: *»Res sem mogel ugotoviti, da se je nekaterim zaradi funkcije ali položaja zavrtelo v glavi in so podlegli poraznemu samopoveličevanju. S tako duševnostjo nastopajo samovoljno, diktatorsko, avtokratsko, kot da bi se ves svet vrtel samo okoli njih ... Ljudem pretijo, da če ne bodo ubogali, vam homo že pokazali ipd., razglašajo za reakcionarja, kakor hitro ima nekdo svoje mnenje ... Kot največjo pogrěško pa smatram toleriranje politično kompromitiranih (fašistov) na vidnejših mestih, ki mase samo odbijajo, češ: včeraj fašist, ki nas je ovajal in zapiral, danes komunist, ki se je odkupil s 14 dnevnim sodelovanjem v osvobodilni borbi, jutri, če bo kazalo, spet fašist ali kaj drugega.«*⁵⁵

Ljudje so se marsikje, najbolj v severnem delu Goriškega okrožja, ki je bilo sicer dokaj revno, začeli deliti na rdeče in bele. To je bilo po mnenju vodilnih ljudi v SIAU absurdno, ker *»kmet, ki se težko bojuje za življenje, razume našo idejo in jo podpira ... Namesto, da bi se skupno borili proti ostankom fašizma in proti reakciji v teh vaseh, se ljudje izgublajo v medsebojnih spopadih.«*⁵⁶

Italijansko notranje ministrstvo je že jeseni 1945 poročalo o vse večjem nezadovoljstvu Slovencev v coni A do Titovega režima. Tako naj bi v občini Breginj vzpostavitev zavezniške občinske uprave sprejeli z navdušenjem in napadali nekatere, ki so podpirali nove jugoslovanske oblasti. Močno protijugoslovansko razpoloženje naj

⁵⁰ AS, I, f. GO KPJK, ae 388, osebna korespondenca B. Kraigherja, pismo V. Ščeka B. Kraigherju, nedatirano, med 17. in 25. januarjem 1946, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 137–138.

⁵¹ AS, I, f. AIS, m. V. Šček, pismo V. Ščeka B. Kraigherju, nedatirano, verjetno februar 1946, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 143.

⁵² AS, I, f. GO KPJK, ae 386, osebna korespondenca Branka Babiča, dopis Furlana B. Babiču, nedatirano.

⁵³ AS, I, m. 2b, poročilo OK KPJK za Goriško (J. Beltram) GO KPJK, 1. februar 1946.

⁵⁴ B. Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 374, 375.

⁵⁵ AS, I, f. GO KPJK, ae 386, osebna korespondenca Branka Babiča, dopis Furlana B. Babiču, nedatirano.

⁵⁶ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, Analiza položaja v Goriškem okrožju (po obisku razmejitvene komisije).

bi bilo tudi v Brdlih, kjer so NOO še vedno delovali, zato se ljudje tega niso upali javno izraziti.⁵⁷

SIAU in KPJK sta nezadovoljstvo ljudi pripisovala tudi vplivu angleške reakcije, ki je imela, kot je ugotavljal goriški partijski komite, *»svoje mreže razpredene tako gestapovske kot bega in te je treba razkrinkati, tako da bo npr. aretacija s strani Ozne čisto nujen pojav, v kateri se bo izražala volja naroda, ne pa teror Ozne«*. Najbolj problematični naj bi bili v coni B okraji Grgar, Cerčno in Tolmin.⁵⁸

POLOŽAJ PO POSAMEZNIH OKRAJIH

Kakšen je bil odnos ljudi do vprašanja pridružitve k Jugoslaviji in do njene oblasti v pretežno slovenskih okrajih v coni A Julijske krajine, nam podrobneje pokažejo ugotovitve lokalnih aktivistov SIAU, ki so navedene v nadaljevanju.

V Gorici je bilo v SIAU vključenih približno devetdeset odstotkov Slovencev. Med njimi, večinoma so bili predstavniki malega meščanstva in nekaj izobraženstva, medtem ko je bilo delavcev v Gorici v primeri s Trstom malo, se je pojavljal strah pred novimi socialnimi spremembami, ki so se zgodile v Jugoslaviji. V okolici so bili Slovenci v veliki večini, razen v Podgori, kjer je bilo 1800 Slovencev in 1000 Italijanov, in v Ločniku, kjer je bila večina italijanska. Tudi tamkajšnji Slovenci so v veliki večini podpirali Jugoslavijo.⁵⁹ Obenem je bila Gorica središče delovanja slovenskih krogov, ki so bili novi Jugoslaviji nasprotni.

Bovški okraj je bil izključno slovenski, med 4200 prebivalci je ostalo le 40 Italijanov, nekateri med njimi so se vključili v SIAU. Med vojno je bila tam sicer nemška postojanka, a so se *»Nemci vedli brezhibno, dali so ljudem zaslužiti, neki komisar je celo iskal stike s partizani. Prebivalstvo ve še danes povedati o njih same pohvalne stvari.«* Deloma zato, deloma pa pod vplivom razmer v Rablju, kjer je bilo v rudniku zaposlenih precej tamkajšnjih ljudi, je Bovec ostal, kot so ugotavljali maja 1946, *»oportunističen, boljša družba ima velik vpliv in je vsak dan bolj na pozicijah reakcije, za Jugoslavijo, ne za režim. Dokler je imel naš ONOO oblast v rokah, so vsi sodelovali, danes sodelujejo prav tako z zavezniki,«* ki so tam vzpostavili občino, ki je bila *»polni meri vzpostavljena tudi psihološko«*. Premožni, bogataši, kot jih imenujejo v poročilu, so se obenem bali agrarne reforme in zadrug. Na občini so bili zaposleni še vedno isti uradniki kot pred vojno, večinoma nekdanji fašisti. Občinski uslužbeneci so skupaj z nekaterimi iz boljše družbe, vaškimi gostilničarji in trgovci okrog sebe zbirali nekatere neopredeljene ljudi.⁶⁰

V Bovškem okraju »reakcija« ni delovala javno, razen nekaterih duhovnikov, zlasti duhovnika Ivana Hlada v Logu pod Mangartom, ki so *»napadali s prižnic Jugoslavijo, partijo itd.«*, člani SIAU pa so bili zanje brezbožniki, podležji in sleparji. Bili so tudi proti agrarni reformi in ločitvi cerkve od države. Velika večina ljudi, tudi srednji sloj,

⁵⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 7, poročilo italijanskega notranjega ministrstva, nedatirano, verjetno november 1945.

⁵⁸ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 1a, zapisnik seje okrožnega komiteja KPS za Goriško, 10. avgust 1945.

⁵⁹ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo MO SIAU za Gorico: Karakteristika mesta in bližnjih vasi, nepodpisano, 3. marec 1946.

⁶⁰ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, maj 1946.

je bila kljub temu vključena v SIAU in odločno za priključitev k Jugoslaviji. Kot so poročali februarja 1946, je bilo v Bovcu od tisoč petsto ljudi le dvajset nasprotnih, v vaseh pa je bilo nasprotovanja več.⁶¹ Nekaj mesecev kasneje, maja 1946, so menili, da bi se ljudje, če bi morali izbirati med Jugoslavijo in Italijo, kar 95-odstotno odločili za prvo, pri izbiri med Jugoslavijo ali Julijsko krajino pa le 75-odstotno.⁶²

V Mirenskem okraju, kjer je živel precej polproletarcev, so se med vojno ljudje množično vključili v osvobodilno gibanje. Javni tožilec za Goriško Mirko Šlibar je poleti 1945 ugotavljal, da je bila morala kljub velikemu številu požganih hiš na visoki stopnji in da je bil to najboljši okraj. Zgolj navidezne razlike med ljudmi naj bi bile večinoma le posledica starega osebnega sovraštva. NOO je ohranil delovanje, *»čprav so se pojavili že stari agenti, ki so pobegnili s četniki in bega in ki sedaj govore, da bo pri tem položaju (ZVU) ostalo»*.⁶³ Tudi februarja 1946 je bila naklonjenost do nove Jugoslavije velika, razpoloženje je bilo celo odlično, vsaj lojalna je bila tudi večina duhovnikov. Lokalni aktivisti SIAU so ugotavljali: *»V splošnem je mirenski okraj na 2. mestu v našem okrožju, ogromna večina borbeno razpoložena, raje gredo pod hudiča kot pod Italijo»*.⁶⁴ V Renčah, ki so bile pretežno delavsko naselje, so SIAU podpirali tudi bogati in so bile *»morda edini kraj, kjer so volili v KNO po vidiku sposobnosti, ne pa po premoženju, in same delavce»*.⁶⁵

Drugače pa so bile razmere v Dornberku, »najbogatejšem kraju na Primorskem«, kjer je bilo veliko bogatih kmetov, kulakov. Ljudje naj bi bili že v času Avstrije klerikalci, se nato pod Italijo upirali fašizmu in bili, kot ugotavljajo v poročilu maja 1946, trdnjava slovenstva. Med vojno je bila v kraju okupatorska postojanka, ki je deloma vplivala na razpoloženje ljudi. Le malo domačinov je odšlo v IX. korpus, več se jih je priključilo prekomorskim brigadam, približno štirideset tudi domobrancem. Ti so se po vojni vrnili⁶⁶ in se nato priključili SIAU. Aktivisti SIAU (OF) so menili, da je bilo maja 1946 *»60–70 % Dornberčanov za nas»*. V nadaljevanju podajam daljši del poročila, iz katerega lahko razberemo, kako so tamkajšnji ljudje presojali dogajanje in aktivistični jezik, ko so velikokrat šablonsko navajali nekatere izraze, katerih pomena niso dobro razumeli: *»V Dornbergu v prosvetnem društvu delujejo vsi, tudi reakcionarji. Opaža se, da bi jih hoteli reakcionarji spraviti v svoje roke. Reakcija se sestaja tajno. Hodi na vaške zборе, ki so večkrat zelo burni. Uporablja psovke »fašisti« za naše ljudi. Hoteli so tajne volitve v KNOO. Predsednik KNOO je Vodopivec, poročnik naše vojske, bivši italijanski aktivni kapetan, ki je bil v naši prekomorski brigadi. Z njim je naša oblast veliko pridobila, ker ima ugled. Je pa kulaške mentalitete. SIAU je neaktivna. Po izjavah predsednika KNOO jo vodijo dekleta, ki nimajo nič v glavah. Obiskali smo tajnico SIAU-ja. Je bila partizanka, nosi se pa čisto mestno, se maže in šminka. Dasi je brihtno dekle, nima vpliva v vasi, ki je konzervativna in kulaška. Treba bi bilo izvoliti v SIAU ugledne ljudi, ki bi se sigurno dobili»*.⁶⁷

⁶¹ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, februar 1946.

⁶² AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, maj 1946.

⁶³ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. javni tožilec, poročilo javnega tožilca za Goriško okrožje M. Šlibarja javnemu tožilcu za Slovensko primorje in Trst S. Peterinu, 3. avgust 1945.

⁶⁴ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo o položaju v okrožjih, nepodpisano, februar 1946.

⁶⁵ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, maj 1946.

⁶⁶ Nimam podatka, ali so ob prihodu Jugoslovanske armade pobegnili ali so se vrnili iz ujetništva v Jugoslaviji.

⁶⁷ AS, I, f. Boris Kraigher, m. 2, poročilo o položaju v okrajih, maj 1946.

Povsem drugačne pa so bile razmere v vasi Prvačina, iz katere je bilo veliko žensk na delu v Egiptu.⁶⁸ »Moški, ki so ostali doma,« ugotavljajo aktivisti v poročilu maja 1946, »so živeli bolj na lahko. Danes 100 % naša (z župnikom vred),⁶⁹ značilno je to, da je bilo pred vojno tam veliko fašistov. Prvačina je imela celo fašistično godbo. Prvačkovci so hodili manifestirat v Dornberg za fašistične praznike.«⁷⁰

Tudi v Briškem okraju so množično podpirali nove jugoslovanske oblasti. Tamkajšnji duhovniki pa so bili bolj nenaklonjeni ali pa nevtralni.⁷¹ V okraju je živelo kar nekaj Italijanov, od 10.300 prebivalcev 800, največ v dveh vaseh na robu furlanske nižine, kjer je bilo Slovencev le dvajset odstotkov. Šestdeset odstotkov prebivalcev je bila kolonov in najemnikov. Po vojni so koloni, v skladu z dogovorom, ki je bil sklenjen že med vojno,⁷² dajali lastnikom 25 odstotkov pridelka, medtem ko so ga morali pred vojno dajati kar polovico. Njihov položaj se je zato nedvomno izboljšal, tako da so aktivisti maja 1946 poročali: »Danes briški kolon ne živi slabo. Pridela 30 do 40 hl vina, od katerega da gospodarju eno četrtno. Živina in plodovi od živine so njegova last.«⁷³

Po takrat zbranih podatkih je bilo iz Brd 1419 ljudi v partizanih, padlo jih je 242, 560 ljudi je bilo deportiranih in 26 civilistov ubitih. Okraj je bil ocenjen kot dober, v nekaterih vaseh so bili »100 % naši«, ponekod pa naj bi se čutil vpliv plave garde. ZVU je bila tam slabo uveljavljena, in NOO so večinoma delovali še naprej. Na nenaklonjenost ljudi v nekaterih krajih so vplivale zlasti medvojne napake, npr. neupravičene rekvizicije in tudi osebno okoriščanje nekaterih aktivistov ter propaganda nasprotnega tabora. Ti naj bi trdili, da bodo zavezniki ostali še 20 let. Ni pa Jugoslaviji nasprotnim uspevala propaganda, da je vera v Jugoslaviji ogrožena. To naj bi preprečil zlasti župnik Edvard Ferjančič iz Kojškega,⁷⁴ ki naj bi tudi »pridigal o svojem razgovoru z ruskimi člani razmejitvene komisije, ki so napravili nanj odličen vtis tudi z ozirom na versko vprašanje«. Tudi večina preostalih duhovnikov (petnajst od sedemnajstih) naj bi bila »na naši strani.«⁷⁵

O razpoloženju v Brdih poročajo tudi italijanski viri. Tako naj bi v Brdih sredi leta 1946 del ljudi raje šel znova v partizane kot pod Italijo, drugi, ki so bili utrujeni od vsega dogajanja zadnjih let, bi sprejeli tudi Italijo, če bi bila ta resnično demokratična. Po italijanskem viru je v Brdih prihajalo tudi do medsebojnih spopadov in so »itali-

⁶⁸ S Primorske, zlasti iz Vipavske doline, so se ženske pričele izseljevati v Egipt v šestdesetih letih 19. stoletja, kjer so se zaposlovale kot služkinje. Vrh je izseljevanje doseglo po 1. svetovni vojni. Odhajale so zlasti ženske po porodih, da bi z dojenjem tujih otrok čim več zaslužile in tako preživljale svoje družine. V Egiptu je bilo pred 2. svetovno vojno okrog 7000 Slovencev, Enciklopedija Slovenije, 4/221.

⁶⁹ Župnik v Prvačini je bil Jožef Drekonja.

⁷⁰ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, maj 1946.

⁷¹ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, februar 1946.

⁷² Mišljen je sklep, ki ga je sprejel primorski Narodnoosvobodilni svet jeseni 1943, v Zdenko Čepič: Agrarna reforma in kolonizacija v Sloveniji 1945–1948, Maribor 1995, str. 182.

⁷³ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, maj 1946.

⁷⁴ Edvard Ferjančič je že marca 1943 pričel sodelovati z OF in je bil jeseni istega leta izvoljen za tajnika in nato predsednika okrajnega NOO. S funkcije je sicer zaradi nadškofove prepovedi, da bi duhovniki delovali v službah političnega ali upravnega značaja, odstopil, je pa ohranil stike z OF in postal verski referent pri PNOO. Sodelovanje je nadaljeval tudi po vojni. PSBL, 4/356–357.

⁷⁵ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, maj 1946.

*jansko-slovenske skupine bivših fašistov izvajale tudi teroristične akcije proti SIAU in komunistom, tako da je bila potrebna intervencija ZVU.*⁷⁶

V Kanalskem okraju so bili ljudje večinoma revni. Devetdeset odstotkov ljudi je sicer imelo nekaj zemlje, a večina premalo, da bi od nje živeli. V okraju, ki je imel okrog 7000 prebivalcev, je bilo po takratnih podatkih 929 partizanov, 174 padlih, 15 pogrešanih, 29 pogrešanih v internaciji, 21 umrlih v internaciji in 25 ubitih talcev. Duhovniki, ki so bili večinoma nasprotni novi Jugoslaviji (od sedmih šest), so imeli na ljudi velik vpliv. Najbolj sta izstopala župnik Franc Felc,⁷⁷ ki naj bi bil prej domobranski organizator, in župnik v Zapotoku, ki naj bi bil emigrant iz Jugoslavije.⁷⁸ Precej nasprotovanja je bilo med trgovci in gostilničarji ter nekaterimi nekdanjimi domobranci, a ne vsemi, kajti *»nekateri očitno zapeljeni se skušajo približati nam ter se udeležujejo tudi naših manifestacij v Gorici,* kot ugotavljajo maja 1946. V nekaterih vaseh naj bi bila nasprotna novi Jugoslaviji celo več kot polovica prebivalstva, v povprečju pa jih je bilo pet do deset odstotkov povsem nasprotnih, nadaljnjih deset odstotkov pa jih je bilo, podobno kot marsikje med primorskimi Slovenci, za Jugoslavijo, a ne za Tita.⁷⁹

V Komenskem okraju so živeli večinoma mali kmetje, saj so imeli le redki več kot hektar zemlje. Veliko je bilo brezposelnih, šest vasi je bilo popolnoma požganih, osem deloma.⁸⁰ Jeseni 1945 je bil položaj dokaj dober, nekaj vasi pa naj bi bilo reakcionarnih in tam so začeli, kot je poročal goriški javni tožilec Mirko Šlibar avgusta 1945, *»vračajoči skrivaj s sovražno propagando.*⁸¹ Maja 1946 naj bi bilo ljudstvo v celoti naklonjeno SIAU, in okrajni NOO je ohranil vso oblast.⁸² Podobno so položaj ocenjevali tudi Italijani, saj naj bi bili v spodnjem Posočju ljudje izrazito naklonjeni Titovemu gibanju, večina ljudi pa je javno kazala svoja proslovanska čustva.⁸³

Od preostalih okrajev, v katerih je večina ljudi podpirala novo Jugoslavijo, se je razlikoval Kobariški okraj. Bil je izključno slovenski, saj je bilo maja 1946 med 8132

⁷⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 4, poročilo CIP, 29. maj 1946.

⁷⁷ Franca Felca, župnika v Stražišču, je avgusta 1942 obtožil komandant vojaške posadke v Podbrdu slovenskega nacionalizma, ker je ščitil slovenski jezik v cerkvi. Zato je moral marca 1943 oditi in je bil nato v Kojskem v Brdih. Tam so ga partizani novembra 1943 obtožili, da deluje proti OF in komunizmu. Bil je en dan zaprt, nakar je moral v enem tednu kraj zapustiti. Do konca vojne je bil v škofiji Concordia Pordenone v kraju Lorenzago v Karniji. Po vojni je prišel v Kanal, v I cattolici isontini, 3. knj., L. Tavano, str. 160, op. 256. Glasilo Katoliški glas, 24. maj 1990, v članku z naslovom Dr. Franc Felc – zlatomašnik (članek je avtorici odstopil B. Mlakar) partizansko aretacijo Franca Felca nekoliko drugače opisuje. Partizani naj bi ga nekega večera po septembru 1943 odvedli. *»Poveljnik patrulje je bil neki bivši italijanski oficir Anton Rustja. Ta je že poznal namere OF, zato je po poti proti Marjinem Celju namignil župniku Felcu, naj izgine, ko so vedrili v nekem seniku. Za župnikom je izgubil tudi partizan Rustja, ki se je zatekel v Čedad. Kasneje je partizan Rustja postal duhovnik Anton Rustja in sta se v župnišču v Podgori srečala s Francem Felcem, oba duhovnika.* V članku je tudi podatek, da se je po vojni Felc vrnil v goriško nadškofijo in ga je nadškof poslal za kaplana v Oglej. Tam naj bi ostal dve leti in nato odšel na Dunaj, kjer je doktoriral iz dogmatike leta 1955. Po tej verziji torej Felc sploh ni bil v Kanalu.

⁷⁸ Župnik v Zapotoku je bil Jožef Žorž, ki je tja hodil iz Mirnika. Rojen je bil v Dornberku in ni bil emigrant.

⁷⁹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, maj 1946.

⁸⁰ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo OK KPJK o položaju v okrožju, nepopolno, 13. februar 1946.

⁸¹ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. javni tožilec, poročilo javnega tožilca za Goriško okrožje M. Šlibarja javnemu tožilcu za Slovensko primorje in Trst S. Peterinu, 3. avgust 1945.

⁸² AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, maj 1946.

⁸³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 4, Cip, 29. maj 1946.

prebivalci vsega osem Italijanov. Kmetov je bilo približno štirideset odstotkov, a med njimi le malo bogatih. Veliko ljudi je odhajalo na sezonsko delo, največ iz Breginjskega kota, kjer je bilo veliko pomanjkanje. ZVU je tam vzpostavila svojo upravo, v kateri je zaposlila precej ljudi. Veliko tistih, ki so bili naklonjeni Jugoslaviji, je odhajalo na delo v Bohinjsko Bistrico. Zanimivo je, da so bile najbogatejše vasi, npr. Idrsko in Svinno, najbolj naklonjene Jugoslaviji, ki je imela veliko podporo tudi v livških vaseh in, razen dela srednjega sloja, v Kobaridu. Kobariški srednji sloj naj bi bil precej pod vplivom kaplana Stanka Pontarja, med vojno domobranskega kurata. Bali so se tudi, *«da ne bodo mogli v Jugoslaviji trgovati svobodno ter da jim bo odvzeta zemlja»*. Kljub takšnim ocenam pa v Kobaridu jeseni 1945 ni podpisalo izjave za priključitev k Jugoslaviji le 25 ljudi.⁸¹ SIAU je v Kobaridu tudi uspelo organizirati demonstracije proti zavezniški upravi, najprej avgusta 1945 in nato 13. marca 1946, za katere italijanski viri navajajo, da so jih organizirali ljudje, ki so prišli iz cone B. Italijansko poročilo nato samozavestno dodaja, da se pripravlja protidemonstracija italijanskih elementov v Kobaridu (elementi italiani di Caporetto), čeprav Italijanov tam skoraj ni bilo.⁸⁵

Povsem drugačen je bil položaj na levem bregu Soče in zlasti v Breginjskem kotu. Lokalni aktivisti so ugotavljali, da bi bilo v celotnem okraju, če bi izbirali med Jugoslavijo in Julijsko krajino, le 35 odstotkov ljudi za Jugoslavijo, če pa bi izbirali med Jugoslavijo in Italijo, pa 65 do 70 odstotkov.⁸⁶ Na tem območju naj bi zbrali tudi veliko podpisov v akciji zbiranja podpisov za avtonomno Julijsko krajino spomladi 1946. Podpisali so jo tudi nekateri, ki so prejšnjo jesen podpisali za Jugoslavijo. Lokalni aktivisti si niso bili povsem na jasnem, kakšna akcija je to sploh bila, saj naj bi jo organizirala krščanska demokracija in so podpise pobirali v glavnem duhovniki: *«Sicer se pa povsod ni dalo točno ugotoviti, za kaj so podpisovali, ker vedo v nekaterih krajih povedati, da so pobirali podpise za samostojno Primorsko ali pa za neko »demokratično« Jugoslavijo. Lahko tudi, da so spreminjali taktiko iz kraja v kraj.»*⁸⁷

V Breginjskem kotu, kjer so bili zlasti kraji Borjana, Podbela, Logje, Stanovišče izrazito nasprotni novim jugoslovanskim oblastem, je bilo tudi veliko osebnega sovražstva. Na razdeljenost med ljudmi, ki jo je bilo čutiti že med vojno, so veliko vplivale razmere v sosednji Beneški Sloveniji. Tudi v Breginjskem kotu je veliko mobiliziranih v partizane dezertiralo, se skrivalo, nekaj je bilo domobrancev. Največji nasprotniki Jugoslaviji so pred osvoboditvijo sicer pobegnili, a so se po prihodu zaveznikov vrnili.⁸⁸ Že avgusta 1945 je goriški javni tožilec Mirko Šlibar poročal, da jim večina ljudi nasprotuje, največ pod vplivom duhovščine, in nadaljeval: *«Fašistična simpatizerja sta npr. borjanski župnik Ašnjak Eugen (Benečan) in župnik Zorn Mirko (Vipavec), ki je hotel z denunciacijo kompromitirati Narodno zaščito, češ da je hotela ljudstvo s hujska-*

⁸¹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, maj 1946; f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo OK KPJK o političnem stanju v okrožju, nepopolno, 13. februar 1946. Stanko Pontar je bil domačin iz Kobarida, nekaj časa kaplan v Tolminu, župni upravitelj v Kamnem pri Kobaridu in nato kaplan v Kobaridu ter obenem vojni kurat za potrebe tamkajšnje domobranske postojanke. Po podatkih Komisije za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo naj bi bil kriv za zapore, aretacije, mučenja in en umor. Septembra 1947 se je umaknil v Gorico in bil nato do smrti konec leta 1991 župnik v Zdravščini. Podatke posredoval B. Mlakar.

⁸⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, položaj v Julijski krajini, 28. marec 1946.

⁸⁶ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, maj 1946.

⁸⁷ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, maj 1946.

⁸⁸ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, maj 1946.

njem odtegniti od zaveznikov. Nič boljši ni župnik v Logjeh, neki Ličen (tudi Vipavec). Borjanski župnik je znan še iz dobe, ko je dal leta 1941 na iniciativo škofa Margottija za zidavo cerkve zmage (fašistične) pod Sveto Goro 300 lir. V tej zadevi je Okrožni odbor interveniral pri zavezniški komandi in predložil, da mu je tam delo oteženo ... Ko je prišla komisija (zavezniška, ki naj bi preučila razmere, op. a.) v Borjano, jih je tam čakala vsa vas v prazničnih oblekah – na delavnik – z ameriškimi zastavami. Mala deklica je v italijanščini prečitala ameriškemu kapetanu dobrodošlico z upanjem, da ostane prebivalstvo stalno pod zavezniško upravo odtlej pod kristjansko državo (stato cristiano) ... Slično je bilo v Breginju. Ljudstvo se je zbralo iz 6 vasi, postavili so slavoloke z zavezniškimi (AA) zastavami, deklica je pozdravila v italijanščini in dala ameriškemu oficirju šopek cvetic. Pri tem je deklici govor prišepetaval domači župnik. Značilno je tudi, da je bila pred tem npr. v Stanoviščah propaganda, da tisti, ki ne bo prišel na slavnost, ne bo dobil hrane ... Najtežje pa je v Logjah in Podbeli. V Podbeli npr. ljudje groze, da od OF ne sme nihče priti, ker oni hočejo samo Angleže. Aktivistom groze z najhujšim ... Do takih pojavov je prišlo v glavnem tudi po zaslugi dezertarjev, skrivačev in pa delavcev, ki so bili prej zaposleni pri Nemcih. Po odhodu NZ so se vsi ti elementi vrnili iz Čedada ... Pojavljajo se tudi četniki v okoliških hribih, v Breginjskem kotu pa zbirajo hrano in obleko zanje.⁸⁹

Položaj se v letu 1946 ni dosti spremenil, saj naj bi duhovniki vodili javno kampanjo s prižnic proti Jugoslaviji, ki je slonela na klevetanju FLRJ in komunizma, izogibali pa naj bi se vprašanju pripadnosti Primorske. Nove jugoslovanske oblasti je tako tam, po ugotovitvah aktivistov, podpiralo le dvajset odstotkov ljudi. Drugi pa niso bili niti za Italijo. »Zmešani so od tuje propagande. Odkrito sovražijo partizansko gibanje in podpirajo reakcijo,« poročajo februarja 1946. Kljub temu so bili povsod postavljeni odbori OF, vendar so bili v njih aktivisti, in tudi v tem lahko najdemo del krivde za sovražno razpoloženje, »jako ozki in napadajo za bega vsakega, ki se drži ob strani. Z vztrajnim in pravilnim delom bi se dalo marsikaterega zaslepljenca pritegniti.«⁹⁰ A hkrati je takšno ravnanje aktivistov razumljivo, saj so bili, kot preberemo v poročilu, »podvrženi silnemu terorju, zlasti s strani duhovščine. Tisti, ki imajo na hišah rdečo zvezdo, ne smejo v cerkev ipd.«⁹¹

V Breginjskem kotu, pa tudi drugod, sta se tako ustvarila dva nasprotna si bloka, rdeči in beli, slabi in dobri. Vrstili so se spopadi in fizični napadi na nasprotnike (Breginj) ali aktiviste (Borjana, Breginj), metali so ročne bombe, napadali s kamenjem.⁹²

⁸⁹ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. javni tožilec, poročilo javnega tožilca za Goriško okrožje M. Šlibarja javnemu tožilcu za Slovensko primorje in Trst S. Peterinu, 3. avgust 1945.

⁹⁰ AS, I, f. OK KPJK, m. 2b, poročilo o položaju v okrajih, februar 1946. Ob tem naj dodam, da takšna poročila niso zanesljiva, saj je marsikateri neuspešen aktivist razmere ocenjeval bolj črno. Upoštevati je treba tudi sektaštvo poročevalcev in čisto nizko izobrazbo.

⁹¹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, maj 1946.

⁹² AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2a, poročilo Vladimirja o projugoslovanski demonstraciji v Kobaridu, 17. avgust 1945. Na njej je sodelovalo okrog 3500 ljudi: »Ljudstvo je bilo zelo nardušeno, razkačeno in razburkano. Slišali so se močni klici: 'Hočemo našo oblast!' ... Iz Breginjskega kota je organizirano prišlo okrog 30–40 nasprotnikov, da bodo razgrajali in delali proti demonstraciji. Naši demonstranti so pa takoj udarili po njih ter jih izgnali iz Kobarida ... Naši nasprotniki iz Breginjskega kota, ki so morali pred množico zbežati iz Kobarida, so zvečer na povratku domov počakali naše demonstrante in jih napadli. Prišlo je do pretepa. Nekaj oseb je moralo danes v posteljo.«, m. 2b, Analiza položaja v Goriškem okrožju, nedatirano, po obisku razmejitvene komisije (april 1946); f. CK ZKS, m. OK KPS Sežana, letno poročilo OK KPS Tolmin CK KPS, 3. januar 1948.

V Nabrežinskem okraju je bilo po podatkih jugoslovanske strani maja 1945 med 6.200 prebivalci 859 Italijanov, od tega 613 v Nabrežini. Večina prebivalstva je bila malih kmetov, ki so se postopoma proletarizirali, medtem ko so bili v kraju Nabrežina večinoma delavci. SIAU so bili naklonjeni tudi tamkajšnji Italijani, ki so bili, tako aktivisti, *«še bolj napredni in borbeni kot Slovenci. Na manifestacije v Trst je šlo iz Nabrežine včasih več Italijanov kot Slovencev.»* Tudi v Devinu, kjer se je po vojni naselilo 46 regnicolov, Italijani večinoma niso bili nasprotni, tamkajšnji italijanski učitelj je bil celo član projugoslovanskih Enotnih sindikatov in prosvetne komisije. V Sesljanu je bilo precej Slovencev, zlasti premožnih, nacionalistov, tamkajšnji Italijani pa se niso vmešavali v politiko. Večji nasprotniki Jugoslaviji so bili Italijani v Štivanu.⁹⁴

V Sežanskem okraju je bilo med 7.600 prebivalci nekaj deset Italijanov. Tamkajšnji ljudje so bili večinoma mali in srednje veliki kmetje. V Sežani je bilo več bogatih trgovcev in gostilničarjev, zato je bila tam, tako lokalni aktivisti, sicer močna malomeščanska mentaliteta, vendar so jim bili ljudje kljub temu naklonjeni. Ko je zavezniška oblast nasilno izselila iz nekdanje sodnije okrajni NOO, so mu tamkajšnji trgovci in gostilničarji takoj dali na voljo prostore v svojih hišah. *«Tudi taki, ki so bili prej v zvezi z bega.»* Prosvetno društvo, v katerega so se skoraj vsi vključili, je vodil namestnik tajnika Jože Štolfa, ki je bil nekdanji domobranski oficir: *«Ker je dr. juris in kot tak zelo upoštevan od trških malomeščanov, sta mu predsednik in tajnik prepustila vodstvo društva.»*⁹⁵

V Lokvi so bili ljudje razdeljeni na dve skupini. Obe sta bili za novo Jugoslavijo in sta se tudi udeleževali manifestacij za Jugoslavijo v Trstu, a sta bili med seboj sprti. Za nasprotja so bili krivi člani tamkajšnjega NOO, ki niso uživali zaupanja ljudi. Precej nasprotnikov pa je imela SIAU v Tomaju, največ v tistem delu Tržaškega okrožja, ki je bil večinoma slovenski. Tomaj naj bi bil kulaška vas in center klerikalizma na Krasu, zelo nasprotna novi Jugoslaviji sta bila tudi oba tamkajšnja duhovnika.⁹⁶

Veliko podpore naj bi imela *«reakcija»* med Slovenci na Primorskem v vaseh ob demarkacijski črti, prek katere so prihajali razni propagandisti proti OF in DFJ. Raznih mitingov so se udeleževali tudi dezertjerji JA in domobranski skrivači.⁹⁶

Miljski okraj je bil narodnostno mešan, tudi Milje, kjer je bilo med 13.993 prebivalci 6.997 Slovencev. Okoliški kraji so imeli nekateri slovensko, drugi italijansko večino. Ljudje so bili *«razredno zelo zavedni in Slovenci in Italijani žive v teh vaseh v bratski slogi.»* V Miljah, kjer je bilo kar 70 odstotkov prebivalcev delavcev, je SIAU podpiralo 53 odstotkov ljudi, v okolici kar 95 odstotkov. Če pa pogledamo strukturo prebivalstva, naj bi Jugoslavijo, tako lokalni aktivisti, podpiralo 80 odstotkov delavcev, 95 odstotkov kmetov in tudi 25 odstotkov italijanske inteligence. Italijanski duhovniki so bili le v Miljah in so skrbeli tudi za italijanske vasi. Slovenski duhovniki v Borštu, Boljuncu in Plavjah so bili naklonjeni SIAU. Iz okraja je bilo 600 partizanov, od katerih jih je po takratnih podatkih 242 padlo. Okrajni NOO je deloval in je imel velik ugled. Delovalo je petnajst slovenskih in šest italijanskih šol, delovali so tudi roditelj-

⁹⁴ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, maj 1946.

⁹⁵ AS, I, f. Boris Kraigher, m. 2, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, maj 1946. Josip Štolfa je bil domobranski poročnik v štabnem odseku v Trstu. Umrl je 29. januarja 1978 v Trstu. Podatke posredoval B. Mlakar.

⁹⁶ AS, I, f. Boris Kraigher, m. 2, poročilo o položaju v okrajih, maj 1946. Župnik v Tomaju je bil Albin Kjuder.

⁹⁶ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2a, poročilo OK KPS za Goriško Obkom KPS, 26. junij 1945.

ski sveti, kar je pomenilo, da so bili učitelji, vsaj večina, naklonjeni SIAU. Za to območje je bilo značilno razpoloženje, o kakršnem poročajo iz Hrvatinih: *»V Hrvatinih, ki imajo po podatkih statističnega odseka za NZ pri okrajnem NOO 254 Italijanov in 110 Slovencev, hodi velika večina slovenskih otrok v italijansko šolo. Vaščani so se zmenili, da bodo hodili v vaško šolo, ki je italijanska, tako Slovenci kot Italijani, vsi pa bodo hodili v večerne tečaje za slovenščino, tako Slovenci kot Italijani. Slovenci v tej vasi so po večini le slovenskega pokoljenja ter znajo le še slabo slovensko. Večerni tečaj se pa še ne vrši, ker ni učitelja.«*⁹⁷

Škedenjčani se zbirajo za protestno manifestacijo proti ravnanju civilne policije, 19. marec 1946.

ODSELJEVANJE SLOVENCEV

Ekskluzivizem v skladu s parolo, da kdor je ne podpira povsem, je sovražnik, je že poprej odvrnil od sodelovanja s SIAU mnoge, ki niso bili komunisti, so pa cenili OF in tudi komuniste zaradi partizanskega boja. SIAU je izgubljala podporo dela Slovencev zaradi vse bolj razredne politike, v katero je bila deloma prisiljena, da je ohranila podporo italijanskega delavstva, o čemer sem že pisala. Obenem je bila ta njena politika tudi odsev mednarodnih razmer, kjer je vse bolj prevladovala delitev na dva bloka, ki sta se srečevala na tem območju, in tudi dogajanje v Jugoslaviji, kjer je zmagovita partija izvajala revolucionarne ukrepe.⁹⁸

Pridružitve Julijske krajine je tako postajala vse bolj razredno in vse manj nacionalno vprašanje. Med bogatejšimi se je pojavljal strah pred socialnimi spremembami, ki

⁹⁷ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, maj 1946.

⁹⁸ AS, I, f. CK ZKS, šk. 43, zapis seje CK KPJ z birojem CK KPS, 4. december 1945. Na njej je Tito o vprašanju Trsta med drugim izjavil: *»Vreme ide u prilog talijanske reakcije. Pribiraju se neprijatelji. Pribira se reakcija u zoni A i B ... Američka reakcija može pokušavati s kakvom provokacijom po pitanju Trista. Moramo imati vojnu spremu. Moramo biti gotovi, da odgovaramo na svaki udarac.»*

so jih uvajali v Jugoslaviji, zato so vpliv dobivali omahljivci in »boljši ljudje«, ki so se bali za zemljo in privilegiran položaj.⁹⁹ V ospredje so vse bolj postavljali sloje, ki naj bi jim bili bolj naklonjeni, delavstvo in malega kmeta, medtem ko se je srednji sloj vse bolj oddaljeval. OK KPJK za Goriško je julija 1946 poročal glavnemu odboru: »Še vedno žele Jugoslavijo, vedo pa, da bodo tam izgubili del zaslužka, medtem ko se povečuje pripadnost revnih slojev ... To je posledica linije, ki smo jo po stavki (julija 1946, op. a.) zavzeli, namreč ne linija pomirjevanja in centralizma, ampak linija borbe, ki po vseh videzih sodeč, kaže jasno sliko razredne borbe.«¹⁰⁰

Naklonjenost do SIAU in nove Jugoslavije so zmanjševali ukrepi, ki jih je izvajala Ozna, kot so bile ugrabitve, največ političnih emigrantov,¹⁰¹ in namerno povzročanje neprijetnosti tudi lojalnim duhovnikom v okviru vse bolj naraščajoče »gonje proti farjem«, če jo lahko tako poimenujem, ki se je prenesla iz Jugoslavije.¹⁰² Kljub temu pa nasprotovanje ni bilo tolikšno, kot lahko razberemo iz različnih poročil partije in SIAU. Marsikdaj so z ocenami o nasprotnikih pretiravali in imeli vsako, tudi dlobronamerno, kritiko za sovražno in njej nasprotno dejanje.¹⁰³

Pred podpisom mirovne pogodbe februarja 1947 in nato pred uveljavitvijo septembra istega leta je več ljudi zbežalo iz dela cone A, ki je bil pridružen Jugoslaviji, in tudi iz cone B na območje, ki je ostalo v Italiji ali v coni A STO. Ljudje so se preseljevali čez demarkacijsko črto tudi že poprej, a ne v večjem številu. Nekaj izselitev je bilo avgusta 1945 iz Ilirske Bistrice, zato so izdali nalog, da se Slovenci ne smejo

⁹⁹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okraju Bovec, nepodpisano, maj 1946; f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo MO SIAU za Gorico: Karakteristika mesta in bližnjih vasi, nepodpisano, 3. marec 1946.

¹⁰⁰ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo OK KPJK za Goriško (J. Beltram) GO KPJK, 26. julij 1946; f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 29. november 1945: »Težko ekonomsko stanje odpira tudi v slovenskem prebivalstvu socialne probleme in razredna nasprotstva. Na vasi se vse močneje čuti razlika med kmeti posestniki – špekulantni ne eni in kolonimati kmeti na drugi strani. Reakcija skuša to maksimalno izkoristiti.«

¹⁰¹ AS, MNZ, 600/20, arhiv dr. Albina Šmajda, zaslišanje; ASOVA, m. Andrej Uršič, zaslišanje na UDV; N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 86, 89; Demokracija, 30. maj 1947, 5. september 1947; ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6, poročilo o položaju v Trstu, nepodpisano, 1. avgust 1946. Ozna (UDV) je v coni A ugrabila več vidnih slovenskih političnih emigrantov: Albina Šmajda, Ivana Martelanca z ženo, Izidorja Martinjaka, ki je bil edini izpuščen, in domačina, ki je med vojno deloval v Ljubljani, Andreja Uršiča; AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 1a, zapisnik seje OK KPS, 10. avgust 1945; f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, pisma V. Ščeka B. Babiču, 4. februar 1947, 25. februar 1947, tri nedatirana, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 191, 196–198; Investigation Committee of Venezia Giulia, 1. del, 27. september 1945, str. 98–100, kjer poročajo o ugrabitvi nekdanjega fašista in begunca iz Pirana Marina Martinčiča v Trstu 17. avgusta 1945. Ugrabila sta ga dva bivša člana NZ iz Pirana; isto, 2. del, 14. november 1945, str. 182, Disappearance of Royalist Jugoslavs in Trieste. V njem poročajo o ugrabitvi Izidorja Martinjaka 27. oktobra 1945, in o več drugih.

¹⁰² AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo A. Požarja B. Babiču, oktober 1946, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 187–188, v katerem se pritožuje zaradi obtožb proti duhovnikom na množičnih sestankih; isto, več pisem V. Ščeka B. Babiču, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 186–190; f. CK ZKS, fasc. OK KPS Postojna, zapisnik konference sekretarjev celic, 19. april 1947, na katerem so obravnavali sektaštvo partijskih aktivistov do duhovnikov.

¹⁰³ AS, I, f. GO KPJK, ae 388, osebna korespondenca B. Kraigherja, pismo I. Regenta B. Kraigherju, 30. december 1945, v katerem tudi piše: »Množice so verjetno včasih bolj na naši strani, kot se zdi. Ne smemo jim vedno zameriti, če kritizirajo. Nalezli smo se holezni, ki ji v Rusiji pravijo 'dekretiranje od zgoraj'. Vsaka kritika ni že takoj izraz sovraštva.«

seliti, če pa se že selijo, ne smejo odnesti nič svojega premoženja. Nekateri, npr. iz Grgarja, so se selili tudi iz gospodarskih razlogov.¹⁰¹

Vzroki za izselitve so bili različni, večinoma so bili posledica medvojnih in povojnih razmer na posameznih območjih in propagande duhovnikov ter ravnanja lokalnih aktivistov. Duhovniki so, kot poročajo jugoslovanski viri, marsikje, izstopajo ugotovitve o Breginjskem kotu, *«ostro nastopali proti Jugoslaviji in nepremišljeno strašili ljudi, češ kaj bo, ko bo Jugoslavija prišla. Vsled tega strašenja se je dober del ljudi izselil v Italijo, ki so po svojem socialnem poreklu zdravi, ker so bili povprečno mali kmetje.»*¹⁰⁵ Ko je jeseni 1946 postalo jasno, da bo francoska črta postala meja med Jugoslavijo in Italijo in da bodo tako nekateri povsem slovenski okraji iz cone A priključeni k Jugoslaviji, so se tamkajšnji duhovniki, če so bili prej temu nenaklonjeni, skušali zblížati z ljudsko oblastjo, ali pa naj bi se pripravljali na odhod. To je spravilo v precep ljudi, ki so jim prej sledili, kot je menil Julij Beltram, *«zaradi svoje naivnosti in vere»* in so bili sedaj ogorčeni, ker *«on bo šel, toda jaz imam zemljo tu.»*¹⁰⁶

Ponekod so ljudje celo drug drugemu grozili z jamami, uboji in požigi, kar so že izkusili maja 1945, ko so marsikoga aretirali tudi zgolj iz osebnega sovraštva. Tako so *«najbolj preclani pristaši Jugoslavije»* po sprejetju sklepov o pridružitvi k Jugoslaviji tu in tam začeli s pravo kampanjo proti tistim, ki so bili dotlej ob strani in se niso vključevali v SIAU ali druge množične organizacije. Tistim, ki niso aktivno sodelovali v delu protifašističnih organizacij, tudi zgolj iz bojazni ali zaradi nasprotne propagande, so začeli pretiti, kaj vse se jim bo zgodilo ob prihodu jugoslovanske oblasti. Posamezniki so na skupnih sestankih in plesih izjavljali, da bodo vse, ki niso sodelovali v protifašističnem boju, prijavili jugoslovanskim oblastem in da bodo poslani na prisilno delo. Tako je za te ljudi Jugoslavija postajala kazen in so jih posredno prisilili v izselitev. Da so bili ljudje zbegani in v hudem položaju, vidimo tudi iz tega, da so se raje odločili za Italijo, čeprav so v njej dolga leta trpeli.¹⁰⁷ Ljudje so bežali tudi zaradi navezanosti na Gorico kot središčem pokrajine, ki je bila po sklepih mirovne pogodbe odrezana od vzhodnega dela zaledja.¹⁰⁸ Del je odšel zaradi gospodarske navezanosti na Furlanijo in so izrabili pravico do gospodarske opcije.¹⁰⁹

Beneški župnik Antonio Cuffolo zapiše: *«Po državnih cestih prihajajo s Kobariškega cele družine revežev, ki vlečejo s seboj živino, kuhinjske potrebščine in podobno; v naših krajih je že na stotine beguncev.»*¹¹⁰ O pobegih v svoji kroniki piše tudi urednik Slovenskega Primorca msgr. Alojzij Novak. Ljudje so po njegovem bežali zaradi groženj *«vaških funkcionarjev, da se bodo maščevali po priklučitvi nad našimi do-*

¹⁰¹ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 1a, zapisnik seje OK KPS, 10. avgust 1945.

¹⁰⁵ AS, I, f. CK ZKS, fasc. OK KPS Gorica 1951, trimesečno poročilo št. 2.

¹⁰⁶ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo OK KPJK za Goriško (J. Beltram) GO KPJK, 25. oktober 1946.

¹⁰⁷ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 3, elaborat: Slovenska reakcija v Soški dolini pred razmejitvijo, nepodpisan, 25. januar 1947.

¹⁰⁸ AS, I, f. CK ZKS, šk. 32, poročilo D. Pirjevca B. Kraigherju o delu komisije za razmejitve, 28. marec 1947: *«Del kmetov iz Podsabottina je našim in Italijanom, ko so bili na terenu, povedal, da bi hoteli pod Italijo zaradi tega, ker so povezani z Gorico.»*

¹⁰⁹ V skladu z mirovno pogodbo so imeli ljudje, ki so 10. junija 1940 živeli na leta 1947 k Jugoslaviji pridruženem ozemlju, pravico do opcije za Italijo. Pogoji zanjo je bila izjava o italijanskem pogovornem jeziku, pravica do t. i. poslovne opcije pa je bila priznana tudi Slovencem.

¹¹⁰ NAZ: Mračna leta Benečije, Ljubljana 1998 (v nadaljevanju NAZ, Mračna leta Benečije), str. 74.

brimi ljudmi, ki za komunizem ne marajo ... Koliko ljudi je zbežalo, se ne da še ugotoviti, ker je to tako nanašalo prišlo. Zavezniki so v tem pogledu pustili naše ljudstvo na cedilu, ker so še pred par tedni izdali uradno obvestilo, da ostanejo do prihodnje pomladi tukaj.¹¹¹

V Kanalu se je dekanu javilo 23 družin, ki so večinoma tja pribežale iz cone B in Jugoslavije. Iz župnije Gorenje polje pa se je izselilo deset družin domačinov, nekaj iz Ročinja in Volč, veliko tudi iz hribovskih vasi na Kambreškem. Član komisije za razmejitve Dušan Pirjevec je marca 1947 pisal: *„Vse to so družine, ki edino niso delovale v protifašističnih organizacijah, medtem ko dejanskih razlogov, da bi bežali pred gnevom in pravično sodbo, niso imeli.“*¹¹² Iz Breginjskega kota naj bi se pripravljalo na izselitev v Beneško Slovenijo kar petdeset odstotkov družin. V Brdih je bilo organiziranih več kot tristo prebegov, ki naj bi jih pripravljali večinoma duhovniki. Jugoslovanske oblasti so tako sklepale zato, ker naj bi duhovnik iz Cerovega izjavil, *„da je pripravljen spraviti ljudi nazaj, kar dokazuje, da so ljudje vsled njegovega pregovarjanja pobegnili. Duhovniki, ki so bili najhujši priganjanci za pobege, so večinoma ostali, pobegnili so oni (duhovniki, op. a.), ki so bili drugače kompromitirani.“*¹¹³

Virgil Šček je položaj v vasi Lokev, ki je bil izjemen, takole opisal Branku Babiču: *„Tov. Babič, če imaš kaj vpliva in kar imaš vpliva, zastavi ga za to dobro delo: da se ne bo ponovilo, kar smo ob prihodu naše armade 1945 v Lokvi tako bridko občutili. Domača zaščita je na podlagi imenika, ki so ga sestavili prej temni elementi (elementi z umazano fašistovsko preteklostjo), aretirala več domačinov, jih gnala od sodnije do sodnije in končno izpustila, potem ko so se sodniki opravičili, da je šlo za pomoto. Zlatnine in denarja, ki so ga reveži imeli za sabo, pa jim niso vrnili. Kakor kaže, so si ga razdelili denuncianti. Saj to je bil očividni namen.“*

Ravnokar se pripravlja podobna akcija. Oropati morajo mnogo družin, ako ne kakor zadnjič s pomočjo oblastev, pa sami v danem trenutku. Pri več družinah vlada prava panika. Med njimi so osebe, ki mirnim srcem gredo pred vsako beograjsko sodnijo in ljubljansko tudi.

Boje se samo domačinov in osebnega obračunavanja. Ker natanko tako grozijo. Jaz se te dni ljudem umikam, kar se da. Ne prikažem se na cesti. Ogibam se prašanj: Kaj naj storim? Ali bežati ali ne? Samo to sprašujejo. Na to jim jaz ne morem dati nobene garancije spričo dejstev iz leta 1945. Zato sem rajši doma. Tako je! Tam v Trstu pa nekaj sklenite.¹¹⁴

Položaj v Lokvi nam ponazarja tudi pismo Mira Srebotnjaka Branku Babiču, v katerem se sprašuje, ali ostati v Lokvi ali oditi. *„Kar me moti so tajne in očitne grožnje, ki se kujejo na raznih sestankih. Tako sem slišal, da so na nekem takem sestanku sklenili, da je treba v Lokvi ubiti osem fantov, pet deklet odpeljati in trideset družin uničiti. V coni B so me razglasili, da sem oborožil večjo skupino fantov. Seveda je vse to izmišljeno in ker se to ni nikoli zgodilo, zato tudi ne more biti nobene priče,*

¹¹¹ A. Novak, Črniška kronika, str. 250, zapis 14. september 1947.

¹¹² AS, I, f. CK ZKS, šk. 32, poročilo D. Pirjevca B. Kraigherju o delu komisije za razmejitve, 28. marec 1947.

¹¹³ AS, I, f. CK ZKS, fasc. 30, OK KPJK za Goriško 1947, zapisnik OK KPS za Goriško, 23. september 1947. O izselitvah je pisal tudi Primorski dnevnik v več člankih januarja in februarja 1947. Kasneje so se pojavili posamezni članki o tistih, ki so se vrnili. npr. Tujina je mačeha, Primorski dnevnik, 20. julij 1947. NAZ, Mračna leta Benečije, str. 72–74.

¹¹⁴ AS, I, f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, pismo V. Ščeka B. Babiču, 4. februar 1947, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 196.

ki ima kaj poštenja v sebi. Na drugi strani se pa razume, da so v vasi elementi in tudi Lokavci, ki se trenutno nahajajo v coni B, ki imajo temno fašistično preteklost, katero hočejo zabrisati. Ne samo to, ampak si pripraviti lestvico za avansiranje. V takem razpoloženju jaz in moja družina ne moremo živeti. Pripravljen sem stopiti jasnega lica in vedrega čela pred vsak zbor razumnih ljudi, tudi pred vsakega poštenega sodnika, resno pa se bojim gori označenih elementov ... Ako bi tukaj ostal, kar iskreno želim – saj sem vedno smatral Jugoslavijo za mojo mater – domovino, sem pripravljen vse svoje skromne moči dati v dobrobit domovini.¹¹⁵

V Lokvi so pripravili shod, na katerem naj bi ljudi prepričali, da ostanejo. Izključili naj bi vsako osebno obračunavanje, požiganje in pobijanje, prav tako hujskanje in grožnje. Šček je svetoval, naj poudarjajo, da ni strank, ampak da so vsi Slovenci in da nihče ne bo nikomur sodil, razen tistim, ki so imeli krvave roke, in še tem samo za dokazana dejanja.¹¹⁶

Vse to je povzročilo razkol med ljudmi, večina je bila še vedno za Jugoslavijo, manjši del proti, a še med temi naj bi velik del le nasedel propagandi in niso bili zares nasprotni. Med duhovniki se je izselil kanalski kaplan Franc Felc, *«ki ga je sam kanalski dekan»*¹¹⁷ označil kot antijugoslovanskega agenta, ki je ves čas AA zasedbe stalno hujskal proti novi Jugoslaviji in poizkušal tam ustanoviti novo domobransko organizacijo in se zato upravičeno boji ljudskega sodišča, kot je razbrati v elaboratu UDV o slovenski reakciji. Drugi duhovniki so kasneje izjavili, da bodo ljudi skušali prepričati, naj ne bežijo.¹¹⁸ Večina prebeglih je odšla v naslednjih letih v Avstralijo in Ameriko.

Jugoslovanske oblasti so izseljevanje skušale preprečiti z množičnimi sestanki, na katerih naj bi razkrinkali AA imperializem, in s povečano kontrolo na demarkacijski črti.¹¹⁹ Proti nekaterim domnevnim organizatorjem prebegov so konec marca 1947 v Postojni pripravili razpravo pred ljudskim sodiščem, ki naj bi pokazala, da so pobeги politične narave. Organizirani naj bi bili za to, da bi begunci postali »obtežilni material« za kampanjo proti Jugoslaviji. Nasprotniki Jugoslavije naj bi jo skušali prikazati kot protiljudsko, *«češ, pogledjte, ljudstvo, ki v strahu pred Jugoslavijo zapušča svoje domove in odhaja iz domovine»*.¹²⁰

Proti izselitvam je bila tudi novo nastala Slovenska demokratska zveza, ki je s preselitvijo ljudi, ki so bili v glavnem nasprotni jugoslovanskim oblastem, v teh krajih izgubljala pozicije. Zato je svetovala, naj odidejo le tisti, ki so bili v življenjski nevarnosti, drugi pa naj delajo za nadaljnjo demokratizacijo Jugoslavije.¹²¹

Nekateri premožnejši so se skušali preseliti legalno, ker pa naj bi šlo v večini primerov za *«vojne dobičkarje, ki so več ali manj kompromitirani proti NOG»*, so te legalne izselitve ustavili.

¹¹⁵ AS, I, f. GO KPJK, ae 386, osebna korespondenca Branka Babiča, pismo M. Srebotnjaka, 2. februar 1947. Miro Srebotnjak je bil trgovec v Lokvi, med vojno je delal za OF in bil član KNOO.

¹¹⁶ AS, I, f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, pismo V. Ščeka B. Babiču, nedatirano, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 198.

¹¹⁷ Ivan Semič.

¹¹⁸ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 3, elaborat: Slovenska reakcija v Soški dolini pred razmejitevjo, nepodpisan, 25. januar 1947.

¹¹⁹ AS, I, f. CK ZKS, fasc. OK KPJK Ilirska Bistrica, letno poročilo okraja Ilirska Bistrica CK KPS, 20. december 1947.

¹²⁰ Primorska borba, 5. april 1947, Resnica o pobegih.

¹²¹ AS, MNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, mesečno poročilo ZVU za januar 1947.

Število vseh izselitev ni znano, ohranjeni pa so delni podatki. Iz Goriškega okraja je v letu 1947 odšlo 1.814 ljudi, nato do srede leta 1951 še 880. Premoženje beguncev je bilo zaseženo.¹²² Leta 1949, za katerega imam podatke, je iz Goriškega okraja odšlo še 207 ljudi, iz Tolminskega okraja 62 in Sežanskega 139.¹²³ Veliko Slovencev, ki so že odšli ali so se hoteli preseliti v Italijo, je skušalo svoj negotov položaj rešiti tako, da so vložili opcijsko izjavo z obrazložitvijo, da je njihov pogovorni jezik italijanski. Po zaključku vseh postopkov je bila opcija odklonjena 1.027 ljudem, izključno Slovincem, med katerimi prevladujejo prav zgoraj navedeni. V vmesnih fazah priznavanja pa je bilo teh odklonitev veliko več in je bilo do konca leta 1950 izdanih 4.310 negativnih odločb.¹²⁴ Večina priseljenih je v naslednjih letih Italijo zapustila in odšla zlasti v Avstralijo. Dejstvo, da so jim slovenske oblasti opcijo odklonile, zanje ni bilo več pomembno.

V Trst so prve novice o izseljevanju ljudi iz Soške doline v Italijo prišle v prvi polovici januarja 1947. Ker jih je objavil SIAU-ju nenaklonjen tisk, so tamkajšnji aktivisti sprva mislili, da je to samo propaganden trik brez realne osnove.¹²⁵ Preseljevanje ljudi so kmalu opazili tudi zavezniki. Ker so obenem krožile govorice o množičnem eksodusu iz Soške doline, so za pobegle organizirali taborišče v bližini Vidma.¹²⁶

Tudi italijanski viri so poročali o številnih izselitvah iz gornje Soške doline, le malo pa iz Brd in Vipavske doline.¹²⁷ Do teh izselitev je bila Italija še posebej pozorna, saj so ljudje prihajali na sporno območje, ki je po mirovni pogodbi ostalo njeno.¹²⁸ Novi val izselitev v Italijo, ki je bil že sam po sebi, ker so bili to Slovenci, ki so okrepili tamkajšnje manjšino, za italijanske vladne kroge zaskrbljujoč, je bil zanje še resnejši, ker naj bi bile za naseljevanje zainteresirane zavezniške oblasti. Te so tudi izdajale dovoljenje za bivanje na območju bodoče vzhodne meje. Po nekaterih podatkih, ki so verjetno pretirani in ne zajemajo samo beguncev z območij, pridruženih k Jugoslaviji, naj bi bilo januarja 1947 v Videmski in Goriški pokrajini priseljenih približno štiri tisoč ljudi, v Trevisu 850, ki so se priselili tudi z živino. Problem je bil za italijanske oblasti težak tudi zato, ker so se priseljenci imeli za begunce, a do statusa begunca naj ne bi bili upravičeni, saj so bili za Italijo nezaželeni. V skladu z določili mirovne pogodbe o opciji tudi niso bili več italijanski državljani.¹²⁹ Julija 1947 jih je bilo po italijanskih podatkih že več kot pet tisoč, predvidevali so še prihod tri do štiri tisoč ljudi. Na območje niso prihajali le begunci z območij, ki so bila nato priključena k Jugoslaviji,

¹²² AS, I, f. CK ZKS, fasc. OK KPS Sežana, letno poročilo OK KPS Tolmin CK KPS, 3. januar 1948; fasc. OK KPS Gorica 1951, trimesečno poročilo št. 2; isto, zapisnik 10. redne seje okrajnega biroja KPS Gorica, 6. julij 1951; fasc. OK KPJK Postojna, politično poročilo OK KPJK CK KPS, 6. marec 1947.

¹²³ AS, I, f. CK ZKS, fasc. 99, Oblastni komite KPS za Goriško.

¹²⁴ AS, MNZ, letno poročilo MNZ za leto 1950. Glej tudi N. Troha, *Prispevki* 1997, str. 366–368.

¹²⁵ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 3, elaborat: Slovenska reakcija v Soški dolini pred razmejitvijo, nepodpisan, 25. januar 1947.

¹²⁶ AS, MNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, mesečno poročilo ZVU za januar 1947; AS, I, f. CK ZKS, f. OK KPJK Postojna, politično poročilo OK KPJK Postojna, 6. marec 1947.

¹²⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 169, opomnik, Gorica, 1. avgust 1947.

¹²⁸ O priseljevanju na območje Benečije glej NAZ, *Mračna leta Benečije*, str. 72–74, kjer citirajo tudi zapis župnika Antonia Cuffole iz njegovega dnevnika.

¹²⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 130, opomnik za predsednika vlade o preselitvah Slovanov na italijansko območje in o eksodusu Italijanov z območij, ki jih bo priključila Jugoslavija, 19. april 1947. Izrazito odklonilni do naseljevanja Slovencev v Benečiji so bili seveda tudi trikolonisti, NAZ, *Mračna leta Benečije*, str. 75, 76.

ampak so na območje kasnejše Goriške pokrajine prihajali tudi mnogi »slavi bianchi«, ki so bili dotle v raznih zavezniških taboriščih kot begunci in od tam odpuščeni.¹³⁰

Te priselitve so spreminjale etnično strukturo bodoče italijanske Goriške pokrajine. Ker ti priseljenci obenem niso imeli pravice do opcije za italijansko državo, čeprav so prej živeli v Italiji, so imeli enak status kot preostali begunci iz Jugoslavije.¹³¹ Italijanske oblasti so zato poleti 1947 tudi začele z ukrepi za revizijo statusa beguncev in za preselitev nezaželenih z mejnega območja.¹³² Mnogi naj bi se kasneje pomešali med italijanske begunce iz Istre, ki jih italijanske oblasti opredeljujejo kot profughi giuliani, da bi dobili pomoč in dovoljenje za svobodno gibanje po Italiji.¹³³

Ljudje so bežali tudi v naslednjih letih, največ mladi, srednje veliki in mali kmetje ter obrtniški vajenci. Del pobeglih se je hotel izogniti dveletnemu služenju vojaškega roka, ki so ga morali odslužiti največkrat zunaj Slovenije, po Jugoslaviji, ki jim je bila tuja. Nekateri so bežali tudi iz avanturizma, del iz strahu pred kaznijo, po informbiroju pa tudi zaradi vojne psihoze.¹³⁴ Zaradi poslabšanega notranjega položaja v Jugoslaviji po objavi resolucije informbiroja je bežalo tudi precej delavcev in ponekod cele vasi skupaj z živino (npr. Nova vas pri Opatjem selu).¹³⁵ Ker je bilo med begunci precej vojnih obveznikov (letnika 1928, 1929), so jugoslovanske vojaške oblasti okrepile nadzor na meji in ukazale streljati na bežeče.¹³⁶

Italijanske oblasti so oktobra 1948 načrtovale, da bi v tujino preselile večje število t. i. belih Slovanov (slavi bianchi), kot v italijanskih virih imenujejo protikomunistične Slovence in Hrvate, med katerimi je bilo dosti beguncev iz Istre in Dalmacije in ki so bili zbrani v taboriščih za povojno pomoč. Vseh naj bi bilo kar deset tisoč, večinoma z območij ob meji.¹³⁷ Kdo so bili in koliko jih je zares bilo, ni povsem jasno, saj očitno tega tudi italijanske oblasti niso dobro vedele.

NOVE SLOVENSKE POLITIČNE STRANKE

Skupina primorskih politikov liberalne in katoliške usmeritve, ki je ves čas nasprotovala novim jugoslovanskim oblastem, ne pa tudi pridružitvi k Jugoslaviji, je do poletja 1946, ko je bila usoda Julijske krajine bolj ali manj odločena, delovala v okviru neformalnih skupin in se povezovala s tamkajšnjimi političnimi emigranti.¹³⁸ Njihova

¹³⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 169, dopis Urada za obmejne predele italijanskemu zunanjemu ministrstvu: Preselitve t. i. belih Slovanov (slavi bianchi) na italijansko območje, nedatirano.

¹³¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 169, opomnik za diplomate italijanskega zunanjega ministrstva, 3. september 1947; isto, dopis italijanskega zunanjega ministrstva: »Slavi bianchi« v Videmski in Goriški pokrajini, 23. januar 1948.

¹³² ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 169, opomnik, Gorica, 1. avgust 1947.

¹³³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 56, dopis italijanskega zunanjega ministrstva ministrskemu predsedniku, po 18. marcu 1949.

¹³⁴ AS, I. f. CK ZKS, fasc. OK KPS Gorica 1951, trimesečno poročilo št. 2; fasc. OK KPJK Ilirska Bistrica, letno partijsko poročilo okraja Ilirska Bistrica CK KPS, 20. december 1947.

¹³⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 56, dopis italijanskega zunanjega ministrstva italijanskemu predstavništvu v Jugoslaviji o tajni imigraciji iz Jugoslavije, 24. junij 1947.

¹³⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 56, dopis italijanskega notranjega ministrstva zunanjemu, 13. junij 1949.

¹³⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 169, opomnik za generalnega tajnika, 1. oktober 1948.

¹³⁸ Vprašanje delovanja slovenske politične emigracije v coni A Julijske krajine in zlasti njene sodelovanja z ZVU širše obravnava B. Novak, Trieste, str. 211–223.

propaganda je poudarjala, da vladajo v Jugoslaviji neznosne razmere, lakota, popolna razlastitev zemlje, uničenje vere (cerkva), mati naj ne bi imela pravice vzgajati svojega otroka. Njihov največji očitek, ki se je nato ponavljal vsa leta (lahko rečemo, da do danes), je bil, da je Jugoslavija zaradi svojega komunizma izgubila Trst in da je zato kriva za razkosanje Primorske.¹³⁹ Temu so se pridružile tudi obtožbe, da je Jugoslavija fašistična in da jih tudi v coni A preganjajo aktivisti OF, o čemer so obveščali tudi prefekturo. SIAU in partija pa sta jim po drugi strani očitala, da so razbili dotedanjno politično enotnost primorskih Slovencev in mednje vsejali seme razdora in da sodelujejo s pobeglimi fašisti iz osrednje Slovenije.¹⁴⁰

Del katoliških krogov na Goriškem, zlasti krog sicer že umrlega Janka Kralja v povezavi z nekaterimi duhovniki in domobranci, ki so se po prihodu ZVU vrnili iz Italije, je nasprotoval SIAU-ju.¹⁴¹ Lahko jih označimo tudi kot krog Slovenskega Primorca,¹⁴² ki je od konca avgusta 1945 izhajal v Gorici. Po mnenju obveščevalcev Ozne naj bi bilo njihovo oporišče v goriškem semenišču. Tam so v vseh razredih vpeljali molitve na začetku prve in na koncu zadnje ure, ustanovili skavte, profesorji so morali imeti predavanja na sestankih Marijinih družb, na izpitih, kot je poročal obveščevalec, *«gredo na roko dijakom, ki so njihovi. Ni važno, ali slovenski učitelj obvlada materin jezik ali ne, samo da ni za partizane. Imajo zvezo za Jugoslavijo, prehod čez mejo je nekje pri Trbižu.»*¹⁴³

Vendar so skoraj vsi ti nasprotniki novih jugoslovanskih oblasti nasprotovali tudi Italiji.¹⁴⁴ Rešitev položaja so potem, ko je bilo jasno, da v Jugoslaviji do spremembe režima še ne bo prišlo kmalu, vse bolj videli v neki samostojni državi, o čemer je občasno pisal tudi Slovenski Primorec.¹⁴⁵ Zavzemanje za neodvisno državo se je na Goriškem okrepilo v času mirovnih dogovorov v Parizu poleti in jeseni 1946, ko je bilo vse bolj jasno, da bo Gorica ostala v Italiji. Dokler je njihova propaganda vključevala le dele, ki bi ostali v Italiji, je koristila tudi jugoslovanski strani. Nasprotovanja so se pojavila, ko je posegla širše, z zahtevo po vključitvi tudi treh okrajev v Soški dolini, torej območij, ki so jih predlogi pripisovali Jugoslaviji. Julija 1946 so se pojavili tudi letaki z napisi: *«Nočemo ne Mussolinija ne Titovih fašistov!»*¹⁴⁶

¹³⁹ AS, I, f. GO KPJK, ae 386, osebna korespondenca Branka Babiča, pismo Furlana B. Babiču, nedatirano.

¹⁴⁰ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2a, poročilo OK KPS za Goriško Obkom KPS, 26. junij 1945.

¹⁴¹ O delovanju med vojno glej B. Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 397, 401–407; AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2a, poročilo OK OAM za Goriško, 28. september 1945.

¹⁴² Odgovorni urednik časopisa je bil v letih 1945–1947 msgr. A. Novak, drugi vidni predstavniki tega kroga pa so bili Mirko Brumat, Rudolf Klinec, Alfonz Čuk, Leopold Kemperle in še kdo.

¹⁴³ AS, I, f. AIS, ae 317, obveščevalno poročilo o delovanju v nasprotnem taboru, nedatirano, po avgustu 1946.

¹⁴⁴ Slovenski Primorec, 14. februar 1946. Članek navaja razloge, zakaj nočejo pod Italijo: *«1. Ker smo Slovenci tu Jugoslovanci in zato z neštetimi vezmi povezani z ostalimi slovenskimi in južnoslovanskimi brati. Združena Slovenija v veliki Jugoslaviji je naš stoletni sen, do čigar uresničitve imamo naravno pravico. 2. Ker nam je fašistična Italija skozi 25. letno zatiranje prizadela tako težke in nepopravljive posledice, da si je za vedno odelila in dokončno odtrijala naše ljudstvo ... 3. Ker smo izgubili vsako zaupanje celo v demokratično Italijo ... Imeli smo vtis, da vsi Italijani tiho soglašajo s fašističnim zatiranjem in se skoraj veselijo našega narodnega pogina.»*

¹⁴⁵ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo OK KPJK za Goriško (J. Beltram) GO KPJK, 9. avgust 1946.

¹⁴⁶ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo OK KPJK za Goriško (J. Beltram) GO KPJK, 26. julij 1946.

Te pobude so se ponovile tudi v letu 1948, že po novi razmejitvi. Z razširitvijo STO naj bi izenačili razmerje med narodi, ki je bilo dotlej v prid Italijanom, in tako zagotovili enakopravnost med njimi. Revizija mej STO bi se seveda lahko izvedla le v škodo sosednjih držav. Italije in Jugoslavije, ki bi odstopili STO del Julijske krajine, kot je zapisalo glasilo SDZ Demokracija, aprila 1948, *„od Pule do Trbiža. z Gorico vred, tako da bi tekla železnica med Trstom in Avstrijo po lastnem tržaškem ozemlju.“*¹⁴⁷

Zaradi odpora do Italije je internacionalizacijo Julijske krajine podpirala t. i. slovenska reakcija in ob njej tudi *„nekateri iskreni demokratje, ki v tem vidijo kompromis med Italijo in Jugoslavijo. Ti grešijo, če vidijo kompromis z De Gasperijem,“* je ocenjeval Boris Kraigher. Vodilni v SIAU pa so internacionalizacijo razumeli kot potezo zahodnih sil, ki so tam hotele ohraniti neke vrste kolonijo in naj bi jo zato podpirali tudi najreakcionarnejši italijanski krogi, ki so obenem s slovensko reakcijo *„upali na intervencijo proti Jugoslaviji.“*¹⁴⁸ Ta ocena je pretirana in je verjetno posledica razmišljanja jugoslovanskih oblasti o mednarodni imperialistični zaroti.

Prve podatke o osnovanju novega političnega gibanja je Ozna zaznala že julija 1945, in sicer naj bi slovenski duhovniki na Tržaškem ustanavljali neko Stranko katoliške akcije. Nekaj podobnega naj bi se ustanavljalo tudi na Goriškem.¹⁴⁹ Dejavnost slovenskih protikomunističnih krogov se je okrepila od pomladi leta 1946, potem ko je morala SIAU ob obisku razmejitvene komisije v Trstu in Gorici prvič priznati premoč demonstrantov, ki so zahtevali Italijo. Že v začetku junija 1946 italijanski viri poročajo o ustanavljanju protititovskih demokratičnih skupin v Brdih, kjer naj bi prišlo tudi do protititovskih demonstracij. Podoben položaj naj bi bil v gornjem Posočju, medtem ko naj bi na Krasu, tako italijanski krogi, vsak razvoj protititovskih sil preprečila Ozna.¹⁵⁰

Goriška komunistična partija je v začetku maja 1946 poročala glavnemu odboru o namerah za ustanovitev nove stranke, nekakšne slovenske krščanske demokracije v krogih nekaterih duhovnikov in profesorjev, *„popolnoma bega krogih“* v Gorici. Pobudo zanjo naj bi dal Leopold Kemperle s sodelovanjem kroga kraljevcev. Kljub ugotovitvam, da ti krogi med ljudmi nimajo širšega vpliva, ker naj bi bili voditelji znani po svojem izdajstvu, je okrožni komite KPJK za Goriško sklenil, da je treba proti njim biti oster boj.¹⁵¹ Tudi Andrej Uršič je na zaslišanju na ljubljanski UDV leta 1948 izjavil, da je pobuda za ustanovitev slovenske politične stranke, v katero naj bi se vključili tisti, ki se niso hoteli sprijazniti z novim političnim redom v Jugoslaviji in se podrediti OF kot elini vsenarodni politični tvorbi, prišla iz katoliških (klerikalnih)

¹⁴⁷ Demokracija, 16. april 1948, Tržaški problem.

¹⁴⁸ AS, I, f. GO SIAU, šk. 3, poročilo B. Kraigherja na 2. zasedanju GO SIAU, 27. januar 1946 (tudi f. Boris Kraigher, šk. 2).

¹⁴⁹ G. Bajc, La politica delle autorità di Lubiana, str. 220–222.

¹⁵⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6. Gorica, zaupne novice o političnem položaju, 8. junij 1946.

¹⁵¹ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, dopis MIO Gorica, 5. maj 1946; isto, m. 1a, zapisnik seje partbioja Gorica, 5. maj 1946; isto, m. 2b, dopis Julija Beltrama, sekretarja OK KPJK za Goriško, GO KPJK, 7. maj 1946; f. CK ZKS, šk. 46, depeša CK KPS B. Kraigherju, 22. junij 1946; G. Bajc, La politica delle autorità di Lubiana, str. 223. Glavni organizatorji so bili, poleg Leopolda Kemperleta, duhovnik in ravnatelj slovenske gimnazije v Gorici Alfonz Čuk, duhovnik in urednik Slovenskega Primorca Mirko Brumat, vdova Janka Kralja Anica Kralj, Anton Kacin, Ivan Krpan in Teofil Simčič. V ta krog so sodili tudi Maks Komac, Sonja Saksida, Zdravko Terčelj, Franjo Vrčon in drugi.

vrst.¹⁵² Pripravljalni odbor nove stranke Slovenske narodne demokracije (SND) je v začetku junija 1946 okrajnemu komisarju ZVU v Gorici predložil prošnjo za potrditev stranke, kar je ZVU takoj odobrila, saj je bilo ustanavljanje alternative levici, torej nekomunističnih strank med Slovenci, del njene politike. Ob tem pa naj bi imela ZVU pomisleke zaradi njene ozke klerikalnokonzervativne narave.¹⁵³

Slovenska narodna demokracija, tj. oživiljena goriška SLS, je nato delovala od poletja 1946 (ustanovni sestanek je bil 29. junija, predsednik je postal Teofil Simčič), vendar do sprejetja sklepov na mirovni konferenci o vprašanju Julijske krajine v ilegali.¹⁵⁴ Po podatkih UDV naj bi jim ilegalno delovanje svetovali predstavniki CIC,¹⁵⁵ s katerimi so bili nekateri njeni eksponenti (Kacin, Krpan in Kemperle) v tesnih stikih.¹⁵⁶ Kot je izjavil Andrej Uršič, ki mu je program dal na vpogled msgr. Alojzij Novak, je pred odločitvami na mirovni konferenci program SND še vedno vseboval zahtevo po Združeni Sloveniji. Slonel je na krščanskih načelih, zahodni demokraciji in na napadanju komunizma in totalitarizma, saj naj bi bil komunizem kriv za izgubo Primorske. SND je imela tudi svoj socialni, kulturni in gospodarski program.¹⁵⁷ Bila naj bi nosilka demokracije in bi slovenskemu narodu zagotovila nemoten razvoj na podlagi atlantske listine. Dokler je ta delovala, je priznavala ZVU in želela z njo sodelovati za blaginjo slovenskega naroda in za demokratizacijo cone A. Po sklepih mirovne konference so se zavzemali za internacionalizacijo celotne cone A Julijske krajine.¹⁵⁸ V skladu s to zahtevo je SND organizirala zbiranje podpisov. V Mirnu, Dornberku in na Krasu naj bi bil uspeh pičel, medtem ko naj bi na območju Kobarida zbrali 1392 podpisov, v Kanalski dolini 1222 in v Brdih 926 podpisov za internacionalizacijo

¹⁵² ASOVA, m. Andrej Uršič, zapisnik zaslišanja na UDV, verjetno april 1948. Andrej Uršič je bil domačin iz Kobarida. Bil je voditelj mlade JNS in med vojno Nove Jugoslavije, ki je podpirala Dražo Mihailovića. Bil je tudi član plenuma Slovenske zaveze. Iz Ljubljane je 6. maja 1945 odšel prek Koroške in Rima v Trst in domov v Kobarid. Nato je bil član vodstva Slovenske demokratske zveze in urednik njenega glasila Demokracija. UDV ga je ugrabila 31. avgusta 1947, bil je v njenih zaporih v Ljubljani. Ohranjen je zapisnik njegovega zaslišanja, ki je bilo dolgotrajno, zadnje izjave so datirane še aprila 1948. G. Bajc, La politica della autorità di Lubiana, str. 213. Sama ne dvomim v pristnost izjav, ker bi težko kdorkoli drug poznal takšne podrobnosti o delovanju SIAU nasprotnih krogov. Uršičeva nadaljnja usoda ni znana, verjetno je bil usmrčen. Je pa zanimivo, da je v arhivu dr. Albina Šmajda (AS, MNZ, 600/20) zapis, da je bil obsojen na tri leta zopora in da živi v Kobaridu.

¹⁵³ AS, I, f. CK ZKS, šk. 46, depeša CK KPS B. Kraigherju, 22. junij 1946; AS, MNZ, 600/8. Meščanske stranke na Primorskem, historiati, elaborat.

¹⁵⁴ G. Bajc, La politica delle autorità di Lubiana, str. 223.

¹⁵⁵ Counter Investigations Corps – Ameriška obveščevalna služba.

¹⁵⁶ G. Bajc, La politica delle autorità di Lubiana, str. 225, 226. Zaradi ilegale po začetnih podatkih o ustanovitvi projugoslovanske organizacije niso bile povsem gotove, kaj je z njo in so septembra 1946 poročali o obstoju neke ilegalne narodne stranke, v kateri naj bi bili z nekaj izjemami sami duhovniki, v AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo OK KPJK za Goriško (J. Beltram) GO KPJK, 12. september 1946.

¹⁵⁷ ASOVA, m. Andrej Uršič, zaslihanje na UDV, april 1948; AS, MNZ, 600/8. Meščanske stranke na Primorskem, historiati, elaborat.

¹⁵⁸ AS, I, m. 2b, poročilo OK KPJK za Goriško GO KPJK, 7. maj 1946; AS, MNZ, 600/8, Meščanske stranke na Primorskem, historiati, elaborat. UDV je njihov program in delovanje med drugim tako ocenila: »Tako formiran program očitno dokazuje vso izdajalsko in protiljudsko politiko teh izkoreninjencev.«; G. Bajc, La politica delle autorità di Lubiana, str. 224, 225.

Julijske krajine.¹⁵⁹ Akcijo je podpirala tudi ZVU, saj so v Bovcu, Kobaridu in Kanalu zbirali podpise kar na njenih sedežih. Tudi po podatkih okrožnega partijskega komiteja za Goriško je bilo zbiranje podpisov za samostojno državo najbolj uspešno v Kobariškem okraju, kjer naj bi podpisalo 20 do 25 odstotkov ljudi, ter v Brdih, kjer naj bi zbrali podpise deset odstotkov prebivalstva. Podpise so po nekaterih podatkih pobirali tudi v coni B.¹⁶⁰

Nova stranka je delovanje razširila na druga območja v coni A in tudi v cono B.¹⁶¹ Z njo so bili povezani slovenski politični emigranti v coni A in v Italiji, čeprav se formalno emigranti, vanjo niso vključevali.¹⁶² UDV je ugotavljala, da je bila SND *»že po svojem nastanku in namenu agentura izdajalske dejavnosti slovenske emigracije v službi AA imperializma»*. S svojim delom naj bi razbijala enotnost slovenskega naroda v coni A, rušila vpliv FLRJ na tem območju, izvajala *»klevetniško kampanjo proti novemu ustroju in ljudski državi v matični domovini»* in širila nezadovoljstvo proti novemu stanju v domovini, v cono B in dalje v Slovenijo. Borila se je za STO, volunila za zavezniške obveščevalne službe ter bila oporišče slovenske emigracije za njeno izdajalsko dejavnost proti FLRJ. Obenem naj bi se hotela polastiti vodstva slovenske manjšine, ki bo ostala pod Italijo.¹⁶³

»Slavi bianchi«, kot jih imenuje italijanska stran, so poleti 1946 iskali stike tudi z italijanskimi strankami. Te so sodelovanje deloma sprejele, ker so upale, da bodo tako okrepile »protititovski tabor«, a jim obenem niso zaupale, saj so bili po njihovem mnenju ti *»še večji nacionalisti kot rdeči»*.¹⁶⁴

Liberalna smer, naprednjaki, so z ustanovitvijo svoje stranke počakali do odločitev na mirovnih pogajanjih, za kar se je zavzemal zlasti Andrej Uršič, ki je na zaslišanju na UDV izjavil: *»Osebnost sem stal na stališču, da se strankarsko ne bom udeleževal, dokler ne pade odločitev o mejah, ker sem na to vezal svoje ravnanje.»*¹⁶⁵ Tamkajšnji liberalci so bili protifašisti, ki so že pred vojno sodelovali v raznih protifašističnih organizacijah. Mnogi med njimi so morali v času fašizma emigrirati ali pa so bili zaprti in obsojeni pred posebnim sodiščem. Med njimi jih je precej simpatiziralo z OF ali so bili vanjo celo vključeni: Avgust Sfiligoj, Ferdinand Kalin, Fran Vesel, Peter Udovič, Josip Terčon, Josip Abram.¹⁶⁶ Nekateri so še po vojni sodelovali s SIAU, toda nato

¹⁵⁹ G. Bajc, La politica delle autorità di Lubiana, str. 225.

¹⁶⁰ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo OK KPJK za Goriško (J. Beltram) GO KPJK, 9. avgust 1946.

¹⁶¹ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 15. avgust 1946, v katerem so podatki o tajnem delovanju SND v Sežani. Glavni organizatorji naj bi bili duhovniki, zlasti župnik v Tomaju Albin Kjuder.

¹⁶² Ozna poudarja, da do sodelovanja ni prišlo tudi zaradi medsebojne konkurence, saj naj bi oboji volunili za CIC, G. Bajc, La politica delle autorità di Lubiana, str. 226.

¹⁶³ AS, MNZ, 600/8, Meščanske stranke na Primorskem, historiati, elaborat; G. Bajc, La politica delle autorità di Lubiana, str. 226.

¹⁶⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, Policija Julijske krajine, Politični položaj avgusta 1946, 1. september 1946. V originalu se tekst glasi: *»Sono nazionalisti come, e anche più dei russi.»*

¹⁶⁵ ASOVA, m. Andrej Uršič, zapisnik zaslišanja na UDV, nedatiran; AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, dopis mestnemu IO SIAU za Gorico, nepodpisan, 5. maj 1946. Poroča o tendenci po ustanovitvi neke slovenske demokratične stranke, pobuda zanjo naj bi prišla iz Trsta; m. 1b, zapisnik seje partijskega odbora za Gorico, 5. maj 1946; N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 35–63.

¹⁶⁶ N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 37.

prišli kmalu z njo v spor.¹⁶⁷ Ob njih je bila skupina, ki je bila protifašistična, a že med vojno tudi nasprotna OF, na primer Josip Agneletto, Ivan Rudolf in Boris Sancin, ki je bil z Andrejem Uršičem pri mladi JNS. Izrazit protikomunist je bil le Andrej Uršič, ki je med vojno živel največ v Ljubljani in je tam deloval v vodstvu mlade JNS, bil med podporniki Draže Mihailovića in član raznih ilegalnih protikomunističnih organizacij.¹⁶⁸ Na Goriškem je bil najvidnejši predstavnik liberalne smeri Avgust Sfiligoj. Spomladi 1946 so tam sicer skušali ustanoviti krožek primorskih naprednjakov in naprednih emigrantov, ki pa so ga zaradi spora opustili.¹⁶⁹

Ko je postalo jasno, da Trst in Gorica ne bosta jugoslovanska, je potrebo po ustanovitvi slovenske demokratske stranke med liberalci prvi poudarjal urednik slovenskega Radia Trst Franjo Vrčon, ki je predlagal tudi stike z independentistično organizacijo Trieste libera.¹⁷⁰ Stranka bi bila lahko samostojna ali pa skupna s katoliško usmerjenimi, s katerimi so navezali stike septembra 1946. Za skupni nastop se je zavezal zlasti Andrej Uršič, deloma tudi iz tehničnih razlogov, saj je imela katoliška smer na voljo katoliško tiskarno v Gorici. Novembra 1946 je bil tako na paritetni osnovi ustanovljen skupni pripravljalni odbor Slovenske demokratske zveze za Goriško (SDZ), ki je pri ZVU vložil prošnjo za izdajanje glasila.

Seveda so ustanavljanje nove stranke in priprave na izdajanje njenega glasila opazili krogi SIAU in KPJK. Julij Beltram je oktobra 1946 poročal: *«Napačno bi bilo podcenjevati tudi ta poizkus emigrantskih vrst, ki jih vodi Krek iz Rima. Po vseh krajih imajo nekaj vodilnih elementov in ti s svojo demagogijo zavajajo lahkoverneže. Na čelu so emigranti Kemperle, Krpan, Černe, Uršič in drugi. V njihovih vrstah je tudi dr. Sfiligoj, ki vodi liberalno strujo. Gorica postaja center slovenske reakcije na Primorskem.»*¹⁷¹

Ustanovnega zbora SDZ se je v Alojzijevišču 17. januarja 1947 udeležilo približno šestdeset ljudi iz goriškega dela cone A. Nova stranka je na podlagi paritete združevala tako liberalno kot katoliško smer na Goriškem. Osnovna točka programa, ki so ga nato objavili v prvi številki glasila Demokracija,¹⁷² je bil boj za avtonomne pravice slovenske manjšine v Italiji. Program je vseboval tudi odločen protikomunizem, odklanjanje političnega monopola, psihološkega in fizičnega terorja, opredelitev za zahodni demokratični pluralizem, obrambo etičnih in krščanskih vrednot.¹⁷³ To so bile opredelitve, ki naj bi združevale goriške Slovence vseh demokratičnih smeri za obrambo koristi Slovencev pri izvajanju mirovne pogodbe in tudi kasneje. Sprejemali naj bi ga tisti, ki so bili proti vsaki obliki levega ali desnega totalitarizma in so

¹⁶⁷ AS, MNZ, 600/8, Meščanske stranke na Primorskem, historiati, elaborat.

¹⁶⁸ N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 37.

¹⁶⁹ ASOVA, m. Andrej Uršič, zapisnik zaslišanja na UDV, nedatiran.

¹⁷⁰ AS, MNZ, 600/8, Meščanske stranke na Primorskem, historiati, elaborat.

¹⁷¹ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo OK KPJK za Goriško (J. Beltram) GO KPJK, 25. oktober 1946. V poročilu omenjajo Leopolda Kemperleta, Ivana Krpana, Dušana Černeta, Sirka (verjetno Albin Sirk, PSBL, 14/369, 370), Andreja Uršiča, Avgusta Sfiligoja. Anton Kacin, Andrej Uršič, Ivan Krpan in Avgust Sfiligoj so bili člani pripravljalnega odbora za ustanovitev nove stranke, N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 35.

¹⁷² Prva urednika sta bila Andrej Uršič in Leopold Kemperle. Več o časopisu G. Bajc, La politica della autorità di Lubiana, str. 212–217.

¹⁷³ Demokracija, 25. april 1947; N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 38; AS, MNZ, 600/8, Meščanske stranke na Primorskem, historiati, elaborat.

duhovno in politično pripadali zahodni demokratični krščanski kulturi in civilizaciji.¹⁷¹

SDZ je nasprotovala komunistični oblasti v FLRJ in SIAU, kot njenemu podlajšku v Gorici in Trstu. Zanje sta bili predstavnici diktatorskega totalitarističnega nasilja, čeprav, tako Uršič na zaslišanju, *»bi nam moralo biti ravno tako jasno, da ni antiteza demokracije diktatura, če je to diktatura delovnih ljudi zoper sleherni zlorabo svobode za izkoriščanje človeka po človeku.«*¹⁷² Tudi SDZ je krivca za razkosanje Primorske našla v komunizmu Jugoslavije. Politika OF naj bi bila s stališča slovenskih narodnoosvobodilnih ciljev povsem zgrešena, tako Andrej Uršič na zaslišanju, *»ker je predržno in sebično prezirala soodložujoče činitelje svetovne politike in vse stavila na eno kocko«*. Razkosana Primorska naj bi bila cena za spremembo oblasti v Jugoslaviji. Ob tem naj bi Uršič na zaslišanju dodal: *»Na imperializem zahodnih velesil, ki so dejansko tudi po 2. svetovni vojni preprečile popolno osvoboditev in združitev vsega slovenskega naroda, ni seveda nihče pokazal, tudi jaz ne.«*¹⁷³

Protikomunizem ni bil le ideološko nasprotovanje, ampak je bil motiviran z vrsto argumentov, ki so po njihovem usodno vplivali na celoten slovenski narod in posebno na slovensko manjšino na Primorskem. Partijo so obtožili, da je prevarala ljudi in vzpostavila komunistično diktaturo ter s svojo netoleranco in nasiljem povzročila državljansko vojno.¹⁷⁴ Zlorabila naj bi OF, ki so se je ljudje oklenili, ker so bili prepričani, da bo zagotovila tisočletne težnje.¹⁷⁵ Na oblasti naj bi se OF potrdila za največjo prevaro slovenskega ljudstva.¹⁷⁶ Ob tem je bila SDZ v svojih napadih, čeprav je v programu izpostavila nasprotovanje nasilju, prav tako groba, žaljiva in obsojajoča ter je za označevanje nasprotnika uporabljala podoben besednjak kot nasprotna stran, ki so jo obtoževali totalitarizma. V prvi številki Demokracije so tako izpostavili: *»Našo narodno čast, ki jo je peščica zločinskih terorističnih elementov ponižala pred celim kulturnim svetom, moramo dvigniti na mesto, ki ga je prej zavzemala in ki ga zasluži kot čast miroljubnega in delovnega naroda.«* OF na Primorskem naj bi se polastila moči peščica *»zunaj zraslih oseb, ki niso poznale našega življenja in trpljenja. Oni so potisnili ob stran vse domače ljudi, ki se niso uklonili nadvladi ene same stranke. In z nasiljem in strahovanjem, ki ga naše ljudstvo ni poznalo, razen s fašistične strani, so se dokopali do odločilnih mest in oblasti v vsem našem javnem življenju. Ljudem pa pravijo, da je to ljudska oblast.«* Predstavljali naj ne bi niti pet odstotkov prebivalstva.¹⁸⁰

SDZ je SIAU in Jugoslavijo obtoževala, da sta krivi za ozračje nasilja na Primorskem. Glavne napake v politiki SIAU naj bi bile bojkot ZVU, slovensko-ita-

¹⁷¹ ASOVA, m. Andrej Uršič, zapisnik zaslišanja na UDV, nedatiran. Ob tem naj bi Uršič na zaslišanju pristavil: *»Čeprav bi nam moralo biti že zdlavnaj jasno, da dandanes gesla formalne demokracije niso nič drugega kot ideološka pretveza vseh reakcionarnih vlad in političnih sil na svetu, bodisi za obrambo njihovega sedanjega družbenega reda v lastnih državah ali za razširjanje njihovega gospodarskega imperializma.«*

¹⁷² ASOVA, m. Andrej Uršič, zaslišanje na UDV, verjetno april 1948 (sedem mesecev po aretaciji); N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 35, 36.

¹⁷³ ASOVA, m. Andrej Uršič, zapisnik zaslišanja na UDV, nedatiran.

¹⁷⁴ N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 40.

¹⁷⁵ Demokracija, 25. april 1947, Slovencem, Hrvatom in Srbom STO.

¹⁷⁶ Demokracija, 23. maj 1947, Sklep SIAU o Demokraciji.

¹⁸⁰ Demokracija, 25. april 1947, Slovencem, Hrvatom in Srbom STO. O Demokraciji je zaslediti več člankov v Primorskem dnevniku, zlasti aprila in maja 1947. Glej še Primorski dnevnik, O demokraciji Demokracije, 3. avgust 1947.

lijansko bratstvo in s tem povezano delovanje v interesu ideologije marksizma in ne v interesu slovenskega naroda. Politika slovenskih komunistov v Trstu je bila po njenem škodljiva za manjšino, zato je bila nujna alternativa, ki jo je sama ponujala.¹⁸¹

Na ustanovnem sestanku so razpravljali tudi o begunskem valu, ki je v začetku leta 1947 zajel deželo. Ker je begunstvo socialna nesreča, so pozvali rojake, naj nihče brez tehtnega razloga ne zapuša doma. Za pomoč tistim, ki se bodo kljub temu odločili, da se izselijo, so organizirali poseben socialni odbor. Kot naj bi izjavil Andrej Uršič, se je del SDZ veselil beguncev, ker so nato z njimi lahko kovali politični kapital in prirejali politične demonstracije.¹⁸² Italijanski vladi (Italiji je po mirovni pogodbi ostal del Goriške z Gorico in Benečija) je SDZ pred pripravo nove ustave poslala zahtevo po deželni avtonomiji s posebnim statutom in zahtevo za iste pravice vseh Slovencev v Italiji ne glede na kraj bivanja. Imeli so stike z Beneško Slovenijo, največ Leopold Kemperle, ki je poznal več tamkajšnjih župnikov.¹⁸³

Časopis Slovenski Primorec je z navdušenjem pozdravil ustanovitev SDZ, prav tako tudi začetek izhajanja njenega glasila Demokracija, v katerem je videl svoje dopolnilo. Več duhovnikov se je udeležilo ustanovnega sestanka v Gorici, duhovniki so tudi propagirali SDZ med goriškimi in beneškimi Slovenci. Tako so, po mnenju UDV, vnašali v SDZ vpliv Vatikana in goriškega nadškofa Carla Margottija, ki naj bi posegal v politično življenje slovenske domače in begunske reakcije.¹⁸⁴ Duhovniki so sodelovali tudi pri organiziranju odborov SDZ na podeželju.¹⁸⁵

Goriška SDZ je imela s tržaškimi liberalnimi in katoliškimi krogi do pomladi 1947 malo stikov. Šele marca 1947 naj bi Anton Kacin prinesel vest o obstoju gibanja za ustanovitev politične organizacije med tržaškimi profesorji. Od pomladi 1947 so bili stiki pogostejši, zlasti potem, ko je bil ustanovljen pripravljalni odbor SDZ v Trstu, v katerem so bili samo liberalci (Josip Agneletto, Fran Vesel, Peter Udovič in Valentin Milok, ki je kmalu zatem emigriral v Francijo).¹⁸⁶ Tržaški pripravljalni odbor je imel nekaj programov, med njimi je bil morda najbolj ambiciozen ta, da bi svoje delovanje razširili tudi onstran meje, v FLRJ. Njegov vodja Josip Agneletto je večkrat podarjal velik pomen SDZ, ki je bila prva protikomunistična stranka in bi imela, v primeru spopadov, v mirovnih pogajanjih veliko vlogo. Med drugim so predvidevali tudi možnost zveze zahodnoevropskih držav, ki naj bi vključevala tudi Avstrijo, Madžarsko, Slovenijo in Hrvaško.¹⁸⁷

Liberalni in katoliški krogi na Tržaškem dotlej naj ne bi imeli medsebojnih stikov, saj so se skušali liberalci povezati s somišljeniki SLS prek goriškega odbora in je Demokracija postala glasilo obojih. Tudi obe veji SDZ, tržaška in goriška, naj bi bili enotni in bi ju formalno ločila, po ratifikaciji mirovne pogodbe, prehodna meja.¹⁸⁸

¹⁸¹ Demokracija, 8. avgust 1947; N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 41.

¹⁸² ASOVA, m. Andrej Uršič, zapisnik zaslišanja na UDV, nedatiran; AS, MNZ, 600/8, Meščanske stranke na Primorskem, historiati, elaborat.

¹⁸³ ASOVA, m. Andrej Uršič, zapisnik zaslišanja na UDV, nedatiran.

¹⁸⁴ AS, MNZ, 600/8, Meščanske stranke na Primorskem, historiati, elaborat.

¹⁸⁵ AS, I, f. CK ZKS, fasc. OK KPS za Goriško, zapisnik seje OK KPS Gorica, 4. oktober 1947. Organiziranje odborov so pripisali nadškofu Margottiju, A. Sfiligoju in župniku v Solkanu F. Močniku, ki naj bi uporabljal kar operativce v Brdih.

¹⁸⁶ N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 47.

¹⁸⁷ G. Bajc, La politica delle autorità di Lubiana, str. 232–233.

¹⁸⁸ ASOVA, m. Andrej Uršič, zapisnik zaslišanja na UDV, nedatiran.

Smeri na Tržaškem sta le s težavo dosegli enotnost, saj je duhovnik Peter Šorli¹⁸⁹ mimo SDZ začel ustanavljati Udruženje slovenskih in hrvaških krščanskih socialcev, zaradi česar je bil odložen tudi ustanovni občni zbor.¹⁹⁰ Udruženje je bilo ustanovljeno 20. julija 1947, njegovo delovanje pa ni bilo samo politično, ampak tudi kulturno in socialno. Imeli so malo članov, zlasti je bilo med njimi malo laikov. Obe skupini sta nato 8. avgusta 1947 podpisali dogovor, formalno pa je bila SDZ v Trstu ustanovljena šele 21. decembra 1947. V nasprotju z goriško SDZ, ki je bila organizirana kot paritetna koalicija, je šlo tu za dogovor o sodelovanju med liberalci in katoliškim krogom. Ustanovili so tudi sekcije v Nabrežini in Dolini.¹⁹¹

Program tržaške SDZ je bil podoben goriškemu, le prilagojen razmeram v okviru STO. Zavzeli so se za STO, sporazum z Italijani, osebno svobodo, varnost državljanov, slovenščino kot uradni jezik v STO, vrnitev premoženja, ki so ga izgubili v času fašizma, vnovičen sprejem v službo slovanskih uradnikov, ki so bili v času fašizma izgnani, in za Marshallov plan. Tudi oni so obsojali fašistični in komunistični teror.¹⁹²

Tržaška SDZ, ki je sestavljala malo, izrazito meščansko skupino, je že poleti 1947, ko uradno še ni bila ustanovljena, iskala stike z ZVU, ki so bili v naslednjih letih zelo prisrčni, saj so sloneli na *ideološki in interesni skupnosti v borbi zapadne demokracije proti komunizmu v duhu Trumanove doktrine. V razklanosti sveta tretje poti ni.*¹⁹³ Nadja Maganja navaja, da je bil odnos SDZ do ZVU včasih tudi kritičen, ker je delovala tudi protislovensko, vendar je bila kritika redka in omejena na lokalno raven. Na slovenski strani so bili v coni A STO edini sogovorniki ZVU, ki jih je tudi finančno podpirala.¹⁹⁴

Ustanavljanje SDZ je seveda sprožilo burno nasprotovanje SIAU. Branko Babič, sekretar GO SIAU in GO KPJK, jo je na zborovanju ob šesti obletnici OF 27. aprila 1947 označil kot skupino izdajalcev, ki prinašajo nesoglasja med Slovence, in kot agente neofašizma. Levica je SDZ obsojala z izrazi, kot izdajalci, malerba, sužnji imperialistov, fašisti, kolaboranti, tujci, prodanci. Bili naj bi agenti neofašizma, namesto sužnji Hitlerja in Mussolinija so postali sužnji Trumana in Churchilla.¹⁹⁵ Demokracija je odgovorila Babiču 2. maja 1947, in sicer, da v Trstu ne iščejo zatočišča, ker so tukaj domačini in da niso nujno že fašisti, če niso komunisti: *«Ne blatimo Jugoslavije kot države, ker ostro ločimo minljivi totalitaristični režim od naroda in domovine. Nismo v službi nikogar, nego samo demokracije in slovenskega naroda.»*¹⁹⁶ Polemika se je

¹⁸⁹ Delovanje Petra Šorlija sega v medvojni čas, ko je imel enaka stališča kot Janko Kralj in SLS. Po italijanski kapitulaciji je bil v obveščevalni mreži, ki je delala za zahodne zaveznike in jo je iz Ljubljane in nato Švice vodil Vladimir Vauhnik. Gestapo je Šorlija aretiral 2. oktobra 1944, v N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 71, 72.

¹⁹⁰ ASOVA, m. Andrej Uršič, zapisnik zaslišanja na UDV, april 1948

¹⁹¹ N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 36, 47, 48, 72–75; AS, I. f. Boris Kraigher, šk. 7, elaborat: Vloga tržaških nacionalistov od 1. svetovne vojne do danes, nepodpisan, nedatiran.

¹⁹² Demokracija, 26. december 1947; N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 49.

¹⁹³ ASOVA, m. Andrej Uršič, zapisnik zaslišanja na UDV.

¹⁹⁴ N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 47. Delovanje SDZ v naslednjih letih presega časovni okvir knjige. Več o tem N. Maganja, Trieste 1945–1949; G. Bajc, La politica delle autorità di Lubiana, str. 230–250.

¹⁹⁵ Primorski dnevnik, poročilo o govoru B. Babiča ob 6. obletnici OF, 27. april 1947; N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 42, 43.

¹⁹⁶ Demokracija, 2. maj 1947.

v naslednjih mesecih in letih nadaljevala z medsebojnimi obtoževanji in navajanjem svojih lastnih zaslug.¹⁹⁷

Nove stranke, ki so se začele ustanavljati od začetka leta 1947, so po mnenju vodilnih na levici, le obnovile strankarsko organiziranost izpred fašizma. Vanje naj bi se vključili tisti, ki niso nikoli resnično pripadali osvobodilnemu gibanju, ne med vojno ne v zadnjih dveh letih bojev za meje, ki naj bi bil obenem boj proti agentom anglo-ameriškega imperializma. To naj bi bile le *»majhne skupine nezadovoljmežev, politikantov starega kova»* in naj ne bi imeli, in ta ugotovitev je vsaj za ta leta točna, množične podpore med ljudmi.¹⁹⁸ V elaboratu UDV o meščanskih strankah na Primorskem opredeljujejo: *»Tako so se pod ZVU vrnili v Trst in Gorico vodilni primorski politični reakcionarji, katerim se je priključila še cela vrsta pobeglih izdajalcev in vojnih zločincev iz ostale Slovenije in Jugoslavije. Vsi ti so smatrali ta košček okupirane slovenske zemlje za 'mostišče', s katerega naj bi nadaljevali svoje izdajalsko početje proti lastnemu narodu v službi zapadnega imperializma. ZVU je prepovedala nadaljnje delovanje ljudskih organov, ki so se izoblikovali med NOB kot izraz resnične demokracije, pač pa je onstran Morganove črte dovolila obnovo politične dejavnosti buržoaznim grupacijam v upravičenem pričakovanju, da bodo pri njih našli oporo za izvajanje svojih imperialističnih načrtov.»*¹⁹⁹

Odnos do Demokracije in SDZ je bil eden od vzrokov tlečega razkola v vodstvu SIAU, ki je jeseni 1947 prerasel v odkrit spor.²⁰⁰ Razdor med obema poloma med Slovenci se je še okrepil po ugrabitvah, ki jih je izvedla UDV, in sicer urednika Demokracije Andreja Uršiča 31. avgusta 1947 in aktivista z Opčin Ferdinanda Kalina 22. septembra istega leta.²⁰¹

V članku, ki je bil objavljen v Demokraciji, je SDZ sicer apelirala na italijansko stran za medsebojno razumevanje, preseganja preteklosti in skupno delovanje v STO. Trst naj bi postal most med Italijo in Jugoslavijo.²⁰² Začetek izhajanja Demokracije je pozdravila italijanska Stranka akcije v svojem glasilu Emancipazione. Demokracija je bila zanje glasilo svobodnih slovenskih državljanov, *»ki ne čutijo 'ponosa' služiti totalitarističnemu neofašizmu, kateri je zaslužnil nesrečno prebivalstvo v Sloveniji ... V njihovem boju jih spremlja vsa naša simpatija starih borcev za osebno svobodo, ki verujejo v mazzinijanski ideal solidarnosti med narodi. Temeljna osnova je ista, zato je med nami svobodoljubnimi ljudmi, ki spoštujejo drug drugega, rojenimi in živečimi pod istim nebom, tvoreč, kljub narodnostni razliki eno ljudstvo, ki preživlja enake zgodovinske prilike, mogoč iskren sporazum in globoko sodelovanje, da se izvede pomirjenje uravnovešenegega avtonomnega razvoja obeh narodov.»*²⁰³

Kljub simpatijam, ki so jih imele italijanske stranke do podobne stranke med Slovenci, do sodelovanja ni prišlo. Prevladalo je medsebojno nezaupanje in nasprotujoči si interesi. Takratni tržaški župan Michele Miani je sredi leta 1947 v obvestilu

¹⁹⁷ Polemiki lahko sledimo v člankih v Primorskem dnevniku in Demokraciji od prve številke Demokracije 25. aprila 1947 dalje.

¹⁹⁸ PAK, f. STO, šk. 2, elaborat o politični usmeritvi, nedatiran, 1947.

¹⁹⁹ AS, MNZ, 600/8, Meščanske stranke na Primorskem, historiati, elaborat.

²⁰⁰ Glej str. 121.

²⁰¹ Demokracija, 5. september 1947; Avgust Sfiligoj: Slovenska demokratska zveza v Gorici 1947–1969, Gorica 1969, str. 18–19. SDZ je ob Uršičevem izginotju poslala peticijo Varnostnemu svetu OZN.

²⁰² Demokracija, 6. junij 1947; N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 44, 45.

²⁰³ Demokracija, 16. maj 1947, Nimamo sicer namena polemizirati.

italijanskim oblastem poročal o ustanovitvi Demokratične zveze (Unione democratica) kot politične »slovanske protititovske« skupine, ki je zbrala zlasti srednje meščanstvo in intelektualce ter male trgovce in imela možnost pridobiti precej Slovencev: *«Njeno politično stališče je protikomunizem in je zato nasprotna Titu, a tudi slovansko nacionalistična in zato nasprotna italijanskim idealom v STO. V volitvah za skupščino STO bi lahko nova skupina pomembno vplivala na to, da bi se razbila slavo-komunistična skupnost.»*²⁰¹ Vidni italijanski predstavniki na Tržaškem, med drugimi Fernando Gandusio in Bruno Pincherle, so ugotavljali, da se ne smejo preveč naslanjati na slovanske protikomunistične sile v Trstu, ki so bile res proti Titu, vendar so bile tudi proti Italiji in je bil slogan njihove propagande obtoževanje Tita, da je izgubil to, kar so zavezniki nekoč obljubili kralju Petru.²⁰⁵ Tudi ta nova stranka je Trst videla v Jugoslaviji.²⁰⁶

SLOVENSKA DUHOVŠČINA

Slovenska primorska duhovščina je imela v času fašizma pomembno vlogo pri ohranjanju narodnostne identitete. Že med vojno je del duhovnikov odkrito podprl OF, drugi del je bil nevtralen ali pa nenaklonjen, a skoraj nihče med njimi zaradi narodnih interesov ni bil odkrito proti. Nacionalna izbira je imela za večino od njih, kakor tudi za preostale Primorce, prednost pred ideološkimi delitvami. Duhovnik Ivo Juvančič²⁰⁷ je spomladi 1943 v pismu z naslovom Kristus in galilejsko osvobodilno gibanje zapisal, da se ne čuti več moralno in pravno vezanega na italijansko državo, potem ko je ta z napadom na Jugoslavijo prekršila rapalsko pogodbo. Zahteval je pravico do osvobodilnega gibanja in obsodil kolaboracijo.²⁰⁸ Jeseni 1944 je tako odsek za oblast IX. korpusa poročal, da duhovščina v Zahodnoprimorskem okrožju, razen redkih, ne deluje proti osvobodilnemu gibanju, *«druga polovica jih je celo naših sim-*

²⁰¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 133, opomnik za komisarja Casardija, sredi 1947.

²⁰⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 133, pismo delegacije Republike Italije v Beogradu italijanskemu zunanjemu ministru, 27. julij 1947.

²⁰⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 133, poročilo o Trstu, 12. julij 1947.

²⁰⁷ Ivo Juvančič, podravnatelj in profesor v velikem semenišču v Gorici (1935–1945). L. 1946 je sodeloval kot izvedenec za goriška vprašanja v sklopu jugoslovanske delegacije na pariški mirovni konferenci. L. 1947 je odšel v Ljubljano, zapustil duhovniški stan in deloval na Inštitutu za narodnostna vprašanja kot raziskovalec in publicist, PSBL, 7/605, 606.

²⁰⁸ I cattolici isontini, knj. 3, L. Tavano, str. 140. O slovenskih primorskih duhovnikih med vojno več v Korespondenci Virgila Ščeka, E. Pelikan, str. 40–49; Rudolf Klinec: Zgodovina goriške nadškofije 1751–1951, Gorica 1951; Ivo Juvančič: Primorski Narodni svet – Goriška sredina in OF (Nekaj o zgodovini, 1940–1943), Primorski dnevnik, 5.–27. avgust 1970 (v nadaljevanju I. Juvančič, Primorski dnevnik); isti: Goriški nadškof Carlo Margotti; I cattolici isontini nel XX secolo, III: Lilians Ferrari: Il clero del Friuli e della Venezia Giulia di fronte all'occupazione (1943–1945), Qualestoria, a. 23, 1995, no. 3, pp. 1–26 (v nadaljevanju L. Ferrari, Il clero del Friuli e della Venezia Giulia); A. Santin: Trieste 1943–1945. Scritti, discorsi, appunti – lettere presentate raccolte e documentate, a cura di G. Botteri, Udine 1963; Lavo Čermelj: Il vescovo Antonio Santin e gli sloveni e croati delle diocesi di Fiume e Trieste–Capodistria, Ljubljana 1953 (v nadaljevanju L. Čermelj, Il vescovo Santin); P. Blasina, Vescovo e clero; France Kralj: Cerkevni in verski položaj Slovencev na Goriškem v letih 1940–1947, v Cerkev in družba na Goriškem, str. 125–129. O dilemah, ki so se postavljale pred primorsko duhovščino, glej dnevniška zapisa župnika v Lazah v Benečiji Antonia Cuffola, Moj dnevnik, in župnika v Črničah Alojzija Novaka, Črniška kronika.

patizerjev, ker vidijo, da jim delovanje z bego ne koristi. OF so bili naklonjeni tudi duhovniki v Benečiji.²⁰⁹ Pri tistih, ki so nasprotovali OF, je kljub zavedanju, da je odpor nujen, prevladala obsodba komunizma, ki je bila značilna za Cerkev v tridesetih letih, skupaj s protikomunistično propagando o dogajanju v Sovjetski zvezi, Mehiki in Španiji. K temu je pripomogel, tako Liliana Ferrari, tudi spor med katoliki in socialdemokrati v začetku stoletja.²¹⁰ A tudi pri tistih, ki so se odločili za sodelovanje z osvobodilnim gibanjem, je nezaupanje do njegovega vodstva in v njem prevladujočega komunizma ostalo. Obenem pa je bilo tudi vodstvo osvobodilnega gibanja nezaupljivo do duhovščine, deloma zaradi razmer na območju ljubljanske škotije, še zlasti pa zaradi strahu pred njenim velikim ugledom in vplivom med ljudmi. Prihajalo je tudi do nasilja. Najbolj je odmevala likvidacija dveh duhovnikov, Lada Piščanca in Ludvika Sluge, skupaj z nekaj drugimi ljudmi po nemškem napadu na slušatelje političnega tečaja v Cerknem januarja 1944. Dogodek še vedno ni povsem raziskan.²¹¹

Po drugi strani pa je kaplan Mirko Vekjet umrl v Dachauu februarja 1944, duhovnika Ernesta Bandlja so aprila 1945 ubili četniki. Nemci so septembra 1943 ubili župnika Antona Šateja in novembra 1943 župnika Franca Gabrenjo.²¹²

Ob prihodu Jugoslovanske armade se je več duhovnikov umaknilo, največ iz Vipavske doline, med njimi tudi mnogi, ki tega sicer niso nameravali, a so odšli zaradi propagande in psihologije mase.²¹³ Italijanski viri poročajo celo o pravem eksodusu slovanskih duhovnikov, ki so odšli prek Avstrije v Italijo in jih je vodil ljubljanski škof, pri čemer ne ločijo med duhovniki iz ljubljanske in primorskih škofij.²¹⁴ Msgr. Ignacij Valentinčič, ki je takrat nadomeščal goriškega nadškofa, je 6. julija 1945 PNOO zaprosil, da dovoli vrnitev 13 duhovnikom, ki niso, tako Valentinčič, storili drugega kot se pustili vplivati protikomunistični propagandi. Nihče med njimi ni bil izdajalec, še več, med fašizmom so bili zaradi zaščite narodnih interesov preganjani. PNOO je povsem soglašal z vrnitvijo treh, bil zadržan do vrnitve naslednjih treh in proti vrnitvi sedmih duhovnikov.²¹⁵ Tudi Virgil Šček je od slovenskih oblasti skušal dobiti do-

²⁰⁹ AS, MNZ, 301/34, Odsek za oblast IX. korpusa, 2. sekcija, poročilo o položaju v Zahodno-primorskem okrožju, nepodpisano, jeseni 1944.

²¹⁰ L. Ferrari, *Il clero del Friuli e della Venezia Giulia*, str. 22.

²¹¹ Anton Požar našteje dvanajst primorskih duhovnikov in dva bogoslovca, ki jih je na območju današnje kopske škofije *«dala ubiti slovenska, ljudska komunistična oblast»*. Ljubo Marc: Črepinje, Celje–Gorica 1994 (v nadaljevanju L. Marc, Črepinje), uvod Antona Požarja, str. 8. Od naštetih so bili štiri ubiti po vojni, eden pa je umrl za posledicami zapora. France Kralj navede sedem duhovnikov in bogoslovcev ubitih med vojno, dva ubita po vojni in dva, ki sta umrla za posledicami zapora, F. Kralj, *Cerkveni in verski položaj Slovencev na Goriškem v letih 1940–1947, v Cerkev in družba na Goriškem*, str. 128; B. Godeša, *Kdor ni z nami, je proti nam*, str. 400.

²¹² *Palme mučeništva, Ubiti in pomorjeni slovenski duhovniki, redovniki in bogoslovci in nekateri verni laiki*, Celje 1994 (v nadaljevanju *Palme mučeništva*), str. 101, 102, 139, 189.

²¹³ N. Maganja, *Trieste 1945–1949*, str. 65, 66; *I cattolici isontini*, III, K. Humar, str. 204, 205; A. Novak, *Črniška kronika*, str. 223.

²¹⁴ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavia, b. 153, *Položaj v Julijski krajini in Furlaniji*, 4. junij 1945; isto, *Reparacije in preganjanja katoliškega klera na območju pod jugoslovansko upravo*, 14. junij 1945; isto, *Stališča duhovščine v Julijski krajini*, 22. november 1945.

²¹⁵ Dovolili so vrnitev Jožeta Petriča, Dušana Bratine in Antona Krapeža, pogojno Franca Felca, Vladimira Komaca in Stanislava Pontarja, medtem ko so bili proti vrnitvi Srečka Gregorca, Rudolfa Klinca, Miroslava Mazora, Stanka Staniča, Mirka Brumata, Alfonza Čuka in Stanislava Žerjala. Gorazd Bajc poudarja, da je bilo vseh sedem zavrženih duhovnikov znanih osebnosti in zelo aktivnih zlasti pri zaščiti jezika, bili pa so, zlasti Žerjal, kritični do OF, G. Bajc, *La politica delle autorità di Lubiana*, str. 170, 171.

voljenje, da se nekateri pobegli duhovniki namestijo v Istri, kjer je slovenskih (in hrvaških) duhovnikov primanjkovalo, saj so v času fašizma skoraj vse nadomestili z italijanskimi. Kakšen je bil uspeh njegovega posredovanja, mi ni znano.²¹⁶

Kako so nove jugoslovanske oblasti takoj po osvoboditvi obravnavale slovenske katoliške duhovnike, lahko razberemo iz besed Žive Beltram na zborovanju aktivistov Goriškega okrožja 3. julija 1945: *«Spoštujemo vsakega poštenega duhovnika. V duhovniku pa, ki zlorablja svoj poklic v ta namen, da seje razdor med nas, vidimo ne več duhovnika, ampak fašista, ki je za svoja dejanja še toliko bolj odgovoren. ker bi moral radi svojega poklica imeti še večjo odgovornost in razumevanje za potrebe njegovega ljudstva.»*²¹⁷ Vodstvo KPS je predlagalo enotno organizacijo duhovnikov na Primorskem na obeh straneh demarkacijske črte in pripravo posebne konference. Duhovniki naj bi se odločili, ali podpirajo vključitev v Jugoslavijo.²¹⁸ V skladu s to usmeritvijo so na seji predsedstva GO SIAU 20. julija 1945 duhovščini priznali njeno vlogo v boju za slovenstvo na Primorskem in jih obenem pozvali: *«Mi jih vabimo ne z namenom, da jih prisilimo, da se politično opredelijo, ampak da jasno obsodijo one izdajalce, ki so sodelovali z okupatorjem.»*²¹⁹

*Zborovanje v Sežani
leta 1945.*

Po vojni so dileme, ki so se med njo postavljale pred primorske duhovnike, ostale. Eni so se odločili za podporo novi Jugoslaviji v njenih prizadevanjih za nove meje, medtem ko so drugi ob zahtevi za priključitev zahtevali drugačno, nekomunistično Jugoslavijo. Tako se v letih boja za meje med primorskimi duhovniki oblikujeta oziroma ohranita dve smeri. Ob njih je veliko neopredeljenih, ki so bili sprva do novih oblasti vsaj lojalni. Posebno skupino so sestavljali duhovniki – begunci iz Slovenije, ki so na Primorsko prinašali spore iz ljubljanske škofije. Povezovali so se

²¹⁶ AS, I, f. AIS, mapa Virgil Šček, pismo V. Ščeka B. Kraigherju, nedatiran, konec avgusta 1945, objavljen v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 134.

²¹⁷ AS, I, f. OK KPJK za Gorico, m. 7, zapisnik zborovanja aktivistov Goriškega okrožja, 3. julij 1945.

²¹⁸ AS, I, f. CK KPS, ae 1, zapis seje CK KPS, 18. julij 1945.

²¹⁹ AS, I, f. GO SIAU, šk. 2, zapisnik seje PS ASIZ, 20. julij 1945; f. GO SIAU, šk. 2, zapisnik seje GO SIAU, 27. januar 1946. Med italijanskimi duhovniki ves čas skoraj ni bilo nikogar, ki bi bil naklonjen priključitvi k Jugoslaviji. Naklonjenih novi Jugoslaviji ni bilo niti v con B, kjer so bili ravno italijanski duhovniki med največjimi nasprotniki jugoslovanskih oblasti.

s krogom, ki je nasprotoval jugoslovanskim oblastem, obenem pa je bila polemika med njimi in primorskimi duhovniki, ki so sodelovali s SIAU in novo jugoslovansko oblastjo, neizbežna.

Naj odločitev duhovnikov, ki so se odločili za podporo jugoslovanskim oblastem v njihovem boju za meje, ponazorim z besedami njihovega neformalnega vodje Virgila Ščeka: *»Jugoslavija je naša domovina, ki krvavi iz tisoč ran. Tudi če je naredila krivico, tudi če dela krivico, je vendarle naša domovina, vsa naša. Režimi ginejo, vlade se menjavajo, domovina ostane. Doživljamo edinstveno priliko, da osvobodimo Primorsko in jo združimo z Jugoslavijo ... Ali zdaj ali nikoli! Gre za končnoveljavno usodo Primorske. In če nam bodo na konferenci kaj vzeli, ne bodo vzeli vladi, ampak Jugoslaviji. V vsaki bitki je eno vodstvo, to je sedaj jugoslovanska vlada, pa naj je komu simpatična ali ne. V tem trenutku moramo biti z njo vsi, kakor en mož, brez ozira, ali je naša ali ni naša.»*²¹⁰

Junija 1945 so primorski duhovniki, ki so podpirali OF, pripravili deklaracijo, ki pa ni bila objavljena, zato se ne ve, koliko duhovnikov je bilo z njo sploh seznanjenih. V njej so zahtevali priključitev k novi DFJ in se obenem zavzeli za pravične odnose z drugimi narodi, za bratstvo slovenskega in italijanskega življa: *»Luč krščanske resnice, ki je nam in njim prisijala iz Ogleja, naj bi v bratstvu slovenskega in italijanskega življa te zemlje postala most med vzhodom in zahodom.»*²¹¹ Skupina slovenskih duhovnikov tržaško-koprške škofije, ki se je organizirala v obnovljenem Zboru svečenicov Svetega Pavla,²¹² je 1. septembra 1945 predložila predsedniku PNOO Francetu Bevku spomenico, v kateri so podprli priključitev k novi Jugoslaviji. V njej so zapisali: *»Kakor globoko obžalujemo znane in neznane zločine, ki sicer gredo bolj na račun posameznikov, kakor vodstva samega, vendar brez pridržkov priznavamo OF za edino narodno oblast, ki se je utrdila v krvavi borbi proti tujstvu. Z uso iskreno hvaležnostjo ugotavljamo, da je OF na tem, da uresniči davni sen naših očetov po združenji Sloveniji, v kateri bosta vključena Trst in Celovec ... Z žalostjo pa moramo ugotoviti, da so še tu pa tam na delu sile domačih nestrpnostev, ki so že v času osvobodilnega boja preganjali našo duhovščino in tudi zdaj skušajo – izrabljajoč svobodo – z neutemeljenim sumničanjem in obrekovanjem netiti med ljudstvom nezapiranje do duhovščine. Upamo, da bo naša narodna oblast priznala naše 25-letno delo v prid ljudstvu v dobi največjega fašističnega nasilja in bo zato pomagala odstraniti tozadevne motnje potrebne sloge. Danes, ko tu zastopamo slovensko in hrvaško duhovščino tržaško-koprške škofije, nismo prišli k tebi kot zapoznjeni spreobrnjenci, temveč zato, da na novo in javno potrdimo, kar smo vedno mislili in čutili, za kar smo delali in trpeli. Ponavljamo svojo gorečo željo, da bo slovensko Primorje končnoveljavno priključeno k Jugoslaviji, ki bo mati ne le slovenskih narodov, temveč*

²¹⁰ AS, I, f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, koncept intervjuja V. Ščeka za Primorski dnevnik po objavi pastirskega pisma jugoslovanskih škofov v Slovenskem Primorcu, 11. oktober 1945, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 140–142.

Virgil Šček, poslanec v rimskem parlamentu v začetku dvajsetih let in krščanski sociallec, je bil med vojno pripadnik primorske sredine. Svoje delovanje je opisal v nagovoru vernikom v lokavski cerkvi jeseni 1944, objavljeno v Zalivu, 1979, št. 1–2. Glej še Korespondenco Virgila Ščeka, str. 141; Boris Bandelj: Katoliška socialna in politična misel Virgila Ščeka, Trst 1997 (v nadaljevanju B. Bandelj, Socialna in politična misel Virgila Ščeka), str. 169–179.

²¹¹ AS, I, f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, Deklaracija slovenske duhovščine, junij 1945.

²¹² O delovanju Zbora svečenicov glej str 171.

tudi grudorodnih pristnih Italijanov.²²³ Podobno spomenico so sprejeli 27. septembra 1945 duhovniki v Vzhodnoprimorskem okrožju, ki je bilo vključeno v cono B. V njej so soglašali s programom OF in delovanjem ljudske oblasti in odklonili tistim, ki so se izrekli proti novim oblastem, pravico govoriti v imenu primorske duhovščine. Obenem so poslali tudi spomenico z zahtevo po priključitvi svetu zunanjih ministrov v Londonu.²²⁴

Paolo Blasina meni, da je bilo to dejanje duhovščine tudi taktično, ker bi jih v primeru priključitve ne mogli obtožiti, da se niso opredelili.²²⁵ Z njegovim mnenjem se ne morem povsem strinjati, saj je prezrl bistvo odločitev ne le slovenskih duhovnikov, ampak skoraj vseh primorskih Slovencev – na najboljši možni način pomagati, da se Primorska pridruži k Sloveniji. Menim, da večino med njimi ni vodilo taktiziranje, ampak iskrena želja in so se zato opredelili za podporo novim slovenskim oblastem, čeprav se niso strinjali z marsikaterim njihovim ukrepom. To so večkrat, ne le v tej spomenici, tudi odkrito povedali.²²⁶

V glavni odbor SIAU so 30. septembra 1945 vključili Boža Milanovića, hrvaškega duhovnika iz Trsta.²²⁷ Trije goriški duhovniki, župnik v Kromberku Vinko Vodopivec, kanonik Ignacij Valentinčič in profesor Ivo Juvančič, so skupaj z nekaterimi slovenskimi goriškimi kulturniki oktobra 1945 poslali apel ob volitvah v Jugoslaviji, v katerem so podprli ljudsko fronto z besedami: *«Volite ...za, da bomo mi rešeni italijanskega jarma.»*²²⁸

Pred prihodom razmejitvene komisije je ta krog slovenskih duhovnikov izdal brošuro z naslovom Razgovori in članki, Primorska duhovščina za FLRJ.²²⁹ O njeni vsebini je bilo več polemik, saj jo je slovensko vodstvo pred tiskanjem pregledalo.²³⁰ Spo-

²²³ AS, I, f. GO SIAU, šk. 2, zapisnik seje GO SIAU, 30. september 1945; Primorski dnevnik, 4. september 1945; Razgovori in članki, Primorska duhovščina za FLRJ, Trst, februar 1946; I cattolici isontini, knj. 3, L. Tavano, str. 141. Tavano navaja slogan, ki je bil uveljavljen že med vojno: *«Drugotnega pomena je, kako se bo realizirala narodna združitev, pomembno jo je izvesti. Komunistem bo minil, domovina bo ostala.»*

²²⁴ Primorska borba, 3. oktober 1945; F. Perovšek, Moja resnica, 2. izdaja, str. 317–318; isti, ste-nogram razgovora na sestanku predstavnikov katoliških duhovnikov iz cone B Slovenskega primorja, str. 320–326; AS, I, f. CK ZKS, šk. 43, okrožni komiteji.

²²⁵ P. Blasina, Vescovo e clero, str. 131.

²²⁶ Npr. AS, I, f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček; f. GO KPJK, ae 388, osebna korespondenca B. Kraigherja; isto, ae 386, osebna korespondenca B. Babiča; f. Boris Kraigher, šk. 1, šk. 2. Večina pisem je objavljena v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 127–205.

²²⁷ AS, I, f. GO SIAU, šk. 1, zapisnik zasedanja GO SIAU, 30. september 1945.

²²⁸ I. Juvančič, Goriški nadškof Carlo Margotti, str. 177.

²²⁹ V brošuri, ki je izšla februarja 1946 v Trstu, so poleg uvodnih besed Franceta Bevka objavljene prispevki župnika Ivana Bidovca, dekana Gabrijela Piščanca, župnika Antona Piščanca, dekana Franca Malalana, duhovnika Virgila Ščeka, spomenica primorske duhovščine z dne 1. septembra 1945, odprto pismo V. Ščeka A. De Gasperiju in izjava slovenske in hrvaške duhovščine na Primorskem ob prihodu zavezniške komisije, datirana s Trst in Gorica, 20. februar 1946.

²³⁰ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, dopis B. Kraigherja CK KPS, 28. februar 1946, v katerem Kraigher na očitke o nepravilnostih odgovarja, da je F. Bevk že pred tem v pogovoru s Ščekom *«čital največje ostarje. Toda duhovniki hočejo napisati, kar oni hočejo. Ne dovolijo nobene cenzure. Nobene odgovornosti ne nosimo mi, uso oni. Ne vidim, da bi nam moglo tisto sektaštvo toliko škoditi. Meni se še marsikaj ne dopade, toda pišejo duhovniki, ne jaz in jih ne morem siliti, da pišejo po moje. Oni hočejo imeti svoj profit. Pokazati se hočejo 'revolucionarni', če že 'morajo' z nami»*, isto, dopis L. Šentjurca B. Kraigherju, 1. marec 1946; f. CK ZKS, šk. 46, depeša B. Kidriča E. Kardelju, 28. februar 1946.

menico, ki je datirana z 20. februarjem 1946, je podpisalo 170 slovenskih duhovnikov (po nekaterih podatkih 156), v coni B vsi razen treh, v coni A več kot 90 odstotkov, in sicer v Tržaškem okrožju skoraj vsi, medtem ko je v Goriškem »*abstiniralna najreakcionarnejša grupa*«. Spomenica se zaključí z besedami: »*Če hoče komisija (razmejitvena, op. a.) zagotoviti Primorski mir in gospodarsko blagostanje, naj zunanjim ministrom predloži rešitev: Celokupna Primorska se priključi federativni Jugoslaviji.*«²⁵¹ Veliko duhovnikov je bilo vključenih v razne delegacije, ki so pričale pred razmejitveno komisijo. Kot je poročal Julij Beltram, so tudi v zasebnih pogovorih izjavljali, da so pripravljene po pravici in vesti izpovedati svoje zahteve. Mirenski dekan Oskar Pahor je npr. čakal komisijo na križišču ceste v Opatje selo do sedme ure zvečer.²⁵² Tudi italijanski viri so poročali o pričevanjih slovenskih duhovnikov. Med drugim omenjajo, da se je don Edvard Ferjančič v Brdih predstavil razmejitveni komisiji s slovensko zastavo z rdečo zvezdco in nato obljubil ljudem, da so Brda že zagotovo v Jugoslaviji.²⁵³

Duhovnika Božo Milanović in Anton Piščanec, župnik na Katinari v Trstu in podpredsednik Prosvetne zveze, sta bila člana delegacije Julijske krajine, ki se je na mirovni konferenci v Parizu poleti 1946 zavzela za priključitev k Jugoslaviji.²⁵⁴ Ker so duhovniki za odhod potrebovali uradno dovoljenje škofa in so bili le redki med njimi pripravljene delovati brez soglasja cerkvenih oblasti, so pri odhodu duhovnikov v Pariz nastale težave. Za škofovo prepoved se med duhovniki nista menila le Božo Milanović in Virgil Šček, ki pa ni mogel v Pariz iz zdravstvenih razlogov.²⁵⁵

Italijanske oblasti, ki so maja 1945 celo poročale o zaskrbljenosti italijanskih, še bolj pa slovenskih duhovnikov ob prihodu jugoslovanskih enot v Julijsko krajino, ki naj bi imele izrazit protiverski značaj,²⁵⁶ so bile ob podatkih italijanske ambasade pri Svetem sedežu, da naj bi slovenski duhovniki celo poslali telegram podpore sovjetskemu zunanjemu ministru Vjačeslavu Molotovu, nemalo presenečene. V nadaljevanju poročila, ki govori o tem, pa so navedli bistvo, ki je bilo odločilno za takšno opredeljevanje velikega dela slovenske primorske duhovščine, to so bila močna narodna čustva. Čeprav je novi jugoslovanski režim pomenil nevarnost za vero, so mu dali prednost, kajti »*use to ni pomembno. Tito ho odšel, ostala ho Jugoslavija.*«²⁵⁷ Italijanski vladni krogi so ugotavljali, da je stališče slovenske duhovščine enako stališču itali-

²⁵¹ Primorski dnevnik, 27. februar 1946; Razgovori in članki, str. 33; AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi šk. 1, depeša B. Kidriča E. Kardelju, 27. februar 1946.

²⁵² AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo OK KPJK za Goriško (J. Beltram) GO KPJK, 15. marec 1946.

²⁵³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, promemoria ob obisku razmejitvene komisije, 5. april 1946.

²⁵⁴ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo A. Piščanca msgr. I. Valentinciču, 27. maj 1946, v katerem ga obvešča, da odhaja kot predstavnik goriške nadškofije na mirovno konferenco v Pariz; Božo Milanović: *Moje uspomene*, Pazin 1976 (v nadaljevanju B. Milanović, *Moje uspomene*), str. 139–149. Delegacija PNOO je bila v Parizu od 10. maja do avgusta 1946, vodil jo je France Bevk, člani pa so bili duhovnika Milanović in Piščanec, predsednik MOS Trst Giuseppe Pogassi, predsednik SIAU za Istro Josip Šestan, član GO KPJK Alessandro Destradi in predsednik Zveze istrskih in reških Italijanov Dino Faragogna. Podobno delegacijo, ki jo je vodil nekdanji predsednik CLN Giuliano don Edoardo Marzari, je v Pariz poslala tudi Italija.

²⁵⁵ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, pismo B. Kraigherja CK KPS, 18. april 1946.

²⁵⁶ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavia, b. 153, poročilo, 25. maj 1945.

²⁵⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 7, dopis ambasade Kraljevine Italije pri Svetem sedežu italijanskemu zunanjemu ministrstvu: Duhovščina v Julijski krajini in položaj msgr. Santina, 7. julij 1945.

janjske duhovščine v Gorici in Trstu, ki je branila italijanstvo, in so ti slovenski duhovniki *„iz sovraštva do Italije izgleda celo dali prednost Titovemu komunizmu.“*²³⁸

Čeprav je bila izbira teh duhovnikov za Jugoslavijo in ne za režim, je bil del krščanskih socialcev med njimi naklonjen tudi nekaterim socialnim spremembam, ki so jih izvajale ali vsaj obetale nove jugoslovanske oblasti.²³⁹ V spomenici junija 1945 so tudi napisali: *„Prepričani smo, da bo naša prava demokracija, ki hoče novo družbo, ki hoče zlasti dati pravice, ki mu grejo, zatiranemu kmetu in delavcu, v naših duhovnikih, glasnikih krščanskih načel pravičnosti in ljubezni, zveste boritelje, sodelavce in branitelje pravega socialnega reda in prave demokracije, kakor jo razume in razlaga Pij XII v svojem božičnem govoru 1944. leta.“*²⁴⁰

Delovanje SIAU in lokalnih narodnoosvobodilnih odborov v naslednjih letih, ko je marsikdaj prevladalo iz Jugoslavije na Primorsko preneseno nezaupanje do duhovščine in »gonja proti farjem«, je več duhovnikov odvrnilo od podpore slovenski oblasti, in so se od nje oddaljili. To ravnanje je vplivalo zlasti na tisti del duhovščine, ki se v prvem obdobju ni odkrito opredelil ne za eno ne za drugo stran, dejansko pa so bili iz narodnostnega prepričanja lojalni novim jugoslovanskim oblastem. Te je ravnanje partijskih aktivistov, predvsem tistih, ki so na Primorsko prihajali iz osrednje Slovenije, do primorskih duhovnikov, ki je bilo vse bolj aprioristično in žaljivo, odvrnilo od tihe podpore, in so ji začeli odkrito nasprotovati.

O enem takih primerov je julija 1946 pisal Virgil Šček Branku Babiču, novemu sekretarju GO KPJK. V pismu ga je obvestil, da je imel ob uprizoritvi Desetega brata nek Bračič iz Kozinskega okraja²⁴¹ eno uro uvodni govor, v katerem je polovico časa *„porabil za vojno zoper farje, ki so v okraju vsi reakcionarji, ker niso hoteli podpisati lepe kratke izjave v prilog Jugoslavije. To izjavo je tudi prebral. Ožigosal je zato duhovnike.“* Ljudje so bili prepričani, da gre za laž in obrekovanje. *„Tisti govor ni prinesel OF koristi. Po vsej okolici se je raznesla vsebina tistega nesrečnega govora in zdaj pripravljajo duhovniki, kakor sem čul, oster odgovor, ki se bo čital v cerkvi in obesil na vrata. To ni zdravo, ni koristno,“* je opozarjal Virgil Šček in svetoval, naj se pozanima pri župniku v Rodiku Josipu Vidavu, *„ki je lojalen mož in poštenjak. Tako bi spoznal položaj, spoznal dogodek in preprečil kreg. Sicer pa: Ti si gospodar in navedi, kar hočeš. Amen.“*²⁴² Ker so na množičnih sestankih neutemeljeno obtožili tudi prav omenjenega duhovnika Vidava, se je med drugimi oktobra 1946 pritožil tudi župnik v Lokvi Tone Požar.²⁴³

²³⁸ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, opomnik o Gorici: Zaupne novice o splošnem političnem položaju, 8. junij 1946.

²³⁹ AS, I, f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, pismo V. Ščeka B. Babiču, 23. januar 1947, objavljeno v Korrespondenci Virgila Ščeka, str. 194, v katerem se pritožuje nad ravnanjem jugoslovanskih oblasti na mejnem bloku, ker s tem ljudi odklanjajo: *„Odbijajo pa ne po potrebi, kakor je na primer podhravljavanje podjetij, ampak po nepotrebnem.“* Več v B. Bandelj, Politična in socialna misel Virgila Ščeka, poglavje Ščekova socialna misel, str. 73–114.

²⁴⁰ AS, I, f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, Deklaracija slovenske duhovščine, junij 1945.

²⁴¹ Vladimir Bračič - Mirko. V NOV je bil od junija 1942. Po vojni je bil okrajni šolski nadzornik v Ormožu, Doljni Lendavi in Mariboru do 4. maja 1946, ko je postal načelnik okrajnega prosvetnega odseka Hrpelje-Kozina (cona B Julijske krajine), AS, II, f. PNOO, fasc. 56/1/3.

²⁴² AS, I, f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, pismo V. Ščeka B. Babiču, 13. julij 1946, objavljeno v Korrespondenci Virgila Ščeka, str. 186–187.

²⁴³ Anton Požar (1912–1996), duhovnik, profesor, publicist. Ko se je marca 1941 vrnil iz konfinacije, je prevzel v upravo župnijo Lokev pri Divači in soupravljal tudi Bazovico (do 1. sept. 1942) ter Divačo (do 20. sept. 1948). Nato je bil v Tinjanu pri Pazinu, v Št. Petru na Krasu (Pivki), notar cerkvenega sodišča tržaško-koprskje administrature v Pazinu in od 1958 profesor na srednji verski šoli v Vipavi, PSBL, 12/63, 64.

Ogorčeni pa so bili tudi domačini, saj je prav duhovnik Vidav izročil spomenico primorskih duhovnikov predsedniku Francetu Bevku septembra 1945 in med vojno pomagal partizanom.²¹¹

V gonji proti duhovnikom se je izpostavil zlasti Soški tednik, ki je napadal tudi lojalne duhovnike.²¹⁵ a jim obenem ni hotel objavljati pojasnil in razlage. O enem takih primerov je pisal tudi Virgil Šček Kraigherju. Tednik odgovora ni hotel objaviti, čeprav se je duhovnik skliceval na to, da se strinja *«600 vernikov, vključiteši partizane, s prošnjo, ne da bi list ponižaval, ampak da bi samo milo omenil, da so bili napak informirani»*.²¹⁶ Tudi Primorski dnevnik je občasno objavljala članke z obtožbami duhovnikov, za katere se je izkazalo, da so bile lažne. Šček je očital Kraigherju: *«Tudi se od časa do časa vrivajo v list besede ali statki, ki kalijo verski čut in so v listu nepotrebni»*.²¹⁷

Značilna je izjava redovnic v Tomaju v času zbiranja podpisov za priključitev k Jugoslaviji avgusta 1945. Od njih naj bi šolska nadzornica zahtevala podpise, ker jih drugače ne bi več imeli za Slovenke. Na to so odgovorile, da so bile vedno za slovenstvo, hočejo pa ostati nevtralne in si dovoljujejo pristaviti, da je več aktivistov izjavilo, da je *«sedanje gibanje tudi v naši pokrajini v bistvu zgolj komunistično, ki je nam sovražno. V govorih na raznih sestankih, ki so se vršili tu blizu, je prišlo to ponovno do izraza. Imamo za to jasnih dokazov»*. Proti so bile tudi zato, ker v času nemške okupacije zaplenjene hiše v Sloveniji Cerkvi še niso bile vrnjene in je država zaplenila cerkveno in redovno premoženje.²¹⁸

²¹¹ AS, I, f. Boris Kraigher, pismo A. Požarja, oktober 1946 (samo 2. in 3. stran), objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 187–188. Duhovnik Josip Vidav je med vojno dvakrat rešil vas Rodik pred požigom ter vsestransko podpiral partizane, PSBL, 17/205.

²¹⁵ Soški tednik je izhajal v Gorici od 7. julija 1945 do jeseni 1947. Urednik je bil Kristjan Bavdež. Od novembra 1945 do jeseni 1946 je objavil več člankov, v katerih je napadal posamezne duhovnike, največkrat v rubriki Iz naših krajev. Do začetka maja 1946 so objavili članke: *Iz Št. Petra pri Gorici*, 3. november 1945, v katerem kritizirajo župnika Alfonza Berbuča, ki naj bi prepovedal mladenkam, da bi pri prekopu padlega borca nosile vence, ki sta jih podarila ZMS in KNOO; *Glas ljudstva*, 10. novembra 1945, v katerem poročajo o pritožbah iz Vrtojbe, Kanala, Breginjskega kota, da duhovniki *«izrabljajo prižnico v bolj politične namene»*; *O kanalskem kaplanu*, 29. december 1945, ki ga sicer ne imenujejo, a naj bi imel pridige, ki so *«na las podobne pridigam belogardističnih propagandistov»*; *Še nekaj o kanalskem kaplanu*, 26. januar 1946, kjer pišejo o delovanju Franca Felca med vojno; *S. Lucija ob Soči*, 26. januar 1946, in *Pojasnilo*, 9. februar 1946, v katerem pišejo o duhovniku Janku Premrlu; *Trnovo pri Kobaridu*, 16. februar 1946, v katerem pišejo o župniku Albinu Martinuču; *«Slovenski Primorec»*, *Vatikan*, *F.L.R.J. in slovenska primorska duhovščina*, 23. februar 1946, v katerem razpravljajo o stališčih Slovenskega Primorca; *Log pod Mangartom*, isto, o župniku Ivanu Hladu; *Breginjski kot*, isto, kjer pišejo o rovarjenju duhovnika Alojzija Ličena; *To so zasluzili za svoje izdajalske sestanke ...*, 2. marec 1946, kjer ponovno pišejo o Francu Felcu; *Odgovor «Slov. Primorcu» od 14. 3. 1946* (verjetno 14. 2., op. a.), 2. marec 1946; *Proces «Soškega tednika»*, 30. marec 1946, kjer pišejo o izjavah breginjskega župnika Mirka Zorna; *Trnovo pri Kobaridu*, *O našem vikarju*, 6. april 1946, ki naj bi zlonamerno sodeloval z domobranci.

Medtem ko je Soški tednik objavljala članke predvsem o duhovnikih iz cone A, so bili v Primorski borbi, največ leta 1946 in malo manj leta 1947, objavljeni številni članki o duhovnikih v coni B.

²¹⁶ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo V. Ščeka B. Kraigherju, nedatirano; isto, 15. maj 1946, oboje objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 170–171.

²¹⁷ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo V. Ščeka B. Kraigherju, nedatirano, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 160.

²¹⁸ AS, I, f. AIS, dodatno, izjava redovnic iz Tomaja, 5. september 1945.

Boris Kraigher je januarja 1946 menil, da je slovenska primorska duhovščina v velikem delu nacionalno poštena, in nadaljeval: *«Nikdar jih nismo ovirali v njihovih resnično verskih in cerkvenih opravilih. Ne moremo pa dopustiti, da bi zunanji narodni sovražniki, da bi jo protislovanski in protidemokratski profašistični škofje Margotti in Santin ščuvali na narodno izdajstvo.»* Velik del goriške duhovščine naj bi vse bolj stopal po protinardni in protiljudski poti in s tem preprečeval, da bi primorska duhovščina dosegla zaradi svojih zaslug rehabilitacijo celotne duhovščine.²⁴⁹

Drugi krog primorske, zlasti goriške duhovščine, ki je, tako Kraigher, vse bolj stopal po Rožmanovih sledih, je že poleti 1945 odkrito nastopil proti OF (SIAU).²⁵⁰ Poleg prepričanih protikomunistov so se temu krogu priključili nekateri, zlasti podeželski župniki, ki so OF in nato SIAU nasprotovali zaradi slabe obveščenosti in niso, kot je ugotavljal OO SIAU za Goriško decembra 1945, *«poznali našo demokracijo in oblast ... To se je pokazalo v razgovorih z njimi in višji to izkoriščajo.»*²⁵¹

Virgil Šček je vzroke za odpor dela duhovščine pripisal vplivu takrat sicer že umrlega Janka Kralja, ki naj bi vplival tudi na ravnanje ljubljanskega škofa Gregorija Rožmana, a obenem tudi OF, ki je bila do primorskih duhovnikov sektaška in nezaupljiva. Zato je na Goriškem prevladala mlada smer, ki je bila po Ščekovi presoji, pogojno narodna in pogojno ljudska, medtem ko so bili *«stari častiljivi možje potisnjeni v stran. Zato mnogi starejši kolegi goriški tehnik zavračajo.»*²⁵² Ob tem naj omenim, da je krog, ki je bil OF nasproten, Janka Kralja povsem drugače ocenjeval kot Virgil Šček. Zanje je bil, kot je zapisal Slovenski Primorec, eden največjih mož, ki jih je rodila slovenska zemlja. V zadnjem desetletju naj bi posebej ljubil Primorsko, *«njeno trpljenje in veselje, njen obup in njene nade»* ter nato umrl kot žrtev ljubezni do svojega ljudstva.²⁵³

Monsignor Alojzij Novak²⁵⁴ je takole opisal svoj pogled na takratno dogajanje: *«Naj ljudje malo poskusijo juho, ki so jo samo skuhal, ko naših začetnih opominov niso sprejeli za dobro in so nas za vsako kritiko pred par leti tožili v gozdu, da smo bili deležni oboroženih opominov: naj pazimo, kaj govorimo. Tako so nam usta zaprli in dogodki so šli naprej. Zdaj je zmaga tukaj in mi moramo pač pripoznati novo vlado nad nami, ki z Bogom in njegovo cerkvijo nič ne računa. Bomo pač živeli skrito in opravljali svojo duhovsko službo, dokler nam bodo to dovolili. Nikdar pa*

²⁴⁹ AS, I, f. GO SIAU, šk. 3, poročilo B. Kraigherja na 2. zasedanju GO SIAU, 27. januar 1946 (tudi f. Boris Kraigher, šk. 2).

²⁵⁰ N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 65, 66.

²⁵¹ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2a, poročilo OO SIAU za Goriško PO SIAU, 7. december 1945.

²⁵² AS, I, f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, pismo V. Ščeka B. Kraigherju, 31. januar 1946, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 140. Z goriškim tednikom je Šček mislil Slovenskega Primorca.

²⁵³ Slovenski Primorec, 27. december 1945.

²⁵⁴ Alojzij Novak je bil med vojno župnik v Črničah in je sklenil sporazum z Jožo Vilfanom, ki je na izviren način določal razmerja med katoliško duhovščino in partizansko oblastjo. Da ne bi padla na duhovščino obtožba, da sodeluje s komunisti, je bilo v sporazumu zapisano, da vstopajo duhovniki v partizansko vojsko kot kurati in da so z oboroženo silo v stiku le zaradi duševnopastirskega dela, nimajo pa nobene povezave s KPJ, A. Novak, Črniška kronika, str. 119; B. Godeša, Kdor ni z nami, je proti nam, str. 384. Od 26. avgusta 1944 do 1954 je bil kanonik stolnega kapitlja v Gorici in leta 1945 eden od pobudnikov ter prvi urednik časopisa Slovenski Primorec. SIAU ga je ocenjevala kot enega od zmernih v njej nasprotnem krogu duhovnikov.

nismo gotovi, da kako noč ne pridejo po enega ali drugega in bomo zginiti brez sledu. To so kar dobre duhovne vaje in priprava na smrt.²⁵⁵

V krogu duhovnikov, ki so nasprotovali novim jugoslovanskim oblastem, so poudarjali, da so Slovenci, hkrati pa tudi katoliški duhovniki in zato obsojajo komunizem v skladu s papeškimi enciklikami kot najhujšega sovražnika vere.²⁵⁶ V Gorici sta bili odprti malo semenišče in Alojzijevišče, ki ga je v tridesetih letih prefekturni komisar don M. Antonini prodal vojnemu ministrstvu. Kazimir Humar piše, da je bila prva skrb katoliških slovenskih duhovnikov v Gorici po prihodu zavezniške uprave ustanoviti svoboden, avtonomen katoliški časopis, saj so bili kar dvajset let prisiljeni k molku. 29. avgusta 1945 je začel izhajati Slovenski Primorec, prvi slovenski katoliški časopis po vojni, ki naj bi bil svoboden glas proti slovenskemu komunističnemu časopisu.²⁵⁷ Časopisna usmeritev je bila, kot piše njegov urednik msgr. Alojzij Novak: *«Mirno učiti, resnico povedati, nobenega žaliti. z ljubeznijo grajati.»*²⁵⁸ Časopis naj bi obravnaval tista vprašanja, za katera se mora katoličan zanimati: *«Ta polja pa so tako obširna, kot je prostrano področje cerkve same. Cerkev pa mora in sme posegati vse do tja, kjer se pojavljajo življenjska vprašanja, ki so v zvezi z neumrljivimi dušami. Tudi v politiko, saj je tudi ta pod božjim zakonom ... Seveda ne bo naš list posegal v strankarsko dnevno politiko, kjer se tako rade sproščajo strasti.»*²⁵⁹ Slovenski Primorec se je razglasil za glasnika ljubezni in sprave med Slovenci, zato je obsojal laž, sovraštvo in brezmejni napuh tistih, ki sprave nočejo. Ob tem niso sovražili nobenega človeka, *«niti najzagrizenejšega komunista»*, ker so v vsakem človeku gledali *«podobo božjo, ki jo je treba z zdravim naukom očistiti, da bo spet zablestela v prvotnem sijaju otroka božjega, kar je postal po svetem krstu, na kar pa je v vojnem vrvežu pozabil. Naš list je zaveden Slovenec in zvest Slovan, četudi in ravno zato, ker ni internacionalen komunist.»* Pozvali so proti razprtjam na Primorskem, ker so se zavedali, da nikdar ne bodo vsi enakega mišljenja in nazorov.²⁶⁰ Zavzemali so se za slovenske šole, v katerih bi morala biti krona šolskega pouka krščanski nauk, saj naj ne bi bilo prave narodne vzgoje brez moralne verske vzgoje. S tem bi se izognili vzgoji otrok v fanatične privrženice te ali one stranke.²⁶¹ Ob tem se niso zavedali ali hoteli zavedati, da tudi oni s takimi zahtevami, ki so bile za tisti čas še vedno samoumevne, prav tako vsiljujejo svoj prav drugače mislečim.

Bili so za Jugoslavijo, a brez *«grobe komunistične diktature»*. Pred prihodom razmejitvene komisije so v posebni spomenici zahtevali priključitev k Jugoslaviji, vendar *«obnovljeni, veliki, demokratični, socialno pravični in federativno urejeni»*. V imenu vseh Slovencev²⁶² so zahtevali resnično demokratično Jugoslavijo in zaključili:

²⁵⁵ A. Novak, Črniška kronika, str. 221.

²⁵⁶ Slovenski Primorec, 29. avgust 1945; isti, 20. september 1945, Kako rešiti socialno vprašanje; isti, 6. december 1945, Napadi na duhovnike. V italijanskih virih jih označujejo kot odkrito nasprotno ateističnemu konceptu države, ASDMAE. AP 1930–1945, Jugoslavija, b. 153, Stališča duhovščine v Julijski krajini, 22. november 1945.

²⁵⁷ I cattolici isontini, knj. 3, K. Humar, str. 209.

²⁵⁸ A. Novak, Črniška kronika, str. 237, 248.

²⁵⁹ Slovenski Primorec, 29. avgust 1945.

²⁶⁰ Slovenski Primorec, 3. januar 1946, Preteklost in prihodnost.

²⁶¹ Slovenski Primorec, 5. september 1945, Vprašanje našega šolstva; isti, 20. september 1945, Slovenskim staršem v premislek.

²⁶² Naj dodam, da so smeri, ki je bila naklonjena OF, oporekali izrekanje v imenu celotne duhovščine (npr. Slovenski Primorec, 25. oktober 1945, V imenu primorskih duhovnikov), a se hkrati sami pooblastili za zastopnika celotnega naroda.

„Ob koncu moramo še izjaviti, da slovenski duhovniki goriške nadškofije ne moremo pod nobenim pogojem sprejeti pred zgodovino odgovornosti, če bi naše ljudstvo padlo v novo narodno sužnost ali sužnost katerekoli diktature. Hočemo živeti kot svobodni ljudje, kot Slovenci in kot verni katoličani.“²⁶⁵ Vendar te svoje zahteve po spremembi režima med zaslišanjem pred razmejitveno komisijo niso ponovili, ampak so zahtevali le Jugoslavijo.²⁶¹ Prav tako so že pred tem, jeseni 1945, mnogi med njimi podpisali peticijo za priključitev k Jugoslaviji.²⁶⁵

Opredelili so se za socialni nauk, kakor ga je zagovarjala Cerkev v papeških enciklikah.²⁶⁶ Eno največjih razhajanj med tem krogom slovenskih duhovnikov in SIAU ter nekaterimi njej naklonjenimi duhovniki je bilo vprašanje odnosa do cerkvene hierarhije, zlasti do goriškega nadškofa Carla Margottija in tržaško-koprskega škofa Antonia Santina. Oba sta bila imenovana s soglasjem fašističnega režima in sta nadomestila slovenske ali do Slovencev pravične škofo. Ta krog je obsojal napade na oba škofo, v katerih so ju označevali kot sovražnika slovenskega ljudstva, ki sta ga pod fašizmom pomagala raznarodovati. Škof je bil zanje duhovni nadpastir in oče, ki so mu bili dolžni v skladu s katoliškimi nauki posebno spoštovanje, pokorščino in ljubezen. „To spoštovanje do cerkvene oblasti veže nas, vse duhovnike in laike, tudi v slučaju, da bi nam bila cerkvena oblast krivična ali da se moti. Tako smemo sicer povedati svoje mnenje, opozoriti na morebitne napake in zmote, tudi jasno in odločno, toda vedno z vso sinovsko ljubeznijo in spoštljivostjo.“²⁶⁷ Ivo Juvančič je opredelil, da so branili avtoriteto papeža in škofov navzgor in navzdol.²⁶⁸ Cerkveni dostojanstveniki, zlasti tržaško-koprski škof Santin, so njihovo zvestobo izrabljali ne le za ohranjanje vere, kar je bilo legitimno, ampak tudi za krepitev interesov Italije in italijanstva. Ob tem so skušali disciplinirati slovenske in hrvaške duhovnike z raznimi pritiski in z grožnjo izobčenja.²⁶⁹ Za krog Slovenskega Primorca je bila sporna tudi v prvi ustavi FLRJ uvedena ločitev cerkve od države, čemur so nasprotovali tudi nekateri dotlej lojalni.²⁷⁰

²⁶⁵ Slovenski Primorec, 7. februar 1946, Ob prihodu razmejitvene komisije.

²⁶⁴ AS, I, f. CK ZKS, šk. 35, poročilo A. Vratuše E. Kardelju, 29. marec 1946, v katerem med drugim poroča o pričevanju kanonika A. Novaka, ki naj bi v imenu tridesetih duhovnikov prosil. Naj zavezniki v Jugoslaviji vzpostavijo demokratični režim: „V predsobi konferenčne sobe smo dan poprej govorili z njim in ga opozorili na izdajstvo, ki ga s tem korakom vrši njegova skupina. Ko je prišel pred komisijo, je zahteval v imenu svoje grupe ujedinjeno Slovenijo v federativni Jugoslaviji, dal etnične podatke za goriško provinco in ožigosal štetje 1910 in 1921 kot falsifikat. Ko ga je komisija vprašala, v čem se njegova skupina ne strinja z demokratičnimi duhovniki na Primorskem in v Jugoslaviji, je odgovoril: 'To bomo samo med seboj uredili, ko bomo združeni.' Naša zveza je mnenja, da se je dobro držal.“ O pričanju pred komisijo piše tudi A. Novak, Črniška kronika, str. 241–243.

²⁶⁵ AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša B. Kidriča E. Kardelju, 28. avgust 1945.

²⁶⁶ Slovenski Primorec, 29. avgust 1945, Tebi, slovenski delavec in kmet; isti, 20. september 1945, Kako rešiti socialno vprašanje.

²⁶⁷ Slovenski Primorec, 29. avgust 1945.

²⁶⁸ I. Juvančič, Goriški nadškof Carlo Margotti, str. 175.

²⁶⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6, poročilo o položaju v Trstu, nepodpisano, 1. julij 1946; b. 7, dopis ambasade Kraljevine Italije pri Svetem sedežu italijanskemu zunanjemu ministrstvu, 7. julij 1945; b. 6, Gorica, zaupne novice o političnem položaju, 8. junij 1946. Poročajo, da je nadškof C. Margotti branil svoja jasna stališča v obrambo italijanstva („mantiene le sue nette posizioni in difesa dell'italianità“); AS, I, f. AIS, ae 480. m. Virgil Šček, dokumenti o polemiki V. Ščeka s škofom A. Santinom.

²⁷⁰ AS, I, f. GO SIAU, šk. 3, zapisnik 2. zasedanja GO SIAU, 27. januar 1946, diskusija J. Beltrama.

Podobno kot drugi Primorci, ki so nasprotovali novim slovenskim oblastem, so bili prepričani, da politika nesodelovanja z zavezniškimi oblastmi, ki jo je vodila SIAU, škodi slovenskim interesom. Zaradi bojkota Slovencev so se v vse urade vrnili italijanski uradniki. Italijani so imeli večino tudi v zavezniški civilni policiji. Jugoslovanske oblasti naj bi bile tudi krive, da je Jugoslavija izgubila Gorico. Podprli so ustanovitev slovenske demokratične stranke. *«Naš list (Slovenski Primorec, op. a.) jim je preoral ledino – duhovnikom je politika prepovedana. Odvisi torej od lajikov, ali homo vsaj nekaj zgubljenih pozicij nazaj pridobili.»* je menil Alojzij Novak.²⁷¹

V Slovenskem Primorcu so se zavzeli za škofa Gregorija Rožmana, ki naj bi s svojim nasprotovanjem komunistični OF opravljal svojo versko in narodno dolžnost. Izdajalec in zločinec ni bil on, ampak tisti, ki *«Hujskajo proti njemu.»*²⁷² Zanicali so pravico komurkoli govoriti v imenu slovenske primorske duhovščine in poudarili, da so za združitev z vsemi Slovenci v eno narodno enoto in v Jugoslavijo. Ker so bili tudi odločni katoliki, so terjali, da v Jugoslaviji vladajo pravični odnosi med vlado in katoliško cerkvijo: *«Dokler se tam vlada ne bo pošteno in pravično poravnala s cerkvijo, kar je naša iskrena želja in za kar molimo k Bogu, pač nihče ne more pričakovati, da bodo slovenski katoliški duhovniki na Primorskem to odobraval, kar katoliški škofje v Jugoslaviji obsojajo, saj smo vsi eno telo v Kristusu in če en ud trpi, trpe z njim vsi udje, in če je en ud v časti, se vesele z njim vsi udje.»*²⁷³

Svoje delovanje so razglasili za načelno, saj je duhovnik, ki je vernike posvaril pred komunizmom, ki ga je Cerkev že neštetokrat obsodila kot največjo versko nevarnost, po njihovem opravil le svojo dušnopastirsko dolžnost.²⁷⁴ Dejansko pa je bilo njihovo delovanje obenem politično. Vse bolj odkrito so pridigali proti novi Jugoslaviji v smislu boja proti komunizmu in alternative komunizem – katolicizem in s tem širili svoj vpliv zlasti med omahljivimi in bogatejšimi.²⁷⁵ V člankih najdemo napotke, kako naj se ljudje v politiki odločajo. Takšen napotek je bila objava papeževih besed, namenjenih ženskam, ki so sedaj dobile volilno pravico in tako postale politični subjekt. Katoliške ženske bi morale vedeti, koga volijo, in voliti prave ljudi: *«Ona bo zmeraj odrekla svojo podporo in svoj glas vsakemu, ki vodi politiko razrednega boja in pohlepne želje po nadoblasti nad drugimi narodi.»*²⁷⁶ Podoben namen

²⁷¹ A. Novak, Črniška kronika, str. 247, zapis 10. oktobra 1946: *«Danes je prišlo – menda po radiju – sporočilo, da je plenarna seja mirovne konference izglasovala 'francosko črto', ki Gorico prisojajo Italiji. Vsled tega je med goriškimi Lahmi veliko veselje, zastave razobešajo, mladina pa po cestah Slovence pretepa. Živela demokracija! – A naj si ne domišlja, da bo smela delati, kar hoče. Gorica torej pod Italijo – zapravljena od samih Slovanov!»*

²⁷² Slovenski Primorec, 31. januar 1946.

²⁷³ Slovenski Primorec, 25. oktober 1945, v imenu primorskih duhovnikov.

²⁷⁴ Slovenski Primorec, 6. december 1945, Napadi na duhovnike.

²⁷⁵ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2a, poročilo OO SIAU za Goriško GO SIAU, 7. december 1945; m. 2b, poročilo OK KPJK za Goriško (J. Beltram) GO KPJK, 1. februar 1946; f. Edvard Kardelj, šk. 30, poročilo načelstva Ozne za čas od 21. do 28. oktobra 1945; f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, pismo B. Kraigherja V. Ščeku, 26. januar 1946, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 139. V njem je izpostavil, da prehaja goriška duhovščina vse bolj v protinaroden, *«lahko rečemo izdajalski tabor»* in se s tem izpostavlja nevarnosti, da bo šla po *«poti bele garde in Rožmana»*, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo OK KPJK za Goriško (J. Beltram) GO KPJK, 26. julij 1946. Poročajo o napadih Slovenskega Primorca na SIAU in o letakih v smislu: *«Nočemo ne Mussolinija ne Titovih fašistov.»* Glavni adut naj bi bil klerikalizem in boj proti komunistom, pri čemer so izrabljali verska čustva.

²⁷⁶ Slovenski Primorec, 1. november 1945, Besede svetega očeta sodobni ženi.

imajo tudi napotki: *«Mi katoličani se moramo svojih političnih pravic dobro zavedati in jih dobro izrabiti po pameti in po nasvetih tistih, ki so modrejši od nas, ne pa kakor nas žene strast ali pa zlobna propaganda.»*²⁷⁷

Zanimivo je njihovo stališče do cerkvenega premoženja, ki naj bi ga Cerkev pridobila zgolj z dobrodelnostjo, izsuševanjem močvirij in podobnim: *«Zato smemo upravičeno trditi, da nihče ne poseduje imovine s tako častnimi in tako zakonitimi pravnimi naslovi kot prav katoliška cerkev. Cerkevno premoženje ni nikaka tatvina ali krivično prisvojeno blago. Zato pa je vsak nasilen odvzem cerkvene lastnine zločin zoper naravno in božje pravo.»* Vsakemu, ki bi se s to lastnino okoristil, so zagrozili z izobčenjem.²⁷⁸

V coni A so delovale razne verske organizacije, kot so Marijine družbe. Vanje se niso mogle včlaniti članice Skoja, kar je razumljivo, a tudi ne članice kake druge organizacije OF. Središče delovanja je bilo v Gorici, od kodler so širili vpliv na podeželje, kar so opazili tudi obveščevalci 2. slovenske divizije NO: *«Dokaz, da prinašajo direktive iz Gorice je to, da po vsaki vrnitvi osebe, naj si bo moški ali ženska iz Gorice, se vrši sestanek v župnišču bližnjih reakcionarjev ali pa je ton nedeljske pridige povsem izpremenjen v skladu s sprejetimi direktivami.»*²⁷⁹ Velik vpliv so imeli tudi v coni B, največ v Spodnji Idriji, Trebuši, Tolminu in še kje.

Italijanski katoliški krogi, zlasti Katoliška akcija, so v tem krogu slovenske duhovščine videli priložnost za povezavo v skupnem boju proti komunizmu. Že septembra 1945 so o tem pisali v glasilu tržaške Katoliške akcije La Vita Nuova, ki je bilo povsem pod vplivom škofa Santina. Kljub temu med obojimi do tesnejše povezave zaradi narodnostnih nasprotij ni prišlo.²⁸⁰

Ozna je oktobra 1945 poročala o povečani aktivnosti nekaterih duhovnikov na Primorskem, zlasti med mladino, ki so jo pridobivali za Marijino družbo in naj bi jo skušali vzgajati v reakcionarnem duhu, ji prikazovali Anglo-Američane kot edine rešitelje takratnega položaja, ker so slednji podpirali vero in duhovščino in so bili popolnoma demokratični, medtem ko v Jugoslaviji tega naj ne bi bilo. Sledili pa naj bi jim večinoma le stari ljudje, politično neizgrajeni in versko fanatični, večina pa naj bi menila, da so protidržavni in protiljudski elementi.²⁸¹ Ob tem vseh nasprotnih duhovnikov niso enačili. Ločili so med najhujšimi »bega« duhovniki in zmernimi, kamor so šteli tudi urednika Slovenskega Primorca Alojzija Novaka, čeprav so tudi slednje skušali v očeh ljudi čim bolj obremeniti.²⁸²

Obveščevalni center 2. slovenske divizije NO je konec decembra 1945 poročal, da so ti duhovniki, največ jih je bilo v Posočju, nosilci kampanje proti Jugoslaviji, ki naj bi jo vodili s prižnic in tudi z neposrednim posredovanjem pri družinah. Ljudi naj bi hujskali proti OF, prepovedali branje projugoslovanskih časopisov in brošur, *«od-*

²⁷⁷ Slovenski Primorec, 22. november 1945, Nekaj o politiki.

²⁷⁸ Slovenski Primorec, 27. december 1945, Cerkevno premoženje.

²⁷⁹ AS, I, f. CK KPS, šk. 39, poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO, 24. december 1945.

²⁸⁰ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 8. september 1945.

²⁸¹ AS, I, f. Edvard Kardelj, šk. 30, politično organizacijsko poročilo načelstva Ozne (Ivo Svetina) od 21. do 28. oktobra 1945.

²⁸² Tako naj bi msgr. A. Novak med vojno napadal partizanstvo. *«Vsa vas je proti njemu in ga sodijo za vojnega kriminalca,»* ocenjujejo v AS, I, f. AIS, ae 422, poročilo o delovanju msgr. Alojzija Novaka, 28. marec 1946. O poročanju obveščevalne službe o primorskih duhovnikih glej G. Bajc, La politica delle autorità di Lubiana, str. 156–193.

vajajo mladino od naših organizacij s pritiskom na starše. Priporočajo čitanje Vite nuove in Slovenskega Primorca. Na liste je naročena vsa duhovščina in iz njih črpa vsebino za svoje nadaljnje delovanje.» Ker so imeli duhovniki zlasti na podeželju velik vpliv, so s tem seveda vplivali na razpoloženje ljudi in jih odvrčali od nove Jugoslavije.²⁸⁴ Nove slovenske oblasti so te duhovnike krivile za verski fanatizem, ki naj bi vladal marsikje. Tako sta v nekaterih vaseh Tolminskega okraja, kjer so duhovniki zelo ostro nastopali proti ljudski oblasti in OF, vladala nezainteresiranost in mrtvilo.²⁸⁵

Oblasti v Jugoslaviji so katoliško duhovščino obtoževale protinarodne dejavnosti in sodelovanja z okupatorjem. Ob tem so vse manj razlikovali med posamezniki. Ukrepi niso bili usmerjeni le proti tistim, ki so aktivno posegli v protikomunistični boj in ki so večinoma emigrirali, ampak vse pogosteje proti celotni duhovščini, v kateri so videli eno največjih nevarnosti za nove oblasti. Nasprotovanje se je še povečalo po sprejetju spomenice jugoslovanskih katoliških škofov 20. septembra 1945, ki so jo v obliki pastirskega pisma brali v cerkvah v Jugoslaviji 30. septembra in v kateri so se pritoževali zaradi preganjanja. V času pred volitvami je pritisk nekoliko popustil in se znova okrepil v drugi polovici decembra 1945. Več duhovnikov je bilo aretiranih ali ubitih (po podatkih italijanskega zunanjega ministrstva je bilo v Jugoslaviji ubitih 243 duhovnikov, ni pa znano, kdaj). prepovedali so katoliški tisk in konfiscirali imetje.²⁸⁵

Pastirsko pismo jugoslovanskih škofov je objavila tržaška La Vita Nuova, ki je z njim kovala političen kapital in odvrčala Tržačane od podpore Jugoslaviji. 11. oktobra 1945 ga je objavil tudi Slovenski Primorec in ga pospremil z besedami: *«Iz njegja bodo naši primorski katoličani najzanesliveje izvedeli, kako se godi naši sveti Cerkvi v novi DFJ. Pogled na to stanje ni nič kaj razveseljiv, a prav je, da resnici pogledamo v oči, kakšna je.»*²⁸⁶ Po objavi pisma sta KPJK in SIAU Slovenskega Primorca še bolj napadala. Zlasti se je v polemiko vključil Primorski dnevnik.²⁸⁷ Da je bila objava pastirskega pisma neumestna in politično dejanje, je menil tudi Virgil Šček, ker ni bila namenjena vernikom domače škofije.²⁸⁸

Zaradi napak SIAU se je vpliv dela slovenske duhovščine, ki je nasprotoval novim jugoslovanskim oblastem, krepil. Miha Marinko je zato junija 1946 zahteval odločno akcijo *«proti navalu duhovnikov, ki se skušajo politično afirmirati z raznimi procesijami, birmami in drugimi verskimi obredi, z zavitimi kritikami naših*

²⁸⁴ AS, I, f. CK KPS, šk. 39, poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO, 24. december 1945; f. OK KPJK za Goriško, m. 2a, poročilo OK KPS za Goriško Obkom KPS, 26. junij 1945.

²⁸⁵ AS, I, f. CK ZKS, fasc. OK KPS Sežana, letno poročilo OK KPS Tolmin CK KPS, 3. januar 1948.

²⁸⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 5, Preganjanje vere v Jugoslaviji in Julijski krajini, 5. januar 1946.

²⁸⁷ Slovenski Primorec, 11. oktober 1945.

²⁸⁸ Primorski dnevnik, 14. oktober 1945, Kdo naj odobrava to početje. V njem je predsednik PNOO France Bevk med drugim zapisal, da je sedaj časopis pokazal svojo pravo barvo. *«Ta 'nepolitični' list pastirskega pisma ni prinesel zgolj v informacijo, ampak je hotel s tem prav nam, Primorcem, nekaj povedati. Izraziti je hotel politično misel: glejte Primorci, taka je nova Jugoslavija, ne silite vanjo.»*

²⁸⁹ AS, I, f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, neobjavljen intervju V. Ščeka za Primorski dnevnik, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 140–142.

oblasti osvojiti množico. Nujen je oster odpor od spodaj.²⁸⁹ Nekateri duhovniki naj bi tudi izkoriščali privilegiran položaj nekakšnih vaških zaupnikov ZVU v svoje name- ne. V nekaterih cerkvah, npr. v goriški cerkvi Srca Jezusovega, so odkrito pridigali proti Jugoslaviji, in je med ljudmi dobila vzdevek politična cerkev.²⁹⁰ OK KPJK za Goriško je menil, da so vero izrabljali za politične namene in poštenemu vernemu ljudstvu pridigali o izobčenju tistih, ki so bili člani partije, ter od ljudi zahtevali, da se oddaljijo od teh brezverskih organizacij. Rdeča zvezda je bila zanje znak brezbožnega komunizma, simbol tiranije in diktature. Ker pa je bila zvezda za mnoge, tudi verne ljudi simbol svobode, pod katerim so umirali, so s tem marsikje vzbudili odpor.²⁹¹

Spor med krogom Slovenskega Primorca in duhovniki, ki so bili naklonjeni novim slovenskim oblastem, se je v Katoliškem tiskovnem društvu raznel glede vprašanja katoliške tiskarne v Gorici. Tisti, ki so podpirali nove jugoslovanske oblasti, so bili v upravnem odboru preglasovani, in ni bila podaljšana pogodba za tiskanje glasil SIAU. Pred glasovanjem naj bi »beli« zastrašili vrsto prvotno »naših ljudi«, ki so nato ali abstini- rali ali preklicali svoja prvotna, Ščeku clana pooblastila. Razprava pred glasovanjem je bila ostra in v stilu delitev katolicizem – komunizem. Tako je Albin Martinčič, vikar v Trnovem ob Soči in član upravnega odbora, izjavil: *»Raje požgat hišo kot obnovit pogodbo.»*²⁹²

Med obema stranema, ne le duhovnikov, ampak tudi laikov, je bilo nekaj neuspe- šnih poskusov, da bi se spori razjasnili in obe smeri zbližali. Tako je France Bevk ob- vestil msgr. Ignacija Valentinčiča, sicer enega od podpisnikov spomenice duhovnikov za priključitev k Jugoslaviji februarja 1946, o pismu Karla Birse.²⁹³ V njem je le-ta Bevku odgovarjal na vabilo za skupni nastop pred razmejitveno komisijo in obsojal OF. Aretacije in internacije nekaterih znanih fašistov²⁹⁴ je Birsa imenoval zavoženo poli- tično zadržanje OF. Bevk v odgovoru ni zanikal pomot, a je menil, da jih ni bilo mo- goče posploševati v zlonamernost. Poudaril je, da je bila zasluga OF v tem, da je pre- prečila osebna obračunavanja, kakršna so bila v nekaterih mestih v Italiji. Karel Birsa je demonstracije ob osvoboditvi in umiku JA imenoval skrajno neolikane, obsodil je nesodelovanje v upravi, v kateri je bilo po Bevkovem mnenju nemogoče sodelovati, ker je zgrajena na fašističnem sistemu pred 8. septembrom 1943. Tudi Bevk je obso- jal nasilnosti proti zavezniškim vojakom, ki pa so bile delo neodgovornih elementov, ki so jih takoj obsodili. Birsa je očital *»vehementne napade na cerkev in Vatikan ter*

²⁸⁹ AS, f. Edvard Kardelj, šk. 74, depeša M. Marinka E. Kardelju, 6. junij 1946.

²⁹⁰ AS, I. f. OK KPJK za Goriško, m. 2a, poročilo OO SIAU za Goriško GO SIAU, 7. december 1945.

²⁹¹ AS, I. f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, analiza položaja v Goriškem okrožju (po obisku razme- jitvene komisije), nepodpisana, v kateri med drugim poudarjajo: *»V Gorici je znan bega duhovnik s prižnice strašil vernike, da so tisti, ki nosijo rdečo zvezdo križali Kristusa. Množica je ob teh besedah zapustila cerkev.»*

²⁹² AS, I. f. Boris Kraigher, šk. 2, dopis B. Žagarja B. Kraigherju, 7. junij 1946. Katoliško tiskovno društvo po letu 1935 ni bilo več pravi lastnik tiskarne niti poslopja, ker so jo privatizirali, da bi se izognili fašističnemu sekvestru in znebili dolgov. Duhovnik A. Martinčič se je po razmejitvi 1947. leta umaknil v Gorico.

²⁹³ Karel Birsa, odvetnik in politik. Po vojni je bil profesor na slovenskem učiteljskišči in nato na strokovni šoli. Kot član Slovenske demokratske zveze je bil leta 1952 izvoljen v goriški občin- ski svet, PSBL, 2/83.

²⁹⁴ K. Birsa je imel v mislih aretacije in deportacije maja 1945, glej str. 43–51.

posamezne duhovnike», Bevk mu je odgovarjal, da mu je dobro znano, «da so bile oblasti spočetka naklonjene duhovščini, pripravljene marsikaj pozabiti, od njih se je zahtevala samo lojalnost do nove države. Kljub agrarni reformi in ločitvi cerkve od države bi se lahko v obojestransko zadovoljstvo rešilo marsikatero vprašanje.» Slovenski Primorec je poudarjal vdanost goriške duhovščine nadškofu Carlu Margottiju, ki naj bi mu bila, tako Bevk, «vdana in poslušna tudi v političnih zadevah po smernicah, ki jih je dobil v Vatikanu». Zahteve po svoboščinah, kot so svoboda vesti, oznanjanje vere, svoboda govora in tiska, svoboda združevanja in mirnega sožitja, naj ne bi imele podlage, saj je France Bevk menil: «Moje iskreno prepričanje, ki pobliže poznam novo Jugoslavijo je, da so tam tiste svoboščine, ki jih zahtevate.»²⁹⁵

Zmerna smer v krogu Slovenskega Primorca se je zaradi kritike vidnih krščanskih socialcev, Josipa Bitežnika in Engelberta Besednjaka, proti koncu leta 1946 sicer zavzela za sporazum. Oba naj bi namreč menila, kot je razlagal Julij Beltram, «da so jo pisci Slovenskega Primorca 'zavozili' in si s tem zapravili možnosti jutrišnjega nastopa». Iz kroga naj bi tako izločili najbolj nasproten del «in rešili, kar se rešiti da». Vendar poskus pomiritve ni uspel in je Slovenski Primorec, po mnenju partije, nadaljeval «še bolj ogabno kot preje pot v svojo smer in mi nadaljujemo vse ostrejšo borbo za pojasnjevanje njegove linije».²⁹⁶

Ker je večina ljudi podpirala novo slovensko oblast in zlasti OF (oziroma SIAU), so marsikje stališča duhovnikov naletela na nasprotovanje, ki se je včasih, tudi zaradi prišepetavanja vodstev, spremenilo v nasilje. Obveščevalni center 2. slovenske divizije NO je poročal decembra 1945: «Proti župniku iz Lokavca,²⁹⁷ ki je vsako nedeljo pridigal proti našim oblastem, organizacijam, valil krivdo na partizane radi bratomorne vojne, so vaščani odnosno župljani 16. decembra napravili po maši demonstracije proti njemu ter odločno zahtevali, da preneha z enakimi pridigami v bodoče in sploh naj opusti širjenje govorov, ki sličejo političnim in ne cerkvenim. Reakcionarji so takoj zagrnali hrup, da ga hočejo ubiti odnosno odpoditi iz fave.»²⁹⁸

Prihajalo je do fizičnih napadov na duhovnike, tudi do ubojev, ki pa so jih verjetno zakrivilo agenti Ozne in ne tamkajšnje prebivalstvo. Tako so v Kobaridu med demonstracijo proti razpustu NOO avgusta 1945 iskali kaplana Stanka Pontarja. Ko se ta ni odzval, je «ljudstvo vdrlo v stanovanje, da se maščuje nad njim za njegove zločine. Ni ga dobilo, ker se je skrnil.»²⁹⁹ Italijanski viri poročajo o napadu na dona Maria Trampuža iz Škocjana ob Soči (San Canzian d'Isonzo), ki so ga ugrabili in pretepli. Isti vir poroča o ugrabitvi in uboju župnika iz Gorenjega polja Izidorja Zavadlava, vendar navaja napačen datum, in sicer november 1946. Župnik Zavadlav je propagiral proti Jugoslaviji, zato so ljudje v peticiji, ki jo je podpisalo tristo vernikov, zahtevali, da s tem preneha. Ko so mu resolucijo predložili, jim je Zavadlav zagrozil z izobče-

²⁹⁵ AS, I, f. AIS, ae 422, prepis pisma F. Bevka stolnemu kanoniku v Gorici msgr. I. Valentinčiču, 22. januar 1946.

²⁹⁶ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo OK KPJK za Goriško (J. Beltram) GO KPJK, 25. oktober 1946.

²⁹⁷ Župnik v Lokavcu je bil Henrik Črnigoj.

²⁹⁸ AS, I, f. CK KPS, šk. 39, poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO, 24. december 1945.

²⁹⁹ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2a, poročilo o demonstracijah v Kobaridu, 17. avgust 1945. O napadih na duhovnike tudi Slovenski Primorec, št. 17, 27. december 1945, Svoboda tiska; A. Novak, Črniška kronika, str. 237.

njem.³⁰⁰ Do podobnih akcij je prihajalo tudi v coni B. 9. maja 1945 je bil v Jelšanah ubit Viktor Perkan, januarja 1946 pri Davči Filip Terčelj, avgusta 1947 pa je pri Jelšanah izginil Alojz Kristan.³⁰¹

Ukrepi proti duhovščini so se v drugi polovici leta 1947 še zaostri, zlasti v delu Julijske krajine, ki je bil nato pridružen k Jugoslaviji. Še bolj so začeli poudarjati potrebo po diferenciaciji med duhovščino, razlikovanju med lojalnimi in nasprotnimi. Lojalne, »o katerih pa si moramo biti na jasnem, da v načelu ni duhovščina tista, ki bi izvajala linijo OF«, naj bi na pridruženem delu Primorske dobili tako, da bi jim izdali izkaznice OF in dovoljenje za poučevanje verouka v šoli. »medtem ko naj bi se ostalim odbilo, ker obstajajo zato konkretni dokazi o izrabljanju verouka v protiljudske namene, o njihovem protiljudskem delovanju itd.«.³⁰² Več novim jugoslovanskim oblastem najbolj nasprotnih duhovnikov se je pred prihodom jugoslovanskih oblasti iz pridruženega dela umaknilo v Italijo ali cono A STO. Med drugimi sta odšla Franc Felc iz Kanala in Stanko Pontar iz Kobarida.

Na Tržaškem med slovenskimi duhovniki – domačini skoraj ni bilo tistih, ki so nasprotovali novim slovenskim oblastem oziroma SIAU. Tudi tam sta sicer obstajala dva tabora, ki naj bi bila načeloma oba proti škofu, vendar je bila večina starejših za novo Jugoslavijo, nekateri mlajši pod vplivom Alfonza Čuka in goriških krogov za Jugoslavijo, a proti Titu.³⁰³ Tako je bil novi Jugoslaviji nasproten krog večinoma omejen na tiste, ki so prišli sem iz cone B ali Jugoslavije, vodil pa ga je po svoji vrnitvi iz

³⁰⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6, poročilo, nepodpisano, Trst, 25. avgust 1946; b. 8, dopis italijanskega notranjega ministrstva zunanjemu ministrstvu, 21. november 1946. Izidor Zavdrlav je bil borec za pravice slovenskih ljudi, zato je prihajal v nasprotje s fašističnimi oblastmi. Med vojno je nasprotoval OF in komunizmu. Ko so Nemci februarja 1945 v Gorenjem polju ustrelili 16 ljudi, je OF za to krivila Zavdrlava, zato se je ta umaknil v Gorico. Vrnil se je konec avgusta 1945. Ob njegovi vrnitvi je Primorski dnevnik 23. avgusta 1945 v članku Duhovnik fašist se je vrnil, Zavdrlava obtožil, da se je omadeževal z nedolžno krvjo borcev za svobodo, ovajal aktiviste Nemcem, ki so jih nato ustrelili in »s prižnice javno in imenoma napadal družine partizanov in širil fašistično domobransko propagando«. Ves čas fašistične oblasti naj bi bil »strah in trepet za naše ljudstvo«. Po njegovem priporočilu naj bi domobranci februarja 1945 v Anhovem ustrelili devet nedolžnih ljudi, ki jim je pred smrtjo odklonil spoved. Ob njegovi vrnitvi so ljudje zahtevali, »da morajo taki zločinci pred sodišče«. Ko se je 15. septembra 1946 skozi gozd vračal domov, so ga neznanci napadli in pobili do smrti. Sum je padel na domačine, zato je nadškof Margotti 23. septembra izdal interdikt nad župnijo. Zavdrlavovo truplo so našli v gozdu šele 5. oktobra, krivcev niso našli, PSBL, 17/325. Brata župnika M. Trampuža, ki je bil oficir milice (verjetno MDT), so partizani ubili med vojno, v I cattolici isontini, knj. 3, L. Tavano, str. 150.

³⁰¹ Palme mučeništva, str. 211, 266–267, 273–274, 248–249; L. Marc, Črepinje, str. 8; Cerkev in družba na Goriškem, F. Kralj, str. 128.

³⁰² AS, I, f. CK ZKS, fasc. OK KPS Sežana, zapisnik 15. seje OK KPS, 29. avgust 1947; fasc. OK KPJK za Postojno, zapisnik 18. seje OK KPS, 9. julij 1947; isto, zapisnik konference sekretarjev celic, 19. april 1947.

³⁰³ AS, I, f. AIS, ae 421, izjava duhovnika Karla Musizze, 23. avgust 1946.

Karel Musizza je bil od leta 1930 profesor fundamentalke in študijski prefekt v goriškem bogoslovju. L. 1934 je bil interniran v notranjost Italije. Od leta 1939 je bil profesor in nato generalni tajnik na papeški univerzi Urbaniana. L. Škerl navaja, da se je Musizza naučil slovenskega jezika, nastopal kot zaščitnik slovenskih pravic in sodeloval pri pisanju raznih spomenic o nevzdržnem stanju slovenskih vernikov pod fašističnim zatiranjem, PSBL, 10/481.

Buchenwalda 9. junija 1945 domačin Peter Šorli.³⁰¹ Z njimi se je po sporu s SIAU povezal odgovorni za šolstvo pri ZVU John. P. Simoni. Peter Šorli je 20. julija 1947 s podporo nekaterih mlajših duhovnikov ustanovil Udruženje slovenskih in hrvaških krščanskih socialcev. Namen organizacije ni bil samo političen, ampak tudi socialen in kulturni. Skupina je 16. septembra 1947 kot Udruženje slovenskih in hrvaških krščanskih socialcev vstopila v SDZ kot avtonomna skupina in izstopila naslednje leto 1. avgusta, ko je delovanje nadaljevala kot samostojna Slovenska krščansko-socialna zveza. Temelj njenega programa je bil protikomunizem, zato so v programu, izdanem junija 1948, pozivali v skladu z navodili Cerkve na križarsko vojno proti vsem, ki zatirajo krščanstvo.³⁰⁵

ODNOS MED CERKVENO HIERARHIJO, SLOVENSKIMI DUHOVNIKI IN PROJUGOSLOVANSKIMI ORGANIZACIJAMI

Le redki italijanski duhovniki so ohranili stike s Slovenci in nekaterimi predstavniki projugoslovanskih organizacij. Poleg duhovnika Karla Musizze je bil eden takih duhovnik Cristiani, ki je bil zaradi svoje naklonjenosti do protifašistov premeščen iz splošne bolnišnice v Trstu, kjer je deloval. V obveščevalnem poročilu januarja 1946 lahko preberemo: *«Škof se je čudil, kako more duhovnik in še Italijan simpatizirati s partizani. Cristiani je izjavil, da bo imel v SMM inferiore še več prilike, da bo prišel v stik z antifašisti in komunisti.»*³⁰⁶

Večina preostalih italijanskih duhovnikov v coni A je bila naklonjena obrambi italijanstva, in je podobno kot slovenska delovala tudi politično, zlasti pod vplivom škofa Antonia Santina.³⁰⁷ Ozna je celo poročala, da naj bi eden od italijanskih duhovnikov na konferenci Stranke akcije 27. oktobra 1945 v Trstu podžigal k oboroženemu boju: *«Da obdržimo Trst moramo začeti z neusmiljeno borbo proti KP in italijanskim odpadnikom, zatorej udarjajte, ubijajte.»*³⁰⁸

Italijanski duhovniki iz Istre in Trsta so 3. avgusta 1945 izdali peticijo, v kateri so izpostavili, da bi priključitev italijanskega dela Julijske krajine k Jugoslaviji pomenila krivico in izkopala prepad med dvema narodoma, v škodo duha bratskega sodelovanja, *«ki mora vzpodbujati in osnovati solidno osnovo za mimo sožitje ... Nasilna podreitev teh ozemelj k Jugoslaviji bi bila huda kršitev principov, za katere so se bojevali v dveh svetovnih vojnah, ki bi jo zgodovina nedvomno obsodila.»*³⁰⁹

V hujšem položaju so bili italijanski duhovniki v coni B, kjer so delili usodo duhovščine v Jugoslaviji in obenem ostali vneti zagovorniki italijanstva Julijske krajine. Italijanski viri so poročali o nasilju nad duhovščino med jugoslovansko upravo v Ju-

³⁰¹ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 20. avgust 1945; N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 71, 72.

³⁰⁵ N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 72–75.

³⁰⁶ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 5. januar 1946.

³⁰⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6, opomnik o Gorici, zaupne vesti o splošnem političnem položaju, 8. junij 1946; AS, I, f. AIS, ae 421, izjava duhovnika Karla Musizze, 23. avgust 1946.

³⁰⁸ AS, I, f. Edvard Kardelj, š. 30, politično organizacijsko poročilo načelstva Ozne (Ivo Svetina) od 21. do 28. oktobra 1945.

³⁰⁹ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavia, b. 141.

lijski krajini in v Sloveniji, zaradi česar so mnogi zbežali v Italijo.³¹⁰ Tak odnos do italijanske duhovščine je bil tudi posledica tega, da je veliko italijanskih duhovnikov prišlo v Istro na mesta odstavljenih slovenskih in hrvaških duhovnikov zaradi italianizacije območja. Tržaško-koprski škof Antonio Santin je konec oktobra 1945 zahteval posredovanje italijanskega zunanjega ministrstva za številne duhovnike na območjih, ki so jih zasedle jugoslovanske enote in kjer so ti živeli v hudih razmerah. Niso imeli mesečnih dohodkov niti pokojnin in naj bi ostali na teh območjih iz čuta dolžnosti.³¹¹

Julija 1946 so tamkajšnji škofje izdali skupno deklaracijo o položaju v Julijski krajini, v kateri govorijo o intenzivni protiverski propagandi, o odtujevanju kanonskih registrov iz župnij, o stalnem nadzoru pridig itd.³¹² Vendar pa je eden najboljših poznavalcev tamkajšnjih razmer, v času fašizma odstranjeni tržaško-koprski škof, Alojzij Fogar marca 1946 menil, da ravnanje jugoslovanskih oblasti v coni B ni bilo tako trdo, kakor je bilo prikazano v italijanskem tisku in propagandi, in bistveno boljše kot v Jugoslaviji. Duhovniki so bili spoštovani, škof Santin je takrat še imel prost vstop v cono B, čeprav je bila poznana njegova intenzivna aktivnost za italijansko stvar, Italijanom so ponujali razne oblike sodelovanja. Pretiravanje v italijanskem tisku v Italiji in coni A je po Fogarjevem mnenju oteževalo sodelovanje z Jugoslavijo, na kar je sam že poprej opozarjal, a ga nista poslušala ne italijanska vlada ne Vatikan.³¹³

Slabi in napeti odnosi med škofom Antonijem Santinom in velikim delom tamkajšnjih slovenskih duhovnikov iz predvojnega obdobja, ki so bili posledica narodno-stnega konflikta, so zaznamovali tudi prva povojna leta.³¹⁴

Škof Santin je aktivno posegal v politiko. Ob koncu vojne je posredoval v pogajanjih med umikajočimi se nemškimi enotami in partizanskimi silami in v nasprotju

³¹⁰ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavia, b. 153, Reparacije in preganjanja katoliških duhovnikov na območju pod jugoslovansko zasedbo, 14. junij 1945.

³¹¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 8, dopis predsedstva italijanske vlade zunanjemu ministrstvu o duhovnikih v Julijski krajini, 31. oktober 1945.

³¹² ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, poročilo, 22. junij 1946.

³¹³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, opomnik o mnenju msgr. A. Fogarja, 26. marec 1946.

³¹⁴ Škof Antonio Santin (1895–1981) je bil rojen v Rovinju l. 1895. Od leta 1933 je bil škof na Reki, kjer je nasprotoval uporabi slovenskega in hrvaškega jezika pri nekaterih pobožnostih in zahteval latinščino ter obenem poučevanje verouka v italijanskem jeziku. V tržaško-koprski škofiji je leta 1938 nadomestil odstavljenega škofa A. Fogarja. Slovenski duhovniki so mu novembra 1938 izročili spomenico 56 duhovnikov o razmerah v koprskem semenišču. Nekaj mesecev po Santinovem prihodu so slovenski in hrvaški duhovniki znova protestirali, ker ne-le, da njihove želje iz prejšnje spomenice niso bile izpolnjene, ampak se je položaj še poslabšal. Ker tudi druga spomenica ni imela zaželenega učinka, so slovenski in hrvaški duhovniki sestavili delegacijo, ki naj bi pod vodstvom goriškega kanonika I. Valentinčiča v Rimu ukrepala, vendar je škof Santin že vnaprej onemogočil uspeh poslanstva, L. Čermelj, II vescovo Santin, str. 86–92; Tomaž Simčič: Jakob Ukmar (1878–1971). Sto let slovenstva in krščanstva v Trstu, Gorica 1986 (v nadaljevanju T. Simčič, Jakob Ukmar), str. 123. 1. decembra 1938 je škof Santin premestil zadnjega slovenskega duhovnika v koprskem semenišču Hrvata Zvonimirja Brumiča v Zrenju. Še leta 1946 so bili v Koprju samo italijanski gojenci. Tudi vodstvo semenišča je bilo še vedno povsem italijansko, ravnatelj je bil Marcello Labor. Škofov kancler L. Škerl v A. Santin, PSBL, 13/294–297, o Santinu piše, da se je odločno postavil v obrambo svobode v cerkvi, ko so leta 1940 oblasti v Trstu hotele odpraviti slovensko bogoslužje. Med vojno je pri oblasteh posredoval za posamezne zaprte in internirane. Obenem pa je videl, tako Škerl, katerega ocene so dosti bolj mile kot ocene drugih slovenskih avtorjev, tudi iz vrst duhovnikov, *»veliko netarnost v komunizmu, a ga je večkrat videl samo pri Slovencih in pri slovenskih zadevah. Ni torej čudno, da niso Slovenci vedno videli v njem prijatelja in zagovornika.«*

z nadškofom Carlom Margottijem, ki ga je Jugoslovanska armada aretirala, nemoteno nadaljeval svoje delo.³¹⁵ O dejavnosti škofa Santina med jugoslovansko zasedbo maja 1945 v njegovem arhivu, kot piše Paolo Blasina, sicer ni posebnih podatkov. Kot kaže, se je omejil na pogovore z oblastmi glede aretacij in projugoslovanskih manifestacij. O vprašanju aretiranih je govoril dvakrat, 6. in 30. maja 1945 med tradicionalno procesijo.³¹⁶ Primorski dnevnik je 2. junija 1945 objavil Santinovo pisno izjavo: *«Prijetno mi je izjaviti: a) da je bilo obnašanje tržaških občinskih in jugoslovanskih oblasti proti meni vedno vljudno in prijazno; b) da nisem bil ujet niti zasledovan v svojem stanovanju ne zunaj njega, kakor nisem imel nikakršnih sitnosti od omenjenih oblasti; c) da versko življenje v Trstu poteka popolnoma neovirano; d) da sem sklenil izvršiti procesijo na Sveto Rešnje Telo v zmanjšani obliki in v drugi cerkvi zaradi ovir materialnega izvora in me oblasti ne samo niso nikakor ovirale, temveč se celo potrudile, da mi olajšajo redno in slovensko izvedbo procesije.»* Naslednji dan je Primorski dnevnik objavil popravek: *«Pod točko b se izjava glasi pravilno: 'da moje osebe nikdar niso priprli, niti nisem bil nadzorovan v svojem stanovanju in se tudi nikoli nisem imel ničesar od njih bati.' Pod točko d se zadnji del glasi pravilno: ... 'da mi olajšajo redno in slovesno izvedbo procesije.»»³¹⁷*

Po umiku JA je škof Santin aktivno posegel v reševanje vprašanja italijanskih deportirancev iz Julijske krajine v Jugoslavijo. Na škofiji so pripravljali sezname deportiranih, ki so jih nato predložili zaveznikom. V vprašanje deportiranih se je vključil tudi časopis *La Vita Nuova*, uradno glasilo škofijske zveze Katoliške akcije, ki je bila glasnik Santinove politike.³¹⁸ Temeljna usmeritev te politike je bila obnovitev enotnosti italijanskega ljudstva, ki ga je treba doseči ne prek obtoževanja preteklosti in fašističnega režima, ampak z enotnim italijanskim blokom, ki ga ne smejo razbijati politične delitve. To je v času, ko se druge proitalijanske sile še niso obnovile, dopuščalo škofu, da je bil njihova stična točka, ki je bila nad in zunaj različnih političnih usmeritev in ideologij in ne torej samo katolikov. Jugoslavija je bila izenačena s komunizmom, ki je bil sinonim za nečlovečnost. V boju proti njemu se je katolicizem zato poistovetil z evropsko civilizacijo. Škof je postal, kot ugotavlja Giampaolo Valdevit v knjigi *Nazionalismo e neofascismo*, v očeh tamkajšnjih italijanskih krogov »defensor civitatis«. Cerkev in še posebej škof Santin sta v imenu teh vrednot zase zahtevala vodilno vlogo.³¹⁹

Škof Santin je avgusta 1945 priredil tridnevnicu in nato izdal okrožnico, ki jo je naslovil na vse cerkvene ustanove ter na zavode. V poročilu Ozne piše: *«Pravi, da se*

³¹⁵ I cattolici isontini, knj. 3. L. Tavano, str. 171, op. 302.

³¹⁶ P. Blasina, *Vesovo e clero*, str. 124.

³¹⁷ Primorski dnevnik, 2. junij 1945, Izjava tržaškega škofa o prejšnjem ravnanju naših oblasti in o neoviranem verskem življenju v Trstu; isti, 3. junij 1945. Izjavo je objavila tudi *Borba*, 4. junija 1945. O tem dogajanju je škof zapisal v svojih spominih: *«30. maja – praznik Rešenjega telesa – sta zjutraj k meni prišli dve vodilni osebnosti: Uršič in Gustincich ... Prosil sem ju, naj se tiska Vita Nuova in dovolila sta. Spraševala sta me, ali sem imel kakšne težave in ali je bila v Trstu motena verska svoboda. Odgovoril sem, da ne. To je bila čista resnica. Zaprošila sta me, naj napišem ustrezno izjavo in storil sem to.»* A. Santin, *Al tramonto*, str. 166.

³¹⁸ Italijanski viri so časopis *La Vita Nuova*, glasilo škofijske kurije in Katoliške akcije, katerega urednik je bil don Giorgio Beari, opisovali kot v Trstu zelo iskano (20.000 izvodov) glasilo zaradi njegovih stališč, ki so bila protislovanska in protikomunistična, in zaradi polemik proti temu dvema nasprotnikoma, v *ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia*, b. 7, Poročilo o položaju v Trstu februarja 1946.

³¹⁹ *Nazionalismo e neofascismo*, G. Valdevit, str. 102–108.

komunistična nevarnost širi po Trstu preko Slovanov, zato je treba napovedati boj tudi proti Slovanom, ki da so nositelji komunističnega zla. Apelira, da je zdaj zadnji trenutek za rešitev Trsta za Italijo in sicer tako, da pred vsem svetom dokažemo, da je Trst italijanski in da odklanja komunizem. Santin ima tesne stike z italijansko reakcijo in seveda Vatikanom.³²⁰ Komunizem in nacizem naj bi bila enaka, obenem pa se je pozabljalo na fašizem in njegove zločine. Jugoslovanska stran je zato upravičeno očitala, da ob »klevetah o preganjanju vere in deportirancev: ni besede ogorčenja, da še vedno niso kaznovani in izročeni ljudski sodbi krvniki in požigalci nad slovanskim prebivalstvom Julijske krajine in Jugoslavije (Roatta, Robotti, Grazioli itd.) ... Ali more prebivalstvo teh župnij torej sploh priznati škofa, ki je ves čas svojega škofovanja neštetokrat dokazal svoje sovraštvo do slovenskega prebivalstva.«³²¹

V italijanskem poročilu o položaju v Trstu julija 1946 je izpostavljeno, da je Santin »od vernikov malikovnan zaradi svoje dobrote, italijanstva in odločnosti proti nemškemu okupatorju.«³²² Antonio Santin, ki je bil škof ne le Italijanov, ampak tudi Slovencev in Hrvatov, se kot cerkvena avtoriteta ne bi smel opredeljevati, kot so se lahko odločali slovenski in italijanski duhovniki, vendar se je aktivno vključil v italijanska prizadevanja za mejo na Wilsonovi črti.³²³

³²⁰ AS, I, f. AIS, ar. 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 19. avgust 1945.

³²¹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, Nekaj pripomb k »zaskrbljenosti« tržaškega in goriškega škofa. Podlost klevet o deportirancih, 16. maj 1946.

³²² ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo o položaju, nepodpisano, Trst, 1. julij 1946. V originalu se tekst glasi: »idolatrato dai diocesani per la sua bontà, per la sua italianità e per la sua fermezza contro i tedeschi invasori.« PSBL, 13/294-297.

³²³ Škof A. Santin je predlagal Wilsonovo črto, »ki zapišča slovanska območja Jugoslaviji«, že 24. februarja 1946 v pismu predstavnikom ZDA in Francije v Vatikanu, predsedniku ZDA Trumanu, kardinalom Stritschu v Chicago, Spellmanu v New York, Mooneyu v Detroit, Griffinu v London. V pismu tudi omenja, da so škofje v Gorici, Poreču, Pulju in na Reki istega mnenja. Dne 18. maja 1946 je Santin v pismu zunanjim ministrom ZDA, Velike Britanije in Francije francoski predlog meje, ki, kot piše, »trga živo meso«, označil za imperializem ter dodal: »Čez angleško črto ne moremo iti niti en meter ... Čudite se, da se oglašča škof. A če smo včeraj z dvignjeno glavo protestirali proti nemškim kritikam, imamo danes pravico protestirati proti katerikoli krivici ... Nismo se strinjali s fašizmom, a v primerjavi s tem režimom, predstavlja fašizem skoraj kraljestvo svobode. To potrjujejo tudi najbolj goreči protifašisti.«, Sergio Galimberti: Santin. Testimonianze dall'archivio privato, Trieste 1996 (v nadaljevanju S. Galimberti, Santin), str. 331. 6. julija 1946 je Santin pisal zunanjim ministrom ZDA, Velike Britanije, Francije, Belgije, Kitajske, Nizozemske, Brazilije, Avstralije, J. Afrike in Kanade. Pisma si med seboj niso povsem identična. V pismu Francozu Bidaultu je poudaril, da so predlagani sklepi mirovnih pogajanj velika krivica in zanikanje etničnega načela, sprejetega na londonski konferenci. Izročitev italijanskih mest Jugoslaviji naj bi pomenila prepustiti jih najbolj barbarškemu in najbolj nasilnemu suženjstvu in jih spremeniti v prava zbirna taborišča. Predvideval je nemire in spopade v STO, jugoslovansko intervencijo inasedbo ter znova zahteval Wilsonovo črto, S. Galimberti, Santin, str. 336, 337. Naslednji dan je poslal brzojavko londonskemu nadškofu kardinalu Griffinu, kardinalu Mooneyu v Detroit in kardinalu Stritschu v Chicago, v katerem je obsodil po njegovem krivične odločitve v Parizu. Brzojavko je objavila La Vita Nuova 20. julija 1946.

Škofu Santinu se je za pismo podpore in za njegova stališča do mejnih vprašanj 20. julija 1946 zahvalil A. De Gasperi. Strinjal se je, da je treba na vsak način zaščititi Pulj, Rovinj in Poreč. Koristen naj bi bil memorandum o ravnanju Slovanov, s katerim bi svet seznanili, kaj pomeni pripasti k Jugoslaviji. Obenem je zanikal možnost zamenjave, ki jo je očitno predlagal Santin, Istre z Gornjim Poadlžjem, »ker je Rusi nočejo dati Austriji iz istega razloga ne, kot Trsta Italiji«, S. Galimberti, Santin, str. 337, 338.

Mejna črta, ki jo je predlagala Velika Britanija, se na slovenskem delu razlikuje v tem, da pušča Italiji Brda, del Goriške in Koprsko vključuje v STO. Pomembne razlike med današnjo mejo in britanskim predlogom so v Istri.

Takšno Santinovo opredeljevanje je še toliko bolj sporno, ker je obenem s škofovsko avtoriteto posegal v aktivnost slovenskih duhovnikov, ki so se aktivno vključili v prizadevanja Jugoslavije, o čemer več kasneje. Takratni škofov kancler Lojze Škerl se v svojem prispevku o Alojziju Santinu, objavljenem v PSBL, sprašuje: *«Kdaj je prestopil prag in zašel v politiko, ko sam politik ni bil? Kdaj je zavest pravičnosti zasenčila ljubezen do Slovencev? Kdaj mu je strah pred zmoto narekoval korake, ki so duhovnike ranili in prizadeli?»*³²¹ Podoba delovanja škofa Antonia Santina v teh letih bo popolnejša, če upoštevamo besede iz dopisa, ki ga je italijansko zunanje ministrstvo poslalo 15. novembra 1948 svojemu ambasadorju pri Svetem sedežu ob govorical o zamenjavi Antonia Santina kot tržaškega škofa. Italijanske oblasti so bile odločno proti. V dopisu med drugim pišejo: *«Dejansko, kdorkoli tudi zgolj površno pozna tržaške ljudi in dogajanje, je lahko opazil med ljudmi redke kvalitete, ki označujejo škofa Santina ne le kot duhovnika, ampak kot politika in Italijana, ki jih je le ta pokazal v zadnjih težkih letih.»*³²⁵

Hrvaški duhovnik Božo Milanović v svojih spominih piše o izjavi škofa Santina 25. julija 1946, da vsi vedo, da posamezni slovanski duhovniki upravičeno zahtevajo Jugoslavijo. To si je Milanović razlagal kot škofovo priznanje o pravilnosti svoje odločitve. Obenem je imel Santin ob odprtju semenišča v Pazinu leta 1945 celo mašo v hrvaščini, Božu Milanoviću je dal tudi dovoljenje za odhod na konferenco v Pariz poleti 1946.³²⁰ Vendar je treba škofova stališča do hrvaške duhovščine, ki so bila manj ostra kot do slovenske, razumeti v okviru njegovega razumevanja nove meje. Wilsonova črta je Hrvaški pripisovala precejšen del Istre, medtem ko so slovenske zahteve (in zahteve slovenskih duhovnikov) vključevale Trst in njegovo zaledje. Lojze Škerl je v PSBL menil, da se je škof Santin ves čas potegoval za to, da pridejo čisto italijanski kraji pod Italijo, da se za druge kraje izvede plebiscit, za Slovence, ki bi ostali pod Italijo, pa je zahteval pravice po narodnem pravu.³²⁷ Vprašanje je, kaj si je Santin razlagal pod popolnoma italijanskimi kraji. Naj opozorim na medvojne polemike v pogovorih med predstavniki CLNAI in OF pa tudi KPS in KPI. V pogovorih na načelni ravni so si bili enotni, ko pa so prešli na konkretna ozemeljska vprašanja, se je izkazalo, da je za slovensko stran popolnoma slovensko območje območje vse do etnične meje (z delno izjemo Trsta), za italijansko pa je veljalo ravno nasprotno.

Santin je skušal narediti korak v smeri zahtev slovenskih duhovnikov in je 15. julija 1945 imenoval paritetno komisijo iz po štirih italijanskih in slovenskih duhovnikov. Preučila naj bi slovenske zahteve na področju bogoslužja, vendar je bila komisija zaradi odhoda dveh slovenskih članov kmalu razpuščena. Na predlog preostalih dveh slovenskih članov msgr. Jakoba Ukmarja in takratnega stolnega vikarja in škofovega kanclerja Lojzeta Škerla je bilo znova uvedeno slovensko bogoslužje v cerkvi Svetega Antona in Svetega Vincenca, kar pa odnosov med slovenskimi duhovniki in škofom ni izboljšalo.³²⁸

³²¹ PSBL, 13/294-297.

³²⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 178, dopis italijanskega zunanjega ministrstva ambasadi Republike Italije pri Svetem sedežu, 15. november 1948. V originalu se tekst glasi: *«Di fatto, chiunque abbia una conoscenza anche se superficiale, di uomini e cose triestine, potrà rendersi conto delle non comuni qualità, non soltanto di religioso, ma di uomo politico e di italiano che il Vescovo ha dimostrato durante questi ultimi difficili anni.»*

³²⁶ B. Milanović, *Moje uspomene*, str. 123.

³²⁷ PSBL, 13/294-297.

³²⁸ Alojz Rebula: Jakob Ukmar, Pordenone 1992 (v nadaljevanju A. Rebula, Jakob Ukmar), str. 68; N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 67, izjava L. Škerla N. Maganja, 22. september 1979.

Zbor svečnikov svetega Pavla je bil na pobudo Janeza E. Kreka ustanovljen leta 1908 v Trstu in je združeval slovenske in hrvaške duhovnike goriške, tržaško-koprske in reške škofije. Sedež je imel v Gorici, kjer ga je odobril nadškof Frančišek Sedej. Njegovo delovanje je zamrlo v začetku druge svetovne vojne. Skušali so ga obnoviti že leta 1942, ko je bil izvoljen začasen odbor, ki je februarja 1943 razpravljal o vprašanju osvobodilnega boja. Del članstva je sprejel teze SLS iz Ljubljane, večinska sredina je bila bližje OF in so odklanjali politiko SLS, niso pa prevzemali funkcij v OF. Del pa je odkrito podprl partizane, ki so bili na Primorskem v veliki večini iz katoliških vrst. 10. septembra 1945 je na sestanku v Trstu, na katerega so bili povabljeni vsi slovenski duhovniki tržaške, kopske in reške škofije, starešinstvo predlagalo poživitev zbora. Predlog so podprli vsi navzoči razen Jakoba Ukmarja, ki je pozval na verski značaj duhovščine in proti njenemu političnemu opredeljevanju. Glavni organizator Virgil Šček, ki ga je podpirala velika večina duhovnikov, je menil, da se mora zbor opredeliti tudi do vprašanja priključitve Primorske k Jugoslaviji in da se je treba pripraviti na nove čase. Po tem sestanku je starešinstvo poverilo tajnika zbora Antona Požarja, naj škofa Santina seznaní s sprejetimi sklepi in naj mu izroči načrtana pravila v ogled. Ker ga škof ni maral poslušati, mu je zbor 6. oktobra poslal pisno poročilo o poteku prvega sestanka in napoved shoda za 16. oktober 1945. Dnevni red naj bi obsegal predavanje o sodobni pridigi, pogovor o verskem tisku, o ukrepah, ki naj bi omilili proticerkveno pisanje brezverskega tiska in bližnjih nalogah zbora. Škof je shod prepovedal. Starešinstvo je nato na seji 7. novembra 1945 sklenilo, da se zbor razpusti.³²⁹ Škofova prepoved je tako pomenila konec društva. Slovenski duhovniki so nato v začetku leta 1947 ustanovili Duhovsko zvezo, ki jo je vodil Andrej Gabrovšek.³³⁰

Virgil Šček je komentiral, da je škof onemogočil ustanovitev zbora, ker so se njegovi ustanovitelji izrekli za OF in ljudsko oblast in s tem politično delovanje, a je obenem odobral politične akcije italijanske duhovščine, kot je bilo delovanje dona Edoarda Marzarija.³³¹

Slovenske oblasti in projugoslovanske organizacije v Julijski krajini so skušale doseči, da bi škofa Antonia Santina in goriškega nadškofa Carla Margottija, ki sta v času fašizma nadomestila slovenske in Slovencem naklonjene škofove, zamenjali. Z njuno zamenjavo se je strinjal tudi precejšen del slovenske in furlanske duhovščine.

³²⁹ T. Simčič, Jakob Ukmar, str. 143–147; PAK, f. Virgil Šček, m. 2; P. Blasina, Vescovo e clero, str. 131; A. Rebula, Jakob Ukmar, str. 70–73; N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 93–95; Korespondenca Virgila Ščeka, str. 135.

³³⁰ Po nekaterih podatkih je bila ustanovljena šele leta 1948, npr. geslo Antonio Santin avtorja L. Škerla v PSBL, 13/294–297, kar pa ni točno. Šček piše o njeni ustanovitvi: *«Da bi virgel nekaj peska v oči, je dovolil (Santin, op. a.) ustanovitev nekega sirogata za Zbor, takomenovano Duhovsko društvo, ki se je pravkar januarja ali februarja ustanovilo: navidezno je samostojno, v resnici pa delo Santina, ali vsaj njegovih podrepanikov. Vodijo ga na zunaj domačini, v resnici pa krajsni (kranjski, op. a.) begunci iz Ljubljane (alla Prešeren). Pa tudi oba člana, ki sta vodila pripravljano delo, sta pribežala iz cone B pred partizani (Iz Št Petra Kramarič, iz Divače Gabrovšek) ... V Duhovsko društvo se je vpisalo le 22 članov,»* AS, I, f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, elaborat: Položaj ali kajž, nedatirano, leta 1947, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 195–196; N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 71.

³³¹ Don E. Marzari je bil med vojno predsednik CLNG in nato član njegovega vodstva. Zlasti aktiven je bil pri osnovanju združenja katoliških delavcev (ACLI) in proitalijanskih sindikatov Sindacati giuliani; f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, elaborat: Položaj ali kajž, nedatirano, 1947, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 195–196.

V tej akciji se je med duhovniki najbolj izpostavil Virgil Šček, ki je bil človek dejanj in je s svojimi ognjevitimi govori v italijanskem parlamentu impresioniral mnoge, tudi Mussolinija. V pismu Borisu Kraigherju je spomlad 1946 ugotavljal, da je Santin »od vseh škofov najbolj škodljiv. Drugi so več ali manj igračke. Ali ni prišel čas, da bi se naredili koraki, da bi ga sveta stolica odstavila? Modus: plebiscitarni podpisi v Rim. Verniki naj bi podpisali, duhovniki (z ozirom na bolj boječe) pa bi na isti poli izjavili, da so ljudje podpisali prostovoljno in da odgovarja usebina istini.«³³² Široka kampanja za odstavitev škofov, ki so ju obtoževali fašizma, je potekala največ prek Primorskega dnevnika. Od maja 1946 je tako izšla vrsta člankov o vlogi Santina in Margottija kot fašističnih škofov.³³³

Škof Santin je 6. junija 1946 poslal slovenskim vernikom pastirsko pismo, v katerem je poudaril, da ni bil naklonjen fašizmu, da je vedno nastopal v obrambo Slovencev, da je slovansko ljudstvo vedno našlo v škofu pravičnega branitelja, ki je pomagal s posredovanji v Gonarsu, povzdignil glas proti strahotam, ki so se dogajale v mučilnicah posebnega inšpektorata, bil proti požigom vasi, da je ubranil slovensko pridigo in posredoval za Slovence pri Nemcih. Boj proti njemu naj bi bila le gola pretveza, v resnici naj bi šlo za boj proti veri, ki jo hočejo uničiti.³³⁴ Duhovniki ga sprva niso prebrali, po grožnji s cerkvenimi kaznimi pa so ga prebrali vsi razen msgr. Jakoba Ukmarja v Škednju.³³⁵

Škofu je odgovoril Virgil Šček, ki je poudaril, da škofu niso nikdar zanikali tega, kar je resnica (da je nabiral hrano itd.). Doclal je, da je škof povedal le del resnice, in se vprašal, zakaj se niso borili proti Alojziju Fogarju in drugim škofom, kot npr.

³³² AS, I, f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, pismo V. Ščeka B. Kraigherju, nedatirano, verjetno marec 1946, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 169. Podobno ga je ocenil v pismu B. Kraigherju 9. aprila 1946, f. Boris Kraigher, šk. 1, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 159.

³³³ Kampanja proti fašističnim škofom se je v Primorskem dnevniku začela s člankom B. Kraigherja Nekaj pripomb k »zaskrbljenosti« tržaškega in goriškega škofa. Podlost klevet o deportirancih, 18. maj 1946. Sledili so članki Val ogorčenja po vsej deželi. Hočemo škofa, »vrednega časti, da birna slovenske otroke«; France Škrli: O tržaškem škofu, 4. junij 1946; Mar naj se nadaljuje? Nikoli več z ljudmi, ki so desetletja blagoslavljali sovražnika vsega naroda; France Škrli: Delovanje tržaškega škofa, 5. junij 1946; Primorsko ljudstvo odklanja škofa Santina in Margottija; France Škrli: O škofu Santinu, 7. junij 1946; Sredstva, ki ne posvečujejo dobrega namena. Tudi sila ne bo več odvrnila primorskega ljudstva, da pošlje otroke dobremu škofu, 8. junij 1946; Vedno odločneje proti Santinu in Margottiju; France Škrli: Zakaj je bil in je škof Santin v službi fašizma, 9. junij 1946; Tudi Istrani odklanjajo msgr. Santina; Duhovnik iz Goriške: Nevreden pastir, 13. junij 1946; Vsa Koprščina na braniku svoje narodne časti; Cerkvnozgodovinski paberki: Msgr. Margotti v hiši, 15. junij 1946; FR.Š., Fašistični škof napada slovanske duhovnike, 16. junij 1946; Škofa Margotti in Santin med ogorčenim ljudstvom, 18. junij 1946; Interesi ljudstva in cerkve, 21. junij 1946; Msgr. Santinu na pot: Kako je ljubil svoje slovanske brate, 22. junij; Diabolica campagna. Taka je resnica! Župnijski upravitelj zrenjski in škof, podpisano »njegov sobrat«, 25. junij 1946; Mar je potreben še kakšen dokaz; Monsignor Santin v Rimu, 28. junij 1946. Franc Škrli, ki je podpisnik nekaterih člankov, je bil duhovnik, predsednik rajonskega odbora OF Ilirska Bistrica, delegat zbora odposlancev slovenskega naroda v Kočevju oktobra 1943, član Avnoja in SNOS. Slovenski Primorec ga v članku Škrliju v poštni nabiralnik, 6. junij 1946, omenja kot nekdanjega redovnika trapista iz Rajhenburga.

³³⁴ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo A. Santina: Ljubljenim vernikom slovenske in hrvatske narodnosti, binkošti 1946.

³³⁵ AS, I, f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, odgovor na škofovo okrožnico; A. Rebula, Jakob Ukmar, str. 73, 74; T. Simčič, Jakob Ukmar, str. 140. Pastirsko pismo je objavil Slovenski Primorec, 4. julij 1946.

Sedeju, Bartolomasiju ali Camozzi na Reki. *«Ne gre za boj proti veri, ampak za boj proti vaši osebi, ki zaradi svojega antislovenskega mišljenja, čustvovanja in delovanja niste več na mestu.»*³³⁶

Škof Santin je za 2. julij 1946 sklical konferenco tržaške škofije, da bi dokazal, da so proti njemu samo komunisti in da je vsa gonja proti njemu umetna. Ob tem je poskusil vzpostaviti sodelovanje med slovenskimi in italijanskimi duhovniki na podlagi nekakšnega »julijskega bratstva (fratellanza giuliana)«, ki pa je bilo v službi italijanske politike. *«S to Fratellanza giuliano šari po Parizu škofov: zaupnik don Marzari. Mi slovenski in hrvaški duhovniki naj pomagamo,»* je komentiral Virgil Šček.³³⁷ Škof Santin je zaradi okrožnice, v kateri so pozivali na abstinenco na sklicanem sestanku, suspendiral Virgila Ščeka, mu odvzel pravico maševanja in delitve zakramentov ter s tem vir preživljanja, in dekana v Klanecu Gabrijela Piščanca, ki mu je odvzel mašo in dekanat.³³⁸

Slovenski in hrvaški duhovniki so 2. julija 1946 sicer soglasno sprejeli poslušnost škofu in Cerkvi in obsodili napade na škofa v časopisju in nasilna dejanja proti duhovnikom, a obenem pripomnili, da vsa Santinova dejanja niso v redu. Jakob Ukmar je dobil nalogo, da pripombe zbere. V promemoriji, ki so jo 6. septembra 1946 predložili škofu, je najprej poudaril zvestobo slovenskih duhovnikov katoliški cerkvi in pokorščino škofu ne glede na njegovo narodnost in politično prepričanje ter obžalovanje za nasilna dejanja proti cerkvenim hierarhom in zaradi časopisnih člankov. A temu je priložil pritožbe zaradi političnega delovanja škofa, zaradi zapostavljanja slovenščine, zaradi tega, ker se v uradnem poslovanju škofije latinščina umika italijanščini in zaradi načina pisanja La Vita Nuove. Pismo naj bi bilo akt iskrenosti klera proti svojemu škofu ne pa sovražni napad.³³⁹ Škof je 19. septembra vse pripombe odklonil, kot ugotavlja Alojz Rebula, v polemičnem in neolikanem tonu. Duhovniki na pismo niso javno odgovorili, je pa ohranjen njihov odgovor v konceptu.³⁴⁰

Škof Santin tudi ni dovolil verskega tednika v slovenščini. Tri mesece po prenehanju izhajanja časopisa Božji vrelci, ki je bil strogo verski, je 8. maja 1947 začel izhajati katoliški Teden, katerega urednik je bil Andrej Gabrovšek. Jakob Ukmar je v njem sodeloval z verskimi članki in vztrajal, da mora imeti Teden, v nasprotju s politično naravnanim glasilom Katoliške akcije La Vita Nuova, popolnoma versko vsebino. Julija 1948 je umrl Virgil Šček in Teden bi se, če bi ignoriral njegovo smrt, popolnoma

³³⁶ AS, I, f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, Odgovor na škofovo okrožnico.

³³⁷ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, V. Šček: Ob pozivu presvetlega škofa mons. A. Santina na konferenco, 2. junij 1946, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 180. O sporu med V. Ščekom in A. Santinom v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 175–186; L. Čermelj, Il vescovo Santin, str. 93.

³³⁸ Okrožnica v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 177–181, AS, I, f. AIS, ae 422, obveščevalno poročilo o duhovnikih, nedatirano.

³³⁹ AS, I, f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, prevod pisma Jakoba Ukmarja škofu, 8. september 1946; isto, spomenica: Obtežitev duhovščine slovenske narodnosti o upravljanju tržaško-koprske škofije; N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 83–86, celoten tekst z naslovom Pripombe slovanske duhovščine (slovenskega in hrvaškega jezika) glede vladanja skupne škofije Trst-Koper, napisal J. Ukmar, 6. september 1946; A. Rebula, Jakob Ukmar, str. 75–77; L. Čermelj, Il vescovo Santin, str. 93–99; T. Simčič, Jakob Ukmar, str. 141–142.

³⁴⁰ A. Rebula, Jakob Ukmar, str. 77; N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 87; L. Čermelj, Il vescovo Santin, str. 106–119, koncept odgovora A. Santinu, nepodpisan. V njem mu očitajo delovanje za italijanstvo Trsta in Julijske krajine.

onemogočil v očeh vernikov in tudi duhovnikov, ki so Ščekovo delovanje na Tržaškem pred tem večinsko podpirali. Urednik Andrej Gabrovšek je kot njegov dolgoletni prijatelj napisal nekrolog, v katerem pa ni zamočlal dejstva, da je bila tedaj že večina slovenskih duhovnikov nasprotna Ščekovi polemiki s cerkvenimi oblastmi. Škof Santin je nato 19. avgusta 1948 časopis ukinil.³¹¹

19. junija 1947 so napadli škofa Santina v katoliškem semenišču v Kopru. Narodna zaščita ga je nato pospremila do meje. Tem dogodkom so v Trstu sledile ostre reakcije. Tako so na dvorišče kulturnega kluba SIAU v Trstu vrgli tri bombe, ki so ranile dvajset ljudi. Napad na škofa naj bi bil posledica tega, da je bil Santinov prihod v Koper ne le verske, ampak tudi politične narave, kar je do neke mere točno, zato so množice na provokacijo odgovorile.³¹²

Eden največjih sporov med obema škofoma in jugoslovanskimi oblastmi je bilo vprašanje birme. SIAU je s parolo »otroke ne bo birmal fašistični škof« spomladi 1946 pozvala na abstinenco, ki je bila v slovenskih krajih tržaško-koprške škofije, razen v Tomaju, kjer je bil župnik Albin Kjuder, popolna.³¹³ Ljudje so škofu pošiljali razne peticije, kakršna je naslednja: »Starši ne bomo nikoli dopustili, da bi tisti škof, ki je s svojo roko blagoroval fašistovsko orožje, s katerim so neusmiljeno klali svobodoljubno ljudstvo, pokladal svojo roko, umazano s krvjo, na nedolžna lica naših čistih otrok.«³¹⁴ Posamezniki, največ iz Vipavske doline, so skušali poslati otroke na birmo v Gorico. »Poslali smo zastopnike zavednih vasi v take kraje, kjer bodo povedali, da oni ne dopuste, če bi jim tudi oblast pustila,« je poročalo Poverjeništvo PNOO.³¹⁵ Na poti na birmo v Sežano 23. junija 1946 so škofa Santina kamenjali in se je moral vrniti v Trst. V Miljah, »centru slavokomunizma«, so sklenili, da škofu ne bodo pustili birmati, niti ni mogel v Koper na praznik Sv. Nazaria, patrona »najbolj italijanskega mesta«. Italiji naklonjeni Tržačani so škofu izkazali množično podporo med procesijo Svetega rešnjega telesa tudi s tisoči podpisi, ki so jih zbirali ob vhodih v cerkve.³¹⁶

Polemika o vprašanju birme se je nadaljevala leta 1947, ko je škof Santin razglasil birmo za slovenske otroke v Trstu pri Sv. Antonu. Šček je svetoval, naj množičen obisk preprečijo, ker bo sicer škof triumfiral. Priporočal je, naj omogočijo v coni A in B birmanje slovenskemu kanoniku.³¹⁷

Z vprašanjem birme so povezani tudi dogodki v Lanišču v hrvaški Istri, s katerimi so jugoslovanske oblasti pretrgale marsikatero nit, ki je nanje vezala tiste, ki sicer

³¹¹ A. Rebula, Jakob Ukmar, str. 87, 88; T. Simčič, Jakob Ukmar, str. 149, 150.

³¹² AS, I, f. GO KPJK, ae 165, seja partijskega aktiva KPJK, 11. junij 1947; AS, MNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, mesečno poročilo ZVU za junij 1947; Primorski dnevnik, 20., 21., 25. junij 1947.

³¹³ V Tomaju so šli k birmi vsi razen treh in naj bi izjavili, da je škof za Slovence dober in je vse pisanje v časopisih grdo obrekovanje, v AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo V. Ščeka B. Kraigherju, nedatirano, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 174.

³¹⁴ AS, I, f. AIS, dodatno, protestna pisma, poslana A. Santinu in C. Margottiju proti birmanju, junij 1946. Pisma so pošiljali tudi iz italijanskih vasi, npr. Borgo San Paolo C. Margottiju.

³¹⁵ AS, I, f. CK ZKS, šk. 46, poverjeništvo Ajdovščina, depeša poverjeništva Ajdovščina Agitpropu pri CK KPS, 8. junij 1946; ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo italijanskega notranjega ministrstva raznim ministrstvom, 21. julij 1946.

³¹⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo o položaju, nepodpisano. Trst, 1. julij 1946; AS, I, f. CK ZKS, šk. 46, depeša poverjeništva Ajdovščina CK KPS, 18. junij 1946.

³¹⁷ AS, I, f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, pismo V. Ščeka B. Babiču, 13. junij 1947, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 200.

niso bili naklonjeni komunizmu, a zvesti slovenstvu. Msgr. Jakob Ukmar, novoimenovani apostolski administrator za del škofije Trst–Koper, ki je bil pridružen k Jugoslaviji, je tja odšel birmat 16. avgusta 1947. Nastopiti v imenu osovraženege škofa v Istri pa je bilo enako mahanju z rdečo zastavo na koridi, kot se je slikovito izrazil Alojz Rebula. Msgr. Ukmar je za sovraštvo sicer vedel, ni pa si predstavljal, da je tako močno, kot je sam pojasnjeval v poročilu tajništvu Svetega sedeža.³⁴⁸ Kljub temu je s pomočjo najprej Leopolda Jurce in nato Mira Bulešiča opravil birmo le z manjšimi ločenimi incidenti od 17. avgusta do 23. avgusta 1947, ko so izbruhnili večji incidenti v Bujah.

Nasprotovanje je doseglo vrh v Lanišču 24. avgusta 1947. Tamkajšnji župnik Štefan Cek³⁴⁹ je odklonil, kot kaže so bile takšne usmeritve škofa, da bi kot botri nastopili tisti, katerih življenje ni bilo v skladu z zapovedmi Cerkev. To pa je pomenilo, da kot botre ni sprejel pripadnikov JA, nekdanjih partizanov in levice sploh. Ker je pričakoval nered, je organiziral skupino ljudi, ki naj bi ob birmi dovolila v cerkev samo tistim, ki so bili z birmo povezani. To je nasprotno stran še bolj razburilo. Ljudje so hoteli vdreti v cerkev že med obredom in so nato pred njo napadli duhovnike. Miro Bulešič je bil ubit, Jakob Ukmar ranjen in se je zdravil en mesec, Štefan Cek je ušel in se skril.³⁵⁰ V Ukmarjevem poročilu o dogajanju, ki ga je poslal vatikanskemu državnemu tajništvu, lahko preberemo, da so ljudje vzklikali: *»Poglejte še enega, ki je prišel med nas pridigat fašizem.»* Sam jim je odgovoril, da je prišel le birmat, nakar so ga napadli in je ranjen dalj časa ležal na cesti, preden so ga odpeljali na Reko v bolnišnico. Po okrevanju v reški bolnišnici so ga 5. septembra 1947 zaprli pod obtožbo, da je sokriv za zločin.³⁵¹

O dogajanju je tržaška škofovska kurija poročala italijanskim oblastem v elaboratu o verskem preganjanju v coni B septembra 1947: *»Za birmanje tisočev otrok je bil izbran človek, ki se je zdel vreden tega zaupanja, msgr. Jakob Ukmar. Potem ko so nasilno preprečili birmo v Bujah (kjer je bila cerkev dve uri priča vulgarnosti, nasilju, zaničevanju svetih stvari: kletvice, petje, kričanje, pretepanje, metanje gnilega sadlja in jajc, obscenostim), je prišlo do dogodkov v Lanišču. Tu je bil msgr. Ukmar pretepen in ranjen, don Miro Bulešič zaklan z nožem. Pretveza, da so izključili borce JLA in mlade železničarje je otročja in lažna in popolnoma izmišljena. Poleg tega se ne ubija duhovnike iz takšnih razlogov. Namesto, da bi zaprli napadalce in ubijalce, ki so vsi znani, so zaprli msgr. Ukmarja in duhovnika don Ceka in nekatere tamkajšnje vernike, ki so bili krivi tega, da so branili cerkev, ko so jih napadli.»*³⁵²

Tako napadalcem kot napadenim so nato sodili na procesu v Pazinu od 29. septembra do 2. oktobra 1947, ki je bil organiziran, kot piše Rebula, v najčistejši stalinistični praksi, po kateri si na isti klopi videl napadalce in žrtve. Napadalci so bili obsojeni na enega do osem mesecev prisilnega dela, Cek na šest let prisilnega dela in msgr. Ukmar na en mesec zapora, ki pa ga je že prestal, in na takojšen izgon.³⁵³

³⁴⁸ A. Rebula, Jakob Ukmar, str. 79; T. Simčič, Jakob Ukmar, str. 154–155.

³⁴⁹ Štefan Cek je bil rojen v Hrušici. Bil je 28 let duhovnik v hrvaški Istri, od leta 1965 pa duhovnik v Šmarju pri Kopru in župnik v Dekaniji, PSBL, 19/514, 515.

³⁵⁰ T. Simčič, Jakob Ukmar, str. 152

³⁵¹ A. Rebula, Jakob Ukmar, str. 80–83.

³⁵² ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 132, poročilo tržaške škofovske kurije o verskem preganjanju v coni B, 23. september 1947.

³⁵³ T. Simčič, Jakob Ukmar, str. 155; A. Rebula, Jakob Ukmar, str. 83, 84; N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 121; B. Milanović, Moje uspomene, str. 162–164; L. Čermelj, Il vescovo Santin.

Na procesu je Jakob Ukmar menil, da je bilo ravnanje Štefana Ceka pred birmo pomanjkanje duhovniške previdnosti in mladostna zaletavost in ne kriminal. Ni pa Ukmar mogel zanikati vseh obsodb na delo Santina. Potek procesa v Pazinu je opisal v pismu, poslanem vatikanskemu državnemu tajništvu, od koder je izvedel, da je bilo njegovo poročilo ugodno sprejeto.³⁵¹ Ob vrnitvi v Trst ga je pričakalo v cerkvenih krogih ledeno ozračje. Njegove izjave na sodišču, ki jih je kasneje, zlasti pripombe na račun škofovanja Antonia Santina, le deloma preklical, so bile postavljene kot lažne in posledica zamračenega uma. 5. oktobra 1947 so vsi pridigarji v Trstu morali brati pismo, v katerem so italijanski, slovenski in hrvaški duhovniki, katere pa poprej ni nihče ničesar vprašal, kot priča škof Alojzij Fogar, ki je Ukmarja podprl, protestirali proti obsodbam na račun škofa. Škof Santin je msgr. Ukmarja razrešil vseh dolžnosti v tržaški kuriji.³⁵² Demokracija je ob tem zapisala: *»Msgr Ukmar je bil od jugoslovanskih oblasti osemkrat zaslišan, preden je bil obsojen. Cerkvena oblast ga je obsodila, ne da bi ga niti enkrat zaslišala. Po 46 letih poštenega službovanja v škofiji in po šestih tednih nepopisnega fizičnega in moralnega trpljenja, bi bil vsak pričakoval bolj pravično in bolj človeško postopanje.»*³⁵³

Goriška nadškofija je bila v Italiji posebnost, saj so tam Slovenci imeli večino, veliko pa je bilo tudi Furlanov, med katerimi je bil precej razširjen protifašizem. Italijanske fašistične oblasti so skušale to goriško specifiko izbrisati in jo spremeniti v eno od »običajnih« italijanskih škofij. Pritiski so se povečali zlasti potem, ko je bil oktobra 1931 prisiljen odstopiti nadškof Frančišek Borgia Sedej. Njegov naslednik apostolski administrator Giovanni Sirotti je bil, tako Rudolf Klinec, *»ognjevit zagovornik italijanstva Julijske krajine.»*³⁵⁴ *»Sirottijeva uprava,«* je zapisala Milica Kacin Wohinz, *»je povzročila v goriški nadškofiji usodne premike: upravno reorganizacijo, zaostritev nasprotij med dvema etničnima skupnostima, izgubo zaupanja vernikov in duhovnikov v cerkveno hierarhijo in pojave odcepitve ali oddaljitve vernikov od cerkve. Njegovi posegi so prizadeli tudi tisto furlansko duhovščino, ki je gojila tradicije, tuje italijanskemu ambientu.»*³⁵⁵ Vatikan je bil prisiljen zamenjati Sirottija zaradi njegove kompromitiranosti s fašizmom. Septembra 1934 mu je sledil Carlo Margotti, ki pa je nadaljeval delo svojega predhodnika s poitalijančevanjem obeh semenišč, nastavljanjem italijanskih duhovnikov in uvajanjem italijanskega krščanskega nauka v šolah. Margotti je uvedel t. i. romanizacijo cerkve, ki je bila izenačena z italianizacijo. Pri tem ni prizadel le slovenske, ampak tudi starejšo furlansko duhovščino, ki je bila filoavstrijska. *»A obenem,«* zapiše Kacinova, *»obstajajo tudi podatki o prizadevanjih Margottija za zaščito določenih pravic slovenskih vernikov.»*³⁵⁶ Bil naj bi razpet med človeško pozornostjo, ki jo je imel v stikih s Slovenci, in podporo italijanskemu nacionalizmu in v njegovem okviru tudi fašizmu, zato ga eni ocenjujejo kot mučeniškega, drugi kot

³⁵¹ A. Rebula, Jakob Ukmar, str. 86; T. Simčič, Jakob Ukmar, str. 155; Giornale di Trieste, 5. oktober 1947; L. Čermelj, Il vescovo Santin, str. 137–139, pričevanje msgr. J. Ukmarja na procesu v Pazinu 13. septembra 1947.

³⁵² Promemorija škofa A. Fogarja Državnemu tajništvu, 22. oktober 1947, v A. Rebula, Jakob Ukmar, str. 86; T. Simčič, Jakob Ukmar, str. 155.

³⁵³ Demokracija, 17. oktober 1947, v T. Simčič, Jakob Ukmar, str. 155–156.

³⁵⁴ R. Klinec, Primorska duhovščina, str. 94.

³⁵⁵ Milica Kacin Wohinz: Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935, Koper 1990 (v nadaljevanju M. Kacin Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi), str. 201.

³⁵⁶ M. Kacin Wohinz, Prvi antifašizem v Evropi, str. 202–203; PSBL, 9/367.

fašističnega škofa. Marsikatero njegovo dejanje je bilo tudi posledica tega, da goriških razmer kot dotedanji vatikanski diplomat ni poznal.³⁶⁰

Pozdravil je vstop Italije v vojno, obenem pa je protestiral proti okrutnostim. Kot piše Luigi Tavano, se goriški nadškof Carlo Margotti med vojno ni opredelil. Zavedal se je t. i. Juvančičeve linije med slovenskimi duhovniki, ki se je zblížala z OF, a se zlasti naslanjal na njej nasprotno, ki je zahtevala od nadškofa, tako Tavano, bolj odločno odklonilno stališče do politično-vojaške prisotnosti, ki je takrat že prevladovala in se je jasno ideološko opredelila za revolucijo. A zanj se nadškof ni odločno opredelil, zato protikomunisti niso bili opogumljeni, ker niso imeli izrecne podpore in nadškof ni obsodil izbire za OF.³⁶¹ Obenem je bilo tudi med furlansko in italijansko duhovščino precej naklonjenosti do rezistence.³⁶²

Nadškofa Margottija so jugoslovanske oblasti 2. maja 1945 aretirale in izgnale. Odšel je v Videm, od koder se je vrnil 13. julija 1945.³⁶³ Pred prihodom je pisal msgr. Ignaciju Valentinčiču in zahteval pogovor s Francetom Bevkom in Borisom Kraigherjem, da bi se dogovorili o vračanju nekaterih pobeglih duhovnikov in njegovi predlaji poslov. *«Pravi, da papež zahteva od njega, da poda ostavko rednim potom in da bo šele pozneje postavil slovenskega škofa, pred tem pa Fogarja za apostolskega administratorja goriške škofije.»* je poročal Boris Kraigher CK KPS.³⁶⁴ Margotti naj bi namreč že dalj časa v Vatikanu vztrajal, da ga zamenjajo z nekom, ki bi bil domačin in ki bi bolje poznal razmere, kar pa je Sveti sedež odklonil. Razlog za tako papeževo ravnanje Tavano vidi v takratnem mednarodnem položaju Goriške in v praksi Svetega sedeža, da ne popusti zahtevam. Z njegovo vrnitvijo naj bi na eni strani zagotovili ugled nadškofove avtoritete, obenem pa ne bi na ramena nekoga drugega preložili bremen, ki si jih je nabral Margotti med desetletnim službovanjem. Luigi Tavano se obenem sprašuje, ali je bil Margottijev izgon maja 1945 tudi oblika pritiska na Vatikan, da bi ga le-ta zamenjal.³⁶⁵

Za zamenjavo nadškofa pa niso bile le slovenske oblasti, ampak tudi večina slovenske duhovščine, a ta bolj zaradi priložnosti, da bi dobila škofa domačina. Ignacij Valentinčič je videl možno zamenjavo v Furlanu Alojziju Fogarju. Za nadškofovo zamenjavo pa je bila tudi furlanska duhovščina, ki je zahtevala, da se desni breg Soče priključi k videmski nadškofiji, ker so se bali priključitve k Jugoslaviji, ki je bila takrat v njihovih očeh sinonim za partizanski teror.³⁶⁶

³⁶⁰ L. Tavano: Gorizia. Una Diocesi Anomala nella Storia della Chiesa in Italia, Ricerca Storica e Chiesa Locale in Italia, Atti del IX Convegno di Studi dell'Associazione Italiana dei Professori di Storia della Chiesa, Grado, 9–13 settembre 1991, Roma 1994.

³⁶¹ I cattolici isontini, knj. 3, L. Tavano, str. 160, 161. Najvidnejši predstavnik smeri med goriškimi duhovniki, ki se je povezovala z OF, je bil Ivo Juvančič, ki je to vprašanje tudi obdelal v več prispevkih: I. Juvančič, Goriški nadškof Carlo Margotti; isti, Primorski dnevnik.

³⁶² I. Juvančič, Goriški nadškof Carlo Margotti, str. 172, opisuje sestanek pri Margottiju aprila 1945: *«Zanimivo je, da med italijansko duhovščino ni bilo razburjanja, zlasti ne med kapucini, frančiškani, jezuiti in salezijanci, le neki privandrani duhovni, ki so prišli v misiji italijanstva, so bili malo nerozni.»*

³⁶³ Glej str. 50; I cattolici isontini, 3. knj., L. Tavano, str. 167.

³⁶⁴ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1. pismo B. Kraigherja CK KPS, 12. julij 1945. Alojzij Fogar je bil Furlan in tržaško-koprski škof od 1924 do 1936, ko je moral na pritisk fašističnih oblasti zaradi svojega zavzemanja za pravice Slovencev zapustiti Trst.

³⁶⁵ I cattolici isontini, knj. 3, L. Tavano, str. 167–169.

³⁶⁶ I cattolici isontini, knj. 3, L. Tavano, str. 167–169.

Nadškof Carlo Margotti je kmalu po vrnitvi sklical duhovščino na konferenco z naslovom Katoliki in volitve. Na njej je predlagal resolucijo, ki je bila zanj pravzaprav zaupnica, za katero pa so glasovali tudi slovenski duhovniki.³⁶⁷ Duhovniki so mu tudi predali vdanostno izjavo, v kateri so sočustvovali z njegovo usodo po koncu vojne. Ob tem so nekateri Slovenci med njimi izjavili, da vse le ni bilo tako tragično in da je treba ohraniti občutek za mero.³⁶⁸ Alojzij Novak je v svojem dnevniku o seji kapitlja po Margottijevi vrnitvi zapisal: *«Rahlo nam je očital, da nismo pokazali dovolj sočutja in povezanosti z njim. No, on ne ve, koliko smo v tistih dneh njegove ječe trpeli, delali, prepričevali in molili, saj smo vedeli, da so partizani največjo neumnost sebi napravili – če bi vsej enkrat prespali svoje zmagoslavje vkorakanja v mesto, bi čez 24 ur te neumnosti več ne storili. Diskreditirali so se kar največ z njegovo in sledečimi aretacijami. Danes oni ne pomenijo tostran demarkacijske črte že nič več.»*³⁶⁹ Nadškof Margotti je slovenska kanonika Alojzija Novaka in Ignacija Valentinčiča obtožil, da sta tudi onadva preklicala vdanostno izjavo, kar pa sta zanikala.³⁷⁰

Nadškof je 25. julija 1945 poslal vernikom poslanico, v kateri se jim je zahvalil za zvestobo, obenem pa je pojasnil svoje videnje dogodkov v začetku maja 1945. Jokal je zaradi nesreče, ki je zadela toliko vernikov v Gorici in okolici, Italijanov in Slovencev: *«Moje srce pastirja in očeta ne more, da ne bi čutilo tega trpljenja mojih dragih vernikov kot ga je čutilo vedno ob nesrečah, ki so v zadnjih letih zadele tako težko moje slovenske otroke, ki so bili izgnani iz svojih hiš, preganjani, osamljeni, konfirirani, obsojeni na razne kazni, mučeni na najbolj divjaški način od policije, ki ni poznala usmiljenja.»* Razne obtožbe, ki jih je izrekel radio Trst 20. maja 1945, da je bil vpisan v fašistično stranko, da je bil pomagač okupatorja proti Slovincem, povezan z domobranstvom in celo član gestapa, je seveda ovrgel. V prihodnje naj bi ravnal v skladu s smernicami Svetega sedeža, ki so bile: duhovniki ne smejo pripadati politični stranki, Katoliška akcija mora biti nad vsako politično stranko, katoličani pa so lahko člani političnih strank, *«a le tistih, ki nudijo trdno jamstvo, da bodo spoštovali vero, katoliško cerkev, njene nauke in pravice.»* Verniki morajo v skladu s temi usmeritvami tudi voliti. Poudaril je tudi boj proti brezbožnemu komunizmu.³⁷¹

Tudi proti nadškofu Margottiju je SIAU v časopisju organizirala veliko kampanjo. V mnogih člankih so napadali oba fašistična škofa, nekaj pa je bilo tudi člankov, v katerih napadejo le Margottija kot fašista, protislovana in raznarodovalca. Cilj je bil izsiliti njegovo zamenjavo s slovenskim ali vsaj Slovincem naklonjenim škofom.³⁷² Če pa primerjamo napade na tržaškega škofa Santina in goriškega nadškofa Margottija, lahko ugotovimo, da so sicer potekali vzporedno proti obema cerkvenima dostojanstvenikoma, vendar so napadi na Margottija manj goreči. Njegovo delovanje med

³⁶⁷ AS, I, f. AIS, ae 480, m. Virgil Šček, pismo V. Ščeka B. Kraigherju, 9. avgust 1945, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 132. V tem pismu Šček sicer govori o nezaupnici slovenskih in furlanskih duhovnikov, kar pa je kasneje demantiral, v f. Boris Kraigher, šk. 2, Ob pozivu presvetlega škofa mons. Santina na konferenco, 2. julij 1946, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 177–181.

³⁶⁸ A. Novak, Črniška kronika, opomba B. Mlakarja št. 277, str. 234.

³⁶⁹ A. Novak, Črniška kronika, str. 232.

³⁷⁰ A. Novak, Črniška kronika, opomba B. Mlakarja št. 278, str. 234.

³⁷¹ AS, I, f. AIS, dodatno, poslanica C. Margottija vernikom, 25. julij 1945; tudi ae 200, časopisje.

³⁷² ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 7, obveščevalno poročilo, 13. september 1945. Napadi na C. Margottija so bili objavljeni v Soškem tedniku že 4., 11. in 18. avgusta ter 1. septembra 1945, I cattolici isontini, knj. 3, L. Tavano, str. 169. O pisanju Primorskega dnevnika glej op. 333, str. 172.

ljudmi le ni vzbujalo toliko nasprotovanja kot izrazito proitalijansko delovanje škofa Santina tudi po letu 1945. Ohranjen je zanimiv nepodpisan elaborat o nadškofu Carlu Margottiju iz marca 1946, v katerem pišejo, da sicer ni bil pogumen, imel pa je neko človekoljubnost. Tako je med vojno posrečeval za mnoge slovenske ujetnike in internirance ne glede na njihovo strankarsko pripadnost, tako da se je fašistična kvestura celo norčevala ob tem. V elaboratu obveščevalne službe o nadškofu lahko preberemo: *Italijanstvo naše zemlje mu je dogma. Pač pa je 1945 priznal Tarasu* (župniku v Kojskem Edvardu Ferjančiču, op. a.), *da je goriška nadškofija dve tretjini slovenska. Kot škof je podpiral fašistično linijo, ni protestiral proti krivicam niti ni priznal, da bi Slovenci imeli neko pravico ali da se jim gode krivice. Zadnje leto se je tesno naslonil na slovenske duhovnike iz vrst »belih«. Msgr. Brumat Mirko je kot kanonik napredoval, novi kanonik Gregorec Srečko in pred par leti imenovani msgr. Novak so si zelo tesni. V semenišču, na škofijski gimnaziji mu je desna roka dr. Čuk. Vendar se pa zdi, da mu je že celo žal, da je dovolil slovenščino kot učni jezik na škofijski gimnaziji v 1. in 2. razredih, ki naj bi postopoma rasli v nadaljne. Upa na italijansko zmago.*³⁷³

Tudi v goriški nadškofiji je spomladi 1946 potekala kampanja proti birmanju, ki bi ga opravil fašistični škof. Margottija so 16. junija 1946 ob birmi v Solkanu kamenjali ob izhodu iz cerkve. V odgovor je bila 20. junija 1946 ob prazniku Svetega rešnjega telesa velika manifestacija solidarnosti s škofom, na kateri so bili tako Italijani kot Slovenci. Na njej je nadškof razglasil izobčenje sodelavcev časopisov *Il Lavoratore*, *Fronte unico*, *Primorski dnevnik* in *Soški teclnik* zaradi kampanje proti njemu in veri.³⁷⁴

Nadškof Carlo Margotti je marca 1947, ko so bile po podpisu mirovne pogodbe meje znane, poslal vernikom pastirsko pismo, ki pa ga v cerkvah v coni B niso brali. Duhovnika v Sv. Luciji in Ročah (okraj Tolmin) sta pridigo navezala na vsebino pisma, prav tako sta storila duhovnika v Spodnji Idriji in Cerknem. V coni A so brali posamezne izvlečke, v Prvačini, Vogrskem in Brijah v celoti, kjer pa je *-ljudstvo v večini izražalo nad Margottijevim pismom nezadovoljstvo*.³⁷⁵ Nova meja je namreč razdelila goriško nadškofijo in je nadškof zato izgubil jurisdikcijo nad njenim precejšnjim delom.

Jugoslovanske oblasti so se aprila 1947 pritoževale, da Sveti sedež še ni ničesar ukrenil glede ustanovitve nove škofije, so pa preučevali možnosti, da se priključi že obstoječi škofiji oziroma se imenuje apostolski administrator. Pri tem je italijanska

³⁷³ AS, I, f. AIS, ae 422, elaborat o nadškofu C. Margottiju, 18. marec 1946.

Mirko Brumat je bil od leta 1935 kanonik penitenciar, od 1945 do smrti 1950 pa sholastik. Od leta 1935 je bil tudi škofijski voditelj vseh slovenskih Marijinih družb. V PSBL, 3/144, je opredeljen kot osrednja vodilna osebnost slovenske duhovščine na Goriškem, neustrašen v obrambi narodnih pravic slovenske manjšine v dobi fašizma in nasprotnik komunizma.

Srečko Gregorec je bil župnik v Šturju na Vipavskem, kjer je med vojno preprečil večji požig Šturij in Ajdovščine. Od tam se je umaknil 30. aprila 1945 in se septembra istega leta vrnil v Gorico. Bil je kanonik goriškega stolnega kapitlja in penitenciar, katehet na slovenski srednji šoli in nato na učiteljskišči, PSBL, 6/492-494.

Alfonz Čuk, profesor slovenščine, filozofije in grščine v malosemeniškem liceju in profesor dogmatike v bogoslovnem semenišču (1943–1948), ravnatelj slovenske gimnazije v Gorici (1945–1947). Leta 1948 je odšel v New York, PSBL, 4/251, 252.

³⁷⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, poročilo, 22. junij 1946; AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo OK KPJK za Goriško (J. Beltram) GO KPJK, 24. junij 1946.

³⁷⁵ AS, I, f. CK ZKS, šk. 47, depeša OK KPS Gorica CK KPS, 19. marec 1947.

cerkvena hierarhija ugotavljala, da bo v goriški nadškofiji ostalo 142 tisoč prebivalcev, od tega le 12 tisoč Slovencev, v Jugoslaviji pa 160 tisoč prebivalcev v 140 župnijah, pri čemer niso povedali, da so to samo Slovenci.³⁷⁶

Za jugoslovanski del goriške nadškofije in tržaško-koprske škofije je bil kot apostolski administrator imenovan solkanski župnik msgr. France Močnik.³⁷⁷ Sredi septembra 1947, ko je bila uveljavljena mirovna pogodba in ko so italijanski šovinisti razbijali slovenske trgovine v Gorici, so ga nove jugoslovanske oblasti pregnale iz Solkana, ker naj bi, kot je poročalo vodstvo goriške partije, *»kot eksponent reakcije hotel razdvajati ljudstvo in uprizoriti reakcionarno manifestacijo pod krinko proslave lastnega imenovanja za apostolskega upravitelja, prav na dan festivala v Lijaku, radi česar ga je zavedlo ljudstvo na masovnem sestanku v Solkanu razkrinkalo in potem pregnalo preko meje v Gorico»*.³⁷⁸ *Da je bila reakcija organizirana dokazuje dejstvo, da je del solkanskega prebivalstva takoj za tem zahteval njegovo vrnitev, sklicujoč se nič manj kot na svobodo zajamčeno v Ustavi in na naša narodna sodišča, ki da so edina kompetentna, da imenovanega duhovnika sodijo in če je kriv tudi obsodijo. Pri tej priliki so bile iznesene tudi te besede: »prej so nas pritiskali fašisti, sedaj nas pa Kranjci«, kar jasno dokazuje, od kod izvira vsa propaganda. Vidi se pa tudi, da je reakcijo izgon Močnika zadel v živo. V glavnem so se postavili v njegovo obrambo žene in celo pionirji.»*³⁷⁹

Primorski dnevnik je, verjetno nepoučen o ozadju, sprva obsodil dejanje in poročal o obžalovanja vrednem dogodku in delu neodgovornih in brezvestnih ljudi, ki so se na svojo pest znesli nad msgr. Močnikom: *»Nekaj malopridnežev, ki jim je oblast že na sledi, se je ponoči priklatlilo v župnišče in se zaradi osebnega sovraštva zneslo nad g. župnikom ter ga prisililo, da je zapustil Solkan in odšel na italijansko stran.»* Solkansko prebivalstvo je nastopilo v obrambo župniku in zahtevalo strogo

³⁷⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 166, dopis italijanskega zunanjega ministrstva predsedstvu vlade o goriški nadškofiji, 21. april 1947.

³⁷⁷ Msgr. Franc Močnik (1907) je bil stolni vikar za slovenske vernike v Gorici in nato župnik v Solkanu. Po letu 1947 je bil vzgojni vodja in nato ravnatelj Alojzijevišča in odgovorni urednik Katoliškega glasu. 1983 je bil imenovan za stolnega kanonika in penitenciarja v Gorici. PSBL, 10/453, 454, ga označuje kot vodilno osebnost med slovenskimi duhovniki na Goriškem po vojni. Za administratorja jugoslovanskega dela goriške nadškofije je bil najprej imenovan M. Toroš, F. Močnik pa za del tržaško-koprske in poreško-puljske škofije. Imenovanje je bilo po posredovanju škofov spremenjeno in je bil J. Ukmar imenovan za tržaško-koprski del, F. Močnik za goriški in M. Toroš za poreško-puljsko škofijo. Po zapletih (glej str. 175–176) je nato M. Toroš prevzel l. 1948 upravo novogoriške apostolske administrature, tržaško-koprski del pa D. Nežič, Cerkev in družba na Goriškem, O. Simčič, str. 295, 296.

³⁷⁸ B. Marušič je obširneje opisal dogajanje, povezano z izgonom msgr. F. Močnika v članku O izgonu msgr. Franca Močnika, objavljenem v tedniku Družina, 17. marec 1991, ponatisnjem v Branko Marušič: Z zahodnega roba, Nova Gorica 1995 (v nadaljevanju B. Marušič, Z zahodnega roba), str. 67–72. Potek izгона opisuje takole: *»V nedeljo 21. septembra je nova oblast pripravila veliko zborovanje na Lijaku (na poljih med Ajševico in Ozeljanom) v počastitev pred kratkim opravljene priključitve. Hkrati pa je javnost izvedela za nameravano versko slavnost na Sveti Gori istega dne; udeležencem naj bi se predstavil novi apostolski administrator. Da bi to slovesnost preprečili, se je v noči med 19. in 20. septembrom odpravila v župnišče v Solkan skupina ljudi z nalogo, da dr. Močnika nasilno odžene iz Solkana in ga potisne čez državno mejo. To je seveda tudi opravila.»* F. Rupnik, Slovenska cerkev na Goriškem med leti 1945–1965, v Cerkev in družba na Goriškem, str. 298–300.

³⁷⁹ AS, I, f. CK ZKS, fasc. 30, OK KPJK za Goriško, zapisnik OK KPS za Goriško 23. september 1947; B. Marušič, Z zahodnega roba, str. 69.

kazen. Oblasti s temi provokacijami naj ne bi imele ničesar.³⁸⁰ Ko se je msgr. Močnik vrnil v Solkan, ga je OK KPS osumil aktivnega sodelovanja v snovanju odborov Slovenske demokratske zveze. Na seji 4. oktobra 1947 so ugotavljali: *«Z naše strani smo pri tem s te strani napravili velik propust, da nismo akcije proti Močniku nadaljevali, kar moramo takoj popraviti.»* Msgr. Močnik naj bi namreč po vrnitvi iz Ljubljane poslal okrožnico, *«v kateri govori o pobožnostih in molitvah, ki naj bi ljudi odvajali od dela in interesov obnove ter gradnje Nove Gorice ... O Močniku se širi govorica, da ga je pripeljal France Bevk.»* Sumili so, da je msgr. Močnik okrožnico napisal po direktivah nadškofa. Na seji so sklenili, da bodo na zborovanju 12. oktobra 1947 v Solkanu sprejeli resolucijo proti msgr. Močniku,³⁸¹ ki so ga še isti dan znova izgnali. Drugi izgon je potekal po podobnem scenariju, le da je bilo ravnanje še bolj surovo. Tudi komentiranje Primorskega dnevnika se je spremenilo in je sedaj msgr. Močnika označil za Margottijevega slugo, njegovo ravnanje pa za protinarodno početje.³⁸²

O tem dogodku najdemo v Novakovi Črniški kroniki naslednji zapis: *«Dne 19. septembra 1947 je potrkal okrog polnoči na okno moje spalnice mons. dr. Franc Močnik, apostolski administrator iz Solkana, v spremstvu karabinerjev. Izgnali so ga iz Solkana najeti kričachi in ga na bloku izročili ital. vojaštvu. Prenočil sem ga. Odšel je čez Trst v Ljubljano na notranje ministrstvo. Potem se je vrnil v Solkan. V nedeljo 12. oktobra pa je spet zvečer prišel najprej župnik Kretič, kot izgnanec k meni v spremstvu dr. Klineca, škofijskega kanclerja, čez dobro uro pa še mons. Močnik, ki je bil ponovno izgnan od še večje množice – spet nedomačimov – to pot pa tudi zasramovan, klofutani in ohrcani. – Pa pravijo, pišejo in dokazujejo, da je tam svoboda vere – in naše ljudstvo je tako neumno, da jim verjame.»³⁸³*

SLOVENSKA POLITIČNA EMIGRACIJA V ITALIJI IN JULJSKI KRAJINI

V prvem letu po vojni so bili v coni A najbolj nasprotni novim jugoslovanskim oblastem politični emigranti iz osrednje Slovenije, ki so prebegli v Italijo in nato po vzpostavitvi ZVU prišli v cono A. Vzpostavljali so tudi povezave v coni B in tudi tam širili odpor do novih jugoslovanskih oblasti. Oporo so imeli v bogatih slojih *«bivših fašistov in bega, medtem ko je revnejši sloj, posebno delavstvo odločno na naši strani»*, je decembra 1945 ugotovilo poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO.³⁸⁴

Vprašanje delovanja slovenske (in jugoslovanske) politične emigracije v letih 1945–1947 je bilo raziskano le v nekaterih segmentih njenega delovanja, zlasti v šolstvu. Zaradi pomanjkanja ali nedosegljivosti drugih virov (velika večina tamkajšnjih emigrantov je odšla v obe Ameriki) sem se poleg literature večinoma lahko oprla le

³⁸⁰ Primorski dnevnik, 24. september 1947, Resnica o župniku Močniku, ki je že zopet v Solkanu.

³⁸¹ AS, I, f. CK ZKS, fasc. OK KPS za Goriško, zapisnik seje OK KPS Gorica, 4. oktober 1947.

³⁸² Primorski dnevnik, 15. oktober 1947; B. Marušič, Z zahodnega roba, str. 71.

³⁸³ A. Novak, Črniška kronika, str. 251. Ivan Kretič je bil župnijski namestnik v Solkanu samo mesec dni in je bil izgnan, ker so ga zamenjali z Močnikom. Pred vojno je bil župnik v Kojškem in Čepovanu. Fašistične oblasti pa so ga zaradi uporabe in obrambe slovenskega jezika za dve leti konfinirale v Potenzi. Takoj po vojni je bil ravnatelj Alojzijevišča, nato župnik v Doberdobu in Devinu, tik pred smrtjo pa je postal kanonik stolnega kapitlja, v PSBL, 8/200.

³⁸⁴ AS, I, f. CK KPS, šk. 39, poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO, 24. december 1945.

na manj zanesljive jugoslovanske obveščevalne vire in na poročila v italijanskem zunanjem ministrstvu. V poglavju tako prikazujem bolj videnje oz. razumevanje jugoslovanskih oblasti kot delovanje emigracije same.³⁸⁵

POLITIČNA EMIGRACIJA V ITALIJANSKIH BEGUNSKIH TABORIŠČIH

V Italiji je bilo v prvih mesecih po drugi vojni več deset tisoč jugoslovanskih beguncev, ki so bili različnih političnih usmeritev. Med njimi je bilo veliko simpatizerjev Draže Mihailovića, ki je bil, tako italijansko zunanje ministrstvo junija 1945, zopet blizu zahodnim zaveznikom in njihovo edino upanje proti Titovi tiraniji. Velike sile naj bi še naprej podpirale srbsko tezo, da je možna samo Titova ali pa Karadorđevićeva Jugoslavija.³⁸⁶ Jeseni 1945 so italijanske oblasti zaznale povečano delovanje vojnih ujetnikov in civilnih političnih beguncev, ki so skušali vzpostaviti medsebojne stike in imeli pri tem podporo zaveznikov. Vprašanje jugoslovanskih beguncev v Italiji je bilo za italijanske oblasti pomembno in občutljivo, saj je bila navzočnost jugoslovanske politične emigracije v Italiji eden od razlogov, poleg zahteve po repatriaciji Jugoslovancev, ki so se iz različnih vzrokov ob koncu vojne znašli v Italiji, s katerimi je jugoslovanska vlada pogojevala razreševanje medsebojnih vprašanj, zlasti vprašanje vračanja italijanskih vojnih ujetnikov in deportiranih. Za Italijo je bilo vprašanje toliko težje, ker so begunci sodili pod pristojnost zavezniških in ne njenih oblasti. Poleg tega je imel del emigrantov, z izjemo Srbov, glede meje enako stališče kot nove jugoslovanske oblasti. Italijanska vlada je tudi zato težko podpirala to emigracijo. Temu osnovnemu razlogu so se pridružili nekateri drugi. Nekateri emigranti so se okoriščali s svojim položajem in zavezniško zaščito ter prihajali v spore z lokalnim prebivalstvom. Med njimi je bila razširjena tudi črna borza.³⁸⁷ Italijanska vlada je o tem vprašanju skušala najti dogovor z Jugoslavijo, in beguncem kljub prošnjam ni dajala nobene podpore. Obenem je poslala noto Veliki Britaniji, v kateri jo je obvestila, da nasprotuje podpori *«elementom, ki so nasprotni Titovemu režimu»*.³⁸⁸ Vprašanje bivanja »jugoslovanskih izdajalcev« v Italiji je bilo tudi predmet pogovorov med italijanskim veleposlanikom v Sovjetski zvezi Pietrom Quaronijem in njegovim jugoslovanskim kolegom Vladom Popovičem.³⁸⁹

Med jugoslovanskimi emigranti v Italiji so bili civilni politični begunci in pripadniki oboroženih enot, ki so imeli status vojnih ujetnikov. Največ je bilo Srbov in Slovencev. Slovenska zaveza, ki jo je vodil Miha Krek, in Jugoslovanski nacionalni komite sta ustanovila Demokrski blok, ki mu je pripadalo devetdeset odstotkov slovenskih

³⁸⁵ Poleg vprašanja šolstva, glej str. 198–201, je vprašanje emigracije obdelano zlasti v G. Bajc, *La politica delle autorità di Lubiana*, str. 54–91, 194–218. Naj dodam, da so tudi Bajcu glavni vir obveščevalni podatki Ozne oz. od marca 1946 UDV.

³⁸⁶ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavija, b. 149, poročilo italijanskega notranjega ministrstva o jugoslovanskih političnih antititovskih skupinah v Rimu, nedatirano.

³⁸⁷ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavija, b. 141, opomnik italijanskega zunanjega ministrstva, 17. november 1945.

³⁸⁸ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavija, b. 141, Aktivnost v tujini živečih Jugoslovancev, ki so nasprotovali Titovemu režimu, 26. oktober 1945.

³⁸⁹ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavija, b. 141, poročilo italijanskega ambasadorja v Moskvi P. Quaronija o italijansko-jugoslovanskih odnosih, 26. november 1945.

in srbskih političnih emigrantov v Italiji, medtem ko so Hrvati, privrženci Vladka Mačka, čakali na sporazum z Dražem Mihailovićem. Ni pa bilo sodelovanja z ustaši. Med političnimi emigranti so bile velike razlike. Tako so zlasti srbski krogi podprli med drugim tudi De Gasperijev govor na mirovni konferenci v Parizu. Razlikovali so se tudi v pogledih na prihodnjo ureditev Jugoslavije. Večina je bila za federacijo, nekateri Slovenci so bili tudi za neodvisno Slovenijo.³⁹⁰

Odgovornost zanje je prevzela ZVU. Zavezniki so jim tudi ponudili pomoč, kar je nujno privedlo do napetosti med njimi in Jugoslavijo.³⁹¹ Jugoslovanski nacionalni komite je užival posebno podporo Američanov, kar je bila predvsem zasluga nekdanjega jugoslovanskega ambasadorja v ZDA Konstantina Fotića. Kot je izjavil Ivan Martelanc avgusta 1945, je jugoslovanska reakcija v tujini imela dober položaj in je bila pri Anglo-Američanih zelo upoštevana. Čakali so na preobrat v Jugoslaviji, ki so ga v začetku pričakovali v nekaj tednih, kasneje v nekaj mesecih.³⁹² Njihova glavna aktivnost je bila organiziranje čim večjega števila Jugoslovancev, ki so bili v zavezniških taboriščih, da bi tako imeli razpoložljivo silo v primeru, če bi bilo treba svetu pokazati pomembnost opozicijskega gibanja proti Titu. Zaveznikom so poslali noto z zahtevo, naj posredujejo za to, da bi se v Jugoslaviji obnovila svoboda. Jugoslovanske begunce je spomladi 1946 vodil centralni narodni odbor, ki je imel sedež v Rimu in katerega predsedoval Živko Topalović, člana sta bila tudi Adam Pribičević in Miha Krek. Vojaški predstavnik je bil general Miodrag Damjanović, ki je imel sedež v Eboliju.³⁹³

Zavezniki so begunce razvrstili v tri kategorije: 1. nedolžne, ki so bili zaščiteni; 2. tiste, katerih dejavnost še ni bila ugotovljena; 3. vojne zločince, ki bi jih lahko izročili Jugoslaviji. Te so zbrali v taborišču Riccione.³⁹⁴ Zavezniki so skušali čim več ljudi tudi prepričati, da se prostovoljno vrnejo v domovino, ali pa jim priskrbeti namestitev v drugih državah.³⁹⁵ Junija 1946 so zastopniki jugoslovanskih beguncev poslali peticijo feldmaršalu Haroldu Alexandru, v kateri so poudarili, da so se v Jugoslaviji borili proti nacifašizmu in komunizmu. Marsikdo naj bi bil po nedolžnem osumljen vojnih zločinov, zavezniki pa so jih izročali jugoslovanskim oblastem. Velika Britanija je pred junijem 1946 premestila dvanajst tisoč Jugoslovancev iz Italije v Nemčijo, ker naj bi bili tam varnejši in tudi zaradi predaje pristojnosti italijanskim oblastem. A tudi v Nemčiji so jih še vedno obravnavali kot vojne ujetnike in so z njimi slabo ravnali. V peticiji so prosili za pomoč pri preselitvi v Kanado.³⁹⁶

Ozna je januarja 1946 ugotavljala, da je bilo v italijanskih taboriščih več kot dvajset tisoč Jugoslovancev.³⁹⁷ Italijanska vlada spomladi 1946 navaja, da je v Italiji kar

³⁹⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 31, poročilo, 24. avgust 1946; b. 30, poročilo o politični jugoslovanski emigraciji, 28. marec 1947.

³⁹¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 30, pismo italijanskega zunanjega ministrstva predsedstvu vlade, 29. november 1945.

³⁹² AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 10. avgust 1945.

³⁹³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 30, poročilo o položaju Jugoslovancev, privržencev kralja Petra v Italiji, 22. april 1946.

³⁹⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 31, poročilo, 24. avgust 1946.

³⁹⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 30, pismo Vrhovnega poveljstva zavezniške komisije (Headquarters Allied Commission) generalnemu tajniku italijanskega zunanjega ministrstva R. Prunasu, 8. avgust 1946.

³⁹⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 31, peticija predstavnikov jugoslovanske emigracije v Italiji feldmaršalu H. Alexandru, 4. junij 1946.

³⁹⁷ AS, I, f. AIS, ae 155, poročilo poverjenika Tugomerja, 28. januar 1946.

50.000 jugoslovanskih beguncev, in sicer: 1. v zavezniških in Unrrinih taboriščih 25.000 (v Eholiju 13.000, največ vojakov, v Fermu 3000 vojakov in civilistov, v Serviglianu 2000, večinoma slovenskih vojakov, v Jesi 1000 vojakov in civilistov, za Senigalio ni točnega števila, manjše skupine tudi drugje); 2. v zavezniški službi priključeni raznim pomožnim službam 5000 (del teh je bil repatriiran, približno 1760 ljudi); 3. v zavezniški službi ali službi Unrrre kot posamezniki prevajalci, delavci, uslužbenici 5000; 4. razpršeni kot civilisti v Italiji približno 5000. Za zadnje ni bilo točnih podatkov, večinoma so bili nekdanji politični interniranci ali pa begunci.³⁹⁸

V imenu zavezniških oblasti je komandant begunskih taborišč v Italiji polkovnik Lindey julija 1946 jugoslovanskim beguncem sporočil, da morajo v petih mesecih zapustiti Italijo. V ta namen so zavezniki ustanovili posebno komisijo, v kateri je bilo tudi šest Jugoslovancev (po dva Srba, Hrvata, Slovenca). Obenem so začeli v hrvaških taboriščih z registracijo, kar je med begunci povzročilo veliko zaskrbljenost, saj je bilo med njimi veliko tistih, ki so jih v Jugoslaviji obtožili vojnih zločinov. Ti so seveda želeli čim prej zapustiti Italijo, ker so se bali, da bodo v primeru sporazuma med Italijo in Jugoslavijo zamenjani z italijanskimi deportiranci. Potem ko so zavezniške oblasti Jugoslaviji izročile nekatere zahtevane, niso zaupali niti zaveznikom. Italijanska stran je ugotavljala: *„Ti so pripravljene na ilegalno emigriranje ali pa na življenje v ilegali do razjasnitve položaja.“*³⁹⁹

Odhod Jugoslovancev, ki naj bi jih bilo v Italiji septembra 1946 še vedno dvajset tisoč, je zahtevala tudi italijanska vlada, ki je s 30. septembrom 1946 prevzela vso odgovornost za njihovo oskrbo. Italijanska vlada jih ni bila sposobna preživeti tudi zato, ker se je pripravljala na prihod, po njenih ugotovitvah, trideset tisoč Italijanov, ki naj bi zapustili Istro. Ti jugoslovanski begunci namreč naj ne bi sodili v kategorijo razseljenih oseb (displaced persons), ki so se vračale domov, saj se sploh niso hoteli vrniti v domovino. Italijanske oblasti so zato zahtevale, da preden zavezniške oblasti zapustijo Italijo, le-te izdelajo načrt za njihov odhod in jih preselijo.⁴⁰⁰ Obenem je tudi predsednik Odbora za obrambo političnih beguncev lord Beveridge novembra 1946 zahteval, da se jugoslovanski begunci iz Italije preselijo na varnejše mesto, ker jim je po odhodu zavezniških enot iz Italije grozila prisilna repatriacija.⁴⁰¹ Kljub tem stališčem italijanskih oblasti so jugoslovanski emigranti dobili status razseljenih oseb in hkrati ohranili predhodno vzpostavljeno vojaško organizacijo. Ta naj bi se razširila tudi na tisti del beguncev, ki je neodvisno od zaveznikov živel svobodno v Italiji.

Jugoslovansko predstavništvo je 11. marca 1947 izdalo italijanskemu zunanjemu ministrstvu noto, v kateri so jih obvestili, da bo tisti, ki ne bo vložil zahteve za repatriacijo do 23. maja 1947, izgubil jugoslovansko državljanstvo.⁴⁰²

Kot poročajo viri italijanskega zunanjega ministrstva, je bilo marca 1947 v Eholiju še 11.700 jugoslovanskih beguncev (od tega 10.000 Srbov), v Jesi 900, v Barletti 700,

³⁹⁸ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 30, poročilo o položaju Jugoslovancev, pristašev kralja Petra v Italiji, 22. april 1946.

³⁹⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 30, Odhod jugoslovanske emigracije iz Italije, 2. julij 1946.

⁴⁰⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 30, dopis glavnega tajnika italijanskega zunanjega ministrstva R. Prunasa admiralu E. W. Stonu, 29. september 1946.

⁴⁰¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 12, poročilo generalnega konzulata Italije v Londonu zunanjemu ministrstvu, 22. november 1946.

⁴⁰² ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 31, nota političnega predstavništva FLRJ italijanskemu zunanjemu ministrstvu, 11. marec 1947.

v Traniju 2200 in približno 300 zunaj taborišč v službi zavezniških organizacij. Za razseljene po Italiji ni zbranih podatkov, a samo v Rimu jih je bilo 2000. Med Slovenci je bilo največ privrženecv SLS, medtem ko so bili Hrvati razdeljeni na privržence Vladka Mačka in ustaše, ki pa jih je bilo malo in so jih drugi gledali z nezaupanjem. Večina se je takrat pripravljala na izselitev v Južno Ameriko.⁴⁰³ Jugoslovanske oblasti so maja 1947 znova zahtevale izročitev »quislingov«, ki so še bili v Italiji, in takojšnjo razpustitev begunskih taborišč.⁴⁰⁴

Ves čas po vojni, zlasti pa po izidu odloka o amnestiji, so v okviru Jugoslovanske misije za repatriacijo med temi begunci propagirali vrnitev, za katero se je odločil le manjši del. Odlok o amnestiji je za tiste, ki se ne bi vrnili, predvideval izgubo državljanstva. Ozna (UDV) je ob tem tudi ugrabljala ljudi in nekatere politično aktivne tudi umorila.⁴⁰⁵ Jugoslovanska misija za repatriacijo je delovala še leta 1947, a se je tudi takrat za repatriacijo odločilo le malo tistih, ki so še bili v zbirnih taboriščih.⁴⁰⁶

Zahodne sile pa niso pomagale le beguncem, ampak so podpirale tudi t. i. bande, ki so po koncu vojne nastajale v Jugoslaviji. Kot piše Gorazd Bajc, so bile bande v letu 1945 še neorganizirane in med seboj nepovezane, a vse so skušale vzpostaviti stike tako med seboj kot z emigracijo za mejo, zlasti najbližjo v coni A in na Koroškem. V naslednjih dveh letih pa se je emigracija v Italiji in Avstriji organizirala in skušala združiti te skupine in ustanoviti nove, ki so jih pošiljali v Jugoslavijo. Tam so bile hitro razbite. Posamezniki so sodelovali tudi z britansko ali ameriško obveščevalno službo.⁴⁰⁷

Na območju PNOO so leta 1945 ponekod še delovali domobranci, ustaši in četniki, najbolj aktivno v okolici Idrije, zato je morala Narodna zaščita narediti vse, da *»bodo ti ostanki fašističnih band čim prej uničeni. V ta namen morajo NZ zasledovati te postopaške bande in jim postavljati po vaseh zasede. Podučevati je treba ljudi, da ne smejo nuditi zavetja posameznikom ali skupinam in da takoj prijavijo najbližji edini NZ pojavljanje posameznikov ali skupin izdajalcev. Večje število domobrancev, pripadnikov Volkssturma in Wehrmanschafta se je preobklo v civilno obleko in se tako vračajo na svoje domove. Vračajo se tudi nekateri Kočevarji, ki so se leta 1941 prostovoljno izselili s kočevske zemlje. NZ mora te ljudi aretirati in jih takoj predati sodišču.»*⁴⁰⁸

Takoj po odhodu Jugoslovanske armade sredi junija 1945 so v coni A začeli organizirati mrežo, ki bi emigracijo v Italiji povezala z ilegalnimi skupinami za mejo. V Trst je že avgusta 1945 prišel general Miodrag Damjanović, adjutant kralja Petra. Po nepotrjenih vesteh je imel stike tudi z Britanci in je pripravljaj mobilizacijo pro-

⁴⁰³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 30, poročilo: Jugoslovanska politična emigracija v Italiji, nepodpisano, 28. marec 1947.

⁴⁰⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 30, dopis italijanskega zunanjega ministrstva ambasadam v Londonu, Moskvi in Parizu, 22. maj 1947.

⁴⁰⁵ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavia, b. 149; AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 14. september 1945. V njem pišejo o izjavi I. Martelanca, ki je poročal v Trstu, da partizani nagovarjajo ljudi, naj se vrnejo v domovino, a jih ti ne poslušajo.

⁴⁰⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 31, poročilo: Obisk Jugoslovanske misije za repatriacijo v taborišču v Alberobello (Bari), nedatirano, verjetno junij 1947. Od 43 žensk v taborišču se jih je za vrnitev odločilo pet, med njimi dve ali tri Slovenke; isto, dopis italijanskega notranjega ministrstva zunanjemu, 9. september 1947.

⁴⁰⁷ G. Bajc, La politica delle autorità di Lubiana, str. 54–63.

⁴⁰⁸ AS, MNZ, 301/2, Ozna za Slovenijo, dopis PNOO, odseka za notranje zadeve (Danilo Milič) okrožnim NOO in okrožnim načelstvom NZ, 29. maj 1945.

stovoljcev s Primorske za kraljevo vojsko, ki se je snovala v okolici Benetk in Trevisa. Isti mesec so jugoslovanski obveščevalci poročali o množičnih prihodih emigrantov, tudi vojakov, na območje cone A Julijske krajine, kjer naj bi bili v pripravljenosti za morebiten napad na Jugoslavijo. V Trstu je bil sredi septembra 1945 tudi Miha Krek. Boris Kraigher je konec avgusta 1945 poročal CK KPS: *«Z vsega se vidi, da je reakcija zelo močno na delu in da homo morali verjetno kmalu računati tudi z možnostjo kakih oboroženih incidentov. Mi homo vse te govornice še točno preverili, vendar mislim, da moramo v času mirovne konference računati s podobnimi provokacijami.»*¹⁰⁹

Po nekaterih poročilih naj bi bilo v Trstu in okolici konec septembra 1945 kar deset tisoč četnikov, ki bi jih v primeru spopada med Jugoslavijo in zavezniki slednji oborožili in uporabili.¹¹⁰ Te paravojaške enote, s katerimi so zahodni zavezniki jeseni 1945 okrepili pritisk na Jugoslavijo, so zavezniki že pred januarjem 1946 umaknili. Del je odšel v Benečijo, kjer so se pridružili osoppovskim enotam in drugim »ostankom fašizma«: *«Tako te bande v skupnosti nadaljujejo svoje ravnanje, vsestransko podpisane bodisi od zaveznikov ali od italijanske vlade same.»*¹¹¹ Del se je iz okolice Trsta umaknil v notranjost Italije, kjer so bili v glavnem razporejeni v taboriščih v okolici Trevisa, Bologne, Forlija in v južni Italiji. Imeli so vojaške vaje in bili vključeni v nastajajočo Jugoslovansko kraljevo armado ali, kot so jo imenovali, v vojsko kralja Petra. Politični in vojaški pouk so imeli četniški oficirji po navodilih britanskih višjih oficirjev.¹¹² Taborišči, kjer so se urili, sta bili Forli in Eboli, kjer je bilo osem do devet tisoč mož vseh narodov Jugoslavije. Poročali so tudi, da je bilo v Vidmu tri tisoč domobrancev in četnikov, oboroženih in v britanskih uniformah, ki pa so po nepreverjenih podatkih verjetno bili v sestavi angleške ali ameriške vojske.¹¹³ Po podatkih obveščevalnega centra 2. slovenske divizije Narodne obrambe naj bi večje skupine konec leta 1945 odšle tudi s Koroške v Italijo, kjer naj bi se priključile formacijam kraljeve vojske.¹¹⁴

Jugoslovanski obveščevalci v začetku leta 1946 poročajo tudi o tem, da je jugoslovansko emigrantsko vodstvo spoznalo, da je boljše odstraniti najbolj kompromitirane ljudi. Zato so hkrati z novačenjem ljudi za jugoslovansko vojsko v emigraciji v taboriščih izvedli čistko, saj naj bi tisti, ki so imeli krvave roke, kvarili ugled drugim, ki naj bi imeli nalogo v tujini predstavljati novo, pravo in neomadeževano Jugoslavijo.¹¹⁵

¹⁰⁹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 25. avgust 1945.

¹¹⁰ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijska poročila za september, oktober 1945, nepodpisana; f. CK KPS, šk. 38, obveščevalna poročila komande VVP, september, oktober 1945; šk. 39, poročila obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO, september, oktober 1945; G. Bajc, La politica delle autorità di Lubiana, str. 63–65.

¹¹¹ AS, I, f. CK KPS, šk. 39, 20-dnevno poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO za čas od 1. do 20. januarja 1946 (podpisana šef obveščevalnega centra P. Štukelj in načelnik štaba F. Tavčar).

¹¹² AS, I, f. CK KPS, šk. 39, redno mesečno poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO za čas od 1. do 31. januarja 1946 (podpisana šef obveščevalnega centra P. Štukelj in načelnik štaba F. Tavčar).

¹¹³ AS, I, f. CK KPS, šk. 39, redno mesečno poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO za čas od 1. do 28. februarja 1946 (podpisan šef obveščevalnega centra P. Štukelj).

¹¹⁴ AS, I, f. CK KPS, šk. 39, 20-dnevno poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO za čas od 1. do 20. januarja 1946.

¹¹⁵ AS, I, f. CK KPS, šk. 39, redno mesečno poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO za čas od 1. do 28. februarja 1946.

Slovenska emigracija v Italiji je bila združena v Slovenskem narodnem odboru, v katerem sporov med posameznimi političnimi usmeritvami ni bilo, imeli pa so finančne težave. Katoliški krog je bil nekoliko boljje oskrbljen, saj so dobivali pomoč iz Vatikana in od duhovščine ter tudi iz Amerike. Bila pa so posamezna trenja znotraj samih skupin, ki jih je Andrej Uršič v zaslišanju na UDV pripisal boju za politično vodstvo. Največ sporov je bilo s katoliškimi Stražarji, ki so bili zelo dogmatični, jezuiti v civilnih oblačilih, kot jih je označil Uršič. Njihov član Ciril Žebot je propagiral t. i. Cordon sanitaire med Vzhodom in Zahodom v obliki konfederacije med Jadranskim, Egejskim in Črnim morjem kot krščanski obrambni zid pred Sovjetsko zvezo.¹¹⁶

Največ vodilnih političnih emigrantov je bilo v Rimu, kjer je bilo septembra 1945 kakih petsto Slovencev. Liberalna smer – narodnjaki, zlasti oficirji, so bili prepričani jugoslovani in za kralja, medtem ko so drugi politiki omahovali med ohranitvijo kraljevine Jugoslavije ali neko drugo državno tvorbo, ki so jo največkrat razumeli kot podonavsko federacijo. Vsi pa so priznavali nesporno vodilno mesto Mihi Kreku, ki je imel dostop tudi do uradnih predstavnikov zaveznikov, ker naj bi bil edini med njimi nekompromitiran. Verjetno obveščevalac Ozne je slikovito poročal o razmerah med jugoslovansko emigracijo septembra 1945: *«V kratkem se more Rim kot središče jugoslovanske emigracije oceniti sledeče: političarji – en kup ministrskih kandidatov, vojaki – sami kandidati za generalske naslove, pripravljene vedno poriniti nož v hrbet drugemu, samo da dosežejo lastne osebne cilje. Vse pa družijo eno – sovraštvo proti Titovi Jugoslaviji.»*¹¹⁷

Vodstva slovenskih strank SLS, JNS, odbora za Slovenijo, in SSJ, odbora za Slovenijo, so v Rimu 29. oktobra 1945 izdala razglas o totalitarnem Titovem režimu, v katerem je bila, kot so zapisali, edina realna politična sila partija. Vse drugo, kar je delovalo pod oznako OF, tako razglas, je bilo brez pomena in samo zato, da bi se dalo režimu videz demokratičnosti. Titov režim je prišel do oblasti samo s krvavim terorjem in prevaro, da je nekakšno osvobodilno gibanje. Na oblasti naj bi se obdržal samo s svojo strankarsko vojsko, tajno in javno strankarsko policijo in svojimi posebnimi sodišči. Najvažnejša skupna naloga demokratičnih političnih strank je bila tako obnova javnega življenja po načelih demokracije. Zahtevali so kontinuiteto kraljevine Jugoslavije kot federativne države SHS, o obliki vladavine pa naj bi odločilo ljudstvo. Razglas so zaključili: *«Podpisane stranke odklanjajo vsako sodelovanje in tudi vsako razpravljanje in dogovarjanje z OF ali z Avnojem, ker vidijo v teh dveh organizacijah totalitarne politične tvorbe z delovnimi metodami fašističnega značaja. Pripravljene so pa stopiti v razgovore s komunistično partijo.»*¹¹⁸

Marca 1947 je bil v taborišču Riccione sestanek slovenske emigracije, ki je pripadala liberalnemu krogu, na katerem je bila navzoča tudi tržaška skupina. Na sestanku so obravnavali med drugim tudi vprašanje izselitve v Argentino, kar je zanimalo tudi Andreja Uršiča, če ne bi mogel več živeti v Gorici ali Trstu. Ko so obravnavali mednarodni položaj, so ugotovili, da so se ZDA odločile prenehati s politiko popuščanja v korist komunizmu (Trumanova «vojna napoved»). Zato so predvidevali spopad in je bilo za slovensko emigracijo najbolje, če bi se umaknila s prizorišča bodočih bojev. V Argentino naj bi šel tudi ves Slovenski narodni odbor s Krekom na čelu, vendar si

¹¹⁶ ASOVA, m. Andrej Uršič, zapisnik zaslišanja na UDV, oktober 1947.

¹¹⁷ AS, I, f. AIS, ae 154, posebno poročilo iz Rima, 12. september 1945.

¹¹⁸ AS, I, f. AIS, ae 161, razglas SLS, JNS, odbora za Slovenijo, SSJ, odbora za Slovenijo, 29. oktober 1945.

je kasneje premislil in ostal v bližini drugih jugoslovanskih vodilnih politikov. Poleg Argentine, kjer je bilo pred tem že 25.000 Primorcev in kamor bi jih lahko odšlo 10.000, so iskali možnosti naselitve tudi v Evropi. S pripravami na izselitev so izdelali tudi politični sporazum za vrnitev v domovino.¹¹⁹ To kaže tudi na veliko mero naivnosti, saj so še vedno računali s hitrim koncem »Titovega režima«.

Slovenski begunci, med katerimi so pripadniki oboroženih enot imeli status vojnih ujetnikov, so bili v Italiji nameščeni v taboriščih Forli, Cesena, Riccione, Fermo, Santa Cesarea in verjetno tudi v Sorrentu. Veliko jih je bilo razseljenih po celi Italiji, največ v Trstu in Rimu.

V Forliju je bilo septembra 1945 dvesto slovenskih četnikov in šeststo primorskih domobrancev, oboji pod komando generala Ivana Prezlja – Andreja. Med slovenskimi četniki in domobranci naj bi bili spori zaradi sodelovanja z okupatorjem, saj so bili prvi prepričani, da so bili zgolj ilegalci in da bodo gotovo dobili nagrado za svoje sedanje trpljenje. V tem taborišču je bilo tudi približno sedemdeset pripadnikov štajerskega Melaherjevega četniškega odreda. V Ceseni je bilo med četniki tudi 150 Slovencev. V Riccioneju, ki je bilo civilno taborišče, je bilo petsto Slovencev in Slovenk, med njimi tudi Primorke. Nekateri so se pred septembrom 1945 že vrnili domov.¹²⁰ Domobrancev je bilo največ v taborišču Servigliano (Ascoli Picceno), in sicer februarja 1946 1300, med njimi tudi družine, 20 duhovnikov in večje število tistih, ki so jih jugoslovanske oblasti, kot so pisali obveščevalci 2. slovenske divizije NO januarja 1946, obtoževale vojnih zločinov. Odnosi med obremenjenimi in tistimi, ki so bili le navadni vojaki, so bili občasno zelo zaostreni.¹²¹

Mnogi, ki so ob koncu vojne pobegnili pod vplivom propagande, pravzaprav niso imeli nobenega razloga za beg. Konec maja 1945 je bilo v taborišču v Monigu pri Trevisu¹²² 1200 Slovencev, ki so tja pribežali večinoma iz Ljubljanske pokrajine. V nepodpisanem poročilu jugoslovanskega obveščevalca z dne 5. junija 1945 piše tudi: *«Del teh je kompromitiran radi »domobranstva« ali zveze z dmb, ni pa med njimi nobenega uniformiranega dmb. Izgleda pa, da je večina teh pribežala sem pod pritiskom in ustrahovana po govoricah, razširjenih iz vrst reakcije, kakor npr. o samovoljnih justifikacijah v masah brez sodnega postopka, pljačke, razlastitve imovine, prisilnega dela ipd. ... Radi majhnega števila in politične razcepljenosti verjetno niso v stanju politično se organizirati in tvoriti organizacijo, ki bi lahko škodila demokratičnim silam pri nas. Pripadniki domobranstva so se trenutno skrili pod krinko 'kralju zvestih', da bi na ta način našli večjo zaščito in pomoč pri zaveznikih. Zaenkrat zavezniki postopajo z njimi nad vse hladno in se ne ve, kaj z njimi nameravajo ... Imam vtis, da je mnogo teh pripravljenih vrniti se takoj domov, čim dobijo zanesljivo potrdilo, da so vse tartanske vesti popolnoma neresnične in da doma vlada red*

¹¹⁹ ASOVA, m. Andrej Uršič, zapisnik zaslišanja na UDV, nedatirano.

¹²⁰ AS, I, f. AIS, ae 154, posebno poročilo, 10. september 1945.

¹²¹ AS, I, f. AIS, ae 155, poročilo poverjenika Jurija, 21. februar 1946; ae 154, posebno poročilo, 10. september 1945; f. CK KPS, šk. 39, redno mesečno poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO za čas od 1. do 31. januarja 1946; isto, 20-dnevno poročilo, 1. do 20. januar 1946. V njem med drugim navajajo, da sta v taborišču Servigliano tudi »čmorokec Vinko Levstik«, ki je imel tudi razna politična predavanja, in Ivan Kožar.

¹²² Begunci iz taborišča v Monigu pri Trevisu so bili septembra 1945 prepeljani v taborišče pri Anconi, verjetno Servigliano, v AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 14. september 1945.

¹²³ AS, I, f. AIS, ae 154, Poročilo o jugoslovanski emigraciji v vzhodnem delu severne Italije, 5. junij 1945.

in zakon.¹²³ Ozna je menila, da je bilo v taborišču Riccione petindvajset odstotkov takšnih, ki so »škodovali našemu pokretu«, petindvajset odstotkov kriminalcev in kar petdeset odstotkov tistih, ki jih je propaganda prevarala.¹²⁴

Veliko ljudi se je želelo vrniti domov, niso pa našli dovolj moči, da bi to tudi storili. Precej je bilo usod, podobnih tej, o kateri poročajo v začetku septembra 1945: *Star očanec iz lagerja v Italiji pripoveduje: Sina so mi spravili k belim, kjer je padel. Imel sem srednje veliko kmetijo, kjer sem sicer s trdim delom preživel svojo družinico. Po sili so me spravili od doma – nisem hotel – branil sem se – ker je težko pustiti svojo bajtico in iti v negotovost, posebno na stara leta – vendar prišli so gospod župnik in rekli, kaj da vendar mislim, da v 14 dneh se itak vrnemo z Angleži kot zmagovalci in tedaj si boste za mal denar lahko kupili lepo kmetijico – ker bo posestva dovolj – saj jih poznamo vse partizanske sodelavce. Kdor ne gre z nami je komunist, je za Tita. No in kaj sem hotel, šel sem – sedaj pa sem brez vsega – brez denarja, gospodje župniki pa vidim kar dobro živijo. Imam samo eno željo še, hotel bi na svoji zemlji zatisniti oči. Ubogi narod zapeljani.*¹²⁵

Iz taborišča v Monigu pri Trevisu, kjer je bilo poleti 1945 približno tisoč ljudi, največ civilistov in precej duhovnikov, je ohranjen zapis o pogovoru z ljubljanskim katehetom Jankom Sedejem.¹²⁶ Sedej naj bi med drugim izjavil, da hočejo skoraj vsi civilisti iz Trevisa domov, vendar se bojijo, ker se širijo govorice, da v Jugoslaviji pobijajo in zapirajo ljudi vse povprek. Ljudje vsemu ne verjamejo in hkrati spoznavajo, da do spora med Sovjetsko zvezo in zahodnimi zavezniki, na katerega so upali voditelji, očitno ne bo prišlo. Ljudje so tudi skrivaj brali Primorski dnevnik, zato je odlok o amnestiji vzbudil veliko zanimanja. Katehet Sedej naj bi tudi izjavil: *»Jaz sem bil v Ljubljani proti komunizmu, nisem pa storil nikomur ničesar hudega ... Sedaj, ko je KP prišla na oblast, je pač to treba upoštevati in jo priznati za oblast.»* Za beg se je odločil zaradi razpoloženja okrog škofa, ki pa sam sicer ni dal naloga za pobeg. *»Razširjali so glasove, da partizani duhovnike vse pobijejo.»* Dodal je, da so tamkajšnji italijanski duhovniki jezni na slovenske, ker po njihovem niso imeli pravilne politike, saj se ne bi smeli vezati na okupatorja, sploh pa ne bi smeli zapustiti naroda. Pisec poročila poleg pogovora s Sedejem opisuje težak položaj kmetov v taborišču, ki so ostali brez dela, medtem ko je inteligenca dobivala službe. Ljudje naj bi tudi opazili, da imajo voditelji, ki so občasno prihajali na obiske, veliko denarja. Tiste, ki so se zanimali za vrnitev, so spraševali, kako se bo odlok o amnestiji izvajal in kako bi se vrnil domov. Slovenske oblasti so bile bolj kot za vrnitev duhovnikov, na katere so gledale z nezaupanjem, zainteresirane za vrnitev kmetov, otrok in družin.¹²⁷ Nekateri, med njimi tudi vojaki, so prebežali v Jugoslavijo.¹²⁸

V taborišču v Serviglianu, kamor so bili 15. avgusta 1945 premeščeni tisti iz taborišča v Monigu, naj bi vladal *»neznošen moralni teror 'Stražarjev' in duhovnikov nad vsemi, zlasti ženskami. Večina beguncev, zlasti preprosti sloji, so vsak dan bolj*

¹²³ AS, I, f. AIS, ae 154, Seznam logorjev naše reakcije.

¹²⁵ AS, I, f. AIS, ae 154, posebno poročilo Ja, 6. september 1945.

¹²⁶ Janko Sedej je bil rojen l. 1905 v Železnikih in leta 1930 posvečen v duhovnika. Vrnil se je v Slovenijo, nimam pa podatka kdaj, in je umrl novembra 1976 v Ljubljani (podatki F. M. Dolinar in B. Kolar).

¹²⁷ AS, I, f. GO KPJK, ae 388, osebna korespondenca Borisa Kraigherja, poročilo: Iz pogovora z ljubljanskim katehetom Sedejem, ki je zbežal iz Ljubljane in je v Trevisu, nedatirano. Pri pogovoru naj bi bili navzoči Sedej, profesor Uršič, Gabrovec in avtor, ki je nepodpisan.

¹²⁸ AS, I, f. AIS, ae 154, posebno poročilo Ja, 6. september 1945.

naveličani in nezadovoljni in so zlasti kmetje želeli domov. Vedno večji odpor naj bi bil tudi proti voditeljem, saj so ljudje počasi doumeli, da so bili zapeljani in izigrani.¹²⁹ Ob tem so bili nekateri voditelji odločno proti vračanju ljudi iz begunskih taborišč v Jugoslavijo, zato so ti še bolj omahovali pri odločitvi za vrnitev.¹³⁰

SLOVENSKA POLITIČNA EMIGRACIJA V CONI A JULIJSKE KRAJINE

Kmalu po umiku Jugoslovanske armade iz nove cone A Julijske krajine, že julija 1945, so se slovenski politični emigranti, ki so bili v veliki večini iz osrednje Slovenije, med njimi je bilo tudi nekaj rojenih Primorcev, začeli naseljevati na tem območju.¹³¹ Ena njihovih glavnih nalog je bila, kot je bilo že omenjeno, vzpostavitev povezave med begunskimi taborišči in Slovenijo, kjer je oktobra 1945 po podatkih slovenskega notranjega ministrstva delovalo 18 t. i. band s 175 možmi, *-ki so imele zveze s pobeglimi izdajalci na Koroškem in Primorskem.*¹³² Avgusta 1945 so se tako nekateri že svobodno sprehajali po Trstu in se zaposlovali v zavezniških službah. Prišlo je tudi do prvih groženj med emigranti in protifašisti ter do pretepov.¹³³ V začetku avgusta 1945 naj bi emigranti v Trstu ustanovili svojo obveščevalno službo in tudi organizirali ohorožene trojke, ki so odhajale v Jugoslavijo.¹³⁴

Prihodi slovenske emigracije v cono A so bili načrtovani in dogovorjeni z zavezniško upravo, saj je ta precej emigrantov, res tudi zaradi odklanjanja domačinov, zaposlila. Hkrati so potrebne kadre, zlasti za šolstvo, iskali tudi po begunskih taboriščih. Poleg Gorice in Trsta je veliko emigrantov ZVU kot učitelje ali delavce v svoji upravi namestila tudi na podeželju. Emigranti so bili zaposleni ne samo v šolstvu, ampak tudi pri radiu Trst in glasilu Glas zaveznikov.¹³⁵ Pri zaposlovanju duhovnikov, največ kot učiteljev verouka v slovenskih šolah, je pomagal tudi goriški nadškof Carlo Margotti s posredovanjem msgr. Mirka Brumata.¹³⁶ Primorski dnevnik je 18. avgusta 1945 našteval naslednje slovenske emigrante – protikomuniste, ki so prispeli v Trst: Marjan Zajc, Milko Brezigar, kaplan Franc Glavač, Vladimir Žitko, Miloš Stare, Srečko Baraga, Pavle Verbič, Lenko Urbančič, Franček Robič, belogardistični poročnik Novinc,¹³⁷

¹²⁹ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 18. december 1945.

¹³⁰ AS, MNZ, 600/20, arhiv dr. Albina Šmajda, str. 33.

¹³¹ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijski poročili, nepodpisani, 20. in 22. julij 1945. Med drugimi naj bi prišel v Trst Vinko Košir, ki je bil četniški organizator, po rodu iz Vipavske doline in je zbežal iz Ljubljane. Kriv naj bi bil za internacije ljudi. Prišla sta tudi Alfred Kralj, četnik iz Maribora, Boris Mihelič, prav tako četnik iz Maribora.

¹³² AS, I, f. AIS, ae 154, posebno poročilo Ja, 6. september 1945; f. CK ZKS, depeše zvezni vladni šk. 1, dopis slovenskega notranjega ministra Z. Poliča notranjemu ministrstvu DFJ, 13. oktober 1945.

¹³³ AS, f. Edvard Kardelj, šk. 35, depeša Vojne misije pri 8. angleški armadi, 10. avgust 1945.

¹³⁴ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 4. avgust 1945.

¹³⁵ AS, I, f. AIS, ae 63, pismo načelnika Ozne za Primorsko V. Winklerja – Ferruccia Viktorju (verjetno B. Kraigher), 25. avgust 1945.; G. Bajc, La politica delle autorità di Lubiana, str. 194–217.

¹³⁶ AS, I, f. AIS, ae 151, prepis pisma stolnega kanonika v Gorici M. Brumata Francu Jakliču o potrdilu, ki ga je zanj izdal nadškof C. Margotti 30. oktobra 1945 za zaposlitev kot učitelja verouka na goriških slovenskih srednjih šolah.

¹³⁷ To je verjetno domobranski poročnik v Klani, Ilirski Bistrici in nato v Trstu, v AS, MNZ, kartoteka Ozne.

Drnovšek,¹³⁸ belogardistični policijski agent Adamič, iniciator velikih pokolov v Livnu Ivan Babič.¹³⁹ Že septembra 1945 so bili v Trstu nekateri vidni predstavniki slovenske politične emigracije, npr. Albin Šmajd, Miloš Stare, Vladimir Žitko in major Peter Horn. Slovensko emigracijo v Trstu naj bi do Šmajdovega prihoda vodil Stare, ki je bil tudi politični vodja katoliškega krila.¹⁴⁰ Že pred koncem septembra 1945 so imeli emigranti tudi svoj socialni odbor, ki je bil podporno društvo.¹⁴¹ Dovoljenje zanj so jim dale zavezniške oblasti in je bil podružnica rimskega jugoslovanskega podpornega društva. Ta naj bi ustanovil tudi menzo za jugoslovanske begunce v Trstu, ki bi jo vzdrževali Britanci.¹⁴² Prihodi emigracije so bili jeseni 1945 še številnejši. Naseljevali so se v Trstu, Gorici in tudi na podeželju. Pojavljati so se začeli tudi letaki, ki so, kot poročajo jugoslovanski viri, *«blatili Jugoslavijo in našo oblast»*.¹⁴³

V Trstu je bilo avgusta 1945 precej hrvaških emigrantov, po nekaterih virih celo do dva tisoč. Bili pa so neorganizirani in tam le začasno, saj se jim bivanje v coni A ni zdelo dovolj varno.¹⁴⁴ Tudi italijanski viri jeseni 1945 poročajo o prihodih jugoslovanskih emigrantov v Trst, ki so se združevali v posebno organizacijo, katere temeljna naloga je bila priprava na upor proti »Titovemu gibanju».¹⁴⁵

Politični emigranti so imeli povezavo z organizacijami v Italiji in s centralo v Rimu. Sredi septembra 1945 je bil nekaj dni v Trstu tudi vodilni med slovenskimi političnimi emigranti Miha Krek, a so za njegov prihod vedeli le redki. Krek, ki je že junija 1945 v pogovorih z zavezniki zamenjal geslo Trst k Sloveniji z geslom Slovenija k Trstu, je bil med obiskom v Trstu zelo optimističen zaradi londonskega pogovora s kraljem malo pred tem, na katerem je bil tudi Vladimir Maček. Somišljenike naj bi spodbudil z izjavo, da bodo za božič že doma.¹⁴⁶ Tudi več drugih podatkov kaže na to, da je emigracija sprva upala na hiter zlom nove oblasti v Jugoslaviji in s tem na vrnitev v nekaj tednih.¹⁴⁷ Ščasoma so spoznali, da se položaj v Jugoslaviji stabilizira, in upali na spremembe spomladi leta 1946.¹⁴⁸

¹³⁸ Verjetno novinar Božo Drnovšek, ki je bil v Ljubljani sodelavec Andreja Uršiča, v AS, MNZ, kartoteka Ozne.

¹³⁹ Primorski dnevnik, 18. avgust 1945.

¹⁴⁰ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 11. in 14. september 1945.

¹⁴¹ AS, MNZ, 600/20, arhiv dr. Albina Šmajda, str. 33.

¹⁴² AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 14. september 1945.

¹⁴³ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijska poročila za september, oktober 1945, nepodpisana.

¹⁴⁴ AS, I, f. AIS, ae 154, poročilo JDL: Jugoslovanska emigracija v Italiji, 19. avgust 1945.

¹⁴⁵ ASDMAE. AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 8, Novice o aktualnem položaju v Trstu in Julijski krajini, nedatirano, verjetno oktober 1945.

¹⁴⁶ AS, I, f. AIS, ae 154, obveščevalno poročilo Z. Mauser, 16. september 1945; AS, MNZ, 600/20, arhiv dr. Albina Šmajda, zapisnik zaslišanja na UDV, str. 33. M. Krek naj bi bil v Trstu deset dni pred Šmajdovim prihodom 22. septembra 1945; ASOVA, m. Andrej Uršič, zapisnik zaslišanja na UDV, oktober 1947. G. Bajc pa navaja, da je bil M. Krek zelo skeptičen glede možnosti, da bi prišlo do oboroženega posredovanja, ki bi emigraciji omogočilo vrnitev v Jugoslavijo, pri čemer navaja Šmajdovo zaslihanje 8. marca 1946, G. Bajc, La politica delle autorità di Lubiana, str. 59.

¹⁴⁷ AS, I, f. AIS, ae 154, poročilo JDL: Jugoslovanska emigracija v Italiji, 19. avgust 1945. V njem pišejo: *«Večnoma vsi emigranti, tako slovenski kakor srbski in hrvaški, trdijo, da se bodo najkasneje do božiča vrnili v Jugoslavijo.»*; G. Bajc, La politica delle autorità di Lubiana, str. 58, 59.

¹⁴⁸ AS, I, f. AIS, ae 151, prepis pisma L. K. (verjetno Leopold Kemperle) Rajku Ložarju v Lienz, nedatirano, jeseni 1945. Rajko Ložar je bil arheolog in etnograf, ravnatelj Etnografskega muzeja v Ljubljani. Leta 1945 je emigriral, bil v zavezniških zbirnih taboriščih v Avstriji in od leta 1950 v ZDA.

Posamezniki iz emigrantskih vrst naj bi širili strupeno propagando proti DFJ in izdali brošurico Resnica o Jugoslaviji.¹⁴⁹ Hkrati so ostro napadali jugoslovanske oblasti. Tako naj bi Bojan Ribnikar, ki je občasno nosil tudi zavezniško uniformo, in Karlo Rosner na novinarski večerji izjavljala, da je Edvard Kardelj za njih navaden zločinec in izdajalec, ker je Koroško prodal Avstriji, in dodala: *«Če se ne bodo pametni ljudje priključili k njim (ljudem Ribnikarjevega kova), bo izgubljen in prodan tudi Trst.»* Izjavila naj bi tudi, da so vsi partizani za njih komunisti in zločinci.¹⁵⁰ Tudi emigracija je, podobno kot nasprotniki komunizma na Primorskem, zagovarjala tezo, da je Jugoslavija izgubila Trst zaradi komunizma. Prepričanje, da bo novi jugoslovanski režim v kratkem propadel, ker so ljudje nezadovoljni, pa jim je dvigovalo moralo. Nezadovoljni naj bi bili tudi nekdanji partizani. Volitve v Jugoslaviji so bile po njihovem izvedene s terorjem, zato so pričakovali, da jih zahodni zavezniki ne bodo priznali.¹⁵¹

Njihovo označevanje nasprotne strani ni bilo nič manj ostro in izključujoče, kot je bilo pisanje krogov SIAU o njih. Medsebojna nasprotja in spomini na medvojno dogajanje so bili še tako navzoči, da ne ena ne druga stran nista bili sposobni niti najmanjše samorefleksije in kritične ocene lastnega dela ter priznanja svojega dela krivde. Tako je Koželj v pismu iz Trsta konec oktobra 1945 pisal verjetno o Festivalu dela: *«Danes so imeli pri nas partizani manifestacijo. Nabralo se je precej te golazni, iz vseh obližnjih krajev so zbohnani skupaj, da bi predstavljali Tržačane ... Bolelo me je, ko sem videl naše zastave z zvezdo, a tisti, ki so jo nosili, so vpili po italijansko.»*¹⁵² Janko Orožen¹⁵³ je v pismu Bojanu Ribnikarju 21. januarja 1946 (pismo je pomotoma prispelo na uredništvo Primorskega dnevnika) ob smrti Ribnikarjevega očeta v ljubljanskem zaporu pisal: *«Upajmo, da se bo uresničil naš stari pregovor: Božji mlini meljejo počasi toda sigurno. Tudi krvniki našega naroda prejmejo plačilo. Upam, da ta čas ni daleč.»*¹⁵⁴

V Julijski krajini so se tudi širile novice, da se pripravlja pohod na Jugoslavijo in da se v ta namen urita v Italiji dve diviziji jugoslovanskih emigrantov. V Zahodni Evropi naj bi bilo kar šeststo tisoč pripadnikov kraljeve vojske pripravljenih na pohod.¹⁵⁵ Obsojali so podpisno akcijo za priključitev k Jugoslaviji, ki naj bi jo izvajali med ljudmi s pritiskom ali celo z grožnjami. *«Ti podpiši,»* je menil Ivan Martelanc, *«ne pomenijo nič ... Dokler bo Tito v Jugoslaviji, toliko časa Trst ne bo jugoslovanski. Trst bodo AA okupirali za pet let, medtem pa se bodo prilike toliko uredile, da Trst ne bodo zasedle partizanske bande, ampak prava redna jugoslovanska vojska.»*¹⁵⁶ S posredo-

¹⁴⁹ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 20. september 1945.

¹⁵⁰ AS, I, f. AIS, dodatno, obveščevalno poročilo o sestanku novinarjev, 27. september (1945).

¹⁵¹ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, o izjavah Vinka Koširja na sestanku z Mirkom Brezigarjem v Trstu, 24. julij 1945; isto, obveščevalno poročilo, 12. oktober in 9. november 1945.

¹⁵² AS, I, f. AIS, ae 152, prepis pisma Koželja iz Trsta, nedatirano, konec oktobra 1945. V kartoteki Ozne je najti dva Koželja, Marjana, ki je bil študent, in Alojza, ki je bil pripadnik Stražarjev, AS, MNZ, kartoteka Ozne.

¹⁵³ Janko Orožen, verjetno bančni uslužbenec v Mariboru. Nato je bil v Trstu, kot poročajo, precej pasiven.

¹⁵⁴ AS, I, f. AIS, ae 155, prepis pisma J. Orožna iz Avenga nad Muranom B. Ribnikarju, 21. januar 1946.

¹⁵⁵ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 12. oktober 1945.

¹⁵⁶ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 14. september 1945.

vanjem pri polkovniku Botvmanu so celo skušali preprečiti njeno izvajanje, a so bili neuspešni.¹⁵⁷

Kljub temu so manj goreči vzpostavili stike. Tako je Bojan Ribnikar uredniku Soče (verjetno Soški tednik) svetoval, naj časopis ne bo preveč protiangleški, ker to škodi Slovincem med mirovno konferenco, saj naj bi zaradi tega pisanja Britanci vedno bolj sovražili Slovence.¹⁵⁸ Nekateri so se pridružili projugoslovanski demonstraciji 4. novembra 1945, ki je sledila italijanski manifestaciji, medtem ko so *«fašisti napadli in blatili jugoslovansko in sovjetsko zastavo»*.¹⁵⁹

Zanimivo je stališče duhovnika Virgila Ščeka o slovenski emigraciji v coni A, v katerem je izhajal tako iz vprašanja priključitve kot iz vprašanja družbene ureditve v Jugoslaviji. Verski tednik, ki je izhajal v Trstu in ga je podpirala emigracija (verjetno Teden), je objavil izjavo, da so načeloma proti vsakemu iredentizmu. V skladu s tem stališčem *«mi bi ne smeli biti več Primorci ampak Odmorci»*, je komentiral Šček. Za tem stališčem stojijo tisti, ki so odklonili podpis za Jugoslavijo. *«Rekli so, da so proti sedanji Jugoslaviji, ker pa druge ni, so zoper Jugoslavijo.»* Skupino slovenskih emigrantov je obiskal tudi tržaški škof Santin, ki so mu ob obisku ploskali. *«Ploskali so škofu,»* je komentiral Šček, *«tistemu škofu, čigar edina sled v zgodovini bo njegovo preganjanje slovenskega jezika v tržaški škofiji. In temu škofu so kranjski begunci ploskali. Iz tega je jasno razvidno, kakšne sorte so tisti Slovenci.»* Hoteli so staro Jugoslavijo in stare razmere. *«Kaj to pomeni v praksi? Da bi Srbi zdaj poklali vsaj milijon Hrvatov, ker so med vojno ustaški Hrvatje s pomočjo in podpora samega Mussolinija pobili pol milijona Srbov ... Da bi Hrvati imeli za kralja Aimana iz katoliške savojske dinastije. Da bi se Slovenci, ki so prvič v zgodovini zdaj edini, spet začeli kregati in med seboj sovražiti in pobijati ... Najbolj si ti ljudje želijo uničenje socializma in vrnitev kapitalizma ... Z drugimi besedami, radi bi spet imeli oblast. Jaz pravim: Zakaj pa so oblast dali iz rok? Saj so imeli s sabo kralja, v rokah pa bajonete in topove, policijo in ječe. Ako so oblast izpustili iz rok, je to znak, da so bili nespособni za vladanje.»*¹⁶⁰

V Trstu trenj v katoliškem emigrantskem krogu, ki je bil med emigranti v Trstu vodilen, naj ne bi bilo in so politično podpirali usmeritve domačina Petra Šorlija. Manj je bilo med emigracijo v Trstu liberalcev, ki so bili tudi manj aktivni.¹⁶¹ Katoliško emigrantsko skupino v Gorici so sestavljali največ profesorji, osrednja osebnost naj bi bil, po mnenju Ozne, ravnatelj učiteljsišča v Gorici Vinko Brumen.¹⁶² Tam so imeli tudi več stikov z domačini kot v Trstu, v glavnem s tistimi, ki so se vrnili v Gorico, od koder so se umaknili pred prihodom JA pa so iz različnih vzrokov odšli že prej.

¹⁵⁷ AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša B. Kidriča E. Kardelju, 28. avgust 1945.

¹⁵⁸ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 10. avgust 1945.

¹⁵⁹ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 5. november 1945.

¹⁶⁰ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, koncept intervjuja V. Ščeka za Primorski dnevnik, nedatirano, objavljeno v Korespondenci Virgila Ščeka, str. 202.

¹⁶¹ AS, I, f. AIS, ae 154, obveščevalno poročilo Z. Mauser, 16. september 1945; AS, I, f. AIS, dodatno, obveščevalno poročilo, februar 1946. V katoliškem krogu v Trstu so bili Jože Peterlin, msgr. Jože Prešeren, Srečko Baraga in drugi.

¹⁶² AS, I, f. AIS, dodatno, obveščevalno poročilo, februar 1946. Vinko Brumen je bil med vojno profesor na učiteljsišču v Ljubljani, od februarja do aprila 1945 pri deželnem šolskem svetu v Gorici, od oktobra 1945 do septembra 1947, ko je odšel v Argentino, pa ravnatelj slovenskega učiteljsišča v Gorici. V Argentini je izdal vrsto publikacij, med drugim leta 1980 zbirko filozofskih esejev in meditacij Naš in moj čas, PSBL, 3/144, 145.

Skupaj naj bi snovali t. i. narodni blok, ki bi se morda pridružil separatističnemu gibanju, hkrati pa naj bi ustanavljali tudi posamezne stranke, zaradi česar se je zlasti Leopold Kemperle povezoval tudi s Trstom, z Bojanom Ribnikarjem in duhovnikom Petrom Šorlijem.⁴⁶⁵ Kljub temu je bilo tudi v Gorici nekaj nezaupanja med domačini in emigranti, ter celo med emigranti, ki so tudi imeli pomisleke do tistih, ki so bili najbolj kompromitirani.⁴⁶⁶

Dotedanji spori med liberalci so se nadaljevali tudi po prihodu v cono A Julijske krajine, vendar zaradi splošnega položaja niso bili tako ostri.⁴⁶⁵ Maja 1946 so jugoslovanske organizacije poročale o Andreju Uršiču, voditelju mlade JNS v Ljubljani, sicer domačinu iz Kobarida, ki pa se javno takrat ni udeleževal, deloval pa naj bi v okviru svojih znancev, zlasti trgovcev in gostilničarjev. ZVU je v, za jugoslovansko stran problematičnem, Breginjskem kotu kot učitelje zaposlila tri emigrante, pravnike iz Ljubljane. Od teh je bil vsaj Ivan Bole povezan z Uršičem, ni pa jasno, če so bili ti stiki tudi politični. Drugače pa se liberalci niso javno udeleževali in so skušali najti neko srednjo pot.⁴⁶⁶

S pomočjo ZVU se je v središče emigracije vse bolj spreminjal slovenski radio Trst, ki je začel oddajati takoj po osvoboditvi v okviru MOS Trst. Po svojem prihodu je ZVU prevzela nadzor in začela zaposlovati Slovence, ki so nasprotovali OF, ti pa so bili v Trstu predvsem emigranti. Pomembne naloge so prevzeli pri informativnem programu in tako uveljavljali »protidemokratsko zahodno politiko«. V letu 1945 so se na radiu zaposlili emigranti Jože Peterlin, Drago Cimperšek in Vida Wolf. Še bolj izrazito je ZVU posegla v razmere v slovenskem radiu leta 1946, ko je bila 15. junija ustanovljena samostojna slovenska radijska postaja. Zamenjano je bilo vodstvo, dotedanji šef slovenskih oddaj Gojmir Demšar je dobil le glasbeni oddelek, na njegovo mesto pa je bil imenovan Jože Lipovec. Zaposlili so še druge emigrante in proti ljudski demokraciji usmerjene ljudi, tako da je »govorni del prešel popolnoma v roke reakcije in je razumljivo, da so vse te oddaje postopoma dobile značaj sredstva propagande proti državam ljudske demokracije.« Slovenska radijska postaja je imela v zavezniški politiki in v politiki novim jugoslovanskim oblastem nenaklonjenih pomembno mesto tudi zato, ker so prek nje širili novice tudi v Slovenijo.⁴⁶⁷ Posamezna posredovanja SIAU in MOS Trst so kljub temu uspevala do konca leta 1946. Takrat je vodstvo radia prevzel Jože Germ, ki je nekatere naklonjene SIAU tudi odpustil. Na radiu so se zaposlili tudi sodelavci časopisa Glas zaveznikov, ko je ta prenehal izhajati (Alfred in Tatjana Pipan, Božo in Miran Drnovšek). Največ stikov z vodstvom radia sta imela Leopold Kemperle in Srečko

⁴⁶⁵ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijski poročili, nepodpisani, 10. in 17. september 1945.

⁴⁶⁶ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 20. september 1945. Med drugim navajajo pomisleke Bojana Ribnikarja o Albinu Šmajdu.

⁴⁶⁷ ASOVA, m. Andrej Uršič, zapisnik zaslišanja na UDV, oktober 1947.

⁴⁶⁸ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, maj 1946. Andrej Uršič se je kot domačin iz Kobarida vključil v priprave za ustanovitev SDZ na Goriškem, v kateri emigranti formalno niso sodelovali. Bil je tudi urednik njenega glasila Demokracija, glej str. 139–149.

⁴⁶⁹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 7, Pregled delovanja slovenske radijske postaje v Trstu od osvoboditve do danes, nepodpisano, nedatirano; f. AIS, dodatno, poročilo poverjenika Logarja, 2. marec 1946. Zavezniki naj bi hoteli postaviti slovensko postajo, ki bi bila zasедena s »samimi reakcionarnimi elementi, načrtno širila vesti v Jugoslaviji in tako vzpodbujala tamkajšnje reakcionarne kroge. Preko te postaje bodo takorekoč naši emigranti tu dobili vezo s sovražnimi elementi v Sloveniji in Jugoslaviji«, isto, ae 232, seznam osebja s karakteristikami.

Baraga. Tako je slovenski radio v naslednjih letih postal v očeh tistih, ki so bili naklonjeni novim jugoslovanskim oblastem, *«center protijugoslovanske informacijske službe, zbira okrog sebe vso slovensko reakcijo ter vzdržuje stike s podobnimi elementi na slovenskem Koroškem in v Italiji, pri čemer uživajo vso pomoč zaveznikov»*.⁶⁸

Najpomembnejša osebnost in vodja emigracije v Julijski krajini je bil, od svojega prihoda konec septembra 1945 v Trst, Albin Šmajd. Potem ko ga je Ozna 22. februarja 1946 ugrabila, naj bi se položaj popolnoma spremenil in je poverjenik Ozne sredi marca 1946 o položaju med tržaško emigracijo poročal: *«Nič več ni bilo dosti slišati o kakih sestankih, videti ni bilo nikakih kurirjev iz Rima. Zbiranje po kavarnah pa je skoraj izumrlo. Niti članov ožje zarotniške družbe, to je Kemperleta, Horna, Slanica, Žitka ni več videti skupaj, tudi ni več slišati o načrtih za revolucijo v Jugoslaviji. Edino govorjenje in nada je sedaj tretja vojna, to je vojna proti SZ. Poudariti je treba, da je odšlo po izjavi prof. Barage in Kregarja ter drugih večina beguncev v taborišča v Italiji. Samo v zadnjih 14 dneh je odšlo izmed 200 Jugoslovancev: 80 Slovencev. Ostali so v glavnem v Trstu le oni, ki so v angleških službah kot profesorji, prevajalci ipd. Ostala sta še major Horn, Trop in Kemperle ter druga manj važna svojat. Kemperle se še vedno vozi vsak teden v Gorico, kjer ostaja navadno tri dni... Vodilne politične osebnosti slovenske reakcije cone A sedaj ni»*.⁶⁹

Med begunci so že septembra 1945 vzbudile preplah novice, da je v Trst in Primorje prispelo večje število agentov Ozne, ki jih je iskala tudi zavezniška policija.⁷⁰ Ozna je že jeseni 1945 začela z ugrabitvami najbolj izpostavljenih predstavnikov emigracije in hkrati hotela prestrašiti preostale, da bi se umaknili ali nehali delovati. Tako je 26. oktobra 1945 ugrabila Ivana Martelanca in njegovo ženo,⁷¹ dan kasneje Izidora Martinjaka, ki je bil kasneje izpuščen, in kot sem že omenila 22. februarja 1946 Albina Šmajda. Konec oktobra 1945 so poskusili ugrabiti tudi Miloša Stareta, ki pa je ušel.⁷² Prav tako ni uspela ugrabitev Draga Petkovška, medvojnega urednika domobranskega časopisa Vipavec, v Gorici 10. januarja 1946.⁷³

Po italijanskih virih naj bi 9. decembra 1945 ugrabili tudi Vinka Koširja. Ugrabitve so se dogajala ob belem dnevu in ugrabiteljev skoraj nikoli ni nihče oviral.⁷⁴ Tako

⁶⁸ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 7, Pregled delovanja slovenske radijske postaje v Trstu od osvoboditve do danes, nepodpisano, nedatirano; f. AIS, dodatno, obveščevalno poročilo, februar 1946. Več o razmerah na Radiu Trst v G. Bajc, La politica delle autorità di Lubiana, str. 194–206.

⁶⁹ AS, I, f. AIS, ae 155, poročilo poverjenika Jaraminja, 17. marec 1946.

⁷⁰ AS, I, f. AIS, ae 154, posebno poročilo Ja, 6. september 1945.

⁷¹ AS, MNZ, osebno gradivo, dr. Ivan Martelanc. Ohranjeno je njegovo zaslišanje na UDV, ki pa je nečitljivo.

⁷² PRO, FO 371/48953 R18136/15236/92, poročilo Investigation Committee of Venezia Giulia, 2. del, 14. november 1945, str. 206–208, Disappearance of Anti Tito Yugoslavs in Trieste, 1. november 1945. V njem poleg ponesrečene ugrabitve M. Stareta poročajo tudi o izginotju I. Martelanca in žene Amalije ter I. Martinjaka. Poročilo zaključijo: *«Upoštevanje vse okoliščine se lahko zaključijo, da so vsi ti dogodki delo Ozne, tajne komunistične policije.»*

⁷³ Primorski dnevnik, 19. junij 1946, Razprava pred višjim vojaškim sodiščem v Gorici. Takrat je bila namreč obravnava proti Ivanu Saksidi in Erminu Bratužu, ki sta bila obtožena poskusa ugrabitve Petkovška in nezakonite posesti orožja. Ugrabitev je preprečila zavezniška policija, ki je ugrabitelje tudi aretirala. Obravnava je bila v italijanski izjave obtoženih naj bi bile podane pod pritiskom in ustrahovanjem.

⁷⁴ AS, I, f. AIS, ae 151, pismo L. K. (verjetno Leopold Kemperle) R. Ložarju, 31. oktober 1945; N. Maganja, Trieste 1945–1949, str. 89; ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, poročilo glavnega poveljstva kraljevih karabinjerjev raznim ministrstvom o položaju v Julijski krajini, 7. januar 1946.

italijanski viri poročajo o uboju advokata iz slovenske katoliške stranke, ki naj bi ga izvedla Ozna pri belem dnevu.¹⁷⁵ zato so se ljudje bali, da bo ista usoda doletela tudi najbolj vidne predstavnike proitalijanske politike.¹⁷⁶ Kmalu po Šmajdu so poskusili ugrabiti tudi Franca Šopjanca v Trstu, a se ugrabitev ni posrečila. Krivci so v glavnem zbežali v cono B, štiri pa je aretirala ZVU. Načelnik Ozne za Primorsko Veri Winkler je marca 1946 poročal, naj bi zaradi zapletov, ki so jih takšne akcije povzročile Jugoslaviji na mednarodnem področju, le-te ustavili.¹⁷⁷ Kljub temu najdemo v italijanskih virih podatke o ugrabitvah jugoslovanskih protititovskih eksponentov še v začetku avgusta 1946.¹⁷⁸ Tako so junija 1946 ugrabili zdravnika Passalacqua na poti na nujno zdravniško pomoč v Dolini.¹⁷⁹ Marca 1947 je bil v Komnu ugrabljen Miran Engelman, ki je aprila 1946 pobegnil iz zaporov UDV v Jugoslaviji.¹⁸⁰ Nato sta bila ugrabljena urednik Demokracije Andrej Uršič, in sicer ponoči na poti med Robičem in Kobaridom 31. avgusta 1947, in Ferdinand Kalin, oba predstavnika SDZ. O Uršičevi ugrabitvi je poročal tudi časopis *La Voce Libera* 2. septembra 1947.¹⁸¹

Na razpoloženje med emigracijo so vplivala tudi sporočila o nameravani izročitvi petnajstih vojnih zločincev Jugoslaviji, med njimi tudi Leona Rupnika.¹⁸² Hkrati pa je nanje naredila močan vtis nesporna množična podpora Slovencev novim jugoslovanskim oblastem, ki jo je bilo čutiti povsod, zlasti ob velikih manifestacijah, na katerih so bili izbruhi navdušenja za Jugoslavijo pristni in ne le posledica propagande. Tudi emigranti, vsaj tisti, ki niso bili ekstremisti, so bili potem, ko so spoznali, da do hitre spremembe režima v Jugoslaviji ne bo prišlo, razdvojeni. Niso hoteli pretrgati vseh vezi z domovino niti niso mogli povsem prezreti prizadevanja tamkajšnjih ljudi za pridružitve k Jugoslaviji. Tako so se nekateri slovenski emigranti v Trstu udeleževali projugoslovanskih manifestacij, tudi ob prihodu razmejitvene komisije.¹⁸³ Ta krog je ob pariški mirovni konferenci podprl program združene Slovenije, *»pri čemer je treba dati komunistom prav pri njihovih maksimalnih zahtevah«*. Hkrati so menili, da bi njihova podpora novim jugoslovanskim oblastem in s tem komunistom koristila le Moskvi in ne Jugoslaviji. Podobno stališče naj bi imeli tudi zavezniki, s katerimi so imeli skupno nalogo, tj. rušenje komunizma.¹⁸⁴

¹⁷⁵ Tu ne gre za uboj, ampak za ugrabitev Albina Šmajda.

¹⁷⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 7, poročilo iz Trsta, nepodpisano, 4. marec 1946.

¹⁷⁷ AS, I, f. AIS, ae 74, pismo načelnika Ozne za Primorsko V. Winklerja - Ferruccia Viktorju (verjetno B. Kraigher), 4. marec 1946.

¹⁷⁸ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo o položaju v Trstu, nepodpisano, 1. avgust 1946.

¹⁷⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo o položaju v Trstu, nepodpisano, 1. julij 1946.

¹⁸⁰ Demokracija, 30. maj 1947.

¹⁸¹ AS, I, f. AIS, ae 148, izrezki iz časopisja.

¹⁸² AS, I, f. AIS, ae 421, situacijski poročili, nepodpisani, 30. oktober in 2. november 1945. Leon Rupnik je bil izročen jugoslovanskim oblastem 2. januarja 1946, isto, situacijsko poročilo, 2. januar 1946.

¹⁸³ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 8. oktober 1945: *»Velika manifestacija 7. oktobra – bila nekaj impozantnega, Trst kaj takega še ni videl. Povorka je trajala uro in pol. Ing. Košir je izrazil, da je bila nekaj nepopisnega, dr. Kemperle je v pogledu na maso strmel. Vsi so bili primorani priznati, da je ljudstvo resnično navdušeno za novo Jugoslavijo.«*; f. CK KPS, šk. 39, redno desetdnevno poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO za čas od 1. do 10. aprila 1946.

¹⁸⁴ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, avgust 1946.

Med emigranti v Julijski krajini so bili tudi preprosti ljudje, ki niso bili v zavezniških službah in jih je bolj zanimalo preživetje kot politika. Ti so se zavedali, da se bo njihov položaj z zaostrovanjem odnosov z Jugoslavijo še poslabšal. Jeseni 1945 jih je najbolj skrbelo, kako bodo preživeli zimo, zato se je marsikdo želel vrniti domov. V Julijsko krajino je prišlo tudi veliko emigrantov iz Italije, ki so tam skušali dobiti povezavo z domovino.¹⁸⁵ O njih je razpravljalo tudi predsedstvo PNOO, ki je predlagalo jugoslovanski vladi, da ustanovi pri štabu za repatriacijo poseben odsek, ki naj bi olajšal njihovo vrnitev.¹⁸⁶ Predvsem v Gorici je bilo tudi veliko slovenskih beguncev iz cone B. Tam so aprila 1946 za pomoč beguncem ustanovili društvo slovenskih beguncev, ki mu je predsedoval msgr. Srečko Gregorec,¹⁸⁷ rojen v Mengšu, sicer župnik iz Šturij v Vipavski dolini in tedaj učitelj v verskih šolah v Gorici. Društvo, ki je imelo ob ustanovitvi približno sto članov, je izdelalo tudi evidenco slovenskih beguncev, ki so bili prej internirani v taborišču Riccione in so se zdaj vračali v Julijsko krajino. Bilo naj bi sicer apolitično društvo, vendar se je po mnenju karabinerjev borilo tudi proti Titovim komunistom in podpiralo slovensko kraljevo gibanje (movimento monarchico slavo).¹⁸⁸

Ozna (nato UDV) je zbirala informacije o profesorjih emigrantih, ki jih je v slovenskih šolah zaposlovala ZVU. SIAU in prosvetna komisija PNOO sta ZVU tudi očitali, da hkrati, ko je zaposlovala emigrante, ni ničesar storila za vrnitev tistih primorskih profesorjev, ki so bili v času fašizma izgnani v notranjost Italije.¹⁸⁹ Karakteristike teh profesorjev, ki jih je izdeloval npr. prosvetni odsek PNOO, niso povsem šablonske, ampak so ločili med posamezniki, ki tudi niso bili vsi enako goreči nasprotniki komunizma in nove Jugoslavije.¹⁹⁰

Nekateri med emigranti so iskali sožitje s tamkajšnjimi prebivalci. Vladimir Žitko, ki je po svoji lastni izjavi zbežal pred JA v *»onem političnem razpoloženju, ki so ga ustvarjali nacifašistični elementi takrat, ko so bežali celo številni simpatizerji OF«,* kot poročajo, *»od svojega imenovanja dalje, ne le da ni nikdar postopal proti, marveč je tudi upošteval zahteve prosvetnega odseka pri PNOO in se zadnje tedne naravnost ravnal po njihovih navodilih.«* Podobno naj bi ravnal tudi Martin Jevnikar,

¹⁸⁵ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijski poročili, nepodpisani, 9. november in 14. december 1945.

¹⁸⁶ AS, I, f. PNOO, m.1. zapisnik seje predsedstva PNOO, 29. oktober 1945.

¹⁸⁷ Srečko Gregorec, glej op. 373, str. 179

¹⁸⁸ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 4, poročilo glavne komande kraljevih karabinerjev različnim ministrstvom, 28. april 1946.

¹⁸⁹ AS, I, f. CK KPS, šk. 38, obveščevalno poročilo komande VVP, 23. avgust 1945.

¹⁹⁰ AS, I, f. AIS, ae 162, ae 318; AS, MNZ, osebna gradiva, dr. Srečko Baraga, Komisija za ugotavljanje zločinov okupatorjev in njihovih pomagačev za Slovenijo, dokazni material zoper profesorje kolaboracioniste (prepis datiran s 23. januarjem 1946): *»1. Srečko Baraga, pred italijanskim zlomom odpačel od OF; grozil z zapiranjem dijakov aktivistov; sestavil šifriran spisek vseh profesorjev ljubljanskih gimnazij, nasprotnikov bega; 2. Pavel Verbič, osebne aretacije ob božičnih praznikih itd; 3. Alojzij Geržinič, še pred okupacijo profesor domobranske gimnazije v Idriji; 4. Martin Jevnikar, domobranski obveščevalec na klasični gimnaziji v Ljubljani. Maščevalen ni bil, čeprav je marsikaj vedel; 5. Vincenc Beličič; 6. dr. Ivan Vrečar, profesor verouka na klasični gimnaziji v Ljubljani, osebno zelo pošten ter je odločno odklanjal pisanje katoliškega časopisja o OF. Zlasti se mu je zdela ogabna gonja Slovenskega doma. Bil je dejansko simpatizer OF. Ob osvoboditvi je zbežal zaradi splošne psihoze iz Ljubljane, ker je bil mnenja, da bo slovenska duhovščina kolektivno kaznovana radi ponašanja nekaterih duhovnikov; 7. Vinko Brumen, sedaj ravnatelj slovenskega učiteljskega v Gorici; 8. Vladimir Žitko, takoj po okupaciji organizator bega.«*

ki ni *»nikdar nastopal proti prosvetni komisiji PNOO in tudi odobral vse socialne in politične reforme ter smatral, da je povratek v staro dobo nemogoč»*. Celo Anton Kacin, ki so ga sicer označevali kot bližnjega sodelavca Janka Kralja, naj bi v glavnem upošteval potrebe goriške okrožne prosvetne komisije.⁹¹ Najbolj ostri so bili napadi SIAU in slovenskih oblasti na Srečka Barago, ki so ga v Ljubljani obsodili kot vojne- ga zločinca, s čimer so ga predvsem hoteli onemogočiti v njegovem delovanju pred- stojnika slovenskih šol.

Po mirovni pogodbi in ustanovitvi STO so si emigranti, ki so živeli na Goriškem, poiskali službe v prihodnji coni STO, nekateri pa so se pripravljali na preselitev v dru- ge države. Tudi tisti, ki so bili na območju prihodnjega STO, so, z nekaterimi izjema- mi, v naslednjih letih odšli. Največ se jih je izselilo v Argentino.

SLOVENSKE ŠOLE

Področje šolstva je bilo tisto področje, pri katerem je prihajalo do največjega nasprotovanja med Slovenci, ki so bili naklonjeni novi Jugoslaviji, in slovensko emigra- cijo ter tudi med prvimi in ZVU. To področje je v literaturi že temeljito obdelano, zato tu navajam le nekaj poglobljenih poudarkov.⁹²

V okviru prosvetnih odsekov pri PNOO, MOS Trst in pri okrožnih NOO so že v času jugoslovanske zasedbe delovali posebni referenti za slovensko in italijansko šolstvo. ZVU je sicer vzpostavila stari italijanski šolski sistem, hkrati pa tudi obnovi- la slovenske šole. Šolski referent John P. Simoni je imenoval posebne svetovalce za

⁹¹ AS, MNZ, osebno gradivo, dr. Srečko Baraga, dopis referenta za prosveto PNOO Zorka Je- linčiča javnemu tožilstvu za Slovenijo: Poročilo in izjave o kolaboracionističnih profesorjih v Trstu in Gorici, 14. december 1945. Profesor Žitko je bil v šolskem letu 1945/46 okrožni inšpek- tor v Trstu, nato pa ravnatelj nižje srednje šole. S. Baraga v odgovoru na zaupno pismo sovrain- tendenta V. Rubinija med drugim zapiše, da Žitko ne le, da ni hotel nadzorovati šole, *»ker se je bal priti nazkriž s komunisti, ampak se je vedno dogajalo, da sploh nerednosti na šolah ni prijavil prosvetnemu oddelku ... Dalje je Žitko predlagal za namestitev hude komuniste, ki so bili poslani iz Jugoslavije in so kar očitno delali proti ZVU.»* Tako naj bi ravnal, ker je *»v Ju- goslaviji pustil svojo tvornico mila in mislil, da jo bo na ta način rešil.»* A. Geržinič, *Boj za slovensko šolstvo na Primorskem*, str. 161.

⁹² Slovensko šolstvo 1945–1985 (Na Goriškem in Tržaškem), zbornik, Trst 1986; S. Baraga, Za- četki slovenskega šolstva na Primorskem pred 30. leti, *Sij slovenske svobode*, Buenos Aires, april 1976; S. Bratina, Nelahka pot do resnice (Ob 50-letnici slovenskega povojnega šolstva v hvaležen spomin na dr. Srečka Barago, dr. Antona Kacina, dr. Avgusta Sfiligoja), Trst 1996; isti, Petdeset let slovenskih šol, *Koledar goriške Mohorjeve družbe*, Gorica 1995, str. 65–69; A. Ga- brič, Oživljanje kulturne dejavnosti na Primorskem v očeh slovenske kulturne politike, *Primorska srečanja*, l. 14, 1990, št. 104–105, str. 139–144; isti, *Acta Histriae*: A. Geržinič, *Boj za slovensko šolstvo na Primorskem*, Buenos Aires 1983; M. Jevnikar, *Od 40-letnici obnovitve slovenskih šol na Primorskem*, *Koledar goriške Mohorjeve družbe*, Gorica 1986, str. 42–49; R. Klinec, *Ob- novitev slovenskih šol po padcu fašizma*, *Koledar goriške Mohorjeve družbe*, Gorica 1978, str. 90–106; D. Pahor, *O ljudskošolskih učnih načrtih zavezniške vojaške uprave (1945)*, *Goriški let- nik, Juvančičev zbornik*, št. 6, Nova Gorica 1979, str. 275–282; isti, *Prispevki k zgodovini obno- vite slovenskega šolstva na Primorskem 1943–1945*, Trst 1974; M. Šah, *Deset let slovenskih šol na Tržaškem*, *Izvestje slovenskih šol*, Trst 1955, str. 3–7; isti, *Zgodovina slovenskega šolstva*, *Mladika*, št. 6, Trst 1966, str. 105–106; T. Zorn, *Zavezniška vojaška uprava in slovensko šolstvo v slovenskem Primorju leta 1945*, *Goriški letnik, Juvančičev zbornik*, št. 6, Nova Gorica 1979, str. 261–274; G. Bajc, *La politica delle autorità di Lubiana*, str. 89–155.

italijanske in slovenske šole.⁴⁹³ CLNG, ki je sodeloval v upravi ZVU, je dobil vse pristojnosti pri italijanskem šolstvu, pri vzpostavitvi slovenskih šol pa je prihajalo do nesoglasij med projugoslovanskimi organizacijami, zlasti prosvetnim odsekom PNOO in ZVU. Glavni predmet sporov je bilo vprašanje učnega programa in učiteljev.⁴⁹⁴

Prvi pogovori o vprašanju slovenskega in italijanskega šolstva so bili med predstavniki ZVU in PNOO že junija 1945. Predstavniki prosvetnega odseka so poudarili, da je vprašanje slovenske šole eno temeljnih vprašanj v odnosih med obema tamkajšnjima narodoma, in zahtevali slovensko šolstvo v popolnem soglasju z Italijani in z njihovo pomočjo. Posebej so omenili razvoj slovenskega šolstva med osvobodilnim bojem.⁴⁹⁵ Zahtevali so tudi, da Slovenci sami odločajo o slovenski šoli, zlasti glede učiteljev in profesorjev.⁴⁹⁶ Takoj so postavili tudi vprašanje vrnitve in vnovične zaposlitve slovenskih učiteljev in profesorjev, ki so bili pregnani v času fašizma. Medtem ko je ZVU takoj zaposlila profesorje židovskega rodu, je za slovenske zahtevala, da se preuči vsak posamezni primer, *«da se ne vrnejo v službo tudi oni, ki so bili odpuščeni iz službe iz nepolitičnih razlogov»*.⁴⁹⁷ Prosvetni odsek PNOO je sprejel predlaganega italijanskega nadzornika v Trstu in predlagal slovenskega za Gorico, in sicer Andreja Budala, ki pa je bil po mnenju ZVU predstavnik strani, ki ni zastopala vsega slovenskega naroda. Ob tem je predstavnik ZVU dodal, da imajo *«na razpolago v Emiliji kakih 50 usposobljenih profesorjev in med njimi tudi osebo, ki bi lahko zasedla mesto superintendenta»*. Na to je PNOO sklenil predložiti spomenico, da *«omenjeni gospodje ne morejo priti v poštev, ker so bili v službi okupatorja in bi morali priti pred sodišče»*. John P. Simoni je imel prek Leopolda Kemperleta stike hkrati s prosvetnim odsekom PNOO in z nasprotnim taborom.⁴⁹⁸ ZVU je tako začela kot učitelje zaposlovati slovenske emigrante. To je opravičevala s tem, da slovensko stran naj ne bi predstavljala le OF, ampak tudi njej nasprotni, ki so imeli veliko več sposobnih šolnikov. Na pogovoru med Alfredom C. Bowmanom in Dušanom Hreščakom je prvi dejal, da so pri imenovanju učiteljev naredili kompromis in so imenovali del ljudi iz tabora SIAU in del iz nasprotnega.⁴⁹⁹

Ker do dogovora ni prišlo, sta postala oba podintendanta za Goriško in Tržaško okrožje Italijana in so bili slovenski šolski inšpektorji odgovorni njima, kar je povzročilo številne proteste Slovencev. Učni program je bil za slovenske šole enak kot za italijanske. Uporabili so šolski program izpred 8. septembra 1943, odvezli pa so

⁴⁹³ Military Government Journal, I 1, št. 8. Slovenske šole so 8. oktobra 1945, ko so bile odprte, delovale v vseh občinah, kjer so bile 1. junija 1914, in v občinah, v katerih je bilo najmanj petindvajset učencev v polmeru štirih kilometrov. Po podatkih MOS Trst je bilo leta 1922 v Julijski krajini 312 slovenskih šol s 708 učitelji in 39.892 učenci v 663 razredih, v AS, I, f. MOS Trst, m. 5a, dopis prosvetnega odseka MOS Trst odseku za vzgojo pri ZVU, 7. julij 1945.

⁴⁹⁴ AS, I, f. MOS Trst, m. 2a, zapisnik seje MOS, 12. oktober 1945.

⁴⁹⁵ AS, I, f. MOS Trst, m. 5a, poročilo o pogovoru o šolskih zadevah mesta Trst, 9. julij 1945.

⁴⁹⁶ AS, I, f. MO SIAU Trst, m. 3a, okrožnica: Vsem rajonskim in terenskim odborom SIAU, nepodpisana, 12. september 1945.

⁴⁹⁷ AS, I, f. MOS Trst, m. 7b, dopis prosvetnega odseka MOS MOS-u o pogovoru Oskarja Ferlana in Draga Pahorja s C. W. Washburnom, 7. julij 1945.

⁴⁹⁸ AS, I, f. MOS Trst, m. 5a, poročilo o pogovorih z zavezniki o zadevi šolstva prosvetnega odseka PNOO tajništvu PNOO, 18. avgust 1945.

⁴⁹⁹ AS, I, f. GO SIAU, m. Primorski dnevnik, poročila o ukinitvi Primorskega dnevnika, december 1945.

tiste dele, ki jih je navdihoval fašizem. Natisnili so tudi slovenske učbenike, a brez prokomunističnih besed.⁵⁰⁰

Primorski dnevnik je 24. novembra 1945 objavil članek Zgodba se nadaljuje, v katerem je obravnaval vprašanje slovenskih šol. Med drugim je zapisal, da je *-vse višje vodstvo slovenske zavezniške šole, ki ga je izbral in imenoval gospod Simoni nacistično, fašistično in domobransko-*, in da tudi izgleda, *-kakor da Simoni hoče zavestno in z vztrajnim delom fašistizirati, to je prepeljati slovensko srednjo šolo s fašističnimi elementi-*.⁵⁰¹ Primorski dnevnik je bil zaradi tega članka nekaj časa prepovedan. PNOO za Slovensko primorje in Trst je 7. decembra poslal vrsto protestov, v katerih so prepoved postavili v isti kontekst kot prepovedi Narodne zaščite in narodnoosvobodilnih odborov. To je bil zanje ukrep proti temeljnim človekovim pravicam in svobodi tiska, torej ukrep, kakršnih so bili deležni v času najhujšega fašističnega in nacističnega režima. Suspenz je bil preklican 23. decembra 1945.⁵⁰²

Vprašanje slovenskih šol se je znova zaostriilo v času priprav na prihod razmejitvene komisije.⁵⁰³ Slovenski dijaki nižje srednje šole, višje realne gimnazije in trgovske akademije v Trstu so 12. februarja 1946 stavkali z zahtevo za odstranitev profesorjev – političnih emigrantov.⁵⁰⁴ Zaradi stavke so slovenske srednje šole v Trstu zaprli in odpustili dva slovenska profesorja in šest učiteljev, na kar so odgovorili s protestno stavko goriški dijaki.⁵⁰⁵ Nasprotja so se zaostrovala tudi med slovenskimi in italijanskimi dijaki in študenti, zato je 24. februarja 1946 v Trstu prišlo med njimi do pretepov.⁵⁰⁶ V slovenski srednji šoli v Trstu je 9. marca 1946 prišlo tudi do incidenta zaradi obešanja zastav. Civilna policija je vdrla v šolo in aretirala dijake. Ker so se dijaki pridružili splošni stavki, ki je bila organizirana zaradi poboja, ki so ga člani civilne policije izvedli v Škednju, in je bila politične narave, je ZVU za določen čas znova zaprla slovenske šole v Trstu.⁵⁰⁷ ZVU je 20. marca izdala novo uredbo glede slovenskih šol, po kateri so se ponovili protesti zaradi slovenskih učbenikov, ker ti niso smeli imeti besedil, ki bi propagirala Titovo Jugoslavijo.⁵⁰⁸

Občasni protesti zaradi emigrantskih učiteljev, ki pa niso prerasli v večje akcije ali stavke, so se nadaljevali vse do podpisa mirovne pogodbe in njene uveljavitve. V letu 1947 so protestirali proti močni kontroli, ki so jo izvajale zavezniške oblasti nad slovenskimi učitelji, proti zahtevi prosvetnega odseka ZVU za preučitev vsebine nove serije slovenskih učbenikov, proti omejitvi dnevnega šolskega programa. Ta učiteljem ni dopuščal, da bi zadrževali učence po pouku in tam politično delovali. Protestirali so proti vključevanju italijanskega jezika, čeprav le pogojno, v slovenski šolski program.⁵⁰⁹

⁵⁰⁰ B. Novak, Trieste, str. 210.

⁵⁰¹ Primorski dnevnik, 24. november 1945.

⁵⁰² AS, I, f. GO SIAU, m. Primorski dnevnik, poročilo o ukinitvi Primorskega dnevnika, december 1945; O protestih je poročal Il Lavoratore, 7., 8. in 12. december 1945; N. Troha, Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 145–147.

⁵⁰³ Npr. Primorski dnevnik, 26. januar 1945, Nujnost demokratizacije slovenskih srednjih šol.

⁵⁰⁴ Primorski dnevnik, 12. februar 1946, Kako je z epuracijo belogardističnih profesorjev. Včeraj so napovedali tržaški študentje na slovenskih zavodih protestno stavko; isti, 13. februar 1946, Tržaški slovenski študentje stavkajo; isti, 14. februar 1946, Za enakopravnost naše šole.

⁵⁰⁵ Primorski dnevnik, 16. februar 1946, O našem šolstvu. Skrajni čas, komentar k dijaški stavki.

⁵⁰⁶ Primorski dnevnik, 27. februar 1946, Šovinistična provokacija, izpadi italijanskih študentov.

⁵⁰⁷ AS, I, f. GO SIAU, šk. resolucije SIAU; Primorski dnevnik, 14. marec 1946, Šole so last ljudstva.

⁵⁰⁸ Uradni list ZVU, uredba št. 89; Primorski dnevnik, 11. april 1946; isti, 17. april 1946, Za slovensko knjigo gre.

⁵⁰⁹ AS, MNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, mesečno poročilo ZVU za junij 1947.

Vprašanje slovenskih šol in zaposlovanje slovenskih profesorjev in učiteljev, ki so bili jugoslovanski državljani, je vznemirilo italijanske oblasti. V cono A Julijske krajine so obenem prihajali tudi študenti, ki niso bili »allogeni«, in so slovenske šole po mnenju Alcida De Gasperija dobivale položaj, ki ni bil sorazmeren s številom tamkajšnjih Slovencev. Zanj je bila to dezitalianizacija Trsta, za katero so delali tako podporniki kot nasprotniki Titovega režima.⁵¹⁰ Italijanska stran se je pritoževala, da število slovenskih šol raste in da zasedajo poslopja italijanskih. Julija 1947 je bilo v Trstu v slovenskih osnovnih šolah 1740 učencev, v eni srednji šoli 634 učencev, v znanstvenem liceju 138 in v dveh nižjih srednjih šolah (avviamentih) 185 učencev. Po italijanskih izračunih naj bi bilo slovenskih učencev, domačinov, največ tisoč, preostali pa naj bi bili prišleki iz cone B in Slovenije.⁵¹¹

REPATRIACIJA SLOVENCEV

Veliko Jugoslovanov, ki so bili tako italijanski kot jugoslovanski državljani, je konec vojne pričakalo v Italiji. Tja so prišli med vojno iz različnih vzrokov ali pa jih je pregnal že fašizem pred njo. Med njimi so bili jugoslovanski vojni ujetniki, ki so jih Italijani zajeli ob kapitulaciji Jugoslavije leta 1941. Ti bi se po letu 1943, če ne bi postali nemški ujetniki, vrnili domov. Nekateri se zaradi nasprotovanja novim oblastem v Jugoslaviji sploh niso hoteli vrniti. Veliko tistih, ki se niso hoteli vrniti, je bilo tudi med nekdanjimi pripadniki Kraljeve jugoslovanske vojaške misije v Rimu, ki je bila razpuščena po sporazumu med Titom in Šubašićem.⁵¹² Ob koncu vojne je bilo v Italiji tudi veliko Primorcev, nekdanjih italijanskih vojakov, ki so jih večinoma zajeli zavezniki.

Za vrnitev Jugoslovanov so v Italiji skrbele jugoslovanske vojne misije, ki so te ljudi še med vojno tudi vključevale v jugoslovanske partizanske enote ali pa so se vračali kot civilisti. Jugoslovanske misije so izvajale rekrutacijo med nekdanjimi italijanskimi vojnimi ujetniki in zlasti med zavezniškimi ujetniki, nekdanjimi italijanskimi vojaki, Slovenci in Hrvati iz Julijske krajine.⁵¹³ Ti so od Jugoslavije zahtevali posredovanje uradnega jugoslovanskega zastopstva, saj so zavezniki z njimi ravnali neprimer- no, jih celo vodili na delo skupaj z nemškimi in fašističnimi ujetniki. Veliko je bilo množičnih pobegov iz zbirnih centrov v Jugoslavijo, ker so se ljudje bali, da bodo ostali v taboriščih še mesece.⁵¹⁴ Kot sem omenila, je bilo ob koncu vojne v Italiji tudi veliko Jugoslovanov, nekdanjih italijanskih in zavezniških vojakov oz. ujetnikov, tudi civilistov, ki večinoma niso nasprotovali novi Jugoslaviji in so čakali na repatriacijo. Med njimi in politično emigracijo je prihajalo do sporov in spopadov, kar je še dodatno oteževalo položaj.⁵¹⁵ Med jugoslovanski emisarji, ki so novačili ljudi in skrbeli za repatriacijo v domovino, so bili tudi »elementi giuliani«, kot jih imenuje italijanska

⁵¹⁰ ASDMAE, AP 1936–1950, Jugoslavija, b. 7, dopis A. De Gasperija admiralu E. W. Stonu, 27. november 1945.

⁵¹¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 133, poročilo o Trstu, 12. julij 1947.

⁵¹² ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavija, b. 153, opomnik za generalnega tajnika o nekdanjih jugoslovanskih vojnih ujetnikih v Italiji, 13. junij 1945.

⁵¹³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 12, opomnik za generalnega tajnika, 10. marec 1945.

⁵¹⁴ AS, I, f. CK ZKS, fasc. GO KPJK, poročilo iz Milana obveščevalca Lisjaka L. Šentjura, 7. junij 1945.

⁵¹⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 30, dopis predsedstva italijanske vlade zunanjemu ministrstvu o jugoslovanski dejavnosti v Italiji, 18. december 1945.

vlada. Ob tem italijanska stran ni opazila ali ni hotela opaziti, da so bili ti v veliki večini Slovenci in Hrvati. V Italiji so delovale tudi jugoslovanske tajne službe, ki so ugrabljale ljudi, zlasti tiste, ki so jih sumili vojnih zločinov.⁵¹⁶ V zbirnih centrih so se poleg partizanskih pojavljali tudi »agenti reakcije«, ki so propagirali vstop v britansko ali jugoslovansko kraljevo armado, ob tem pa naj bi ljudem ponujali obilne in bogate pakete, obleko, cigarete in denar za podpis in obvezo. Večina ljudi je te ponudbe odklonila in čakala na vrnitev v domovino. *»Zaslepljeni, čigar število sicer ni visoko, čeprav je tudi teh škoda, pa so bili že davno odpeljani dalje in kolikor smo mogli zvedeti celo že v Afriko,«* je poročal jugoslovanski obveščevalac.⁵¹⁷

Približno 30.000 Jugoslovancev je bilo tudi v južni Franciji, na Sardiniji in Korziki. Poročilo o položaju med njimi, ki ga je verjetno napisal sodelavec Ozne, ugotavlja, da je bila velika večina avgusta 1945 naklonjena novi Jugoslaviji. Obstajala je tudi reakcija, ki pa ni imela večjega vpliva. Med njimi naj bi delovala tudi belogardistična organizacija, ki je dobivala denar iz Vatikana prek škofa Alojzija Fogarja in pomagala zlasti ljudem s Primorske.⁵¹⁸

Iz južne Italije, kjer je bilo v zbirnem centru v Bariju veliko Slovencev iz Julijske krajine, je bilo deloma že med vojno in nato do oktobra 1945 prepeljanih v domovino nekaj tisoč ljudi. Mnogi, kot jih imenujejo italijanski vladni viri *militari alloglotti*, so že med vojno dezertirali iz italijanske vojske. Po italijanskih virih jih je do aprila 1944 dezertiralo 1094, nato do marca 1945 še 721.⁵¹⁹

Ob koncu vojne je bilo na območju Italije tudi veliko Primorcev, civilistov, ki so bili internirani ali premeščeni v času fašizma ali med vojno. Samo državnih uslužbencev je bilo skupaj z Istrani, deloma tudi Italijani, približno 5550. Jugoslovanska stran je zahtevala njihovo skupinsko vrnitev in izmenjavo z italijanskimi *regnicoli*. ZVU je zahtevo zavrnila oziroma na prva posredovanja sploh ni odgovarjala. Hotela je obravnavati vsak posamezen primer in je bila proti skupinski rešitvi, saj je menila, da niso bile vse preselitve politične. V resnici pa so bili ljudje, kot lahko preberemo v elaboratu o državnih uslužbencih, premeščeni na podlagi ukaza, brez možnosti nastanitve družin, na območja, ki so bila nezdrava, in je bila to dejansko internacija. Največ je bilo premeščenih med letoma 1926 in 1927. Posamezniki so tako vlagali prošnje za vrnitev pri pristojnih organih v Italiji, nekateri že pred majem 1945, vendar niso dobili pozitivnega odgovora. Morali bi zagotoviti, da imajo bivališče v Julijski krajini ali da gredo v cono B. A tudi če so to zahtevo izpolnili, so bile z vrnitvijo težave in se jih je novembra in decembra 1945 vrnilo le približno sto. Nekateri so celo dobili soglasje *regnicolov*, ki so se hoteli vrniti v Italijo, vendar niti to ni zadostovalo.⁵²⁰

Poseben pokrajinski odbor za državne uslužbence je do marca 1946 zbral 1974 prošenj. Večina teh ljudi je bila starejših in so zahtevali priznanje pokojnin. Odbor je poudaril tudi posledice, ki so jih ti ljudje utrpeli, saj so obubožali materialno in moralno. Niso imeli možnosti šolati otroke, zdaj pa se je proitalijanska stran lahko norčevala

⁵¹⁶ ASDMAE, AP 1946.1950, Jugoslavija, b. 30, pismo italijanskega zunanjega ministrstva predsedstvu vlade, 29. november 1945.

⁵¹⁷ AS, I, f. CK ZKS, fasc. GO KPJK, poročilo iz Milana obveščevalca Lisjaka L. Šentjura, 7. junij 1945.

⁵¹⁸ AS, I, f. AIS, ae 282, poročilo o položaju primorskih Slovencev, Marseilles, 16. avgust 1946.

⁵¹⁹ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavija, b. 141, opomnik italijanskega zunanjega ministrstva, 30. oktober 1945.

⁵²⁰ AS, I, f. AIS, ae 391, Elaborat o narodnostnem in političnem preganjanju v Julijski krajini 1918–1946 z ozirom na državne uslužbence, 28. maj 1946.

iz neizobraženih Slovencev. Obenem je iz tega, da ljudje niso obvladali knjižne slovenščine, zaključevala, da je Julijska krajina italijanska. Od ZVU so zahtevali enak ukrep, kot je bila ukinitiv protizidovskih zakonov.⁵²¹

*Solkan ob priključitvi k Jugoslaviji
16. septembra 1947.*

BENEŠKA SLOVENIJA, REZIJA IN KANALSKA DOLINA⁵²²

Jugoslovanska armada je ob koncu vojne zasedla celotno slovensko etnično ozemlje, tudi Beneško Slovenijo, Rezijo in Kanalsko dolino. Ker sta bili prvi dve priključeni k Italiji že leta 1866, za zahodne zaveznike nista bili sporno območje. Kanalska dolina je bila priključena sicer šele s saintgermainsko pogodbo, a je imela zaradi velikega števila tam živečih Nemcev (Avstrijcev) specifičen položaj. Jugoslovanska armada se je morala od tam umakniti že 16. maja 1945. Po njenem umiku je bila na tem območju vzpostavljena zavezniška vojaška uprava v Italiji s sedežem v Vidmu. Zaradi sporne meje je v Furlaniji delovala vse do mirovne pogodbe, torej tudi še po ukinitvi zavezniške uprave na drugih italijanskih območjih januarja 1946. Območje je bilo del jugoslovanskih zahtev na mirovni konferenci, zato so bili zanj ustanovljeni jugoslovanski upravni ali boljše rečeno paraupravni organi v okviru Goriškega okrožja – okraji Trbiž (Tarvisio), Tarčent (Čenta, Tarcento) in Čedad (Cividale).

Beneška Slovenija in Rezija sta bili nedvomno najbolj ogrožen del slovenskega narodnega ozemlja, saj sta bili vse od leta 1866 izpostavljeni procesom načrtnega in brezobzirnega raznarodovanja, torej v času, ko narodna zavest med tamkajšnjimi pre-

⁵²¹ AS, I, f. AIS, ae 393, zapisnik seje pokrajinskega odbora za državne uslužbence s komisarjem cone podpolkovnikom J. C. Smutsom, 20. marec 1946.

⁵²² Krajevna imena navajam po: Slovenci v Italiji po drugi svetovni vojni, Ljubljana 1975, str. 171–173.

bivalci še ni bila izoblikovana. Narodna zavest se je zato oblikovala počasi in je Italija do prve vojne že dosegla, da se je miselnost Benečanov in Rezijancev skoraj v celoti poitalijančila. Poslednja sled slovenstva je bilo domače narečje, ki so ga govorili v družinah in je imelo zadnje javno zatočišče v cerkvi. Edini branitelji slovenskega jezika so bili domači duhovniki, ki so bili tudi skoraj edini slovenski izobraženci. do leta 1933 deloma tudi s pomočjo Vatikana in višjih cerkvenih oblasti. Avgusta 1933 pa je Mussolini odredil, da se v Beneški Sloveniji s silo zatrejo slovenske pridige, slovenske javne molitve, slovenski verouk in slovensko cerkveno petje. Videmski nadškof Giuseppe Nogara in Vatikan sta se Mussolinijevi zahtevi ne le podredila, ampak je nadškof leta 1940 ukinitel tudi zasebni pouk slovenščine v nadškofljiškem deškem semenišču v Vidmu, ki ga je poučeval msgr. Ivan Trinko.⁵²⁵

Po padcu fašizma in pod vplivom slovenskega osvobodilnega gibanja, ki mu je sicer s težavo in zapletu uspelo doseči tudi te kraje, je bila slovenska pridiga vrnjena v cerkev in je bilo ustavljeno pospešeno zatiranje slovenstva.⁵²¹ Pri tem pa osvobodilno gibanje ni upoštevalo, da je tam narodna zavest zaradi posebnega položaja v preteklosti skoraj nerazvita in je že leta 1943 samodejno preneslo vojaško in politično prakso z drugih območij Slovenije. To je marsikoga odvrnilo od sodelovanja in med ljudmi vzbujalo odpor, ki je ostal tudi v povojnih letih. Največja napaka je bila mobilizacija za partizansko vojsko, ki so jo izvajali med ljudmi, katerih narodna zavest še ni bila prebujena, hkrati pa so bili močno vezani zlasti na Furlanijo. Zato so se pred njo umikali ali se priključevali italijanskim partizanom. Štab cone se je odzval s prisilno mobilizacijo v upanju, da se *«bodo pomešali z našimi in postali dobri. A vsi Benečani so dezertirali.»*⁵²⁵ Napaka je bila tudi razpustitev županstev, ki so jih postavili Nemci, ker so ljudje tako ostali brez življskih nakaznic. Italijanske oblasti so po vojni ugotavljale, da so jugoslovanski partizani sicer poskusili priti v *«naše gorske doline»*, a jih je prebivalstvo zavrnilo zaradi njihovega nasilja in samovolje.⁵²⁶

Med vojno, pa tudi po njej, je bilo tam nemogoče postaviti civilno slovensko oblast. Albin Duje je konec maja 1945 poročal: *«Delovanje reakcionarnih osopovcev je tam (v Beneški Sloveniji, op. a.) popolnoma javno in veliko število prebivalstva jih pri tem podpira, tako da je kretanje našim aktivistom skoraj onemogočeno. O postavitvi narodne oblasti v Benečiji pa sploh ni govora in je tam ni.»*⁵²⁷

Miran Komac meni, da je bilo v Beneški Sloveniji, Reziji in Kanalski dolini v prvem obdobju po vojni največ ljudi pasivnih in neozaveščenih. Obstajala je tudi

⁵²⁵ Avtor publikacije NAZ, Mračna leta Benečije, str. 28, 29, opozarja, da je prepoved leta 1933 v praksi prepovedovala malo, saj česa velikega tako ni bilo, v odmaknjenih krajih pa je odredba ostala mrtva črka na papirju, saj je duhovniki niso spoštovali. Vse to pa ne zmanjšuje teže ukrepa, ki je posegel v naravno neodtujljivo in sveto pravico vsakega posameznika.

⁵²⁶ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 7, elaborat: Položaj v Slovenski Benečiji, nepodpisan, 5. maj 1948.

⁵²⁷ AS, I, f. CK KPS, ae 1, zapis seje CK KPS, 27. februar 1944; Metka Gombač: Beneška Slovenija 1945–146, Zgodovinski časopis, l. 46, 1992, št. 3, str. 509–517 (v nadaljevanju M. Gombač, Beneška Slovenija, ZČ), str. 509, 510. O odnosu do slovenskih partizanov glej NAZ, Mračna leta Benečije, str. 30–32. Povojne italijanske oblasti so proti pripadnikom Beneške čete organizirale proces z obtožbo o protidržavni dejavnosti, saj so delovali za to, da bi se območje priključilo k Jugoslaviji. O tem procesu je najti obsežno gradivo v AS, f. RK SZDL, npr. šk. 1149, ae 2814.

⁵²⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 5, poročilo videmskega prefekta predsedniku italijanske vlade, 17. september 1945.

⁵²⁷ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, šk. 2, m. Vzhodnoprimerjsko okrožje, poročilo MK KP Gorica (A. Duje) OK KP za Goriško, 31. maj 1945.

manjša skupina, ki se je v narodnobuditeljskem delovanju povezovala s slovenskimi levičarskimi organizacijami, in skupina tradicionalnih nosilcev ohranjanja narodnostne identitete: zlasti duhovnikov, ter nekaj asimilancev, ki so v povezavi z italijanskimi policijskimi in vojaškimi strukturami sestavljali pripadnike najbolj militantnih protislovenskih organizacij.⁵²⁸

V nadaljevanju navajam nekaj pogledov takratnih italijanskih oblastnih in cerkvenih krogov na razmere v Beneški Sloveniji in Reziji. Italijanske oblasti so v tem času sicer poročale o majhnih etničnih skupinah ljudi daljnega slovanskega izvora, ki so bili stoletja vključeni v življenje in gospodarstvo Furlanije in ki hočejo biti Italijani kljub sistematičnemu terorju in fojbam, ki so grozile eksponentom italijanstva. Te majhne skupine naj bi slovanska propaganda povečevala in jih prikazovala kot italijanske žrtve, da bi tako ustvarila iredentizem in nacionalizem ter povzročala nereda.⁵²⁹ Občasno so sicer ti prebivalci navedeni tudi kot Slovenci, ki naj bi jih bilo približno trideset tisoč in ki so obdržali stare navade. Vendar pa v isti sapi dodajajo, da tekoče in pravilno govorijo italijansko in furlansko (kot da bi bil to kakšen dokaz za njihovo italijanstvo) in da so najboljši italijanski državljani. Mnogi med njimi so bili med zadnjimi vojnami alpinci italijanske vojske in so se v bojih za italijansko domovino (*Patria italiana*), izredno izkazali.⁵³⁰

V vseh dolinah naj bi ljudje vneto zahtevali, da ostanejo vključeni v italijanski narod, v »*Nazione italiana*«, in zato slovanska propaganda, razen med majhno skupino intelektualcev in duhovnikov, naj ne bi imela nobene opore. Te manjše skupine so bile po njihovem mnenju nasprotne le zaradi napačne fašistične politike, ki je v preteklosti ovirala ne samo vsako izražanje druge narodnosti, ampak tudi najbolj nedolžne oblike regionalne pripadnosti, kot je bila prepoved časopisu *La Vita Cattolica*, da bi objavljali pesmi v furlanščini. Ta politika je bila, kot je menil videmski prefekt septembra 1945, popolnoma nerazumljiva, če se je upoštevalo, da je bilo neitalijanov le trideset tisoč od osemsto tisoč Italijanov v Videmski pokrajini: »*Neumno je bilo ovirati uporabo materinega jezika (pravzaprav dialekta) prebivalstvu, ki je v miru in vojni stalno izražalo pripadnost k Italiji.*« Mala nacionalistična jugoslovanska skupina, v katero so bili vključeni tudi duhovniki, naj bi že med vojno skušala obdržati pri življenju narodnostni odpor, ki pa ni imel nobenega razloga za obstoj.⁵³¹

Podobno je položaj ocenjeval tudi videmski nadškof Giuseppe Nogara. Na tem območju (tudi v Kanalski dolini, ki je bila nevralgičen center odnosov med Nemci, Slovenci in Italijani) naj bi bila potrebna in pomembna ne le obramba italijanstva, ampak predvsem obramba pred slavokomunisti, ki so bili posebej nevarni zaradi vpliva med italijanskimi komunisti in socialisti. Nadškof Nogara je pozval k ustanovitvi enotnega bloka nacionalnih sil in se zavzel za takojšen prehod te cone pod italijansko upravo, da bi ga zaščitil pred naraščajočim morjem panslavizma, zakritim s plaščem internacionalnega komunizma.⁵³² Poveljstvo karabinjerjev je poročalo, da je slo-

⁵²⁸ Miran Komac: *Questi sloveni bisogna sterminarli: Usoda Beneške Slovenije?*, *Razprave in gradiva*, 1993, št. 28 (v nadaljevanju M. Komac, RIG), str. 124–135.

⁵²⁹ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavija, b. 149, Trenutni položaj v Furlaniji, nedatirano.

⁵³⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 7, pismo A. De Gasperija admiralu E. W. Stonu o obisku razmejitvene komisije v Videmski pokrajini, 23. marec 1946.

⁵³¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 5, poročilo prefekta v Vidmu predsedniku italijanske vlade, 17. september 1945.

⁵³² ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, pismo videmskega nadškofa G. Nogara A. De Gasperiju o dogodkih, ki so se zgodili v Kanalski dolini od osvoboditve dalje, 22. avgust 1945.

vanska propaganda uporabljala razne trike. Tako so 29. avgusta 1945 v Svetem Lenartu Slovenov jugoslovanski organi delili živež ljudem in pri tem pobirali podpise kot potrdilo, dejansko pa naj bi jih nato prikazali kot podpise za Jugoslavijo.⁵⁴³ Projugoslovanska propaganda naj bi bila kriva za poslabševanje položaja, ker je razglašala, da bodo meje postavljene na etnični liniji in bodo ljudje, ki ne podpirajo Tita, izpostavljeni represalijam. Na območje naj bi vpadale tudi slovenske oborožene patrolje.⁵⁴⁴ Poleg oboroženih skupin iz Jugoslavije naj bi v Furlaniji delovale tudi skupine filozofanov iz garibaldinskih in komunističnih vrst, ki so bile deloma oborožene.⁵⁴⁵

Slovenske oblasti so se zavedale, da teror in pritisk italijanskih oblasti v Benečiji nista edina razloga za to, da med tamkajšnjim prebivalstvom nimajo množične podpore, ampak da je bila glavni razlog neprebujena narodnostna zavest.⁵⁴⁶ Ker pa se je ta zavest med vojno kljub vsemu le začela prebujati, se je oboje prepletalo in je bilo italijansko nasilje obenem deloma tudi posledica tega. Zaradi italijanskega terorja so bili tisti, ni jih bilo veliko, ki so se zavzemali za slovenske jezikovne in kulturne pravice, večinoma preplašeni in zbegani. Zaradi nasilja je tako postalo delo narodnih buditeljev, kot so ugotavljali v elaboratu iz leta 1948, težje kakor v času fašizma.⁵⁴⁷

Jugoslovanska armada je v začetku maja 1945 osvobodila in zasedla celotno območje do slovenske etnične meje, od koder je praktično izginil ves italijanski državni aparat. Po njenem umiku iz Beneške Slovenije in Rezije sta se italijanska civilna uprava in varnostna služba – policija od junija do septembra 1945 postopoma vračali, zato do septembra ni bilo lokalnim aktivistom popolnoma jasno, kam sodijo, in so mnogi menili, da so sestavni del cone A. Od septembra 1945 je potekalo oblikovanje meje s cono A, obnovila se je italijanska uprava v Čedadu, prišli so prvi karabinjerji in drugi policijski organi. V coni A so bili objavljeni odloki, ki so prepovedovali potovanje v Beneško Slovenijo brez posebnega dovoljenja. Spomladi 1946 so že poročali, da *»danes visi med Slovensko Benečijo in Goriško železni zastor. Na vseh prehodih so osopovci in karabinjerji.»*⁵⁴⁸ Že tako slab položaj se je kasneje, ko so italijanske oblasti prevzele popoln nadzor, še poslabšal.

Zavezniška uprava je sprva varnostno službo zaupala osoppovcem. Obenem so se začeli pojavljati žaljivi napisi, pred nekaterimi vidno slovenskimi župnišči so ponoči eksplodirale ročne bombe, npr. v Lazah in Landru. Zavezniki so italijanski upravi dali na tem območju proste roke in slednja je, kot poročajo jugoslovanski viri, *»v nekaj mesecih opravila ogromno delo, spretno in uspešno. Pričeli so ovajati celo slovenskega*

⁵⁴³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 7, poročilo glavne komande kraljevih karabinjerjev raznim ministrstvom, 1. oktober 1945.

⁵⁴⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, poročilo glavne komande kraljevih karabinjerjev raznim ministrstvom: Položaj na meji z Julijsko krajino, 14. november 1945.

⁵⁴⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, poročilo: Slovanska aktivnost v Videmski pokrajini, 25. september 1946; isto, 3. oktober 1946; b. 6, poročilo iz Vidma, nepodpisano, 3. avgust 1946.

⁵⁴⁶ AS, I, f. CK ZKS, šk. 35, poročilo B. Kraigherja CK KPS, 19. marec 1946, pred obiskom razmejitvene komisije, v katerem med drugim piše: *»Težava je v dejstvu, da so tukaj sicer večinoma Slovenci, ki pa se ne smatrajo za Slovence, ampak kvečjemu za Benečane, večinoma za Italijane. 90 % prebivalstva je za Italijo. Naši sicer govore o tem, da so mlačni, vendar so to precej pobožne želje. Dejstvo je, da so v prvih benečanskih vaseh tukaj preko današnje demarkacijske črte med cono A in Italijo po vseh hišah čisto italijanski napisi ... Nekaj gorskih vasi je vendarle dobrih.»*

⁵⁴⁷ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 7, elaborat: Položaj v Slovenski Benečiji, nepodpisan, 5. maj 1948.

⁵⁴⁸ AS, I, f. AIS, dodatno, Slovenska Benečija, pregled maj 1945–april 1946.

duhovnika, ki je bil na obisku, češ da je komunistični slovanski agitator, preoblečen v duhovnika ipd.⁵³⁹ Italijanske oblasti so nadaljevale predvojno politiko, ki se je še okrepila po spremembi politike italijanske vlade z nastopom Alcida De Gasperija. Množile so se prijave karabinerjev in preiskave proti posameznikom ali skupinam, ki so jih obtoževali protinarodne dejavnosti. Avtorja poglavja La Slavia Veneta nel secondo dopoguerra v knjigi Nazionalismo e neofascismo Franco Belci in Sonia Kucler ugotavljata, da je šlo za nadaljevanje iste mentalitete in kulture do manjšin, kot ju je uvedel fašizem, šlo je za napad na posameznike in ideološki teror. Italijanske oblasti niso le uvajale svoje uprave, ampak so tudi dovoljevale raznim paravojaškim enotam in organizacijam, da so opravljale zastraševalno delo na tem območju. Vse od leta 1943 so tam delovale tudi zavezniške tajne službe. Je pa ZVU kljub temu do neke mere omejevala lokalni nacionalizem, ki je nato izbruhnil po vzpostavitvi popolne italijanske oblasti septembra 1947.⁵⁴⁰

**KOMUNISTI POVELJUJEJO SLOVENSKO
-ITALIJANSKI ANTIFAŠISTIČNI UNIJI
(SIAU), ZATO SO VSI ČLANI SIAU-a
SOODGOVORNI ZA VSE ZLOČINE OZNE
IN KOMUNISTIČNE PARTIJE.
SMRT TITU-BROZU, KI JE TRST PO-
NUJAL KOMUNISTU TOGLIATTIJU!**

**SLOVENC! 25 LET NAS JE
PREGANJALA FAŠISTIČNA
OVRA, DANES NAS PA PRE-
GANJA KOMUNISTIČNA
O Z N A !**

*Letak jugoslovanskim
oblastem nasprotne
smeri med Slovenci,
natisnjen po pogovorih
med Titom in
Palmirom Togliattijem
novembra 1946.*

Različnim tihim pritiskom se je že takoj po vojni pridružil teror ne samo nad jugoslovanskimi aktivisti, ampak tudi nad civilnim prebivalstvom, ki je bilo naklonjeno Jugoslaviji. Teror je bil močnejši v Beneški Sloveniji in Reziji, nekoliko manjši in drugačen v Kanalski dolini. Tako so jugoslovanski viri že avgusta 1945 poročali o druženju zaveznikov s prejšnjimi fašističnimi prvaki, o glasilu Tricolore in o istoimenski organizaciji. Glasilo Tricolore, ki je dobivalo izdatno finančno podporo in naj bi ga tiskali v Čedadu, je že poleti 1945 začelo širiti protislovensko razpoloženje in napadati projugoslovansko in levičarsko usmerjene. S trikoloristi je nato jugoslovanska stran označevala razne protijugoslovanske, največ paravojaške organizacije, eksponente najhujšega lokalnega italijanskega nacionalizma. Tako so poimenovali osoppovce in druge formacije ter pripadnike Tretjega korpusa prostovoljcev svobode (Terzo cor-

⁵³⁹ AS, I, f. AIS, dodatno, Slovenska Benečija, pregled maj 1945–april 1946.

⁵⁴⁰ Nazionalismo e neofascismo, F. Belci, S. Kucler, str. 587, 588.

po volontari della libertà), ki jih je vodil polkovnik Luigi Olivieri.⁵¹¹ Njegovi člani so bili tudi nekdanji člani GIL,⁵¹² sedanji občinski uradniki, ki so imeli korist zaradi nevednosti ljudi, karabinjerji ter drugi. Za svoje delo so bili dobro plačani. Mnogi analitiki poudarjajo tesno sodelovanje med trikoloristi in italijanskimi vojaškimi in policijskimi oblastmi, ne izključujejo pa tudi povezav z zavezniškimi obveščevalnimi službami.⁵¹³ Msgr. Aldo Moretti, eden od ustanoviteljev medvojnne brigade Osoppo, poudarja, da so po vojni izrabili njeno ime in usmeritev: *«Tajna vojska, ki jo je postavil Olivieri, je v glavnem zbirala podatke o lokalnih političnih razmerah in o svojih nasprotnikih: pogosto žal tudi na podlagi nepreverjenih namigovanj in sumničenj, kar je hladno vojno še bolj ohladilo.»*⁵¹⁴ Dnevnik Unità pa je 27. septembra 1947 zapisal: *«Njegova vloga je v glavnem protislovenska, v resnici pa je tudi protiljudska in protidemokratska. Tretji korpus ne deluje zgolj proti Slovincem, temveč tudi proti pripadnikom levičarskih strank. Italijanska oblast je z obstojem tega korpusa seznanjena. Videmski prefekt, na katerega so se predstavniki lokalnih demokratičnih oblasti pogosto obračali, je v preteklosti dal jasno vedeti, da zanj ve, a tudi, da ne more ukrepati, da vanj ne more poseči.»*⁵¹⁵

V poročilu OK KPJK za Goriško septembra 1945 lahko preberemo: *«Zavezniki se pri vseh raznih aretacijah ravnaajo izključno po navodilih in ovadbah zgoraj navedenih prodancev (trikoloristov, op. a.). Dovolj je, da si član PCI (italijanske komunistične partije, op. a.) za tvojo brezpravnost.»* Poročajo o bombnih napadih in pretepih ter raznih aretacijah: *«V Ravnah je bil aretiran Predan Antonio. Aretacijo so izvršile ozopovske bande iz Trbiža, in sicer pod pretvezo, da je bil špijon v škodo prebivalstva, to pa seveda na ta način, da je pomagal partizanom, medtem ko so bili komandant bande Specogna Alfredo in njegovi v službi okupatorja. Predan Antonio je bil obsojen na smrt in obsodbo so hoteli izvršiti kar banditi sami. Na odločno zahtevo PCI je bil izročen zavezniški policiji in nato izpuščen. Bil je vedno znova zasledovan in pretepan, tako da je moral oditi.»* Zavezniška policija nobenega od napadalcev ni aretirala, ampak je izvedla več aretacij protifašistov.⁵¹⁶

Že septembra 1945 so iz Beneške Slovenije poročali o tem, da *«fašisti pri Tricolore podprti od vseh vladajočih elementov ustvarjajo javno mnenje sovražnosti proti Slovincem v Čedadu in Vidmu, ki so baje vsi komunisti in zločinci. Novi val je izvedel Tricolore, ko se je izvedelo, da so prispelle pošiljke živeža iz Jugoslavije. Šikanirajo župnika pri Svet Lenartu, ki noče podpirati akcije proti Slovincem, čeprav je iz*

⁵¹¹ V NAZ, Mračna leta Benečije, str. 16–25, avtor navaja, da se je tajna vojska z do 7.000 aktivnimi vojaki izoblikovala iz razpuščene partizanske enote Osoppo – Friuli januarja 1946. Njene klice segajo že v leto 1945, in sicer v organizaciji Tretjega korpusa prostovoljcev svobode. Iz nje kasneje nastane organizacija O (Osoppo), del preide leta 1956 v Gladio. Glej še AS, f. RK SZDL, šk. 1068, ae 2611, Trikoloristična organizacija v Beneški Sloveniji od leta 1944 do 1951. Njeno teroristično delovanje, povezava z oblastmi v Videmski pokrajini ter njeno pogosto preimenovanje.

⁵¹² Gioventù italiana del Littorio – fašistična mladinska organizacija.

⁵¹³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, poročilo glavnega poveljstva karabinjerjev raznim ministrstvom: Incident med bivšimi osoppovci in filotitovci v Kozci (Videm), 14. oktober 1946; AS, I, f. AIS, ae 230, obveščevalno poročilo o italijanski reakciji, nedatirano: M. Gombač, Beneška Slovenija, ZČ, str. 511, 512; Nazionalismo e neofascismo, M. Ivašič, str. 594; M. Komac, RIG, str. 124–135; NAZ, Mračna leta Benečije, str. 96–122.

⁵¹⁴ NAZ, Mračna leta Benečije, str. 35.

⁵¹⁵ NAZ, Mračna leta Benečije, str. 40.

⁵¹⁶ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2a, poročilo: Teror v Benečiji, 26. september 1945.

*Furlanije doma.*⁵⁴⁷ Osoppovci so med drugim 30. septembra 1946 napadli hišo Alfonza Gorjupa v Kozci pri Svetem Lenartu Slovenov, ki je bil znan po svojih projugoslovanskih čustvih in je aktivno sodeloval v propagandi za federativno Jugoslavijo. Zaradi tega ga ni maralo najbolj italijansko prebivalstvo Kozce (popolazione italianissima). Pretepli so ženo in dve hčerkici.⁵⁴⁸ Že spomladi 1946 naj bi tako vojni hujskači delovali brez vsake maske. Kot je razbrati v poročilu o položaju v Goriškem okrožju spomladi 1946, so tam *»krožile oborožene bande, ki so provocirale lokalno prebivalstvo in pridigale o vojni proti Jugoslaviji ter uzklikale Mussoliniju. ZVU skuša na vse načine prikriti pomoč, ki jo daje tem morilcem.*⁵⁴⁹

Trikoloristi so v tem obdobju izvedli na stotine ustrahovalnih protipravnih dejanj; pretepali so ljudi, vdirali v stanovanja, ropali in požigali hiše. Ljudi, ki so sodelovali v odporiškem gibanju, so protipravno zapirali tudi ob podpori finančnih stražnikov in karabinjerjev. Nemalo prebivalcev je bilo zaradi teh dejanj prisiljeno bežati iz Beneške Slovenije v Čedad, Videm ali Kobarid.⁵⁵⁰ Prvi povojni umor se je zgodil aprila 1946, ko so Iva Primosiga iz Ermegilda, starega 18 let, nekdanjega partizana, pokosili strelji anglo-ameriške vojske, ko je skušal na drog dvigniti jugoslovansko zastavo. V prvih povojnih letih naj bi v Benečiji prišlo še do drugih nepojasnjenih smrti. Tako je za posledicami tepeža umrl Antonio Sibau iz Škrutovega.⁵⁵¹

Italijanske in zavezniške oblasti so te napade na projugoslovansko usmerjene ljudi tolerirale. V poročilu italijanskega zunanjega ministrstva avgusta 1946 lahko beremo o nasprotovanju med enotami GAP (Gruppi d'azione partigiana, Domoljubne akcijske partizanske skupine), v katerih so bili nekdanji garibaldinci, in osoppovskimi formacijami, ki so bile, po mnenju ministrstva, nacionalistične in deloma monarhistične in so s svojim delovanjem zajezile slovanske vdore v pokrajini. Te enote, imenovane tudi Bratje Italije (Fratelli d'Italia), so imele na voljo oborožitev, ki so jo nameravale s tihim soglasjem zavezniških oblasti še izboljšati. Zaradi povečane slovanske propagande in slovanskih zahtev so poleti 1946 te enote prešle iz *»pasivnega čakanja, ki so ga izvajale doslej, v delovanje, po potrebi tudi v nasilna dejanja.*⁵⁵² Da je bilo na območju več oboroženih enot, katerih člani so z dovoljenjem zveznikov nosili orožje, posredno potrjuje tudi poročilo italijanskega notranjega ministrstva maja 1946. To poročilo v marsičem razkrije, kako so živeli tamkajšnji prebivalci v teh letih.

⁵⁴⁷ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2a, poročilo: Slovenska Benečija, nedatirano.

⁵⁴⁸ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, poročilo glavnega poveljstva karabinjerjev raznim ministrstvom: Incident med bivšimi osoppovci in filotitovci v Kozci, 14. oktober 1946. 13. novembra 1949 je videmsko sodišče šest od trinajstih obtožencev obsodilo na mesec dni zapora pogojno in na plačilo odškodnine, NAZ, Mračna leta Benečije, str. 53, 54.

⁵⁴⁹ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, Analiza položaja v Goriškem okrožju, nepodpisana, po marcu 1946.

⁵⁵⁰ AS, MNZ, kronološki pregled incidentov v Julijski krajini po umiku JA do 12. junija 1946; I, f. CK KPS, šk. 38, ae 4981 in 5020, obveščevalna poročila komande VVP; šk. 39, poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO, 30. maj 1945, v katerem poročajo, da so *»osoppovci obrnili ljudstvo popolnoma na italijansko stran*–isto, poročila, 7., 11., 12., 27. junij, 11. avgust 1945; f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo: Misija v Rezijo in Trbiž, 8. marec 1946 (člani misije Karel Birska, Albin Dujc, župnika Franc Srebrnič in Rafko Premrl), v katerem med drugim poročajo o učiteljici v Osojani, ki so ji osoppovci jeseni 1945 ubili moža; f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo B. Kraigherja CK KPS, 19. marec 1946; M. Komac, RIG, str. 124–135.

⁵⁵¹ NAZ, Mračna leta Benečije, str. 57–61.

⁵⁵² ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6, poročilo o položaju v Videmski pokrajini, nepodpisano, 3. avgust 1946.

Ministrstvo je poročalo o ugrabitvi štirih prebivalcev Dreke. Ugrabitev je izvedlo petnajst oboroženih Slovencev v zavezniških uniformah. Ugrabljeni so bili zaslišani v coni A. Izpraševali so jih o italijanskih namenih do Slovencev in o protislovenskih organizacijah. Sledi: *«Patrioti, ki so z dovoljenjem zavezniških oblasti nosili orožje, in prebivalci Beneške Slovenije, oboroženi s sekirami, vilami in drugim, so odšli na demarkacijsko črto in zahtevali izpustitev ugrabljenih. Slovenci so odgovorili s posameznimi mitralješkimi rafali. Po intervenciji zaveznikov so Slovenci dva izpustili, z drugimi pa so odšli proti Kobaridu.»*⁵⁵⁵

Tudi jugoslovanska stran in garibaldinci v Furlaniji so prve mesece po osvoboditvi izvajali čiščenje oz. epuracijo in naj bi brez sledu izginil kakšen zagrižen fašist, ki je *«nemoteno na zavezniški strani deloval proti naši oblasti»*. Jugoslovanski viri poročajo o delovanju posebnega epuracijskega odbora, v katerem so bili zlasti delavci. Njegovi člani naj bi *«na lastno pest likvidirali elemente, ki nadaljujejo fašistično tiranijo»*.⁵⁵⁶ Med drugim naj bi bil zato, ker je *«strastno sovražil Slovence in vodil gonjo proti Slovencem potom Tricolora»*, 3. septembra 1945 ubit župan iz Svetega Lenarta Slovenov, lekarnar in trikolorist Giuseppe Penasa in njegova žena, ki sta za trikoloriste kmalu postala mučenika italijanstva.⁵⁵⁵ Poročajo tudi o umoru trgovca pri Osojanah, verjetno Stefana Leonarda, ki naj bi ga ubili na to območje vtihotapljeni Slovenci zaradi maščevanja proti ljudem, ki so nasprotovali proslovanski propagandi.⁵⁵⁶

Terorju trikoloristov se je pridružilo zanikanje slovenske identitete s strani lokalnih italijanskih oblasti. Razlog za to, da niso ustanovili slovenskih šol, so italijanske oblasti našle v tem, da slovenski otroci ne razumejo slovenskega knjižnega jezika. Hkrati so trdili, da otroci, ki bodo končali slovenske šole, ne bodo dobili službe ipd. Tiste, ki so si upali poslati otroke v šolo v Gorici, so državni organi zastraševali. Šole v Beneški Sloveniji so tako poleg izobraževalne dobile tudi nalogo, da ohranijo italijansko kulturo v obmejnih krajih. Poleg njih so ustanavljali kulturne in prosvetne organizacije, ki so bile prav tako bolj namenjene ohranjanju in širjenju italijanstva kot pa širjenju izobrazbe med ljudmi. Tako so ustanavljali italijanske knjižnice, organizirali italijanske

⁵⁵⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 10, poročilo italijanskega notranjega ministrstva zunanjemu: Delovanje slovenskih elementov na območju Videmske pokrajine, 2. maj 1946; NAZ, Mračna leta Benečije, str. 133–134.

⁵⁵⁶ AS, I, f. CK KPS, šk. 39, poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO, 23. julij 1945. Poročila o čistkah so tudi v šk. 38, obveščevalna poročila komande VVP.

⁵⁵⁵ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2a, Slovenska Benečija, poročilo, nedatirano; PRO, FO 371/48953 R18136/15263/92, poročilo Investigation Committee of Venezia Giulia, 1. del, 27. september 1945, str. 101–102. Poroča o uboju Giuseppeja Penase in njegove žene Giovanne Cepara na vhodu v njuno hišo. Ubita sta bila z brzostrelko. Penasa se je na zborovanju v Špetru Slovenov 15. avgusta 1945 odkrito opredelil za Italijo, naslednji dan je obsodil prihod 40 Jugoslovancev, ki so propagirali Jugoslavijo, 29. avgusta je s pomočjo karabinjerjev preprečil razdeljevanje živeža, ki so ga pripeljali iz Jugoslavije, kar je ZVU sicer dovolila, prijavil je jugoslovanskega kapetana Zdravliča, ki je bil nato aretiran. Zavezniška policija, ki je skupaj z italijanskimi organi javnega reda v celoti osvetlila zločinsko dejanje, ga je razglasila za navaden umor in mu s tem vzela nalepko političnega dejanja. Ubij je po trditvah Maria Lizzera raziskal tudi NOO, ki je ustanovil posebno preiskovalno komisijo, NAZ, Mračna leta Benečije, str. 62–67.

⁵⁵⁶ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavija, b. 146, poročilo Glavnega poveljstva italijanske kraljeve vojske, september 1945; PRO, FO 371/48953 R18136/15263/92, poročilo Investigation Committee of Venezia Giulia, 1. del, 27. september 1945, str. 104, kjer poročajo o umoru Stefana Leonarda 10. septembra 1945. Ubit naj bi bil zaradi tega, ker je vohunil za tistimi, ki so bili naklonjeni Jugoslaviji, in jih prijavljal oblastem, ki so jih nato aretirale.

prosvetne tečaje, čitalnice, večerne šole, otroške vrtce, v katerih pa otroci med sabo niso smeli govoriti slovensko.⁵⁵⁷

Proti jezikovnim in kulturnim zahtevam je nastopal tudi del Slovencev samih. Slovenskim šolam najbolj nasprotni naj bi bili, kot piše v elaboratu o Beneški Sloveniji leta 1948, *«baš slovenski učitelji, to se pravi tisti narodni odpadniki, ki jih Italija vzgaja v učiteljšišču v Špetru. Agitatorji zoper slovenske zahteve so župani in občinski tajniki, trgovci in bogatejši sloji – sami ljudje slovenske krvi, ki so se iz enega ali drugega vzroka odtujili svojemu narodu.»*⁵⁵⁸ Ti «rinegati» naj bi bili, kot poročajo slovenski viri, celo bolj goreči kot Italijani ter po mentaliteti pravi fašisti in naj bi ob podpori furlanske duhovščine izvajali *«grozen duševni teror na vse slovenske zavedne ljudi. Njihov kaplan, po rodu Slovenec, je aktiven v ščuvanju proti pristinim Benečanom, okrog sebe zbira ozopovce in fašiste, piše v Tricolore, ki izhaja z vednostjo karabinjerjev. Res strašno je živeti v tem duševnem ozračju. Kot so mi dejali kmetje, pitajo naše ljudi z večnimi 'banditi'. Fizično jih sicer ne pretepajo, a so jim vedno za petami, na vsakem oglu je karabinjer, tajni domači policist, ki je bil do včeraj fašist.»*⁵⁵⁹

Škof Antonio Santin se po napadu nanj med obiskom v Kopru vrača v Trst, junij 1947. Spremljata ga pripadnika Narodne zaščite.

«Zapomnimo si, da so slovenski duhovniki v Slovenski Benečiji zadnji ostanki zavednega slovenskega življa,» je zapisano v poročilu iz Benečije.⁵⁶⁰ Tako so imeli pri vzbujanju narodne zavesti pomembno vlogo skoraj edini tamkajšnji slovenski izobraženci – duhovniki oziroma vsaj velik del njih. V spomenici, ki so jo 11. julija 1945 poslali takratnemu predsedniku italijanske vlade Ferrucciu Parriju, so slovenski duhovniki iz Videmske pokrajine poudarili, da dobivajo na tem območju vse večji pomen italijanski šovinisti in fašistični nostalgiki, *«ki so vse do včeraj sodelovali v republikinskih enotah in ki so bili nemški vohuni, medtem ko so bile hiše duhovnikov noč in dan zavetišče*

⁵⁵⁷ NAZ, Mračna leta Benečije, str. 81–92.

⁵⁵⁸ AS, I. f. Boris Kraigher, šk. 7, nepodpisan elaborat: Položaj v Slovenski Benečiji, 5. maj 1948.

⁵⁵⁹ AS, I. f. OK KPJK za Goriško, m. 2a, poročilo o položaju v Benečiji, 21. september 1945.

⁵⁶⁰ AS, I. f. ALS, m. dodatno, Slovenska Benečija, pregled maj 1945–april 1946.

in bolnice partizanov, ne glede na stranko in barvo.⁵⁶¹ Ob tem je bilo vsako slovensko pridiganje sprejeto kot neposredna podpora Titovi Jugoslaviji. Omenjeno spomenico slovenskih župnikov je videmski prefekt označil kot *»manifestacijo nemirnega provokatorskega nacionalizma, ki ga dejanski položaj nikakor ne opravičuje»*.⁵⁶²

Policija in konfidenti so pazili na vsak korak narodno zavednih duhovnikov. Avgusta 1945 je obveščevalec, ki je nadzoroval župnika Angela Cracino, poročal: *»Podutanski župnik pozablja, da je božji služabnik in se gre slovensko propagando, tudi govori slovensko. Prebivalci so zelo vznemirjeni in zahtevajo njegovo odstranitev, zmernejši pa se zavzemajo, da v dogajanje poseže nadškof in poskrbi za njegovo premetitev, preden ... bi bilo prepozno»*.⁵⁶³ Ludvik Zorzut je januarja 1947 poročal tajniku PNOO Borisu Pucu, da so mu duhovniki pripovedovali, da ovađuhi *»zabeležijo uro odhoda iz hiše in uro povratka, dan na dan pošiljajo naprej, kelo je bil pri nas in koliko časa se je mudil v hiši. Ko gremo od doma, so takoj na poti motocikli, kolesa itd. in so nam za petami, da vidijo, kam gremo, s kom se pogovarjamo itd. V vsaki vasi je določena oseba, dobro plačana, ki posluša in sporoča naprej ... Že sami ljudje so to opazili in se nas ogibljejo, da ne bi prišli tudi oni pod kontrolo. Cela vrsta bivših hierarhov in odličnih snapravev (fašistov, op. a.), prekrščenih v ozopovce, uživa mastne nagrade in plače, nič ne dela, dobro in obilno pije, samo da varuje nas, ki baje organiziramo v coni A in B rdečo vojsko, ki naj bi nepričakovano vdrła v Benečijo»*.⁵⁶⁴

Kljub temu so narodnozavedni slovenski duhovniki, ki so se jim v obrambi pravic Slovencev pridružili tudi nekateri furlanski, vztrajali na svojih mestih, v ubožnih farah in odklanjali premestitve v bogate furlanske vasi v nižini. Večkrat so jih v preselitev prisilili. Premeščanje slovenskih duhovnikov so videmske cerkvene oblasti opravljale že v prejšnjih letih, po letu 1945 pa še stopnjevale. Na mesta slovenskih duhovnikov so nato imenovali italijanske ali furlanske, ki so bili naklonjeni Italiji. Tako so bili že marca 1946 v nekaterih slovenskih farah v Špetru Slovenov, Briščah, Erbi in Črnem Vrhu italijanski nacionalistični duhovniki. Leta 1948 je bila slovenska le še dobra tretjina tamkajšnjih duhovnikov, enaindvajset od dvainpetdesetih.⁵⁶⁵ V

⁵⁶¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 5, spomenica slovenskih duhovnikov (podpisan Giuseppe Cramaro) predsedniku italijanske vlade F. Parriju, 11. julij 1945; AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo L. Zorzuta: Organizacija obveščevalne službe in sprejem mednarodne komisije v Slovenski Benečiji, 3. marec 1946. Med vodilnimi slovenskimi duhovniki poleg msgr. Ivana Trinka L. Zorzut omenja Antonia Cuffola, župnika v Lazah, ki ga označi za naslednika Ivana Trinka in Jožefa Kramarja, župnika v Landru.

⁵⁶² ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 5, poročilo videmskega prefekta predsedniku italijanske vlade, 17. september 1945; AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo OkK KPJK za Benečijo (Rudi Kramar) OK KPJK za Goriško, 7. junij 1946.

⁵⁶³ NAZ, Mračna leta Benečije, str. 36. Angelo Cracina je bil furlanski duhovnik, župnik v Gorenjem Barnasu in Podutani (Svetem Lenartu Slovenov) in nazadnje kanonik čedajškega kapitlja. Bil je neutruđen borec za slovenski jezik in kulturo ter je med drugim objavil t. i. Starogorski rokopis iz 15. stoletja in leta 1982 delo Gli Slavi della Val Natisone, prav tam, str. 310.

⁵⁶⁴ AS, I, f. AIS, dodatno, dopis L. Zorzuta tajniku PNOO B. Pucu, 7. januar 1947.

⁵⁶⁵ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2a, poročilo iz Slovenske Benečije B. Kraigherju, 5. september 1945; isto, poročilo o položaju v Benečiji, 21. september 1945. V njem poročajo o župniku v Sv. Lenartu Slovenov, ki je bil sicer Furlan, vendar je pridigal tudi slovensko. Zaradi tega so mu grozili s prijavo pri škofu, da je največji komunist, medtem ko so ga zaradi slovanofilstva večkrat ovadili prefektu; isto, poročilo L. Zorzuta: Organizacija obveščevalne službe in sprejema mednarodne komisije v Slovenski Benečiji, 3. marec 1946; V Kratkem poročilu o Trbiškem okraju in Benečiji, f. OO KPJK za Goriško, m. 2b, 4. marec 1946, kot župnika v Svetem Lenartu navedejo Andreja Kračino (verjetno Angelo Cracina), glej op. 563; Nazionalismo e neofascismo. F. Belci, S. Kucler, str. 592.

elaboratu o položaju v Slovenski Benečiji iz maja 1948 lahko preberemo: *„Domača, ljudstvu zvesta duhovščina predstavlja le neznatno manjšino, raztreseno po zakotnih vaseh, dočim so Italijani imenovani na dobre fare itd. Cerkvena politika se je v primerjavi z dobo pred letom 1933 znatno poslabšala: Nogara premešča slovenske duhovnike v italijanski del in proti njihovi volji (Kramarja, Černaja, Deccolbeja). Proti njim je bila uprizorjena prava gonja, da so Titovci in filokomunisti, ker so podpirali slovenske partizane in agitirali za Jugoslavijo.“*⁵⁶⁶ V italijanskem tisku so se vrstili pozivi proti slovenskim duhovnikom. Il Lunedi je tako 23. junija 1947 pozival Italijane, naj *»ne zaupajo slovanskim duhovnikom, tudi če so beli, ker skušajo slavizirati najbolj italijanske vasi v Nadiški dolini.“*⁵⁶⁷

Slovenščina je bila sicer vrnjena v cerkve, a so jo cerkvene oblasti skušale čim bolj omejiti. Videmski nadškof Giuseppe Nogara je v pismu slovenskemu duhovniku Petru Hvalici, vikarju v Dolenjem Barnasu, julija 1947 sicer odobril župnikovo prizadevanje za slovensko cerkveno petje, a ga je hkrati opozarjal, da mora upoštevati spremenjajoče se razmere, *»katerim se ne sme upirati, ker je vendar naravno, da bo slovenščina v Brdcah prej ali slej izginila«*. Istega mnenja so bili tudi italijanski duhovniki, tudi tisti, ki so se naučili slovenščine in so pridigali v njej.⁵⁶⁸ Pred obiskom razmejitvene komisije, ki je spomladi 1946 prišla tudi v Beneško Slovenijo in Rezijo, duhovniki zaradi preganjanja niso mogli dajati javnih izjav za pridružitve k Jugoslaviji ne v časopisih ne v cerkvi, so pa sestavili za komisijo primerne resolucije. Ludvik Zorzut je poročal: *»Iz njih je razbrati, da so slovenski beneški duhovniki, eni bolj eni manj goreči, vsi enodušno za priključitev.“*⁵⁶⁹ Pri njihovem odkritem opredeljevanju za Jugoslavijo je nekatere oviral strah pred komunizmom. Njihovo delovanje je bilo oteženo tudi zaradi tega, ker pridružitve k Jugoslaviji ni sprejemala večina ljudi. Nekateri duhovniki pa so se opredeljevali kot Benečani in šele nato kot Slovenci.⁵⁷⁰

Stike z nekaterimi slovenskimi duhovniki v Beneški Sloveniji in Reziji je po svoji ustanovitvi v letu 1947 vzpostavila tudi Slovenska demokratska zveza, največ prek novinarja in politika Leopolda Kemperleta, ki je poznal več tamkajšnjih župnikov. SDZ je načrtovala tudi naselitev slovenskih beguncev na ozemlje, ki so ga v Kanalski dolini izpraznili Nemci, kar pa se zaradi nasprotovanja italijanskih oblasti ni zgodilo.⁵⁷¹

Poleg duhovščine so slovensko narodno zavest krepili maloštevilni narodnostno ozaveščeni laični razumniki, ki so podpirali slovensko osvobodilno gibanje. Med njimi so izstopali nekateri učitelji, ki so bili prav tako izpostavljeni nadzoru trikoloristov in policijskih oblasti.⁵⁷² V razmerah, kakršne so bile na tem območju, je bilo delo-

⁵⁶⁶ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 7, elaborat: Položaj v Slovenski Benečiji, nepodpisan, 5. maj 1948. Našteti so Franc Kramar, prej župnik v Landru, Peter Černaj, marca 1946 že župnik v Rualisu pri Čedadu, f. OO KPJK za Goriško, m. 2b, Kratko poročilo o dogajanjih v Trbiškem okraju in Benečiji, 4. marec 1946. Za duhovnika Deccolbeja nimam podatkov.

⁵⁶⁷ Nazionalismo e neofascismo, S. Kucler, F. Belci, str. 592. O položaju furlanskih duhovnikov, ki so bili nameščeni v Benečiji, NAZ, Mračna leta Benečije, str. 197–203.

⁵⁶⁸ Nazionalismo e neofascismo, F. Belci, S. Kucler, str. 592.

⁵⁶⁹ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo L. Zorzuta: Organizacija obveščevalne službe in sprejem mednarodne komisije v Slovenski Benečiji, 18. februar 1946.

⁵⁷⁰ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, Kratko poročilo o Trbiškem okraju in Benečiji, nepodpisano, 4. marec 1946; isto, poročilo L. Zorzuta o potovanju v Slovenski Benečiji, 24. marec 1946; f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo B. Kraigherja CK KPS, 19. marec 1946.

⁵⁷¹ ASOVA, m. Andrej Uršič, zaslišanje na UDV, verjetno april 1948.

⁵⁷² NAZ, Mračna leta Benečije, str. 47–49.

vanje partijske ali SIAU organizacije, ki sta bili v coni A izvajalki politike slovenskih in jugoslovanskih oblasti, lahko le simbolično. Tisto malo, kar je bilo tam slovenskih komunistov, so bili neborbeni, ustrahovani, ločeni od italijanske partije in pod vplivom slovenske »reakcije».⁵⁷³ Slovenske oblasti so prek organizacij v coni A skušale kljub vsem oviram vzpostaviti množično organizacijo, ki pa je le s težavo zaživela in skoraj ni imela vpliva. Na drugem okrajnem plenumu so 16. decembra 1945 sicer izvolili okrajni odbor SIAU za Benečijo, ki pa je deloval v coni A. Edina povezava so tako ostali stiki z duhovniki in tistimi redkimi posamezniki, ki so bili naklonjeni Jugoslaviji, kot so bili nekateri učitelji, gostilničarji in drugi. Vpliv so skušali širiti tudi s pošiljanjem knjig in predlagali so naselitev nekaterih beneških Slovencev za nekaj časa v Sloveniji, kjer bi nato ljudi seznanili z življenjem v njej.⁵⁷⁴

Na jugoslovansko zahtevo je tudi v Beneško Slovenijo in Rezijo spomladi 1946 prišla razmejitvena komisija. Jugoslovanska stran je poudarila, da je večina prebivalstva sicer res za italijansko rešitev ali pa neopredeljena, a je takšno njihovo opredeljevanje posledica tega, da so bili nahujskani in preplašeni. Za komisijo bi morala biti odločilna opredelitev, da so Slovenci.⁵⁷⁵ Pri tem so slovenske oblasti skušale doseči, da bi se komisija obrnila predvsem na duhovnike, ki so bili skoraj v vseh vaseh slovenski ali za Jugoslavijo, kot je zapisano v poročilu Borisu Kraigherju: *«Z ozirom na to, da je duhovnik v vasi za Jugoslavijo in kot človek, ki ima vzbujeno nacionalno zavest, je to oseba in to mnenje, ki jo je treba upoštevati.»*⁵⁷⁶ Po mnenju slovenske strani naj bi bilo marca 1946 v Benečiji za Jugoslavijo približno trideset odstotkov prebivalstva, v Reziji trideset do štirideset odstotkov. Manj poitalijančene so bile hribovske vasi: *«Če bi tu ne bila samo enostranska propaganda in če bi ljudstvo imelo možnost svojo voljo svobodno izraziti, potem bi mi imeli večino.»*⁵⁷⁷ Ljudje so na v slovenščini postavljena vprašanja članov razmejitvene komisije, ki so bila večinoma gospodarske narave, tudi odgovarjali v slovenščini. Ludvik Zorzut je maja 1946 o razmerah med obiskom komisije pisal: *«Fašisti so bili besni, naše ljudi so pretepali, jim nasilnim potom dajali poljubljati italijansko zastavo. Prepovedali so slovensko govorjenje, slovenske otroke so poskrili. Sedaj se položaj ni izboljšal, še vedno imajo fašisti, med njimi tudi slovenski, nočne zasede, kontrolirajo tujce, so oboroženi. ZVU v Čedadu jim naseda in je pod njihovim vplivom.»*⁵⁷⁸

Slovenske oblasti so bile ob obisku komisije v dilemi, koliko poudarjati teror v Benečiji, ker so se bale, da bodo dobile kot povračilen argument teror, ki so ga same izvajale v Istri. Boris Kraigher je menil, da je teror v Benečiji tako očiten, da ga vidi-jo tudi Anglo-Američani, vendar je potrebno, da ga tudi Jugoslovani sami predstavijo z zadostno ostrino.⁵⁷⁹

⁵⁷³ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo Zorka (po nalogu B. Kraigherja) L. Šentjunc, 18. marec 1946.

⁵⁷⁴ AS, I, f. AIS, dodatno, Slovenska Benečija, pregled maj 1945–april 1946.

⁵⁷⁵ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, dopis B. Kraigherju in B. Babiču, nepodpisan, 7. februar 1946; f. GO KPJK, ae 240, poročilo o delu razmejitvene komisije, nedatirano.

⁵⁷⁶ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, dopis B. Kraigherju in B. Babiču, nepodpisan, 7. februar 1946.

⁵⁷⁷ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, Kratko poročilo o Trbiškem okraju in Benečiji, nepodpisano, 4. marec 1946.

⁵⁷⁸ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo L. Zorzuta o potovanju v Slovenski Benečiji, 18. maj 1946. O napadnih med obiskom komisije NAZ. Mračna leta Benečije, str. 49–51.

⁵⁷⁹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, pismo B. Kraigherja CK KPS, 1. april 1946 (tudi f. CK ZKS, šk. 35); M. Gombač, Beneška Slovenija, ZČ, str. 515, 516.

V nasprotju z ugotovitvami slovenske strani so italijanski karabinjerji poročali nadrejenim, da je bila razmejitvena komisija sprejeta s spontanimi manifestacijami italijanstva in da so bile izobešene vse italijanske zastave, ki so bile na voljo. Samo v posameznih krajih blizu demarkacijske črte naj bi slovanski emisarji razdelili nekaj letakov z jugoslovanskimi barvami in rdečo zvezdo. Ob prihodu komisije naj bi se ljudje spraševali, zakaj je sploh prišla v Furlanijo.⁵⁸⁰

Pritiski na ljudi so bili tudi pred volitvami v italijansko konstituantno 2. junija 1946, ko so več protifašistov aretirali in dovažali orožje in municijo.⁵⁸¹ Jugoslovanska stran se je zavedala, da so kombinacije o skupnem kandidatu s KPI, ki bi bil za Jugoslavijo, malo verjetne in da Slovencev glede na volilni sistem ni toliko, da bi uspeli s svojim kandidatom. Samostojna kandidatura bi tako imela značaj plebiscita, ki bi ga izgubili.⁵⁸² Na volitvah je v Beneški Sloveniji, Reziji in Kanalski dolini zmagala krščanska demokracija, ki so ji sledili socialisti, Stranka akcije, komunisti in Uomo qualunque.⁵⁸³ Hkrati so v Benečiji večinoma volili monarhijo. Župnik Antonio Cuffolo je zapisal: *«2. junij 1946. Kot povsod v Italiji so bile tudi v Benečiji danes volitve v ustavodajni zbor ... Predhodno dobro obdelana množica je volila krščansko demokracijo. Zasluga za to gre v celoti duhovnikom, predvsem slovenskim, ki so se na vse pretege trudili in vložili veliko energije v dober izid volitev. Hkrati z volitvami je potekal tudi referendum za monarhijo ali republiko. Krščanska demokracija je zagovarjala republiko, pred nekaj dnevi pa so ... domoljubi prejeli tajna navodila in ... denar (tri milijone). V zadnjem trenutku so (skupaj s furlanskimi duhovniki) pustili, da se za ustavodajni zbor trudijo slovenski duhovniki, in začeli z zagrizeno propagando v korist monarhije, vredno tri milijone.»*⁵⁸⁴

Tudi po mirovni pogodbi se je kljub dokončnosti meje nadaljeval teror trikoloristov. Te paravojaške organizacije so se z vzpostavitvijo popolne italijanske suverenosti še okrepile, bolj oborožile in še vedno grozile prebivalstvu. Slovenci so ostajali zapostavljeni, onemogočeno jim je bilo vsako delo za dvig kulturnega in prosvetnega razvoja.⁵⁸⁵ V elaboratu maja 1948 navajajo, da kdorkoli se je v Beneški Sloveniji zanimal za pravice slovenskega jezika, je bil takoj označen za *«komunista, titovca, agenta Jugoslavije in Sovjetske zveze. Proti sebi ima razen 'Demokratske fronte' vse politične stranke: biušne fašiste, krščansko demokracijo, liberalce, saragatovce. Izpostavljen je vse mogočim protiskom in tudi nasilstvom, ki jih oblastva mirno trpe in tajno podpirujejo. Celokupni državni ustroj je uperjen proti jezikovnim pravicam Beneških Slovencev. Vsi smatrajo Beneške Slovence za Italijane, govoreče čudno narečje.»* Šole ni bilo, hkrati pa je bilo učiteljsiše v Špetru Slovenov prava potujčevalnica, *«iz katere izhajajo sami narodni odpadniki in sovražniki slovenskega jezika. Slovenščina je tudi kot neobvezen predmet prepovedana.»* Ni bilo prosvetnih društev in slovenskih Marijinih družb, v Katoliški akciji je vladal duh italijanskega nacionalizma.⁵⁸⁶

⁵⁸⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 7, poročilo Kraljeve kvesture v Vidmu italijanskemu notranjemu ministrstvu: Obisk zavezniške komisije v Furlaniji, 5. april 1946.

⁵⁸¹ AS, I, m. 2b, poročilo OkK KPJK za Benečijo (Rudi Kramar) OK KPJK za Goriško, 7. junij 1946.

⁵⁸² AS, I, f. CK ZKS, šk. 46, depeša B. Kraigherja CK KPS, 18. maj 1946.

⁵⁸³ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, podatki PNOO o glasovanju na volitvah v italijansko ustavodajno skupščino, junij 1946.

⁵⁸⁴ NAZ, Mračna leta Benečije, str. 187, 188.

⁵⁸⁵ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 3, nepodpisano poročilo o problemih v Gorici in na sami meji z Italijo, 8. oktober 1947.

⁵⁸⁶ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 7, elaborat: Položaj v Slovenski Benečiji, nepodpisan, 5. maj 1948. O delovanju Katoliške akcije NAZ, Mračna leta Benečije, str. 220–227.

Položaj v Kanalski dolini se je deloma razlikoval od položaja v Beneški Sloveniji in Reziji. Ker je bilo tam stičišče treh narodov, je bilo za italijanske oblasti tamkajšnje italijanstvo še posebno pomembno.⁵⁸⁷ Na območju se je že takoj po priključitvi leta 1918 začela intenzivna italianizacija, ki je dosegla vrh s sporazumom med Hitlerjem in Mussolinijem, po katerem so imeli prebivalci Kanalske doline pravico opcije za Nemčijo. To pravico je izkoristilo devetdeset odstotkov ljudi, tudi veliko Slovencev. Ker uradni podatki niso bili dostopni, so slovenske oblasti ocenjevale, da je leta 1938 tam živel 4700 Slovencev, 6300 nemško govorečih in 1000 Italijanov, leta 1945 pa 3000 Slovencev, 1500 nemško govorečih in 7000 Italijanov. Ker je bila opcija pogojena z izselitvijo optantov v notranjost Reicha, se je v prvi dobi izselilo približno 6700 optantov, med katerimi pa po podatkih Karla Stuhlpfarrerja ni bilo Slovencev. Obenem so se pospešeno priseljevali Italijani. Izselitev vseh optantov so preprečile najprej tehnične ovire, kasneje, ko je vojaška in politična moč Italije padla, pa se vprašanje izpolnitve opsijske obveznosti ni več postavljalo. Kljub temu je leta 1945 italijansko prebivalstvo že imelo absolutno večino.⁵⁸⁸

Italija je odkupila veliko premoženja, zato so bili v italijanskih rokah vsi hoteli in tudi gozdovi. Do tega pa je bila po mnenju njenih oblasti zaradi velike zmage v prvi vojni upravičena, zato so imele vsak odvzem tega premoženja za žalitev priseljenih.⁵⁸⁹ Italijansko prebivalstvo, ki je bilo priseljeno s ciljem italianizacije območja, je bilo tudi po vojni, kakor je pisal javni tožilec za Goriško Mirko Šlibar septembra 1945, *«prepojeno v ogromni večini s fašistično miselnostjo. Ta miselnost se kaže posebno danes, ko to prebivalstvo v zaščiti karabinerjev in ozopovcev dokazuje ob vsaki priliki svoje odkrito sovraštvo do drugorodnega prebivalstva, hodisi z različnimi grožnjami ali pa često tudi z dejanskimi napadi.»* Italijani so bili zlasti sovražni do nemško govorečih zaradi njihove opcije in so zahtevali njihov izgon. *«Bistveno za sedanje zadržanje Italijanov tega okraja,»* je nadaljeval Šlibar, *«je njihovo obupno prizadevanje, da za vsako ceno ostanejo v teh krajih, ki predstavljajo zanje v materijalnem oziru pravo obljubljeno deželo.»*⁵⁹⁰

Slovensko osvobodilno gibanje je sicer nekajkrat neuspešno skušalo prodreti v Kanalsko dolino.⁵⁹¹ Hkrati so bili zaradi geografskih okoliščin tamkajšnji prebivalci odrezani od drugih slovenskih območij, kar je dodatno oviralo prebujanje narodne zavesti, ovira je bila tudi močna nemška propaganda. Tako za to območje ne moremo govoriti o narodno zavedni in med seboj povezani slovenski narodni skupnosti, z izjemo malega jedra v Trbižu in malih skupin po raznih naseljih. Obenem naj bi nasprotovanje Jugoslaviji okrepili prebegli domobranci.⁵⁹² Nasprotovanje je okrepilo tudi ravnanje jugoslovanskih oblasti v času zasedbe maja 1945, ko naj bi zaprle 44 ljudi

⁵⁸⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, pismo videmskega nadškofa G. Nogare A. De Gasperiju, 22. avgust 1945.

⁵⁸⁸ AS, I, f. PNOO, m. 3, poročilo javnega tožilca za Goriško okrožje M. Šlibarja javnemu tožilcu PNOO S. Peterinu o zbiralni akciji podpisov za priključitev k Jugoslaviji v Trbiškem okraju, 5. september 1945.

⁵⁸⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 4, Položaj v Julijski krajini, 28. marec 1946.

⁵⁹⁰ AS, I, f. PNOO, m. 3, poročilo javnega tožilca za Goriško okrožje M. Šlibarja javnemu tožilcu PNOO S. Peterinu, 5. september 1945.

⁵⁹¹ T. Ferenc, Primorska pred vseljusko vstajo, str. 421–431.

⁵⁹² AS, I, f. MO KPJK za Gorico, m. 7, zapisnik zborovanja aktivistov Goriškega okrožja, 3. julij 1945; f. PNOO, m. 3, poročilo javnega tožilca za Goriško okrožje M. Šlibarja javnemu tožilcu PNOO S. Peterinu, 5. september 1945.

v Rablju, med njimi nekaj protifašistov in tudi komandanta partizanskega gibanja na tem območju.⁵⁹⁵ Že julija 1945, pa tudi kasneje, so slovenske oblasti ocenjevale, da je večina Slovencev za to, da se obnovi nekdanja Avstrija. Če pa bi morali izbirati med Italijo in Jugoslavijo, bi raje prišli v okvir slednje. Enakega mnenja naj bi bili tudi nemško govoreči, ki so odklanjali Italijo ne glede na obliko vlade.⁵⁹⁶ Čeprav so tudi tam s podporo italijanskih oblasti in zaveznikov delovali oboroženi osoppovci, ki so ustrahovali prebivalstvo, je bilo neposrednega terorja manj kot v Beneški Sloveniji in Reziji.⁵⁹⁵

Tudi tam so slovenske oblasti skušale vzpostaviti odbore SIAU. Tako je julija 1945 nastala Antifašistična slovensko-italijansko-avstrijska zveza. ZVU je zvezo kmalu prepovedala in sredi septembra 1945 aretirala vse njene politične aktiviste v okraju Trbiž. Dotlej vključeni nemško govoreči in Italijani so odpovedali sodelovanje. Zato so oktobra 1945 ustanovili nov odbor za Trbiž, v katerega so bili vključeni sami Slovenci, a kakšne večje aktivnosti ni bilo. Nekoliko se je okrepila le ob prihodu razmejitvene komisije spomladi 1946.⁵⁹⁶ Ob volitvah v italijansko ustavodajno skupščino so bile sicer mogoče kombinacije skupnega nastopa Slovencev in nemško govorečih za odcepitev od Italije, vendar je bilo malo možnosti za uspeh. Zato je projugoslovanska stran skušala prepričati ljudi, naj volitve bojkotirajo.⁵⁹⁷

⁵⁹⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6, pismo videmskega nadškofa G. Nogare A. De Gasperiju, 22. avgust 1945. Po podatkih iz jugoslovanskih virov je bilo zaprtih nekaj čez 20 delavcev. OF v Rablju je posredovala pri sekretarju Goriškega okrožja J. Beltramu, ta pa pri Ozni v Ajdovščini. Tam so mu pojasnili, da so bili trije odpeljani v taborišče v Borovnici, drugi pa bodo izpuščeni.

⁵⁹⁶ AS, I, f. MO KPJK za Gorico, m. 7, zapisnik zborovanja aktivistov Goriškega okrožja, 3. julij 1945; f. PNOO, m. 3, poročilo javnega tožilca za Goriško okrožje M. Šlibarja javnemu tožilcu PNOO S. Peterinu, 5. september 1945; f. GO KPJK, ae 240, poročilo o delu razmejitvene komisije, nedatirano.

⁵⁹⁵ AS, I, f. CK ZKS, šk. 35, poročilo B. Kraigherja CK KPS, 19. marec 1946.

⁵⁹⁶ N. Nemeč, SIAU na Goriškem, str. 92, 93.

⁵⁹⁷ AS, I, f. CK ZKS, šk. 46, depeša B. Kraigherja CK KPJ, 18. maj 1946.

ITALIJANI V CONI A JULIJSKE KRAJINE

Problematika Italijanov in italijanskih strank ter organizacij je bila doslej, razen posameznih segmentov, slabo obravnavana. Moj prikaz v veliki meri temelji na obveščevalnem gradivu nasprotne, tj. jugoslovanske strani, ki je nezanesljivo in nam bolj pokaže odnos, poglede na nasprotnike kot pa njihovo resnično delovanje. Te enostranske poglede sem skušala uravnotežiti z gradivom, ki ga je sicer mogoče najti med obveščevalnim, a vendar je primarno (razni programi, volilni razglasi, letaki ipd.), in gradivom iz arhiva italijanskega zunanjega ministrstva. Raziskava je tako prispevek k obravnavanju te problematike in ne njena vsestranska osvetlitev.

KOMUNISTI IN DELAVSTVO

ODNOSI MED KOMUNISTI

Za pravovernega komunisto Dragutina Gustinčiča je bilo nacionalno vprašanje v Julijski krajini jasno, vprašanje Trsta pa enostavno. V razpravi, ki jo je konec leta 1945 objavil v Primorskem dnevniku, je poudaril: *«Kako se postavlja danes to vprašanje za nas? Za vsakega resnega marksista je stvar prav enostavna. Danes je Jugoslavija revolucionarna dežela in zato je vsaka nevtralna politika nasproti nji s strani italijanskega proletariata političen zločin. To se pravi: primorski italijanski proletariati mora brezpogojno podpirati jugoslovansko revolucionarno politiko in se ji pridružiti. Italijanski primorski komunisti mu morajo to znati pojasniti in ga usmeriti na to pot. Na to pot morajo oni usmeriti tudi srednji sloj. Parola samoopredelitve je v tem primeru brez revolucionarne vsebine, ker ne moremo prepuščati italijanskemu delavstvu in demokratičnim slojem, da se sami opredeljujejo za italijansko reakcijo. Italijanski komunisti prihajajo kajpada nekoliko v precep pri svoji nacionalni politiki, toda samo zato, ker so to vprašanje vedno bagatelizirali in niso sodelovali z nami. Če bi bili oni v pravem času italijanskemu proletariatu nalili glede Trsta čistega vina v kozarce, bi tega sedaj ne bilo.»* Enako naj bi veljalo tudi za Slovence, če bi bil v Italiji socializem, v Jugoslaviji pa ne. Vprašanje naj bi bilo samodejno

rešeno, ko bosta obe državi izvedli revolucijo. »Bilo bi le vprašanje federacije, prej ali kasneje,« zaključil Gustinčič.¹

Tudi zavezniška uprava je v prvih mesecih po svojem prihodu ugotavljala, da je moč organizacij, ki so zahtevale priključitev k Jugoslaviji, tudi sedaj, podobno kot v času jugoslovanske zasedbe maja 1945, temeljila na Slovencih in na italijanskem delavskem razredu, ki je bil protifašističen in je bila zanj Jugoslavija bolj privlačna kot Bonomije-va Italija. Njihovo opredeljevanje pa jih je pripeljalo v spor s centralo KPI v Rimu.²

*Letak mestnega odbora
SIAU v Tržiču:*

Zakaj hočemo pripadati Demokratični federaciji Jugoslaviji. (Gospodarske razmere se vsak dan slabšajo, tisoči delavcev so bili vrženi na cesto. Nočemo, da bi naši otroci trpeli lakoto, saj so že preveč trpeli med vojno. Naši mitri ne smejo umreti zaman. Zahtevamo, da se zopet vzpostavi ljudska oblast: samo roditelji, ki izhajajo iz ljudstva, lahko razumejo njegove potrebe. - Sanno združitev teh ozemelj z Jugoslavijo lahko zagotavljamo ohranitev delovnih mest, in naši napori tako ne bodo zaman. - Nismo prodanci, ker federativna Jugoslavija spoštuje našo nacionalnost, naš jezik in našo kulturo. Naša zastava bo vedno italijanska trobojnica.)

COMITATO CITTADINO U. A. I. S. DI MONFALCONE

**Perchè vogliamo aderire alla
JUGOSLAVIA FEDERATIVA
DEMOCRATICA PROGRESSISTA**

Le nostre condizioni economiche peggiorano giornalmente, migliaia di operai vengono gettati sul lastrico.

Non vogliamo che i nostri bambini soffrano la fame, troppo hanno sofferto durante questa guerra.

I nostri morti non devono essere caduti invano. Chiediamo che i nostri poteri popolari vengano ripristinati; solo dirigenti che vengono dal popolo possono comprendere i bisogni della popolazione. - Solamente l'unione di queste terre della Jugoslavia potrà assicurare la continuità del nostro lavoro, e le nostre fatiche non saranno state vane. - Non siamo dei venduti, perchè la Jugoslavia Federativa rispetterà la nostra nazionalità, la nostra lingua, la nostra cultura. La nostra bandiera sarà sempre quella tricolore.

IL COMITATO U. A. I. S.

Projugoslovanske organizacije, zlasti KPJK, so v svoji politiki povezovale nacionalno in razredno vprašanje, ki so ga vse bolj postavljale na prvo mesto, v skladu z razvojem in utrjevanjem komunizma v Jugoslaviji. Kot sem že omenila, je to od SIAU odvrčalo tisti del Slovencev, ki so se že med vojno priključili OF le zaradi njene narodnostne politike.³ Takšna vse bolj razredna politika se je ob objavi resolucije informbiroja obrnila proti njenim ustvarjalcem. Takrat se je ne le večina italijanskih tržaških komunistov in delavstva, ampak tudi slovenskih komunistov, delavcev, kmetov in leve inteligence v imenu proletarskega internacionalizma opredelila za Sovjetsko zvezo. »Kar reakciji ni uspelo v treh letih, je Vidaliju v treh dneh, ko je zlorabil sveto zaupanje delavcev v Sovjetsko zvezo. Partijo in množice mu je uspelo spremeniti v dve fronti, ki se borita ena proti drugi namesto proti imperializmu,« je zapisano v referatu »Babičeve« projugoslovanske partije, v kateri je od štiri tisoč ostalo le petsto članov KPSTO. Resolucija je prinesla popoln polom projugoslovanske politike v coni A STO in konec politike slovensko-italijanskega bratstva.⁴ Informbiro je usodno zarezal

¹ Dragutin Gustinčič: Trst ali razmejitev med Jugoslavijo in Italijo, Primorski dnevnik, 23. december 1945–11. januar 1946.

² NA, RG 226 E 190 B 126 F 658, poročilo z naslovom Trieste under Allied Occupation, 21. avgust 1945. Ivanoe Bonomi je bil predsednik italijanske vlade (s krajšo prekinitvijo) od osvoboditve Rima do 12. junija 1945, ko ga je nasledil Ferruccio Parri.

³ Glej str. 116–118.

⁴ AS, I, f. GO KPJK, ae 332, referat o položaju v coni B po resoluciji IB, avgust 1948; AS, f. Edvard Kardelj, šk. 30/5. »Babičeva« KPSTO je poimenovana po sekretarju Branku Babiču. Vittorio Vidali, rojen v Miljah, član KPI od 1921. Zaradi svoje dejavnosti je bil večkrat aretiran. Leta 1923 je emigriral v ZDA, od koder je bil zaradi svoje komunistične dejavnosti izgnan leta 1927. Odsel je v Sovjetsko zvezo, bil v več evropskih državah in v letih 1934–1939 v Španiji, kjer je sodeloval v vseh velikih bojih španske državljanske vojne in bil leta 1938 hudo ranjen. Nato je do marca 1947 živel v Mehiki. Ko se je vrnil v Trst, je julija 1948 postal sekretar proinformbirovske KPSTO. Od leta 1958 do 1963 je bil državni poslanec, nato senator do 1968. Bil je član CK KPI.

med Slovence na Tržaškem, saj je za večino pomenil prekinitev mnogih povezav, tudi kulturnih, z matico, ki so ji vladali »izdajalci socializma«, in tudi z njenimi privrženci v coni A. Na volitvah leta 1949 je v mnogih slovenskih vaseh zmagovala informbi-rojevska »Vidalijeva« KPSTO in ne slovenske stranke.⁵

Junija 1945 so se ob obisku odposlanca generalnega sekretarja KPI Palmira To-gliattija v Sloveniji dogovorili, da bo KPI zastopala stališče, da ima prebivalstvo Trsta vso pravico, da se odloča po svoje in da so italijanski protifašisti dolžni podpirati tržaški in primorski boj za ljudsko demokracijo in civilno oblast. Najprimernejša obli-ka bi bila avtonomna partija, s katero sta se strinjali tako KPS oziroma KPJ in KPI, ki je v tem videla možnost, da se deloma izogne očitkom o protinarodnem delovanju.⁶ Ob ustanovitvi avtonomne Komunistične partije Julijske krajine (KPJK) na kongresu 13. avgusta 1945 so proitalijanske stranke, med njimi predvsem krščanska demokraci-ja, ocenjevale, da je le-ta dejansko jugoslovanska in da je skupna partija le manever, v okviru katerega bi pridobili čim več ljudi.⁷ Te trditve držijo v tisti točki, v kateri so poudarjali njeno najtesnejšo povezavo s slovensko oziroma jugoslovansko partijo, saj je bila kljub formalnemu soustanoviteljstvu KPI KPJK izvrševalec politike jugoslo-vanskega vodstva. Njen politični sekretar je postal eden ključnih slovenskih komu-nistov tistega časa, Boris Kraigher. CK KPS ji je v soglasju s slovenskimi in jugoslo-vanskimi oblastmi, zlasti pa Edvardom Kardeljem kot nosilcem politike o vprašanju meje, narekoval temeljne programske usmeritve in neposredno vplival na njeno delo-vanje.⁸

Takšen položaj je povzročil številna nesoglasja med KPJK in KPS na eni strani ter KPI na drugi ter poskuse italijanske partije, da bi odvrnila svoje nekdanje in seclanje člane KPJK in z njimi tamkajšnje italijansko delavstvo od podpore jugoslovanski poli-tiki. Zaradi take politike vodstva KPI je CK KPS celo posredoval pri sovjetskem vod-stvu, ki pa tudi zaradi interesov Sovjetske zveze kot nastajajoče velesile ni posredova-lo.⁹ Nevarnosti ustanovitve partije, ki v Trstu in Julijski krajini ne bi podpirala nji-hovih zahtev, so se jugoslovanske oblasti bale tudi zato, ker bi s tem izgubile močen argument pri zaveznikih – da jih v njenih zahtevah za nove meje podpira velik del italijanskih prebivalcev. Obstajala je tudi nevarnost, da bi v primeru ustanovitve KPI zavezniška vojaška uprava KPJK enostavno prepovedala.¹⁰

Odnosi med komunističnimi partijami, ki so posegale na to območje, so se še bolj zaostriili potem, ko je glavni odbor KPJK 24. septembra 1945 svoj program razširil z

⁵ Več v Nevenka Troha: Resolucija informbiroja in Svobodno tržaško ozemlje (Stališča prougo-slovanske KPSTO v prvem letu po objavi), Prispeljki za novejšo zgodovino, l. 38, 1998, št. 1–2, str. 111–126.

⁶ AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša B. Kidriča E. Kardelju, 25. junij 1945; f. Boris Kraigher, šk. 1, sklep tajništva KPI v Rimu o popolnoma avtonomni skupni organizaciji slovenskih in italijanskih komunistov v Julijski krajini, 7. julij 1945; f. CK KPS, šk. 1, zapis seje CK KPS, 18. julij 1945; obširneje o odnosih med KPI, KPJ oziroma KPS in KPJK v N. Troha, Prispeljki 1993, str. 155–156; ista, Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 119–124.

⁷ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijski poročili, nepodpisani, 14. in 16. avgust 1945.

⁸ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, korespondenca med Borisom Kraigherjem in CK KPS; N. Troha, Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 105–109.

⁹ AS, I, f. CK ZKS, šk. 45, depeša CK KPS CK KPJ, 25. september 1945; N. Troha, Politika sloven-sko-italijanskega bratstva, str. 119–124.

¹⁰ AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša B. Kidriča E. Kardelju, 14. september 1945; isto, 21. december 1945.

zahtevo po priključitvi celotne Julijske krajine k Jugoslaviji.¹¹ V začetku novembra istega leta se je Palmiro Togliatti v govoru na kongresu torinske federacije KPI opredelil za italijanski Trst, napadel šovinistično protijugoslovansko kampanjo in se ob enem znova zavzel za sporazum med državama. Hkrati je priznal, da se večina italijanskega delavstva v Trstu izreka za Jugoslavijo.¹² Da vodstvo KPI nikakor ne podpira jugoslovanske priključitve celotne Julijske krajine, je postalo dokončno jasno na petem kongresu KPI decembra in januarja 1945/46, na katerem je generalni sekretar KPI Palmiro Togliatti v svojem poročilu poudaril, da je KPI vedno zagovarjala italijanstvo Trsta in rešitev njegovega vprašanja v soglasju z Jugoslavijo. Obtožil je tržaške delavce, da so s svojimi stališči o priključitvi k Jugoslaviji prišli v nasprotje s stališči KPI.¹³ Togliattijeva usmeritev je bila v skladu s politiko KPI, ki se zaradi svojega položaja vladne stranke ni mogla, vprašanje pa je, ali tudi ni hotela, odpovedati zahtevi po italijanskem Trstu, ker bi to sicer postalo »antidemokratsko orožje reakcije«. Takšno stališče je bilo po mnenju Borisa Kraigherja, ki je imel s Togliattijem pogovor, načelno nepravilno, a zaradi trenutnega političnega položaja v Italiji neizbežno.¹⁴

V poročilu glavne komande kraljevih karabinjerjev najdemo oceno, da je KPI zavzela stališče, ki je ni vezalo, saj ni želela nasprotovati splošnim usmeritvam tržaške partije niti čustvovanju italijanske večine, ki ni hotela izgubiti Trsta.¹⁵ Toda prepričanje tržaških in tržiških komunistov o pravilnosti odločitve za Jugoslavijo je bilo konec leta 1945 še tako trdno, da ga tudi »lider Togliattijevega kova«, kot je generalnega sekretarja KPI označil Marco Galeazzi, ni mogel spremeniti. »In res so odgovorili na njegove izjave osuplo in razdraženo,« ocenuje Galeazzi.¹⁶ Ljudje zunaj najožjega vodstva niso vedeli za nasprotja med KPI in KPJK oz. KPJK o vprašanju Trsta, in je bilo Togliattijevo stališče zanje, ker so iskreno verjeli v boljšo prihodnost, ki jih čaka v Jugoslaviji, tudi izdaja komunističnih interesov.¹⁷

¹¹ J. Jeri, Tržaško vprašanje, str. 113, 134; J. B. Duroselle, Le conflit, str. 99, 100; Primorski dnevnik, 28. september 1945; Il Lavoratore, 27. september 1945; Primorski dnevnik, 2. oktober 1945; AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, protest KPI proti sprejetju resolucije v Opatici; isto, pismo B. Kraigherja CK KPS, 4. oktober 1945.

¹² AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, citat je povzet po slovenskem prevodu v mesečnem poročilu Tanjuga iz Rima, 10. november 1945; M. Galeazzi, Trst 1941–1947, str. 242; R. Gualtieri, Togliatti e la politica estera italiana, str. 122–123. Gualtieri piše o srečanju med Pellegrinijem in Kardeljem oktobra 1945, na katerem naj bi Kardelj izjavil, da bo Trst ali jugoslovanski ali internacionaliziran, in zagrozil, da je vsaka protijugoslovanska politika tudi protisovjetska ter da italijanski komunisti s svojim omahovanjem objektivno pomagajo Britancem, da dokončno dobijo vpliv na tem območju. Vodstvo KPI naj bi grožnje ignoriralo, saj je L. Longo že 30. oktobra 1945 v Unità objavil članek Za boljšo obrambo italijanstva Trsta, v katerem je obsodil stališča komunistov Julijske krajine.

¹³ AS, I, f. GO KPJK, ae 401, KPI, slovenski prevod govora P. Togliattija na 5. kongresu KPI decembra 1945; M. Galeazzi, Trst 1941–1947, str. 242, 243; Comunisti a Trieste: un'identità difficile, Roma 1983 (v nadaljevanju Comunisti a Trieste), str. 121–122; R. Gualtieri, Togliatti e la politica estera italiana, str. 130.

¹⁴ AS, I, f. GO KPJK, ae 401, poročilo: Komentar problemov, ki jih obravnava 5. kongres KPI, 29. december 1945; f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša E. Kardelja J. Brozu, 4. januar 1946.

¹⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, poročilo glavnega poveljstva kraljevih karabinjerjev raznim ministrstvom, 7. januar 1946.

¹⁶ M. Galeazzi, Trst 1941–1947, str. 243; R. Gualtieri, Togliatti e la politica estera italiana, str. 131–132.

¹⁷ AS, I, f. GO KPJK, ae 382, poročila o razporejenju po 5. kongresu KPI, januar 1946; N. Troha, Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 122.

Vodstvo KPJK se je balo, da bo takšno stališče KPI okrepilo slovenski nacionalizem v Julijski krajini in pomenilo konec slovansko-italijanskega bratstva ter zmanjšalo podporo Slovencev politiki SIAU.¹⁸ Izhodišči za politično akcijo v Julijski krajini, ki je sledila 5. kongresu KPI, sta bili tako dve: da ne morejo razveljaviti obljube pripadnosti k Jugoslaviji ter da ne morejo odkrito napadati KPI. Oprli so se na koncepcijo bratstva in samoodločbe z obrazložitvijo, da se za Jugoslavijo niso izrekli kot nacionalisti, ampak kot komunisti.¹⁹

Ker mu ni uspelo zmanjšati vpliva jugoslovanske partije na KPJK, je vodstvo KPI maja 1946 v Trstu ustanovilo poseben informacijski urad, ki naj bi skrbel za povezavo s CK KPI, za obveščanje o položaju v Julijski krajini in za dajanje informacij o položaju v Italiji. Vodil ga je dolgoletni tržaški komunist Giordano Pratolongo. Boris Kraigher je ustanovitvi urada ostro nasprotoval, saj naj bi pomenila udarec demokratičnim silam.²⁰ Informacijski urad je v okviru kroga naročnikov svojega tednika *Informatore* del popolo zbiral privržence, med katerimi so bili zlasti nekdanji člani KPI, ki so jih iz KPJK izključili zaradi oportunitizma, to je nestrinjanja s projugoslovanskimi stališči njenega vodstva. V okviru krožka *Prijateljev Informatore* del popolo je tako nastajala vzporedna partijska organizacija, ki bi lahko ogrozila enotnost komunističnega gibanja in zlasti jugoslovanski vpliv v Trstu, zato je avgusta 1946, ko je bila usoda Julijske krajine že delno znana, KPJK sprožila akcijo proti njegovi politiki. Urad je bil razpuščen po sporazumu med KPI in KPJ o ustanovitvi Komunistične partije Svobodnega tržaškega ozemlja aprila 1947.²¹

Italija in Jugoslavija sta zlasti v letu 1946 nekajkrat skušali vprašanje Julijske krajine razrešiti z medsebojnimi dogovori. Eden zadnjih poskusov pred podpisom mirovne pogodbe z Italijo je bil ob srečanju med Palmirom Togliattijem in Josipom Brozom v začetku novembra 1946, in sicer na pobudo Togliattija in ne italijanske vlade, ki je predlog takoj odklonila.²² Po objavi Togliattijevega intervjuja v časopisu

¹⁸ AS, I, f. GO KPJK, ae 401, referat: O Togliattijevih izjavah, nedatiran.

¹⁹ AS, I, f. GO KPJK, ae 110, zapisnik seje GO KPJK, 5. januar 1946; ae 144, zapisnik seje pokrajinskega aktiva KPJK, 7. januar 1946. Izjave so obravnavali tudi okrožni odbori, npr. MO KPJK Trst, 9. januar 1946, v f. MO KPJK Trst, m. 3.

²⁰ AS, I, f. GO KPJK, ae 116, zapisnik seje GO KPJK, 6. maj 1946; ae 411, zapisnik pogovora med B. Kraigherjem, B. Babičem, G. Jaksetičem, G. Pellegrinijem in G. Pratolongom, 7. maj 1946; f. Boris Kraigher, šk. 2, pismo B. Kraigherja CK KPS, 24. april 1946; f. AIS, ae 232, gradivo o Informacijskem uradu KPI, nedatirano. O stališčih CK KPI do Trsta po 5. kongresu KPI glej R. Gualtieri, Togliatti e la politica estera italiana, str. 142–144.

²¹ AS, I, f. GO KPJK, ae 152, zapisnik seje pokrajinskega partijskega aktiva, 21. avgust 1946; ae 407, referat: Glede informacijskega urada, nedatiran; ae 300, sporazum med KPI in KPJ o ustanovitvi samostojne KPSTO, 7. april 1947; f. MO KPJK, m. 3, zapisnik seje MO KPJK Trst, 24. avgust 1946; N. Troha, Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 122–123. O politiki vodstva KPI do vprašanja italijanske vzhodne meje do novembra 1946 glej R. Gualtieri, Togliatti e la politica estera italiana, str. 151–185.

²² N. Troha, Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 168–171. Bistvo predloga je bilo odpraviti STO, Italija bi dobila Trst, ki bi mu zagotovila demokratični statut, ki bi Tržičanom dovoljeval vodenje mesta na demokratičnih načelih, Jugoslavija pa bi dobila Gorico, ki je po tedanjem predlogu sporazuma pripadla Italiji. Predlog je bil samo osnutek in je puščal številna odprta vprašanja, kot je bilo vprašanje tržaškega koridorja; *Comunisti a Trieste*, str. 124–125; R. Gualtieri, Togliatti e la politica estera italiana, str. 185–197. O drugih pogajanjih med partijama glej N. Troha, Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 121–122.

Unità 7. novembra 1946 je predlog postal javen in je odmeval v Julijski krajini zlasti med tistimi, ki so podpirali priključitev k Jugoslaviji.²³ Jugoslovanska politika se je že ob umiku iz cone A junija 1945 zavedala, da Trsta in dela Julijske krajine ne bo dobila in je zato na njun račun skušala v pogajanjih iztržiti čim več. To je lahko dosegla tudi tako, da je skušala pridobiti čim večjo podporo na spornem območju, da bi bila nato žrtev, ki jo je morala prispevati, večja. V tem okviru je bil predlog dogovora s Togliattijem, če bi bil uresničen, res največ, kar bi lahko dosegli.²⁴ Tega ozadja pa ljudje, ki so podpirali pridružitve k Jugoslaviji, seveda niso poznali, ampak so poznali le programe projugoslovanskih organizacij. Tam je bil na prvem mestu boj za priključitev k Jugoslaviji, v katero so iskreno upali in verjeli, zato so se počutili izigrane in prevarane. Tako so dogovor s Togliattijem, po katerem bi Trst dobila Italija, razumeli zlasti Slovenci. Zato je njegova objava, skupaj s sprejetjem sklepa o ustanovitvi STO, pospešila začetni razcep med njimi.²⁵

Potem ko je bilo vse bolj jasno, da bo z mirovno pogodbo ustanovljeno Svobodno tržaško ozemlje, so temu prilagodili tudi programa SIAU in KPJK.²⁶ 7. aprila 1947 sta CK KPJ in CK KPI sprejela sporazum o sklicu kongresa ali konference KPJK oz. STO z nalogo, da se ustanovi nova KPSTO, ki naj bi sprejela tudi nov program.²⁷ V sporazumu je KPI tudi zagotovila avtonomijo partijskih organizacij tistega dela Julijske krajine, ki je nato prišel pod Italijo, pa tudi avtonomijo Furlanije, kamor sta bila vključena Gorica in Tržič.²⁸ S tem se je končala tudi popolna prevlada vpliva slovenske partije med komunisti v coni A, ki pa je do objave resolucije informbiroja vseeno ohranila prvenstvo.

KOMUNISTIČNA PARTIJA ITALIJE V JULIJSKI KRAJINI

V Gorici so že konec poletja 1945 poleg KPJK ustanovili tudi Komunistično partijo Italije v Julijski krajini (Partito comunista italiano della Venezia Giulia, KPI v JK), ki pa ji ni uspelo pridobiti večjega vpliva. Spomladi 1946, ko je začelo izhajati njeno glasilo L'Unità Giuliana, je imela na Goriškem približno dvesto članov. V letaku, ki so ga izdali 24. marca 1946, so poudarili, da je KPJK z zahtevo po priključitvi Julijske krajine k Jugoslaviji *izvršila nasilje nad njihovo pravico, da se ukvarjajo tudi z italijanskim nacionalnim vprašanjem*, zato so se po vsej Julijski krajini ustanovile sekcije KPI v JK. Ista stališča naj bi imeli tudi garibaldinci v Pulju, ki so se marca 1946 priključili proitalijanskim demonstracijam.²⁹

²³ Objava pogovorov je bila dogovorjena v Beogradu, v J. Jeri, Tržaško vprašanje, str. 181.

²⁴ V mednarodnem dogajanju je bilo že nekaj časa dokaj jasno, da Jugoslavija Trsta ne glede na notranjo ureditev ne bo dobila. Temu so nasprotovale zlasti ZDA. Več o tem vprašanju v delih, ki obravnavajo mednarodno problematiko Julijske krajine, npr. G. Valdevit, La questione di Trieste; J. Jeri, Tržaško vprašanje; B. Novak, Trieste. Glej tudi mnenje Edvarda Kočeka, str. 119–120.

²⁵ AS, I, f. GO KPJK, ae 256, poročilo o razpoloženju med ljudmi glede Togliattijevih izjav, 9. november 1946.

²⁶ N. Troha, Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 164–168.

²⁷ AS, I, f. GO KPJK, ae 302, govor Vittorija Vidalija ob prihodu v Trst, 12. junij 1947.

²⁸ AS, I, f. GO KPJK, ae 300, poročilo: O sporazumu med KPI in KPJ po podpisu mirovne pogodbe; f. CK ZKS, šk. 35, sporazum med CK KPI in CK KPJ, 7. april 1946, tudi f. GO KPJK, ae 300.

²⁹ AS, I, f. AIS, ae 234, letak KPI v Julijski krajini, 24. marec 1946.

Vodstvo goriške KPJK je menilo, da so se vanjo vključevali tisti, ki so sebe sicer razglašali za komuniste, a so bili navezani na narodnostne predsodke in politično slepi, saj naj bi z ustanovitvijo ločene partije dali *»rdečo zastavo in nezasluzeno ime komunisti na razpolago reakciji«*. Vanjo so se vključili tudi komunisti, ki so bili izključeni iz KPJK, ali kot jih je imenoval OK KPJK za Goriško, odpadki raznih vrst. Ljudje dvomljive preteklosti, ljudje, ki so bili zelo kompromitirani.⁴⁰ Vse to naj bi bila, kot je ocenjeval Boris Kraigher, *»trockistična akcija angleških plačancev«*.⁴¹

Predstavniki stranke so imeli 17. aprila 1946 na sedežu KPI v Rimu pogovore z nekaterimi predstavniki vodstva (Giordano Pratolongo, Giacomo Pellegrini), ki so jim svetovali, naj ne ustanavljajo posebne organizacije, saj niso soglašali z njihovo politiko. Odklonilno stališče je bilo pogojeno tudi z dogovorom o enotni KPJK, ki ga je italijanska partija sklenila z jugoslovansko. Palmiro Togliatti jih ni hotel sprejeti, so pa dobili pomoč nekaterih pokrajinskih sekcij KPI. V Julijski krajini so se povezali s socialisti, ki so jim odstopili prostore in skupno z njimi pripravljali proslavo ob razglasitvi republike 12. junija 1946.⁴²

Njihovo glasilo, L'Unità Giuliana, je poročalo tudi o preganjanju italijanskih komunistov v coni B. Iz tega je avtor članka sklepal naslednje: *»Če so naši komunisti preganjani, pomeni, da titini niso komunisti, ali pa, da je namen tako komunistov kot nekomunistov isti, priključitev naše dežele Jugoslaviji. V tem primeru je Titova najbolj nelogična oblika ekstremnega fašizma in v nasprotju z vsemi naravnimi, socialnimi in političnimi principi.«*⁴³

O nadaljnjem delovanju stranke nimam podatkov.

ANARHISTI

V coni A Julijske krajine je delovala tudi majhna stranka anarhistov, Anarhična federacija Julijske krajine (Federazione anarchica giuliana, FAG). Imeli so manjši vpliv med nekdanjimi partizani in mladino ter tistimi italijanskimi komunisti, ki se niso hoteli podrežati partijski disciplini. Njeno delovanje, ki ga zasledimo že poleti 1945, je bilo v skladu z anarhističnim geslom, ki se glasi: *»Če hoče biti ljudstvo svobodno, mora uničiti vse današnje organizacije.«*⁴⁴ Njihov program je predvideval proletarsko revolucijo in federacijo evropskih držav brez meja. Na zborovanju 4. novembra 1945 so poudarili, da so delavci in da se borijo proti kapitalizmu, buržoaziji in lažni demokraciji. Slišati je bilo tudi klice: *»Ven z nacionalizmi!«* Izpostavili so, da so bili do neke točke skupaj s komunisti, zdaj pa so *»kot reka, ki nato teče v več rokavih, šli po svoje in se bodo kasneje ponovno združili.«*⁴⁵ Imeli so svojo sindikalno organizaci-

⁴⁰ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, Analiza položaja v Goriškem okrožju, nedatirana, jeseni 1945.

⁴¹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, pismo B. Kraigherja CK KPS, 24. marec 1946.

⁴² AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 3, Pojasnilo Informacijskega urada KPI v Trstu o komunikeju KPI v JK, 7. maj 1946; f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, junij 1946.

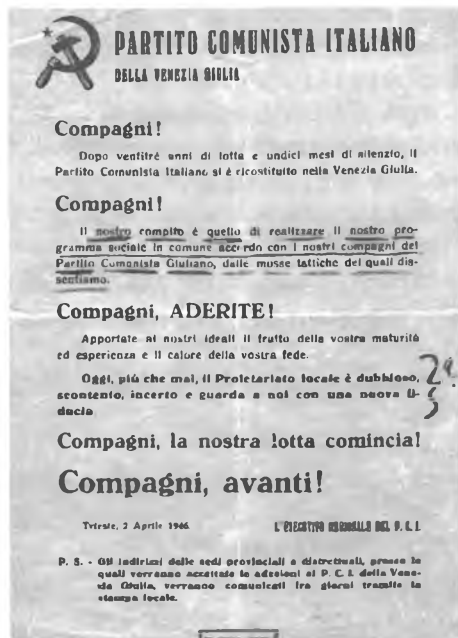
⁴³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 4, poročilo o glasilu L'Unità Giuliana, nedatirano.

⁴⁴ AS, I, f. AIS, ae 248, obveščevalno poročilo, nepodpisano, 1. september 1945; isto (Dušan), 4. november 1945.

⁴⁵ AS, I, f. AIS, ae 248, poročilo o zborovanju Anarhici Alabarda, 4. november 1945; isto, obveščevalno poročilo (Dušan), 4. november 1945.

jo z imenom Sindikalna obramba (Difesa sindacale della FAG), ki se je povezovala z Enotnimi sindikati in tudi poudarjala potrebo po sindikalni enotnosti.³⁶

KPJK je sprva ocenjevala, da je nova organizacija nevarna za enotnost delovnega ljudstva, saj naj bi v največji meri skušala izkoristiti mentaliteto Tržačanov, ki se niso radi podrejali disciplini.³⁷ Vendar stranka ni pridobila veliko članov, niti širše podpore. Marca 1947 so tako na seji aktiva KPJK ugotovljali, da anarhisti v Trstu ne pomenijo ničesar.³⁸

*Letak Komunistične partije Italije
Julijske krajine, alternativne stranke
Komunistični partiji Julijske krajine,
2. april 1946.*

ITALIJANSKO DELAVSTVO V TRSTU IN TRŽIČU

Giuseppe Pogassi je na seji izvršnega odbora SIAU septembra 1945 poudaril glavni razlog, zakaj se je tržaško delavstvo opredeljevalo za Jugoslavijo: *«Delavski razred Trsta ima že v tradiciji razredno borbo in se z imenom Stalin priključuje k nam.»*³⁹ Da podpora med italijanskim delavstvom ni bila le propagandna parola jugoslovanskih oblasti, dokazujejo zaskrbljene izjave italijanskih vladnih krogov, za katere je bilo vprašljivo tudi stališče KPI, zlasti njenega vodstva. Tako so v promemoriji zunanjemu ministru Alcidu De Gasperiju izpostavili, da mora KPI disciplinirati svoje ljudi v Julijski krajini in s tem prispevati k razjasnitvi položaja: *«Komunisti v Julijski krajini so namreč sprejeli priključitev Julijske krajine k Jugoslaviji. Ali lahko komunistična partija prepreči ostalim Italijanom, da se ne bi z vsemi propagandni-*

³⁶ AS, I, f. AIS, ae 248, obveščevalno poročilo iz Milj, nepodpisano, 21. januar 1946. Enotni sindikati (Sindacati unici) so bili razredni sindikat, v katerem je povsem prevladal vpliv KPJK. O njihovem delovanju glej N. Troha, Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 179–184.

³⁷ AS, I, f. AIS, ae 248, obveščevalno poročilo (Dušan), 4. november 1945.

³⁸ AS, I, f. GO KPJK, ae 159, zapisnik seje partijskega aktiva, 27. marec 1947.

³⁹ AS, I, f. GO SIAU, šk. 2, zapisnik seje IO SIAU, 10. september 1945.

mi sredstvi uprli tej zločinski odločitvi? Ne.« KPI ne more biti v vladi in hkrati dopustiti, da se žali Italija in njena vlada, kar naj bi se v Julijski krajini dogajalo vsak dan.¹⁰ Ker proitalijanski blok v prvem obdobju zavezniške uprave v coni A ni imel svojega glasila, so zahtevali od komunistov, naj Il Lavoratore ne kaže tako velike naklonjenosti do Slovanov.¹¹ Med akcijo za zbiranje podpisov za Jugoslavijo konec avgusta in septembra 1945 je Odbor istrskih beguncev menil, da je miselnost komunistov v Julijski krajini obupna, brez vere, da delujejo v stilu razredne diktature, ukinitve vsake druge stranke, tudi socialistov, ki so jih imeli za reakcionarje. Tudi intelektualci naj bi bili zanje reakcionarji, fašisti ali liberalci. Če se je nekdo razglasil za Italijana, naj bi ga zmerjali z nacionalistom.¹²

Poleg razredne opredelitve, ki je bila odločilna za politično aktivne, so se Italijani vse bolj opredeljevali za Jugoslavijo tudi zaradi vse slabšega ekonomskega položaja v coni A. Anglo-ameriško vojaško upravo so vse bolj odkrito imeli za okupatorja po analogiji nasprotnega tabora, ki je Jugoslovane razglašal za hujše okupatorje kot Nemce, ki so *»vsaj dali delo«*. Ugled Jugoslavije naj bi poleti 1945 rasel tudi v očeh tistih Tržačanov, ki so bili prej za Italijo ali pa se za taka vprašanja niso zanimali. Obenem naj bi se tržaško prebivalstvo vse bolj zavedalo, da je Italija premagana država, Demokratična federativna Jugoslavija pa v vrstah zmagovalcev.¹³ Ko sta KPJK in SIAU konec septembra 1945 program dopolnili z zahtevo po priključitvi k Jugoslaviji, so izjave za priključitev k Jugoslaviji poslali iz vseh italijanskih krajev Julijske krajine.¹⁴ Po veliki manifestaciji SIAU, ki je sledila prvi večji manifestaciji Italiji naklonjenih ob obletnici prihoda italijanskih enot v Trst v začetku novembra 1918, obveščevalec ugotavlja: *»Končno je Trst včeraj dokazal, da razume veličino prave svobode. Oh osvoboditvi Trsta je bilo veliko manj Tržačanov, ki so znali svobodo pravilno ceniti. Močno je povzdignila samozavest ljudi, katere so v soboto pretepali AA in novi policaji. Za fašiste je ta manifestacija pomenila popoln poraz.«*¹⁵

Kljub navdušenju in gotovosti v množično podporo ljudi se je prav zato, ker se je marsikdo odločal za tistega, ki mu je dal boljši kos kruha, včasih pojavil dvom. Avgusta 1945 je bila tako delovna množica v celoti za demokracijo in *»gospodar Trsta, kar se pokaže zlasti ob raznih manifestacijah, vendar bo, če se stvari v kratkem ne izboljšajo, sprejela vsakogar, ki ji bo nudil boljše pogoje. Več starejših ljudi kakor tudi malih in srednjih trgovcev se zavzema za nekakšno avstrijsko rešitev.«*¹⁶

Poleg pritiskov na KPI, da naj vpliva na tamkajšnje delavstvo, so Italiji naklonjeni propagandno ost usmerili v narodno vprašanje oziroma v slovenski (slovanski) nacionalizem, na to, da *»slovanski komunisti niso pravi ter da hočejo pod krinko komunizma razširiti jugoslovanski imperializem«*.¹⁷ Na takšne očitke je glavni odbor SIAU

¹⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, promemoria za ministra A. De Gasperija, nedatirano, verjetno poleti 1945.

¹¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, Položaj v Julijski krajini konec junija 1945 in potrebni ukrepi, 1. julij 1945.

¹² ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavija, b. 145, poročilo Odbora istrskih beguncev raznim ministrstvom, 29. avgust 1945.

¹³ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijska poročila, nepodpisana, 25., 26. in 28. september 1945.

¹⁴ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 1. oktober 1945.

¹⁵ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 5. november 1945. Nova policija je pred kratkim ustanovljena civilna policija ZVU.

¹⁶ AS, I, f. CK KPS, šk. 39, poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO, 19. avgust 1945.

¹⁷ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 8. november 1945.

januarja 1946 odgovarjal, da je slovensko-italijansko bratstvo omogočalo nadaljnjo utrditev enotnosti vseh resnično demokratičnih sil v Trstu in Julijski krajini in obenem zatrla poskuse maščevalnosti s pritegnitvijo italijanskega ljudstva v skupni boj. *«V plačilo za to se Slovincem in Hrvatom očita nacionalizem, Italijanom pa izdajstvo, samo zato, da lahko reakcija svojo krivico zakrinka pod masko potrebnega razsodnika.»*⁴⁸

CLNG se na tržaško delavstvo ni obračal s protikomunističnimi stališči, ampak so komunizem še poudarjali, skušali pa so ga odvrniti od povezave komunizem = Jugoslavija: *«Tržaški delavci, če vam je všeč komunizem, kar vpijete: Živel komunizem, živel Lenin, živel Stalin, živel Togliatti ali Ercoli in če hočete tudi živel Tito. Toda če ste komunisti, zakaj vpijete Živel Trst v federativni Jugoslaviji! To ni komunizem, ampak pravi nacionalizem. Da sta Trst in velik del Istre italijanska, vedo vsi, vključno s Titom. Zakaj raje torej ne vpijete: Snemite maske! ... Rešitev Julijske krajine vključno s Furlanijo se imenuje autonomija.»*⁴⁹

*Manifestacija za
priključitev k Jugoslaviji
v Tržiču,
8. marec 1946.*

Zaradi takšne propagande in ker so narodnostno opredelitev podredili razredni, so italijanski delavci v coni A z nezaupanjem in sumničenjem gledali na vsako akcijo za slovenske narodnostne pravice. Bili so tudi proti uporabi slovenskega jezika na sejah, saj slovenščine niso razumeli. MO SIAU Trst je zato septembra 1945 celo svetoval svojim članom, naj se slovenščini izognejo in s tem pokažejo *«razumevanje do Italijanov, če hočemo, da pride med tema dvema narodoma do resničnega bratstva in tesnejšega političnega sodelovanja ... Res je, da je fašizem potujčeval naš slovenski živelj v Trstu in Julijski krajini, ali moramo priznati, da te krivice ne morejo naprej nositi tiste resnično demokratične italijanske množice, ki so naklonjene po-bratiti se z nami.»*⁵⁰ Ko je oktobra 1945 slovensko vodstvo pričakovalo obisk razme-

⁴⁸ AS, I, f. GO SIAU, šk. 1, zapisnik 2. zasedanja GO SIAU, 27. januar 1946.

⁴⁹ AS, I, f. AIS, ae 173, razglas CLNG: Lavotarori triestini, nedatiran.

⁵⁰ AS, I, f. MO SIAU Trst, m. 3a, okrožnica vsem rajonskim in terenskim odborom, nepodpisana, 1. september 1945.

jitvene komisije (ta je prišla šele spomladi 1946), so hoteli čim bolj manifestirati slovenski značaj tržaških predmestij in zaledja. V ta namen so priredili festival slovenske prosvetne zveze, po katerem je Boris Kraigher sporočal CK KPS: *«Če se bo stvar s to komisijo še dolgo zavlekla, nima smisla da preveč forsiramo z manifestacijami slovenskega značaja Trsta in Gorice, ker je jasno, da s tem izgubljammo teren pri italijanskem prebivalstvu.»*⁵¹ Med italijanskim delavstvom ponekod ni uspela stavka v podporo Primorskemu dnevniku ob njegovi prepovedi decembra 1945.⁵²

Kljub temu se je večinska podpora italijanskega delavstva Jugoslaviji ohranila in so pred prihodom razmejitvene komisije februarja 1946 poročali Edvardu Kardelju, da se *«razpoloženje naših kakor tudi italijanskih delavskih množic, ki so za nas, v obeh conah vsak dan stopnjuje.»*⁵³ Propaganda in pritiski nasprotnega tabora so sicer ostali, a so hkrati slednji vse pogosteje ugotavljali, da pri tem niso uspeli. Tako se je še ostreje zarezala ločnica med obema taboroma, *«italofašisti in slavokomunisti»*. Pro-italijanska stran skoraj ni več skušala pritegniti italijanskih komunistov, njihova propaganda je postajala vse bolj ne le protislovenska oziroma protislovanska, ampak tudi protikomunistična.

Ker se je obenem v okviru CLNG vse jasneje kazal spor med levico in desnico, ki je prehajala v ekstremizem in je vse bolj prevladovala, so italijanske oblasti junija 1946 z obžalovanjem ugotavljale, da mnogi v CLNG ne razumejo dejanskega položaja in nasprotujejo silam, naklonjenim Italiji, medtem ko se jim nasproti postavlja *«enotna in homogena aktivnost slavokomunistov, ki za dosego svojih ciljev uporablja vsa sredstva, tudi laži, grožnje in zločine.»*⁵⁴ Ob tem seveda niso povedali, da ni bilo delovanje italijanske desnice nič manj nasilno.

Po sprejemu sklepa o ustanovitvi STO sta SIAU in KPJK svoje programe in aktivnosti prilagodili novim razmeram. Priključitev k Jugoslaviji je sicer ostala dolgoročni cilj, medtem ko je bila dnevnopolitična akcija namenjena pripravi na ustanovitev STO. Njegov svobodni statut naj bi dejansko pomenil sedmo jugoslovansko republiko.⁵⁵

Po podpisu mirovne pogodbe februarja 1947 so proitalijanski krogi nekoliko presenečeno ugotavljali, da SIAU, kljub zavzemanju za Jugoslavijo, še vedno obstaja. Socialist Edmund Puecher je februarja 1947 pisal italijanskemu zunanjemu ministru Carlu Sforzi, da za Jugoslavijo *«niso samo Slovani, ki jim še lahko oprostimo obziren 'nacionalimperalizem', ampak tudi, in to je najbolj boleče in ponižujoče in traja že skoraj dve leti, da se ni malo Italijanov odreklo svoji domovini, ali iz čistega in enostavnega protitalijanskega sovraštva ali z opravičilom, da bodo s priključitvijo k Jugoslaviji prišli pod komunistični režim.»*⁵⁶ Tudi po sindikalnih volitvah julija 1947 je italijanska stran ugotavljala, da nekatere njene ocene o naraščajočem vplivu proita-

⁵¹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 5. oktober 1945.

⁵² AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 14. december 1945. V njem med drugim navajajo: *«Delavci v ladjedelnicah so se začeli pogovarjati med seboj, zakaj naj bi pravzaprav stavkali, ko pa časopisa niso znali niti čitati.»*

⁵³ AS, f. Edvard Kardelj, šk. 74, depeša E. Kardelju, 26. februar 1946.

⁵⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6, poročilo iz Trsta, nepodpisano, 7. junij 1946.

⁵⁵ AS, I, f. GO KPJK, ae 282, politično poročilo, 16. avgust 1946. Avtor piše: *«Osnovna naloga je razvijati bratstvo med Slovani in Italijani in bratstvo med delavci in kmeti. Boriti se moramo, če pride do STO, za statut, ki bo demokratičen, ki bo, ne formalno, ampak v osnovi zagotavljal socializem.»* N. Troha, Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 164–168.

⁵⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 135, pismo E. Puecherja C. Sforzi, 28. februar 1947.

lijanskih Julijskih sindikatov (Sindacati Giuliani) niso točne, saj so Enotni sindikati, v katerih je bila včlanjena večina delavstva, medtem ko so bili v Julijske sindikate včlanjeni predvsem nameščenci, dobili petdeset odstotkov vseh glasov. Slovenski strani naj bi uspelo sindikalni boj spremeniti v politični, tako da so zavzemanje za Italijo enačili z meščanskim razredom in napredne sile z Jugoslavijo.⁵⁷

Med »slavokomunisti« se je tako kljub novim mejam ohranjala enotnost, čeprav so se, kot poročajo italijanski viri, med mnogimi Italijani, pripadniki SIAU, pojavili simptomi kesanja ali spoznanja in da je bila med Slovenci ustanovljena SDZ, slovenska politična stranka, ki je bila sicer proti Titu in za STO, vendar za STO v Jugoslaviji. Tudi slovenska katoliška stranka, ki je bila v ustanavljanju, je bila prav tako kot SDZ protiitalijanska.⁵⁸

Poleg Trsta in tistih okoliških krajev, v katerih so živeli tudi Italijani, zlasti Milj in Nabrežine,⁵⁹ je imela Jugoslavija med Italijani največjo podporo v Trziču in tudi, a nekaj manj, v Gradišču ob Soči ter Krminu. V delavskem Trziču je bila močna projugoslovansko usmerjena komunistična partija, ki je bila od avgusta 1945 sestavni del KPJK. Tamkajšnji komunisti so v Titovi Jugoslaviji videli sredstvo za boljševizacijo tega območja in prej ali slej cele Italije ter Evrope. Njihove ideje naj bi imele velik vpliv tudi v Beneški Sloveniji, Brdih in Reziji.⁶⁰ Kot je poročal javni tožilec za Tržaško okrožje Stojan Smrkolj svojemu predstojniku, so tržiški delavci takoj po prihodu ZVU manifestirali za Titovo Jugoslavijo, ki naj bi jim edina zagotovila tako socialne kot tudi narodnostne pravice.⁶¹ Veliko Italijanov je bilo včlanjenih v SIAU in so se množično udeležili volitev v njene odbore spomladi 1946. V projugoslovanske Enotne sindikate je bilo sredi leta 1946 vključenih 14 tisoč tržiških delavcev.

Boris Kraigher je ugotavljal, da bi protestniki med raznimi akcijami, zlasti med stavkami, ki so bile dejansko politične, potrebovali materialno pomoč, ki bi tudi preprečevala demoralizacijo zaradi odpustov. V nasprotnem primeru so ljudje namreč zahtevali dovoljenje, da emigrirajo v Jugoslavijo, z njihovim odhodom pa bi jugoslovanska stran na tem območju izgubila vpliv. To bi bilo lahko za Jugoslavijo usodno, če bi prišlo do volitev ali plebiscita, ker je tudi nasprotna stran skušala zaposlovati delavce zunaj območja. Akcija za priključitev k Jugoslaviji naj bi se povezala z akcijami kolonov in ekonomsko akcijo meščanstva, ki so se mu poviševale najemnine, računi za elektriko, plin, vodo itd.⁶²

Med delavstvom v Trziču je sprejem francoske črte kot prihodnje meje med Jugoslavijo in Italijo, ki je Trzič pripisovala Italiji, izzval ostro nasprotovanje, zato so se mnogi prijavili za preselitev v Jugoslavijo. Ljudje so hoteli oditi iz različnih vzrokov. Eni so sovražili Italijo, drugi so se bali preganjanja italijanske reakcije, največ je bilo

⁵⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 133, opomnik za komisarja Casardija in rezultati sindikalnih volitev v Trstu, 7. julij 1947.

⁵⁸ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 133, poročilo o Trstu, 12. julij 1947.

⁵⁹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročila o položaju v okrajih, nepodpisana, maj 1946, Nabrežina. V njem med drugim navajajo, da je v Nabrežini od 2100 prebivalcev 613 italijanskih delavcev, ki so »še bolj napredni ter borbeni kot Slovenci«.

⁶⁰ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavia, b. 149, poročilo iz Furlanije, 17. september 1945.

⁶¹ AS, I, f. PNOO, m. 3, mesečno poročilo javnega tožilca za Tržaško okrožje S. Smrkolja javnemu tožilcu za Slovensko primorje S. Peterinu, 30. junij 1945.

⁶² AS, I, f. CK ZKS, šk. 46, depeša B. Kraigherja E. Kardelju, 30. maj 1946. V njej med drugim navaja: »V takšni borbi se na konkretnih ekonomskih vprašanih utrjuje enotnost delavcev, kmetov in italijansko-slovensko bratstvo.«

tistih, med njimi zlasti brezposelni, ki so upali, da bodo izboljšali svoj ekonomski položaj. Kot je januarja 1947 poročal OK KPJK za Tržič, je bila *«italifobija tržiških demokratičnih množic že skoraj pregovorna»* in so raje odšli v neznano, kot ostali v Italiji. Bali so se Italije, bili so internacionalisti in so obenem *«vzljubili slovanske narode, ki danes predstavljajo center svetovne revolucije»*.⁶³

Po navodilih iz Ljubljane je tamkajšnje partijsko vodstvo do konca leta 1946, ko je še obstajala možnost mejnih korektur, oviralo odhode v Jugoslavijo. Delavci so bili zaradi tega nezadovoljni, zato je tamkajšnji vodilni komunist Leopoldo Gasparini novembra 1946 svetoval, naj dovolijo oditi na Reko, kjer je primanjkovalo kvalificiranih delavcev, tistim brezposelnim, ki niso bili politično aktivni. Ti naj bi bili samo številka in bi se jim moralo dopustiti, da zaslužijo kruh za svoje družine.⁶⁴ Ko je pozimi 1946/47 meja postala dokončna, so partijske in sindikalne organizacije ljudi pozvale na odhod, na katerega so se množično odzvali.⁶⁵ Kot je poročal mestni partijski komite, so takoj po pozivu stotine delavcev obkrožile sedež sindikata in partije ter zahtevale takojšen odhod. Na sedežu sindikata so dobili vtis, da je ljudi zajela panika, da bodo med zadnjimi. Največ prijav je bilo 13. januarja 1947. *«ko je brezštevilna množica dobesedno zasedla sindikat za cel dan»*. Prvotnemu navdušenju je sledilo obdobje streznitve, ko so ljudje začeli temeljiteje razmišljati in so se začeli pojavljati dvomi. OK KPJK je že 16. januarja poročal: *«Medtem ko so takoj po sklepu vsi živahno razpravljali in delali najbolj rožnate načrte za bodočnost, ki jim bo za vedno zagotovljena, so sedaj mnogi prihajali po različna pojasnila.»*⁶⁶ Ljudje so se razdelili. Tako se je 180 družin, ki so bile doma iz Pulja, odločilo za takojšno vrnitev v Pulj. Hkrati so se iz njega množično odseljevali Italiji naklonjeni ter se naseljevali tudi v Tržiču in okolici.⁶⁷ Pojavljala so se tudi vprašanja, ali naj odidejo v skupini ali po strokah, saj je večina hotela ostati skupaj. Vse to je prijave upočasnilo. Poleg tega so se prijavljali zlasti nekvalificirani delavci, ki jih Jugoslavija ni potrebovala, medtem ko so kvalificirani delavci že tam imeli delo in določene privilegije. Pojavilo se je tudi vprašanje kmetov, verjetno kmečkih delavcev, ki so prav tako hoteli oditi in so bili med najbolj naklonjenimi novi Jugoslaviji.⁶⁸ Do julija 1947 naj bi po nekaterih podatkih odšlo 3500 delavcev, večinoma komunisti in njihovi simpatizerji, veliko tudi z družinami.⁶⁹

Odhodi so obenem z naseljevanjem Istranov, ki so nasprotovali levici, poslabšali položaj tamkajšnje KPI,⁷⁰ zato je njena goriška federacija julija 1947 zahtevala, da se izselitve ustavijo. Poudarili so, da sicer razumejo težave pri obnovi Jugoslavije, vendar so prosili, naj delavce iščejo na drugih območjih Italije, kjer je bila manjša nevarnost, da bi prizadeli demokracijo. Tako bi se izognili temu, da bi se na tem območju na široko razmahnil mednarodni imperializem. Tudi Jugoslavija naj bi bila zainteresirana, da ne oslabi sebi naklonjenih ob meji. Poprej so vsi odhajajoči morali imeti

⁶³ AS, I, f. AIS, ae 428, poročilo OK KPJK Tržič, 16. januar 1947.

⁶⁴ PAK, f. STO, šk. 1, pismo L. Gasparinija GO KPJK, november 1946.

⁶⁵ Poziv na odhod je v dokumentih omenjen, medtem ko samega poziva ali sklepa o njem v arhivih nisem našla.

⁶⁶ AS, I, f. AIS, ae 428, poročilo OK KPJK za Tržič, 16. januar 1947.

⁶⁷ O vprašanju množičnega izseljevanja iz Pulja glej Storia di un esodo, L. Ferrari, str. 145–215.

⁶⁸ AS, I, f. AIS, ae 428, poročilo OK KPJK za Tržič, 16. januar 1947.

⁶⁹ PAK, f. STO, šk. 1, dopis goriške federacije KPI CK KPS, CK KPH in GO KPJK, 5. julij 1947.

⁷⁰ Po uveljavitvi mirovne pogodbe je bila tam ponovno vzpostavljena KPI.

tudi dovoljenje lokalne partijske organizacije, kar sedaj ni bilo potrebno.⁷¹ Tudi italijanske oblasti so julija 1947 ugotavljale, da je SIAU na območju Tržiča izgubila vpliv, ker so vodje odšli v cono B ali postali filoitalijani. Vendar naj bi se Slovenci vključevali v partijo in s tem omogočili, da je jugoslovanska stran ohranila del svojega vpliva.⁷² Jugoslavija je s tem preseljevanjem delavstva tudi marsikaj pridobila, saj je na napade zaradi italijanskih odhodov lahko odgovarjala s priseljevanjem njej naklonjenih Italijanov. Zato je bila propaganda za odhajanje v Jugoslavijo verjetno tudi del načrtne jugoslovanske politike.

*Manifestacija za
priključitev Tržiča
k Jugoslaviji, verjetno
poleti 1945.*

Takoj po koncu vojne se je v okolici Tržiča v coni A širil vpliv garibaldincev, ki so ga »reakcionarni elementi« skušali zaustaviti s pomočjo terorja. Teror je bil najmočnejši v gorskih vaseh, kjer ljudje niso imeli nobene legalne opore, da bi se temu uprli.⁷³ Kasneje so tam delovala razna avtonomistična gibanja, kot je bila Lega Friulana, ki je bila protislovansko usmerjena in se je povezovala z Osoppom.⁷⁴ Vpliv projugoslovanskih organizacij se je iz Tržiča širil v spodnjo Furlanijo, pa tudi v Videm in Beneško Slovenijo, kamor naj bi poleti 1946 množično prihajali tudi aktivisti iz cone B.⁷⁵ Druge stranke so imele v Tržiču in okolici malo članov, še največ med regnicoli, delom inteligence ter kmetov. Tamkajšnja duhovščina pa naj bi bila proti Jugoslaviji.⁷⁶

Jugoslavija je imela veliko podporno tudi v povsem italijanskem Krminu in v okolici Gradlišča ob Soči, medtem ko so ji bili v mestu, kjer je bilo veliko priseljenih, ki so dajali politično barvo mestu, nenaklonjeni.⁷⁷ Ob tem mnoge ljudi politika ni zanimala in se niso opredeljevali niti za eno niti za drugo stran. Na razporeditev med njimi pa

⁷¹ PAK, f. STO, šk. 1, dopis goriške federacije KPI CK KPS, CK KPH in GO KPJK, 5. julij 1947.

⁷² ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 133, poročilo o Trstu, 12. julij 1947.

⁷³ AS, I, f. CK KPS, šk. 38, obveščevalno poročilo VVP, 17. avgust 1945.

⁷⁴ AS, I, f. AIS, ae 222, poročilo o organizaciji Lega Friulana v Krminu, april 1946. O Osoppo glej str. 274–277.

⁷⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, poročilo Trstu, 1. avgust 1946.

⁷⁶ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, maj 1946; f. CK ZKS, šk. 46, depeša B. Kraigherja E. Kardelju, 30. maj 1946; I cattolici isontini, knj. 3, C. A. Borioli, str. 332.

⁷⁷ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, Kratko poročilo o Trbiškem okraju in Benečiji, nepodpisano, 4. marec 1946.

so vplivale tudi razne govornice in grožnje, ki so jim ljudje nasedali, na primer grožnja Bricev iz Vipolže, »češ, ko pride Tito, bodo ukazovali oni«, in podobne.⁷⁸

FURLANIJA

Po vojni so bile garibaldinske in osoppovske enote sicer razpuščene, vendar ne povsem, saj so oboji kljub odloku ZVU o razorožitvi obdržali večino orožja. Zavezniki so bili v Furlaniji le v centrih, medtem ko je drugje ostala uprava v italijanskih rokah. ZVU je nekje pustila manjše skupine Osoppa, ki so prevzele naloge policije, tj. vzdrževanje reda in zaščito lokalnega prebivalstva, ki naj bi ga ogrožali slavokomunisti.⁷⁹

Za videmskega nadškofa Giuseppeja Nogaro so bili komunisti, ki so iz vojne izšli z dobro organizacijo, največja nevarnost za stabilnost v Videmski pokrajini. Protikomunistični duh je skoraj v celoti preveval tamkajšnjo cerkveno hierarhijo, ki je v zaveznikih videla edino zagotovilo pred prodorom komunizma in obenem začela proti njemu pravi križarski pohod. Kot ocenjuje Franco Belci, iz mnogih posredovanj videmskega nadškofa veje najbolj toga ideološka nestrpnost, saj je s parolo obrambe italijanstva skušal tudi povečati svoj politični vpliv. Hkrati so oblasti videle največjo nevarnost v komunizmu in začele popuščati fašizmu. Marsikje so dovoljevale nošenje orožja ljudem, ki so bili zelo kompromitirani s fašizmom.⁸⁰ Tako je naraščal vpliv desničarskih organizacij, ki so ljudi pridobivale s parolami o pohabljenih mejah, nepravničnem miru, ponižanju, s katerim so Štirje veliki prizadeli Italijo, ki so jo po krivem obtožili. Propaganda je šla v smeri, ki jo je Italija v teh letih pogosto uporabljala: *-Italija je sila, ne zapostavljajte in ne podcenjujte je. Hočemo eno samo mejo na vzhodu in zahodu: rapalsko, naravno mejo Italije. Če nam teh meja ne boste dali, si boste s tem otežili položaj.*- Italijanski komunisti so bili zanje moskovski agenti, rdeči vohuni, Titovi služabniki. Treba je bilo vzdrževati napetost, protislovansko sovraštvo in narediti iz političnega nasprotnika izdajalca, prodanca, vohuna, morilca. Obramba je upravičevala ustanovitev prave prostovoljne vojske, ki je delovala na isti način kot partizani. Šlo naj bi za obrambo mej, obrambo domovine, ohranjanje krščanske civilizacije, boj proti barbarstvu.⁸¹

Zavezniki so nadzirali vsak korak furlanskih komunistov, zlasti vodilnih, čeprav jih je jugoslovanska stran hkrati ocenjevala, da so preveč proitalijanski. Skušali so dobiti dokaze o njihovem medvojnem sodelovanju s slovenskim osvobodilnim gibanjem in zlasti o njihovi povezavi z dogodki v Porčinjcu februarja 1945.⁸²

Tako zavezniške kakor tudi italijanske oblasti so ne le na narodnostno mešanem območju, ampak tudi drugje v Furlaniji preiskovale in aretirale garibaldince in slovenske partizane, ki so jih obtoževale stikov z jugoslovanskimi oblastmi. Tako je bil partizan garibaldinske brigade Silvio Marcuzzi Josip (Giuseppe) Trusgnach iz Sv. Lenarta aretiran skupaj s petimi partizani iz vasi. Ti so bili osoppovci, zato so bili izpu-

⁷⁸ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo o položaju v okrajih, nepodpisano, maj 1946.

⁷⁹ ASDMAE. AP 1931–1945. Jugoslavia, b. 149, poročilo iz Furlanije, 17. september 1945; isto, 20. september 1945; I cattolici isontini, knj. 3, A. Moretti, str. 192.

⁸⁰ Nazionalismo e neofascismo, F. Belci, str. 510, 511, 514, 518, 519.

⁸¹ Nazionalismo e neofascismo, F. Belci, str. 519, 520, 553, 554.

⁸² AS, I, f. AIS, ae 222, poročilo o organizaciji Lega Friulana v Krminu, april 1946. O dogajanju v Porčinjcu glej str. 19.

ščeni po dveh dneh, razen enega, ki je bil socialist in je v zaporu ostal en mesec. Josipa Trusgnacha pa so kot garibaldinca zavezniški vojaki v zaporu zasliševali tri dni zapored, mu očitali, da je imel stike z jugoslovanskimi oblastmi, da je sprejemal elemente iz cone B, da je z njimi govoril slovensko in da dobiva podporno SIAU za jugoslovansko propagando. Po zaslišanju je bil iz Palmanove poslan v videmske zapore, kjer je bilo takrat sedemnajst partizanov, med njimi sami, kot je povedal Trusgnach. *«komandanti in komisarji garibaldinskih brigad ter komandanti policije po osvoboditvi ... Med njimi so bili trije Slovenci, obtoženi, da so člani OZNE ... Alojz Tarlicher (bivši borec beneškega bataljona) je bil pretepen in je že sedem mesecev v zaporu, brez da bi bil na izpraševanju. Postopanje s temi antifašisti je bilo nečloveško, strogo so ločeni, nahajajo se v najslabših mokrih celicah, ni jim dopuščeno, da bi se obrili, niti na zrak ne smejo, nekateri imajo radi tega strašno zatečen obraz. Zastraženi so noč in dan in onemogočeni so jim popolnoma stiki z ljudmi. Iz obupa se je zgoraj omenjeni Moro vrغل iz 8 m višine. Ker so intervenirali CLN in ANPI so bili nekateri poslani v Riccione skupaj s fašisti in nacisti, stanje pa se ni na noben način izboljšalo.»⁸³*

ITALIJANSKI DELAVCI V JUGOSLAVIJI

V prvih povojnih letih je bilo v Jugoslaviji veliko italijanskih delavcev, ki so prišli iz različnih vzrokov in se nato tam zaposlili. Ko je leta 1947 v Beogradu začelo delovati italijansko vladno predstavništvo (Legazione d'Italia), je skušalo med drugim ugotoviti število in položaj Italijanov, zaposlenih v Jugoslaviji. Septembra 1947 jih je bilo po njihovih nepreverjenih informacijah približno deset tisoč, večinoma v industrijskih in rudarskih središčih. Prišli so v glavnem iz Furlanije, Trsta in Tržiča, pa tudi iz osrednje in južne Italije. Nekaj je bilo tudi nekdanjih italijanskih vojnih ujetnikov, ki so po izpustitvi iz taborišča tam ostali.

Ker je večina teh ljudi prišla v Jugoslavijo brez potnega lista, je italijansko predstavništvo poročalo o pravem tajnem odseljevanju. Tisti, ki so prišli iz takratne cone A Julijske krajine, teh pa je bilo največ, si zato niso mogli preskrbeti italijanskega potnega lista. V Jugoslavijo so prihajali prek cone B, za katero so jim zavezniške oblasti izdale dovoljenje, od tam pa so brez problemov odšli naprej. Ker so odhode v večini organizirali Enotni sindikati v Trstu, so bili mnogi prepričani, da je bil njihov odhod uraden in popolnoma legalen.⁸⁴ Po podatkih italijanskega predstavništva v Beogradu so imeli Enotni sindikati v Trstu dobro organizirano mrežo za nabor in finančna sredstva. Delavci pred odhodom niso dobili niti veljavne pogodbe o delu niti niso vedeli, kam bodo odšli. Zbirni center zanje je bil na Reki. Zaradi pomanjkanja strokovnega kadra so bili zelo iskani kvalificirani delavci. Dobivali so tudi nekoliko višje plače kot domačini z istimi kvalifikacijami, medtem ko so bili v drugih pogojih izenačeni. Imeli so še nekatere druge ugodnosti: povračilo stroškov prevoza tudi za družinske člane, mesec dopusta, delavska stanovanja z nizko najemnino, tovarniške menze.⁸⁵

⁸³ AS, I. f. AIS, dodatno, situacijsko poročilo: Teror v Benečiji, 25. julij 1946.

⁸⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 30, dopis italijanskega predstavništva v Jugoslaviji zunanjemu ministrstvu, 24. november 1947.

⁸⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 30, poročilo predstavništva Italije v Beogradu zunanjemu ministrstvu o italijanskih delavcih v Jugoslaviji, 22. september 1947.

Prvi italijanski delavci so v Jugoslavijo odšli že leta 1945. Jeseni 1945 je bilo samo v Dalmaciji tristo tržaških delavcev. Imeli so svojo partijsko organizacijo v Splitu, ki je delovala v povezavi s KPH in KPJK, ter svoj časopis *Il Proletario*.⁸⁶ Med priseljenici iz Furlanije naj bi bilo največ tistih, ki so bili osumljeni projugoslovanske propagande. Prihajali pa so tudi zaradi propagande, ki naj bi jo proslovani izvajali med brezposelnimi. Tako je poveljstvo karabinjerjev avgusta 1946 poročalo o številnih delavcih iz Tarčenta in Čedadu, ki so se odseljevali zaradi dolgotrajne brezposelnosti in proslovanske propagande, zaradi ekonomskih koristi in zaradi simpatiziranja z Jugoslavijo.⁸⁷

Italijanski delavci v Jugoslaviji so po Italiji širili propagando za jugoslovanski režim in s tem med ljudmi spreminjali podobo, ki jo je uradna italijanska politika širila o tej državi. Tako je bilo v časopisu federacije KPI v Padovi januarja 1946 objavljeno pismo italijanskega delavca na Sušaku, v katerem je opisoval pravo napredno demokracijo v Jugoslaviji: *»Vsak javni shod in vsaka manifestacija sta prej napovedana v lokalnem časopisu. Brez oglasov ali vabil najdemo na njih na podeželju ali v velikih mestih celotno ljudstvo ali pravo demokratično ljudstvo, združeno kot v štirih trdih letih vojne, ko so se v gorah brez hrane borili proti italijanskemu ali nemškemu zatiralcu.»* Pojasnjuje tudi, kaj je z vojnimi ujetniki, ki naj bi bili pri raznih vojaških komandah, tisti s posebnimi obtožbami pa v zaporih, kjer čakajo na obsodbo: *»Med zaporniki so tudi Italijani ali boljše tisti črni hudiči, ki so se opiti z umazano Mussolinijevo politiko tudi po 8. septembru 1943 udinjali barbarom. Ne moremo si predstavljati, kaj so prizadejali temu ljudstvu, ki se je prvo uprlo nacifašistični tiraniji.»*⁸⁸

Že sredi leta 1947 so se prvi italijanski delavci v Jugoslaviji, predvsem tisti iz osrednjih italijanskih pokrajin, iz različnih vzrokov začeli prijavljati za vrnitev v domovino. Eni so ostali brez dela, drugi so odšli zaradi podražitev ali ker so bili tam brez družin.⁸⁹ Po septembru 1947 so morali vsi, ki so prišli na delo v Jugoslavijo, skozi zbirne baze, ki so jih napotile na krajevne oziroma okrajne strokovne svete ali sindikate (odseke za zaposlitev). Tam so dobili nakazila za delo in posebne izkaznice, ki so nadomeščale delovno knjižico.⁹⁰

Prelom je pomenila objava resolucije informbiroja, ko se je večina komunistov, podobno kot drugje v Italiji in STO, opredelila proti Jugoslaviji. Tako je bila avgusta 1948 na Reki aretirana skupina vodilnih komunistov iz okolice Tržiča, in sicer Vincenzo Marini, Valerio Bergamasco, Ottavio Gerin, Sergio Neri, Alberto Bassi ter drugi, *»ki so imeli vpliv na ljudi zaradi svojega dobrega imena, delovanja, vzornega obnašanja v času fašizma in NOB»*, kot je v svojem življenjepisu zapisal Mario

⁸⁶ AS, I, f. GO KPJK, ae 381, poročilo o delu Izvršnega komiteja KPJK, delegacije za Dalmacijo, 2. november 1945.

⁸⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 10, poročilo glavnega poveljstva karabinjerjev različnim ministrstvom o ljudeh, osumljenih proslovanske propagande, 28. avgust 1946.

⁸⁸ AS, I, f. AIS, ae 232, pismo italijanskega delavca na Sušaku, objavljeno v časopisu federacije KPI v Padovi, 12. januar 1946.

⁸⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 30, dopis predstavništva Italije v Beogradu, 12. avgust 1947; isto, poročilo predstavništva Italije v Beogradu zunanjemu ministrstvu o italijanskih delavcih v Jugoslaviji, 22. september 1947.

⁹⁰ AMP, m. navodila za izvajanje kazni, dopis MNZ šefom odsekov za notranje zadeve pri občinskih izvršilnih odborih, 4. september 1947.

Karis. Obsojeni so bili na večletne zaporne kazni, ki so jih prestajali tudi na Golem otoku.⁹¹

V pismu italijanskega generalnega konzula v Zagrebu italijanskemu zunanjemu ministrstvu 17. marca 1949 piše o represiji jugoslovanskih oblasti proti informbirojevskim smerem in konkretno proti *Številnim italijanskim državljanom, ki so bolj ali manj tajno prišli v Jugoslavijo, iz političnih motivov, zlasti iz Goriške in Trziča z okolico. Večinoma so to osebe, ki so se kompromitirale med jugoslovansko zasedbo italijanske Julijske krajine in se nato preselile v Jugoslavijo, kjer so našle delo in imele tudi funkcije v sindikatih ali partiji, zlasti v organizacijah, ki so delovale med Italijani v odstopljenih pokrajinah. Številne aretacije in drugi policijski ukrepi, ki so jih ti elementi utrpeli – v glavnem posledica tega, da so podprli informbiro in da so bili pod velikim vplivom italijanske partije –, so povzročili, da prihaja do vrnitev v domovino, ki so vse bolj številne.*⁹² Veliko italijanskih komunistov je bilo aretiranih in obsojenih, del njih tudi zato, ker so sodelovali v obveščevalni mreži, ki jo je v Jugoslaviji organiziral vodilni tržaški italijanski komunist Vittorio Vidali. Po vrnitvi v Italijo pa so bili pogosto obravnavani kot izdajalci nacionalnih interesov, saj so se v očeh Italije kompromitirali zaradi svoje podpore Jugoslaviji.⁹³

Vendar se z informbirojem prihajanje italijanskih delavcev ni ustavilo, toda zdaj so prihajali zgolj iz ekonomskih razlogov in neorganizirano. Vse do začetka petdesetih let so večinoma ilegalno prihajali največ brezposelni. Tako je bilo v LRS leta 1949 1782 italijanskih delavcev in 545 državljanov STO.⁹⁴ V Jugoslaviji so našli zatočišče tudi pripadniki italijanskega odporniškega gibanja, ki so bili v Italiji preganjani zaradi sodelovanja v likvidacijah fašistov med vojno in ob koncu vojne. Tako sta italijanska komunista Pietro Terzi - Francesco in Achile Galbiati - Pietro, komandant in komisar 52. brigade Garibaldi, zbežala v Jugoslavijo septembra 1945. Iskala ju je policija zaradi likvidacij fašistov v okolici Coma in likvidacije Mussolinija in njegovega spremstva.⁹⁵

⁹¹ AS, MNZ, osebno gradivo, Mario Karis, življenjepis; AS, I, f. GO KPJK, šk. KPI, dopis, iz septembra 1952, pripravljalnega odbora za ustanovitev društva nekdanjih emigrantov v Jugoslaviji, *-del katerih je preстал preganjanja in zapore v Jugoslaviji-*. Med zahtevami navajajo, *-da je treba poiskati in zavarovati sonarodnjake, ki so bili zlonamerno aretirani in obsojeni pred tito-fašističnimi sodišči-*.

⁹² ASDMAE, AP 1946/1950, b. 72, pismo generalnega konzulata Republike Italije v Zagrebu zunanjemu ministrstvu: Repatriacija elementov, ki so se kompromitirali med jugoslovansko zasedbo Goriške, 17. marec 1949.

⁹³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 72, dopis italijanskega predstavništva v Beogradu italijanskemu zunanjemu ministrstvu, 14. februar 1950. Priložena je peticija goriške federacije KPI goriškemu prefektu z dne 17. novembra 1949 o preganjanju in aretacijah italijanskih delavcev. V njej navajajo obsojbe zlasti tržiških delavcev na Reki na hude kazni, *-ki naj bi bili krivi, da so solidarizirali s preganjanimi sorojaki-*. Po njihovih podatkih je bilo samo na Reki leta 1947 več kot 3000 tržiških delavcev, v zadnjem času naj bi jih bilo približno sto aretiranih, desetina obsojenih. Zahtevajo pomoč vračajočim, ki so *-isi žrtve politike, ki je protidelavska, nasprotna socializmu in polna sovraštva do Italijanov in vseh delavcev-*. Več v Aldo Bonelli: *Fra Stalin e Tito. Cominformisti a Fiume 1948–1956*. Trieste 1994.

⁹⁴ AS, f. Ministrstvo za delo, fasc. 36, Tuji državljani, poročila podkomisije OF, zapisnik sestanka podkomisije IO OF, 20. december 1949.

⁹⁵ AS, I, f. CK KPS, šk. 40, ae 5220, dopis kapetanu Vidku, nepodpisan, 21. september 1945. V njem navajajo: *-Ker je v tej zadevi vpleteno mnogo partijskih funkcionarjev jih KPI pošilja v Jugoslavijo, da tako zabiše sled po vsej zadevi. Tovariša se trenutno nahajata v Vipavi ali na Ozni ali komandi področja. Prosim, da poskrbite za omenjena tovariša čimprej mogoče za postlitev v notranjosti Jugoslavije-*.

NARODNOOSVOBODILNI ODBOR ZA JULIJSKO KRAJINO, PROITALIJANSKE POLITIČNE STRANKE IN ORGANIZACIJE

NARODNOOSVOBODILNI ODBOR ZA JULIJSKO KRAJINO (COMITATO DI LIBERAZIONE NAZIONALE GIULIANO, CLNG)

Med vojno in ob njenem koncu so bili tisti prebivalci Julijske krajine, ki so zahtevali ohranitev Italije, na dveh nasprotnih bregovih, saj so jo zahtevali tako fašisti in kolaboracionisti kot del italijanskih protifašistov. Ustanovitev enotnega italijanskega bloka za obrambo pred slavokomunisti tik pred koncem vojne ni uspela, saj je CLNG odklonil sodelovanje s kolaboracionističnimi in fašističnimi krogi. Po vojni pa je velik del CLNG v imenu obrambe italijanstva soglašal z ustanovitvijo enotnega bloka vseh proitalijanskih sil. Na spremembo njihovih stališč je precej vplivalo tudi ravnanje jugoslovanskih oblasti maja 1945. Avtorji skupnega uvoda zbornika Nazionalismo e neofascismo poudarjajo, da se male ilegalne skupine protifašistov, ki so med vojno sestavljale CLNG, po vojni niso mogle dolgo upirati nacionalističnemu in šovinističnemu pohodu, ki je prodril v Trst, kajti navade, miselnost in kultura so ostali skoraj nedotaknjeni, le da jih zdaj opravičujejo z nujnostjo obrambe naroda. Še vedno so izhajali, tako v uvodu zbornika, iz predpostavk, v okviru katerih je potekal politični boj italijanskih vodij že od prejšnjega stoletja, kot so: Italijan proti slavokomunistu, mesto proti podeželju. Delovali so reakcionarno, nasprotovali vsaki spremembi in s tem omejevali tudi italijanski nekomunistični protifašizem.⁹⁶

Med jugoslovansko zasedbo Trsta, 5. junija 1945, je CLNG v odprtem pismu uredniku projugoslovanskega časnika *Il nostro avvenire* Mariu Pacorju, ki ga je poslal kot odgovor na članek, v katerem je časnik za ustanovitelja CLNG razglašal od Nemcev imenovana tržaškega župana Cesara Pagninija in prefekta Bruna Coceanija, zavrgel nesmiselne obtožbe o obstoju skupne fronte s fašisti, Jugoslavijo pa obtožil, da je imperialistična. Pri tem so se sklicevali na pravico do samoodločbe in združitve s svojim narodom. Jugoslovanski nacionalistični imperializem naj bi, tako CLNG, *ponovno oživiljal pod masko hinaske propagande, ki želi prepričati Tržačane, da bi se odrekli svoji italijanski domovini in se priključili jugoslovanski federaciji. Zagotavlja nam vse narodnostne pravice, a zanika prvo: združitev s svojim narodom. Da se je premagal nacifašistični imperializem, je bilo potrebno morje krvi. Ali bodo tržaški komunisti postali sokrivci za nov, tretji nacionalizem?*⁹⁷

Toda tudi Jugoslavija je svojo zahtevo po priključitvi Julijske krajine vsaj tako upravičeno utemeljevala z istimi pravicami. V tem je bistvo sporov in dvojnost dogajanja. CLNG se ni zavedal ali se ni hotel zavedati, da so z zahtevo po ohranitvi rapalske meje, najbolj eksplicitno izraženo v izjavi decembra 1944, iste pravice, ki so jih terja-

⁹⁶ Nazionalismo e neofascismo, skupni uvod, str. 13–15.

⁹⁷ PAK, f. STO, šk. 1, Odprto pismo CLNG direktorju *Il nostro avvenire* M. Pacorju, 5. junij 1945. 3. maja 1945 je CLNG imel devet članov, in sicer: predsednik Vittorio Furlani (Stranka akcije), podpredsednik Antonio Fonda (neodvisen), tajnik Mario Midena (neodvisen), člani: Ercole Miani in Carlo Ferluga (Stranka akcije), Romano Redento (krščanski demokrat), Giacomo Marga (liberalec), Armando Benedetti in Venusto Rossi (socialista), B. Novak, Trieste, str. 183, 196.

li zase, zanikali Slovincem in Hrvatom. Izhodišče njihovih zahtev je bila teza o večvrednosti naroda z visoko kulturo, ki je imel večje, poleg temeljnih še posebne zgodovinske pravice. Šlo naj bi za skoraj biološko pravico do narodnostne zavesti, ki je postala privilegij in dar, ki jo je lahko prinesla le kultura in je druga stran naj ne bi imela.⁹⁸ Poudariti pa je treba, da sta se nasprotni strani, obe sta zahtevali območja, na katerih so živeli tudi drugi, v svojih zahtevah oz. pravicah razlikovali v enem bistvenem izhodišču. Medtem ko slovenske (jugoslovanske) zahteve, če izvzamemo nekatere medvojnne predloge, ki pa niso postali uradni, niso segle prek slovenskih etničnih mej, so bile zahteve po območju, ki je bilo k Sloveniji pridruženo leta 1947 in do katerega Italija nikdar v zgodovini, če ne posežemo več kot tisoč let nazaj, ni imela nobenih pravic, zgolj imperializem.

*Veselje Italiji
naklonjenih Tržačanov
ob vzpostavitvi
Zavezniške vojaške
uprave 12. junija 1945*

Proti pisanju lista *Il nostro avvenire*, v katerem so napadli tudi medvojnega predsednika CLNG duhovnika Edoarda Marzarija, je nastopil tudi škof Antonio Santin, ki je poudaril, da je Trst trpel tri tiranska in policijska gospostva, eno hujše od drugega.⁹⁹ Čeprav je škof Santin v začetku junija 1945 še govoril o treh tiranijah, so kmalu tisti, ki so zahtevali ohranitev Italije, prepoznali le dve, nacizem in slavokomunizem, medtem ko je bil fašizem pozabljen ali pa je postajal sprejemljiv.

Dan pred umikom Jugoslovanske armade, 11. junija 1945, je CLNG izdal razglas, v katerem je poudaril, da ne priznava oblasti tržaškega MOS, navidezno zakonite ljudske oblasti in da odklanja vsako sodelovanje z njim. Sodelovanje s projugoslovansko stranjo naj bi bilo mogoče le po ukinitvi MOS-a in vseh drugih organov ljudske oblasti ter po preklicu sprejetih ukrepov, torej na podlagi enakosti in svobodnega delovanja vseh političnih strank. Sklicujoč se na sporazume, ki jih je sklenil CLNAI z

⁹⁸ *Nazionalismo e neofascismo*, L. Biecker, R. De Rosa, S. Benvenuti, str. 39.

⁹⁹ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavia, b. 153, Politični položaj v Julijski krajini in Furlaniji, 4. junij 1945. Skoraj hkrati je škof Santin objavil v Primorskem dnevniku odprto pismo, v katerem je zanikal kakršnokoli nasilje jugoslovanskih oblasti proti njemu, glej str. 168.

OF, in na prekinjena pogajanja med CLNG in SIAIO (Slovansko-italijanski antifašistični izvršilni odbor, predhodnik MOS) tik pred koncem vojne je CLNG, po njegovem edini legitimni organ za koordinacijo vseh strank, povabil uradnega predstavnika KPI in Slovanov, da se mu priključijo. Za projugoslovansko stran takšno stališče seveda ni bilo sprejemljivo. Tako je na hrbtno stran razglasa CLNG podpredsednik MOS Trst Franc Štoka pripisal: *«Pogajanja CLN – OF so lahko samo znotraj SIAIO na osnovi italijansko-slovenskega bratstva in samo, če je CLN res prijatelj Slovencev na osnovi skupne borbe proti ostankom fašizma in za obnovo.»*¹⁰⁰

KPIK in SIAU sta junija 1945 v svojem odnosu do CLNG ostajali na izhodiščih iz maja 1945 in odklonili izenačevanje MOS in CLNG, ki v njihovih izjavah ostaja agent italijanskega ultranacionalizma, sestavljali naj bi ga ljudje. *«ki so se težko kompromitirali s sodelovanjem z okupatorjem in s fašizmom»*, medtem ko je bil MOS predstavnik *«demokratske volje ljudskih množic, ki so vodile herojsko borbo proti fašizmu in nemškemu okupatorju»*. Medtem ko naj bi CLNG predstavljal le zelo majhen sloj prebivalstva, je MOS zajel množice, ki so bile strankarsko povezane, in tudi tiste, ki se za stranke niso menili.¹⁰¹ Ob tem moram poudariti, da projugoslovanska stran fašistični značaj CLNG ni le propagirala, ampak je vanj ob koncu vojne tudi verjela.¹⁰² Hkrati je skušala prodreti v stranke CLNG na podoben način kot že med vojno: pridobiti posameznike iz različnih strank, ki bi jih nato razglasila za prave predstavnike interesov strankinega članstva in nato stranko vključila v okvir nastajajoče SIAU.¹⁰³

Avgusta 1945 sta, tako javni tožilec za Trst Alfonz Dolhar, v Trstu obstajala dva bloka, demokratičen, ki je bil močnejši, in profašističen, v katerega so se vključili tudi krščanski demokrati, liberalci in Stranka akcije. Še vedno pa je bilo veliko Tržičanov, ki se v politično življenje niso vključili.¹⁰⁴ Tudi nasprotna stran je v Trstu prepoznavala dva bloka, slavokomunističnega in narodnega, na čelu s CLNG.

Luciano Biecker, Roberto De Rosa in Silvano Benvenuti v zborniku Nacionalismo e neofascismo menijo, da so radikalna stališča CLNG v prvem povojnem obdobju posledica tega, da je bil po odhodu komunistov septembra 1944 CLNG omejen le na majhen meščanski in intelektualni krog in ni imel nobenih stikov z italijanskim delavstvom in slovenskim protifašizmom. Zaradi dogodkov med jugoslovansko zasedbo maja 1945 naj bi tudi CLNG mejo med Jugoslavijo in Italijo izenačil z mejo med barbarstvom in civilizacijo in vse bolj med zahodnimi svoboščinami in komunističnim zatiranjem. Italijani so živeli v iluziji, da bo že zgolj njihova izbira za Zahod pri Anglo-Američanih odtehtala krivdo preteklosti. Hkrati so vse pogosteje ocenjevali, da delovanje fašizma naj ne bi globoko prizadelo Slovencev in Hrvatov ter sožitja med dvema narodoma, ker Italija med fašizmom naj ne bi izvajala nacionalnega in razrednega zatiranja. Ravno

¹⁰⁰ AS, I, f. AIS, ae 169, razglas CLNG, 11. junij 1945. O pogajanjih med CLNG in OF ter SIAIO glej N. Troha, Politika slovensko-italijanskega bratstva, str. 34–38, 42–46.

¹⁰¹ PAK, f. STO, šk. 1. razglas MOS Trst ZVU, nedatirano, poleti 1945.

¹⁰² AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 18. junij 1945, v katerem so zapisane tudi te besede: *«Delovanje reakcije v okviru nove oblasti. 1. Angleži hočejo ustanoviti novo mestno stražo. Za vodjo so predlagali polkovnika Fonda, ki je bil od izdajalskega in kolaboracionističnega CLN-a v Trstu določen kot vojaški poveljnik vojske CLN, katere so sestavljale Črne brigade, Mestna straža, Republikanska straža, kvesturini, Collottijevi agenti itd.»* Polkovnik Fonda je Antonio Fonda - Savio, vojaški vodja CLNG.

¹⁰³ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, depeša B. Kidriča B. Kraigherju, 19. junij 1945.

¹⁰⁴ AS, I, f. PNOO, m. 3, mesečno poročilo javnega tožilca za mesto Trst (zanj Vika Brešan) javnemu tožilcu za Slovensko primorje in Trst S. Peterinu, 23. avgust 1945.

nasprotno, zaradi svoje civilizacijske tradicije naj bi bila Italija tista, ki bi prinesla demokracijo. Obramba italijanstva, ki je postala prva in glavna vrednota, se je poistovetila z obrambo svobode, kulture, napredka in tudi demokracije. Trst je vedno bolj postajal zadnji branik pred grožnjo, ki je prihajala z Vzhoda.¹⁰⁵ Tako je predsednik CLNG Antonio Fonda novembra 1945 v pismu zavezniškemu predstavniku poudarjal, da je CLNG zveza italijanskih demokratičnih strank in pravo nasprotje projugoslovanom, ki so izvajali aretacije in nasilje. Ker je bil interes CLNG obnova demokracije, so bili z ZVU, v nasprotju s SIAU, pripravljeni sodelovati v upravi dežele.¹⁰⁶

Neznani avtor promemorije, poslana Alcidu De Gasperiju 1. julija 1945, poudarja, da je status Julijske krajine jasen, saj je do odločitev mirovne konference del Italije. Postavili naj bi izhodišče, da ni nobene razlike med Italijani na tej ali oni strani Soče, zato so v Julijski krajini imeli vse pravice ustanoviti stranke, ki naj bi se kot pokrajinski odbori vključile v italijanske centrale. Italijanska vlada je zato morala podpreti CLNG, mu preskrbeti potrebna sredstva in obenem pozvati strankarske centrale, da oživijo dejavnost posameznih strank v Julijski krajini, kjer takrat razen med komunisti ni bilo strankarskih aktivnosti. Obenem naj bi italijanska vlada prek KPI disciplinirala tamkajšnje komuniste.¹⁰⁷ CLNG je tudi po vojni vključeval iste stranke kot v zadnjem vojnem obdobju, in sicer krščanske demokrate, Stranko akcije, socialiste in liberalce. Njegov predsednik je bil Antonio Fonda - Savio. Čeprav naj bi predstavljal celotno Julijsko krajino, je bilo njegovo delovanje omejeno zlasti na Trst in deloma na ilegalno delovanje v coni B, ker je bil istrski CLN od septembra 1946 njegov sestavni del. V Gorici je deloval samostojni CLN.¹⁰⁸

Osna je 17. novembra 1945 poročala, da so se v Vidmu sestali predstavniki krščanske demokracije in Stranke akcije iz Trsta s funkcionarji italijanske vlade, vojske, s cerkvenimi dostojanstveniki na čelu s kardinalom Federicijem in komandantom divizije Osoppo. Na sestanku naj bi govorili o vprašanju Trsta, nevarnosti komunizma v Julijski krajini in velikih denarnih sredstvih, ki jih je porabila DFJ za svojo propagando v coni A. Dogovorili naj bi se za pomoč osoppovcev in finančno pomoč italijanske vlade.¹⁰⁹

23. julija 1945 je začelo izhajati glasilo CLNG *La Voce Libera*, v letih 1945–1946 edini dnevnik, kot je zapisano v jugoslovanskem obveščevalnem poročilu julija 1945, ki se je opredeljeval za italijansko rešitev. V njem je vse od prve številke prevladoval vpliv Stranke akcije in s tem poudarjanje večstrankarstva kot bistva demokracije.¹¹⁰ Ob tem moramo upoštevati, da je bilo za KPJK, SIAU in slovenske oblasti večstrankar-

¹⁰⁵ *Nazionalismo e neofascismo*, L. Biecker, R. De Rosa, S. Benvenuti, str. 29–32; G. Valdevit, *La questione di Trieste*, str. 114–116.

¹⁰⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 4, pismo A. Fonde z naslovom Dear Sir, neznanemu naslovniku po njenem srečanju v Trstu, 28. november 1945.

¹⁰⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, promemoria za ministra A. De Gasperija, nedatirano, verjetno poleti 1945; isto, *Trenutni položaj v Julijski krajini konec meseca junija in potrebni ukrepi*, 1. julij 1945.

¹⁰⁸ Alessandro (Sandi) Volk: *Naselitev istrskih beguncev (esuli) in slovenske politične emigracije v Tržaški pokrajini. (Vloga in pomen begunskih organizacij ter urejanje vprašanja istrskih beguncev v Italiji v luči begunskega časopisa, 1945–1963)*, magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1998 (v nadaljevanju S. Volk, *Naselitev istrskih beguncev*), str. 102. O dogajanju v Gorici glej str. 283–290.

¹⁰⁹ AS, I, f. AIS, ae 190, poročilo o delovanju krščanske demokracije v Trstu in Julijski krajini, 19. november 1945.

¹¹⁰ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 23. julij 1945.

stvo, zahodna demokracija, v službi zahodnega imperializma in v nasprotju s pravo demokracijo, ki jo je lahko zagotavljala le ljudska oblast.

La Voce Libera je izhajala iz predpostavke, da je Trst stična točka dveh ras, ki sta si še vedno globoko različni in se v odločilnih trenutkih ne razumeta, čeprav govorita isti jezik, italijanščino.¹¹¹ Že to izhodišče pokaže na globoko nerazumevanje slovenskega narodnega vprašanja, saj znanje jezika lahko le pomaga, ne more pa biti merilo za razumevanje med narodi, če je izrazito enosmerno. Trst je bil izenačen z Italijo in ta z demokracijo, medtem ko naj bi bile jugoslovanske zahteve imperialistične in reakcionistične. Slovenski narod je bil narod kmetov, brez civilizacije. Naravno razlikovanje med mestom in vasjo je bilo tako izenačeno z odnosom med dvema narodoma. Le SIAU in KPJK naj bi bili krivi za sovraštvo, slavokomunistična krivda naj bi bila večja od fašistične.¹¹² Obenem pa je bil fašizem le kratka epizoda v tisočletni zgodovini naroda. Pri njegovem obsojanju so se omejili le na formalni del in obenem del odgovornosti zanj pripisali drugim, zlasti velikim silam, ki so ga tolerirale. *«Če še tako prebiraš članke, težko najdeš oceno, analizo, refleksijo, ki niso izkrivljene, osiromašene in obremenjene z bolehnim oboževanjem lastne italijanskosti,»* zaključujejo avtorji analize.¹¹³ Občasno je glasilo prešlo v propagando, ki jo je uporabljal fašizem, da bi ljudi navdušil za asimilizacijski program, za t. i. allogene in za prodor v slovenske in hrvaške predele po letu 1918. Zlasti ob zbiranju podpisov za priključitev k Jugoslaviji avgusta in septembra 1945 je La Voce Libera napadala italijansko delavstvo, ki je v Trstu in tudi v vzhodni Furlaniji podpisovalo izjave za priključitev k Jugoslaviji. Bili so redki italijanski zavrženci, usmiljenja vredne kreature, ki so zanikale lastno domovino.¹¹⁴

Glasilo je veliko prostora namenjalo vprašanju fojbn in deportiranih. Pisali so o odkritih trupel v različnih jamah, tudi trupel petih civilistov v jami v okolici Temenice na Krasu.¹¹⁵ Oktobra 1945 je obveščevalec Ozne komentiral: *«Sedaj je ta časopis ponovno odprl to vprašanje (deportiranih, op. a.) in ljudje po večini mislijo, da nobene ga ne bo več nazaj. Ljudstvo je sicer zadovoljno, da se je to zgodilo fašistom, niso pa zadovoljni svojci prizadetih, ki so prepričani, da so oni nedolžni in ker ne vedo za njihovo usodo.»*¹¹⁶ Niso pa pisali o vprašanju epuracije, razen zapisa ob ustanovitvi epuracijske komisije ZVU in članka, v katerem so zahtevali, da tudi v coni A, tako kot v Italiji, z epuracijo zaključijo. Procese proti kolaboracionistom so obravnavali le kot vesti, brez komentarjev in političnih ali moralnih ocen. Glasilo je tako prezrlo tisto, na čemer naj bi gradilo – ideale in vrednote protifašizma, izgubljena je bila priložnost refleksije o fašistični in kolaboracionistični izkušnji, kar je imelo globoke in negativne posledice v naslednjih letih. Pretirana skrb za obrambo italijanstva je povzročila, da so se vse karte premešale in je bila izgubljena možnost kakršnekoli jasne presoje in ovrednotenja.¹¹⁷

Potem ko sta se oba bloka julija 1945 neuspešno dogovarjala o sodelovanju v upravi, je konec tega meseca prišlo do ponovnega razkola. V CLNG je vodilno vlo-

¹¹¹ La Voce Libera, 12. januar 1946. Pisanje La Voce Libera so v posebnem poglavju v zborniku *Nazionalismo e neofascismo*, str. 27–61, analizirali L. Biecker, R. De Rosa in S. Benvenuti.

¹¹² La Voce Libera, 10. avgust 1945; *Nazionalismo e neofascismo*, isti, str. 36.

¹¹³ *Nazionalismo e neofascismo*, isti, str. 45, 47.

¹¹⁴ *Nazionalismo e neofascismo*, isti, str. 33, 37, 38, 40.

¹¹⁵ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 8. september 1945.

¹¹⁶ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 25. oktober 1945.

¹¹⁷ *Nazionalismo e neofascismo*, L. Biecker, R. De Rosa, S. Benvenuti, str. 50, 52.

go vse bolj prevzemala krščanska demokracija, ki je širila svoj vpliv s podporo cerkvenih krogov in nanje vezanih organizacij in postala nosilec zahtev zlasti srednjega sloja. Pod njenim vplivom je tudi CLNG kmalu postavil svoje zahteve SIAU na ultimativen način. njegov protifašizem je v obrambi italijanstva postajal ovira. 5. avgusta je bil cerkveni obred v počastitev ubitih v protijugoslovanskih demonstracijah 5. maja 1945. Na prvem povojnem shodu krščanske demokracije v Miljah je nekdanji predsednik CLNG don Edoardo Marzari aretacijo sekretarja tržaške partijske organizacije Luigija Frausina avgusta 1944 pripisal Slovincem.¹¹⁸

Na vprašanje odnosa do protifašizma in na druge probleme v proitalijanskem bloku v coni A Julijske krajine je septembra 1945 opozoril tudi deželni odbor Stranke akcije v Venetu v pismu tržaškim članom stranke. Ugotavljali so, da so med štirimi strankami v CLNG razlike zabrisane, ker se je politični boj v Trstu odvijal zgolj glede narodnega vprašanja. V skrbi, da ne bi ogrozili enotnosti, so se Stranka akcije in zlasti socialisti omejili le na obrambo italijanstva in zapostavili svoj program na političnem, gospodarskem in socialnem področju. Takšno ravnanje naj bi dejansko pomagalo komunistom in s tem Jugoslaviji. Socialisti in tudi Stranka akcije bi morali pritegniti v proitalijanski blok delavske množice, a ne s trobojnico,¹¹⁹ ampak s socializmom, z ekonomskim in socialnim programom, kot so to naredili komunisti na nasprotni strani.

Drug problem je bilo vse večje vključevanje ljudi s fašistično preteklostjo v krščansko demokracijo in liberalno stranko, kar je tem strankam in z njimi vsemu CLNG preprečevalo sprejetje trdnih protifašističnih stališč. CLNG je vse pogosteje nastopal kot predstavnik Italijanov in ne kot predstavnik protifašizma. To je po mnenju deželnega odbora Stranke akcije iz Veneta omejevalo možnosti za demokratično preobrazbo tržaških Italijanov in tudi obrambe italijanstva. Komunisti so zato imeli argumente, da so CLNG obtoževali fašizma, vendar, kot so zapisali, *»ne samo v smislu, v kakršnem komunisti obtožujejo kot fašista vsakega, ki ni z njimi, ampak tudi v smislu, kot ga mi razumemo«*. V Trstu bi se zato nujno morali omejiti od nedavne (fašistične) preteklosti, ki je onečastila Italijo, v nove demokratične stranke CLNG pa naj bi se vključevali samo protifašisti. CLNG bi moral biti bolj protifašističen, če pa v tem ne bi uspel, se bi morala vsaj Stranka akcije jasno opredeliti za protifašizem. Izpostavili so tudi mlačen in celo sovražen odnos do epuracije, ki jo je zastopal tako CLNG kot tudi posamezne njegove stranke. Za deželni odbor Stranke akcije je bilo jasno, da ZVU daje prednost Italijanom, zato morajo tudi italijanske stranke delovati bolj pametno, tiho in politično primerno, da ne pokvarijo možnosti Italije na mirovnih pogajanjih. ZVU je bilo treba dokazati, da je Italija porok za stabilnost v Trstu. Nujno je bilo poiskati povezavo s komunisti.¹²⁰

Jugoslovanski viri že pred septembrom 1945 poročajo o prizadevanju Stranke akcije, da bi vzpostavila sodelovanje med CLNG in italijanskimi člani komunistične partije. Na te pobude so slovenske oblasti gledale z nezaupanjem, saj bi se, če bi bili dogovori uspešni, *»lahko CLN razglasil za predstavnika večine prebivalstva Julijske krajine in zahteval nato od italijanske vlade priznanje avtonomije za to pokrajino*

¹¹⁸ Nazionalismo e neofascismo, isti, str. 57, 58, 60, 61. O pogajanjih med SIAU in CLNG glej str. 98–100.

¹¹⁹ Italijanska zastava, t. i. tricolora.

¹²⁰ AS, I, f. AIS, ae 236, dopis (nepodpisan) deželnega odbora Veneta Stranke akcije pokrajinski federaciji Stranke akcije v Trstu o položaju v stranki, 15. september 1945.

v sestavi Italije.¹²¹ Ozna je sredi decembra 1945 poročala o pogajanjih med Stranko akcije in socialisti (Partito socialista italiano di unità proletaria, PSI UP) za izstop iz CLNG in enoten nastop, s katerim naj bi pridobili vsaj nekaj komunistične množice v svoje vrste. Z izstopom iz CLNG naj bi se rešili liberalcev in krščanskih demokratov, ki so bili v Trstu preveč kompromitirani in osovraženi med tržaškimi množicami.¹²² La Voce Libera, v kateri je vpliv Stranke akcije prevladoval, je tudi takoj objavila Togliattijevo izjavo na 5. kongresu KPI, v kateri je obsojal tržaške komuniste in KPJK.¹²³ Februarja 1946 so v pripravah na prihod razmejitvene komisije ocenjevali, da so se mnogi komunisti sicer podredili partijski disciplini in trenutni projugoslovanski politiki svojih voditeljev, intimno pa so podpirali nacionalno rešitev.¹²⁴

Razhajanja so bila tudi znotraj posameznih strank CLNG, zlasti med vodstvom in delom članstva. Tako je imela SIAU, kot poročajo na seji izvršnega odbora januarja 1946, zveze s skupinami iz Stranke akcije, socialisti, avtonomisti in krščanskimi demokrati iz Furlanije. Teh ljudi sicer niso mogli vključiti v SIAU, *ker niso dali izjave, da so za Jugoslavijo*, vendar naj bi sodelovali v prizadevanjih za ljudsko oblast, s čimer *smo jih že pritegnili v borbo proti imperializmu*.¹²⁵

Prav vprašanje odnosa do fašizma je bilo povod za razkol med posameznimi strankami CLNG in tudi znotraj njih. O seji krščanske demokracije januarja 1946, na kateri so razpravljali o krivicah, ki so jih komunisti naredili Italijanom in Slovencem, jugoslovanski viri med drugim poročajo: *Mnogi so branili fašizem in zatiranje Slovanov. Po drugi strani pa je Stecchina priznal, da so Italijani nastopali slabše s Slovenci kot Slovenci z Italijani*.¹²⁶ Krščanski demokrati so že decembra 1945 ugotavljali, da posamezne stranke CLNG med sabo slabo sodelujejo in da vlada splošna apatija. Posledica nesoglasij med njimi je bila tudi prekinitev sodelovanja krščanskih demokratov s časopisom La Voce Libera.¹²⁷

Na delitve znotraj CLNG je vplivala tudi kriza italijanske vlade novembra 1945. Tisti, ki so nasprotovali fašizmu, Bruno Pincherle, Carlo Schiffrer, Fabio Cusin, Pierpaolo Luzzatto Fegiz in še kdo, naj bi bili prisiljeni v kompromise, ker so se bali, da bodo v primeru desne vlade izgubili še več vpliva med Tržačani.¹²⁸ Ker niso ponudili alternative, so italijanski protifašisti postali soodgovorni, da se je boj omejil le na alternativo za ali proti Italiji, in s tem dovolili, da so v ospredje prehajali tisti, ki so bili kompromitirani s preteklim fašističnim režimom.¹²⁹

La Voce Libera je 1. januarja 1946 objavila nov program CLNG, ki je temeljil na avtonomiji Julijske krajine v okviru Italije. Spremenili so dotedanjo zahtevo po ohranitvi rapalske meje in, tako kot italijanska vlada, postavili zahtevo po Wilsonovi črti. Med predlogi je tudi ustanovitev posebne pristaniške družbe vseh zainteresiranih.¹³⁰

¹²¹ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 1. avgust 1945.

¹²² AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 10. december 1945.

¹²³ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijski poročili, nepodpisani, 5. in 8. januar 1946.

¹²⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 7, poročilo iz Trsta, 4. marec 1946.

¹²⁵ AS, I, f. GO SIAU, šk. 2, zapisnik seje IO SIAU, 26. januar 1946.

¹²⁶ AS, I, f. AIS, ae 190, poročilo o delovanju krščanske demokracije v Trstu in Julijski krajini, 20. januar 1946. Ettore Stecchina je bil pokrajinski delegat krščanske demokracije.

¹²⁷ AS, I, f. AIS, ae 190, poročilo o delovanju krščanske demokracije v Trstu in Julijski krajini, 23. december 1945.

¹²⁸ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijski poročili, nepodpisani, 23. in 25. november 1945.

¹²⁹ Nazionalismo e neofascismo, L. Biecker, R. De Rosa, S. Benvenuti, str. 53, 54.

¹³⁰ La Voce Libera, 1. januar 1946; AS, I, f. AIS, ae 421, situacijski poročili, nepodpisani, 5. in 8. januar 1946.

V začetku marca 1946 so izpostavili, da bodo v Trstu in istrskih mestih storili vse, da bi se uprli poskusom Jugoslavije, ki naj bi hotela spremeniti etnično podobo dežele, in tudi morebitnemu državnemu udaru. Hkrati so menili, da je podpora italijanske vlade njihovim prizadevanjem premajhna, zato naj bi se sodelavcev pollaščal občutek zapuščenosti.¹⁵¹

V taboru, ki je zahteval ohranitev Italije, je poleg CLNG, ki je bil osrednji politični organ, delovalo več nestrankarskih oziroma nadstrankarskih organizacij, med katerimi sta bili najmočnejši Narodna zveza (Lega nazionale, LN) in sindikalna Delavska zbornica (Camera del lavoro, CGIL). Veliko članov sta imeli tudi Narodna zaveza italijanske mladine (Intesa giovanile nazionale italiana, IGNI) in Zveza italijanskih študentov (Associazione studenti italiani, ASI). Samo v Trstu naj bi imele te nadstrankarske organizacije skupaj približno sto tisoč članov. Te organizacije, in ne CLNG, so pri pripravah Italiji naklonjenih pred prihodom razmejitvene komisije, ki so potekale v prvih mesecih leta 1946, prevzele njihovo organizacijo.¹⁵² Tudi proitalijanske manifestacije ob prihodu razmejitvene komisije konec marca 1946, na katerih je po italijanskih podatkih v coni A sodelovalo sto osemdeset tisoč ljudi in v katerih se je proitalijanski tabor po moči prvič izenačil z nasprotnim, naj bi organizirala zlasti Narodna zveza. Kot poročajo italijanski vladni viri, se je vanjo spontano vključilo na desetine tisočev ljudi, medtem ko je imel CLNG osem do devet tisoč članov.¹⁵³ Na teh manifestacijah so vpili tudi fašistične parole, ki so *-besnele od italijanskega šovinizma-*, kot se je slikovito izrazila Lidija Šentjurec.¹⁵⁴

Proitalijanske demonstracije v Trstu ob obisku mednarodne razmejitvene komisije marca 1946.

CLNG je razmejitveni komisiji predstavil stališča italijanskega bloka in sebe kot organizatorja vstaje v Trstu konec aprila 1945 in tudi kot predstavnika Italijanov iz cone B, ki naj bi bili izpostavljeni narodnostnemu zatiranju in sistematičnemu terorju, saj so morali nekateri od njih zapustiti dom. Opozoril je tudi na deportacije tisoče Italijanov, za katere sorodniki večinoma niso vedeli niti tega, ali so še živi. Pred komisijo

¹⁵¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 3, promemoria za predsednika vlade in za Delegacijo za meje o položaju v Julijski krajini, 4. marec 1946.

¹⁵² ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 7, poročilo iz Trsta, 4. marec 1946.

¹⁵³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 7, poročilo, 31. marec 1946.

¹⁵⁴ AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 2, depeša L. Šentjurec E. Kardelju, 29. marec 1946. O poteku manifestacij glej str. 82, 104–107.

je zagovarjal stališče, da so v Julijski krajini, ki naj bi bila že dva tisoč let italijanska, v večini Italijani, ki so v mestih, medtem ko so Slovani na podeželju. Tudi geografska meja, ki je potekala po razvodnici med Črnim in Jadranskim morjem, je Julijsko krajino, ki leži zahodno od nje, prisojala Italiji. Italija je Julijsko krajino priključila na podlagi svobodne odločitve po prvi svetovni vojni in je bila nanjo tudi gospodarsko vezana. Po mnenju CLNG naj bi bila tudi večina tamkajšnjih medvojnih upornikov italijanska, Slovanski manjšini, ki bi ostala v okolici italijanskih mest, bi pripadala široka svoboda in avtonomija. Isto so zahtevali za Italijane, ki bi ostali v Jugoslaviji. So pa ponovili izhodišče iz programa januarja 1946 in, podobno kot uradna Italija, zahtevali Wilsonovo črto.¹⁵⁵ Jugoslovanski obveščevalni viri pa poročajo, da naj bi se CLNG pripravljala tudi na oborožen odpor, ki bi ga začeli, če bi bil Trst priključen k Jugoslaviji. Tako bi CLNG dokazal, da Jugoslovani Trsta ne obvladujejo in s tem izsilil zavezniško posredovanje.¹⁵⁶

Potem ko se je italijanska stran spomladi 1946 okrepila in s svojim ravnanjem marsikje prestopila mejo dopustnega, je poleti 1946, po letu dni negotovosti glede meje, med Italiji naklonjenimi zavladala depresija, povečevalo se je število preselitev in odliv kapitala. V poročilu iz Trsta italijanski vladi poudarjajo, da je CLNG ta problem zapostavljal, deloma tudi zato, ker je bil neenoten in je deloval v senci razhajanj med predstavniki različnih strank. Tudi Narodna zveza ni imela vloge, kot bi jo lahko imela. Uspeli niso niti pozivi na julijsko bratstvo (*fratellanza giuliana*), saj naj bi nasprotna stran vztrajala v napadlih in žalitvah, niti poziv tržaško-koprškega škofa in goriškega nadškofa na umiritev. Napetost so povečevale novice iz cone B in Jugoslavije o mobilizaciji in koncentracijah vojakov.¹⁵⁷ Slavokomunisti naj bi nadaljevali s terorističnimi dejanji, sabotažami, napadi, ugrabitvami jugoslovanskih političnih emigrantov in peticijami. Medtem ko naj bi bila slavokomunistična manjšina v gibanju, je v italijanskem bloku vladalo ozračje izgubljenosti, razdrobljenosti in nezaupanje v obvarovanje italijanstva. Italijanski vladni krogi so menili, da je treba hitro ukrepati z uradnim posredovanjem italijanske vlade pri zahodnih silah ter s propagando in denarjem. Hitra pomoč je bila potrebna zlasti *»enim najpomembnejših stebrov obrambe italijanstva, istrskim in reškim esulom, ki so prvi v boju in se zdaj izgubljajo po Italiji, ker nimajo dela in pomoči, ki bi jih obdržala združene«*.¹⁵⁸ Ob tem so italijanski vladni krogi pozabili na brutalnost italijanskih desničarskih krogov, ki so delovali s podpora velikega dela CLNG.

Notranjo krizo v CLNG, ki se je okrepila poleti 1946, je sprožila predvsem Stranka akcije, ki je poleg socialistov vztrajala na protifašizmu. Spori med posameznimi voditelji in zastopniki različnih politik so se okrepili zaradi naraščajočega vpliva desničarskih sil, ki se v CLNG sicer niso vključile, so pa delovale v tesni povezavi z njim oziroma z nekaterimi njegovimi strankami. Nastopali so nasilno, napadali tudi zavezniške vojske in sedeže projugoslovanskih organizacij ter independentistov. Zaradi teh napadov je polkovnik Alfred Bowman poklical na zagovor predsednika CLNG

¹⁵⁵ AS, I, f. GO KPJK, ae 241, poročilo CLNG: Geografski, etnični in gospodarski problemi Julijske krajine, predano razmejitveni komisiji, 12. marec 1946; f. AIS, ae 175, referat CLNG v okviru priprav na prihod razmejitvene komisije, februar 1946; AS, f. Edvard Kardelj, Šk. 74, depeša Rada E. Kardelju o glavnih težah delegacije CLNG pred razmejitveno komisijo, 13. marec 1946.

¹⁵⁶ AS, I, f. AIS, ae 177, obveščevalno poročilo iz prefektуре, podpisan JoR, 13. april 1946.

¹⁵⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6, poročilo o Trstu, 7. junij 1946.

¹⁵⁸ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6, poročilo iz Trsta, 1. avgust 1946.

Antonia Fondo, ki se mu je sicer opravičil, a hkrati poudaril, da tega ni sam osebno kriv.¹³⁹ Ko je poleti 1946 desničarsko gibanje Uomo qualunque¹⁴⁰ vložilo prošnjo za sprejem v CLNG, so jo delegati Stranke akcije, socialistov in republikancev odklonili, ni pa je odklonila najvplivnejša stranka CLNG, krščanski demokrati. UQ je v prošnji navedel, da hoče sodelovati v preobrazbi CLNG po sprejemu sklepa o ustanovitvi STO. Zaradi različnih stališč tako CLNG ni sprejel končnega sklepa o njihovi vključitvi.¹⁴¹

Zaradi predloga o internacionalizaciji Trsta so člani CLNG kritizirali francoskega zunanjega ministra Georgesa Bidaulta. Mnogi naj bi se pripravljali na izselitev, ker niso več hoteli živeti v večnem strahu.¹⁴² CLNG je ostro nasprotoval predvidenim ukrepom ZVU, da bi onemogočila istrskim preseljencem bivanje v coni A in predvsem v Trstu. Obenem so v Trstu ustanovili komite za pomoč beguncem, ki naj bi dobil trideset milijonov lir kredita, in v Benetkah, ki naj bi dobil dvesto milijonov lir kredita.¹⁴³

Ozračje depresije in apatičnosti se je, skupaj s kritiko na račun italijanske vlade, med Italiji naklonjenimi nadaljevalo tudi v zimi 1946/47. Poudarjali so, da je Julijska krajina edina italijanska dežela, ki plačuje za mir in posledice vojne. Italijanski vladni viri so februarja 1947 ocenjevali, da bi na prihodnjih volitvah stranke, naklonjene Italiji, v Trstu dobile petinpetdeset odstotkov glasov, a le pod pogojem, da bi razgibale tudi neopredeljeno sivo množico.¹⁴⁴

Ker se je bližalo udejanjanje mirovne pogodbe z ustanovitvijo Svobodnega tržaškega ozemlja, so se nekateri strankarski prvaki takrat že nekdanjega CLNG, največ na levi, zavzeli za pomiritev med obema blokoma in za *»prijateljsko in pravično rešitev najpomembnejših vprašanj za oba naroda«*. Obenem so obsojali fašizem, ki je bil izdajalec italijanskih interesov.¹⁴⁵ Kljub izraženi volji po sodelovanju so pomiritev še vedno razumeli na način, ki bi pomenil italijansko prevlado. Če so še zmogli razumeti slovanske zahteve, so še vedno ostro obsojali, kot je zapisal socialist Edmondo Puecher, *»tiste Italijane, ki jih ni bilo malo, ki so se odrekli svoji domovini«*. Po njihovih podatkih naj bi bilo med prebivalci STO kar pet šestin Italijanov, zato niso soglašali z dvojezičnostjo v statutu STO, ki je bil priloga mirovne pogodbe. Dvojezičnost naj ne bi bila potrebna, saj, zatrjuje Puecher, *»med 60 tisoč verjetno ne bo Slovana, ... ki ne bi znal toliko italijanščine, da ne bi razumel tisto, kar je bilo rečeno«*.¹⁴⁶ Znanje jezika je tako za Slovence pravzaprav postalo kazen. Takšna stališča znova dokazu-

¹³⁹ AS, I, f. AIS, ae 178, obveščevalno poročilo, nedatirano, nepodpisano, verjetno poleti 1946.

¹⁴⁰ Izraz je težko prevedljiv in v dobesednem prevodu pomeni sleherni človek. Več o gibanju na str. 257–259.

¹⁴¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo iz Vidma, nepodpisano, 3. avgust 1946; AS, I, f. AIS, ae 421, situacijska poročila, nepodpisana, 5. julij, 9. in 20. avgust, 17. september 1946.

¹⁴² AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, junij 1946. Francoski zunanji minister G. Bidault je predlog o internacionalizaciji Trsta in okolice podal 21. junija 1946. Predlog je svet zunanjih ministrov sprejel na seji 2. julija 1946. Več v J. Jeri, Tržaško vprašanje, str. 154–179.

¹⁴³ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijski poročili, nepodpisani, 24. september in 8. oktober 1946.

¹⁴⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 133, opomnik, nepodpisan, napisan po obisku v Trstu, 8. februar 1947.

¹⁴⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 135, pismo E. Puecherja italijanskemu zunanjemu ministru C. Sforzi, 28. februar 1947.

¹⁴⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 135, pismo E. Puecherja italijanskemu zunanjemu ministru C. Sforzi, 28. februar 1947.

jejo, kako so tudi Slovencem najbolj naklonjeni italijanski krogi v Trstu razumeli enakopravnost med narodi in s tem povezano enakopravnost v odnosih med Italijani in Slovenci.

Januarja 1947 so CLNG razpustili. Že pred tem sta izstopili socialistična in republikanska stranka, ki se je kasneje združila s Stranko akcije.¹⁴⁷ Po njegovem razpustu so februarja 1947 ustanovili tri skupine strank: desno Nacionalno zvezo svobode (Unione nazionale della libertà), v kateri so bili liberalci, qualunquisti in monarhisti, med njimi tudi nekdanji fašisti, ki naj ne bi bili preveč kompromitirani, center s krščansko demokracijo in levo Demokratično socialistično fronto (Fronte democratico socialista) s Stranko akcije, republikanci in socialisti.¹⁴⁸ Tako artikuliran proitalijanski politični del Trsta naj bi imel več možnosti za pridobitev podpore med volivci, ki je bila pomembna, saj so kmalu po ustanovitvi STO pričakovali volitve v njegove oblastne organe. Za pripravo skupne politične akcije za obrambo italijanske ideje pri volitvah in za sestavo prihodnje vlade STO vseh proitalijanskih sil je bila vseeno potrebna neka povezava med njimi, ki bi nadomestila dotedanji CLNG. V taki Zvezi sporazuma (Giunti d'Intesa) naj bi sodeloval tudi predstavnik italijanske vlade. Italijanska vlada naj bi zagotavljala ustrezna finančna sredstva, tudi za časopisje vseh treh usmeritev in za *La Voce Libera* kot neodvisni dnevnik. Pomembna je bila tudi protiofenziva na gospodarskem področju, saj naj bi Jugoslavija sistematično pridobivala vpliv nad gospodarstvom prihodnjega STO.¹⁴⁹ Aprila 1947 se je reorganizacija političnih strank in organizacij zaključila. Italiji naklonjene je sicer povezovala Zveza sporazuma, a so kljub temu, kot je ocenjevalo italijansko zunanje ministrstvo, ostajali razdeljeni.¹⁵⁰

Vodstvo KPJK je marca 1947 menilo, da razen SIAU na območju prihodnjega STO ni velikih organiziranih političnih sil. Razpuščeni CLNG naj sicer ne bi imel dobre organizacije, vendar velik neorganiziran vpliv. Najbolje je bila organizirana krščanska demokracija, ki je imela tudi mladinske, ženske in delavske organizacije, medtem ko so imele preostale stranke malo članov.¹⁵¹ Krščanska demokracija naj bi bila najbolj nevaren nasprotnik tudi zaradi povezave s cerkvenimi vrhovi in zaradi dobrih finančnih virov. Poleg tega naj bi krščanska demokracija iz strahu, da bodo množice, ki so bile doslej pod njenim vplivom, prešle k tistim, ki so bili bolj odločno iredentistični, postajala protikomunistično gibanje »per eccellenza«. Italijanska levica se je nekoliko zblížala s projugoslovansko stranjo in je obstajala, sicer ne velika, možnost sporazuma. Desna Narodna zveza svobode pa je bila v svojih stališčih, ideologiji, metodah in osebah »reakcionarna, da bolj ni mogla biti«. Medtem ko so bili liberalci maloštevilni, je gibanje Uomo qualunque združevalo ne samo »fašiste iz prepričanja«, ampak tudi »fašiste iz interesa«. Opuščanje iredentističnih stališč ostalih je bilo za te desne stranke prednost. Vsem trem smerem pa je ostajala skupna obramba italijanstva in

¹⁴⁷ AS, I, f. AIS, ae 178, obveščevalno poročilo, nepodpisano, 29. januar 1947.

¹⁴⁸ Stranki na levisi sta bili nato dve, saj se Stranka akcije in republikanci združijo v Republikansko stranko akcije.

¹⁴⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 130, poročilo italijanskega zunanjega ministrstva o pogovoru z italijanskimi političnimi voditelji v Trstu, 3. marec 1947; b. 133, opomnik, napisan po obisku v Trstu, 8. februar 1947; b. 135, pismo predstavnikov politične zveze (Giunta politica) G. Bartolija, G. Bude in B. Fortija, predsednika sveta cone F. Simonisa in predsednika tržaške občine M. Mianija italijanskemu zunanjemu ministru C. Sforzi, 1. marec 1947.

¹⁵⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 130, poročilo italijanskega zunanjega ministrstva generalnemu sekretarju in komisiji za meje, 21. april 1947; b. 133, Položaj v STO, 30. april 1947.

¹⁵¹ AS, I, f. GO KPJK, ae 159, zapisnik seje partijskega aktiva, 27. marec 1947.

nezaupanje v ustanavljajoči se STO, vse bolj pa tudi protikomunizem, ki se je zakril pod »frazo protitotalitarizma«. ¹⁵²

Po ocenah italijanskih vladnih krogov se je poleti 1947 politični položaj v Trstu sicer odvijal v korist Italije, a bolj zaradi nedelavnosti kot pa organizirane politične akcije. ¹⁵³ Italijanska vlada bi morala pomagati gospodarstvu, subvencionirati ustanavljajoče trgovsko, industrijsko in obrtno združenje, financirati propagando za italijanstvo prek strank, kulturnih krožkov, Narodne zveze, raznih športnih združenj, financirati italijansko univerzo, ki bi se, če bi bila prepuščena vladi STO, spremenila v dvojezično. ¹⁵⁴

KRŠČANSKA DEMOKRACIJA (PARTITO DELLA DEMOCRAZIA CRISTIANA, PDC)

Ob koncu vojne je bila krščanska demokracija v Julijski krajini najmočnejša, najštevilnejša in najbolj organizirana stranka proitalijanskega bloka in je imela tudi najmočnejšo vojaško organizacijo. ¹⁵⁵ Bila je del italijanske krščanske demokracije, ki je videla svojo nalogo in poslanstvo v tem, da se v Italiji vzpostavi krščanski red svobode in pravice. ¹⁵⁶ Vpliv je širila prek Cerkve in njenih laičnih organizacij, zlasti Katoliške akcije. ¹⁵⁷ Vanjo so se vključevali večinoma starejši in intelektualci, mladino pa je pridobivala prek raznih športnih in univerzitetnih organizacij. V goriško krščansko demokracijo sta se vključili dve smeri, liberalno-nacionalna, ki je prevladala takoj po vojni, in ljudsko-katoliška. ¹⁵⁸ Julija 1945 so ustanovili deželni odbor krščanske demokracije, ki je obsegal dotedanje italijanske pokrajine Gorico, Trst, Pulj in simbolično Reko. ¹⁵⁹ Odbor je 22. julija 1945 v Tržiču ¹⁶⁰ organiziral deželno posvetovanje, ki je bilo priprava na državno posvetovanje v Rimu konec julija 1945. ¹⁶¹

¹⁵² PAK, f. STO, šk. 2, elaborat: Politična organiziranost proitalijanskih strank, nedatirano, verjetno poleti 1947.

¹⁵³ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 133, poročilo o Trstu, 12. julij 1947.

¹⁵⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 134, opomnik o financiranju, nedatirano, poleti 1947.

¹⁵⁵ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavija, b. 153, Politični položaj v Julijski krajini in Furlaniji, 4. junij 1945; AS, I, f. Boris Kraigher, pismo B. Kraigherja B. Kidriču, 17. junij 1945, v katerem je krščanske demokrate takole označil: *»To je navadna banda ... Prišli na razgovor v spremstvu angleških oficijev, z njimi govorili deset minut in šele nato z našimi. Hoteli demonstrirati, da imajo njihovo pomoč.»*

¹⁵⁶ AS, I, f. AIS, ae 193, gradivo osrednjega vodstva italijanske krščanske demokracije o stranknih aktivistih.

¹⁵⁷ O delovanju italijanske Katoliške akcije zlasti na Goriškem piše P. Biasiol, *Azione cattolica goriziana 1940–1945*, I cattolici isontini, knj. 3, str. 307–317. Katoliška akcija naj bi imela osnovno nalogo *»se bolj in vse boljše širiti božje kraljestvo»*, imela naj ne bi političnih, ekonomskih ali sindikalističnih ciljev, ampak samo verske, duhovne, moralne in družbene *»v smislu premakniti družbeno okolje h krščanskim principom»*.

¹⁵⁸ I cattolici isontini, knj. 3, I. Santeusanio, str. 292.

¹⁵⁹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 3, elaborat, poslan ministru za notranje zadeve FLRJ A. Rankoviču o pripravah na ustanovitev STO, nedatiran, 1947. V njem kot eksponente krščanske demokracije naštevajo Giannija Bartolija, Teodora Rinaldinija, Giuseppeja Viottija in Gaetana Gardo.

¹⁶⁰ V Tržiču ne CLN ne krščanska demokracija nista imela vpliva, saj je v tem delavskem centru prevladoval vpliv KPI in nato KPJK. Tudi protifašistične organizacije so bile med vojno ves čas pod vodstvom komunistov in ni bilo paritetnega CLN. Katoliške organizacije so se šele po vojni začele krepiti, zlasti z vstopanjem regnicolov in priseljenz iz Istre, zato je bila organizacija posvetovanja prav v Tržiču svojevrstno politično dejanje. Več o delovanju krščanske demokracije v Tržiču v I cattolici isontini, knj. 3, C. A. Borioli, str. 332–338.

¹⁶¹ I cattolici isontini, knj. 3, I. Santeusanio, str. 287, 288

Po jugoslovanskih virih naj bi imela septembra 1945 krščanska demokracija v Trstu 682 članov, med katerimi je bilo malo delavstva. Med njenimi agitatorji isti viri že julija 1945 naštevajo tudi skvadriste, fašiste in vohune.¹⁶² Da je krščanska demokracija širila svoj vpliv tudi med nekdanjimi fašisti, naj bi že konec julija 1945 ugotovila tudi Stranka akcije. Bila naj bi tudi glavni organizator udarnih skupin med študenti, ki so bile oborožene s palicami in bokserji in so prvič nastopile na demonstraciji 5. avgusta 1945.¹⁶³

Da bi komunistom odvzela vpliv med delavstvom, je krščanska demokracija po zgledu italijanske centrale tudi v Julijski krajini ustanovila Združenje italijanskih katoliških delavcev (Associazione cattolica lavoratori italiani, ACLI), ki ga je vodil don Edoardo Marzari. V propagando za njegovo ustanovitev se je s pastirskim pismom že julija 1945 vključil tudi tržaški škof Antonio Santin.¹⁶⁴ ACLI naj bi povezal čim več politično neorganiziranih ljudi ter jih prek sindikalnega dela počasi pridobival tudi za delo v stranki. Vendar združenje v Julijski krajini, podobno kot drugje v Italiji, ni pridobilo večjega vpliva. Še največji vpliv je imelo med delavstvom v manjših industrijskih obratih in med kmečkimi delavci na veleposestvih. Njegovo članstvo se je nekoliko povečalo šele marca 1946, ko so se mu priključili nekateri železničarji.¹⁶⁵

Med študenti je imela sprva velik vpliv Stranka akcije, nato pa je prevladala krščanska demokracija, ker naj bi nadzirala obe študentski organizaciji in imela tudi več denarja. Tako je imela krščanska demokracija pomemben vpliv na Center univerzitetne akcije (Centro azione universitaria, CAU), ki je imel v programu boj za ohranitev italijanstva Trsta, okrepitev študijskih smeri na univerzi, povečanje morale v univerzitetnem okolju in širjenje krščanskodemokratskih idej. Deloval je predvsem kot politično propagandna organizacija. Prav tako je vpliv krščanske demokracije prevladal v drugi študentski organizaciji, Združenju italijanskih študentov (Associazione studenti italiani, ASI).¹⁶⁶ Krščanska demokracija je bila tudi pokrovitelj Narodna zveza italijanske mladine (Intesa giovanile nazionale italiana, IGNI), katerega osnovne programske točke so bile: bog, domovina in družina.¹⁶⁷

Vse od nastopa ZVU so krščanski demokrati zastopali stališče, da Jugoslavija ni upravičena do nobene vojne odškodnine, saj naj bi bil ves dolg, kot poročajo jugoslovanski viri, poplačan med štiridesetdnevno zasedlbo Julijske krajine. *«Pravica, katero imajo Slovenci na tem ozemlju, je svoboda jezika in gledalo se bo, da se odpravi izraz sciavi.»*¹⁶⁸ Na kongresu v začetku septembra 1945 pa so poudarili, da ima Italija *«vse pravice do tega ozemlja, na katerem je njena civilizacija pustila neizbrisne sledove.»*¹⁶⁹

¹⁶² AS, I, f. AIS, ae 190, poročilo o delovanju krščanske demokracije v Julijski krajini in Trstu, 14. september 1945; ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 27. julij 1945.

¹⁶³ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijska poročila, nepodpisana, 30. julij, 5. in 10. avgust 1945.

¹⁶⁴ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 23. julij 1945.

¹⁶⁵ AS, I, f. AIS, ae 205, poročilo o ACLI, 5. marec 1946.

¹⁶⁶ AS, I, f. AIS, ae 413, poročilo o 1. sestanku IO CAU, nedatirano; isto, poročilo: Reakcionarne organizacije tržaških univerzitetnih študentov, 8. februar 1946; poročilo o Federazione universitari cattolici italiani, 20. marec 1946.

¹⁶⁷ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo: Zborovanje IGNI, 23. januar 1946.

¹⁶⁸ AS, I, f. AIS, ae 190, poročilo o delovanju krščanske demokracije v Julijski krajini in Trstu, 31. avgust 1945.

¹⁶⁹ AS, I, f. AIS, ae 190, poročilo o delovanju krščanske demokracije v Julijski krajini in Trstu, 10. september 1945.

Ozna jo je sicer avgusta 1945 videla kot šibko organizacijo, toda strupeno, katere glavno orožje so provokacije in rovarjenje po Istri, kjer naj bi v imenu Istranov širili šovinistične letake. Obveščevalci so omenjali tudi domnevne stike s slovensko emigracijo v Trstu. Širila je vesti o diktaturi v Jugoslaviji, kjer naj bi bil ustreljen vsak, *«klor govori proti Titu ali državi»*, kot je zapisano v jugoslovanskem poročilu.¹⁷⁰ Konec septembra 1945 so izdali letak z naslovom *Živel Tito*, v katerem navajajo tudi pričevanje nekega jugoslovanskega novinarja, ki je pobegnil v Trst, da je v Jugoslaviji stanje nezno, kjer je *«enostavno cel narod v ječah in kri teče v potokih po ulicah»*. Ulice v Zagrebu naj bi bile izumrle, ker si ljudje niso upali ven, kjer so jih masovno pobiljali. V novi Titovi demokraciji naj bi tako zastalo vse življenje.¹⁷¹

Ob vsem, lahko rečemo strupenem protikomunizmu krščanske demokracije je eden najvidnejših njenih članov don Edoardo Marzari konec septembra 1945 na predavanju poudaril, da obstajata dva sovražnika, komunizem in laicizem, pri čemer je bil zanj drugi celo nevarnejši: *«Medtem ko je komunizem vera, čeprav ne v običajni obliki, je politični laicizem nevarnejši, ker razjeda globoko človeško dušo in izriva iz korenin verske pojme. Je uvedba brezverskega mišljenja v javnem in zasebnem življenju (prosvetljenost, liberalizem, kult svobode ali pretirane svobode, ki je nevarna)»*.¹⁷²

Pokrajinski delegat Ettore Stecchina naj bi menil, da je bila krščanska demokracija močna stranka in edina, ki je lahko rešila Italijo pred popolnim propadom. V Julijski krajini naj bi imela še poseben pomen, ker je ostro in uspešno branila italijanskost Trsta in se odločno postavljala po robu komunistom.¹⁷³ Februarja 1946 naj bi bilo na sestanku krščanske demokracije med drugim rečeno: *«Opozarjam pa vse komuniste, Slovane in Italijane iz teh krajev, vse tiste, ki so bili pri partizanih, in vse tiste, ki danes sodelujejo s komunisti za Jugoslavijo, da bodo vsi izgnani iz Italije ... Po prihodu Italije homo vse tržaške komuniste in slovanske partizane poslali v Titovo Jugoslavijo, ki si jo sedaj tako želijo. Iz Trsta pa homo izgnali tudi vse četnike, ustaše in bega, ki so se natepli tu po polomu Nemčije. Tukaj bodo imeli prednost samo tisti, ki so rojeni tu ali ki spadajo pod Julijsko krajino»*.¹⁷⁴

Obramba Trsta je imela za krščansko demokracijo dvojen pomen, saj naj bi bil Trst branik katolištva in italijanstva.¹⁷⁵ Njeno tržaško glasilo La Prora je poudarjalo željo, da bi krščanski demokrati postali branik pred Vzhodom in razpadom stoletnih vrednot, torej vezno tkivo italijanskega naroda. Italijanstvo je bilo temeljna in vseobsežna predpostavka za presojo vsega. To pa je obenem pomenilo popoln in odkrit spopad med dvema usmeritvama, ki so ju delile narodnostne in duhovne opredelitve. Slovenci so bili zanje le pasivni objekt in ne subjekt zgodovine. Pri tem niso upoštevali

¹⁷⁰ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 6. avgust 1945.

¹⁷¹ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 29. september 1945.

¹⁷² AS, I, f. AIS, ae 190, poročilo o delovanju krščanske demokracije v Julijski krajini in Trstu, 28. september 1945.

¹⁷³ AS, I, f. AIS, ae 190, poročilo o delovanju krščanske demokracije v Julijski krajini in Trstu, 10. oktober 1945.

¹⁷⁴ AS, I, f. AIS, ae 190, poročilo o delovanju krščanske demokracije v Julijski krajini in Trstu, 16. februar 1946.

¹⁷⁵ AS, I, f. AIS, ae 190, poročilo o delovanju krščanske demokracije v Julijski krajini in Trstu, 28. december 1945. Komunizem, ki ga je kategorično obsojala Cerkev, je bil za marsikaterega katolika najhujše zlo in Rusija je bila simbol tega zla, I cattolici isontini, M. Martina, pričevanje, str. 428.

sprememb, ki jih je prinesel čas in zlasti vojna in ki so spremenile tradicionalne odnose med mestom in vasjo, piše Giampaolo Valdevit v svoji analizi. Ker so vse vrednotili skozi spopad med dvema narodoma, niso bili sposobni nikakršne kritike fašizma. Gredo celo do točke, ko imajo fašistično politiko do manjšin za sicer reakcionarno in kdaj pa kdaj grozečo, a včasih tudi potrebno zaradi obrambe narodnostnih pozicij. Tako naj bi po njihovem italijanski narod iz fašizma izšel popolnoma neokužen, še več, šlo naj bi celo za samoobrambo, celo pri ravnanju italijanske okupacijske vojske v Jugoslaviji, kjer agresor naj ne bi bila italijanska vojska, ampak jugoslovansko uporništvó.¹⁷⁶ V tej perspektivi so bili italijanski komunisti, kot je zapisala La Prora, *«boljševistična kača, ki jo je italijanski politični organizem grel na prsili, maligni tumor, ki je razžiral duhovno tkivo»*. Oni in ne fašisti so skupaj s Slovenci postajali odgovorni za položaj na vzhodni meji Italije in za obubožanje Trsta.¹⁷⁷ Ob njen bok se je postavil tržaško-koprski škof Antonio Santin kot interpret družbene stvarnosti s poudarki, ki niso bili samo verski, ampak tudi politični, italijanstvo, protislovnanstvo in protikomunizem.¹⁷⁸ V poročilu o delovanju krščanske demokracije so jugoslovanski obveščevalci ugotavljali, da se je le-ta spremenila *«v samostan s škofom na čelu, ki prek svojih eksponentov vodi celo stvar»*.¹⁷⁹

Potrditve za svoje stališče do komunizma je krščanska demokracija našla tudi v prihodu istrskih priseljencev, esulov, ki naj bi bili žive pričé, da ni možno skupno življenje komunizma in tistih, ki se niso odpovedali svojim lastnim narodnostnim čustvom. Ob tem so zahtevali ukrepe, ki naj bi preprečili razselitev istrskih priseljencev po Italiji. Poleti 1946 je vodstvo pozvalo člane, naj se žrtvujejo in sprejmejo v svoja stanovanja istrske ubežnike, dokler jih ne bi razporedili po Furlaniji in Benečiji, torej tik ob meji.¹⁸⁰ Hkrati naj bi se v krščanski demokraciji, kot poročajo jugoslovanski obveščevalni viri, ukvarjali z mislijo reorganizirati *«razbojniško-vojaško-vohumnske tolpe v organizirano politično skupino, ki naj bi bila kos slavokomunistom»*.¹⁸¹

Na socialnem področju je krščanska demokracija svojo identiteto gradila v okviru katoliške socialne doktrine, saj so se obračali na delavstvo z idejami, ki jih razberemo na letaku njihovega pokrajinskega odbora iz Vidma z naslovom Delavec, moraš premisliti. Svoboda, ki je bila sicer temelj, po njihovem ni bila v egoizmu, lastnih koristih in nasilju, ampak zlasti v dolžnostih bratstva, *«saj smo vsi ena družina, smo Italijani in kristjani»*. Zavzemali so se za malo lastnino in razdelitev veleposesti, za solastništvo podjetij, za zadrúge in sindikate na podlagi krščansko-socialne doktrine: *«Krščanska demokracije je Demokracija, ker je moč ljudstva, ki ne sprejema tirane in zatiralce, ampak hoče svobodne ljudi: je Krščanska ker lahko le krščanstvo razvije in ki je vplivalo na ljudi s čustvom prave svobode in resnične pravice»*.¹⁸² Poleg tega, da je ustanovila svojo delavsko organizacijo ACLI, je bila krščanska demokracija glavni pobudnik ustanovitve Julijskih sindikatov (Sindacati giuliani, SG), v katerih je vodil-

¹⁷⁶ Nazionalismo e neofascismo, G. Valdevit, str. 62–64.

¹⁷⁷ Nazionalismo e neofascismo, G. Valdevit, str. 65, 66.

¹⁷⁸ Nazionalismo e neofascismo, G. Valdevit, str. 67–70.

¹⁷⁹ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 11. oktober 1946.

¹⁸⁰ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 9. avgust 1946: Nazionalismo e neofascismo, G. Valdevit, str. 66.

¹⁸¹ AS, I, f. AIS, ae 178, obveščevalno poročilo, nepodpisano, nedatirano, verjetno poleti 1946. O delovanju paravojaških organizacij glej str. 274–283.

¹⁸² AS, I, f. AIS, ae 195, okrožnica pokrajinskega odbora krščanske demokracije v Vidmu: Delavec, moraš premisliti; ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 27. julij 1945.

no vlogo prevzel eden njenih najvidnejših predstavnikov don Edoardo Marzari. V okrožnici njenega pokrajinskega tajništva v Trstu so poudarili temeljne naloge delovanja med delavstvom, ki so bile obramba pravic tega območja v okviru »Madre patria«, vzpostavitev socialnih reform, vendar brez ekstremizmov, in upor proti vsem demagogijam, ki so delile delavstvo. Člani bi morali vedeti, da so Julijski sindikati v veliki meri delo oseb z demokratičnimi idejami. Ob tem naj bi bile ideje krščanske demokracije enakovredne idejam preostalih strank.¹⁸³

Februarja 1946 je imela tržaška krščanska demokracija približno tisoč članov in je bila povezana s centralo v Rimu. Kot samostojna je opravljala zlasti kulturno dejavnost, medtem ko se je v političnih in gospodarskih vprašanjih povezovala z drugimi strankami. Italijanski vladni viri so ugotavljali, da ima v Julijski krajini velik vpliv.¹⁸⁴ V stranki, ki se je sicer organizacijsko okrepila, saj je ustanovila tudi ženske skupine, zaupnike po podjetjih, skupine profesionalcev, se je prvi večji razkol začel februarja 1946, in sicer med desničarji Katoliške akcije in levico Dora Rinaldinija.¹⁸⁵ Do razhajanj v stranki je prišlo nekoliko kasneje tudi ob vprašanju, ali naj se desničarski Uomo qualunque vključi v CLNG.¹⁸⁶

Jugoslovanski poslanik v Rimu Mladen Iveković je septembra 1947 v analizi o razvoju odnosov med FLRJ in Italijo italijansko krščansko demokracijo ocenjeval kot stranko, ki je bila skupaj z Vatikanom in ob aktivnem sodelovanju neofašističnih sil gonilna sila iredentistične kampanje proti FLRJ in njenim ozemeljskim zahtevam. Imela je pomembno vlogo tudi pri ustanovitvi in delovanju raznih iredentističnih organizacij v Italiji in Trstu. krščanskodemokratski ministri so dajali iz svojih ministrskih fondov denar za njihovo delovanje, financirali so begunce itd. Po juniju 1947 je krščanskodemokratski tisk v rednih nekaj dnevnikih presledkih začel z novimi kampanjami proti Jugoslaviji, kot so bile kampanja tihotapljenja orožja iz Jugoslavije v Italijo, žita iz Italije v Jugoslavijo, tajnih kurirjev Ozne, kopičenja enot JLA na meji, med največjimi pa je bila tista v zvezi z dogodki v Lanišču. Krščanska demokracija, ki je vodila tudi vlado, je tako dokončno postala center italijanske reakcije, ki je okrog sebe zbrala vse protidemokratske sile, tudi Uomo qualunque, zato je slednji izgubil finančno podporo in moč.¹⁸⁷ Pri tem sta jo podpirala zlasti Vatikan in ZDA. Podpora Vatikana pa je takrat pomenila tudi njegovo neposredno pomoč pri usmerjanju pretežno katoliške Italije in v perspektivi tudi Julijske krajine ob volitvah. Papež Pij XII je v več govorih pred italijanskimi volitvami junija 1946 usmerjal ljudi, ko je govoril o veliki odgovornosti tistih, ki ne bodo volili ali bodo volili za ideologijo, ki jo je Cerkev obsodila, o tem da je potrebno soglasje med glasovanjem in med religioznim prepričanjem. Glas je bilo treba dati le tistim, ki so branili božje zakone in pravila Cerkve.¹⁸⁸ Kot je ocenjevalo jugoslovansko poslaništvo v Rimu decembra 1947, je bila krščanska demokracija sposobna postopno pridobiti na svojo stran ali pa nevtralizirati

¹⁸³ AS, I, f. AIS, ae 196, okrožnica pokrajinskega tajništva krščanske demokracije: Vsem članom in simpatizerjem krščanske demokracije, 1946.

¹⁸⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 7, politični položaj v Trstu, februar 1946.

¹⁸⁵ AS, I, f. AIS, ae 190, poročilo o delovanju krščanske demokracije v Julijski krajini in Trstu, 4. februar 1946.

¹⁸⁶ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijska poročila, nepodpisana, 20., 23. avgust, 4. september 1946.

¹⁸⁷ AS, f. Edvard Kardelj, šk. 29/3, poročilo poslanika FLRJ v Rimu M. Ivekovića ministrstvu za zunanje zadeve, 11. september 1947. O dogajanju v Lanišču glej str. 174–176.

¹⁸⁸ I cattolici isontini, knj. 3, S. Tramontin, str. 80.

rati druge meščanske stranke. Ustvarila naj bi *-antidemokratični, protirevolucionarni blok vseh reakcionarjev, od fašistov do klerikalcev.*¹⁸⁹

STRANKA AKCIJE (PARTITO D'AZIONE, PD'A)

Stranka akcije je bila levo sredinska in protifašistična, saj je ostala najbolj zvesta načelom gibanja CLN. Predsednik njene tržaške sekcije je bil Ercole Miani.¹⁹⁰ Njen temeljni program je bil republika, federacija in socializacija. Ker pa se je odločno zavzemala za ohranitev Trsta v Italiji, je bila hkrati protijugoslovanska.¹⁹¹ Jugoslaviji naklonjeni so jo doživljali na dva načina. Pri vprašanju meje so z njo prihajali v ostre spore, prav tako zaradi njenih obtožb o totalitarnosti jugoslovanskega režima. Obenem pa so s Stranko akcije imeli nekaj stičnih točk, zlasti v odnosu do fašizma. Tudi Stranka akcije projugoslovanski blok ni doživljala kot nekaj absolutno nasprotnega in sovražnega in je bila poleg socialistov na italijanski strani pobudnik pogajanj poleti 1945.¹⁹² Potem ko so dogovori med obema blokoma propadli, so na mestni skupščini stranke decembra 1945 podali predlog za ustanovitev republikanske fronte, ki bi združila vse levičarske stranke in bi branila italijanstvo Trsta. Hkrati so obtožili ZVU raznarodovanja italijanskega življa v Trstu, podprli obnovev Narodne zveze, ki naj bi zajela vse Italijane Julijske krajine in njihove stranke in se borila za italijanskost teh dežel.¹⁹³

V Stranki akcije niso nasprotovali komunizmu in so komunistom priznavali največje zasluge za poraz nacifašizma, bili pa so proti njegovemu totalitarnemu izrazu.¹⁹⁴ Kot ocenjuje Franca Cavalieri, so izenačili totalitarizem komunizma s fašizmom in nacizmom. Ob pomanjkanju premisleka o različnih razrednih koreninah enega in drugega so Mussolini, Hitler in Lenin v njihovem pojmovanju postali isto, z istim osnovnim sistemom organiziranja in metodami delovanja. Zanje je bila takratna Jugoslavija bolj totalitarna, kot je bila Italija v času fašizma. Cavalierijeva meni, da je bil to protikomunizem, ki pa so ga doživljali bolj čustveno in iracionalno.¹⁹⁵

V Julijski krajini je Stranka akcije svoj program prilagodila tamkajšnjim razmeram. Zahtevali so politično administrativno avtonomijo Julijske krajine v okviru Italije, prosto trgovinsko cono in ustanovitev pristaniškega konzorcija v Trstu. Julijska krajina naj bi tako postala most med Italijo in Balkanom. Po vojni so se vanjo vključevali zlasti

¹⁸⁹ AS, f. Edvard Kardelj, šk. 29/3, poročila poslanika FLRJ v Rimu M. Ivekovića ministrstvu za zunanje zadeve, 17. december 1947.

¹⁹⁰ AS, I, f. AIS, ae 238, Kratka karakteristika eksponentov tržaške PD'A, 28. oktober 1945. Člani odbora Stranke akcije v Trstu naj bi bili: Giovanni Bracci, Vittorio Buffolini, Eugenio Catellani, Umberto Greati, Galliano Fogar, Giovanni Paladin, Ercole Miani, Vittorio Rivolti, Guido Rovelli, Marcello Vidali in Ferdinando Franzin.

¹⁹¹ AS, I, f. CK KPS, šk. 39, poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO, 28. julij 1945; f. GO KPJK, ae 213, elaborat: Delo italijanske reakcionarne klike v Slovenskem primorju, neditirano.

¹⁹² AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 5. januar 1946; izjava Mianija; isto, 18. oktober 1945. O pogajanjih med SIAU in CLNG glej str. 98–100. Iz poročila ni razvidno, ali imajo v mislih Ercola ali Michela Mianija.

¹⁹³ AS, I, f. AIS, ae 236, obveščevalno poročilo, nepodpisano, 6. december 1945.

¹⁹⁴ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 20. september 1945.

¹⁹⁵ Nazionalismo e neofascismo, F. Cavalieri, str. 80, 81.

protifašisti vseh slojev, največ srednjih, in študentska mladina. Bila je sicer organizacijsko šibka, saj naj bi po podatkih jugoslovanskih virov imela v Trstu le petsto članov, vendar je bil njen vpliv bistveno večji, saj so jo podpirali številni somišljeniki. Njena mladinska sekcija je bila del splošnega mladinskega gibanja Mladinske fronte (Fronte della gioventù), ki je zaradi ostre obrambe italijanstva prihajala v spore in tudi spopade z mladino, naklonjeno Jugoslaviji.¹⁹⁶

Ob akciji zbiranja podpisov za Jugoslavijo so o tem obvestili osrednji odbor CLN v Milanu, zlasti o domnevnem nasilju, ki naj bi spremljalo zbiranje podpisov v coni B.¹⁹⁷ Zbirali so tudi podatke o grozodejstvih, ki naj bi jih jugoslovanski partizani izvedli v Istri med septembrom 1943 in majem 1945. 5. avgusta 1945 so organizirali listkovno akcijo v spomin ubitim v protijugoslovanskih demonstracijah 5. maja 1945.¹⁹⁸ Poleti 1946 so jugoslovanski viri poročali o ustanavljanju ilegalnih paravojaških organizacij v okviru razpuščenega Korpusa prostovoljcev svobode, v katere so se vključevali istrski priseljenci. Te naj bi imele teroristične naloge in izzivale provokacije. Orožje naj bi dobivale iz Vidma. Člani teh skupin, tudi študenti, naj bi bili nezadovoljni, ker niso dobili zadostnega plačila. Obenem jugoslovanski viri poročajo, da je bilo v Stranki akcije veliko takih, ki so nasprotovali nasilnim akcijam. Za delovanje v Istri je Stranka akcije uporabljala Odbor istrskih esulov (Comitato esuli istriani) in tja tajno pošiljala propagandno in drugo gradivo, zlasti v Izolo, kjer naj bi bil sedež ilegalne dejavnosti.¹⁹⁹

Zavezniška civilna policija je na podlagi prijave 28. novembra 1946 opravila preiskavo na nekaterih lokalnih sedežih Stranke akcije in na domovih nekaterih voditeljev ter na strankinem pokrajinskem sedežu našla orožje. Aretirali so tudi nekaj vodilnih, ki jih je vojaško zavezniško sodišče na obravnavi 17. decembra spoznalo za nedolžne.²⁰⁰ Jugoslovanski obveščevalci so bili prepričani, da je civilna policija s temi akcijami in aretacijami hotela dokazati, da ne deluje le proti SIAU.²⁰¹

Poleg časnika *La Voce Libera*, ki je bil uradni dnevnik CLNG, vendar je vse bolj prehajal pod vpliv Stranke akcije, je izhajal tudi strankin tednik *L'Emancipazione*, od julija 1947 po združitvi z republikanci kot tednik Republikanske stranke akcije (Partito repubblicano d'azione). *L'Emancipazione* je že v prvih številkah poudarjal, da so za fašizem krivi velekapital, monarhija in cerkveni krogi. Stranka akcije je sicer zagovarjala epuracijo, zlasti v šolstvu, vendar v Julijski krajini zaradi njenega posebnega položaja niso šli dlje od formalnih opredelitev. Odločnejšo akcijo jim je preprečevala obramba italijanstva, ki je bila zanje nad vsem drugim. Tako so lahko leta 1947 ugo-

¹⁹⁶ AS, I, f. AIS, ae 235, Kratka zgodovina Stranke akcije, avgust 1945; f. GO KPJK, ae, poročilo o Stranki akcije, januar 1946.

¹⁹⁷ AS, I, f. AIS, ae 236, dopis tržaške federacije Stranke akcije CLNAI, 28. avgust 1945.

¹⁹⁸ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 13. september 1945; f. GO KPJK, ae 213, Delo italijanske reakcionarne klike v Slovenskem primorju, nedatirano.

¹⁹⁹ AS, I, f. AIS, ae 230, obveščevalno poročilo o italijanski reakciji, 18. avgust 1946; ae 235, obveščevalno poročilo, nepodpisano, 31. julij 1946.

²⁰⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 133, dopis kabineta italijanskega zunanjega ministra vladi, 1. marec 1947. Po podatkih Primorskega dnevnika so bili aretirani Pietro Angelucci, Giuseppe Antinoli, Guido Raveli, Ercole Leoni in Pratoli, Primorski dnevnik, 6. december 1946. Po nekaterih podatkih naj bi bil aretiran tudi predsednik Ercole Miani.

²⁰¹ AS, I, f. AIS, ae 236, Poročilo o dogodkih na sedežu Stranke akcije, nedatirano, po novembru 1946.

tovili, kot piše Cavalierijeva, da fašizem dviga glavo in da stari fašisti verjetno financirajo skupine mladih, ki manifestirajo fašizem.²⁰²

Strankina centrala v severni Italiji je po izbruhu protislovenskega nasilja med demonstracijami ob prihodu razmejitvene komisije konec marca 1946 skušala poseči v dogajanja in umiriti nasprotja med obema blokoma v Julijski krajini. V pozivu Italijanom v Julijski krajini je poudarila, da meja med Italijo in Jugoslavijo ne sme biti več meja med dvema sovražnima narodoma, ampak črta, ki je postavljena na merilu civilizacije. Ob tem so priznali, da je stara meja temeljila na anahronističnih strateških kriterijih. Poudarjali so bratstvo v orožju med partizanskim bojem in obsojali tiste, ki so sodelovali z Nemci, in tudi tiste, ki so bili krivi *»medavnege protislovenskega in protidelauskega nasilja, kakršnokoli obleko so si že nadeli in v katerokoli stranko se skušajo danes prikriti«*. Ob tem so priznavali, da je med vzroki za ravnanje med jugoslovansko zasedbo in za kasnejše prjugoslovanske akcije tudi strah, da bo prišlo do oživiljanja fašizma. Tudi tankajšnji člani Stranke akcije so menili, da je bila napaka, da so v demonstracijah konec marca 1946 uporabili fašistične elemente.²⁰⁵

Že konec decembra 1945 so začeli obnavljati republikansko stranko. Ta je bila Stranki akcije po programu zelo blizu, a je obenem imela predvojno tradicijo in je zato v Italiji od pomladi 1946 veliko članov Stranke akcije prestopilo vanjo.²⁰¹ Septembra 1946 so se Stranka akcije in republikanci pogajali o združitvi, povezovali pa naj bi se tudi s socialisti.²⁰⁵ Po razpustu CLNG se je skupaj s socialisti in republikanci vključila v levo Demokratično socialistično fronto. Stranka akcije in republikanci so se združili poleti 1947.

ITALIJANSKA SOCIALISTIČNA STRANKA PROLETARSKÉ ENOTNOSTI (PARTITO SOCIALISTA ITALIANO DI UNITÀ PROLETARIA, PSI UP)

V Miljah so 15. avgusta 1945 ustanovili Socialistično stranko delavske enotnosti Italije za Trst, Milje, Koper in druga istrska mesta.²⁰⁶ V začetku septembra 1945 je začelo izhajati njeno glasilo *L'Orá Socialista*.²⁰⁷

Stranka je izhajala iz stališča, da je osvoboditev pomenila le osvoboditev od fašizma, ki je bila potrebna, a ni bila zadostna, ker produkcijski odnosi niso doživeli nobenih sprememb. Vprašanje Trsta so vstavili v okvir rešitve vprašanja italijanskega naroda in za njene člane izbira za Italijo ni bila vprašljiva. Nacionalisti so bili po njho-

²⁰² *Nazionalismo e neofascismo*, F. Cavalieri, str. 76–79.

²⁰³ AS, I, f. AIS, ae 239, poslanica političnega tajništva Stranke akcije severne Italije: Italijanom Julijske krajine, nedatirano; ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 31. marec 1946.

²⁰⁴ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 24. december 1945; ae 236, obveščevalno poročilo, nepodpisano, 12. februar 1946.

²⁰⁵ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijski poročili, nepodpisani, 4. in 13. september 1946; ae 236, Poročilo o trenutnem položaju v Stranki akcije, nedatirano.

²⁰⁶ AS, I, f. CK KPS, šk. 38, informacijsko poročilo šefa obveščevalne sekcije komande VVP (podpis nečitljiv, verjetno Tratnik), 20. avgust 1945.

²⁰⁷ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 3, elaborat, poslan ministru za notranje zadeve FLRJ A. Rankoviću o pripravah na ustanovitev STO, nedatiran, 1947. Vodilni člani socialistične stranke naj bi bili: Bruno Inwinkl, Edmondo Puecher, Giorgio Buda, Aristide Robba, Pietro Robba in Bruno Mislei. V elaboratu pripominjajo, da je to trenutno vodstvo, ki pa se bo verjetno kmalu spremenilo.

vem mnenju predvsem Slovani, njihov nasilni nacionalizem pa je bil vzrok za razdor delavske enotnosti, medtem ko naj bi bil italijanski nacionalizem le refleksija prvega. Stranka je skušala slediti politiki stranke v Italiji in je imela dobre odnose s KPI, ne pa tudi s KPJK, ker si je ta »za očeta izbrala Tita, pozabljač, da komunisti ne smejo imeti gospodarjev«.²⁰⁸ Jugoslavijo so obdolževali imperializma in tega, da je razdelila delavstvo. Bili so proti desnemu in levemu totalitarizmu.²⁰⁹

SIAU je program italijanskih socialistov v coni A ocenjevala kot nekaj vmesnega med obema blokoma ali, kot pravi poročilo, bili so »z nami glede socialnega programa in s CLNG glede nacionalnega«.²¹⁰ Socialisti naj bi hoteli biti most med revolucionarnim gibanjem in reakcijo, dejansko pa naj bi razdelili množice in so z zagovarjanjem Wilsonove črte kot najboljše rešitve postali sluge maksimalističnega italijanskega programa.²¹¹

Njihovemu glasilu L'Orta Socialista je, kot ugotavlja Franca Cavalieri, v nasprotju z drugimi proitalijanskimi časopisi uspelo ohraniti ravnovesje v razpravah tudi ob največjih izbruhih nacionalizma, kakršen je bil ob prihodu razmejivitvene komisije, in so, drugače kot večina drugih, soglašali tudi z dogovorom z jugoslovansko stranjo. Odklanjali so enačenje Tita z Mussolinijem in Jugoslavije s fašizmom, a obenem so zahtevali zahodno zavezniško upravo tudi v Istri.²¹²

V Julijski krajini niso imeli veliko članov, saj je, tudi po ocenah krščanske demokracije, ki je bila v sporih z njimi vsaj od novembra 1945, morda pa tudi že poprej, »prešlo skoraj vse v komunizem in separatisti socialisti obstajajo bolj v osebnostih kot v masi«.²¹³ Ker so bili kljub nasprotjem še najbližji SIAU, so se na proitalijanski strani v prvem obdobju ZVU pogovarjali v imenu CLNG s projugoslovanskim blokom. Od jeseni 1945 je v stranki dobivala vedno večji vpliv smer, ki je zastopala maksimalistični program in ustanovitev levega bloka republikancev, socialistov in Stranke akcije. Hkrati se je ta smer zavzemala za sodelovanje levega bloka s komunisti.²¹⁴

Socialistična stranka se je februarja 1947 opredelila proti udeležbi profašistov pri obrambi italijanstva in bila skupaj z republikanci in Stranko akcije tudi pobudnica razpusta CLNG.²¹⁵ Obenem si je prizadevala za ohranitev enotnosti znotraj stranke in se je tako izognila razkolu, do katerega je prišlo v Italiji, saj naj bi se zavedali, da bi vsak razdor med Italijani v Trstu škodoval nacionalnim interesom.²¹⁶ V Trstu so

²⁰⁸ Nazionalismo e neofascismo, F. Cavalieri, str. 89–91.

²⁰⁹ AS, I, f. AIS, ae 246, Poročilo o konferenci SSI (E. Solieri), 15. oktober 1945.

²¹⁰ AS, I, f. AIS, ae 246, obveščevalno poročilo o socialistični stranki, nepodpisano, nedatirano.

²¹¹ AS, I, f. GO KPJK, ae 220, Politično poročilo in partijska usmeritev, nedatirano, januar 1946.

²¹² Nazionalismo e neofascismo, F. Cavalieri, str. 91.

²¹³ AS, I, f. AIS, ae 190, poročilo o delovanju krščanske demokracije v Trstu in Julijski krajini, 19. november 1945; isto, 15. december 1945.

²¹⁴ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijski poročili, nepodpisani, 15. in 25. oktober 1945.

²¹⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 135, pismo predstavnika Demokratične fronte socialistov Julijske krajine (Fronte democratico socialista della Venezia Giulia) in tajnika socialistične stranke G. Bude zunanjemu ministru C. Sforzi, 28. februar 1947.

²¹⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 133, opomnik za italijanskega zunanjega ministra, 18. junij 1947; AS, I, f. AIS, ae 246, obveščevalno poročilo, nepodpisano, 29. januar 1947, o izstopu SSI iz CLN in potrebi, da se ustanovi avtonomna socialistična stranka, »ki ne bo paktirala ne z demokracijo niti s komunisti«.

zato ustanovili samostojno Socialistično stranko Julijske krajine (Partito socialista della Venezia Giulia, PSVG), ki je imela stike z obema socialističnima strankama v Italiji. V njej je sicer prevladala socialdemokratska smer, vendar je tudi socialistična ohranila vpliv. Stranka se ni vključila v Zvezo sporazuma, čeprav so jo navajali med ustanovitelji, z obrazložitvijo, da Zveza ni nič drugega kot ponoven in slabo popravljen CLNG. Še naprej so skušali biti vmesni člen med blokoma in doseči zavezništvo delavcev in srednjega sloja. Odločno so bili tudi proti vsakemu oživljanju fašizma.²¹⁷

Krščanski demokrati naj bi leta 1947 obtoževali socialiste, da bodo skupaj s Stranko akcije in republikanci prestopili v levi blok in nato skupaj s SIAU nastopili na prihodnjih volitvah v STO. Obtožbe so bile posledica tega, da so socialisti zapuščali strogo nacionalistično linijo, in je zato med bolj ekstremnimi vladalo veliko nezaupanje, nezadovoljstvo in rezerviranost do njih.²¹⁸

LIBERALNA STRANKA ITALIJE (PARTITO LIBERALE ITALIANO, PLI)

Liberalci so bili najmanjša stranka v CLNG. Zahtevali so enotnost Julijske krajine ter se ob tem sklicevali na tradicijo italijanstva in iredentizma, ki sta omogočila zgodovinsko priključitev leta 1918 in upor proti pravkar minulim okupacijam Hitlerja in Tita. Zanje je bila rapalska pogodba nesporna, ker je bila svobodno sklenjena med dvema demokratičnima narodoma. Bili so proti epuraciji, ker bi ta osiromašila italijanstvo. Slovani so bili zanje bolni od imperializma in so hoteli iztrgati »del našega mesa«.²¹⁹

Jugoslovanski obveščevalci so menili, da liberalna stranka združuje največje reakcionarne konzervativce. Bila naj bi brez pravega programa in se je obračala predvsem na uslužbence, ki so bili zvesti služabniki buržoazije. Veliko skupnega je imela tudi z gibanjem Uomo qualunque, ki je od nje prevzemal teorijo o gospodarstvu države.²²⁰ Liberalci so iskali svoje mesto nekje med silami centra in skrajne desnice. Zanje je prvenstvo v gospodarstvu in družbi pripadalo buržoaziji zaradi njene kulturne večvrednosti. Opredeljevanje preprostih ljudi za slavokomuniste je bilo zanje dokaz njihove kulturne manjvrednosti in nevednosti. Govorili so o napadu Titovih partizanov, ki so bili odgovorni za fojbe in zato niso imeli pravice, da bi jih spoštovali civilizirani ljudje, »ker pravi borci za svobodo ne vežejo roke svojim zapornikom z žico, da bi jih pripeljali pred brezno in jih ubili ... To so morilci, zlobni morilci, ki niso vredni nositi kakršnekoli uniforme.«²²¹ Maja 1946 je strankin

²¹⁷ AS, MNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, mesečno poročilo ZVU za september 1947; Nazionalismo e neofascismo, F. Cavalieri, str. 92–94.

²¹⁸ AS, I, f. AIS, ae 246, obveščevalno poročilo, nepodpisano, nedatirano, 1947.

²¹⁹ Nazionalismo e neofascismo, F. Cavalieri, str. 83–85.

²²⁰ AS, I, f. AIS, ae 242, obveščevalno poročilo, 27. februar 1946, nepodpisano, nedatirano; AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 3, elaborat o pripravah na ustanovitev STO, poslan ministru za notranje zadeve FLRJ A. Rankoviću, nedatiran, 1947. V njem kot eksponente liberalqualunquistične stranke naštejejo Fernanda Gandusia, Edoarda Gasserja, Francesca Collottija, direktorja Seprala in člana sveta cone Sergia Piccolija, Eugenia Pesanteja in Oresta Laga.

²²¹ Nazionalismo e neofascismo, F. Cavalieri, str. 87.

časopis L'Idea Liberale objavil serijo člankov, s katerimi so hoteli osvetliti zverinstva Titovih vojakov, ki naj bi bila večja od tistih, ki jih je zagrešila nacistična SS.²²² Aktivno so se vključili v zbiranje podatkov o deportiranih in ZVU predložili tudi več seznamov.

Oktobra 1946 so v Trstu predvidevali združitev med liberalno stranko in neofašistično Demokratično italijansko stranko (Partito democratico italiano).²²⁴ Kasneje je prišlo do zblizanja z gibanjem Uomo qualunque, saj so pred razpustom CLNG v njem zastopali tudi interese tega gibanja. Po razpustu CLNG so se februarja 1947 vključili v desno Nacionalno zvezo svobode.

UOMO QUALUNQUE (UQ)

V Italiji je epuracija do amnestije,²²¹ ko je bila povsem ustavljena, zajela le manjši del krivcev, zato so ekonomski temelji fašizma ostali po koncu vojne nedotaknjeni, prav tako vojaški, policijski in administrativni aparat. Ohranjalo naj bi se delovanje Vatikana, profašistična mentaliteta velikega dela meščanstva. Krizo v Italiji so poglobljale tudi negativne posledice vojne in brezposelnost. V teh razmerah se je porodilo gibanje Uomo qualunque,²²⁵ ki ga nekateri opredeljujejo kot neofašistično. V obveščevalnem poročilu, poslanem Borisu Kraigherju decembra 1945, so menili, da ideologija gibanja temelji na zanikanju razredov v družbi, na množici in na vodji, za katerega delovanje množica ne odgovarja, ker ta dela v njeno korist. Zato niti Italijani niti Nemci naj ne bi bili odgovorni za dela Hitlerja in Mussolinija. Iz tega sledi, da vojne niso izgubili in jim ni treba plačevati reparacij. Minimalni program gibanja je bil konec defašizacije, ukinitvev CLN, popolna svoboda tiska, okrepitev in selekcija policije.²²⁶ Gibanje je nastopalo proti profesionalnim politikom, saj naj bi imeli oblast tisti, ki so bili tehnično sposobni. Ostro in razdiralno so kritizirali vsako oblastno avtoriteto, zlasti vlado in CLN, in tako podpirali anarhijo v Italiji.²²⁷ Poleg Uoma qualunque sta v severni Italiji delovali še neofašistični organizaciji Akcijske skvadre (Squadre d'azione) in Plavo gibanje (Movimento azzuro). Vse tri organizacije naj bi imele skupne vrhove in naj bi jih financirali isti velekapitalisti in banke.²²⁸

Gibanje, ki je imelo na italijanskih državnih volitvah junija 1946 velik uspeh, je že konec leta 1947 upadalo, kar so pokazale tudi občinske volitve v Rimu oktobra istega leta. Del je prešel v krščansko demokracijo, del se je razdelil na več profašističnih in fašističnih skupin. Gibanje je zašlo v težave zaradi afirmacije krščanske

²²² Nazionalismo e neofascismo, F. Cavalieri, str. 85.

²²³ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 8. oktober 1946.

²²⁴ Amnestija je bila v Italiji uveljavljena 22. junija 1946, Gazzeta Ufficiale della Repubblica Italiana, Edizione Straordinaria, No. 137, 23 giugno 1946, Relazione e Decreto Presidenziale, 22 giugno 1946, No 4: Amnistia e indulto per reati comuni, politici e militari.

²²⁵ Izraz je težko prevedljiv in dobesedno pomeni sleherni človek.

²²⁶ AS, I, f. GO KPJK, ae 213, poročilo o Uomo qualunque, poslano B. Kraigherju, 12. december 1945.

²²⁷ AS, I, f. AIS, ae 228, predavanje: Pojav Uomo qualunque, 1. november 1945.

²²⁸ AS, I, f. GO KPJK, ae 213, poročilo: Neofašizem in qualunqueizem, nedatirano, verjetno januar 1946; isto, Neofašistično delovanje v Italiji, 26. januar 1946.

demokracije in njene vlade kot močnega centra italijanske reakcije, ki je pritegnila veliko tistih, ki so prej podpirali UQ.²²⁹

Gibanje Uomo qualunque se je v Trstu pojavilo že konec poletja 1945 in imelo septembra istega leta že kar nekaj privržencev. Pod njegovim vplivom je bil tudi satirični list *La Coda del diavolo*, ki je zasmehoval DFJ.²³⁰ Vpliv, za katerega projugoslovanska stran ni bila povsem gotova, kakšen je, je imelo gibanje na študente, uradništvo, intelektualce ter na istrske preseljence.²³¹

V drugi številki svojega tržaškega glasila so pojasnili, kdo so: *«Uomo qualunque je tisti, ki je bil vedno proti vsaki korupciji in degeneraciji v družbi in v katerem živi vedno bolj dejstvo, ki je bilo videti pozabljeno: ljubezen do domovine brez političnih odklonov na desno in levo, brez monarhistov in republikancev. Če ste istega mnenja in čutite isto, ste qualunquisti ... Smo italijansko gibanje, ki hočemo italijanski Trst. Smo Tržačani, ki hočemo skupaj z brati s celega polotoka obnoviti domovino, ki je danes še vedno zapostavljena, izdana, pohabljena, osramočena.»*²³² Odklanjali so oznako reakcionarji, saj ne more biti reakcionar tisti, ki je proti profesionalizmu v politiki in proti oportunističnemu na škodo naroda.²³³

KPKJ in SIAU sta poudarjali njegovo povezavo s fašisti. Večina neofašističnih organizacij je delovala sicer v okviru Demokratične stranke Italije (*Partito democratico italiano*) ali drugih monarhističnih organizacij, ki so se povezovale z *qualunquisti*.²³⁴ V začetku oktobra 1946 naj bi na sestanku vodij gibanja iz Gorice, Trsta in Vidma, kot poroča jugoslovansko obveščevalno poročilo, sprejeli sklep, da je treba pripraviti ljudi in jih oborožiti, obenem pa budno nadzirati resnične komuniste, da se prvi odstranijo.²³⁵

Zaradi nasprotovanja ZVU je stranka svoj sedež v Trstu odprla šele julija 1946. Zavezniška uprava jim tudi ni dovolila izdajati tednika in prirejati manifestacij. V poročilu italijanskim vladnim krogom so zato poudarili, da gibanju v Julijski krajini ne priznavajo mesta, ki si ga je pridobilo na volitvah v Italiji leta 1946. Ker je bilo močnejše kot nekatere stranke v CLNG, naj bi tudi v Julijski krajini dobilo večje priznanje in mesto v CLNG, saj bo v prihodnjem STO potrebna pomoč italijanskih domoljubov. Priključilo naj bi se jim tudi precej monarhistov. Ob tem je del CLNG še vedno poudarjal, da je UQ fašističen.²³⁶ Maja 1947 je imelo gibanje v Trstu deželni kongres, na katerem je bilo navzočih osemsto članov in somišljenikov. Sami so se sicer postavljali v sredino, vendar je bila njihova propaganda, kot jo je ocenjevala jugoslovanska stran, fašistična in šovinistična.²³⁷

²²⁹ AS, f. Edvard Kardelj, š. 29/3, poročilo poslanstva FLRJ v Rimu (M. Iveković) zunanjemu ministru 17. december 1947.

²³⁰ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijski poročili, nepodpisani, 13. in 14. september 1945.

²³¹ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijski poročili, nepodpisani, 21. september in 1. oktober 1945; ae 230, obveščevalno poročilo o italijanski reakciji (podpisan tov. G.), 4. oktober 1946.

²³² AS, I, f. AIS, ae 228, bollettino no. 2 Uomo qualunque, 30. november 1945.

²³³ AS, I, f. AIS, ae 228, bollettino no. 4 Uomo qualunque, 14. maj 1946.

²³⁴ AS, I, f. GO KPKJ, ae 213, poročilo: Neofašizem in qualunquizen, nedatirano, verjetno januar 1946.

²³⁵ AS, I, f. AIS, ae 230, obveščevalno poročilo o italijanski reakciji (podpisan tov. G.), 4. oktober 1946. V navodilu so tudi naročali: *«Tiste fašiste, ki so izdali stranko, pobiti.»*

²³⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo iz Trsta, nepodpisano, 1. avgust 1946; b. 8, poročilo «K» (Trst), 12. avgust 1946.

²³⁷ AS, I, f. AIS, ae 228, obveščevalno poročilo o prvem deželnem kongresu UQ., 10. maj 1947.

Qualunquisti so bili med pobudniki neredov pred uveljavitvijo mirovne pogodbe. Tako so avgusta 1947 *»fašisti UQ krožili po mestu v skupinah po osem do deset oseb in napadali protifašiste na podlagi prijat tretjih ali ker so jih sami poznali. Policija je kot ponavadi intervenirala prepozno in ni nikogar aretirala.»*²³⁸

NARODNA ZVEZA (LEGA NAZIONALE, LN)

Prve priprave na vnovično ustanovitev Narodne zveze²³⁹ so jugoslovanski obveščevalci zaznali že sredi novembra 1945. Glavni pobudniki in organizatorji so bili člani krščanske demokracije in različne mladinske organizacije. Namen je bil ustanoviti organizacijo, ki bi urejala propagandno, kulturno in iredentistično dejavnost v Julijski krajini s temeljnim ciljem, tj. obrambo italijanstva.²⁴⁰ Zveza je bila nato ustanovljena oziroma obnovljena februarja 1946 na pobudo pripravjalnega odbora, v katerem so bili zastopani predstavniki različnih usmeritev. Številke o njenem članstvu se razlikujejo.²⁴¹ Že februarja 1946 se je začela splošna akcija za vpis. Vključevali so se največ priseljenci po letu 1919 in tudi drugi, ponekod cele družine. Obrazce za vpis so delili tudi po nekaterih srednjih šolah. Na pritisk učiteljev naj bi jih učenci morali izpolniti.²⁴² Imela je štiri oddelke: za pomoč, izobrazbo, šport in rekreativne dejavnosti. Delila je tudi pomoč istrskim priselencem.²⁴³ Ustanavljala je akcijske skupine, v katerih naj bi bilo, po jugoslovanskih virih, tristo aktivistov, ki naj bi dobivali plačilo. Njihova glavna naloga je bila delovati proti projugoslovanskim organizacijam in njihovim privržencem.²⁴⁴

Stranke si niso bile enotne v stališču, ali naj se vanjo vključijo kot celota ali naj se vključujejo posamezniki. Stranka akcije in socialisti so bili proti vključevanju CLNG in posameznih strank kot celote, saj naj bi politično delovanje ostalo organizirano v okviru CLNG.²⁴⁵ Tudi vidni predstavnik KPJK Rudi Uršič je menil, da sta v italijanskem gibanju dve usmeritvi; prva, ki je zagovarjala enoten blok v okviru Zveze, in druga, ki je menila, da jim politična razcepljenost daje več možnosti za delovanje. Tudi Zve-

²³⁸ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 7. avgust 1947.

²³⁹ Leta 1886 je bilo ustanovljeno s sedežem v Trstu društvo Pro patria z nalogo, da ustanovi italijanske šole in širi italijansko narodno zavest. Dve leti po njegovi prepovedi, leta 1890, je bila ustanovljena Narodna zveza – Lega nazionale. Njeno delovanje je ogrožalo slovenstvo, zato so Slovenci v odgovor leta 1893 ustanovili Družbo svetega Cirila in Metoda, ki je zbirala denar za ustanovitev hrvaških in slovenskih šol v Istri in Slovenskem primorju.

²⁴⁰ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 10. november 1945; ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, poročilo glavne komande kraljevih karabinerjev različnim ministrstvom, 10. februar 1946.

²⁴¹ Nazionalismo e neofascismo. C, Vetter, str. 308. AS, I, f. AIS, ae 184, začasen vodilni odbor Narodne zveze, nedatirano. Njegovi člani naj bi bili: Eugenio Borsatti, Sergio Capitano, Oda Cattelani, Mario D'Osimo, Bruno Fano, Fausto Faraguna, Tullio Faraguna, Antonio Fonda, Oreste Lago, Serena Fonda, Edoardo Marzari, Gianni Malbor, Gino Monaco, Giovanni Parovel, Antonio Tromba, Sergio Vianello.

²⁴² AS, I, f. AIS, ae 178, obveščevalno poročilo, nepodpisano, 9. marec 1946.

²⁴³ AS, I, f. AIS, ae 185, seznam ljudi, ki so prejeli pomoč Narodne zveze.

²⁴⁴ AS, I, f. AIS, ae 186, obveščevalno poročilo, nepodpisano, nedatirano.

²⁴⁵ AS, I, f. AIS, ae 186, obveščevalno poročilo, nepodpisano, 22. februar 1946.

za sama je bila razcepljena, eno smer naj bi vodila krščanska demokracija in fašisti, drugo republikanci.²⁴⁶

Zveza se je razglašala za apolitično organizacijo. V očeh Jugoslaviji naklonjenih pa je bila izrazito politična koncentracija lokalnih reakcionarnih sil.²⁴⁷ Njen program je bila obramba italijanstva, ohranitev obstoječega upravnega aparata in, po mnenju jugoslovanske strani, tudi protikomunizem, ki je bil skrit pod protititoizmom. Obenem ni verjela v možnost obstoja STO. Izdajala je letake, na katerih je Tita razglašala za dučēja novega jugoslovanskega fašizma, delavci, ki so podpirali Jugoslavijo, so bili zanj *«ringati in proclanci titovskega imperializma za pest denarja»*. Zveza je bila tudi, zaradi obrambe interesov «velikanske večine prebivalstva», proti dvojezičnosti v Trstu. Kot lahko preberemo na njenih letakih med obiskom razmejitvene komisije, je bilo zanj vprašanje ohranitve Italije vprašanje življenja ali smrti. Obsojala je slovanski (slovenski) imperializem in pozivala: *«Italijani, slovanski imperializem se bori na vratih Italije. Slovenci hočejo našo zemljo.»*²⁴⁸ Bila naj bi edini organ, ki je s svojimi člani, ki so se ji priključili spontano, igral vlogo animatorja in gibalne sile v proitalijanskem bloku. Obenem je prevzela naloge, ki jih ni bil sposoben izvesti CLNG. Ob tem pa jo je obremenjevalo dejstvo, da ni imela sposobnega vodstva.²⁴⁹

V poročilu predstavništva Italije v Trstu januarja 1948 beremo o njeni aktivnosti v Trstu naslednje: obnovljena je bila v letu 1946 na temelju tradicije iz časa Avstrije, ko je skrbela za ohranitev italijanske kulture in naroda sploh. Skupaj z organizacijami v Pulju in Gorici je imela 180 tisoč članov.²⁵⁰ Aprila 1947 je bila edina italijanska organizacija z velikim številom članov. V Trstu jih je imela po italijanskih podatkih od sto dvajset do sto trideset tisoč. Pestile so jo tudi finančne težave, ki so zavirale njene posebne dejavnosti, na primer šole, rekreacija itd.²⁵¹ Julija 1947 je bila njena tržaška veja po ocenah italijanskih vladnih krogov slabo organizirana in dokaj neaktivna, razdeljena na različne smeri in brez pravega vodstva.²⁵² Poleti 1947 so v njej prevladali krščanski demokrati in mladina, ki je bila morda nekoliko preveč nacionalistična, kot so priznali v pismu italijanskemu komisarju Casardiju.²⁵³

Po uveljavitvi mirovne pogodbe in ustanovitvi STO je v Narodni zvezi vse več vpliva dobivala skrajna desnica in zlasti od leta 1950 Italijansko socialno gibanje (Movimento sociale italiano, MSI). Vzporedno s tem se je spreminjala tudi njena politika. Medtem ko prvi letaki še pozivajo na spoštovanje vseh mnenj, od leta 1947 postanejo toni v okviru spopada med Italijani in Slovani vse bolj ostri. Takšna stališča, ki so prevladala, so povzročila umik nekaterih zmernih predstavnikov, npr. podpredsednika Tullia Puecherja.²⁵⁴

²⁴⁶ AS, I, f. GO KPJK, ae 309, referat Rudilija Uršiča, nedatirano, 1947.

²⁴⁷ AS, I, f. GO KPJK, ae 273, Politična situacija v Trstu, nedatirano, verjetno 1947.

²⁴⁸ AS, I, f. AIS, ae 187, letaki Narodne zveze.

²⁴⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6, poročilo iz Trsta, 7. junij 1946; isto, poročilo iz Trsta, 1. julij 1946.

²⁵⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 148, dopis predstavništva Italije v Trstu italijanskemu zunanjemu ministrstvu o tržaški Narodni zvezi, 29. januar 1948.

²⁵¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 133, Položaj v STO, 30. april 1947.

²⁵² ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 133, poročilo o Trstu, 12. julij 1947.

²⁵³ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 133, dopis M. Casillija komisarju Casardiju, 9. avgust 1947.

²⁵⁴ *Nazionalismo e neofascismo*, C. Vetter, str. 308.

PROITALIJANSKA DRUŠTVA

Po osvoboditvi Rima so kot odziv na jugoslovanske zahteve glede Istre in Trsta v Italiji ustanavljali društva, ki so poleg materialne pomoči svojim članom in beguncem iz Dalmacije in Julijske krajine razvila tudi široko politično aktivnost. Zbirala so gradivo za memorandume italijanski vladi, zavezniški kontrolni komisiji, zaveznikom, pisala članke, organizirala protijugoslovanske demonstracije. Nekatera niso nastopala javno, ampak prek svojih članov, ki so bili na visokih položajih. Za temi društvi je bil kapital zavarovalnic, ladjedelnic in industrijskih podjetij iz Julijske krajine.

Takšno društvo je bil Julijski odbor (Comitato giuliano) s sedežem v Rimu in Milanu. Imel je tri sekcije (politično, podporno in študijsko) in razvil široko aktivnost. V njem je prevladoval vpliv liberalne stranke. Njegova glavna naloga med jugoslovansko zasedbo maja 1945 je bila, da italijanski vladi poda čim bolj popolno sliko o razmerah v Julijski krajini in o italijanskih pravicah na tem delu države. Pri tem so izhajali iz rapalske meje z majhnimi popravki.²⁵⁵

Preostala društva so bila: Odbor za pomoč beguncem iz Dalmacije (Comitato d'assistenza profughi della Dalmazia), Jadranska liga (Lega degli Adriatici), Združenje za celovitost italijanskega ozemlja (Associazione per l'integrità dei territori italiani), ki je nastalo iz nekdanjega Združenja Trento Trst (Associazione Trento Trieste), v katerem so bili visoki oficirji in aristokracija. Naslednje je bilo društvo Dante Alighieri, ki je bilo predvsem kulturno in neaktivno, nato skupina reških avtonomistov, skupina senatorjev in še kakšno.

Skupni cilj vseh je bil obramba italijanskih meja. Za njimi je stal finančni velekapital, v vodstvih so bili tudi predstavniki fašizma, strank in industrije ter agenti obveščevalne službe. Prek javnih občil so obtoževali Jugoslavijo in napredne italijanske sile.²⁵⁶

INDIPENDENTISTI

Prve skupine, ki so se zavzemale za neodvisno državo Julijsko krajino, na primer Separatistična fronta za svobodno jadransko državo (Fronte separatista per il libero stato adriatico) Carla Tolloya, so ilegalno delovale že med nemško okupacijo. Večina od njih je do maja 1945 sodelovala tudi z OF.²⁵⁷ Carlo Tolloy, ki je bil po prepričanju krščanski socialist, naj bi celo sodeloval z vojaško obveščevalno službo NOVJ. Poleg njega je bil med vodilnimi tudi Teodoro Sporer, ki ga je jugoslovanska stran označevala za protiitalijana in avstrijakanta.²⁵⁸

Fronto za neodvisnost svobodne primorske države (Fronte dell'indipendenza per il libero stato Giuliano, FILSG)²⁵⁹ so ustanovili julija 1945 (verjetno na začetku še kot Separatistično fronto, Fronte separatista). Združila je skupine, ki so dotlej delo-

²⁵⁵ AS, I, f. CK KPS, ae 714, poročilo o skupščini milanskega Julijskega odbora, 29. maj 1945.

²⁵⁶ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, elaborat: Julijski komite i slična udruženja u Italiji, 19. julij 1945.

²⁵⁷ AS, I, f. AIS, ae 214, referat, verjetno Ozne, o separatističnem gibanju v Trstu, 21. november 1945.

²⁵⁸ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 3, evidenca vodilnih funkcionarjev reakcionarnih skupin v Trstu, poleti 1947.

²⁵⁹ Uradni naziv je bil trojezičen, italijanski, slovenski in angleški.

vale samostojno. Njihov skupni cilj je bil ustanoviti neodvisno državo, ki bi obsegala območje, odvzeto Avsto-Ogrski in z rapalsko pogodbo priključeno k Italiji. Njene meje naj bi se pokrivalo z mejo območja, ki je bilo najtesneje povezano z gospodarstvom Trsta. V skladu z njihovim programom bi bila ta država neodvisna in nevtralna republika pod zaščito OZN, vendar z vsemi atributi svobodne države, v kateri bi bili vsi jeziki tamkajšnjih prebivalcev enakopravni in uradni, prav tako tudi družbeni razredi ali stranke. Program je predvideval tudi carinsko unijo s sosednjimi državami. Ustava bi temeljila na atlantski listini in listini OZN. Zunanja politika bi šla v smeri ohranitve miru in dobrososedskih odnosov, medtem ko bi notranja politika temeljila na atlantski listini in gospodarski obnovi. Zakonodaja bi bila demokratična in na temeljih enakopravnosti. Odpravili bi obvezno vojaško službo. Niso dajali prednosti nobeni politični ali socialni ideologiji. FILSG je bila tako koalicija, odprta vsem strankam, zvezam, osebam, bila je pravzaprav gibanje in ne stranka.²⁶⁰

Njeni člani so bili prepričani, da bi si s povezavo ali z Italijo ali z Jugoslavijo zapečatili usodo za zmeraj. Po njihovih ocenah je v SIAU popolnoma prevladal vpliv slovanskih komunistov, ki naj bi izrabljali komunizem v nacionalistične namene in zlorabljali italijanske delavce za jugoslovanske težnje. Sicer so imeli s SIAU veliko skupnega in so zato skušali z njo sodelovati. Niso pa imeli uradnih stikov s strankami CLNG, saj je FILSG menila, *»da so te stranke pod vplivom italijanskih šovinistov in kapitalistov ter da so precej šovinistično-fašističnega kova«*. Ob tem je CLNG skušal prikazati FILSG kot gibanje, ki je bilo panslavistično in komunistično.²⁶¹

Kot je menil avtor poročila o separatističnem gibanju, naj bi bil del delavskih množic sicer pripravljen sprejeti program separatistov, *»a delajo napako, ker mislijo sprejeti ameriški kapital, propagirajo, da bo jamčena ljudska oblast«*. Večina članov gibanja, *»ki so kaj pretrepeli ali celo sodelovali z OF«*, lahko beremo v nadaljevanju poročila iz novembra 1945, je Jugoslaviji priznavala zasluge za zmago v pravkar minuli vojni in za osvoboditev Trsta, vendar so hkrati kritizirali novo Jugoslavijo zaradi njene ravnjanja v coni B, kjer naj bi vladal teror. Njihovi člani, ki jih je bilo konec novembra 1945 približno tri tisoč, so bili z redkimi izjemami samo Italijani.²⁶² Po drugih ocenah so imeli januarja 1946 le približno tisoč štiristo članov, večinoma trgovcev in nekaj visokošolcev. Gibanje je podpirala ZVU, ki je prek njih skušala vplivati na tamkajšnjo politiko, in tudi nekateri tržaški kapitalisti.²⁶³

Zunaj FILSG sta med independentisti leta 1945 ostali Republikanska socialistična stranka (Partito repubblicano socialista, PRS) Narcisia Smidlichena in Gibanje za neodvisnost Julijske krajine (Movimento per l'indipendenza delle regione Giulia, tudi Trieste libera, Svoboden Trst) s časopisom Trieste Libera Alberta Paulina.²⁶⁴ Gibanje Svoboden Trst naj bi že konec avgusta 1945 presenetilo šovinistično italijansko reakcijo z močno propagando in pridobivalo simpatije na račun drugih reakcionarnih

²⁶⁰ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, Ustava in ureditev Fronte za neodvisnost svobodne primorske države, 1945; f. AIS, ae 208, program FILSG.

²⁶¹ AS, I, f. AIS, ae 213, obveščevalno poročilo, nepodpisano, o poteku predavanja C. Tolloya v kinu Union 28. oktobra 1945, 2. november 1945.

²⁶² AS, I, f. AIS, ae 214, referat, verjetno Ozne, o separatističnem gibanju v Trstu, 21. november 1945.

²⁶³ AS, I, f. AIS, ae 213, obveščevalno poročilo poverjenika Logarja, 15. februar 1946; isto, sklepi o neodvisnem gibanju, sprejeti na seji GO KPJK, 11. januar 1946.

²⁶⁴ AS, I, f. AIS, ae 213, obveščevalno poročilo, nedatirano, verjetno poleti 1945; ae 214, referat, verjetno Ozne, o separatističnem gibanju v Trstu, 21. november 1945.

strank.²⁶⁵ Obe sta iskali povezavo s SIAU. Paulinova skupina januarja 1946, PRS pa že oktobra 1945, ko je poslala MOS Trst prijavo za sodelovanje v ljudski oblasti. Narcisio Smidlichen je tako novembra 1945 pristopil k MOS Trst in na seji konzulte navzoče pozval na sodelovanje na prihodnjih volitvah. Ni pa se odrekel programu PRS.²⁶⁶

GO KPJK je januarja 1946 ocenjeval, da so člani neodvisnih gibanj trgovci, stari delavci, obrtniki, uslužbenci z nostalgijo po Avstriji in mladi, ki naj bi jih razburila trdota političnega boja. Delovali so v skladu z geslom: Trst Tržačanom. Družilo jih je sovraštvo do italijanske države in obenem nezaupanje do nedefiniranega slovanskega imperializma. Deležni so bili številnih napadov tistih, ki so zahtevali ohranitev Italije, ne samo zaradi nasprotovanja italijanski rešitvi, ampak tudi zato, ker so bili vanje vključeni skoraj samo Italijani in naj bi bolj nasprotovali italijanski kot jugoslovanski rešitvi. Gibanja niso imela širšega političnega zaledja, saj so predstavljala le majhen del prebivalstva. Tudi GO KPJK je bil seveda nasproten »mali republiki trgovcev, mešetarjev, posrednikov, ki so se usedli na revščino industrijskega proletariata«.²⁶⁷ Proitalijanske skupine, ki so ob nemirih in splošni stavki konec junija in v začetku julija 1946 razbijale sedeže SIAU, KPJK in NOO, so napadale tudi sedeže FILSG in jim med drugim odnesle tudi ves arhiv.²⁶⁸

Letak Fronte za neodvisnost svobodne primorske države.

Na njem pozivajo na manifestacijo 3. februarja 1946 na temo Trst Tržačanom z besedami: Medtem ko so v tovarnah in uradih odpuščali sinove Svetega Justa, so priseljenci obdržali najboljše delovna mesta. Ven s priseljenci in delo prebivalcem Julijske krajine: samo tako bomo lahko razrešili krizo brezposelnosti.

TRIESTINI!

Mentre i veri figli di San Giusto sono stati licenziati dalle fabbriche e dagli uffici, gli importati continuano a detenere i migliori posti.

Fuori gli importati e lavoro ai giuliani: soltanto così si potrà risolvere la crisi della disoccupazione!

Intervenite tutti alla grande manifestazione di popolo che avrà luogo al Teatro Rossetti domenica 3 febbraio alle ore 10; parlerà il Commissario Politico Tolloy, sul tema: Trieste ai triestini!

Il Fronte dell'Indipendenza per il Libero Stato Giuliano

Azione di A. 1 R.

Razmejitevni komisiji se je v imenu FILSG predstavil tudi Slovenec Venčeslav Rebec, ki je v poslanici poudaril, da so zadnje manifestacije (konec marca 1946) pokazale, da pomeni italijanski Trst smrt za Slovence in Hrvate in da bo posledica njegove priključitve ali emigracija ali odpor. Hkrati niso bili za Jugoslavijo, ki je bila komunistična država in ni izpolnjevala teženj Slovencev in Hrvatov. Zato naj bi se vrste Slovencev v fronti vsak dan večale: »Slovenci se ne bodo nikdar mogli imeti za Balkance,

²⁶⁵ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 25. avgust 1945.

²⁶⁶ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 30. oktober 1945; f. AIS, ae 213, poročilo o dogovarjanju A. Paulina s SIAU, 10. februar 1946; ae 214, referat, verjetno Ozne, o separatističnem gibanju v Trstu, 21. november 1945; ae 241, poročilo o PRS, 17. november 1945; isto, 5. november 1945.

²⁶⁷ AS, I, f. AIS, ae 213, sklepi o neodvisnem gibanju, sprejeti na seji GO KPJK, 11. januar 1946.

²⁶⁸ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 3. julij 1946.

ker pripadajo srednji Evropi in bi jugoslovanska rešitev pripeljala do emigracije v druge države.²⁶⁹ Vendar je bilo Slovencev v FILSG malo in lahko zasledimo več vključitev šele po podpisu mirovne pogodbe ali že v času priprav na ustanovitev STO.

Komisija za meje italijanskega zunanjega ministrstva je ugotavljala, da so bili v gibanju zlasti avstrijakanti. Njihov vodja Carlo Tolloy naj bi močno nasprotoval italijanskim domoljubom iz Julijske krajine, zato se naj ne bi smel pridružiti italijanskim ekspertom na mirovni konferenci. Njegov prihod v Pariz bi morali preprečiti, ker bi lahko delegacija independentistov obtožila Italijo tiranije v odnosih do Julijske krajine in zahtevala neodvisnost, kar bi koristilo Jugoslaviji, da bi lahko zahtevala avtonomijo v okviru Jugoslavije.²⁷⁰ Zavezniška podpora independentistom se je med mirovnimi pogajanjmi in zlasti po sprejemu sklepa o ustanovitvi STO julija 1946 povečala, med drugim naj bi zavezniki sofinancirali njihov časopis Trieste Sera.²⁷¹

Po sprejemu sklepov mirovne konference v Parizu je FILSG izdala razglas, v katerem je sprejemala predlagani statut STO in hkrati zahtevala tudi vključitev Trziča zaradi njegovih ladjedelnic. Zavezniške enote naj bi se umaknile v dveh mesecih po podpisu mirovne pogodbe, kar bi preprečilo, da bi Trst postal njihova vojaška baza. Obenem naj bi bil status guvernerja STO le začasen, dokler ne bi zaživel samostojna država.²⁷²

Tudi independentisti so se spomladi 1947 vključili v pogajanja med blokoma glede prihodnje ureditve v STO, o čemer je Fernando Gandusio poročal predstavniku italijanske vlade.²⁷³ Independentistična fronta je tudi predlagala, da bi samostojna država obsegala območje vse do Wilsonove črte, torej tudi območja, ki so po mirovni pogodbi pripadla k Italiji ali Jugoslaviji. Kot poročajo italijanski vladni krogi, so to idejo podpirali številni Italijani, ki so od takšne rešitve pričakovali izboljšanje gospodarskega položaja. Med njimi so se krepile tudi zahteve po izgonu s prihodnjega internacionaliziranega območja vseh tistih Italijanov, ki so se tam naselili po letu 1938, *»kar bi privedlo do občutljivega zmanjšanja italijanskega vpliva, z vsemi negativnimi posledicami, ki bi škodile našim nacionalnim interesom»*, kot zaključuje poročilo italijanski vladi avgusta 1946.²⁷⁴ Poročilo je zanimivo, ker so v njem italijanski vladni krogi posredno priznali spremembe v etnični strukturi Julijske krajine v korist Italijanov v zadnjih letih. To so uradno sicer vztrajno zanikali in hkrati očitali drugi strani velike priselitve Slovanov, ki so bili v veliki večini domačini, torej predvojni primorski emigranti.²⁷⁵

Poleg najmočnejše FILSG sta jeseni 1946 delovali še Republikansko gibanje za neodvisnost STO (Movimento repubblicano per l'indipendenza del TL) in Demokratična independentistična italijanska koncentracija STO (Concentrazione democratica independentistica italiana del TL), ki so jo ustanovili v začetku oktobra

²⁶⁹ AS, I, f. AIS, ae 213, poslanica člana FILSG V. Rebeča razmejitveni komisiji, 2. april 1946.

²⁷⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 7, promemorija komisije za meje italijanskega zunanjega ministrstva, 5. oktober 1946.

²⁷¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo iz Trsta, nepodpisano, 1. avgust 1946.

²⁷² AS, I, f. AIS, ae 208, razglas FILSG ob sprejemu sklepov v Parizu.

²⁷³ ASDMAE, AP 1946–1950, Italija, b. 130, opomnik za predsednika vlade komisije za meje italijanskega zunanjega ministrstva, 28. april 1947.

²⁷⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo iz Vidma, nepodpisano, 3. avgust 1946.

²⁷⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 7, pismo A. De Gasperija E. W. Stonu, v katerem se pritožuje zaradi priseljavanja večjih skupin Slovencev v Trst, 6. september 1945.

1946.²⁷⁶ Republikansko gibanje se je zavzemalo za popolno politično in gospodarsko neodvisnost STO, demokratično ureditev, v kateri bi sodelovali predstavniki vseh tržaških demokratičnih gibanj, demilitarizacijo, narodnostno enakopravnost, spoštovanje vseh političnih in verskih usmeritev razen neofašističnih in netolerantnih, prijateljstvo med Italijo in Jugoslavijo, obrambo in razvoj gospodarstva, obrambo uradniškega sloja in delo za domačine.²⁷⁷

Vse smeri so se po podpisu mirovne pogodbe zavzele za uspešno ožvitev STO in ustanovile koordinacijski odbor, ohranile pa so svojo samostojno organizacijo. Glavne točke programa so bile ustanovitev STO, ekonomski, kulturni in socialni razvoj, prijateljstvo z Italijo in Jugoslavijo, normalizacija življenja in zato spoštovanje vseh političnih in verskih usmeritev, če niso bile fašistične in netolerantne, medsebojno spoštovanje med etničnimi skupinami, enakopravnost narodnostnih pravic, demokratični razvoj in reforma šolstva v demokratičnem duhu. Marca 1947 so na seji partijskega aktiva KPJK ocenjevali, da ima independentistična fronta vpliv med malo in srednjo buržoazijo in približno štiri tisoč članov.²⁷⁸

ISTRSKI PRESELJENCI V CONI A JULIJSKE KRAJINE²⁷⁹

Na območju Republike Slovenije avtohtoni Italijani živijo na Koprskem zlasti v obalnih mestih, ki so bila pred drugo svetovno vojno skoraj povsem italijanska. To območje je bilo do septembra 1947 kot Koprski okraj del cone B Julijske krajine, nato pa do oktobra 1954 kot Koprski okraj (skupaj z Bujskim) vključeno v cono B STO. Po podatkih Carla Schiffererja je bilo na Koprskem približno 29.000 Italijanov in 28.300 Slovencev. Na območju, ki je bilo po mirovni pogodbi in po spomenici o soglasju pridruženo k Hrvaški, pa je po njegovi oceni živelo približno 160.000 Italijanov.²⁸⁰

Jugoslovanske oblasti so se zavedale občutljivega položaja v istrskih obalnih mestih z večinskim italijanskim prebivalstvom, zato so se hotele tam čim bolj politično utrditi. Takoj po prihodu so začeli s *politično aktivizacijo množic na osnovi linije bratstva* in tudi z izvajanjem *demokratičnih načel, ki jih prinaša nova Jugoslavija*. VUJA, ki je bila v coni B vrhovna zasedbena oblast, je del pristojnosti prenesla na civilne organe oblasti (NOO), ki so se v skladu z navodili jugoslovanskih oblasti morale razvijati na demokratičen način, kar je pomenilo ustanavljanje organov ljudske oblasti na različnih ravneh. Hkrati je posebej izpostavila, da se morajo spoštovati manjšinske pravice Italijanov, kot so bile šole, kultura in sorazmerna udeležba različnih narodov v lokalni oblasti.²⁸¹ V večinsko italijanskih mestih so ustanovili na-

²⁷⁶ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 17. oktober 1946.

²⁷⁷ AS, I, f. AIS, ae 217, osnutek programa Movimento repubblicano per l'indipendenza del TL, nedatirano.

²⁷⁸ AS, I, f. AIS, ae 211, Minimalni akcijski program gibanj za neodvisnost STO, po februarju 1947; f. GO KPJK, ae 159, zapisnik seje partijskega aktiva, 27. marec 1947.

²⁷⁹ Tu se vprašanja le bežno dotikam. Obširneje je vprašanje istrskih preseljencev v coni A obdelano v Storia di un esodo. Trieste 1980 (v nadaljevanju Storia di un esodo), L. Ferrari, str. 215–325.

²⁸⁰ C. Schifferer: La Venezia Giulia. Saggio di una carta dei limiti nazionali italo-jugoslavi, Roma 1946, str. 122.

²⁸¹ AS, I, f. CK ZKS, šk. 52, dopis CK KPH (V. Bakarić) B. Šiljegoviću, 5. junij 1945.

rodnoosvobodilne odbore, v katere so vključili Italijane, ki so bili prepričani, da nova Jugoslavija sloni na bratstvu, tj. Italijane, ki niso nasprotovali vključitvi teh območij Jugoslaviji, utrjevali so partijo in množične organizacije, v katere naj bi zajeli tudi italijanske množice.²⁸²

VUJA in civilni upravni organi so v okviru politike slovensko-italijanskega bratstva priznavali italijanskemu življu avtohtonost in na načelni ravni uvedli dvojezičnost.²⁸³ Ob tem moram poudariti, da je uvedba dvojezičnosti za italijansko prebivalstvo v skoraj popolnoma italijanskih istrskih obalnih mestih pomenila poseganje v njihove dotlej nedotakljive privilegije. Kljub sprejetim načelnim opredelitvam pa dvojezičnost v praksi do septembra 1947 ni bila uvedena, saj je vse dotlej italijanščina v obalnih mestih ostajala prevladujoč jezik. Slovenščina je bila na italijanski srednji šoli uvedena kot obvezen predmet šele aprila 1947. Ob tem moramo upoštevati, da so se, ker v preteklih dvajsetih letih ni bilo slovenskih šol, tudi številni Slovenci v pisani besedi lažje izražali v italijanščini kot v materinščini.²⁸⁴

Ob spoštovanju dvojezičnosti in narodnostnih pravic Italijanov je bilo ravnanje VUJE in civilnih oblasti velikokrat v smislu gesla Kdor ni z nami, je proti nam. Ljudi je oblast začela deliti na njej naklonjene, Slovence in poštene demokratične Italijane, ter na nasprotno, ki jih posplošeno imenuje fašiste.²⁸⁵ Da bi onemogočili tiste, ki so nasprotovali jugoslovanskim oblastem, marsikdaj niso izbirali sredstev. Aretirali so, odpuščali, odvezemali civilne in politične pravice, ovirali prehode ljudi v cono A. *«Iz današnjega mednarodnopolitičnega položaja kot iz položaja Julijske krajine sledi, da je prva in glavna osnovna naloga borba proti ostankom fašizma ... Partijske organizacije morajo pričeti s sistematično politizacijo naših NOO-jev in ljudskih odposlancev ... Partijske organizacije morajo začeti z odločno borbo proti špekulantom in črnohorzijancem,»* je zapisano v gradivu za partijsko konferenco Koprškega okraja novembra 1945.²⁸⁶

Kljub sprejetim političnim usmeritvam o slovensko (slovansko)-italijanskem bratstvu je na terenu zaradi enačenja Italijanov s fašizmom prihajalo do šikaniranja Italijanov. Ob tem se moramo zavedati, da je bilo to enačenje v veliki meri posledica tega, da se je v času fašizma večina tamkajšnjih Italijanov odkrito vključila v fašizem ali pa so ob raznarodovalnih ukrepih fašističnih oblasti ostajali pasivni. Tako se je med italijanskim in slovenskim (hrvaškim) prebivalstvom ohranjalo nerazumevanje in včasih tudi mržnja in so oboji dvomili v možnost mirnega sožitja.²⁸⁷ Tem nasprotjem se je pridružil še slab gospodarski položaj, ki je bil v veliki meri posledica dejstva,

²⁸² AS, I, f. CK ZKS, m. GO KPJK Trst, poročilo sekretarja OK KPS za Tržaško okrožje Branka Babiča CK KPS, 24. maj 1945. Z linijo bratstva je mišljeno slovensko (slovansko)-italijansko bratstvo, ki je bilo ena od osnov politike OF in KPS že med vojno, zlasti pa po njej.

²⁸³ Vlasta Beltram: Slovensko-italijanski odnosi v Koprskem okraju 1945–1954, elaborat, neobjavljen, hrani N. Troha (v nadaljevanju V. Beltram, elaborat), str. 1–3. PPNOO ni izdalo nobenega odloka, ki se nanaša na dvojezičnost in je bilo zakonsko vprašanje rešeno šele v 7. členu statuta STO in odloku Istrskega okrožnega LO o uradnih jezikih z dne 14. septembra 1947.

²⁸⁴ V. Beltram, elaborat, str. 34.

²⁸⁵ AS, I, f. CK ZKS, šk. 46, depeša poverjeništvu Ajdovščina, 31. december 1946.

²⁸⁶ PAK, f. OK ZKS Koper, fasc. 75, gradivo 2. partijske konference Koprškega okraja, 16. november 1945. Več o tem v Nevenka Troha: Oris položaja v Koprskem okraju cone B Julijske krajine v letih 1945–1947, Prispevki za novejšo zgodovino, l. 36, 1996, št. 1–2, str. 67–94.

²⁸⁷ AS, I, f. CK ZKS, m. GO KPJK Trst, poročilo sekretarja OK KPS za Tržaško okrožje B. Babiča CK KPS, 24. maj 1945.

da je bila cona B odrezana od središč, kot sta bila Trst in Gorica, ter neurejeno finančno poslovanje in ravnanje jugoslovanskih oblasti (npr. odvažanje strojev).²⁸⁸

Tudi jugoslovanske oblasti so se zavedale, da jim je večina italijanskega prebivalstva nasprotovala. Tako so priznali, da so v Piranu in Koprju pri zbiranju podpisov za priključitev k Jugoslaviji (akcija je potekala avgusta in septembra 1945) doživeli popoln neuspeh. »Podpisal tako rekoč ni nihče, niti člani partije,« je poročal Boris Kraigher CK KPS.²⁸⁹

Italijani so se odseljevali vse od konca vojne, a na Koprskem ti odhodi, zlasti zaradi pričakovanja, da bo STO zaživelo, vse do tržaške krize oktobra leta 1953 niso bili tako množični kot odselitve z območij, ki so jih septembra 1947 priključili k Hrvaški. Vprašanje izseljevanja Italijanov in tudi drugih iz dela Istre, ki je danes v Republiki Sloveniji, tako presega časovni okvir raziskave, zato za informacijo navajam le nekaj osnovnih podatkov. Ohranjeni so podatki VUJE o odhodih iz Koprškega okraja v letih 1945–1950. Tako je leta 1945 odšlo 759 oseb (pobegnilo 610, odselilo 149), leta 1946 579 oseb (pobegnilo 457, odselilo 122), leta 1947 730 oseb (pobegnilo 550, odselilo 180), leta 1948 1926 oseb (pobegnilo 1027, odselilo 899), leta 1949 614 oseb (pobegnilo 385, odselilo 229), leta 1950 983 oseb (pobegnilo 536, odselilo 447), skupaj 5591 oseb (3565 pobeglih in 2026 odseljenih).²⁹⁰ Od leta 1945 do 5. oktobra 1953 se je legalno ali ilegalno odselilo 9.008 oseb. Med 5. oktobrom 1953 in letom 1957, ko so se prebivalci odseljevali po določbah spomenice o soglasju, je iz Koprškega okraja odšlo 16.062 oseb.²⁹¹ Skupaj se je v povojnem obdobju do leta 1957 iz Koprškega okraja legalno ali ilegalno izselilo 25.062 oseb. Iz dela cone A STO, ki je bilo pridruženo Sloveniji (miljski Hribi), je odšlo 2748 ljudi, večinoma Slovenci.²⁹² Skupaj je območje, ki je bilo oktobra 1954 pridruženo Sloveniji, tako zapustilo 27.810 oseb. Koliko je bilo med njimi Slovencev, ni znano, saj je nacionalna pripadnost navedena le na vlogah po oktobru 1953.

V nasprotju s Koprskim okrajem so podatki za območje, ki je danes del hrvaške države, nepopolni. Ocene o izseljevanju s celotnega Jugoslaviji pridruženega območja se gibljejo od 150 do 250 tisoč. Italijanski iredentistični krogi govorijo o številki 350.000. Da je to pretirano, nam pokaže že skupno število prebivalstva tega območja, približno 370.000. Vprašanje izseljevanja je bilo doslej že precej raziskano, manjka pa celovitejša slika dogajanja, zato o vzrokih za tako množične izselitve še vedno lahko samo domnevamo. Verjetno so bili med pomembnejšimi pritisk in ukrepi jugoslovanskih oblasti, ki so bili marsikdaj razredni, vendar jih je italijansko prebivalstvo zaradi svoje socialne sestave sprejemalo kot nacionalne. Vsaj v prvih letih je bila uradna poli-

²⁸⁸ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 6. avgust 1945; f. CK ZKS, IK, šk. 2, zapisnik seje CK KPS, 15. december 1945.

²⁸⁹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 29. avgust 1945. V Koprskem okraju cone B je izjavo podpisalo 4.439 Italijanov ali 23% volilnih upravičencev, v AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 1, depeša B. Kidriča E. Kardelju, nedatirana.

²⁹⁰ AS, MNZ, A 130, letna poročila MNZ, poročilo VUJE za leto 1951, 15. januar 1952, priloženo letnemu poročilu MNZ za leto 1951. Po statističnem pregledu prebivalstva Istrskega okrožja STO, ki so ga zbrali mestni ali krajevni narodni odbori februarja 1948, je bilo v Koprskem okraju 45.305 prebivalcev, med njimi 23.993 Italijanov. AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 9.

²⁹¹ PAK, kartoteka odseljenih, vloge za izselitev; Maruša Zagradnik: Terjatve in dolгови na zahodni meji. Delo, 7. oktober 1995; ista: Optiranje za italijansko državljanstvo s priključenega ozemlja, Prispevki za novejšo zgodovino, l. 36, 1996, št. 1–2, str. 96–108.

²⁹² Storia di un esodo, str. 174.

tika Jugoslavije slovansko-italijansko bratstvo, ki so ga razumeli kot privrženost novi ideologiji in tudi novi Jugoslaviji. Svojo vlogo so odigrali tudi predsodki do manjvrednih slovanskih barbarov, ki so zdaj prišli kot zmagovalci in kot oblast. pritiski lokalnih aktivistov, ki so marsikdaj italijanstvo enačili s fašizmom, in gospodarska navezanost na Trst. V veliki meri so odhajali, kot je zapisal Guido Miglia, zaradi strahu pred novim, pred prihodnostjo, pred nečim, kar se bo zgodilo na njihovi zemlji, skrivnostnim, daljnim, različnim, vezanim na komunistični sovjetski svet, o katerem niso ničesar vedeli.²⁹³

Velik del istrskih Italijanov se je naselil na drugih območjih Julijske krajine: v cona A Julijske krajine, nato v cona A STO (po letu 1954 Italiji) in v krajih, ki so po mirovni pogodbi leta 1947 ostali v Italiji. V Gorici in bližnji okolici se je množični prihod istrskih Italijanov začel takoj po vrnitvi mesta Italiji, ko se je tja priselil pomemben delež puljskih beguncev in tudi sedež njihovega glasila L'Arena di Pola. Veliko se jih je naselilo tudi v Tržiču, kjer je bila poprej močna usmeritev za priključitev k socialistični Jugoslaviji. Kot navaja Sandi Volk, se iz dokumentov v fondih, ki jih hrani državni arhiv v Trstu, in iz objavljenih publikacij lahko sklepa, da je ZVU zlasti med letoma 1947 in 1950 do neke mere oteževala stabilno in organizirano naseljevanje istrskih Italijanov v cono A STO.²⁹⁴ Priseljevanje istrskih Italijanov je spreminjalo etnično strukturo prej večinsko slovenskega zaledja Trsta in Gorice in tudi njuno politično podlobo (Trst, Tržič).

Prvi priseljenci so iz kasnejše cone B iz različnih vzrokov na Tržaško in Goriško prihajali že med vojno. Sledili so jim tisti, ki so bežali pred Jugoslovansko armado in so bili v veliki večini aktivni sodelavci fašizma. Slednji so se nato večinoma preselili v notranjost Italije. Preseljevanje se je nadaljevalo tudi v času, ko je upravo cone B prevzela VUJA za Slovensko primorje, Istro in Reko. Tako so že julija 1945 obveščevalci iz Trsta poročali o *novem dotoku elementov iz Istre in Reke, ki tam širijo najpodlejšje laži o razmerah v naši domovini*.²⁹⁵ Največ so se jeseni 1945 priseljevali Italijani z Reke, za katero je bilo že tedaj skoraj gotovo, ker ni sodila v okvir rapalske pogodbe, da bo priključena k Jugoslaviji. Ti ljudje se tudi *niso strinjali z našim gibanjem in so bili zato zapostavljeni. Sedaj vršijo intenzivno protijugoslovansko propagando*.²⁹⁶ Do avgusta 1945, ko je bila preklicana, so bežali tudi zaradi mobilizacije jugoslovanskih oblasti. Preseljevanje se je znova povečalo februarja 1946, ko naj bi ljudje bežali, tako italijanska poročila, zlasti pred terorjem Ozne.²⁹⁷

Priseljeni, za katere je Italija že maja 1945 ustanovila poseben urad za pomoč s sedežem v Benetkah, so dobili posebne izkaznice CLNG, s katerimi so dobili dovoljenje za bivanje, začasno bivališče, denarno pomoč, brezplačno hrano in bivališče ter pomoč pri iskanju dela. Urad je do avgusta 1945 pomagal 1721 ljudem, ki niso bili samo begunci, ampak tudi izpuščeni vojni ujetniki.²⁹⁸ Nekateri med njimi naj bi se že konec septembra 1945 želeli vrniti. Tako so takrat poročali o približno tisoč be-

²⁹³ Guido Miglia: L'Istria. Una quercia, Trieste 1994, str. 174.

²⁹⁴ S. Volk, Zgodovinski časopis 1996, str. 247.

²⁹⁵ AS, I, f. CK KPS, šk. 39, poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO, 16. julij 1945.

²⁹⁶ AS, I, f. CK KPS, šk. 39, poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO, 12. september 1945.

²⁹⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, Položaj v Julijski krajini, 28. februar 1946.

²⁹⁸ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavia, b. 145, Trije meseci delovanja Urada za pomoč CLNVG v Benetkah, 10. avgust 1945.

guncih iz okolice Pazina in Poreča, ki bi radi nazaj, *«a se bojijo samo osebnih sovražnikov, ki jim hočejo škodovati, da nimajo ničesar na vesti»*. Iz poročila ni jasno, ali so bili samo Italijani ali tudi Hrvati.²⁹⁹

Italijansko zunanje ministrstvo ni imelo točnih podatkov o številu preseljenih. Za mnoge je bila Julijska krajina le vmesna postaja in so nato odšli v druge italijanske pokrajine. V Videmski pokrajini naj bi jih bilo julija in avgusta 1945 po poročilu italijanskega zunanjega ministrstva kar petdeset tisoč, jeseni 1945, ko je bilo poročilo napisano, pa še deset tisoč, v Benetkah pa šest tisoč. V poročilu italijanski vladi so med drugim pisali: *«To so najboljši Italijani, ki so pobegnili iz svojih rojstnih krajev in pri tem zapustili vse svoje premoženje v edinem upanju, da bi čim prej videli svojo zemljo znova združeno z materjo domovino. Živijo v slabih razmerah, včasih po deset do petnajst v ozkih prostorih brez zraka in luči, z malo odejami.»* Veliko Istranov, repatriiranih iz Nemčije in Rusije, je ostalo v Venetu in se domov sploh niso vrnili. Precej je bilo tudi izpuščenih iz jugoslovanskih ujetniških taborišč, od koder naj bi prišli shirani v zbirni center v Vidmu. Obenem naj bi jih slovanska propaganda prepričevala, da z njimi niso ravnali tako slabo. Poročilo italijanski vladi so priložene izjave beguncev iz Julijske krajine in Dalmacije, *«ki so pobegnili, ker niso hoteli prenašati jugoslovanske okupacije in so pisno izjavili, da se ne bodo vrnili, dokler ne bo njihova zemlja znova italijanska.»*³⁰⁰ V akcijo pomoči istrskim priseljencem se je v okviru komisije papeške pomoči v Trstu vključila tudi škofija. Posredovali so tudi pri ZVU, da bi priseljenci iz Istre dobili zelene izkaznice, na podlagi katerih so se lahko zaposlili v coni A. Ker je ZVU posredovanje odklonila, so si ti priseljenci iskali delo pri zasebnikih.³⁰¹

Januarja 1946 je Skupina istrskih beguncev (Gruppo esuli istriani) v Trstu nasloвила na Istrane, naseljene v Trstu, letak z naslednjo vsebino: *«Le združeni, enotni, solidarni, odločeni, zavedajoč se naše moči in naše pravice homo predstavljali pomemben faktor v političnih računih prijateljev in sovražnikov. Spomnimo se, da naši Istri, na katero nas vežejo čustvene in materialne vezi, grozi uničenje. Naša dolžnost pravih njenih sinov je združiti vse Italijane na tej in oni strani zidov zapora.»*³⁰²

Italijani so februarja 1946, ko so sprožili propagando za začasno množično izseljevanje iz Pulja, pripravljali prostore v Trstu za sprejem beguncev iz cone B.³⁰³ V začetku tega leta so ustanovili tudi poseben Urad za Julijsko krajino (Ufficio per la Venezia Giulia) pri italijanskem notranjem ministrstvu. Kot piše Sandi Volk, je bila glavna naloga urada podpiranje vseh ustanov, organizacij, osebnosti in pobud, ki so delovale v korist italijanske pripadnosti Julijske krajine. Urad je bil kasneje ukinjen in je njegove naloge ter naloge Ministrstva za povojno pomoč prevzel Urad za obmejna območja (Ufficio per le Zone di Confine) pri predsedstvu ministrskega sveta. Hkrati so nastajale številne begunske organizacije, med njimi krovna Vsedržavno združenje Julijske Benečije in Dalmacije (Associazione Nazionale Venezia Giulia e Dalmazia, ANVGD). Usmerjenost ANVGD in drugih begunskih organizacij je bila, tako Volk, izrazito revanšistična in hipernacionalistična, družilo jih je poudarjanje večvrednosti

²⁹⁹ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 29. september 1945.

³⁰⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 5, poročilo: Begunci iz okupiranih območij in proslavanska propaganda v Julijski krajini, nedatirano, verjetno jeseni 1945.

³⁰¹ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 15. november 1945.

³⁰² AS, I, f. AIS, ae 409, letak Odbora istrskih beguncev, januar 1946.

³⁰³ AS, I, f. CK ZKS, šk. 46, depeša B. Kraigherja CK KPS, 25. februar 1946.

italijanstva, neločljivo povezanega s katolištvom, antikomunizem in šovinistično gledanje na Slovence in Hrvate.³⁰¹

Kot poroča Boris Kraigher, je pred prihodom razmejitvene komisije italijanska stran sistematično propagirala beg Italijanov, s čimer je hotela dokazati krutost jugoslovanskega režima in nezmožnost življenja pod njim. Propaganda med Italijani v slovenskem delu cone B (Koprskem okraju) naj ne bi imela večjega odziva. Jugoslovanske oblasti so ob tem izdelale sezname pobeglih Italijanov, iz katerih naj bi bilo razvidno, da je med njimi večina fašistov.³⁰⁵ Obenem so na različne načine preprečevali prebege z omejitvijo svobode gibanja čez demarkacijsko črto. *»Poslal sem jim sporočilo, da se s tem nikakor ne strinjam.»* je pisal Boris Kraigher CK KPS konec februarja 1946. *»To nam ne more prav nič koristiti. Poleg vsega je v nasprotju z devinskim sporazumom in morejo Angleži izkoristiti proti nam. Druga stvar je kontrola prehoda avtomobilov. Vendar se v celoti ne strinjam s kakršnimikoli policijskimi ukrepi v tej situaciji. Saj to je mogoče preprečevati na druge načine. Naj jih z masovnim pritiskom prestrašijo, češ kdor zbeži, se ne bo mogel več vrniti ali kaj sličnega.»*³⁰⁶ S Kraigherjevim stališčem se je CK KPS strinjal, ker je menil, da morajo paziti, da ne dajejo povoda in argumentov za teror jugoslovanskih oblasti v coni B.³⁰⁷ Istega dne je poveljnik VUJE, general Venčeslav Holjevac, poročal Borisu Kidriču, da so tistim, ki so se hoteli preseliti v cono A, v glavnem v Trst in Pulj, zavlačevali reševanje prošenj za preselitev in poostriili kontrolo prepustnic.³⁰⁸

Veliko Istranov je prišlo v cono A tudi v juniju in nato v poletnih mesecih 1946. Italijansko zunanje ministrstvo je poročalo, da naj bi ZVU pod vplivom pričevanj istrskih beguncev o terorju in despotizmu v coni B celo obljubila zavezniško zasedlbo cone B.³⁰⁹ Italija si je na mirovnih pogajanjih prizadevala, da bi lahko tisti, ki bi hoteli zapustiti istrska območja, ko bodo prepuščena Jugoslaviji, to naredili na podlagi svoje svobodne odločitve in bi s seboj preselili tudi premoženje. Ob tem je ministrstvo ugotavljalo, da ne bi bilo dobro preveč spodbujati preseljevanja, da pa morajo, zavečajoč se položaja ljudi v coni B, vse pripraviti za njihov sprejem in pomoč.³¹⁰

Po množičnih izselitvah z Reke so se od julija 1946 pripravljali na preselitev Italijani v Pulju. Avgusta je puljski CLN v protest proti pariškim sklepom pripravil kampanjo za množično odselitev istrskih Italijanov. Začel je ustanavljati odbore, ki naj bi vodili emigracijo in organizirali masovno pošiljanje brzojavk z zahtevo po plebiscitu.³¹¹ Isti mesec so italijanske oblasti poročale, da so, medtem ko so projugoslovanske organizacije v gibanju, proitalijani v coni A utrujeni in brezvoljni in bi morali uporabiti vsa sredstva, da to odpravijo. Pri tem so posebej omenili pomoč preseljencem, ki so bili *»prvi in vodilni v boju za italijanstvo, zdaj pa se izgublajo po državi, ker*

³⁰¹ S. Volk, Zgodovinski časopis 1996, str. 242–246.

³⁰⁵ AS, I, f. GO KPJK, ae 388, osebna korespondenca Borisa Kraigherja, pismo A. Vratuše B. Kraigherju, 2. marec 1946.

³⁰⁶ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, pismo B. Kraigherja CK KPS, 28. februar 1946.

³⁰⁷ AS, I, f. CK ZKS, šk. 46, depeše poverjenišтва Ajdovščina, depeša L. Šentjure V. Holjevcu, 1. marec 1946.

³⁰⁸ AS, I, f. CK ZKS, šk. 46, depeše poverjenišтва Ajdovščina, depeša V. Holjevca B. Kidriču, 28. februar 1946.

³⁰⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, poročilo, 12. junij 1946.

³¹⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 7, dopis italijanskega zunanjega ministrstva predsedstvu vlade: Italijani in njihova imovina na vzhodu od Morganove črte, 23. julij 1946.

³¹¹ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, avgust 1946.

primanjkuje pomoči.³¹² Poleg tega naj bi iz Kardeljevih nasilnih govorov na pariški konferenci razbrali, da obstaja velika nevarnost, da se ob uveljavitvi STO izvede lov na Italijane. Zato so se istrski priseljenci začeli umikati iz prihodnjega STO, največ na Goriško. V poročilu po noti italijanske vlade navajajo, da se izgoni, kot jih imenujejo, nadaljujejo zlasti z območja cone B, ki bo vključeno v STO. Prihajalo naj bi do ravnanja, ki nikakor ni moglo ostati brez odziva ne v Trstu ne drugje v Italiji.³¹³ Podatki VUJE o izselitvah za to obdobje teh trditev ne potrjujejo.³¹⁴

Od začetka leta 1947 so italijanske oblasti opažale tudi prebege Slovencev z območja, ki je bilo po mirovni pogodbi priključeno k Jugoslaviji. Na italijansko vlado so z več strani naslavljali prošnje, naj kolikor mogoče olajša preseljevanje skupin sonarodnjakov, to je Italijanov, z območij, ki bodo prepuščena Jugoslaviji, zlasti po množičnem preseljevanju iz Pulja, z Reke in iz Zadra. Italijansko zunanje ministrstvo je menilo, da naj se, razen posameznih primerov, izogibajo množičnih preselitev Italijanov, ki nočejo ostati v Jugoslaviji, saj naj bi skušali doseči zamenjavo za Slovence in Hrvate, ki bi ostali v mejah Italije. Predlagali so torej izmenjavo prebivalstva. Zavedali so se, da je to vprašanje posebno občutljivo in da ima tudi človeško razsežnost, ki je niso mogli podcenjevati. Nujno bi bilo treba poskusiti, da bi v Jugoslavijo preselili vsaj del Slovanov iz Italije. Nujno pa bi bilo treba tudi oddaljiti od meje *«se Slovane, ki so pred kratkim imigrirali v Italijo»*.³¹⁵

Veliko italijanskih priseljencev se je naseljevalo v Tržiču in okolici. Tam so prek Narodne zveze januarja 1947 iskali stanovanja in zaposlitve, ki so jim jih obljubili, *«sedaj pa so bili naseljeni v stari predilnici ... Naravno je, da preklinjajo proti titovcem, ki se ne izseljujejo, a obenem tudi proti tistim, ki so jim dali tako rožnate obljube. Precej naj bi jih odšlo naprej, nekateri zahtevajo zamenjavo s titini,»* je poročal OK KPJK za Tržič.³¹⁶

V obalnih mestih sta poleg komunistične partije nekaj časa delovali tudi italijanska krščanskodemokratska in socialistična stranka, a le v okvirih, ki so takrat veljali za opozicijo v Jugoslaviji. Sprva so ju hoteli vključiti v SIAU, kar sta odklonili, zato so skušali v SIAU vključiti njune posamezne člane.³¹⁷ Ozna naj bi imela novembra 1945 tudi točne podatke o kanalih in fašistični mreži, ki je vodila iz Trsta v Istro.³¹⁸ Krščanska demokracija, ki je takrat že delovala ilegalno, je novembra 1945 svojo aktivnost nekoliko zmanjšala, nato pa, tako obveščevalno poročilo 24. decembra 1945, postala znova aktivnejša na območju Kopra in Pirana. Njeni duhovni vodje so bili italijanski duhovniki, okoli katerih se je zbirala italijanska mladina bogatejših slojev oz. nekdanjih fašističnih mogotcev. Krščanskodemokratska stranka naj bi imela pomembnejši sestanek 1. decembra 1945 v Koprju, na katerem naj bi bilo tudi šest duhovnikov. Isto noč so bili izbrisani vsi napisi in prečrtane slike Tita in Stalina ter, kot je poročal ob-

³¹² ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6, poročilo iz Trsta, nepodpisano, 1. avgust 1946.

³¹³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 34, poročilo italijanske delegacije na konferenci v Parizu glavnemu tajništvu italijanske delegacije na mirovni konferenci v Parizu, 1. oktober 1946.

³¹⁴ AS, MNZ, A 130, letna poročila MNZ, poročilo VUJE za leto 1951, 15. januar 1952, priloženo letnemu poročilu MNZ za leto 1951. V svojih osebnih zapisih Boris Kraigher 20. septembra 1946 za okraj Koper navaja 33.000 Italijanov interno oz. 20.000 uradno, v AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 24.

³¹⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 130, opomnik za predsedstvo italijanske vlade, 19. april 1947.

³¹⁶ AS, I, f. AIS, ae 428, poročilo OK KPJK za Tržič, 16. januar 1947.

³¹⁷ PAK, f. OK ZKS Koper, fasc. 75, zapisnik 4. redne seje OK KPJK Koper, 9. oktober 1945.

³¹⁸ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 29. november 1945.

veščevalni center 2. slovenske divizije NO decembra 1945. *»napisane parole protiju-goslovanske vsebine. Odnosi tamkajšnjega italijanskega živilja in naših oblasti so nastali splošno jako napeti.«*³¹⁹ Tudi januarja 1946 so poročali o velikem številu reakcionarnih časopisov v coni B in dodali: *»Da imajo ti elementi dokajšnjo zaslonbo pri italijanskem prebivalstvu v coni B, nam dokazuje dejstvo številnih listkovnih in napisnih akcij v Piranu, Kopru ter ostalih mestih ob obali, tudi hrvaški Istri.«*³²⁰

Jeseni 1945 je v Trstu nastala organizacija, ki se je imenovala Skupina istrskih pregnancev (Gruppo esuli istriani. GEI). Sestavljali so jo mlajši Istrani, pripadniki protifašističnih strank, razen komunistov. Kot piše Sandi Volk, je pomagala priseljencem iz Istre in se ukvarjala s političnim bojem za pripadnost Istre Italiji. 11. januarja 1946 je bil ustanovljen Odbor narodne osvoboditve za Istro (Comitato di liberazione nazionale dell'Istria, CLNI), in sicer kot vodstveni organ GEI, ki je nadaljevala s svojim delovanjem, a bolj kot podporna organizacija, medtem ko je politične odločitve prepuštila CLNI. Odbor naj bi bil skupni predstavnik ilegalnih CLN, ki so delovali v Istri, najbolj v severozahodni. Obenem je materialno pomagal somišljenikom v coni B in tudi priseljencem v Trstu. Predsednik je postal Rinaldo Fragiaco iz Pirana, tajnik pa Ruggero Rovatti iz Buzeta. V odboru so bile sicer zastopane različne stranke, vendar so njegovi člani zastopali ilegalne CLN in ne svojih strank. Maja 1946 je odbor poslal delegacijo v Rim, kjer se je sestala z Alcidom De Gasperijem. To je bil prvi od vrste sestankov s predstavniki italijanske vlade, tako da je odbor postal njen glavni sogovornik o vprašanjih Istre.³²¹

V ugotovitvah preiskave proti Skupini istrskega odpora (Gruppo resistenza istriana, GRI) je navedeno, da je bil CLNI kot sestavni del CLNG ustanovljen v Istri jeseni 1945 na pobudo De Bertija, nekdanjega Bonomijevega prefekta za Istro, ki je bil po vojni svetovalec CLNG za vprašanja Julijske krajine pri italijanski vladi in je kot tak nastopil tudi v delegaciji na mirovni konferenci. Predsednik je postal Rinaldo Fragiaco, emigrant iz Pirana, ki je bil tudi njihov delegat v CLNG. Istrski CLN je bil neposredno povezan tudi s Odborom istrskih beguncev (Comitato esuli istriani, CEI) in od njih dobival materialno in moralno podporo. Takoj po ustanovitvi naj bi začeli z organizacijo ilegalnih odborov CLN v istrskih mestih cone B ter z organizacijo Odbora istrske pomoči (Comitato assistenza istriana), ki je postavil svoje zaupnike pri ilegalnih CLN. V istrski CLN se je vključila tudi Skupina za istrsko propagando (Gruppo propaganda istriana), ki je izdajala glasilo Grido dell'Istria in vodila radijsko postajo Venezia Giulia.³²² Širili so ilegalne letake in poleg omenjenega glasila še drugo protitalijansko časopisje. V začetku leta 1946 se je odbor razširil s predstavniki CLN raznih istrskih mest, ki so pribežali v Trst. Prav tako naj bi v začetku leta 1946 istrski CLN organiziral in vodil v istrskih mestih »teroristično špijonsko organizacijo« GRI, katere naloga je bila zbiranje vojaških in političnih informacij ter razširjanje ilegalne propa-

³¹⁹ AS, I, f. CK KPS, šk. 39, poročilo obveščevalnega centra štaba Gubčeve brigade 2. slovenske divizije NO, 24. december 1945.

³²⁰ AS, I, f. CK KPS, šk. 39, redno mesečno poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO od 1. do 31. januarja 1946.

³²¹ S. Volk, Naselitev istrskih beguncev, str. 100–107.

³²² Za ponazoritev pisanja glasila Il Grido dell'Istria naj navedem zapis o »drugarici«, citiran v Storia di un esodo, str. 143: drugarica je »žival človeškega rodu ženskega spola; je rezultat posebnih živiljenjskih pogojev in delovanja, ki je nasprotno naravi. Njen obraz, telo in duh so spremenjeni. V tej spremembi tudi najbolj nežna ženska postane velik, mišičast in močat tvor. Njen duh je skladen s telesom in v njem je združeno vse najbolj zlobno in divje v človeški naravi.«

gande. Iz cone A in Italije naj bi dobivala orožje in eksploziv, pripravljala atentate, sabotaže in diverzije. Pred konferenco zunanjih ministrov je delegacijo istrskega CLN v Rimu sprejel vodja italijanske delegacije na konferenci Alcide De Gasperi. Tu so obiskali tudi centrale nekaterih italijanskih strank ter dobili navodila za delo. Istrski CLN je zaradi strankarskih nesoglasij maja 1947 prenehal z delom, septembra istega leta pa je bil spremenjen v paritetni CLN.³²⁵

CLNI je od italijanskih oblasti zahteval pomoč in solidarnost za, kot pišejo na letaku, *„ljudi, ki so krivi le tega, da so ljubili Italijo in svobodo“*.³²⁶ Z letaki so Italijane pozivali na aktiven in pasiven odpor: *„Odgovorimo z našim jezikom, z našo zgodovino, z našo višjo civilizacijo, z našimi padlimi, da smo Italijani, da hočemo Italijo in bomo imeli Italijo!“*³²⁵

Ko so se aprila 1946 pojavili prvi načrti nove meje, ki so Jugoslaviji prisojali precejšen del Istre, je CLNI na ZDA in Veliko Britanijo naslovil spomenico, v kateri so protestirali proti predlagani francoski črti in opozarjali, da bodo Istrani (istrski Italijani, ki jih tu izenačujejo z Istrani, op. a.) raje sprejeli težko pot begunstva, kot se izpostavili jugoslovanskemu zatiranju.³²⁶ Naslednji mesec so poslali spomenico tudi italijanski vladi, v kateri jo opozarjajo na nemogoče razmere, če bi bila Istra priključena k Jugoslaviji, in nezmožnost istrskih Italijanov, da bi živeli pod njenim totalitarnim in policijskim režimom.³²⁷ Italijansko zunanje ministrstvo je maja 1946 poudarjalo, da je v Kopru in drugje v Istri prebivalstvo pod Titovo nadvlado izpostavljeno pravemu terorju in bi zavezniško zasedlbo cone B sprejeli kot osvoboditev.³²⁸ Iz italijanskih odmevov je razbrati tudi, da so bili tisti, ki so zahtevali ohranitev Italije, razočarani nad ravnanjem zahodnih zaveznikov zlasti od avgusta 1946, ko so bili rezultati na mirovni konferenci bolj ali manj znani. Sprašujejo se, kakšna mednarodna zagotovila bodo dobili ob množičnih izselitvah, saj naj bi bili zaradi brutalnega jugoslovanskega šovinizma prisiljeni zapustiti svoje domačije, sprašujejo se tudi, kaj bo z njihovo lastnino. Obenem naj bi se na območju cone B, ki je bilo predvideno, da se vključi v STO, povečal teror in nadzor nad ljudmi. Prihajalo je tudi do incidentov.³²⁹

Jugoslovanski obveščevalni viri so marca 1947 poročali, da je odhbor istrskih beguncev v sporazumu z Narodno zvezo v Trstu in Gorici sprejel program. V skladu z njim naj bi ustanovili posebne skupine mladincev in jih poslali v Gorico in okolico, ki bo pod Italijo. Z njihovim delovanjem (grožnjami, ustrahovanjem) naj bi dosegli

³²⁵ AS, MNZ, Bande in ilegalne organizacije na Slovenskem, m. Gruppo resistenza istriana (GRI), glavni izsledki preiskave proti skupini GRI in istrskemu CLN, nedatirano, po aretaciji februarja 1948.

³²⁶ AS, I. f. AIS, ae 409, letak istrskega CLN: Klic Istranov, 11. februar 1946.

³²⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, poročilo glavne komande kraljevih karabinjerjev, 10. februar 1946, v katerem poročajo o letaku istrskega CLN. V originalu se tekst glasi: *«Rispondiamo con la nostra lingua, con la nostra storia, con la nostra civiltà superiore, con i nostri caduti, che siamo italiani, vogliamo l'Italia e avremo l'Italia.»*

³²⁸ ASDMAE, AP 1946–1950, b. 4, poročilo glavnega poveljstva kraljevih karabinjerjev raznim ministrstvom, 28. april 1946.

³²⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, Cip, 31. maj 1946.

³²⁸ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, Cip, 29. maj 1946.

³²⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, Politični položaj v Julijski krajini, položaj v Istri, nedatirano. Tako poročajo o napadu na tovarnjak, na katerem so se prevažali voditelji SIAU, pri Miravalah pri Pulju. Več ljudi je bilo ubitih. Isto noč je jugoslovanska vojska organizirala preiskavo terena, prišlo je do spopadov in izgub na obeh straneh, veliko ljudi je bilo aretiranih. Prav tako poročajo o bombnem napadu na sedež jugoslovanskih oblasti v Pazinu.

«oddaljevanje čim večjega števila Slovencev s tega območja, zlasti tistih, ki so naklonjeni Jugoslaviji. Posebno se bodo trudili, da bi oddaljili na prvem mestu posestnike, katerih posestva bi prišla v poštev, da jih dodelijo emigrantom iz Istre.»³⁵⁰ Obenem so skušale italijanske organizacije naseliti čim več priseljencev v bližino meje in v cono A STO.³⁵¹ V poročilu goriške krščanske demokracije svoji centrali v Rim marca 1947 poročajo: «Za bonifikacijo območja smo pritegnili na to območje italijanske esule iz Istre (800 do 1000 oseb) ... Če pa se bodo razen italijanskih esulov tu nagnetli tudi slovenski, razpoložljiva prebivališča ne bodo zadoščala za vse. Italijani bodo odšli ter prepustili prostor Slovincem, ki so bolj žilavi in prilagodljivi.»³⁵² Priseljenci iz Istre so imeli v nekaterih podjetjih v Trstu do leta 1947 prednost pri zaposlovanju, bili pa naj bi tudi cenejši.³⁵³

ITALIJANSKE OBOROŽENE ILEGALNE IN POLLEGALNE SKUPINE

V negotovem položaju, ko vprašanje meje še ni bilo rešeno, nacionalnemu vprašanju pa se je pridružilo tudi ideološko, so našle svoj prostor paravojaške ilegalne in pollegalne skupine, ki so bile različne po izvoru, združevala pa sta jih isti cilj in namen, tj. obvarovanje meje Italije pred jugoslovanskimi infiltracijami.³⁵⁴

Ena najmočnejših paravojaških enot je bil Osoppo,³⁵⁵ ki je sicer nadaljeval svoje medvojno delovanje, a ga z njim ne moremo povsem poistoteti. Deloval je ne samo v soglasju z italijansko vojsko, ampak tudi s soglasjem zaveznikov, saj se je njegova aktivnost prekrivala z njihovo vedno bolj protikomunistično in protijugoslovansko usmeritvijo. Od zaveznikov so dobivali tudi orožje in opremo.

Osoppo je bil kot partizanska formacija s soglasjem videmskega CLN ustanovljen po nekaterih podatkih konec leta 1943, po drugih pa spomladi 1944. Vanj so bili vključeni tudi privrženci Stranke akcije in socialisti, vendar so vse večjo moč pridobivali krščanski demokrati. Poleg garibaldincev je bil Osoppo med vojno sestavni del italijanskega upora v Furlaniji. Ni posegal v Julijsko krajino niti v sosednjo Goriško,

³⁵⁰ AS, I, f. AIS. dodatno, obveščevalna poročila o esulih, poročilo, 11. marec 1947.

³⁵¹ AS, I, f. AIS. ae 409, razne izjave Odbora za Julijsko krajino in Zadar v severni Italiji (Comitato per la Venezia Giulia e Zara nell'Alta Italia), julij 1947.

³⁵² I cattolici isontini, knj. 3, str. 306, ponatis poročila pokrajinske krščanske demokracije glavni direkciji stranke, marec 1947, arhiv A. Culota.

³⁵³ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 7. avgust 1947.

³⁵⁴ V nadaljevanju podajam oris delovanja najbolj aktivnih skupin s poudarkom na tem, kako so jih obravnavale in koliko so o njih sploh vedele proujugoslovanske organizacije. Aktivnost nekaterih od teh skupin obravnavajo dela, ki so izšla v Italiji, a so, z redkimi izjemami, bolj v funkciji glorificiranja delovanja kot zgodovinske analize. Deloma, kolikor je bilo zaradi nedostopnosti nekaterih virov mogoče, je njihovo delovanje analizirano v več poglavjih knjige *Nazionalismo e neofascismo*, o dejavnosti trikoloristov in Osoppa pa v nekaterih poglavjih knjige *NAZ. Mračna leta Benečije*.

³⁵⁵ O delovanju Osoppa je v Italiji izšlo več del, ki obravnavajo njegovo medvojno delovanje in zlasti vprašanje dogajanja v Porčinjnu februarja 1945. V *I cattolici isontini*, knj. 3, je obravnavano tudi njegovo povojno delovanje v pričevanjih Luigija Bretogne in Giorgia Zardija. Prav tako povojno delovanje Osoppa obravnava Franco Belci v poglavju *Aspetti del dopoguerra in Friuli, Nazionalismo e neofascismo*, str. 509–550. To tematiko obravnava tudi knjiga *NAZ, Mračna leta Benečije*.

zato je vanj vključenih malo Goričanov. Eden od razlogov naj bi bil v tem, da so mnogi zaradi tamkajšnjih izkušenj s slovenskimi partizani in italijanskimi enotami, ki so bile zgolj garibalbinske, odklanjali vsako partizanščino.³⁵⁶ V nasprotju z garibalddinci ni sprejel povezave s slovenskim osvobodilnim gibanjem in naj bi nasprotoval, kot je pojasnjevalo italijansko zunanje ministrstvo ambasadorju ZDA v Rimu Alexandru Kirku, *«slovanski propagandi za priključitev tega območja in za sovjetsko republiko Furlanijo ... Medtem ko je Osoppo opravljal svojo nalogo obrambe italijanstva na italijanskih tleh s popolno podporo prebivalstva in duhovščine, dajal prednost boju proti Nemcem in soglašal s poveljnimi rešitvijo mejnih vprašanj, so Slovenci izvajali 1. nasilno raznarodovalno kampanjo in uničenje italijanstva v alpskih dolinah Rezije, Nadiže itd., 2. v zasedenih vaseh v šolah odpravili italijanščino, 3. delili letake in zemljevide z mejo na Tilmentu, izvajali propagando proti duhovščini, uvajali smrtno kazni za voditelje Osoppa.»* Celo prihod trideset tisoč kozakov naj bi bil posledica slovenske politike.³⁵⁷ Kot ugotavlja eden od njegovih članov Luigi Bretogna, naj bi bil Osoppo sicer pluralističen v idejah, a je izključeval komunizem: *«Poleg tega je bil osnovni princip in cilj zasledovati ideje čistega italijanstva našega območja z obrambo meja, ki bi jih sicer lahko nekoliko popravili, a brez nasilja in poseganja v pravice drugih.»*³⁵⁸ Eden od ustanoviteljev brigade Osoppo Friuli msgr. Aldo Moretti je leta 1990 izjavil: *«Mi (katoliki), ki smo se po 8. septembru 1943 podali v hribe, iz razumljivih razlogov seveda nismo mogli sprejeti komunističnih idej, zato smo ustanovili svoje partizanske enote, ki so imele svoje posebnosti.»*³⁵⁹ Brigada Osoppo naj bi bila tako v svojem začetnem obdobju protinacistična, protifašistična in protikomunistična. Od konca leta 1944 pa naj bi se navzela, kot ugotavlja avtor v knjigi *Mračna leta Benečije*, tudi protislovenskega duha. To naj bi bilo razvidno tudi iz pisma videmskega nadškofa Giuseppeja Nogare majorju SS Alvenslebnu 2. januarja 1945: *«Vodstvo Osoppa želi poudariti, da je brigada nastala z jasnimi ciljem ubraniti naše kraje pred širjenjem komunizma in holjševizma, danes pa se bori proti panslovenskemu gibanju, ki bi želelo našo Furlanijo priključiti Sloveniji.»*³⁶⁰

Franco Belci ugotavlja, da je šlo pri Osoppu tudi po vojni za čisti protikomunizem in protislovanstvo, ponovili so partizanstvo, le da sovražnik zdaj ni bil več fašist in Nemeč, ampak komunist in Slovan.³⁶¹ Politična baza Osoppa je tudi po vojni ostala predvsem krščanska demokracija in Stranka akcije, vse bolj pa so se vključevali tudi nekdanji fašisti.³⁶² Glavna naloga Osoppa je bila organizacija vojaške dejavnosti, medtem ko je bila propaganda samo pomožno sredstvo. Te enote, ki jih pogosto poistotetijo s pojmom trikoloristi, ki je zajemal tudi druge ilegalne in pollegalne enote, so tako izvedle na območju Beneške Slovenije in Rezije, manj Kanalske doline, že do

³⁵⁶ I cattolici isontini, knj. 3, A. Moretti, str. 192; isto, C. Macor, str. 217.

³⁵⁷ ASDMAE, AP 1931–1945, Jugoslavija, b. 149, pismo italijanskega zunanjega ministrstva ambasadorju ZDA v Rimu A. Kirku, nedatirano; isto, poročilo britanski komandi o položaju v Furlaniji, 10. maj 1945.

³⁵⁸ I cattolici isontini, knj. 3, L. Bretogna, str. 409.

³⁵⁹ NAZ, *Mračna leta Benečije*, str. 95.

³⁶⁰ NAZ, *Mračna leta Benečije*, str. 96.

³⁶¹ Nazionalismo e neofascismo, F. Belci, str. 521, 523. Po izjavi Maria Lizzera se je že v začetku maja 1945 brigadi Osoppo priključilo okrog 400 republikinov. Priključili so se ji številni pripadniki polka Tagliamento, X MAS in drugih enot Italijanske socialne republike, ki so ostali vključeni vse do leta 1956, NAZ, *Mračna leta Benečije*, str. 97, 100–102.

³⁶² AS, I, CK KPS 2, šk. 38, poročilo obveščevalnega centra VVP, 18. junij 1945.

konca leta 1945 več ropov, požigov in napadov na posamezne jugoslovanske aktiviste. Kasneje so organizirali tudi posebne propagandne čete v Breginjskem kotu in na desnem bregu Soče, torej tudi v coni A.³¹³ Jugoslovanski viri poročajo o prvih napadih na posamezne aktiviste v Brdih in Benečiji že julija 1945.³¹⁴

Osoppo je imel povezavo tudi s Trstom, saj so se nekateri njegovi člani konec leta 1945 vključili v zavezniško civilno policijo.³¹⁵ Njegovi člani naj bi se udeležili spopadov med blokoma v Trstu konec junija 1946. Vključili naj bi se tudi v udarne teroristične skupine v mestu. V Trst je v tem času prišel komandant divizije Osoppo Candido Grassi, z ilegalnim imenom Verdi, in sicer z nalogo reorganizirati oborožene skupine v mestu.³¹⁶

Osoppo, ki je s tihim soglasjem zaveznikov obdržal orožje, se je začel reorganizirati v drugi polovici marca 1946. V reorganizacijo pa niso bili vključeni vsi njegovi člani, ampak le najbolj zaupanja vredni, najsposobnejši in tisti, ki niso bili zaposleni. Novi bataljoni naj bi imeli največ petdeset ljudi, brigada po štiri do pet bataljonov. Skupaj naj bi bilo pet ali šest brigad. Te enote bi lahko uporabili le v vzhodni Furlaniji, zlasti v Beneški Sloveniji, ne pa tudi v coni A. Njihova naloga naj bi bila obrambna in policijska, vendar je njihova dejavnost pomembno prispevala, kot poročajo jugoslovanski viri, k neuspehu levice na volitvah junija 1946 v občinah v okolici Čedadla. Vso njihovo delovanje je bilo usklajeno z zavezniki.³¹⁷ Jugoslovanski obveščevalni viri so poleti 1946 poročali o povečanem prometu orožja, ki naj bi ga iz Vidma premeščali v Beneško Slovenijo, Gorico in Trst.³¹⁸

Čeprav je bil Osoppo najmočnejša paravojaška organizacija, ni bil edina. Že avgusta 1945 so poročali o tajni fašistični organizaciji Smrtna četa (Compagnia delle morte), ki naj bi bila naperjena proti Slovencem in OF in imela nalogo, kot je poročal obveščevalni center Vipavskega vojnega področja, *»zasledovanje in likvidacija naših ljudi»*.³¹⁹ V okviru Osoppa naj bi bila jeseni 1945 z vednostjo ZVU ustanovljena tajna organizacija Bratje Italije (Fratelli d'Italia), njene oborožene enote naj bi preprečile ali vsaj ovirale stalne prihode slovenskih oboroženih in drugih skupin. Oborožili so jih s pomočjo polkovnika Luigija Olivierija iz Vojaške komande v Vidmu in polkovnika alpincev Prospera Del Dina, ki je bil takrat načelnik Uracla domoljubov, sicer pa sta bila oba pred tem že komandanta Osoppa.³⁵⁰

³¹³ AS, I, f. CK KPS, šk. 39, poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO: O razvoju in delovanju italijanske reakcionarne klike v Slovenskem primorju, 2. december 1945; f. AIS, ae 230, obveščevalno poročilo o italijanski reakciji, nedatirano, poleti 1946.

³¹⁴ AS, I, f. GO KPJK, ae 213, poročilo: Delo italijanske reakcionarne klike v Slovenskem primorju, nedatirano.

³¹⁵ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 5. januar 1946.

³¹⁶ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 3. julij 1946; AS, MNZ. Bande, ilegalne organizacije na Slovenskem po 2. svetovni vojni, m. 4, območje Gorenjske, Dolenjske, Primorske, gradivo Gruppo resistenza istriana, ilegalna organizacija Izola, glavni izsledki raziskave, nedatirano. Po nekaterih virih naj bi bile skupine v Trstu in Gorici le pod vplivom delovanja Osoppa, niso pa bile njegov sestavni del, v I cattolici isontini, knj. 3, A. Moretti, str. 192. C. Grassi - Verdi je bil namestnik komandanta skupnega štaba Osoppo - Garibaldi v letu 1944.

³¹⁷ AS, I, f. AIS, ae 222, poročilo o organizaciji Lega Friulana v Krminu, april 1946.

³¹⁸ AS, I, f. AIS, ae 230, obveščevalno poročilo o italijanski reakciji, nedatirano, poleti 1946.

³¹⁹ AS, I, f. CK KPS, šk. 38, poročilo obveščevalnega centra VVP, 22. avgust 1945.

³⁵⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 4, poročilo glavne komande kraljevih karabinerjev raznim ministrstvom, 28. april 1946; Nazionalismo e neofascismo, F. Belci, str. 525; Roberto Spazzali: Gorizia 1945–1948. La difesa dell'identità italiana con la «Divisione Volontari Gorizia», Gorizia 1991 (v nadaljevanju R. Spazzali, Gorizia 1945–1948), str. 20.

Različne skupine so se začele profilirati jeseni 1945 in so hitro našle organizacijsko povezavo. Uradno so se združile spomladi 1946, ko se je ustanovil Tretji korpus prostovoljcev svobode (Terzo corpo volontari della libertà), ki je odtlej stalno deloval v vzhodni Furlaniji, Posočju, v coni med Palmanovo in Tržičem ter imel povezavo s Trstom. Ustanovljen je bil na pobudo nekaterih oficirjev in s sodelovanjem dela osoppovcev, katerih prednostne naloge so bile obramba meje in protikomunizem. Njegovi člani so bili predstavniki vseh političnih usmeritev razen komunistov in socialistov. Pri razumevanju njihove vloge je treba upoštevati tudi medvojne odnose med partizanskimi enotami v vzhodni Furlaniji, zlasti razhajanja med garibaldinci in osoppovci.⁵⁵¹ Središče pollegalnih vojaških oboroženih formacij je bilo v Vidmu, od koder so imeli povezavo z Rimom in s predstavnikom italijanskega zunanjega ministrstva v Benetkah.⁵⁵²

Po odhodu zaveznikov iz Videmske pokrajine so Tretji korpus preoblikovali, ga prenesli v pristojnost poveljstva italijanske vojske, ga logistično vezali na vojašnice karabinjerjev in preimenovali v Prostovoljce za obrambo italijanskih meja VIII (Volontari difesa confini italiani VIII), kasneje pa v organizacijo O.⁵⁵³ Tako oblasti niso le tolerirale njihove aktivnosti, ampak so delovali ob sami vojski, čeprav so bili paravojaška enota in so bili njeni člani le določene politične usmeritve. Izgubilo se je spoznanje, da so bili vanj vključeni ljudje, ki so bili neposredno obremenjeni s fašizmom, saj ta za oblast ni pomenil realne nevarnosti. Nevarni so bili komunisti, ki bi si lahko prisvojili oblast. Tako je Tretji korpus vedno bolj uhajal izpod kontrole in je v drugi polovici leta 1947 zagrešil veliko provokacij in atentatov. A ko je italijanska vlada 6. februarja 1948 sprejela zakon o razpustitvi paravojaških skupin, se je ta uporabljal le proti nekdanjim garibaldincem.⁵⁵⁴

Divizija Gorica (Divisione Gorizia) je bila ustanovljena poleti 1945, od 3. junija pa je delovala brigada, po nekaterih virih kot Brigada Soča (Brigata Isonzo). Od avgusta 1945 je imela Divisione Gorizia tri brigade s po dvesto možmi in je že bila povezana z italijanskim vojnim in notranjim ministrstvom.⁵⁵⁵ Decembra 1945 je imela po podatkih karabinjerjev 1700 članov ter policijsko enoto s 16 možmi. Zavezniki so njeno delovanje, tako kot delovanje podobnih organizacij, tolerirali in jo po potrebi, zlasti Američani, uporabljali. Imela je tudi povezavo z ameriško FSS (Field Security Service).⁵⁵⁶

Kot razberemo iz okrožnice, je bila ustanovljena kot tajna prostovoljna organizacija za obrambo italijanskih državljanov pred morebitnimi represivnimi akcijami slavokomunistov *zaradi štiridesetdnevne jugoslovanske okupacije, moralnega ponižanja, ropanja in izsiljevanja tisočev prebivalcev, zaradi 1400 družin, ki jočejo zaradi neznane usode njihovih članov, ... za obrambo pred jugoslovansko slabo prikrito imperialistično diktaturo*. Bila naj bi jamstvo, da Gorice in Furlanije ne bi zno-

⁵⁵¹ Nazionalismo e neofascismo, F. Belci, str. 525, 529–532, 538, 540.

⁵⁵² AS, MNZ, Bande in ilegalne organizacije na Slovenskem po 2. svetovni vojni, 4. mapa, območje Gorenjske, Dolenjske in Primorske, gradivo Gruppo resistenza istriana, ilegalna organizacija v Izoli, glavni izsledki raziskave, nedatirano.

⁵⁵³ NAZ, Mračna leta Benečije, str. 16, 17.

⁵⁵⁴ Nazionalismo e neofascismo, F. Belci, str. 543–546, 548.

⁵⁵⁵ R. Spazzali, Gorizia 1945–1948, str. 22.

⁵⁵⁶ ASDMAE, AP 1946–1950. Jugoslavia, b. 4, poročilo glavnega poveljstva kraljevih karabinjerjev raznim ministrstvom, 13. december 1945; Italia, b. 169, beležka Gorica, 1. avgust 1947; AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo: Italijanske oborožene organizacije, nedatirano.

va zajel rdeči val, zato je bila njena poglavitna naloga obramba italijanstva tega območja z vsemi silami in vsemi sredstvi, tudi nečastnimi. Bila naj bi nadstrankarska, njen credo pa združena italijanska domovina v okviru pravičnih meja.³⁵⁷ Njeni člani so pred priključitvijo prisegli: *«Pred Italijo in Italijani, oropanimi najosnovnejših pravic svobode, v imenu bratstva med narodi, pred stotinami tisoči mrtvih za italijanstvo tega ozemlja, pripravljen priznati pravice vsakemu, ki jih priznava tudi nam, vstopam v brigado Gorizia in bom ubogal vse ukaze in se podrejal disciplini za dosego osnovnega interesa – prave demokratične svobode.»*³⁵⁸

Po oceni Sonie Kucler in Carla Černica je bila nedvomno paravojaška organizacija, ki je delovala izključno v zastraševalni in skvadristični funkciji in opravljala dejanja, ki jih druge organizacije niso mogle ali niso bile sposobne opravljati. Kot je izjavil Primo Cresta, so pri njeni ustanovitvi sodelovale vse proitalijanske organizacije, zlasti pa Združenje italijanske mladine (Associazione giovanile italiana, AGI). Sama se je predstavljala kot partizanska vojaška organizacija rezistence, ki je bila na tem območju potrebna vse do vrnitve Italije septembra 1947. Pričevanja nekdanjih članov in takratnih političnih moč potrjujejo, da je bil CLN tisti, ki je z njo vzpostavil stike in jo tudi financiral kot zadnji člen v verigi, ki je od Urača za obmejna območja vodila k raznim ministrstvom. Njena dejavnost naj bi bila vedno bolj povezana tudi z italijanskimi tajnimi vojaškimi službami in paravojaškimi organizacijami s protivohunskimi nalogami. Segla je tudi na podeželje in v druga mesta, zlasti Trst, s propagando, pomočjo pri manifestacijah ali sodelovanjem pri napadih na ljudi in sedeže nasprotnih organizacij. Kljub poimenskim prijavam, ki so jih dali Slovenci, ni bil nihče od njenih članov aretiran, *«tako da se je proklamirana tajnost pokazala kot koristen inštrument za obrambo pred posegi policije.»*³⁵⁹

Tudi jugoslovanski obveščevalni viri poročajo, da sta Divisione Gorizia financirala italijansko zunanje in vojno ministrstvo. Z njuno pomočjo se je tudi bolje oborožila, saj naj bi jih bilo v času, ko je bilo pisano poročilo, od dvesto pripadnikov oboroženih le dvesto. Njeni člani so bili prostovoljci iz različnih slojev, revnejši so bili tudi plačani, vsi pa so bili *«pripravljeni na vse in so prisegli, da bodo svoje delo opravljali v dobro domovine.»*³⁶⁰ Aprila 1946 naj bi imela 1200 članov, po potrebi naj bi jih mobilizirali celo pet tisoč, in naj bi bila v Gorici edina, ki bi se bila sposobna upreti. Za njeno boljšo organizacijo so zahtevali kadrovsko okrepitev, in sicer deset oficirjev iz Vidma.³⁶¹

Organizirana je bila na partizanski osnovi in razdeljena v oddelke v skladu z vojaško terminologijo. Vanjo so se vključili osoppovci, člani Združenja italijanskih partizanov (Associazione partigiani italiani, API), nekdanji vojaki kraljeve vojske, ljudje, ki so bili v civilnih paravojaških službah med nemško okupacijo, veliko mladih, ki niso imeli vojaškega znanja, ter nekaj žensk, ki so se vključile v »nucleo volante« in tudi v njeno policijo. Veliko je bilo sorodnikov deportiranih. Njeni člani so bili nekdanji

³⁵⁷ ASDMAE. AP 1946–1950. Jugoslavia, b. 4, Korpus prostovoljcev svobode, komanda Divisione Gorizia, stalna okrožnica, nedatirana. Tekst se v originalu glasi: *«Patria italiana unita nei suoi confini secondo giustizia.»*, R. Spazzali, Gorizia 1945–1948, str. 6, 17, 18.

³⁵⁸ R. Spazzali, Gorizia 1945–1948, str. 32.

³⁵⁹ Nazionalismo e neofascismo, S. Kucler, C. Černic, str. 640–642, 644. R. Spazzali se s takšno oceno njenega delovanja ne strinja, R. Spazzali, Gorizia 1945–1948, str. 9. 11.

³⁶⁰ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo: Italijanske oborožene organizacije, nedatirano.

³⁶¹ AS, I, f. AIS, ae 222, poročilo o organizaciji Lega Friulana v Krminu, april 1946.

partizani, člani CLN, tudi garibaldinci in člani GAP (Gruppi d'azione partigiana, tudi patriotica, Domoljubne akcijske partizanske skupine) in tudi nekdanji fašisti in republikini.³⁶² Sprva so z nenaklonjenostjo gledali na vključevanje članov API, ki naj bi bili levičarji, nekateri tudi garibaldinci v Sloveniji in privrženci Tita. Zato je del članov API, da bi dokazal svojo naklonjenost Italiji, izstopil iz SIAU. Spori med API na eni ter Divisione Gorizia in AGI na drugi strani so se zaostriili spomladi 1946, ko so v spore posegle tudi italijanske oblasti. Postavile so nevtralnega komandanta, ki naj bi koordiniral dejavnost z edinim ciljem obrambe italijanske stvari. Nasprotovanja so kasneje ponehala in poleti 1947 naj bi prišlo celo do prijateljskih odnosov med obema organizacijama.³⁶³

Delovanje Divisione Gorizia je potekalo, kot piše Roberto Spazzali, v treh smereh: obramba predstavnikov CLN in civilnih institucij, zbiranje informacij, ki so jih posredovali italijanskim oblastem, in preprečevanje projugoslovanskega delovanja, tudi z udeležbo na manifestacijah in demonstracijah.³⁶⁴ Ne navaja pa akcij, na primer tistih pred uveljavitvijo mirovne pogodbe poleti 1947, ko je prišlo do več nasilnih dejanj, med drugim tudi do atentata na jugoslovanskega partizana. Italijanske oblasti so se zdale zapletov pri izvajanju mirovne pogodbe, zato so apelirale na Divisione Gorizia, API in tudi AGI, naj se vzdržijo akcij, ki bi lahko izzvale incidente. Opravljali naj bi le okrepljen nadzor in obveščevalno delo, ki naj ga med seboj uskladijo.³⁶⁵ Pravi val nasilja pa je izbruhnil ob vrnitvi italijanskih oblasti v Gorico.³⁶⁶ Šele kasneje, po vrnitvi italijanskih oblasti v Gorico, naj bi Divisione Gorizia dobila tudi dokončno reakcionarno fiziognomijo s prevlado fašističnih elementov. Čeprav je bila v skladu z zakonom kot paravojaška organizacija razpuščena, je delovala zlasti ob volitvah leta 1948.³⁶⁷

OBOROŽENE PROITALIJANSKE SKUPINE V TRSTU ³⁶⁸

Prve proitalijanske skvadre naj bi bile v Trstu ustanovljene zaradi obrambe pred drugo stranjo in zato, da bi zmanjšale organizacijski zaostanek proitalijanskih sil. Sprva je bilo veliko članov mladih predstavnikov italijanskih strank. Kasneje so bili njihovi člani večinoma iz nižjih slojev, t. i. lumpenproletariat in istrski priseljenci. Tam so našli zavetje tudi mnogi nekdanji republikini in člani Posebnega inšpektorata javne varnosti, ki so večkrat prevzeli vodilno vlogo.³⁶⁹ Boris Kraigher je že avgu-

³⁶² R. Spazzali, *Gorizia 1945–1948*, str. 35; *Nazionalismo e neofascismo*, S. Kucler, C. Černic, str. 644.

³⁶³ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6, opomba Gorica, spori med Divisione Gorizia in API, 8. junij 1946; Italia, b. 169, beležka Gorica, 1. avgust 1947.

³⁶⁴ R. Spazzali, *Gorizia 1945–1948*, str. 47.

³⁶⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 169, beležka Gorica, 1. avgust 1947. Iz beležke je razvidno, da so svojo obveščevalno službo imele tako Divisione Gorizia kot tudi API.

³⁶⁶ Glej str. 289–290.

³⁶⁷ *Nazionalismo e neofascismo*, S. Kucler, C. Černic, str. 644; R. Spazzali, *Gorizia 1945–1948*, str. 69–71. Spazzali piše, da je bila uradno razpuščena 31. decembra 1947, dokončno pa po občinskih volitvah v Gorici oktobra 1948.

³⁶⁸ Podatki v gradivu so za nekatere od teh skupin dokaj nezanesljivi in nepreverjeni, zato njihovo delovanje navajam v pogojniku in bolj kot pričevanje o tem, kaj so jugoslovanski obveščevalci o njih poročali.

³⁶⁹ *Nazionalismo e neofascismo*, S. Ranchi, str. 386, 387.

sta 1945 poročal v Ljubljano, da pošiljajo Italijani v Trst svoje oborožene skupine, *«ki naj bi v prihodnjih dneh oziroma v času mirovne konference organizirale puč in prevzem oblasti»*.⁵⁰ Decembra 1945 poročajo o tem, da v obmejnem pasu demarkacijske črte slovenske Istre še vedno ustrahujejo *«roparske bande, ki prihajajo iz smeri Trista in Bazovice v cono B na ropanje in se po dejanju samem vračajo v cono A»*.⁵¹

Jugoslovanski obveščevalni viri so avgusta 1946 poročali o obstoju različnih profašističnih gibanj v Trstu, ki so bila po njihovem mnenju bolj nacionalistična kot fašistična. Iz Milana naj bi dobili navodila, da naj prenehajo s fašistično dejavnostjo in naj širijo protijugoslovansko propagando. Poročilo navaja, da v Trstu deluje več skupin, nekdanji fašisti so bili vključeni v večino od njih, svojo fašistično dejavnost pa so prikrivali z italijanskim nacionalizmom.⁵²

Ena od skupin, ki so jih evidentirali jugoslovanski obveščevalci in za katero obstajajo trdnejši dokazi o njenem obstoju, je bila Enotna fronta za obrambo italijanstva (Fronte unico per la difesa dell'italianità, FUDI), ki je bila precej fašistično usmerjena. Vključevala naj bi tudi ljudi iz drugih strank in bila sicer politično neodvisna, vendar je bil komandant organizacije arhitekt Tomiatti *«bivši komandant fašističnih band in najbrž družabnik Patria e libertà»*. Štela naj bi približno tisoč pripadnikov, ki so bili slabo oboroženi. Orožje naj bi jim priskrbela tudi krščanska demokracija. Organizacija je bila poleti 1946 v krizi in je bila verjetno vključena v monarhistične organizacije. Mnogi iz FUDI naj bi se vključili v Združenje Istra (Raggruppamento Istria ali ASPRO). Imeli naj bi povezavo z načelnikom italijanskega vrhovnega poveljstva generalom Raffaelom Cadorno in različnimi prostozidarskimi ložami. V to organizacijo naj bi bili vključeni tudi monarhisti, krogi pri API in krogi glasila istrskih priseljencev Grido dell'Istria. Poleti 1946 naj bi imela dva tisoč mož. Včlanjevanje se je še nadaljevalo zlasti v bankah in velikih podjetjih.⁵³ Po nekaterih podatkih je bila ta organizacija naslednica skupin OSI (Ora e sempre Italia, tudi Organizzazione segreta italiana, Sedaj in vedno Italija, Tajna italijanska organizacija).⁵⁴

V Trstu naj bi delovale tudi Akcijske skvadre Mussolini (Squadre d'azione Mussolini, SAM), ustanovljene s pomočjo iz Milana in Vicenze. Organizacija naj bi bila poleti 1946 v razvoju in naj bi pridobivala ugled med starimi fašisti in pripadniki republikinov.⁵⁵

Delovale naj bi tudi Monarhistična organizacija (Organizzazione monarchica), organizacija profašistične Demokratske stranke Italije, Brigada Italia (Brigata Italia), ki naj bi tudi bila v rokah fašistov in je dobivala denar iz strankinega centra v Milanu. Imela je štiristo privržencev in bila povezana z drugimi skupinami. Obstajala naj bi tudi Sabotažna skupina (Gruppo sabotatori) s sto člani.⁵⁶

Svoje oborožene enote je imelo tudi politično gibanje Uomo qualunque, ki je bilo zelo razširjeno med istrskimi priseljenci. Tako naj bi 4. oktobra 1946 na sestanku

⁵⁰ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 25. avgust 1945.

⁵¹ AS, I, f. CK KPS, šk. 39, poročilo obveščevalnega centra štaba Gubčeve brigade 2. divizije NO, 24. december 1945.

⁵² AS, I, f. AIS, ae 230, obveščevalno poročilo o italijanski reakciji, 18. avgust 1946.

⁵³ AS, I, f. AIS, ae 230, obveščevalno poročilo o italijanski reakciji, 18. avgust 1946.

⁵⁴ AS, I, f. AIS, ae 230, obveščevalno poročilo o italijanski reakciji, 24. avgust 1946.

⁵⁵ AS, I, f. AIS, ae 230, obveščevalno poročilo o italijanski reakciji, 18. avgust 1946.

⁵⁶ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 2, poročilo: Italijanske oborožene organizacije, nedatirano, verjetno 1946.

vodlj UQ iz Gorice, Trsta in Vidma sprejeli sklep, da je treba ljudi pripraviti in jih oborožiti. Prve naj bi odstranili resnične komuniste.⁵⁷⁷

Jugoslovanski obveščevalni viri poročajo, da naj bi imela svoje enote tudi Stranka akcije, ki naj bi uporabljala dvolično taktiko, vodila politični boj prek glasila L Emancipazione in obenem imela ilegalne skupine Pravičnost in svoboda (Giustizia e libertà, GI). Štele naj bi več ko štiristo mož, večinoma študentov. Če bi Trst pripadel Jugoslaviji, bi bila njihova naloga blokirati železniški promet in izvajati sabotaže. Med člani naj bi vladalo nezadovoljstvo, ker niso dobili zadostnega plačila med stavko julija 1946, saj naj bi si nekdo v CLNG prilastil denar. Jugoslovanski obveščevalci poročajo: *«Tudi v študentskih skupinah vlada enako nerazpoloženje, pred časom so za sto lir iskali aventure po mestu cele dneve, danes pa zahtevajo tisočake, ter očitajo voditeljem, da če žrejo oni, ki nič ne delajo, zakaj naj bi se oni izpostavljali za-stonj.»*⁵⁷⁸

Ena najmočnejših je bila organizacija, ki se je označevala s kratico OSI in za katero so imeli različne razlage. OSI naj bi bila kot Tajna italijanska organizacija (Organizzazione segreta italiana) ustanovljena že leta 1944 v Bariju kot teroristična organizacija, ki se je vzporedno z zavezniško zasedbo Italije razširila na sever. V Italiji je njena aktivnost dosegla precejšen uspeh in je imela najboljšo povezavo s prav tako novo ustanovljenim močnim gibanjem Uomo qualunque. Njen program je bil z orožjem podpreti monarhijo in ko bi bila ta utrjena, z vojaškim udarom znova vzpostaviti fašizem. Po jugoslovanskem obveščevalnem poročilu naj bi se OSI pojavila v Trstu oktobra 1945, tokrat kot Sedaj in vedno Italija (Ora e sempre Italia) ali tudi Povsod in vedno Italija (Ovunque e sempre Italia), kar naj bi pritegnilo čim več italijanskih šovinistov.⁵⁷⁹ Sredi novembra poročajo, da se je organizacija v Trstu že močno utrdila. V njenem okviru naj bi se povezale tudi ASI, ARI I (Združenje italijanskih pregnancev, Associazione reduci italiani), ARI II (Združenje italijanskih repatriirancev, Associazione rimpatriati italiani).⁵⁸⁰ Njeno jedro so bili nekdanji člani fašistične stranke, X MAS, črnih brigad, skvadrini in policijski agenti. Veliko članstva je bilo iz ASI in iz SAM in precej *«fašistov iz Istre, ki so se zatekli v Trst in ki delujejo pod vodstvom Comitato esuli istriani»*. Tam je bila njena pglavitna naloga boriti se z vsemi sredstvi za ohranitev Italije. Za pripravo akcij je uporabljala pripadnike nekdanje vojaške obveščevalne službe SIM v Trstu, gmotno naj bi jo podpirali tudi zavezniki. Njene prve večje akcije so bile med proitalijanskimi manifestacijami 3. novembra 1945, ko naj bi dve oboroženi skupini ščitili zborovanje Stranke akcije. Dan prej, 2. novembra, je prišlo do spopada med njimi in protifašisti iz Svetega Jakoba, kot poročajo jugoslovanski viri, *«iz katerega se je skupina izveklela s popolnoma uničenim avtomobilom in polomljenimi rebri. Sedaj nameravajo preiti na individualni teror (De Stradi, Štoka, Laurenti, Jaksetich, Uršič, Bevk)»*.⁵⁸¹ Za začetek novembra naj bi bile napovedane teroristične akcije OSI, zato je projugoslovanska stran uvedla nekatere varnostne ukrepe. Boris Kraigher je poročal slovenskemu CK: *«Baš to daje naši akciji večjo udarnost, ker vidi vse ljudstvo v tej organizaciji zarodek novega*

⁵⁷⁷ AS, I, f. AIS, ae 230, obveščevalno poročilo o italijanski reakciji, 4. oktober 1946.

⁵⁷⁸ AS, I, f. AIS, ae 230, obveščevalno poročilo o italijanski reakciji, 18. avgust 1946.

⁵⁷⁹ AS, I, f. AIS, ae 259, Kratko poročilo o OSI, nedatirano.

⁵⁸⁰ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 14. december 1945.

⁵⁸¹ AS, I, f. AIS, ae 259, Kratko poročilo o OSI, nedatirano. V poročilu so navedena imena najvidnejših organizatorjev projugoslovanskega gibanja, na katere naj bi verjetno izvedli atentate.

*fašizma.*³⁸² Trosili naj bi tudi letake, na katerih so izenačevali taborišče vojnih ujetnikov v Borovnici z Dachauom. Štirideset njenih članov naj bi se vključilo tudi v civilno policijo z nalogo, da zberejo čim več orožja.³⁸³

Jugoslovanski obveščevalci so vzrok za nastanek OSI pripisovali tudi temu, da *»vse sedanje italijanske stranke hočejo ostati čiste, brez kompromitiranih fašistov in vojnih zločincev. V teh strankah vsaj oficialno ti ljudje ne smejo biti. En izhod iz tega položaja je bil ustanoviti organizacijo, kjer se bodo ti udejstvovali.*³⁸⁴

Medtem ko nekateri jugoslovanski obveščevalni viri verjetno napačno poročajo o povezavi predsednika CLNG polkovnika Antonia Fonde - Savia z OSI, pa drugi navajajo, da naj bi se skupina nekdanjih fašistov konec septembra 1945 predstavila v uradih polkovnika Antonia Fonde in ga prosila za pomoč pri organiziranju skupine za boj proti Slovanom in komunistom, kar je Fonda odklonil. Organiziranju teh skupin je zlasti nasprotoval vodja Stranke akcije Ercole Miani, ki naj bi tudi izjavil, da takim organizacijam nasprotuje in da ne bo dal uradne privolitve, če bi se v stranki hotele organizirati teroristične skupine.³⁸⁵

Zavezniki naj bi imeli stike z OSI od marca 1946. Takrat naj bi, v času priprav na velike proitalijanske demonstracije, OSI vzpostavil tudi dobre odnose s CLNG in se preimenoval v FUDI.³⁸⁶ Sčasoma naj bi tako OSI po mnenju jugoslovanskih obveščevalcev, ki je v začetku združeval le fašistične sile, poleti 1946 postal *»stičišče različnih sil, ki so bile pod pretvezo italijanstva mesta vodilna sila protiboljševistične fronte.* Zavezniki, ki naj bi po marcu 1946 začeli te paravojaške skupine tudi oboroževati, naj bi orožje delili neselektivno različnim skupinam. *»Medtem ko je dotlej,* nadaljuje jugoslovansko obveščevalno poročilo, *»med OSI in CLNG vladalo nezaupanje in so letele obročbe zlasti na Fondo, je zdaj na pritisk zaveznikov to nezaupanje izgini- lo in skupine OSI prejemale direktive za provociranje incidentov. Skušna se tudi infiltrirati njihove provokatorje v vrste SIAU.*³⁸⁷

Eden od vodilnih KPJK, Rudi Uršič, navaja organizacije skrajne desnice v Trstu, ki so se začele ustanavljati po juniju 1946. Nekatere od njih so delovale šele po septembru 1947. Organizacije so bile: Protiboljševistična narodna fronta (Fronte antibolscevico nazionale, FAN), Skupine narodne akcije (Gruppi d'azione nazionale, GAN), Zveza italijanske mladine (Lega della gioventù italiana, LGI), Narodno gibanje za socialno demokracijo (Movimento nazionale per la democrazia sociale, MNDS), Italijansko socialno gibanje (Movimento sociale italiano, MSI), Sedaj in vedno Italija (Ora e sempre Italia, OSI), Združena stranka Italije (Partito fusionista italiano, PFI).³⁸⁸

Višek delovanja različnih paravojaških skupin so bile demonstracije in dogajanje v zvezi z njimi med obiskom razmejitvene komisije v coni A konec marca 1946, ko se je na italijanski strani pokazala potreba po bolj množičnih manifestacijah za italijanstvo Trsta. To je, kot pišeta Cesare Vetter in Sergio Ranchi v *Nazionalismo e neofascismo*, prisililo tudi različne italijanske stranke, da so začele tolerirati sodelovanje

³⁸² AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1. dopis B. Kraigherja CK KPS, 2. november 1945.

³⁸³ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 19. oktober, 24. november 1945.

³⁸⁴ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 6. november 1945.

³⁸⁵ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 9. oktober 1945; ae 259, Kratko poročilo o OSI, nedatirano, poleti 1946.

³⁸⁶ AS, I, f. AIS, ae 230, obveščevalno poročilo o italijanski reakciji, 24. avgust 1946.

³⁸⁷ AS, I, f. AIS, ae 259, Kratko poročilo o OSI, nedatirano, poleti 1946.

³⁸⁸ R. Uršič, rokopis, podatki pri avtorici.

skupin, ki so že takrat bile neofašistične. *„Takrat se je pričel profilirati skoraj kot metastaze fenomen neoskvadrizma: najbolj brutalni med mladino so se odlepili od strank narodne fronte in se vključevali v skvadre, katerih aktivnost je v naslednjih letih označeval agresivni nacionalizem, provokacije in nasilje.“* General Raffaele Cadorna, komandant italijanskih partizanov v severni Italiji in takrat načelnik vrhovnega štaba, je v začetku maja 1946 poslal v Trst nekega polkovnika z nalogo, da uskladi in disciplinira oborožene formacije. Ta je imel 7. maja 1946 sestanek s komandanti, ki jim je obljubil: *«a) orožje, ki je že pripravljeno in ki je sedaj pod nadzorom zaveznikov, b) sprejem članov skupin v redno vojaško službo s pripadajočimi povračili, c) mesečno podporo milijona na mesec, ki bi jo dobivali prek CLN, in nadaljnje subvencije kraljeve hiše.»*³⁸⁹

Po jugoslovanskih virih naj bi italijanska vlada avgusta 1946, da bi obvladala položaj ob morebitni ljudski vstaji, ki bi zahtevala posredovanje Jugoslavije, v sodelovanju s Stranko akcije, krščansko demokracijo in drugimi krogi CLNG ustanovila enotno vojaško organizacijo Obrambna organizacija (Organizzazione difesa, OD). Ta je načrtovala tudi oborožene akcije. Njeno delovanje bi aktivirali zlasti zato, da bi preprečili mirno rešitev vprašanja Julijske krajine, če ta rešitev ne bi bila v skladu s težnjami Italije.³⁹⁰ V ta namen je povezala vse oborožene skupine italijanske reakcije in istrskih priseljencev, spojila vojaški organizaciji OSI in Osoppo, mobilizirala nove in zamenjala nekatere komandante z italijanskimi aktivnimi častniki.³⁹¹ OD naj bi imela v Trstu osem brigad po osemdeset ljudi, dvesto mitraljezov, veliko ročnih bomb in eksploziva. Kar devetdeset odstotkov njenih članov pa naj bi bilo, kot trdi jugoslovanski vir, kompromitiranih fašistov in kolaboracionistov. Največjo oporo naj bi imela v Stranki akcije, s katero se je vezala prek tajnih organizacij Giustizia e libertà ter Korpusa prostovoljcev svobode. Uporabljali naj bi tudi skupine SAM in mladinske skupine qualunquistov.

Delovanje OD naj bi bilo razdeljeno na tri področja: Tržič, Trst in Benetke. V Tržiču bi organizirali obrambni pas severno in zahodno od Tržiča, če bi se razširile vojaške operacije. Dobiti so morali premoč v kraju in kontrolirati ladjedelnice ter aktivirati skupine GAP, ki naj bi v mestu napadle slovenske voditelje. Tretji oddelek v Benetkah naj bi imel nalogo ponujati zavetje in naj ne bi sodeloval v vojaških akcijah.³⁹²

GORICA IN GORIŠKA³⁹³

Dogajanje v Gorici je bilo podobno dogajanju drugje v coni A Julijske krajine, a z nekaj posebnostmi. Tako Trst kot Gorica sta imela v teh letih skoraj povsem slovensko zaledje. Vendar je bila Gorica na to zaledje dosti bolj vezana kot veliko pristaniško, industrijsko in trgovsko mesto Trst. Tudi socialna struktura prebivalstva je bila na Goriškem drugačna kot na Tržaškem. V okolici so živeli večinoma slovenski kmetje, v mestu pa je prevladoval nižji in srednji meščanski sloj obeh narodnosti.

³⁸⁹ Nazionalismo e neofascismo, S. Ranchi, str. 386.

³⁹⁰ AS, I, f. AIS, ae 230, obveščevalno poročilo o italijanski reakciji, 18. avgust 1946.

³⁹¹ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 16. september 1946.

³⁹² AS, I, f. AIS, ae 230, obveščevalno poročilo o italijanski reakciji, 18. avgust 1946.

³⁹³ V nadaljevanju se bom podrobneje lotila dogajanja med Italijani v Gorici in na Goriškem, medtem ko vprašanje Slovencev opisujem v poglavju o Slovcnih v coni A.

Pomembnega zaveznika Jugoslavije med Italijani, delavstva, v Gorici skoraj ni bilo. Po drugi strani pa je bil v Gorici v primerjavi s Trstom slovenski živelj razmeroma močnejši, čeprav je bilo veliko Slovencev v času Italije prisiljenih emigrirati in je bilo narodnostno razmerje izpred leta 1914 porušeno.³⁹¹

Tudi v Gorici je italijansko osvobodilno gibanje usmerjal CLN, v katerem so bili konec aprila 1945 Angelo Culot in Luigi Pettarin, ki sta predstavljala krščansko demokracijo, Emilio Mulich in Rudi Malknecht sta bila predstavnika KPI, Licurgo Olivi socialistov, Ernesto Sverzutti je predstavljal Stranko akcije in Romano Forchiassini republikance.³⁹⁵ Več članov goriškega CLN so jugoslovanske oblasti prve dni maja 1945 aretirale, oba komunisti in krščanski demokrat Luigi Pettarin pa so se priključili SIAU. Večina aretiranih je bila kmalu izpuščena in že junija 1945 so v Vidmu obnovili goriški CLN. Po vrnitvi v Gorico je bilo njegovo delovanje sprva usmerjeno predvsem v dokazovanje nepravilnosti pri sestavi NOO, ker naj bi bili tudi Italijani, vključeni v odbore, pravzaprav Slovenci. Tudi v Gorici je med SIAU in CLN prišlo do pogovorov, ki so bili prav tako kot v Trstu neuspešni. Goriški CLN je svojim članom, ki so se priključili SIAU (npr. Luigiju Pettarinu), odvzel pooblastilo, da zastopajo svoje dotedanje stranke. Odnose je še oteževalo dejstvo, da je bilo še vedno nekaj članov goriškega CLN zaprtih v Jugoslaviji.³⁹⁶ Vprašanja o usodi deportiranih so jugoslovanski strani postavljali tudi zavezniki in obenem izpostavljali težke razmere družin interniranih.³⁹⁷

V prej enotnem goriškem CLN je po proitalijanski demonstraciji v začetku novembra 1945 glede odnosa do projugoslovanskih organizacij prihajalo do razhajanj. Tako je levi del socialistov, Stranke akcije in celo krščanskih demokratov obtoževal desnico, da njihova politika ni uradna politika vodstva strank in da stremi k šovinizmu in nacionalizmu. Vodstvo Stranke akcije je štiri svoje člane obtožilo slavofilstva in jih izključilo. V znak solidarnosti je izstopilo še dvajset članov, ki so nasprotovali nacionalistični kampanji strankarskega časopisja do slovenskega življa. Okrožni odbor SIAU je decembra 1945 poročal: *«Četudi sami ne odobravajo naše linije, ki bazira na priključitvi, vendar so antifašisti in za bratstvo s Slovenci.»* V socialistični stranki izstopov sicer ni bilo, je pa socialistična mladina po 4. novembru protestno izstopila iz Združenja italijanske mladine (Associazione giovanile italiana, AGI) in, kot poroča OO SIAU, *«danes sodeluje z nami pri raznih praktičnih stvarih»*. Predstavniki teh strank so bili navzoči tudi pri pogrebu padlih partizanov. Podoben položaj je bil tudi v furlanskih vaseh.³⁹⁸

³⁹¹ Po popisu leta 1910 je bilo v Gorici od 30.995 prebivalcev 10.868 Slovencev, 3611 Italijanov in 14.812 Furlanov.

³⁹⁵ N. Nemeč, SIAU na Goriškem, str. 26.

³⁹⁶ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2a, poročilo OK KPS za Goriško Obkom KPS, 26. junij 1945; isto, poročilo okrožne organizacije antifašistične mladine za Goriško, 28. september 1945; f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja B. Kidriču, 19. junij 1945, v katerem med drugim navaja: *«Hudič je, ko ima Ozna še vedno nekaj znanih antifašistov, CLN-ovcev aretiranih in to ravno iz Gorice. To nam povzroča vražje težave.»* Ozna je imela v Ljubljani zaprta dva člana goriškega CLN, Licurga Olivija in Ernesta Sverzuttija, ki sta bila 7. januarja 1946 odpeljana iz njenih zaporov v Ljubljani in sta pogrešana, v AS, MNZ, 218/10, Sezname pripornikov UDV za Slovenijo, knj. 1–4.

³⁹⁷ AS, I, f. CK KPS, šk. 38, obveščevalno poročilo komande VVP, 23. avgust 1945.

³⁹⁸ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2a, poročilo OO SIAU za Goriško GO SIAU, 7. december 1945.

Vodja socialistične stranke v Gorici, Guido Coceanis, si je poleti 1946 prizadeval, da bi izdelali avtonomen statut za Julijsko krajino v okviru Italije. K delu je skušal pritegniti tudi Slovence vseh političnih skupin, s čimer bi ohromili oster nacionalni boj, ki je zastrupljal te kraje. Vendar za svoj načrt ni mogel dobiti nobenega Slovenca, saj so bili, kot je menil, nespametni, ker niso sprejeli ponujene roke.³⁹⁹

Kljub takim stališčem levice v nekaterih strankah je goriški CLN ostal središče »protijugoslovanske reakcije«. V njem so prevladali liberalci in vse bolj krščanska demokracija, zato je CLN vodil dokaj šovinistično politiko. Krščanska demokracija je bila na proitalijanski strani tudi edina, ki je imela dobro organizacijo. Tudi obe stranki, naklonjeni Slovencem, sta kljub občasnemu sodelovanju, po oceni MO KPJK za Gorico septembra 1946, delovali proti SIAU. Goriški CLN naj bi se ob tem vedno bolj poistovetil z Narodno zvezo in prevladal je moto: »Na mejah ni strank, ampak samo Italija.«⁴⁰⁰ Kot ugotavljata Sonia Kucler in Carlo Černic, bi bilo popolnoma napačno vsako proitalijansko odločitev v Gorici pred majem in maja 1945 pripisati zgolj desničarskim silam. Kasneje je pri vprašanju pripadnosti k Italiji postalo vedno težje razlikovati med nacionalizmom in jasno obrambo italijanstva. Isto je veljalo tudi za slovensko stran.⁴⁰¹

Med prvimi, potem ko je bil CLN po razkolu maja 1945 še napol v ilegali, je bilo 5. avgusta 1945 ustanovljeno Združenje italijanske mladine, AGI. Kot poročajo italijanski vladi, naj bi AGI zbrala okrog sebe pripadnike slavne tradicije Narodne zveze in se razvila v center obrambe italijanstva. Poudarjala naj bi protifašizem, apolitičnost in narodnost, dejansko pa ni bila apolitična, ampak večstrankarska. Večina njenih članov so bili mladi krščanski demokrati, študenti in uslužbenci, manj delavci.⁴⁰² Ustanovljena je bila v odgovor na protifašistično proslovansko fronto, ki je po njihovem enačila fašizem z Italijo in obenem izvajala kampanjo za priključitev k Jugoslaviji. Programski dokument AGI pa naj bi bil odsev nacionalne odločnosti in politične modrosti.⁴⁰³

Tudi jugoslovanski obveščevalni viri so kmalu zaznali, da v vse večji reakcionarni propagandi v Gorici prevladujejo mladi, predvsem študenti, ki naj bi za plačilo razgrajali po mestu, po zidovih pisali fašistične napise in brisali slovenske, razpečevali letake ipd.⁴⁰⁴ AGI je sicer sprva menila, da so stiki s Slovenci možni, vendar po napadu na njen sedež 17. avgusta 1945 na prijateljstvo s Slovenci ni nihče več mislil, saj so bili njeni člani najbolj aktivni udeleženci manifestacij proti »slavokomunistom«. AGI je bila politična in organizacijska predstraža fronte, ki se je borila za to, da bi Gorica ostala v Italiji, in je kot legalna organizacija tesno sodelovala z ilegalno ali pollegalno Divisione Gorizia, API in Narodno zvezo. Te organizacije so zaradi pomanjkljivega delovanja CLN in tudi novih italijanskih strank prevzele pobudo v osnovni nalogi, ki so ji podredile vse druge. Ta naloga je bila obramba italijanstva.⁴⁰⁵

³⁹⁹ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, avgust 1946.

⁴⁰⁰ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo (nepodpisano) MO KPJK za Gorico OK KPJK za Goriško, 6. september 1946; m. 2a, poročilo MO KPJK za Gorico OK KPJK za Goriško, 23. december 1945.

⁴⁰¹ Nazionalismo e neofascismo, S. Kucler, C. Černic, str. 614. 615.

⁴⁰² ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 8, položaj v Gorici, 17. oktober 1945.

⁴⁰³ I cattolici isontini, knj. 3, P. Ziller, str. 99, Nota storica, str. 424.

⁴⁰⁴ AS, I, f. CK KPS, šk. 38, obveščevalno poročilo komande VVP, 2. november 1945.

⁴⁰⁵ R. Spazzali, Gorizia 1945–1948, str. 26. »Odločno, junaško, strastno akcijo« so prevzele, ko je bila po mnenju predsednika goriške Narodne zveze Eгона Lodattija, objavljenem v uvodniku Spazzalijeve knjige, str. 6, »iz idealizma, da bi ji (Gorici, op. a.) prihranili žalostno usodo, ki je prizadela velik del Julijske krajine.«

AGI je imela močan vpliv v samem mestu, ni pa se ji uspelo razširiti v okolico, kar je bilo zaradi slovenskega in deloma furlanskega značaja razumljivo. Sprva so zavezniki njeno delovanje ovirali, kasneje pa so jo vse bolj podpirali. Tisti, ki so bili neposredno vpleteni v nasilne akcije med manifestacijami ali v napade na sedeže SIAU, KPJK ali NOO, projugoslovanskega časopisja, slovenskih trgovin in stanovanj, niso bili nikoli kaznovani. Prek CLN je dobivala tudi precejšnjo podporo italijanskega urada za obmejna območja. Vendar se je kasneje AGI odpovedala sodelovanju z neofašističnim Italijanskim socialnim gibanjem (Movimento sociale italiano, MSI), večina njenih članov je bila včlanjenih tudi v stranke CLN in je od njenih vidnih predstavnikov samo podpredsednik Carlo Pedoni postal član MSI. Hkrati se je fašistična miselnost postopoma vračala s svojimi predsodki do Slovencev in komunistov, ki so znova vse bolj postajali podrejen, manjvreden svet, ki ga je bilo treba zatreti. Città italianissime so bile zopet postavljene proti vasem in oddaljenim naseljem, kjer so živeli Slovani.¹⁰⁶

Goriška krščanska demokracija je ustanovila tudi Univerzitetno federacijo italijanskih katolikov (Federazione universitaria cattolici italiani, FUCI) in nekatere druge organizacije.¹⁰⁷ V februarju 1946 so tudi v Gorici obnovili Narodno zvezo, ki naj bi sicer skrbela za kulturne in rekreativne dejavnosti, imela pa je, tako kot v Trstu, enoten ideološki okvir in nacionalistične težnje. Javno je sicer zanikala protislovanski značaj, vendar ga je težko prikrivala. Tako ona kot AGI sta prek desničarskih časopisov propagirali, pod masko apolitičnosti in reševanja naroda, zahtevo po notnem italijanskem bloku, katerega koordinator naj bi bil CLN. Tako so konec septembra 1945 v Gorici ustanovili Odbor za izjemno stanje (Comitato di emergenza) z nalogo usmerjati različne organizacije v vsakdanjem boju obrambe italijanstva. Vanj so se zlasti vključile poleg CLN tudi API, AGI, Narodna zveza in pollegalna Divisione Gorizia. Oktobra 1945 so se začeli prvi napadi na dvojezične napise obrtnikov ipd. Različni napadi so se nadaljevali in vse bolj krepili vse do prihoda italijanskih oblasti.¹⁰⁸

Dejavnost goriškega CLN za te kroge ni bila dovolj radikalna, zato so v ta namen hoteli preoblikovati Narodno zvezo. Junija 1946 so zahtevali prenehanje delovanja CLN, ki se ni bil sposoben upreti nasprotni strani, ki jo je posebljala SIAU. Zaradi notranjih sporov spomladi 1946 tudi ni bil sposoben izgladiti sporov med Divisione Gorizia in AGI na eni strani in API na drugi. Še močnejše se je nemoč italijanskih organizacij kazala v krajih zunaj Gorice, tudi v nekaterih povsem italijanskih, kjer naj bi jugoslovanska propaganda, tako v poročilu italijanski vladi, nadaljevala razglašanje popolnoma italijanskih predelov za jugoslovanske.¹⁰⁹

Decembra 1946 so predlagali razširitev goriškega CLN in ustanovitev Združevalne zveze (Giunta associativa) vseh proitalijanskih organizacij v Gorici. Številni člani strank so se, kot sem deloma že omenila, vključili tudi v delovanje AGI in Narodne zveze. Nekateri udeleženci rezistence so začeli sodelovati tudi v Divisione Gorizia.¹¹⁰

¹⁰⁶ Nazionalismo e neofascismo, S. Kucler, C. Černic, str. 630–634, 636. O Divisione Gorizia glej str. 277–279.

¹⁰⁷ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2a, poročilo Okrožne organizacije antifašistične mladine za Goriško, 18. september 1945.

¹⁰⁸ Nazionalismo e neofascismo, S. Kucler, C. Černic, str. 615, 616, 638, 639; R. Spazzali, Gorizia 1945–1948, str. 76.

¹⁰⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6, beležka Gorica, zaupne novice o političnem položaju, 8. junij 1946.

¹¹⁰ Nazionalismo e neofascismo, S. Kucler, C. Černic, str. 620; R. Spazzali, Gorizia 1945–1948, str. 19, 35.

Italijanska stran je za izvajanje svoje politike tudi sicer skušala pridobiti naklonjenost nekdanjih partizanov in je že jeseni 1945 začela ustanavljati že omenjeno API. Vsak član, osoppovec ali garibaldinec, je dobil precejšnjo podporo, prav tako vdove, matere ipd. Boris Kraigher je sredi novembra 1945 poročal CK KPS: *«Mi organiziramo borbo proti poizkusom korumpiranja borcev za osvoboditev in demokracijo. Posebno ker italijanska vlada (drugje v Italiji, op. a.) ne daje podpor, ampak nasprotno stavlja partizane pred sodišča itd.»* Njeno dejanje naj bi bilo zlasti uspešno tudi zato, ker je bil na Goriškem, podobno kot na Koprskem, med italijanskimi partizani nacionalizem močnejši kot drugje v Julijski krajini.¹¹

Idejo o neki avtonomni republiki je na Goriškem zagovarjalo še manj ljudi kot v Trstu in je bila ustanovna konferenca independentistov ob udeležbi predstavnikov iz Trsta šele 13. januarja 1946. Njihovo delovanje so tudi tam podpirali zlasti zavezniki.¹² Gorica je imela v Avstro-Ogrski drugačen položaj kot Trst, ki je bil kot osrednje pristanišče privilegiran. Zato je bilo nostalgije za staro Avstrijo, značilne za independentiste, v Gorici manj.

ZVU je na Goriškem izvajala iste ukrepe kot na Tržaškem, takoj po prihodu razorožila Narodno zaščito in ignorirala ljudsko oblast. Slovenci so ji nasprotovali tudi zato, ker je omalovaževala slovenski jezik ter sprva izdajala svoje uredbe le v angleščini in italijanščini.¹³ Tudi tam so tisti, naklonjeni Jugoslaviji, odklonili sodelovanje v zavezniški upravi. Zato so bili na upravna mesta postavljeni ali komisariji ZVU ali pa predstavniki proitalijanskih strank, ki jih je goriški guverner podpolkovnik Jan C. Smuts pozval, ker med njimi ni bilo nikogar, ki bi lahko izražal interese Jugoslaviji naklonjenega prebivalstva, naj to pri svojih odločitvah upoštevajo.¹⁴

Potem ko so bile sprejete odločitve o novih mejah, ki so med drugim Gorico in Tržič pripisovale Italiji, je prišlo do protestov ljudi, naklonjenih Jugoslaviji. Na njih so zahtevali vsaj razširitev STO. Vrstili so se napadi na nasprotnike, ki naj bi jih izvedli predvsem za to poslani iz cone B, na primer bombni napad 9. avgusta 1946 na udeležence zborovanja ob 30-letnici prihoda italijanskih čet v Gorico. Iz poročila ni jasno, kdaj so na množico vrgli dve bombi, pri tem enega človeka ubili in trideset ljudi ranili, med njimi nekaj inšpektorjev in članov civilne in tudi vojaške zavezniške policije. Pri preiskavi v Ljudskem domu naj bi policija našla veliko orožja in več ljudi aretirala.¹⁵

Ker je proitalijanska stran v Gorici zaznala, da je med Slovenci na Goriškem dokaj širok krog tistih, ki so nasprotovali novemu jugoslovanskemu režimu, so z njimi skušali vzpostaviti stike. Vendar so bili do njih ravno tako ali še bolj nezaupljivi kot do levo usmerjenih, saj so ti res nasprotovali novemu režimu v Jugoslaviji, kar pa nikakor ni pomenilo, da so bili naklonjeni Italiji. Visok cerkveni predstavnik je v poročilu italijanski vladi sicer omenjal, da naj bi se majhen del slovanske duhovščine, kmetov

¹¹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 14. november 1945.

¹² AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo OK KPJK za Goriško (Albin Dujc), 16. januar 1946.

¹³ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 1a, poročilo o celičnem sestanku, 5. junij 1945; f. PNOO, m. 3, poročilo javnega tožilca za Goriško okrožje M. Šlibarja javnemu tožilcu za Slovensko primorje in Trst S. Peterinu, 21. junij 1945.

¹⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 8, položaj v Gorici, 17. oktober 1945.

¹⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia, b. 6, poročilo, nepodpisano, 25. avgust 1946; b. 4, brez naslova, november 1946.

in posebno malih zemljiških lastnikov vse bolj ogreval za upravno, jezikovno in kulturno avtonomijo v okviru italijanske države, vendar je med njimi vladalo veliko nezaupanje do Italijanov zaradi obljub, ki jih v preteklosti niso izpolnili.¹¹⁶ Da bi okrepila svoj položaj, je tudi komunistom nasprotna stran med Slovenci poleti 1946 iskala stike z Italijani, ki so njihove poskuse zbližanja odklonili. Pri tem so sicer menili, da bi bilo koristno *»izkoristiti 'slovanske bele (slavi bianchi)' za inkriminiranja titoističnega tabora. ampak se jim nikakor ne more zaupati; so še večji nacionalisti kot rdeči»*.¹¹⁷

Po sprejetih odločitvah na mirovni konferenci je prihajalo do šovinističnih izgrediv in tudi do spopadov s projugoslovansko usmerjenimi. Del goriškega CLN, zlasti liberalci, goriška KPI in nekaj socialistov si je sicer prizadevalo za prenehanje terorističnih napadov in se skušalo zblížati s Slovenci. Ker pa so bili v CLN v manjšini, je prevladal pritisk komandantov Divisione Gorizia, qualunquistov, krščanske demokracije in zanimivo, v nasprotju s Trstom po mnenju OK KPJK za Goriško, tudi Stranke akcije, ki so se jim pridružili člani API, Narodne zveze in AGI ter zahtevali v imenu italijanstva Gorice boj proti Slovincem z vsemi sredstvi.¹¹⁸

Italijanska vlada se je resno pripravljala na prevzem oblasti v Gorici in ni hotela ponoviti napak iz leta 1918. Gorica naj bi postala most izmenjave med dvema gospodarskima režimoma. Morala se je gospodarsko razvijati, ker naj bi se v nasprotnem pokazalo, da so Slovenci, ki so Gorico zahtevali tudi iz gospodarskih razlogov, imeli prav. To je bila težka naloga, ker je Gorica z novo mejo izgubila obširno zaledje. Vanjo naj bi se vključila zlasti IRI z ustanovitvijo nove industrije, s čimer bi pomagali tudi istrskim priseljencem, ki bi tako dobili možnost zaposlitve in nastanitve na območju. Italijansko zunanje ministrstvo je menilo, da so priseljencem našli okolje, *»kjer so jim navade, jezik, etnične, zgodovinske in kulturne vezi zagotavljali podobne razmere kot so bile v krajih, ki so jih bili prisiljeni zapustiti»*.¹¹⁹

Kot sem že omenila, se je po sprejemu nove razmejitve del Slovencev iz cone B in k Jugoslaviji priključenega dela cone A, ki je nasprotoval jugoslovanskim oblastem, pripravljaj na preselitev in s pomočjo tamkajšnjih Slovencev na Goriškem kupoval nepremičnine. To so hitro zaznale italijanske oblasti in protestirale, ker je ZVU te nakupe dovoljevala in ne le enako obravnavala italijanske istrske (esuli istriani) in slovenske priseljence (profughi sloveni), ampak naj bi celo dajala prednost tistim, ki so imeli bivališče v k Jugoslaviji priključenem delu cone A. Obenem naj bi mnoge istrske preseljence, ki so se želeli tam naseliti, celo ovirala.¹²⁰ Italijanska vlada je z nezaupanjem gledala tudi na infiltracijo slovanskega elementa v gospodarsko življenje Gorice in ustanovitev Demokratične fronte Slovencev, ki je nasledila SIAU oziroma

¹¹⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 7, Gorica in pokrajina, politični položaj marca 1946, 5. april 1946. V njem govorijo tudi o zanimivi tezi, da naj bi bile projugoslovanske organizacije naklonjene italijanski rešitvi, če bi bila prihodnja vlada leva, s katero bi se lahko pogajali za priključitev Julijske krajine Jugoslaviji.

¹¹⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, Policija Julijske krajine, poročilo o političnem položaju v Gorici, avgust 1946.

¹¹⁸ AS, I, f. OK KPJK za Goriško, m. 2b, poročilo OK KPJK za Goriško (J. Beltram) GO KPJK, 25. oktober 1946; isto, poročilo MO SIAU (F. Kralj) za Gorico, 17. december 1946.

¹¹⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 2, pismo italijanskega zunanjega ministrstva drugim ministrstvom glede delovanja ob prevzemu italijanske uprave, 18. december 1946.

¹²⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Italija, b. 166, razglas CLN v Gorici, 20. februar 1947. O preseljevanju Slovencev glej str. 134–139.

OF. Slednja naj bi imela protiitalijansko funkcijo in jo je financirala jugoslovanska vlada.¹²¹ Za italijanske oblasti je bilo pomembno, da se Goriška pokrajina kljub izgubi precejšnjega dela ohrani, ne toliko iz zgodovinskih razlogov kakor zaradi obrambe pred povečanjem slovenskega in jugoslovanskega vpliva in povezave s Trstom, ki je ostal v STO.¹²²

Ker naj bi bilo v delu Goriške, ki je ostal v Italiji, po podatkih goriške nadškofije največ dvanajst tisoč tam rojenih Slovencev, bi jim lahko brez strahu za italijanstvo nove Goriške pokrajine, kot ugotavljajo v analizi italijanske oblasti, dali tistih nekaj osnovnih šol, ki jih je bila demokratična Italija v skladu z določili mirovne pogodbe dolžna zagotoviti. Položaj bi se spremenil, če bi tolerirali tudi slovenske priseljence po letu 1940, ki so se priselili v več valovih. Prvi so pobegnili z območij partizanskih operacij in pred nemškimi povračilnimi ukrepi. Sledili so jim tisti, ki so prišli z jugoslovanskimi oblastmi, nato »beli Slovani (slavi bianchi)« in tudi jugoslovanska »peta kolona« – levica: »Vsi ti so, ne glede na razlike v ideološki usmeritvi, združeni v skupnem sovraštvu do Italije in nacionalizmu,« so ugotavljali v karabinjerskem poročilu avgusta 1947. Za zmanjšanje italijanskega vpliva so bili še bolj nevarni, ker je bilo med njimi precej intelektualcev in premožnih, ki so si že s pomočjo nemških oblasti in nato tudi zaveznikov pridobili pomembne funkcije v gospodarskem in javnem življenju. Posebno moteča je bila za italijanske oblasti vzpostavitev slovenske srednje šole, ker so menili, da bo slovenska opozicija jugoslovanskemu režimu skušala iz Gorice narediti kulturni center Slovencev. Zato je goriški CLN zahteval izselitev vseh, ki niso bili italijanski državljani ali so državljanstvo izgubili v skladu z 19. členom mirovne pogodbe.¹²³ Menili so, da večina beguncev namerava optirati za Italijo ali kako drugače prikriti status jugoslovanskih državljanov. Italijanske oblasti so ocenjevale, da je bilo teh slovenskih priseljencev kar štiri tisoč in so že pomembno spremenili etnično sliko, naseljevanje pa se je še nadaljevalo.¹²⁴

Ob tem so pozabljali, da se je v času po priključitvi k Italiji spremenila ne le etnična, ampak tudi socialna struktura, saj so bili mnogi slovenski izobraženci v času fašizma prisiljeni emigrirati. Te rojene Goričane so italijanske oblasti zdaj obravnavale kot prišleke in infiltrirance, etnično strukturo v korist Italijanov pa so spreminjali tudi istrski priseljenci.¹²⁵

Med Italijani naj bi pred odhodom ZVU vladal strah pred brezvladjem prehodnega obdobja in možnostjo represalij in maščevanja filokomunistov. Po njihovem je pred uveljavitvijo mirovne pogodbe obstajala nevarnost, da bi jugoslovanska arma-

¹²¹ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 169, poročilo glavne komande karabinjerjev, 26. avgust 1947; isto, 2. september 1947.

¹²² ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 166, Položaj na Goriškem, nedatirano.

¹²³ Izvestja državnih srednjih šol s slovenskim učnim jezikom v Gorici, I. 1950. V publikaciji je navedeno, da je po odločitvi ZVU leta 1945 Gorica dobila obe slovenski srednji šoli, ki ju je imela že pred 1. svetovno vojno, in sicer celotno humanistično gimnazijo in učiteljsišče. Gimnazijo so po italijanskem načinu razdelili na triletno nižjo srednjo šolo in petletno višjo gimnazijo z licejem. Italijansko državljanstvo so v skladu s tem členom izgubili vsi, ki so imeli 10. junija 1940 stalno bivališče na Jugoslaviji pridruženem območju in niso uporabljali italijanščine kot pogovorni jezik.

¹²⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 169, poročilo glavne komande karabinjerjev, 26. avgust 1947; isto, 2. september 1947; b. 166, Položaj na Goriškem, nedatirano.

¹²⁵ AS, I, f. GO SIAU, šk. 4, poročilo: Delo italijanske reakcionarne klike v Slovenskem primorju, nedatirano.

da vpadla v Gorico s pomočjo proslovanskih elementov in tako preostale postavila pred izvršeno dejstvo.¹²⁶

Nasilje nad Slovenci in drugimi, ki so bili naklonjeni Jugoslaviji, je doseglo vrhunec ob vrnitvi italijanskih oblasti septembra 1947, zlasti v vmesnih treh dneh med odhodom ZVU in prihodom Italije.¹²⁷ V Gorici je bilo septembra 1947 napadenih in poškodovanih 47 stanovanj, javnih lokalov in obrtniških delavnic, v Gorici, Ronkah, Tržiču in Vermiglianu so metali bombe v slovenska stanovanja. Italijanska stran je te dogodke brž pripisala razburjenju med Italijani zaradi deportacij ljudi maja 1945, ki naj bi jih zakrivali tamkajšnji Slovenci. Akcije je izvajala predvsem Divisione Gorizia, ki jo je jugoslovanska stran označila takole: *«Profasistična oborožena banda, ki vrši akcije z vednostjo in podporo italijanskih oblasti. saj so vodje divizije istočasno državni uslužbenci, oficirji italijanske vojske in karabinjerjev.»*¹²⁸ O nasilju italijanske strani je poročala tudi ZVU.¹²⁹

Italijanska oblast je pisala tudi o navdušenju goriških Italijanov ob njenem prihodu in hkrati podcenjevala nasilje nad Slovenci. Tako naj bi incidente povzročile le male obrobne skupine ljudi, ki so se okoristile z nasprotovanjem do kakšnega trgovca. Njihova dejanja naj ne bi bila politična, ampak so si skušali le preskrbeti potrebna sredstva za preživetje. Nekaj nepomenbnih akcij naj bi bilo zaradi upravičene jeze proti kakšnemu prokomunistu ali sodelavcu jugoslovanskih okupatorjev iz maja 1945. Le-te niso imele posledic, razen nekaj uničenega pohištva na dveh sedežih partije. Vse vznemirljive novice naj bi bile le plod nasprotne propagande.¹³⁰

Novе oblasti so takoj po svojem prihodu v Gorico začele iz služb izrivati slovenske nameščence in jih nadomeščati s priseljenci iz Istre. V Gorici je bil nato ustanovljen Akcijski odbor (Comitato d'azione), ki je zahteval razveljavitev 108. člena italijanske ustave glede avtonomije in posebnega statuta za Furlanijo-Julijsko krajino. Uvedli so novo upravno ureditev in slovenske vasi priključili k izrazito italijanskim krajem, s čimer so preprečili nadzor Slovencev nad občinsko upravo. Slovincem so grozili z množičnimi aretacijami, če ne izbrisejo slovenskih napisov na hišah. Z istimi kaznimi so jim grozili tudi zaradi sodelovanja pri aretacijah Italijanov leta 1945. Nasilno so jih izseljevali iz stanovanj v Gorici. Onemogočili so redno prodajo časopisov po trgovinah in trafikah, *«ker banda vsak pojav slovenskega časopisa takoj raztrga ali požge»*, kot so poročali slovenski aktivisti iz Gorice. Zavlačevali so z dovoljenjem za izdajo časopisa Soča. Ti ukrepi so bili kršenje 15., 16. in 17. člena mirovne pogodbe, ki je prepovedovala odvzem italijanskega državljanstva in preganjanje proti tistim, ki so med 10. junijem 1940 in mirovno pogodbo *«izražali simpatije za zavezniško stvar in podvzemali v korist te strani akcije»*.¹³¹

¹²⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 166, opomnik za namestnika generalnega direktorja, 28. julij 1947; b. 130, poročilo italijanskega obrambnega ministrstva obrambnemu ministru, 10. september 1947.

¹²⁷ Nazionalismo e neofascismo, S. Kucler, C. Černic, str. 619, 620.

¹²⁸ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 3, nepodpisano poročilo o problemih v Gorici in na sami meji z Italijo, 8. oktober 1947.

¹²⁹ AS, MNZ, Zavezniška vojaška uprava v STO, mesečno poročilo ZVU za september 1947. Poročajo o tem, da so zlasti v Gorici močna protikomunistična čustva, ki so prekoračila meje in povzročila teroristične incidente proti Slovanom.

¹³⁰ ASDMAE, AP 1946–1950, Italia, b. 166, poročilo italijanskega zunanjega ministrstva o položaju v Goriški pokrajini, 17. september 1947.

¹³¹ AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 3, Poročilo o problemih v Gorici in na sami meji z Italijo, nepodpisano, 8. oktober 1947.

PROJUGOSLOVANSKE ILEGALNE OBOROŽENE SKUPINE

O delovanju organiziranih projugoslovanskih oboroženih skupin v arhivih ni podatkov. Dejstvo je, da je tudi v coni A delovala Ozna, ki je po umiku jugoslovanske vojske ohranila velik del svojega sistema in ga seveda prilagodila razmeram. Občasnno so tamkajšnjim oznovcem pomagale tudi skupine iz cone B in Jugoslavije. Delovanje Ozne ni ostalo skrito zaveznikom, in je britanska obveščevalna služba že oktobra 1945 začela vse pogosteje zasledovati njene funkcionarje.¹ Do marca 1946 je v Trstu deloval tudi načelnik Ozne za Primorsko Veri Winkler - Ferruccio, ko se je zaradi nevarnosti razkritja umaknil v Divačo.²

Ozna (od marca 1946 Uprava za državno varnost, UDV) je verjetno delovala tudi prek posameznih partijskih funkcionarjev, ki so bili njeni člani, saj je Veri Winkler marca 1946 opozarjal na nevarnosti razkritja mreže zaradi nekonspirativnega obnašanja na sedežu KPJK v Trstu. Spomladi 1946 je bilo že veliko njenih članov kompromitiranih, zato so načrtovali premestitve, ker naj bi v okviru italijanskih paravojaških organizacij, ki so se vrinile v civilno policijo, obstajali načrti za njihovo uničenje. Veliko njenih članov je zasledovala civilna policija, ki je takrat imela že dva tisoč mož. *»Da se je njih število toliko pomnožilo je vzrok v tem,«* je pisal Winkler Kraigherju, *»da so v kasarni ostali le nezanesljivi čerini. dočim so se vsi ostali (južnjaki, ex kvesturini, X MAS ...) preoblekli v civil in jih sedaj po mestu kar mrgoli. Torej po žrtvah v Škedniju smo na vrsti mi z razliko, da za nas ne bo tako veličastnega pogreba.«*³

Po razpustu Narodne zaščite, ki je imela v Trstu dva tisoč petsto pripadnikov, naj bi le zelo majhen del njenih članov odšel v cono B, drugi pa so ostali v Trstu. Približno 2000 jih tudi ni izročilo orožja, zato so se zavezniki bali, da bodo ustanovili posebno podtalno mrežo (stay behind), ki bi izvajala sabotaže in tajne aktivnosti. Kasneje so jo opredelili kot jugoslovansko peto kolono. Tudi italijanske oblasti so poročale, da so narodni zaščitniki ostali v mestu, delo nadaljevali ilegalno v civilu, vendar oboroženi, in bi jih bilo treba takoj umakniti.⁴ Italijanski generalštab je septembra 1945 poročal

¹ AS, I, f. CK KPS, šk. 39, poročilo obveščevalnega centra 2. slovenske divizije NO za oktober 1945.

² AS, I, f. AIS, ae 71, 76, 77, pisma načelnika Ozne za Primorsko V. Winklerja Viktorju (najbrž B. Kraigherju), nedatirana, verjetno februar in april 1946.

³ AS, I, f. AIS, ae 60, pismo V. Winklerja B. Kraigherju, 19. marec 1946.

⁴ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavia. b. 6, promemorija za A. De Gasperiya, nedatirano, nepodpisano, verjetno julij 1945; isto, Trenutni položaj v Julijski krajini ob koncu meseca junija 1945 in potrebni ukrepi. 1. julij 1945; La crisi di Trieste, G. Valdevit, str. 35.

o nevarnosti množičnih demonstracij za priključitev k Jugoslaviji, ki naj bi jih organizirale ilegalne skupine v mestih. Samo v Trstu naj bi slednje imele najprej tisoč članov, kasneje tri tisoč, ki naj bi vsak dan dobivali petsto lir. Poleg teh ilegalnih enot v mestih naj bi obstajale partizanske enote zunaj območja, ki so ga lahko nadzorovali zavezniki, verjetno v odročnih krajih, oboji pa naj bi pomagali vznemiriti prebivalstvo.⁵

Kot so poročali italijanski vladi naj bi slavokomunistične skupine izvajale teroristična dejanja, sabotaže, napade, ugrabitve jugoslovanskih protititovskih političnih predstavnikov in tako nadaljevale vojno živcev, v kateri so si pomagale tako s kriminalnimi dejanji kot tudi z govoricami o udaru jugoslovanske vojske na Trst in nato Tržič, s čimer bi Trstu presekali povezavo z zaledjem.⁶

V jugoslovanskih virih ni zaslediti podatkov o tem, da bi se po umiku Jugoslovanske armade nadaljevala organizirana dejavnost paravojaških skupin, razen Ozne. Ta je poleg obveščevalnega dela izvajala posamezne akcije, npr. ugrabitve, a večinoma ne Italijanov, ampak jugoslovanskih političnih emigrantov. Italijanski viri sicer pogosto poročajo o obstoju nekih organiziranih jugoslovanskih skupin, vendar brez trdnejših podatkov. V poročilu italijanskega zunanjega ministrstva, oktobra 1945, je odlomek o akcijskih četah, ki naj bi bile odvisne od Komunistične stranke Julijske krajine in katerih člani naj bi bili predvsem nekdanji člani NZ, zlasti na podeželju. Ena takih skupin, ki naj bi imela 15 članov, naj bi v Trstu izvedla več ubojev. Ubila naj bi nekega fašista z imenom Baraga in še dve osebi.⁷ ZVU je nošenje orožja prepovedala in se ostro odzvala na vsako najdlbo orožja pri nekdanjih partizanih. Mnogi so imeli to orožje kot trofeje, ne vem pa, ali so ga v okviru kakšnih ilegalnih paravojaških enot tudi uporabljali.

Posledica strahu pred »množico oboroženih slavokomunistov« so tudi dezinformacije, ki jih najdemo v poročilu marca 1946, ko pišejo o kar šestdeset tisoč oboroženih Slovanov, medtem ko Italijani naj ne bi imeli orožja. Ena takih neresnic je tudi ta, da naj bi bil center slovenskega vohunstva kar na sedežu SIAU.⁸ Da so bile to dezinformacije, nam pokažejo med drugim tudi dogajanja konec meseca med množičnimi demonstracijami ob prihodu razmejitvene komisije, ko so proitalijanski manifestanti prvič popolnoma obvladali center mesta. To potrjujejo tudi italijanski viri sami, ko poročajo o ponovno rojenem zaupanju, o proitalijanski manifestaciji, ko so po mesecih terorističnega razpoloženja nad italijanskim delom prebivalstva Italijani spet prevzeli pobudo v centru mesta.⁹

To seveda ne pomeni, da prjugoslovanske organizacije niso izvajale nasilja nad nasprotniki, ki se je, vsaj tako kažejo viri, pojavljalo tudi kot spontano dogajanje naroda. Že dan po prihodu ZVU in po proitalijanskih demonstracijah 13. junija 1945 so na protidemonstracijah tržaškega proletariata poskuse reakcije sproti razbili. »V velikih primerih so jih tudi pošteno naklestili in dva fašista celo ubili,« je zapisal jugoslovanski obveščevalec. Naslednjega dne so delavci vrgli v morje »dva fašista, ki pa

⁵ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 7, dopis glavnega poveljstva italijanske kraljeve vojske zunanjemu ministrstvu o položaju na vzhodni meji in njeni povezavi z notranjim položajem v Jugoslaviji in Italiji, 18. september 1945.

⁶ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, poročilo Trst, nepodpisano, 1. avgust 1946.

⁷ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 6, razne vesti iz Julijske krajine, oktober 1945.

⁸ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 7, poročilo: Organizacija Slovanov, 5. marec 1946.

⁹ ASDMAE, AP 1946–1950, Jugoslavija, b. 7, Poročilo o političnem položaju v Julijski krajini, nedatirano, konec marca 1946.

so ju angleški vojaki rešili. Isto so mislili napraviti na Via Giulia, vreči fašista v ri-bnik, pa ga je policija rešila in odpeljala.¹⁰ Značilno je bilo dogajanje v stilu: *»Ljudstvo v predmestju samo čisti razne agente, ki prihajajo po svojih opravkih. Tako so v Šklednju včeraj zjutraj prijeli tri agente. Dva so pretepli skoraj do smrti, tretji je šel na drugi svet. Pretepati so jih začeli potem, ko so jih prepoznali za squadriste in ko so dobili pri njih samokrese.»*¹¹ Verjetno o istem dogodku je 6. novembra poročal tudi Kraigher CK KPS, ko piše o treh ubitih, medtem ko so se ljudje vračali z demonstracij. Zalotili so jih pri trganju slovenskih in jugoslovanskih zastav in slik ter jih dobesedno pohodili. Tudi on poroča, da naj bi pri vseh treh našli pištole.¹² Naslednji dan poročajo o dveh ubitih, ki naj bi bila *»kaznovana za svoje zločine»*, reakcija pa je razširjala propagando, *»da sta bila to dva Italijana, ki so ju ubili Slovenci iz nacionalne mržnje.»*¹³ Nekaj manifestantov, ki so iz Italije prišli na manifestacijo *»reakcionarnih šovinistov»* v začetku novembra 1945, se je vračalo po cesti proti Miramaru. Med Barkovljami in Miramarom je bila postavljena zaseda, kamion so prevrnili in nato *»manifestante pošteno pretepli. Marsikateri izmed manifestantov je dejal, da ne bo prišel več v Trst na manifestacijo.»*¹⁴

Vodstvo SIAU se je zavedalo, da jim ekstremistične akcije škodijo, zato so na seji svojega izvršilnega odbora 5. novembra 1945 sprejeli stroge ukrepe proti skrajnejšem, ki so povzročili izgrede.¹⁵ Vse kaže, da so ljudje v takih akcijah sodelovali iz prepričanja in ni šlo za plačance. Podkupovanje ljudi je odsvetovalo marca 1946 tudi slovensko vodstvo.¹⁶

Poleg usmritev, ki niso bile vnaprej pripravljene in so se zgodile *»slučajno»*, je Ozna (nato UDV), morda tudi prek partijskih organizacij, v katerih je imela svoje ljudi, česar nikakor ne moremo poistovetiti s celotno tamkajšnjo partijsko organizacijo, organizirala skupine dveh ali treh ljudi za uboj določene osebe. Njeni sodelavci so v ta namen občasno prihajali tudi iz cone B. Tako so ohranjeni dokumenti o pričevanju na procesu v Trstu proti nekemu, ki je bil obtožen uboja poročnika fašistične milice in po letu 1945 agenta anglo-ameriške obveščevalne službe. Ubij je izvedel septembra 1946 skupaj s še dvema sodelavcema, in sicer po nalogu partijske organizacije v 2. rajonu v Trstu, verjetno predstavnikov Ozne v njem. Ker sta bili na domu osumljenega še dve ženski, so usmrtili vse tri. Likvidatorji so dobili zatočišče v Jugoslaviji.¹⁷

¹⁰ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijski poročili, nepodpisani, 13. in 14. junij 1945.

¹¹ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 5. november 1945.

¹² AS, I, f. Boris Kraigher, šk. 1, pismo B. Kraigherja CK KPS, 6. november 1945.

¹³ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 7. november 1945.

¹⁴ AS, I, f. AIS, ae 421, situacijsko poročilo, nepodpisano, 5. november 1945.

¹⁵ AS, I, f. GO SIAU, šk. 2, zapisnik seje IO SIAU, 5. november 1945.

¹⁶ AS, I, f. CK ZKS, depeše zvezni vladi, šk. 2, depeša L. Šentjura B. Kraigherju, 16. marec 1946: *»Ne razumem dobro, kaj misliš, da boš uporabil tudi denar. Opozarjamo pa te, da bodi s tem zelo previden. Če pride karkoli na dan, je to lahko katastrofalno za celo situacijo. Dobro premisli.»*

¹⁷ AS, MNZ, osebno gradivo, ime znano avtorici. NN naj bi julija 1945 sodeloval tudi pri poskusu likvidacije nekega fašista.

ZAKLJUČEK

Vojna in dogajanja med njo so spremenila razmerja med narodi, živečimi v Julijski krajini, pa tudi med prizadetima državama, Jugoslavijo in Italijo, ter vzpostavila nova, ki so bila bistveno drugačna. Italijanska država je s svojimi ukrepi, ki jih je fašizem še okrepil, v okviru politike t. i. etnične bonifikacije ogrozila obstoj slovenskega naroda na tem prostoru in hkrati grobo posegla v njegovo socialno strukturo. Velik gospodarski in kulturni razmah slovenstva na Tržaškem in Goriškem, s svojima centroma v Trstu in Gorici, je bil prekinjen, slovenska gospodarska moč uničena, slovensko izobraženstvo pregnano, slovenske šole ukinjene, slovenska kultura in jezik sta imela zadnje in edino zatočišče v cerkvi. Ta politika je povzročila, da se je pred vojno tudi dejansko vse bolj vzpostavljalo razmerje, ki je bilo poprej le slogan italijanskih nacionalističnih krogov, med »civiliziranim«¹ italijanskim mestom in »barbarskim«² slovenskim podeželjem, ki je v zadnjih letih Avstro-Ogrske veljalo morda le še za Istro. Slovenci so vse bolj postajali tudi dejansko, ne le v parolah, tisti, ki so živeli na kraških planotah, nekje daleč od mesta, ki je govorilo in čutilo zgolj in samo zgodovino Rima.¹ Kot je zapisal Guido Miglia: *»Veljal je slogan o meščanih, ki prinašajo civilizacijo na deželo, ki je necivilizirana in skoraj suženjska ... Šlo je za razkol med italijanskimi mesti in slovanskim podeželjem, med večvrednimi in manjvrednimi, med tistimi, ki jim je bilo usojeno, da bodo ukazovali, in tistimi, ki jim je bilo usojeno, da bodo ubogali, služili ali pa molčali.»*² Ob koncu vojne, v katero je junija 1940 vstopila fašistična Italija kot zaveznica nacistične Nemčije, je bilo slovensko osvobodilno gibanje sestavni del zmagovite zavezniške koalicije, saj je skupaj z Jugoslovansko armado osvobodilo zahodne meje slovenskega etničnega ozemlja in tudi zahtevalo njegovo priključitev k Jugoslaviji. Torej tisti, ki jim je bilo usojeno ubogati, služiti ali pa molčati, so zdaj prišli ne le na povsem slovenska območja, ampak tudi v tista mesta, kjer so živeli številni Italijani, kot zmagovalci in tudi kot maščevalci za vse trpljenje, ki sta ga prizadejala fašizem in vojna.

Usoda etnično mešane Julijske krajine je bila ob koncu vojne nedorečena in so v začetku maja 1945 poleg slovenskih partizanov in enot 4. armade JA v večja mesta

¹ ASDMAE, AP 1930–1945, Jugoslavia, b. 149, vojaško poročilo o vstaji domoljubov v Trstu 30. aprila 1945, 12. maj 1945.

² G. Miglia: Z medsebojnim spoznavanjem iz temnega tunela, časopis Republika, 20. september 1994.

v njenem zahodnem delu prišli tudi zahodni zavezniki. To je bil, poleg Grčije in Koroške, edini primer dvojne zasedbe v Evropi, a tudi (poleg Koroške) edini primer, ko je ena od armad ob koncu vojne na stičišču vzhodne in zahodne fronte hkrati z izgonom okupatorja osvobodila tudi svoje sonarodnjake. Spor so rešili s kompromisom, ki je veljal do odločitev mirovne pogodbe in ki je razdelil Julijsko krajino med dve zasedbeni vojaški upravi, anglo-ameriško in jugoslovansko, na coni A in B Julijske krajine. Kasnejša mejna črta je bila pomembno spremenjena v slovensko korist. Tako Jugoslavija kot Italija sta bili sicer izključeni iz neposrednih dogovorov o prihodnji meji in sta ostali vezani na aktivnost na mirovni konferenci, a je bil kljub temu njun položaj na teh pogajanjih različen. Jugoslavija je na konferenci namreč nastopila kot del zavezniške koalicije, v kateri je sicer že obstajala delitev na dva bloka, a medvojno dogajanje še ni bilo povsem pozabljeno. Italija, ki je imela status sobojevnice zaradi svoje udeležbe v vojni na strani Hitlerjeve Nemčije, pa je bila premagana država. Strinjam se z mnenjem Raoula Pupa, da je bila mirovna pogodba zadnje dejanje med zavezniki in Italijo kot fašistično državo in tako zunaj kasnejšega konteksta Italije kot države zahodnega bloka in Jugoslavije kot države vzhodnega bloka.⁵ Osvobodilno gibanje jugoslovanskih narodov je zaradi svojega prispevka k zmagi nad nacifašizmom, kljub prevladujoči komunistični komponenti v njem, na konferenci tudi med zahodnimi zavezniki še imelo svojo težo, in jugoslovanske zahteve niso bile povsem prezrte. Nove slovenske meje so bile tako poleg spoznanja zahodnih zaveznikov, zlasti Velike Britanije, o krivičnosti rapalskih meja, odnosov med velikimi silami, tudi rezultat boja slovenskega naroda.

Ujeti v meje Italije so primorski Slovenci, več kot četrtnina slovenskega naroda, hoteli združitev z matico. Če lahko za osrednjo Slovenijo rečemo, da sta se v njej med vojno prepletala boj proti okupatorju s komunistično revolucijo in protikomunizem s kolaboracijo, je bilo na Primorskem drugače. Osvoboditev tam ni bila samo izgon okupatorja, Nemcev, saj bi to pomenilo ostati v okviru Italije, ampak je bila osvoboditev predvsem sprememba meje in združitev z matico. Velik del primorskih Slovencev je v slovenskem in jugoslovanskem osvobodilnem gibanju prepoznal silo, ki je bila sposobna te njihove zahteve izpolniti, zato so se mu množično priključili. Tudi pri večini nasprotnikov komunizma je bilo ideološko vprašanje, zaradi nerešenega slovenskega narodnostnega vprašanja, drugotnega pomena. Kljub prekletstvu, ki ga je nad komunizmom izrekel papež, je veliko primorskih katolikov izbralo OF. V njej so sicer prepoznavali tudi komunizem, a hkrati narodnostno osvoboditev. Fašizem in nacizem sta bila za slovenski narod večje in nevarnejše zlo. Vinko Ošlak je marca 1996 v Celovškem zvonu zapisal: *Medtem ko izvira nacionalni socializem iz ciničnega pogleda na svet in je teleološko negativen, saj je konceptualno zločinski, izvira socialistična vizija Marxove tradicije iz eshatološkega pogleda na svet (vera v končno zmago razuma, pravice in lepote), kar pomeni, da je teleološko pozitiven in tako v globalnem sorodstvu in zavezništvu s tremi monoteističnimi verstvi: judovstvom, krščanstvom in islamom. Nacizem je apriorni zločin, komunizem pa je huda zmota, ki spodbudi zločin šele na nivoju prakse, pred čemer pa tudi kristjani niso bili obvarovani v svoji dolgi zgodovini.*⁶ Slogan Režimi minejo, država ostane v teh letih ni bil propagandistična parola za pridobivanje ideoloških nasprotnikov, ampak ključni moment, ki je vplival na to, da so OF podprli tudi mnogi slovenski primorski

⁵ I cattolici isontini, knj. 3, R. Pupo, str. 52.

⁶ Anketa Celovškega zvona, V. Ošlak, t. 2, Celovski zvon, marec 1996, št. 50.

duhovniki. Rdeča zvezda za primorske Slovence, tudi za mnoge katolike med njimi, ni bila simbol komunizma, ampak je bila simbol svobode, pod katerim so umirali sinovi, očetje in prijatelji.

Ne tako majhen del Primorcev, ki so zaradi ukrepov italijanskih oblasti obubožali, se je priključil k OF (po vojni SIAU) tudi zaradi njenih zahtev po spremembi družbenega reda in zaradi ljudske oblasti. Komunistov je bilo na Primorskem malo, saj je bila večina preprostih ljudi vernih in navezanih na katoliško cerkev, ki je odigrala pomembno vlogo v obrambi slovenstva. Vendar njihovo katolištvo ni izključevalo navezanosti na zahteve po drugačnem, boljšem in za revnega človeka bolj pravičnem življenju. Komunizma velik del ljudi ni doživljal kot sovražnika vere, ampak kot nekaj, kar jim bo prineslo lepše in človeka dostojno življenje, zato so mnogi Primorci podprli tudi to drugo zahtevo OF. Tako se je marsikje na Primorskem dogajalo, da so bila dekleta hkrati članice Marijinih družb in aktivistke OF in včasih celo partije.

Le manjši del Slovencev je ostajal neopredeljen, še manj jih je odkrito nasprotovalo OF. K takim njihovim opredelitvam je s svojim sektaštvom do vseh, ki je niso brezkompromisno podprli, velikokrat prispevala OF sama, saj so njeni aktivisti tudi na Primorskem, čeprav manj kot v osrednji Sloveniji, marsikje katolištvo enačili s sovražnikom. To nasprotovanje so še okrepile, deloma že prej, največ pa maja 1945, aretacije in tudi likvidacije nekaterih ljudi, ki niso brezpogojno podprli OF. Nekateri so bili aretirani tudi po pomoti ali pa zaradi osebnega maščevanja.

Ta razmerja se ob osvoboditvi niso spremenila in je večina Primorcev prihod slovenskih partizanov v še neosvobojena mesta pozdravila z navdušenjem. Strinjali so se tudi z ukrepi, ki so jih izvajale jugoslovanske oblasti maja 1945. Podpirali so tudi aretacije, ki so jih doživljali kot kazen za fašistične zločine, ne pa tudi množičnih usmrtitev, in so hkrati protestirali proti zapiranju nedolžnih. Tudi mnogi Slovenci, ki jih je zajel val čistk maja 1945, so se priključili jugoslovanskim organizacijam v okviru boja za nove meje. Dokaz za množično podporo, ki sta jo med Slovenci uživala OF in njena naslednica SIAU, so množične manifestacije, široka paleta aktivnosti, ki jo je razvila SIAU, in število njenih članov.

Le manjši del je v teh odločilnih letih nasprotoval SIAU, med njimi zlasti del slovenske duhovščine na Goriškem, medtem ko je Tržaška takrat še skoraj vsa podpisala SIAU, krog sicer že med vojno umrlega katoliškega politika Janka Kralja, ki je OF odkrito nasprotoval že med okupacijo, in nekateri liberalci. Ti krogi so odklanjali komunizem kot največjega nasprotnika vere, zahtevali so Jugoslavijo, vendar *»brez grobe komunistične diktature«*. Tudi oni so odklanjali Italijo, svojo prihodnost pa so vse bolj videli v okviru neke samostojne države.

Razmerja pa so se sčasoma spremenila, ko so sklepi mirovne konference postali dokončni in ko je tako odpadel glavni povezovalni moment, ki je dotlej preprečeval odkrit razkol. Glavni vzroki za to, da je SIAU izgubila del podpore, so bili v odnosu med komunistično partijo in SIAU, ki je bila partiji povsem podrejena, v razredni politiki, ki je vedno pogosteje prevladovala nacl narodnostnim vprašanjem, v nekaterih ukrepih jugoslovanskih oblasti, kot so bili dogodki v Lanišču in podobni, ter v nepopustljivosti aktivistov v smislu gesla Kdor ni z nami, je proti nam. Upoštevati moramo tudi mednarodni okvir, kjer je vse bolj prevladovala delitev na dva bloka, ki sta se srečevala na tem prostoru. Srednji sloj in bogatejši so se bali Jugoslavije zaradi ukrepov, s katerimi je posegala v lastnino, npr. nacionalizacija in agrarna reforma. Ljudi so odvrčali od podpore Jugoslaviji tudi ukrepi Ozne oz. UDV, npr. ugrabitve sloven-

skih političnih emigrantov in uboji. Tudi na Primorsko se je deloma prenesla »gonja proti farjem«, ki je prizadela marsikoga, ki je bil sicer lojalen SIAU. Po sprejetih sklepih na mirovni konferenci je tako prišlo do ustanovitve slovenskih strank, ki so nasprotovale SIAU.

Projugoslovanski blok, ki je zahteval pridružitve celotne Julijske krajine k Jugoslaviji, nacionalno ni bil enoten. Poleg večine Slovencev je Jugoslavijo zahtevalo tudi veliko italijanskih delavcev v delavskih centrih, kot so bili Trst, Milje in Tržič. Ta njihova opredelitev je bila razredna, torej za komunizem in ljudsko oblast. V Jugoslaviji so videli most do Sovjetske zveze, ki jim je bila vzor. Med njimi je prevladal proletarski internacionalizem, medtem ko je bila njihova nacionalna zavest šibka, deloma tudi zato, ker je bilo med njimi veliko asimiliranih Slovencev ali Hrvatov. A tudi med Italijani je bil živ spomin tako na Avstro-Ogrsko kot na italijanski fašizem, ki je poleg narodnostnih najbolj zatiral levičarske delavske organizacije. V okviru protifašizma in osvobodilnega boja so se s slovenskim osvobodilnim gibanjem povezali že med vojno. To gibanje jih je zaradi širjenja komunizma v Italijo, a tudi zato, da si zagotovi večinsko podporo v narodnostno mešanih krajih, pridobivalo s t. i. politiko slovensko-italijanskega bratstva. Ta politika je bila poleg zahtev po pridružitvi k Jugoslaviji, po čiščenju ostankov fašizma ter po ljudski oblasti temelj projugoslovanskega bloka tudi v letih od 1945 do 1947. Uvajanju slovensko-italijanskega bratstva pa so nasprotovali mnogi primorski Slovenci, ki so zaradi pasivnosti skoraj vsega italijanskega naroda na tem prostoru do zatiranja Slovencev vse Italijane enačili s fašisti. S projugoslovanskim blokom se je povezal tudi del levo usmerjene italijanske inteligence, nekateri na podlagi svojih osebnih opredelitev. Jugoslavija je uživala podporo tudi med delom Furlanov, ki je temeljila na dolgoletnem sožitju med Furlani in Slovenci na tem prostoru.

Proitalijanski blok je bil nacionalno enoten in ga je vezala skupna zahteva po ohranitvi rapalske meje, vendar je bil med vojno razcepljen na temelju ločnice kolaboracija – osvobodilni boj. Enotni so si bili le v zahtevah za ohranitev meje. V očeh mnogih Italijanov so bili Nemci manjše zlo od preteče slovanske nevarnosti, zato je bila kolaboracija med njimi dokaj razširjena in za marsikoga upravičena. Obenem se je proitalijansko osvobodilno gibanje, ki v Julijski krajini po izstopu komunistov iz Narodnoosvobodilnega odbora Julijske krajine septembra 1944 ni imelo oboroženih formacij, zavedalo, da bi jih povezava s fašističnimi in kolaborantskimi krogi, ne glede na njen namen, kompromitirala v očeh zaveznikov. Zato so tik pred koncem vojne tudi odklonili ponudbo o skupni povezavi vseh italijanskih sil v obrambi pred slovansko nevarnostjo. Po drugi strani pa zaradi vztrajanja na zahtevah po ohranitvi rapalske meje, ki je k Italiji priključila obsežna povsem slovenska območja, ob koncu vojne CLNG za jugoslovansko osvobodilno gibanje ni bil več partner v skupnem boju proti okupatorju, kar je kljub nasprotjem ostajal dotlej, ampak je bil nasprotnik. Med proitalijani je imel zaradi svojega protifašizma edini določeno težo pri obrambi italijanskih zahtev in je bil zato toliko bolj nevaren za interese tako slovenskega naroda kot tudi novih jugoslovanskih oblasti.

Proitalijanski del prebivalstva je bil tudi proti jugoslovanski zasedbi, ne le proti priključitvi, in tu ni bilo razlik med nekomunističnim protifašizmom in profašističnimi krogi. Ob njihovem prihodu maja 1945 jugoslovanskih partizanov niso sprejeli kot osvoboditelje, ampak kot osvajalce. V očeh mnogih so bili manjvredni barbari, ki so hlepeli po sveti italijanski zemlji. Italijanska civilizacija je bila po njihovem nad sloven-

stvom oziroma slovanstvom, pri tem pa so pozabljali na fašizem in njegovo nasilje. Njihove predsodke so še okrepili ukrepi jugoslovanskih oblasti po koncu vojne, zlasti množične aretacije in likvidacije ne le tistih, ki so imeli krvave roke, ampak tudi nekaterih, ki so zgolj nasprotovali vključitvi v Jugoslavijo.

Med Italijani ni bilo malo tistih, veliko več kot med Slovenci, ki jih je zaznamovala politika etnične honifikacije, ki so ostali zunaj političnih dogajanj. Po dolgoletni vojni, ki so jo doživljali predvsem kot pomanjkanje in v zadnjih mesecih bombardiranje, so si želeli predvsem konec vojne in normalno življenje, zato bi sprejeli vsako oblast, ki jim je to zagotavljala.

Čas, ki ga obravnavam v raziskavi, opredeljujeta dve ločnici, ki sta usodno posegli v ta prostor. Začetek zaznamuje osvoboditev izpod okupatorja, vendar tudi jugoslovanska zasedba in vojaška uprava, ki je bila v očeh velikega dela Italijanov razumljena kot okupacija in ki jo simbolizira mit fojb. Aretacije in usmrtitve so zajele različne ljudi, njihova skupna osnova ni bila odstranjevanje Italijanov kot naroda, kakor jih je pogosto prikazovala italijanska propaganda, ampak kaznovanje za fašistične zločine in deloma tudi odstranitev tistih, ki niso izenačevali Jugoslovanske armade z osvoboditvijo. Fojbe so bile totalitaristično nasilje, v katerega so bili zajeti tudi Slovenci zaradi strašne vojne, ki se je začela s fašizmom in nacizmom. Zgodile so se v času evforije nad zmago in maščevanja za vse gorje in zlasti za ubite in padle, saj je več kot tisoč ljudi padlo v zaključnih bojih za osvoboditev Trsta in Julijske krajine. To je bil čas zatona fašizma, ideologije izbrane rase, ki je hotela podrediti, uničiti in zaslužniti druge, in vzpona socializma oz. komunizma, ki je imel v ideji sicer vgrajen projekt človekove osvoboditve in je v Jugoslaviji vodil osvobodilni boj, ki pa je s stalinizmom doživil svojo največjo deviacijo. Likvidacije tudi zgolj domnevnih kolaborantov so bile v tem času tudi drugje po Evropi, vendar pa so v narodnostno mešani Julijski krajini in zaradi posega ene države na pravno gledano ozemlje druge vsaj v očeh prizadetih, kar je s pridom izrabljala politika, dobile tudi podobo obračuna enega naroda nad drugim. Vprašanje aretiranih, deportiranih in usmrčenih maja 1945 je postalo eno ključnih vprašanj tistega časa in tudi kasneje. To je bilo toliko lažje, ker jugoslovanska stran ni nikoli objavila svojih podatkov, še priznanja ne, in svojejev deportiranih dolga leta ni obvestila o njihovi usodi.

Drug mejnik je mirovna pogodba, ki je k takratni Ljudski republiki Sloveniji v okviru FLRJ pridružila obsežna povsem slovenska območja med rapalsko in današnjo mejo, kjer pred letom 1914 Italijanov ni bilo. Obenem je k Jugoslaviji priključila skoraj celotno Istro (razen Koprškega in Bujskega okraja, ki sta ostala v STO), Reko, Zadar in otoke Cres, Lošinj, Lastovo in Palagruž, kjer so takrat živeli številni avtohtoni Italijani. V »zamenjo«² zanje je puščala v Italiji Slovence v Beneški Sloveniji, Reziji, Kanalski dolini in delu Goriške z Gorico, v STO pa Slovence na Tržaškem. Slovenija tako leta 1947, za razliko od leta 1954, ni dobila niti koščka območja, ki bi bilo etnično mešano.

Med obema mejnikoma je bil čas bojev za meje, ki je poenotil tako projugoslovanski kot proitalijanski blok, v okviru katerega so se, v imenu obrambe italijanstva, vse bolj brisale razlike med antifašizmom in fašizmom. Ločnica med blokoma, ki sta se v času boja za meje spopadala na tem območju, tako ni bila zgolj ideološka ali zgolj narodnostna, saj ni šlo za razlikovanje med fašizmom in protifašizmom, med komunizmom in protikomunizmom ali za razlikovanje med Slovenci in Italijani. Boj za meje je bloka, ki sta bila sicer znotraj sebe ideološko pisana, poenotil bolj kot kdajkoli prej ali pa pozneje. Ob tem pa je nasprotnik vse bolj izgubljal človeško podobo in

je bil boj za meje, v veliki meri tudi s pomočjo propagande obeh vpletenih držav, vse boj razumljen kot vprašanje življenja in smrti. Poenostavljanje odnosov med njimi zgolj na pojme, kot sta bila fašist in slavokomunist, ki sta znova postala sinonim za nasprotnika, sta porušila marsikatero mostove in po fašizmu in vojni še otežila medsebojno razumevanje in sodelovanje. Za vzpostavitev novih je moralo preteči veliko časa.

CONCLUSIONI

Gli eventi bellici sconvolsero i rapporti fra le popolazioni di diversa etnia della Venezia Giulia al pari di quelli fra i due stati coinvolti, la Jugoslavia e l'Italia, instaurandone di nuovi, radicalmente diversi. Lo stato italiano aveva, con i suoi provvedimenti, esacerbati dal regime fascista nel quadro della cosiddetta politica di bonifica etnica, minato alle fondamenta l'esistenza stessa del popolo sloveno in quest'area, intaccandone grossolanamente la stessa struttura sociale. Lo slancio economico e culturale degli sloveni della regione litoranea, imperniato sui due centri urbani di Trieste e di Gorizia, fu troncato, il potenziale economico sloveno fu distrutto, gli intellettuali sloveni furono costretti all'esilio, le scuole slovene vennero soppresse, mentre la cultura e la lingua slovena trovarono un estremo ricovero nelle chiese. Tale politica aveva fatto sì che all'approssimarsi della guerra fosse andato di fatto sempre più consolidandosi quel rapporto, sul quale aveva in precedenza fatto leva l'armamentario propagandistico dei circoli nazionalisti italiani, fra «civiltà» urbana italiana e «barbarie» della campagna slovena, divario che aveva, semmai, avuto negli ultimi anni del dominio austro-ungarico un riscontro unicamente in Istria. Gli sloveni sarebbero divenuti di fatto, non solo nelle convenzioni dei nazionalisti italiani, una popolazione che viveva sull'altopiano carsico, lontano dalla città, perché per essi Trieste non era slovena, bensì: «parlava e sentiva soltanto la storia di Roma.»¹ Vigeva cioè, come ebbe ad osservare Guido Miglia, lo stereotipo dei cittadini, civilizzatori di una campagna incivile e pressoché schiava... Si trattò del dissidio fra le città italiane e la campagna slava, fra esseri superiori ed inferiori, fra coloro ai quali il fato aveva affidato ruoli di comando e coloro ai quali era invece capitato in sorte di ubbidire, servire e tacere.² A conclusione di una guerra nella quale nel giugno del 1940 l'Italia fascista si era avventurata a fianco della Germania nazista, il movimento di liberazione sloveno integrava invece i ranghi della coalizione delle potenze alleate vittoriose, avendo esso liberato, assieme all'Esercito jugoslavo, il territorio etnico sloveno fino ai suoi confi-

¹ Ministero degli affari esteri, Archivio storico diplomatico, Affari politici 1930-1945, Jugoslavia, b. 149, Relazione militare sull'insurrezione dei patrioti iniziata il 30 aprile nella città di Trieste, 12 maggio 1945.

² G. Miglia, *Z medsebojnim spoznavanjem iz temnega tunela*, articolo pubblicato dal quotidiano Republika il 20 settembre 1994.

ni occidentali, rivendicandone l'annessione alla Jugoslavia. Coloro quindi, ai quali il destino avrebbe imposto, a detta di qualcuno, di ubbidire, servire e tacere, si erano a quel punto attestati non solo ai margini di territori prettamente sloveni bensì anche nelle città abitate in prevalenza da una popolazione italiana, e ciò non solo nella loro qualità di forza militare che aveva colto una vittoria sul campo bensì anche nella loro veste di artefici consapevoli di una nemesi riparatrice delle sofferenze inferte dal fascismo e dalla guerra.

La sorte della Venezia Giulia, un'entità territoriale etnicamente composita, rimase, alla fine della guerra, impregiudicata, avendo ai primi di maggio del 1945 preso possesso dei centri urbani di una certa consistenza lungo la sua fascia occidentale, oltre ai partigiani sloveni ed alle formazioni della Quarta armata dell'Esercito jugoslavo, anche le forze armate degli alleati occidentali. Si trattò, accanto a quello della Grecia e della Carinzia, dell'unico caso di sovrapposizione di occupazioni militari alleate in Europa, ed inoltre, accanto a quello della Carinzia, anche dell'unico esempio in cui una delle forze armate attestatesi a conclusione delle operazioni belliche lungo la linea di congiunzione fra i fronti orientale e occidentale avesse fatto coincidere la cacciata dell'invasore con l'affrancamento di propri connazionali dal giogo straniero. La contesa fu risolta con un compromesso, durato fino alla stipula del Trattato di pace, che spartì la Venezia Giulia in due aree, soggette ad un'amministrazione di occupazione militare, quella angloamericana e quella jugoslava, le zone, rispettivamente, A e B della Venezia Giulia. La linea di confine tracciata al tavolo della conferenza di pace implicò significative modifiche in favore della controparte slovena. Sia la Jugoslavia che l'Italia non erano state ammesse in prima persona alla definizione del tracciando confine ed il loro ruolo si limitò alle attività svolte in sede di conferenza di pace, ciononostante la loro posizione al tavolo delle trattative di pace non apparve assimilabile. La Jugoslavia infatti intervenne alla conferenza in veste di membro della coalizione alleata vittoriosa, peraltro segnata ormai dalla contrapposizione fra i due blocchi, e tuttavia il peso degli eventi bellici appena trascorsi non avrebbe potuto non farsi ancora avvertire. L'Italia, di contro, pur godendo della qualifica di stato cobelligerante, andò soggetta, per la sua partecipazione alla guerra a fianco della Germania di Hitler, al trattamento riservato ad una potenza sconfitta. Mi associo al giudizio di Raoul Pupo: «Il Trattato di pace non rappresentava insomma il primo atto del nuovo cammino internazionale dell'Italia democratica, bensì l'ultimo atto della storia dell'Italia fascista, di quell'Italia fascista, non bisogna dimenticarlo, che assieme alla Germania nazista aveva, tra l'altro, aggredito, smembrato e occupato la Jugoslavia.» Il Trattato di pace esula pertanto dal contesto venutosi successivamente a creare e che vide militare l'Italia nel blocco occidentale e la Jugoslavia in quello orientale.³ Il movimento di liberazione dei popoli jugoslavi godette in sede di conferenza di pace, in virtù del contributo apportato alla vittoria sul nazifascismo, e ciò a prescindere dalla sua prevalente componente comunista, di una notevole considerazione anche presso gli alleati occidentali, per cui le rivendicazioni jugoslave non rimasero lettera morta. I nuovi confini sloveni furono perciò il portato non solo del riconoscimento, da parte degli alleati occidentali, ed in particolare della Gran Bretagna, del carattere iniquo del confine tracciato a Rapallo e dei rapporti fra le grandi potenze, bensì in primo luogo della lotta del popolo sloveno.

³ I cattolici isontini, vol. 3, R. Pupo, pag. 52.

Gli sloveni della Venezia Giulia, oltre un quarto del popolo sloveno sequestrato entro i confini dello stato italiano, aspiravano al congiungimento con il loro ceppo nazionale. Se è lecito sostenere per le aree centrali della Slovenia che nel corso della guerra vi si disputò tanto la lotta contro l'invasore che una battaglia fra fautori ed avversari della rivoluzione comunista, nella Venezia Giulia la situazione si presentava ben diversa. Colà infatti l'ideale di liberazione non consisteva nella mera cacciata dell'invasore tedesco, poiché ciò avrebbe significato il persistere della soggezione al nesso statale italiano, ma implicava innanzitutto lo spostamento dei confini ed il congiungimento degli sloveni con il loro ceppo nazionale. Il grosso degli sloveni della Venezia Giulia riconobbe nel movimento di liberazione sloveno e jugoslavo la forza capace di realizzare i loro obiettivi ed è per tale ragione che essi vi aderirono in massa. Persino la maggior parte degli avversari del comunismo confinarono la questione ideologica in un secondo piano in ragione del carattere impellente dell'irrisolta questione nazionale slovena. Nonostante l'anatema scagliato dal papa contro il comunismo, numerosi cattolici sloveni della Venezia Giulia aderirono al Fronte di liberazione. Certo, essi non ne ignoravano la componente comunista, e tuttavia vi scossero il garante della liberazione nazionale. Fascismo e nazismo rappresentavano per il popolo sloveno una minaccia ben maggiore ed esiziale. Nel marzo del 1996 Vinko Ošlak osservò sulle pagine della rivista cattolica slovena edita a Klagenfurt «Celovski zvon»: «Mentre il nazionalsocialismo muove da una concezione cinica del mondo e da una prospettiva teleologica negativa, essendo concettualmente nefasto, la prospettiva socialista in Marx scaturisce dalla tradizione di una concezione escatologica del mondo (la quale confida cioè nella vittoria finale della ragione, della giustizia e della bellezza), ossia da una prospettiva teleologica positiva, fino a contrarre rapporti globali di affinità ed alleanza con le tre confessioni monoteiste: la giudaica, la cristiana e la musulmana. Il nazismo è criminoso a priori mentre il comunismo è un grave errore, il quale genera il crimine solo sul piano della prassi, eventualità questa alla quale gli stessi cristiani non furono certo immuni nel corso della loro lunga storia.» Il motto: «I regimi passano, lo stato rimane», non fu in quegli anni un mero slogan, brandito per far breccia e proseliti fra gli avversari ideologici, bensì un momento chiave che indusse numerosi sacerdoti sloveni della Venezia Giulia a sostenere la causa del Fronte di liberazione. Gli sloveni della Venezia Giulia e le moltitudini cattoliche in seno ad essi non lessero la stella rossa quale simbolo del comunismo bensì quale emblema di libertà, all'insegna del quale avevano sacrificato le loro vite i loro figli, i loro padri, i loro amici.

Una quota non indifferente di sloveni della Venezia Giulia, che i provvedimenti delle autorità italiane avevano gettato sul lastrico, aderirono inoltre al Fronte di liberazione (e a guerra finita, all'UAIS), attratti anche dalle sue prospettazioni di una palingenesi sociale e di un potere popolare. Nella Venezia Giulia i comunisti erano fra gli sloveni un'esigua minoranza, mentre la maggior parte degli umili era profondamente credente ed attaccata alla chiesa cattolica, avendo essa svolto un ruolo di primo piano nella difesa della slovenità. Il loro cattolicesimo tuttavia non apparve loro affatto incompatibile con l'aspirazione ad una vita diversa, migliore, improntata a giustizia nei confronti degli umili. Il grosso della popolazione non individuava nel comunismo un nemico del-

¹ Cfr. l'inchiesta promossa dalla rivista «Celovski zvon» ed in particolare V. Ošlak, t. 2, «Celovski zvon», marzo 1996, n°50.

la religione, bensì piuttosto una promessa di una vita migliore e degna dell'uomo: numerosi furono perciò gli sloveni della Venezia Giulia che aderirono anche a questo elemento rivendicativo del Fronte di liberazione. E non furono certo rari, nella Venezia Giulia, i casi che videro delle giovanette militare contemporaneamente nelle filiali della Società di Maria, nel Fronte di liberazione e a volte addirittura nel Partito comunista.

Soltanto ristrette cerchie di sloveni evitarono di schierarsi e più esiguo ancora fu il numero degli avversari franchi del Fronte di liberazione. A condurli a tali esiti fu non di rado lo stesso Fronte di liberazione, in ragione degli atteggiamenti settari assunti nei riguardi di chi non ne avesse sposato la causa senza riserve, essendosi alcuni dei suoi attivisti nella Venezia Giulia spinti in certi casi, pur meno frequenti che nelle aree centrali della Slovenia, ad assimilare il cattolicesimo al nemico. Tale avversione trovò ulteriore alimento, sin dal corso della guerra, ma soprattutto nel mese di maggio del 1945, dalle reazioni all'ondata di arresti e di esecuzioni di personaggi che avevano nutrito perplessità nei riguardi dell'azione e degli obiettivi del Fronte di liberazione. Vi furono inoltre casi di arresti effettuati per errore oppure su delazione dettata da propositi di vendetta personale.

Il quadro così delineato non mutò alla vigilia della liberazione e la stragrande maggioranza degli sloveni della Venezia Giulia esultò all'apparizione dei partigiani sloveni nelle città ancora in mano al nemico. Essi aderirono pure ai provvedimenti messi in atto dalle autorità jugoslave nel maggio del 1945. Essi inoltre si compiacquero anche dell'ondata di arresti, interpretata nel contesto di una giusta punizione per i crimini fascisti, tuttavia non ne condivisero certi aspetti draconiani, ripudiarono le esecuzioni in massa ed elevarono proteste contro la reclusione di innocenti. Numerosi sloveni, caduti nelle maglie delle epurazioni nel maggio del 1945, aderirono da lì a poco alle organizzazioni jugoslave impegnate nella contesa per la definizione dei nuovi confini. A riprova del sostegno di massa goduto presso gli sloveni dal Fronte di liberazione e dall'organizzazione che ne assunse le consegne politiche, l'UAIS, vanno ricordate le manifestazioni di massa e l'ampio ventaglio di attività svolte dall'UAIS e dalle organizzazioni ad essa affiliate.

Nel corso di quegli anni decisivi, esigui furono gli ambienti sloveni avversi all'UAIS; fra essi vanno in particolare ricordati una parte del clero sloveno dell'Isontino (mentre quello triestino restò all'epoca schierato pressoché unanimemente a fianco dell'UAIS), la cerchia di seguaci del politico cattolico Janko Kralj, deceduto prima della fine della guerra e schieratosi apertamente contro il Fronte di liberazione sin dal periodo dell'occupazione, e singoli esponenti liberali. Questi ambienti rifiutavano il comunismo perchè reputato un nemico acerrimo della religione e rivendicavano l'annessione ad una Jugoslavia affrancata «dalla rozza dittatura comunista». Nondimeno, essi rifiutavano l'Italia e tendevano a prospettare con sempre maggior insistenza la costituzione di uno stato indipendente.

Il quadro tuttavia venne gradualmente a mutare, reso una volta definitivo il deliberato della conferenza di pace e venuto di conseguenza a mancare l'elemento connettivo di fondo che aveva sino ad allora impedito il manifestarsi aperto delle ragioni del dissidio. Le ragioni di fondo che determinarono una parziale emorragia di consensi all'UAIS inerirono ai rapporti di assoluta subalternità dell'UAIS al partito comunista ed all'angusta politica classista da esso praticata e tendente sempre più spesso a far premio sulla suscettibilità alla questione nazionale, ed inoltre ad alcuni provvedimenti dei quali si erano rese responsabili le autorità jugoslave, come ad esempio i

fatti di Lanišče (Lanischie) e simili, ed infine allo zelo irriducibile di certi attivisti, ligi alla consegna intransigente di parole d'ordine quali: «Chi non è con noi, è contro di noi» e via dicendo. Va inoltre considerato il contesto internazionale, segnato sempre più profondamente dalla divisione in due blocchi, affrontatisi, in quest'area, a contatto diretto. I ceti medi e le classi agiate furono intimorite dai provvedimenti di drastica limitazione del diritto di proprietà adottati in Jugoslavia in sede di nazionalizzazioni e di riforma agraria. Fra la gente montò inoltre la disaffezione dal favore inizialmente manifestato nei riguardi della Jugoslavia anche a causa di certe misure adottate dall'OZNA e rispettivamente dall'UDV, quali i sequestri di persona e le esecuzioni a danno di esponenti politici sloveni rifugiatisi all'estero. Anche nelle aree già appartenute all'Italia ebbe delle ripercussioni una «campagna di intimidazione contro i preti» «esacerbatasi in altre regioni slovene» che finì per colpire non pochi esponenti del clero che avevano dato prova di lealtà all'UAIS. All'indomani delle deliberazioni assunte alla conferenza di pace si ebbe così la costituzione di formazioni politiche slovene avverse all'UAIS.

Lo schieramento filo-jugoslavo che rivendicava l'annessione integrale della Venezia Giulia alla Jugoslavia era etnicamente variegato. Accanto alla maggioranza degli sloveni militavano a favore di un'annessione alla Jugoslavia anche nuclei consistenti di operai italiani, addensati nei poli industriali di Trieste, Muggia e Monfalcone. Si trattò in quei casi di una scelta di classe a favore di un ordinamento comunista e del potere popolare. Essi vedevano nella Jugoslavia un ponte ideale teso verso l'Unione sovietica intesa quale patria del proletariato. Fra di loro l'internazionalismo proletario fece premio su una coscienza nazionale esitante anche perché numerosi erano nelle loro file gli sloveni ed i croati assimilati. Ma vivo era anche presso gli italiani il ricordo sia del regime austro-ungarico che di quello fascista italiano, oppressore non solo nei riguardi degli «alloggiati» bensì pure delle organizzazioni operaie e di sinistra. L'impegno antifascista e la lotta di liberazione li aveva accomunati al movimento di liberazione sloveno sin dal corso della guerra. Esso aveva dato vita, fra essi, ad un'opera sistematica di proselitismo nel quadro della cosiddetta politica di fratellanza italo-slovena, sia nella prospettiva di una diffusione dell'idea e dell'ordinamento comunista in Italia, quanto allo scopo di assicurarsi un sostegno politico maggioritario nelle aree e nei centri urbani mistilingui. Tale indirizzo politico rappresentò, accanto alla rivendicazione di annessioni territoriali alla Jugoslavia, di epurazioni a carico dei residui elementi fascisti e dell'instaurazione del potere popolare, la piattaforma politica più ampia dello schieramento filo-jugoslavo anche nel corso degli anni 1945-1947. La linea politica della fratellanza italo-slovena cozzò tuttavia contro la riluttanza di numerosi sloveni della regione litoranea, propensi ad assimilare tutti gli italiani ai fascisti a causa della passività della quale buona parte della popolazione italiana di quelle terre aveva dato prova dinanzi all'oppressione subita dagli sloveni per mano del regime. Allo schieramento filo-jugoslavo aderì anche una parte degli intellettuali italiani di sinistra, perlopiù sulla scorta di convincimenti personali, mentre va osservato che la Jugoslavia godeva di determinate simpatie anche presso una parte dei friulani, grazie a secoli di operosa convivenza fra friulani e sloveni nell'Isontino.

Lo schieramento filo-italiano, etnicamente omogeneo, era allineato sulla comune rivendicazione dell'intangibilità del confine fissato a Rapallo, nonostante avesse subito,

nel corso della guerra, una profonda linea di frattura imposta dallo spartiacque fra collaborazionismo e lotta di liberazione. Per il periodo di guerra quindi la definizione di schieramento può essere riferita unicamente alla comunanza di rivendicazioni di ordine territoriale, non essendo di fatto riscontrabili collegamenti organici. Agli occhi di numerosi italiani l'invasore tedesco rappresentò un male minore rispetto alla minaccia slava, per cui il collaborazionismo aveva fatto fra di loro diffusamente presa e non furono in pochi a considerarlo francamente plausibile. Al tempo stesso però il movimento di liberazione di orientamento filo-italiano, rimasto nella Venezia Giulia privo di incisive formazioni militari in seguito alla defezione dei comunisti dal Comitato di liberazione nazionale giuliano nel settembre del 1944, era conscio che un'unità d'azione con i circoli fascisti e collaborazionisti li avrebbe compromessi agli occhi degli alleati, a prescindere dagli argomenti che ritenevano di poter addurre a favore di un'eventuale collaborazione. Fu così che alla vigilia delle operazioni di guerra conclusive essi respinsero le profferte di convergenza di tutte le forze italiane per fronteggiare il pericolo slavo. D'altro canto, l'insistenza nel rivendicare l'intangibilità dei confini fissati a Rapallo che avevano annesso all'Italia vaste aree ad insediamento prettamente sloveno, esautorò, verso la fine della guerra, il CLNG (Comitato di liberazione nazionale giuliano) agli occhi del movimento di liberazione jugoslavo del ruolo di partner nella lotta comune contro l'invasore, che pur gli era stato in precedenza riconosciuto, fino a farlo annoverare fra i ranghi degli avversari. Risultando esso, nello schieramento filo-italiano, l'unico elemento dotato, per l'impegno antifascista profuso, di una certa autorevolezza nel sostenere le rivendicazioni italiane presso gli alleati occidentali, era apparso agli occhi della controparte tanto più insidioso sia per gli interessi di unificazione nazionale del popolo sloveno che per quelli politici delle nuove autorità jugoslave.

La popolazione schieratasi a favore delle rivendicazioni italiane osteggiò non solo le rivendicazioni annessionistiche jugoslave ma la stessa occupazione militare jugoslava, cancellando sotto questo profilo ogni distinzione fra l'antifascismo non comunista e gli ambienti filo-fascisti. Nel maggio del 1945 essi accolsero i partigiani jugoslavi non già come liberatori, bensì come conquistatori. Agli occhi di molta gente essi apparvero degli esseri inferiori, dei barbari famelici, avidi di sacra terra italiana. Essi consideravano la civiltà italiana superiore a quella slovena o slava che fosse, dando prova di assoluta cecità per le responsabilità e le violenze del fascismo. I loro pregiudizi trassero ulteriore alimento dalle misure messe in atto dalle autorità jugoslave a guerra finita, in particolare dalle ondate di arresti e di esecuzioni non solo di coloro che si erano macchiati di atti di sangue ma anche di semplici oppositori delle rivendicazioni annessionistiche jugoslave.

Diversamente dagli sloveni, pesantemente colpiti dalla politica fascista di bonifica etnica, molti furono fra gli italiani coloro i quali erano rimasti ai margini dell'agone politico. Dopo lunghi anni di guerra, vissuti soprattutto all'insegna della carestia e, nel corso degli ultimi mesi, dei bombardamenti aerei alleati, essi aspiravano in primo luogo alla cessazione delle ostilità ed al ripristino di condizioni di vita normali, disposti perciò ad accettare qualsiasi autorità in grado di assicurare queste due condizioni.

L'arco di tempo, oggetto della mia disamina, si incardina su due cesure che hanno inciso profondamente sulle sorti di queste terre. Essa prende avvio dalla liberazione dall'invasore ma anche dall'avvento dell'occupazione e dell'amministrazione militare

jugoslava, vissuta da gran parte degli italiani come un'occupazione, addensatasi emblematicamente attorno alla vicenda delle foibe. Gli arresti e le esecuzioni colpirono diverse categorie di persone, il loro denominatore comune tuttavia non consistette nel proposito di estirpare gli italiani in quanto tali, come troppo spesso la propaganda di fonte italiana si è industriata a rappresentare quegli eventi, bensì nella determinazione di punire i responsabili dei crimini fascisti ed in parte nel proposito di disfarsi dei dirigenti politici che si rifiutavano di identificare l'azione militare dell'Esercito jugoslavo con un atto di liberazione. Le foibe furono un atto di violenza totalitaria che coinvolse anche gli sloveni nel vortice di una guerra terribile, sferzata dal fascismo e dal nazismo. Esso fu perpetrato in un clima di funesta euforia che vide nella vittoria militare un'opportunità di rivalsa per tutte le offese subite e soprattutto di vendetta per le centinaia di morti e di caduti; basti pensare che furono oltre mille le sole vittime dei combattimenti finali per la liberazione di Trieste e della Venezia Giulia. Fu l'ora del tramonto del fascismo, dell'ideologia della razza eletta, fatalmente protesa a soggiogare, annientare ed asservire popoli interi, e fu invece l'alba per le speranze di un mondo nuovo, improntato ai valori del socialismo e del comunismo, ad ideali di emancipazione umana, che avevano guidato la lotta di liberazione dei popoli jugoslavi, e che subirono con lo stalinismo il più eclatante dei loro stravolgimenti. Esecuzioni di collaborazionisti o presunti tali ebbero all'epoca luogo anche altrove in Europa, tuttavia nelle aree mistilingui della Venezia Giulia esse assunsero agli occhi delle popolazioni colpite, anche in virtù delle mire annessionistiche di uno stato nei riguardi di territori giuridicamente appartenenti ad un altro stato e non senza il contributo di abili manipolazioni da parte delle forze politiche in campo, anche l'aspetto di una resa dei conti di un popolo a scapito dell'altro. La questione degli arresti, delle deportazioni e delle esecuzioni nel maggio del 1945 assurde allora al rango di questione cruciale e caparbiamente persistente nel tempo. Tale persistenza fu agevolata dall'atteggiamento della controparte jugoslava, la quale non solo non intese rendere mai pubblici i dati in suo possesso, ma si rifiutò persino per lunghi anni di riconoscere i fatti e di fornire ai parenti dei deportati ogni informazione sulla sorte dei loro congiunti.

La seconda cesura è costituita dal Trattato di pace che assegnò alla Repubblica popolare di Slovenia, quale stato membro della Repubblica federativa popolare di Jugoslavia, vaste aree ad insediamento prettamente sloveno fra il confine attuale e quello a suo tempo fissato a Rapallo, nelle quali non si era registrata la presenza di una popolazione italiana prima del 1914. Contestualmente esso assegnò alla Jugoslavia quasi tutta l'Istria (fatta eccezione per i distretti di Capodistria e di Buje, confluiti nella costituzione del TLT), Fiume, Zara e le isole di Cherso e di Lussino, abitate all'epoca da consistenti nuclei autoctoni di italiani. In «compenso» esso confermò all'Italia la sovranità sulle aree abitate dagli sloveni della Benečija, della Val Resia, della Val Canale e di parte dell'Isontino, compresa la città di Gorizia, e riservò agli sloveni del comune e dei dintorni di Trieste la cittadinanza del costituendo TLT. Nel 1947, a differenza del 1954, pertanto la Slovenia non ottenne una solo lembo di territorio etnicamente misto.

Fra le due cesure si svolse la contesa sui confini che omogeneizzò i due schieramenti filo-jugoslavo e filo-italiano, il quale ultimo tese, «all'insegna della difesa dell'italianità», ad offuscare sempre di più ogni distinzione fra fascismo ed antifascismo. Lo spartiacque fra i due schieramenti, scontratisi in queste aree all'epoca della contesa sui confini, non fu pertanto nè esclusivamente ideologico, nè unicamente nazionale,

non avendo esso coinciso nè con lo spartiacque fra fascismo ed antifascismo, nè con quello fra comunismo ed anticomunismo e neppure con un fosso scavato fra gli sloveni e gli italiani. La contesa sui confini omogeneizzò come non mai i due schieramenti, al loro interno piuttosto variegati sotto il profilo ideologico. In tale contesa l'avversario andò perdendo ogni fattezze umana e la contesa sui confini fu percepita, in buona parte anche per merito dell'azione propagandistica svolta dai due paesi in essa implicati, sempre più come una questione di vita o di morte. La riduzione estremamente semplicistica della contesa alle nozioni contrapposte di «fascista» e «slavo comunista», rianimantatesi del valore di sinonimi della nozione di «avversario», ruppe numerosi ponti e rese, dopo il fascismo e dopo la guerra, più ardua la mutua comprensione e la collaborazione. Molta acqua sarebbe dovuta scorrere sotto i ponti prima che si fossero potuti allacciare nuovi rapporti.

VIRI IN LITERATURA

PROBLEMATIKA

Arhivsko gradivo o problematiki slovensko-italijanskih odnosov hranijo arhivi v Sloveniji, v Beogradu (osrednji arhivi FLRJ oz. SFRJ), v Italiji, tako osrednji v Rimu kot tudi arhivi na območju Furlanije-Juljske krajine, ter arhivi v ZDA, Veliki Britaniji in Rusiji.

V Sloveniji je večina tega gradiva v fondih Arhiva Republike Slovenije, tako v osrednjem kot njegovih dislociranih enotah (nekdanji arhivi Centralnega komiteja Zveze komunistov Slovenije, Inštituta za novejšo zgodovino in Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije), v arhivu Slovenske obveščevalno-varnostne agencije (SOVA), v arhivu Inštituta za narodnostna vprašanja, v arhivu Ministrstva za pravosodje, in sicer med gradivom, ki še ni bilo oddano Arhivu Republike Slovenije, v Pokrajinskem arhivu Koper in Pokrajinskem arhivu Nova Gorica.

V osrednjih arhivih nekdanje Jugoslavije najdemo gradivo v Arhivu Jugoslavije, arhivu jugoslovanskega zunanjega ministrstva (zanj nimam podatkov, ali je bilo predano Arhivu Jugoslavije), Vojnoistorijskem inštitutu (tam je verjetno arhiv Vojne uprave Jugoslovanske armade) ter najbrž v arhivu notranjega ministrstva (vprašanje jugoslovanske zasedbe Juljske krajine maja 1945, zlasti gradivo Ozne). Gradivo vojaških sodišč je bilo do konca leta 1990 hranjeno pri vojaškem sodišču v Sarajevu in nimam podatkov, kje se nahaja danes.

V Italiji je tovrstno gradivo v Rimu v Archivio Centrale dello Stato, zlasti v fondih vlade ter v arhivih posameznih ministrstev, največ v zunanjem in notranjem ter verjetno vojnem. Nekaj gradiva je tudi v arhivu inštituta Antonio Gramsci ter v ustreznih pokrajinskih arhivih. Nekatero organizacije imajo tudi svoje zasebne arhive.

Gradivo o delovanju diplomacije, mirovnih pogajanjih ter delovanju zavezniške vojaške uprave cone A Juljske krajine je v britanskih in ameriških arhivih, največ v National Archives v Washingtonu in v Public Record Office v Londonu, ter v arhivih nekdanje Sovjetske zveze.

Med gradivom, ki ga hranijo slovenski arhivi, je zlasti bogato gradivo projugoslovanskih političnih organizacij, ki ga hrani Arhiv Republike Slovenije, dislocirana enota I. Glede problematike uprave (ki se je moje delo le dotika) je bogato gradivo v fondu PNOO v dislocirani enoti II, deloma pa tudi v istoimenskem fondu

v dislocirani enoti I. Poseben problem so viri o delovanju jugoslovanske vojaške uprave v Julijski krajini maja 1945, zlasti njenih represivnih organov (policija, sodišča). V Sloveniji so sicer o tem ohranjeni le drobci, a dovolj zgovorni, da nam skupaj z literaturo in gradivom v italijanskih in zavezniških arhivih podajo dokaj celovito sliko o dogajanju. Menim, da bo odprtje beograjskih arhivov sicer omogočilo podrobnejšo sliko, vendar temeljnih ugotovitev ne bo spremenilo.

O t. i. tržaškem vprašanju, tj. vprašanju jugoslovanske oz. slovensko-italijanske meje v prvem desetletju po vojni (do sprejetja londonske spomenice o soglasju 5. oktobra 1954), je bilo objavljenih že veliko del, ki večinoma obravnavajo le dogajanja na mednarodni ravni. Dogajanje v prostoru samem, razen posameznih problemov (kot je t. i. vprašanje fojib in dogajanje maja 1945, o čemer so zlasti v Italiji izšla številna dela), je skoraj neobdelano. To je razvidno tudi iz pregleda uporabljene literature.

PREGLED UPORABLJENIH VIROV IN LITERATURE

VIRI

AS: Arhiv Republike Slovenije, I (Enota za dislocirano arhivsko gradivo I – nekdanji arhiv CK ZKS), f. (fondi):

CK KPS: Centralni komite Komunistične partije Slovenije (1941–1945)

CK ZKS: Centralni komite Zveze komunistov Slovenije (1945–1990)

Obkom KPS: Oblastni komite Komunistične partije Slovenije za Slovensko primorje (in Trst)

Boris Kraigher, osebna zbirka

Edvard Kardelj, osebna zbirka

GO SIAU: Glavni odbor Slovansko-italijanske antifašistične unije

MO SIAU Trst: Mestni odbor Slovansko-italijanske antifašistične unije Trst

GO KPJK: Glavni odbor Komunistične partije Julijske krajine

OO KPJK za Goriško: Okrožni odbor Komunistične partije Julijske krajine za Goriško

OK KPJK za Tržaško okrožje: Okrožni odbor Komunistične partije Julijske krajine za Tržaško okrožje

MO KPJK Trst: Mestni odbor Komunistične partije Julijske krajine Trst

MO KPJK Gorica: Mestni odbor Komunistične partije Julijske krajine Gorica

PNOO: Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje (in Trst)

MOS Trst: Mestni osvobodilni svet Trst

AIS: zbirka Arhiv informacijske službe in protifašističnega boja

AS, II (Enota za dislocirano arhivsko gradivo II – nekdanji arhiv Inštituta za novejšo zgodovino), f.:

GŠS: Glavni štab narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije

PNOO: Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje (in Trst)

AS, MNZ (nekdanji arhiv Ministrstva za notranje zadeve Republike Slovenije), f.:

Zavezniška vojaška uprava v STO

218/10, sezname pripornikov UDV za Slovenijo

218/10, registri

301/34, Odsek za oblast IX. korpusa

301/55. Ozna za okrožje Trst
fasc. pokopališča, vojaška pokopališča, grobovi
600/20. Arhiv dr. Albina Šmajda
600/8. Meščanske stranke na Primorskem, historiat, elaborati
Bande in ilegalne organizacije na Slovenskem
razna osebna gradiva
A 130, letna poročila MNZ
AS: Arhiv Republike Slovenije, osrednji arhiv, f.:
Edvard Kardelj, osebna zbirka
Vlada LRS: Vlada Ljudske republike Slovenije, referat za zunanje zadeve
AMP: Arhiv Ministrstva za pravosodje Republike Slovenije, gradivo (naslovi map nave-
deni v tekstu)
PAK: Pokrajinski arhiv Koper, f.:
STO: Svobodno tržaško ozemlje, gradivo Branka Babiča
ASOVA: Arhiv Slovenske varnostnoobveščevalne agencije, osebni dosjeji
ASDMAE: Arhiv italijanskega zunanjega ministrstva – Repubblica Italia, Ministero
degli affari esteri, Archivio storico diplomatico, gradivo:
AP 1930–1945, Jugoslavia: Affari politici 1930–1945, Jugoslavia
AP 1946–1950, Jugoslavia: Affari politici 1946–1950, Jugoslavia
AP 1946–1950, Italia: Affari politici 1946–1950, Italia
PRO: Public Record Office:
FO: Foreign Office, fond 371 (General Correspondence after 1906 Political)
WO: War Office, fond 204 (War of 1939 to 1945, Military Headquarters Papers, Allied
Force Headquarters). Gradivo je zbral Dušan Biber.
NA: National Archives, USA, RG 226, OSS (Modern Military Branch, Washington D.
C., Office of Strategic Services Reports). Gradivo je zbral Dušan Biber.
Pri citiranju zgornjih fondov in zbirk se tudi v okviru enega fonda pojavljajo
različne oznake gradiva, npr. arhivske enote, škatle, mape, kar je posledica tega, da
so nekateri fondi ali njihovi deli na različni stopnji arhivske obdelave.

ČASOPISJE¹

Demokracija, tednik Slovenske demokratske zveze, izhajal od 15. aprila 1947.
L'Emancipazione, tednik Stranke akcije, izhajal od septembra 1945, od julija 1947 kot
glasilo Republikanske stranke akcije.
L'Idea Liberale, tednik liberalne stranke v Trstu, izhajal od 26. septembra 1945.
Il Lavoratore, glasilo KPJK, izhajal od junija 1945.
La Nostra Vigilia, ilegalno glasilo CLN Giuliano med jugoslovansko zasedbo maja
1945.
L'Ora Socialista, tednik socialistične stranke v coni A Julijske krajine, izhajal od sep-
tembra 1945.
Primorski dnevnik, dnevnik OF na Primorskem, izhajal kot naslednik Partizanskega
dnevnikarja od 13. maja 1945.

¹ Podrobnejši pregled časopisja, ki je v letih 1945–1947 izhajalo v coni A Julijske krajine glej v Nevenka Troha: Politika slovensko-italijanskega bratstva (Slovansko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe), Ljubljana 1998, str. 193–195.

- La Prora, tednik krščansko demokratske stranke v Trstu, izhajal od 15. septembra 1945.
- Slovenski Primorec, tednik katoliške struje na Goriškem, izhajal v Gorici od 29. avgusta 1945.
- Soški tednik, osrednje glasilo SIAU na Goriškem, izhajal od 7. julija 1945.
- L'Uomo Qualunque, glasilo istoimenskega gibanja, izhajal kot bilten v letih 1946 in 1947 v Trstu.
- La Vita Nuova, tednik škofijskega odbora Katoliške akcije v Trstu. Izhajal že med vojno.
- La Voce Libera, dnevnik strank, vključenih v CLN Giuliano. Izhajal od 23. junija 1945 do 31. julija 1949, vendar od leta 1947 samo kot glasilo Republikanske stranke akcije in socialistov.

LITERATURA

- ... anche l'uomo doveva essere di ferro. Classe e movimento operaio a Trieste nel secondo dopoguerra, a cura di L. Ganapini, Milano 1986
- Apih, Elio: Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia 1918–1943, Bari 1966
- Apih, Elio: Dal regime alla resistenza. Venezia Giulia 1922–1943, Bari 1960
- Apih, Elio: Trieste, Roma–Bari 1998
- Babič, Branko: Primorska ni klonila. Spomini na vojna leta, Koper 1982
- Bajc, Gorazd: La politica delle autorità di Lubiana nei confronti dell'opposizione slovena a Trieste: 1945–1948, tesi di laurea, Università degli studi di Trieste, Facoltà di lettere e filosofia, Trieste 1997
- Bandelj, Boris: Katoliška socialna in politična misel Virgila Ščeka, Trst 1997
- Beltram, Julij: Tukaj je Jugoslavija. Goriška 1945/47, Koper 1983
- Biber, Dušan: Britanska in ameriška politika o italijansko-jugoslovanski meji v drugi svetovni vojni, v Trst – Trieste 1945, ciklus predavanj, Trst 1985, str. 7–27
- Biber, Dušan: Kako do virov o »fojbah«, Naši razgledi, 15. januar 1988
- Blasina, Paolo: Vescovo e clero nella diocesi di Trieste-Capodistria 1938–1945, Trieste 1993
- I cattolici isontini nel XX secolo, vol. III: Il Goriziano fra guerra, resistenza e ripresa democratica (1940–1947). Gorizia 1987
- Caduti, dispersi e vittime civili dei comuni della regione Friuli-Venezia Giulia nella seconda guerra mondiale, Istituto Friulano per la storia del movimento di liberazione, 1–4, Udine 1986–1991
- Cernigoi, Claudia: Operazione foibe a Trieste. Come si crea una mistificazione storica: dalla propaganda nazifascista attraverso la guerra fredda fino al neoirredentismo, Udine 1997
- Chiesa e società nel Goriziano. Fra guerra e movimenti di liberazione – Cerkev in družba na Goriškem ter njih odnos do vojne in osvobodilnih gibanj, uredila Luigi Tavano in France M. Dolinar, Gorica 1997
- Coceani, Bruno: Mussolini, Hitler, Tito alle porte orientali d'Italia, Bologna 1948
- Comunisti a Trieste: un'identità difficile, Roma 1983
- La crisi di Trieste, maggio–giugno 1945. Una revisione storiografica, a cura di Giampaolo Valdevit, Quaderni 9, Trieste 1995
- Cuffolo, Antonio: Moj dnevnik z važnimi dogodki od leta 1938 do leta 1946, Čedad 1985

- Čermelj, Lavo: Il vescovo Antonio Santin e gli sloveni e croati delle diocesi di Fiume e Trieste--Capodistria. Ljubljana 1953
- De Castro, Diego: La questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954, Trieste 1981
- Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji. Ljubljana 1962–1989
- Dokumenti o spoljnoj politici FLRJ. 1945. Beograd 1984
- Duroselle, Jean Baptiste: Le conflit de Trieste 1943–1954, Bruxelles 1966
- Ferenc, Tone: Ljudska oblast na Slovenskem 1941–1945. knj. 2 in 3. Ljubljana 1985, 1991
- Ferenc, Tone: Kdaj so bili usmrčeni? Podatki iz jugoslovanskih virov o Italijanih, ki so bili maja 1945 deportirani v Ljubljano, Primorski dnevnik, 7. avgust 1990
- Ferrari, Liliana: Il clero del Friuli e della Venezia Giulia di fronte all'occupazione (1943–1945), Qualestoria, a. 23, 1995, no. 3, pp. 1–26
- Fogar, Galliano: Sotto l'occupazione nazista nelle provincie orientali, Udine 1968
- Fogar, Galliano: La tragedia di Porzùs. A proposito di una lettera a «Il Piccolo», Qualestoria, a. 14, 1987, no. 2, pp. 133–140
- Fogar, Galliano: Vidiki in problemi položaja Julijske krajine 1943–1945, Trst 1941–1947, Koper 1988, str. 89–105
- Fogar, Galliano: 1945–1954. Appunti storico-politici sul secondo dopoguerra a Trieste 1945–1985. 40 anni di politica a Trieste. Giovani di ieri e di oggi a confronto, Trieste 1985
- Fogar, Galliano: Trieste in guerra 1943–1945. Società e resistenza, Trieste 1997
- Friuli e Venezia Giulia. Storia del '900, a cura di Gianpaolo Valdevit, Trieste 1997
- Gabrič, Aleš: Slovenske kulturne ustanove na Primorskem med kulturnim in političnim poslanstvom, Acta Histriae, VI, Koper 1998, str. 347–368
- Galeazzi, Marco: Togliatti in vprašanje Julijske krajine 1941–1947, Trst 1941–1947, Koper 1988, str. 231–251
- Galimberti, Sergio: Santin. Testemonianze dall'archivio privato, Trieste 1996
- Godeša, Bojan: Kdor ni z nami, je proti nam. Slovenski izobraženci med okupatorji, Osvobodilno fronto in protirevolucionarnim taborom, Ljubljana 1995
- Gombač, Metka: Beneška Slovenija 1945–1946. Zgodovinski časopis, l. 46, 1992, št. 3, str. 509–517
- Gombač, Metka: Autonomia e decentramento della politica jugoslava alla fine del secondo conflitto mondiale. Un caso specifico: Il Comitato regionale di liberazione nazionale per il Litorale sloveno e Trieste, Annales, l. 6, 1996, št. 8, str. 87–110
- Gualtieri, Roberto: Togliatti e la politica estera italiana. Dalla Resistenza al Trattato di Pace 1943–1947, Roma 1995
- Jeri, Janko: Tržaško vprašanje po drugi svetovni vojni, Ljubljana 1961
- Juvančič, Ivo: Goriški nadškof Carlo Margotti in narodnoosvobodilni boj, Goriški letnik, 1976, št. 3, str. 151–182
- Juvančič, Ivo: Primorski Narodni svet – Goriška sredina in OF (Nekaj o zgodovini, 1940–1943), Primorski dnevnik, 5.–27. avgust 1970
- Kacin Wohinz, Milica: Slovenci in Hrvatje v Julijski krajini med vojnama. Narodno-politična in kulturna podoba, Trst 1941–1947, Koper 1988, str. 17–29
- Kacin Wohinz, Milica: Prvi antifašizem v Evropi. Primorska 1925–1935, Koper 1990
- Kersevan, Alessandra: Porzùs. Dialoghi sopra un processo da rifare, Udine 1995

- Komac, Miran: *Questi sloveni bisogna sterminarli: Usoda Beneške Slovenije?*, *Razprave in gradiva*, št. 28, 1993, str. 124–135
- Maganja, Nadja: *Trieste 1945–1949: Nascita del movimento politico autonomo sloveno*, Trieste 1994
- Marc, Ljubo: *Črepinje, Celje–Gorica* 1994
- Marušič, Branko: *Z zahodnega roba*, Nova Gorica 1995
- Maserati, Ennio: *L'occupazione jugoslava di Trieste, maggio–giugno 1945*, Udine, 1. izdaja 1963, 2. izdaja 1966
- Mikuž, Metod: *Boji Komunistične partije Jugoslavije za zahodne meje 1941–1945*, *Zgodovinski časopis*, l. 12/13, 1958–1959, str. 7–50
- Mikuž, Metod: *Pregled zgodovine NOB v Sloveniji*, 5 knjig, Ljubljana 1965–1975
- Milanović, Božo: *Moje uspomene*, Pazin 1976
- Mlakar, Boris: *Domobranstvo na Primorskem*, Ljubljana 1982
- Mlakar, Boris: *Odnosi med slovenskimi in italijanskimi kolaboracionisti na Primorskem, Trst 1941–1947, Koper 1988*, str. 61–75.
- Mlakar, Boris: *O političnih programih slovenske kontrarevolucije 1941–1945*, *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*, l. 22, 1982, št. 1, str. 211–223
- Mlakar, Boris: *Goriška sredina*, *Prispevki za novejšo zgodovino*, l. 37, 1997, št. 2, str. 325–334
- NAZ: *Mračna leta Benečije. Dejavnost tajnih organizacij v vzhodni Furlaniji*, Ljubljana 1998 (v italijanščini *Gli anni bui della Slavia. Attività delle organizzazioni segrete nel Friuli orientale*, Cividale 1996)
- Nazionalismo e neofascismo nella lotta politica al confine orientale 1945–1975, Trieste 1977
- Nečák, Dušan: *Jugoslovanska begunska vlada in problem meja na Slovenskem, Slovenski upor 1941, Osvobodilna fronta slovenskega naroda pred pol stoletja*, zbornik referatov na znanstvenem posvetu v dneh 23. in 24. maja 1991, Ljubljana 1991, str. 201–215
- Nečák, Dušan: *Jugoslovanski odnos do vprašanja Trsta (junij–september 1945)*, Trst – Trieste 1945, Trst 1985, str. 45–57
- Nemec, Nataša: *SIAU na Goriškem, diplomatska naloga*, Ljubljana 1988
- Nemec Nataša: *La ricerca storica sulle deportazioni (maggio 1945)*, *Nuova iniziativa isontina*, Gorizia, dic. 1994, pp. 62–68; isto, maggio 1995, pp. 36–42; isto, 1996, pp. 36–42
- Nemec, Nataša: *Kako priti fojban do dna?*, *Okó*, št. 78–88, Nova Gorica, 24. oktober 1996–11. februar 1997
- Novak, Alojzij: *Črniška kronika*, uredil Boris Mlakar, Gorica 1992
- Novak, Bogdan C.: *Trieste 1941–1945, La lotta politica, etnica e ideologica*, Milano 1973, več ponatisov, zadnji Milano 1996
- Oko Trsta*, redaktorja Viktor Novak in Fran Zwitter, Beograd 1945
- Pacor, Mario: *Confine orientale. Questione nazionale e resistenza nel Friuli-Venezia Giulia*, Milano 1964
- Pahor, Samo: *Openska Bršljanovca in bazoviški Šoht*, *Naši razgledi*, 25. december 1987
- Pallante, Pierluigi: *Il PCI e la questione nazionale. Friuli-Venezia Giulia 1941–1945*, Udine 1980
- Perovšek, France: *Moja resnica*, Ljubljana 1995, ponatis 1997
- Pirjevec, Jože: *Jugoslavija 1918–1992*, Koper 1995

- Pirjevec, Jože: Tržaški vozeli (O zgodovinskih dogodkih in političnem razvoju v letih 1945–1980), Trst 1985
- Primorski slovenski biografski leksikon, 20 zvezkov, Gorica 1974–1994
- Pupo, Raoul: Venezia Giulia 1945. Immagini e problemi, Gorizia 1992
- Pupo, Raoul: Violenza politica tra guerra e dopoguerra: il caso delle foibe giuliane 1943–1945, CLIO, anno 32, no 1, gennaio–marzo 1996
- Pupo, Raoul: Foibe. La morte oscura, Storia e dossier, a. 1997, no. 116
- Quarantotti Gambini, Pier Antonio: Primavera a Trieste, 1. izdaja Milano 1951, 2. izdaja Trieste 1985
- Rebula, Alojz: Jakob Ukmar, Pordenone 1992
- Santin, Antonio: Al tramonto. Ricordi autobiografici di un vescovo, Trieste 1978
- Santin, Antonio: Trieste 1943–1945. Scritti, discorsi, appunti – lettere presentate raccolte e documentate, a cura di G. Botteri, Videm 1963
- Sfiligoj, Avgust: Slovenska demokratska zveza v Gorici 1947–1969, Gorica 1969
- Simičič, Tomaž: Jakob Ukmar (1878–1971). Sto let slovenstva in krščanstva v Trstu, Gorica 1986
- Slovenija v letu 1945, Ljubljana 1995
- Spazzali, Roberto: Foibe. Un dibattito ancora aperto, Trieste 1990
- Spazzali, Roberto: Gorizia 1945–1948. La difesa dell'identità italiana con la «Divisione Volontari Gorizia», Gorizia 1991
- Storia di un esodo, Trieste 1980
- Stranj, Pavel: La comunità sommersa. Sloveni in Italia dalla A alla Ž, 2 ed., Trieste 1992
- Tavčar, Marko; Pelikan, Egon; Troha, Nevenka: Korespondenca Virgila Ščeka 1918–1947, Viri 11, Ljubljana 1997
- Tito-Churchill, Nič več strogo tajno, Zagreb 1981, urednik Dušan Biber
- Troha, Nevenka: Politika slovensko-italijanskega bratstva (Slovansko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe), Ljubljana 1998
- Troha, Nevenka: Stališča Komunistične partije Slovenije (Komunistične partije Jugoslavije) in Komunistične partije Italije o Julijski krajini v letih 1941–1947, Prispevki za novejšo zgodovino, l. 33, 1993, št. 1, str. 147–161
- Troha, Nevenka: Aretacije, deportacije in usmrtnitve v Julijski krajini, Razgledi, 16. in 30. september 1994
- Troha, Nevenka: Oris položaja v Koprskem okraju cone B Julijske krajine v letih 1945–1947, Prispevki za novejšo zgodovino, l. 36, 1996, št. 1–2, str. 67–94
- Troha, Nevenka: Optanti za italijansko državljanstvo z območja, priključenega Sloveniji leta 1947, Prispevki za novejšo zgodovino, l. 37, 1997, št. 2, str. 359–370
- Troha, Nevenka: Fra liquidazione del passato e costruzione del futuro. Le foibe e l'occupazione jugoslava della Venezia Giulia, Foibe. Il peso del passato (Venezia Giulia 1943–1945), a cura di Giampaolo Valdevit, Venezia 1997
- Troha, Nevenka: Uprava v Slovenskem primorju 1918–1954 (pregled), Arhivi, l. 20, 1997, št. 1–2, str. 88–102
- Troha, Nevenka: Slovenski zgodovinarji in vprašanje fojb, Zgodovinski časopis, l. 51, 1997, št. 3, str. 403–411
- Troha, Nevenka: Resolucija informbiroja in Svobodno tržaško ozemlje (Stališča pro-jugoslovanske KPSTO v prvem letu po objavi), Prispevki za novejšo zgodovino, l. 38, 1998, št. 1–2, str. 111–126

- Ursini-Uršič, Rodolfo: *Attraverso Trieste. Un rivoluzionario pacifista in una città di frontiera*, Roma 1996
- Valdevit, Giampaolo: *La questione di Trieste 1941–1954. Politica internazionale e contesto locale*, Milano 1986
- Valdevit, Giampaolo: *Per avere Trieste – una partita a scacchi*, *Il Piccolo*, 26 marzo 1996
- Valdevit, Giampaolo: *Trieste 1945–1954 (e un po' oltre). Bilancio storiografico e prospettive di ricerca. Trieste, Austria, Italia tra Settecento e Novecento. Studi in onore di Elio Apih, a cura di Marina Cataruzza*, Udine 1996
- Vidmar, Cvetko: *Oris zavezniške vojaške uprave v Slovenskem primorju*, *Goriški letnik*, 8/1981, str. 173–222
- Vinci, Anna Maria: *Trst 1943–1945. Problem kolaboracionizma, Trst 1941–1947*, *Koper* 1988, str. 75–89
- Volk, Sandi: *Italijanski begunci iz Istre kot subjekt »propagande italijanstva« v Italiji in »nacionalne bonifikacije« v Trstu v letih 1945–1954*, *Zgodovinski časopis*, l. 51, 1997, št. 2, str. 241–254
- Volk, Sandi: *Naselitev istrskih beguncev (esuli) in slovenske politične emigracije v Tržaški pokrajini (Vloga in pomen begunskih organizacij ter urejanja vprašanja istrskih beguncev v Italiji v luči begunskega časopisja, 1945–1963)*, magistrsko delo, Univerza v Ljubljani, Filozofska fakulteta, Ljubljana 1998
- Zagradnik, Maruša: *Optiranje za italijansko državljanstvo s priključenega ozemlja*, *Prispevki za novejšo zgodovino*, l. 36, 1996, št. 1–2, str. 95–108

KRATICE

- ACLI: Associazione cattolica lavoratori italiani, Združenje italijanskih katoliških delavcev
- AGI: Associazione giovanile italiana, Združenje italijanske mladine
- ANPI: Associazione nazionale partigiani italiani, Vsedržavna zveza partizanov Italije
- API: Associazione partigiani italiani, Združenje italijanskih partizanov
- ASI: Associazione studenti italiani, Združenje italijanskih študentov
- CAU: Centro azione universitaria, Center univerzitetne akcije
- CG: Comitato giuliano, Odbor Julijske krajine (Julijski odbor)
- CGIL: Confederazione generale italiana del lavoro, Camera del lavoro, Delavska zbornica
- CK KPS: Centralni komite Komunistične partije Slovenije
- CLNAI: Comitato di liberazione nazionale Alta Italia, Narodnoosvobodilni odbor za severno Italijo
- CLNG: Comitato di liberazione nazionale Giuliano, Narodnoosvobodilni odbor za Julijsko krajino
- CLNI: Comitato di liberazione nazionale dell' Istria, Odbor narodne osvoboditve za Istro
- CP: Civilna policija
- CVL: Corpo volontari della libertà, Korpus prostovoljcev svobode
- DFJ: Demokratična federativna Jugoslavija
- ES (SU): Enotni sindikati, Sindacati unici
- FAG: Federazione anarchica Giuliana, Anarhična federacija Julijske krajine
- FAN: Fronte antibolscevico nazionale, Protiboljševistična narodna fronta

FILSG: Fronte dell'indipendenza per il libero stato Giuliano, Fronta za neodvisnost svobodne primorske države

FLRJ: Federativna ljudska republika Jugoslavija

FUDI: Fronte unico per la difesa dell'italianità, Enotna fronta za obrambo italijanstva

GAN: Gruppi d'azione nazionale, Skupine narodne akcije

GAP: Gruppi d'azione partigiana (patriotica), Domoljubne akcijske partizanske skupine

GC: Guardia civica, Mestna straža

GF: Guardia di finanza, Finančna straža

GL: Giustizia e libertà, Pravičnost in svoboda

GŠ Slovenije: Glavni štab narodnoosvobodilne vojske in partizanskih odredov Slovenije

GVP: Goriško vojno področje

IGNI: Intesa giovanile nazionale italiana, Narodna zaveza italijanske mladine

IO OF: Izvršilni odbor Osvobodilne fronte

JA: Jugoslovanska armada

JNS: Jugoslovanska nacionalna stranka

KPH: Komunistična partija Hrvaške

KPI (PCI): Komunistična partija Italije (Partito comunista italiano)

KPJ: Komunistična partija Jugoslavije

KPJK (PCRG): Komunistična partija Julijske krajine (Partito comunista della Regione giulia)

KPS: Komunistična partija Slovenije

LGI: Lega della gioventù italiana, Zveza italijanske mladine

LN: Lega nazionale, Narodna zveza

LRS: Ljudska republika Slovenija

MDT: Milizia difesa territoriale, Milica za teritorialno obrambo

MNDS: Movimento nazionale per la democrazia sociale, Narodno gibanje za socialno demokracijo

MOS (CLC): Mestni osvobodilni svet (Comitato di liberazione cittadino)

MSI: Movimento sociale italiano, Italijansko socialno gibanje

NKOJ: Nacionalni komite osvoboditve Jugoslavije

NOO: Narodnoosvobodilni odbor

NZ (DP): Narodna zaščita (Difesa del popolo)

OF: Osvobodilna fronta

OSI: Ora e sempre Italia, Ovunque e sempre Italia, Organizzazione segreta italiana, Sedaj in vedno Italija, Povsod in vedno Italija, Tajna italijanska organizacija

OZNA: Organizacija za zaščito naroda

Pd'A: Partito d'azione, Stranka akcije

PDC: Partito della democrazia cristiana, Krščansko demokratska stranka

PFI: Partito fusionista italiano, Združena stranka Italije

PLI: Partito liberale italiano, Liberalna stranka Italije

PNF: Partito nazionale fascista, Nacionalna fašistična stranka

PNOO (CRLN): Pokrajinski narodnoosvobodilni odbor za Slovensko primorje (in Trst) (Comitato regionale di liberazione nazionale per il Litorale sloveno e Trieste)

PO OF: Pokrajinski odbor Osvobodilne fronte

PRF: Partito repubblicano fascista, Republikanska fašistična stranka

PRS: Partito repubblicano socialista, Republikanska socialistična stranka

PS: Pubblica sicurezza, Javna varnost
 PSI UP: Partito socialista italiano di unità proletaria, Italijanska socialistična stranka proletarske enotnosti
 PSVG: Partito socialista della Venezia Giulia, Socialistična stranka Julijske krajine
 RSI: Repubblica sociale italiana, Italijanska socialna republika
 SAM: Squadre d'azione Mussolini, Akcijske skvadre Mussolini
 SAP: Squadre d'azione proletaria, Delavske akcijske skvadre
 SDZ: Slovenska demokratska zveza
 SG: Sindacati giuliani, Julijski sindikati
 SIAIO (CDAIS): Slovensko-italijanski antifašistični izvršilni odbor (Comitato direttivo antifascista italo-sloveno)
 SIAU (UAIS): Slovensko (slovansko)-italijanska antifašistična unija (Unione antifascista italo-slovena (slava))
 SSJ: Socialistična stranka Jugoslavije
 SLS: Slovenska ljudska stranka
 SND: Slovenska narodna demokracija
 SSI: Socialistična stranka Italije
 STO (TLT): Svobodno tržaško ozemlje (Territorio libero di Trieste)
 SOVA: Slovenska obveščevalno-varnostna agencija
 TIGR: Trst, Istra, Gorica, Reka, tajna organizacija
 TVP: Tržaško vojno področje
 UDV: Uprava državne varnosti (Uprava državne bezbednosti, Udba)
 UQ: Uomo qualunque, Sleherni človek, Slehernik
 VP OF: Vrhovni plenum Osvobodilne fronte
 VUJA: Vojaška uprava Jugoslovanske armade za (Julijsko krajino) Slovensko primorje, Istro in Reko
 VVP: Vipavsko vojno področje
 ZVU (GMA, AMG): Zavezniška vojaška uprava (Governo militare alleato, Allied Military Government)

POJASNILO NEKATERIH POJMOV

V besedilu uporabljam izraz Julijska krajina in ne Primorska oziroma Slovensko primorje. Julijska krajina, Venezia Giulia, je v času, ki ga obravnavam, uradno ime za območje med rapalsko mejo in italijansko-avstro-ogrsko mejo iz leta 1915. Proju-goslovanska stran pa je v italijanščini uporabljala prevod slovenskega imena – Regione Giulia.

Prihod jugoslovanske vojske in slovenskih partizanov v Trst in druga mesta je za del prebivalstva pomenil osvoboditev, za druge novo okupacijo. Za jugoslovansko upravo v celotni Julijski krajini maja 1945 uporabljam izraz zasedba, ker ta ustreza njenemu statusu v skladu z mednarodnim pravom.

V besedilu se pojavlja takratno izrazoslovje, npr. prava ali ljudska demokracija, zahodna demokracija, ljudska oblast, imperializem, reakcija, slavokomunisti, klerikalci, epuracija, Anglo-Američani. Njihov pomen je razviden iz konteksta. Poleg teh so izrazi, ki so med tamkajšnjim prebivalstvom, pa tudi širše, postali pojem: fojba (z izpeljankami infojbator, infojbiranec), eksodus (esodo), esuli. Zadnji izraz v besedilu nadomeščam s priseljenci oz. priseljenci.

Za opredelitev posameznih skupin ljudi in organizacij, ki so se opredeljevale za priključitev ali k Sloveniji (Jugoslaviji) ali k Italiji, uporabljam pojma projugoslovani in proitalijani. Izraz proslovenci je neprimeren, ker so se Slovenci opredeljevali tudi za Jugoslavijo, zlasti pa so se za socialistično Jugoslavijo opredeljevali italijanski delavci. Ohranitev Italije so zahtevali res samo Italijani, a ne vsi, zato ni primeren izraz italijanski blok, italijanske organizacije ipd.

Italijanske citate navajam praviloma le v prevodu, saj bi zaradi precejšnjega obsega besedilo preveč obremenili. V originalu navajam le citate, ki so s prevodom iz italijanščine izgubili velik del svoje sporočilnosti.

Fotografsko gradivo, objavljeno v knjigi, je iz Arhiva Republike Slovenije in Muzeja novejše zgodovine v Ljubljani, Goriškega muzeja v Novi Gorici, Narodne in študijske knjižnice v Trstu.

Fotografija na naslovnici je iz Goriškega muzeja v Novi Gorici.

KAZALO OSEBNIH IMEN

- Abram, Josip – 143
Adamič (policijski agent) – 191
Agneletto, Josip – 144, 146
Agretti, ing. – 35
Aiman (Aimon, kralj) – 193
Alexander, Harold R. – 9, 22, 24, 75, 183
Alvensleben – 275
Angelucci, Pietro – 253
Antonini, M. (komisar prefekture) – 158
Antinoli, Giuseppe – 253
Apil, Elio – 12, 54, 88, 311
Ašnjak, Eugen – 130
Avbelj, Viktor – 32
- Babič, Branko – 20, 21, 50, 125, 134, 136, 137, 140, 147, 155, 174, 214, 219, 222, 266, 303, 311
Babič, Ivan – 191
Bajc, Gorazd – 123, 141, 142, 143, 144, 146, 147, 150, 161, 182, 185, 186, 190, 191, 195, 198, 311
Bakarič, Vladimir – 265
Bandelj, Boris – 42, 54, 152, 155, 311
Bandelj, Ernest – 150
Baraga, Srečko – 190, 193, 195, 197, 198
Baraga – 292
Barnat, dr. med. – 50
Bartoli, Gianni – 68, 246, 247
Bartolomasi, Angelo – 173
Bassi, Alberto – 234
Bavdež, Kristjan – 156
- Beari, Giorgio – 168
Bednaržik, Rado – 49
Belci, Franco – 207, 212, 213, 232, 274, 275, 276
Beličič, Vincenc – 197
Beltram, Ivan – 74
Beltram, Julij – 65, 71, 78, 107, 120, 121, 124, 134, 135, 140, 141, 142, 143, 144, 154, 159, 160, 164, 179, 217, 288, 311
Beltram, Vlasta – 266
Beltram, Živa – 151
Benco, Silvio – 33
Benedetti, Armando – 236
Benvenuti, Silvano – 11, 98, 100, 237, 238, 239, 240, 242
Bergamasco, Valerio – 234
Berbuč, Alfonz – 156
Berno, Ermegildo – 38
Bertogna, Luigi – 274
Besednjak, Engelbert – 13, 118, 119, 120, 164
Besednjak, Žarko – 60
Beveridge (lord) – 184
Bevk, France – 43, 57, 74, 79, 91, 106, 115, 152, 153, 154, 156, 162, 163, 164, 177, 181, 281
Biaggiani, Lavinia – 52
Biasiol, Pietro – 247
Biber, Dušan – 8, 310, 311, 314
Bidault, Georges – 169, 245
Bidovec, Ivan – 153

- Biecker, Luciano – 11, 98, 100, 237, 238,
239, 240, 242
- Birsa, Karel – 163, 209
- Bitežnik, Josip – 119, 120, 164
- Blasina, Paolo – 35, 149, 153, 168, 171,
311
- Bogataj, Bogomir – 30
- Bole, Ivan – 194
- Bonelli, Alfredo – 235
- Bonifacio, Giorgio – 81
- Bonomi, Ivano – 10, 219, 272
- Borioli, Carlo Alberto – 231, 247
- Borsatti, Eugenio – 259
- Botteri, Guido – 149, 314
- Bowman, Alfred C. – 55, 76, 77, 85, 104,
193, 199, 244
- Bracci, Giovanni – 252
- Bračič, Vladimir – 155
- Bratina, Dušan – 150
- Bratina, Stanislav – 198
- Bratuž, Ermin – 195
- Braun, Ernesto – 89
- Brecelj, Bogdan – 26
- Brešan, Vika – 238
- Bretogna, Luigi – 275
- Brezigar, Mirko – 190, 192
- Brosio, Manlio – 93
- Broz, Josip – 9, 20, 22, 23, 24, 26, 39, 41,
42, 66, 67, 74, 75, 77, 90, 91, 92, 94,
96, 104, 108, 114, 118, 122, 129, 133,
149, 154, 165, 183, 189, 192, 201,
206, 207, 221, 222, 227, 249, 255,
256, 260
- Brumen, Vinko – 193, 197
- Brumat, Mirko – 140, 141, 150, 179, 190
- Brumić, Zvonimir – 167
- Bucconi, Mario – 16
- Buda, Giorgio – 100, 246, 254, 255
- Budal, Andrej – 199
- Buffolini, Vittorio – 252
- Bulešić, Miro – 175
- Burgos, Gianroberto – 84
- Byrd, J. H. – 54
- Cadorna, Raffaele – 280, 283
- Camozzo, Ugo – 173
- Capitano, Sergio – 259
- Carmine, Zito – 36, 53
- Casardi, Alberico – 149, 229, 260
- Cassili, Massimo – 260
- Cataruzza, Marina – 315
- Catellani, Eugenio – 252
- Cattelani, Oda – 259
- Cavaliere, Franca – 252, 254, 255, 256,
257
- Cavazzuti, Mario – 27, 47, 50, 66
- Cecchelin, Angelo – 60
- Cek, Štefan – 175, 176
- Cernigoi, Claudia – 46, 60, 69, 311
- Charles, Noel – 27
- Chelleri, Carlo – 65
- Churchill, Winston – 147
- Cimperšek, Drago – 194
- Coceani, Bruno – 15, 17, 236, 311
- Coceanis, Guido – 285
- Collotti, Enzo – 12, 14
- Collotti, Francesco – 256
- Collotti, Gaetano – 47, 48, 80, 238
- Comici, Gustavo – 35
- Cosmina, Milan – 35
- Cosulich, Antonio – 86
- Cosulich, Mario – 86
- Coverlizza, Pino – 80
- Cox, Goefrey – 21
- Cracina, Angelo (Kračina, Andrej) – 212
- Cramaro, Giuseppe (Kramar, Jožef) –
212, 213
- Cresta, Primo – 278
- Cristiani (duhovnik) – 166
- Cuffolo, Antonio – 135, 138, 149, 212,
215, 311
- Culot, Angelo – 274, 284
- Cumar, Teodoro – 46, 60
- Cusin, Fabio – 242
- Čehovin, Franc – 74
- Čepič, Zdenko – 3, 128
- Čermelj, Lavo – 9, 38, 123, 149, 167, 173,
175, 176, 312
- Černe, Dušan – 144
- Černe, Peter – 213
- Černi, Josip – 24
- Černic, Carlo – 278, 279, 285, 286, 290
- Čok Ivan Marija – 118

- Čok, Teodor – 60
 Črnigoj, Henrik – 164
 Čuk, Alfonz – 140, 141, 150, 165, 179

 Damjanović, Miodrag – 183, 185
 D'Antonio, Annamaria – 68
 D'Aquino, Agostino – 87
 De Berti, Antonio – 272
 De Castro, Diego – 15, 16, 17, 49, 54, 55, 312
 Deccolbe (duhovnik) – 213
 De Cillia, Luciano – 16
 De Gasperi, Alcide – 11, 23, 27, 49, 77, 84, 90, 91, 92, 93, 96, 103, 114, 141, 153, 169, 183, 201, 205, 207, 216, 217, 225, 226, 239, 264, 272, 273, 291
 Dekleva, Jože – 49
 Del Din, Prospero – 276
 Dell'Antonio, Carlo – 49
 Della Motta, Bruno – 58
 Demšar, Gojmir – 194
 De Rosa, Roberto – 11, 98, 100, 237, 238, 239, 240, 242
 Destradi, Alessandro – 154, 281
 De Winton, Robin W. L. – 112
 Di Nola, Luigi – 46
 Dolhar, Alfonz – 52, 238
 Dolinar, France M. – 16, 189, 311
 D'Osmo, Mario – 259
 Drapšin, Petar – 24
 Drekonja, Jožef – 128
 Drnovšek, Božo – 191, 194
 Drnovšek, Darinka – 3
 Drnovšek, Miran – 194
 Duca, Vincenzo – 35
 Dujc, Albin – 22, 36, 204, 209, 287
 Duroselle, Jean Baptiste – 9, 17, 37, 221, 312

 Engelman, Miran – 196
 Esposito, Giovanni – 87

 Faganel, Ciril – 61
 Fano, Bruno – 259
 Fantini, Mario – 40
 Faragogna, Dino – 154
 Faraguna, Fausto – 259
 Faraguna, Tullio – 259
 Federicci (kardinal) – 239
 Felc, Franc – 129, 137, 150, 156, 165
 Ferenc, Tone – 9, 10, 12, 16, 61, 62, 88, 216, 312
 Ferfolja, Josip – 59, 119, 121
 Ferjančič, Edvard – 128, 154, 179
 Ferlan, Oskar – 199
 Ferluga, Carlo – 236
 Ferluga, Vladislav – 60
 Ferrari, Liliana – 149, 150, 230, 265, 312
 Fini, Gianfranco – 11
 Fischer, Jasna – 3
 Fogar, Alojzij – 167, 172, 176, 177, 202
 Fogar, Galliano – 9, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 54, 55, 58, 60, 252, 312
 Fonda, Antonio – 20, 21, 107, 236, 238, 239, 245, 259, 282
 Fonda, Serena – 259
 Forchiassini, Romano – 284
 Forti, Bruno – 246
 Fotić, Konstantin – 183
 Fragiaco, Rinaldo – 272
 Frausin, Luigi – 18, 241
 Franceschini, Daiana – 19
 Franzin, Ferdinando – 252
 Furlan – 125, 140
 Furlani, Vittorio – 236

 Gabrenja, Franc – 150
 Gabrič, Aleš – 79, 80, 122, 198, 312
 Gabrovec – 189
 Gabrovšek, Andrej – 171, 173, 174
 Gaeta, Giuliano – 47
 Galbiati, Achile – 235
 Galeazzi, Marco – 92, 221, 312
 Galimberti, Sergio – 169, 312
 Ganapini, L. – 311
 Gandusio, Fernando – 82, 91, 102, 107, 108, 149, 256, 264
 Garda, Gaetano – 247
 Gasparini, Leopoldo – 39, 81, 230
 Gasser, Edoardo – 256
 Genzo, Giovanna – 81
 Gerin, Ottavio – 234
 Germ, Jože – 194
 Geržinič, Alojzij – 197, 198

- Gibjanskij, Leonid – 76
 Glavač, Franc – 190
 Glavina, Dušan – 60
 Gobbo, Nerino – 60
 Goebbels, Joseph – 56
 Godeša, Bojan – 12, 13, 58, 118, 125, 140, 150, 157, 312
 Gombač, Emilij – 60
 Gombač, Metka – 78, 204, 208, 214, 312
 Gorjup, Alfonz – 209
 Grassi, Candido – 276
 Grazioli, Emilio – 31, 169
 Greatti, Umberto – 252
 Gregorec, Srečko – 150, 179, 197
 Gregorič, Andrej – 60
 Greif, Martin – 46
 Griffin, Bernard W. – 169
 Gualtieri, Roberto – 10, 221, 222, 312
 Gueli, Giuseppe – 87, 88
 Gustincich, Giuseppe – 168
 Gustinčič, Dragutin – 218, 219
- Hafner, Slavko – 30
 Halifax, Edward W. – 11
 Hitler, Adolf – 147, 216, 252, 256, 257
 Hlad, Ivan – 126, 156
 Holjevac, Venčeslav – 270
 Horn, Peter – 191, 195
 Hreščak, Dušan – 199
 Humar, Kazimir – 150, 158
 Hvalica, Peter – 213
- Inwinkl, Bruno – 254
 Ivašič, Marta – 208
 Iveković, Mladen – 92, 94, 251, 252, 258
- Jaklič, Franc – 190
 Jaksetich, Giorgio – 74, 100, 222, 281
 Jeri, Janko – 23, 24, 58, 76, 80, 89, 90, 92, 107, 221, 223, 245, 312
 Jelinčič, Zorko – 198
 Jevnikar, Martin – 197, 198
 Jovanović, Arso – 24
 Juraga, Antonio – 109
 Jurca, Leopold – 175
 Juvančič, Ivo – 12, 40, 149, 153, 159, 177, 312
- Kacin, Anton – 141, 142, 144, 146, 198
 Kacin Wohinz, Milica – 3, 176, 312
 Kalin, Ferdinand – 143, 148, 196
 Karadjordjević, Peter – 149, 184, 185, 186
 Kardelj, Edvard – 8, 10, 11, 13, 21, 23, 24, 26, 28, 35, 38, 40, 42, 74, 75, 77, 80, 81, 84, 90, 92, 94, 95, 100, 102, 104, 105, 106, 114, 116, 118, 119, 120, 153, 154, 159, 163, 192, 193, 220, 221, 228, 229, 231, 243, 244, 267, 271, 279
 Karinčič, Domenik – 122, 123
 Karis, Mario – 235
 Kemperle, Leopold – 140, 141, 142, 144, 146, 191, 194, 195, 196, 199, 213
 Kersevan, Alessandra – 19, 312
 Kidrič, Boris – 13, 21, 23, 26, 28, 29, 33, 35, 38, 40, 41, 45, 51, 52, 59, 65, 74, 77, 78, 80, 81, 83, 96, 98, 102, 104, 105, 114, 116, 119, 153, 154, 159, 193, 220, 238, 247, 267, 270, 284
 Kirk, Alexander – 275
 Kjuder, Albin – 132, 143, 174
 Klinec, Rudolf – 140, 149, 150, 176, 181, 198
 Kočbek, Edvard – 119, 120, 223
 Kolar, Bogdan – 189
 Komac, Maks – 141
 Komac, Miran – 204, 205, 208, 209, 313
 Komac, Vladimir – 150
 Košir, Vinko – 190, 192, 195, 196
 Kožar, Ivan – 188
 Koželj, Alojz – 192
 Koželj Marjan – 192
 Kraigher, Boris – 20, 21, 24, 26, 29, 33, 36, 41, 43, 45, 46, 49, 50, 51, 52, 53, 56, 59, 65, 73, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 82, 83, 85, 86, 90, 91, 95, 96, 97, 100, 103, 105, 106, 107, 109, 115, 116, 120, 122, 124, 125, 134, 135, 141, 142, 151, 153, 154, 156, 157, 160, 163, 172, 174, 177, 178, 186, 190, 196, 206, 209, 213, 214, 217, 220, 221, 222, 224, 226, 228, 229, 231, 238, 247, 257, 267, 269, 270, 279, 280, 281, 282, 284, 287, 291, 293
 Kralj, Alfred – 190

- Kralj, Anica – 141
 Kralj, Franc – 288
 Kralj, France – 149, 150, 165
 Kralj, Janko – 121, 140, 141, 147, 157,
 198, 296, 303
 Kramar, Rudi – 212, 215
 Kramarič, Ivan – 171
 Krapež, Anton – 150
 Kregar – 195
 Krek, Janez Evangelist – 171
 Krek, Miha – 144, 182, 183, 186, 187, 191
 Kretič, Ivan – 181
 Kristan, Alojz – 165
 Krpan, Ivan – 141, 142, 144
 Kucler, Sonia – 207, 212, 213, 278, 279,
 285, 286, 290
 Kukanja, Angel – 123
 Kveder, Dušan – 24
- Labor, Marcello – 167
 Lago, Oreste – 256, 259
 Laurenti, Eugenio – 109, 281
 Lenin, Vladimir Iljič Uljanov – 227, 252
 Leonardo, Stefano – 210
 Leoni, Ercole – 253
 Leontić, Ljubo – 77
 Levstik, Vinko – 188
 Ličen, Alojzij – 131, 156
 Lindey (polkovnik) – 184
 Lipovec, Jože – 194
 Lizzero, Mario – 210, 275
 Lodatti, Egon – 285
 Longo, Luigi – 221
 Lotrič, Janez – 30
 Ložar, Rajko – 191, 195
 Luzzatto Fegiz, Pierpaolo – 242
- Macor, Celso – 275
 Maček, Ivan – 45, 51, 52, 56
 Maček, Vladko – 183, 185, 191
 Maganja, Nadja – 49, 79, 134, 143, 144,
 145, 146, 147, 148, 150, 157, 166,
 170, 171, 173, 175, 195, 313
 Mahor, Gianni – 259
 Malalan, Franc – 54, 153
 Malknecht, Rudolf – 284
 Mandić, Ante – 92
- Maraspin, Luigi – 87
 Marc, Ljubo – 150, 165, 313
 Marega, Giacomo – 236
 Margotti, Carlo – 50, 120, 131, 146, 157,
 159, 164, 165, 168, 171, 172, 174,
 176, 177, 178, 179, 181, 190
 Marini, Vincenzo – 234
 Marinko, Miha – 84, 110, 120, 162, 163
 Marsan, Elena – 65
 Martelanc, Amalija – 134, 195
 Martelanc, Ivan – 134, 183, 185, 192, 195
 Martinčič, Albin – 163
 Martinčič, Marino – 134
 Martinjak, Izidor – 134, 195
 Martina, Michele – 249
 Martino, Enrico – 92
 Martinuč, Alojzij – 156
 Marušič, Branko – 180, 181, 313
 Marušič, Fran – 60
 Marzari, Edoardo – 154, 171, 173, 237,
 241, 248, 249, 251, 259
 Maserati, Ennio – 21, 33, 37, 49, 74, 313
 Mathironi, C. – 62
 Mauser, Zvonimira – 191, 193
 Mazora, Miroslav – 150
 Mazzoni, Carlo – 46
 Medved, Jakob – 203
 Miani, Ercole – 98, 236, 252, 253, 282
 Miani, Michele – 49, 100, 148, 246, 252
 Midena, Mario – 236
 Miglia, Guido – 42, 43, 268, 294, 300
 Mihailović, Draža – 121, 142, 144, 182,
 183
 Mihelič, Boris – 190
 Mihelčič, Josip – 82, 91, 107, 108
 Mikuž, Metod – 9, 20, 21, 22, 313
 Milanović, Božo – 153, 154, 170, 175, 313
 Milič, Danilo – 46, 185
 Milok, Valentin – 146
 Mislei, Bruno – 254
 Mlakar, Boris – 8, 12, 13, 14, 25, 93, 118,
 129, 130, 132, 178
 Močnik, France – 146, 180, 181
 Molotov, Vjačeslav – 94, 154
 Monaco, Gino – 259
 Monfort, Nelson – 74
 Mooney, Edvard – 169

- Moretti, Aldo – 40, 208, 232, 275, 276
Morgan, William D. – 24
Moro – 233
Mulich, Emilio – 284
Musina, Edoardo – 60
Musizza, Karel – 165, 166
Mussolini, Benito – 15, 95, 104, 140, 147, 160, 172, 193, 204, 209, 216, 252, 255, 257
Muttarelli, Vincenzo – 35
- Nadir, Nubar – 54
Nečak, Dušan – 3, 8, 90, 116, 313
Nedoch, Adelmo – 28, 52
Nemec, Nataša – 39, 49, 55, 62, 71, 115, 284, 313
Nenni, Pietro – 57
Neri, Sergio – 234
Nežić, Dragutin – 180
Nogara, Giuseppe – 204, 205, 213, 216, 217, 232, 275
Novak, Alojzij – 24, 25, 42, 135, 140, 142, 149, 150, 157, 158, 159, 160, 161, 164, 178, 179, 181, 313
Novak, Bogdan – 11, 12, 13, 21, 24, 68, 78, 139, 200, 223, 236, 313
Novak, Viktor – 18, 313
Novinc (domobranski poročnik) – 190
- Olivi, Licurgo – 49, 284
Olivieri, Luigi – 208, 276
Orožen, Janko – 192
Ošlak, Vinko – 295, 302
Oštrič, Zvonimir – 29
- Pacor, Mario – 12, 18, 20, 21, 37, 58, 236, 313
Padoan, Giovanni – 40
Pagnini, Cesare – 15, 84, 85, 236
Pahor, Drago – 198, 199
Pahor, Oskar – 154
Pahor, Samo – 53, 54, 55, 313
Paladin, Giovanni – 252
Pallante, Pierluigi – 10, 16, 17, 19, 22, 313
Papadopoli, Giorgio – 46
Papo, Luigi (Paolo De Franceschi) – 68
Parovel, Giovanni – 259
- Parri, Ferruccio – 90, 91, 211, 212, 219
Pascoli, Eno – 68
Pasquinelli, Maria – 112
Passalacqua, dr. med. – 196
Pastrovich, inž. – 35
Paulin, Alberto – 262, 263
Pedoni, Carlo – 286
Pelikan, Egon – 13, 118, 149, 314
Pellegrini, Giacomo – 106, 221, 222, 224
Penasa (Ceppara), Giovanna – 210
Penasa, Giuseppe – 210
Perc, Miro – 10
Perkan, Viktor – 165
Perovšek, France – 105, 153, 313
Pertot, Danilo – 60
Pesante, Eugenio – 256
Peterin, Stanko – 30, 36, 43, 45, 46, 47, 49, 57, 66, 113, 127, 129, 131, 216, 217, 229, 238, 287
Peterlin, Jože – 193, 194
Petkovšek, Drago – 195
Petrič, Jože – 150
Pettarin, Luigi – 40, 284
Piccoli, Sergio – 256
Pij XII – 155, 251
Pincherle, Bruno – 89, 149, 242
Pipan, Alfred – 194
Pipan, Tatjana – 194
Pirina, Marco – 68
Pirjevec, Dušan – 135, 136
Pirjevec, Jože – 9, 20, 45, 71, 313, 314
Pirnetti, Steno – 36, 53
Piščanec, Anton – 153, 154
Piščanec, Gabrijel – 153, 173
Piščanec, Ladislav – 150
Pogassi, Giuseppe – 74, 96, 154, 225
Polič, Zoran – 190
Pontar, Stanislav – 130, 150, 164, 165
Popović, Koča – 83
Popović, Vlado – 77, 182
Požar, Anton – 134, 150, 155, 156, 171
Pratoli – 253
Pratolongo, Giordano – 222, 224
Predan, Antonio – 208
Premrl, Janko – 156
Premrl, Rafko – 209
Prešeren, Jože – 171, 193

- Prezelj, Ivan – 188
 Pribičević, Adam – 183
 Primosig, Ivo – 209
 Prunas, Renato – 55, 183, 184
 Prunk, Janko – 8
 Puc, Boris – 49, 79, 212
 Puecher, Edmondo – 98, 99, 107, 228, 245, 254
 Puecher, Tullio – 260
 Pupo, Raoul – 11, 14, 17, 89, 116, 295, 301, 314
 Purić, Miroslav – 60
 Quarantotti Gambini, Pier Antonio – 21, 34, 314
 Quaroni, Pietro – 77, 93, 108, 182
 Ranchi, Sergio – 87, 88, 279, 282, 283
 Ranković, Aleksander – 45, 90, 94, 95, 247, 254, 256
 Raveli, Guido – 253
 Razzi, Franco – 66, 68
 Rebec, Venčeslav – 263, 264
 Rebula, Alojz – 170, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 314
 Redento, Romano – 236
 Regent, Ivan – 117, 134
 Repe, Božo – 114
 Ribar, Ivan – 24
 Ribnikar, Bojan – 192, 193, 194
 Rinaldini, Teodoro – 247, 251
 Rivolti, Vittorio – 252
 Roatta, Mario – 169
 Robba, Aristide – 254
 Robba, Pietro – 254
 Robič, Franček – 190
 Robotti, Mario – 93, 169
 Rocchi, Flaminio – 68
 Roosevelt, Franklin Delano – 23
 Rosa, Mario – 80
 Rosner, Karlo – 192
 Rossi, Venusto – 236
 Rovatti, Ruggero – 272
 Rovelli, Guido – 252
 Rožman, Gregorij – 157, 160
 Rubini, Vittorio – 198
 Rudolf, Ivan – 144
 Runko, Stanislav – 36, 45, 51, 53
 Rupnik, Franc – 180
 Rupnik, Leon – 196
 Rustja, Anton – 129
 Rustja, Josip – 49
 Sajovitz, Umberto – 28
 Saksida, Ivan – 195
 Saksida, Sonja – 141
 Sala, Teodoro – 12
 Salvemini, Gaetano – 11
 Sambo, Bruno – 87
 Sancin, Boris – 144
 Santeusano, Italo – 247
 Santin, Antonio – 15, 86, 88, 149, 154, 157, 159, 161, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 176, 178, 179, 193, 211, 237, 248, 250, 314
 Sardoč, Dorče (Teodor) – 123
 Schiffrer, Carlo – 18, 242, 265
 Sedej, Frančišek Borgia – 171, 173, 176
 Sedej, Janko – 189
 Semič, Ivan – 137
 Semilli, Emilio – 109
 Sereni, Emilio – 36
 Šfiligoj, Avgust – 143, 144, 146, 148, 314
 Sforza, Carlo – 228, 245, 246, 255
 Sibau, Antonio – 209
 Simčič, Oskar – 180
 Simčič, Teofil – 141, 142
 Simčič, Tomaž – 167, 171, 172, 173, 174, 175, 176, 314
 Simoni, John P. – 80, 166, 198, 199, 200
 Simonis, F. – 246
 Simonitti – 61
 Sinigoi, Daniele – 62
 Sirk, Albin – 144
 Sirotti, Giovanni – 176
 Slanc, Radovan – 195
 Sluga, Jože – 10, 36, 44, 49, 53
 Sluga, Ludvik – 150
 Smidlichen, Narcisio – 262, 263
 Smodlaka, Josip – 9, 91
 Smrkolj, Stojan – 229
 Smuts, Jan C. – 81, 85, 104, 203, 287
 Solieri, Ermanno – 98, 109, 255
 Sorta, Giordano – 109

- Sosič, Herminij – 60
 Sosič, Viktor – 50
 Sosol, Jože – 74
 Spazzali, Roberto – 14, 47, 49, 51, 53, 54,
 55, 57, 58, 60, 61, 62, 68, 276, 277,
 278, 279, 285, 286, 314
 Specogna, Alfredo – 208
 Spellman, Francis J. – 169
 Sporer, Teodoro – 261
 Srebotnjak, Miro – 136, 137
 Srebrnič, Franc – 209
 Stalin, Josif Visarionovič – 76, 108, 225,
 227, 271
 Stanič, Stanko – 150
 Stante, Jernej – 43
 Stare, Miloš – 190, 191, 195
 Stecchina, Ettore – 242, 249
 Steffé, Giovanni – 46, 60
 Stone, Ellery W. – 10, 84, 90, 93, 103, 184,
 201, 205, 264
 Strajn, Pavel – 314
 Stritch, Samuel – 169
 Stuhlpfarrer, Karl – 14, 216
 Stule, Giacomo – 60
 Sverzutti, Ernesto – 49, 284
 Svetina, Ivo – 104, 161, 166
- Šatej, Anton – 150
 Šah, Maks – 198
 Šček, Virgil – 13, 42, 50, 53, 54, 56, 90,
 118, 120, 124, 125, 134, 136, 137,
 150, 151, 152, 153, 154, 155, 156,
 157, 159, 160, 162, 163, 171, 172,
 173, 174, 178, 193
 Šentjunc, Lidija – 12, 13, 83, 105, 106, 109,
 110, 153, 201, 202, 214, 243, 270, 293
 Šestan, Josip – 154
 Šiljegović, Boško – 265
 Škerl, France – 12, 88
 Škerl, Lojze – 165, 167, 170, 171
 Škrli, Franc – 172
 Šlibar, Mirko – 35, 36, 45, 47, 113, 127,
 129, 130, 134, 216, 217, 287
 Šmajd, Albin – 134, 142, 191, 194, 195,
 196
 Šopjanc, Franc – 196
 Šorli, Peter – 147, 166, 193, 194
- Štoka, Franc – 20, 100, 109, 238, 281
 Štolfa, Josip – 132
 Štukelj, Polde – 186
 Šubašič, Ivan – 201
- Tarchiani, Alberto – 11, 23, 55
 Tarlicher, Alojz – 233
 Tavano, Luigi – 16, 38, 40, 50, 129, 149,
 153, 165, 168, 177, 178, 311
 Tavčar, Franc – 186
 Tavčar, Marko – 13, 314
 Tavcar, Stelio – 46
 Tedeschi, Armido – 46
 Terčelj, Filip – 165
 Terčelj, Zdravko – 141
 Terčon, Josip – 143
 Terzi, Pietro – 235
 Togliatti, Palmiro – 19, 22, 67, 83, 91, 92,
 116, 207, 220, 221, 222, 223, 224,
 227, 242
 Tolloy, Carlo – 261, 262, 264
 Tomiatti (arhitekt) – 280
 Tomšič, Vida – 21
 Tončič, Frane – 79, 119, 121, 123
 Topalović, Živko – 183
 Toroš, Mihael – 180
 Tramontin, Silvio – 251
 Trampuž, Mario – 164, 165
 Trebec (Trobec), Danilo – 50
 Trinko, Ivan – 204, 212
 Trop – 195
 Troha, Nevenka – 8, 13, 17, 18, 20, 26,
 38, 43, 50, 62, 69, 73, 76, 78, 80, 81,
 83, 92, 100, 102, 104, 114, 116, 117,
 118, 138, 200, 220, 222, 223, 225,
 228, 238, 266, 310, 314
 Tromba, Antonio – 259
 Truman, Harry S. – 23, 102, 147, 169,
 187
 Trusgnach, Josip (Giuseppe) – 232, 233
- Udovič, Franc – 60
 Udovič, Peter – 143, 146
 Ukmar, Anton – 109
 Ukmar, Jakob – 81, 170, 171, 172, 173,
 175, 176, 180
 Urbančič, Lenko – 190

- Uršič, Andrej – 134, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 148, 187, 191, 194, 196
- Uršič, Rudolf – 46, 98, 168, 259, 260, 281, 282, 315
- Uršič (profesor) – 189
- Valdevit, Giampaolo – 10, 11, 14, 23, 24, 58, 73, 74, 75, 76, 81, 82, 83, 84, 91, 98, 106, 109, 110, 116, 168, 223, 239, 250, 291, 311, 312, 315
- Valentinčič, Franc – 74
- Valentinčič, Ignacij – 150, 153, 154, 163, 164, 167, 177, 178
- Valiani, Leo – 47
- Vauhnik, Vladimir – 147
- Vekjet, Mirko – 150
- Vendramin, Danila – 74
- Venturini, France – 28, 30, 45
- Verbič, Pavle – 190, 197
- Veronese, Paolo – 61
- Vesel, Fran – 122, 123, 143, 146
- Vetter, Cesare – 59, 86, 87, 88, 112, 259, 260, 282
- Vever, Lucian – 60
- Vianello, Sergio – 259
- Viclali, Boris – 60
- Viclali, Marcello – 252
- Viclali, Peter – 60
- Viclali, Vittorio – 219, 223, 235
- Vidav, Josip – 155, 156
- Vidmar, Cvetko – 73, 76, 78, 91, 315
- Vilfan, Joža – 17, 157
- Vinci, Anna Maria – 12, 14, 15, 315
- Violante, Luciano – 11
- Viotti, Giuseppe – 247
- Vodopivec, Vinko – 153
- Vodopivec (predsednik KNOO) – 127
- Volk, Sandi (Alessandro) – 111, 239, 268, 269, 270, 272, 315
- Vrabec, Milka – 95
- Vratuša, Anton – 12, 13, 17, 18, 159, 270
- Vrčon, Franjo – 141, 144
- Vrečar, Ivan – 197
- Vrhovec, Sergij – 29, 30
- Washburn, Carleton W. – 199
- Winkler, Veri – 190, 196, 291
- Wolf, Vida – 194
- Wilson, Thomas Woodrow – 11
- Zagradnik, Maruša – 267, 315
- Zajc, Marjan – 190
- Zardi, Giorgio – 274
- Zavadlav, Izidor – 164, 165
- Zdravlič, Marjan – 210
- Ziller, Paolo – 285
- Zoll, Ottorino – 46
- Zorn, Mirko – 130, 156
- Zorn, Tone – 198
- Zorzut, Ludvik – 212, 213, 214
- Zwitter, Fran – 18, 37, 313
- Žabkar, Jože – 30
- Žagar, Boštjan – 163
- Žebot, Ciril – 187
- Žerjal, Stanislav – 150
- Žitko, Vladimir – 190, 191, 195, 197, 198
- Žorž, Jožef – 129
- Žumer, Vladimir – 3

Nevenka Troha
Komu Trst

Oprema in oblikovanje
Veronika Saje

Računalniški prelom
Dušan Obšteta

Izdala in založila
Modrijan založba, d.o.o.

Za založbo
Branimir Nešović

Urednica
Thea Friškovec

Natisnila
Tiskarna Optima

Ljubljana 1999

Prva izdaja

Knjiga **KOMU TRST** Slovenci in Italijani med dvema državama je nekoliko dopolnjena doktorska disertacija zgodovinarke dr. Nevenke Troha (roj. 15. junija 1951 v Ljubljani). Avtorica knjige se je po končanem študiju zgodovine in sociologije na Filozofski fakulteti Univerze v Ljubljani zaposlila v Revirskem muzeju v Trbovljah, najprej kot kustosinja in nato do leta 1986 kot direktorica. Po prihodu v Ljubljano je ob arhivskem delu začela preučevati problematiko con A in B Julijske krajine in Svobodnega tržaškega ozemlja. Leta 1993 je magistrirala s temo *Politično življenje v coni A Julijske krajine z vidika italijansko-slovenskega sodelovanja (SIAU od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe)*, leta 1996 pa doktorirala. Leta 1998 se je zaposlila na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani, kjer je znanstvena sodelavka. Izsledke svojih raziskav objavlja v osrednjih slovenskih zgodovinarskih revijah.

Leta 1992 je v Arhivu Republike Slovenije pripravila razstavo *Trst med Vzhodom in Zahodom*. Kot soavtorica je leta 1997 objavila zbirko virov *Korespondenca Virgila Ščeka: 1918–1947 (Viri 11)*, leta 1998 pa knjigo *Politika slovensko-italijanskega bratstva (Slovansko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe)*. Nekoliko prirejeno poglavje iz knjige *Komu Trst z naslovom Osvoboditev in jugoslovanska uprava Julijske krajine* je leta 1997 izšlo v italijanščini v knjigi *Foibe. Il peso del passato: Venezia Giulia 1943–1945*.

9 789616 183697